

БГУ жарчысы Вестник БГУ

№ 1(31)
2015

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

ISBN 9967-410-59-0

Башкы редактор

А.И. МУСАЕВ

филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары

С.И. ИСКЕНДЕРОВА

филология илимдеринин доктору, профессор

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - филология илимдеринин доктору, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИСАЕВ К.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - техника илимдеринин доктору, профессор

САДЫКОВ А.С. - филология илимдеринин доктору, профессор

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - тарых илимдеринин кандидаты

АКМАТОВ Б.М. - филология илимдеринин кандидаты

АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - филология илимдеринин кандидаты

ИСМАИЛОВА Э.И. - философия илимдеринин доктору, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты

МАШРАПОВ Т.Т. - тарых илимдеринин кандидаты

ОРМОНБЕКОВА А.О. - филология илимдеринин доктору

САВИН В.Е. - экономика илимдеринин доктору, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты

ТОКСОНБАЕВ Р.Н. - педагогика илимдеринин доктору, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты

Илимий журнал 2003-жылы
негизделген

Журнал КРнын Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү № 504

© К.Карасаев атындагы Бишкек
гуманитардык университети

Вестник БГУ БГУ жарчысы

№ 1(31)
2015

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГУМАНИТАРНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

ISBN 9967-410-59-0

Главный редактор

А.И. МУСАЕВ

доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора

С.И. ИСКЕНДЕРОВА

доктор филологических наук, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

АКМАТАЛИЕВ А.А. - доктор филологических наук, академик

БАЙГАЗИЕВ С.Б. - доктор филологических наук, профессор

ИСАЕВ К.И. - доктор философских наук, профессор

КАНИМЕТОВ Ж.К. - доктор педагогических наук, профессор

МАВЛЯНОВ А.С. - доктор технических наук, профессор

САДЫКОВ А.С. - доктор филологических наук, профессор

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

АБДУЖАБАРОВ Х.А. - кандидат исторических наук

АКМАТОВ Б.М. - кандидат филологических наук

АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук

ЕЛЕБЕСОВА С.А. - кандидат филологических наук

ИСМАИЛОВА Э.И. - доктор философских наук, профессор

ИШЕМКУЛОВ Т.И. - профессор

КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук

МАШРАПОВ Т.Т. - кандидат исторических наук

ОРМОНБЕКОВА А.О. - доктор филологических наук

САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор

СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук

ТОКСОНБАЕВ Р.Н. - доктор педагогических наук, профессор

ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук

Научный журнал
основан в 2003 г.

Журнал зарегистрирован в Министерстве
Юстиции КР 2 марта 2001 г.
Свидетельство о регистрации № 504

© Бишкекский гуманитарный
университет им. К.Карасаева

А.Т. Карымшакова,
БГУ

КЫЗМАТЧЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНДӨГҮ ОРЧУНДУУ МАСЕЛЕЛЕР ТУУРАЛУУ

Кыргыз тил илиминде (т.а., ЖОЖдор үчүн чыккан грамматикаларда, справочниктерде, энциклопедиялык сөздүктөрдө) кызматчы сөз түркүмдөрү жөнүндөгү айрым орчундуу маселелер, биздин пикирибизче, бүгүнкү күнгө чейин бир түрдүү каралбай, б.а., илимий жактан бирдей деңгээлде сыпатталып берилбей келе жатканына күбө болобуз. Мындай жагдайдын кыргыз тилиндеги илимий басылмаларда орун алышы терең билим алууну жана алган билимин андан ары улантууну эңсеген жаштарыбызды илимде чаташып калууга алып келиши мүмкүн деген ой менен бул макаланы жазууну туура көрдүк. Биз сөз кылууну эп көргөн маселелер түркологияда эчак эле кандидаттык диссертациялардын деңгээлинде гана эмес, докторлук диссертациялардын деңгээлинде да каралып илимий негизде тиешелүү деңгээлде туура, так чечилгенин көрүүгө болот. Ошондой болсо да, тилекке каршы, түркологиядагы илимий жетишкендиктер айрым гана кыргыз тилиндеги эмгектерде берилүү менен чектелип, жарык көргөн бардык илимий басылмаларда бир кылка болуп берилбей, бирдей деңгээлде каралбай келет. Ал маселенин бири – дегеле кызматчы сөз түркүмдөрүнө кайсы сөздөрдүн тобу кирет, алар канчага бөлүнөт деген маселе. Экинчиси – кызматчы сөз түркүмдөрүнө берилип жүргөн аныктамалар канчалык деңгээлде туура деген маселе. Эми булардын ар бирине өз-өзүнчө токтололу.

1-маселе боюнча биз илимий эмгектерди (ЖОЖдор үчүн чыккан грамматикаларды, справочниктерди, энциклопедиялык сөздүктү) анализдеп чыкканда төмөнкү эмгектерде кызматчы сөз түркүмдөрү төрт топко бөлүнүп, аларга жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр, модалдык сөздөр киргизилген. Караңыз: “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” (-Ф.: Илим, 1980, 476-б.); Абдувалиев И., Садыков Т. “Азыркы кыргыз тили”. Морфология (-Б., 1997, 276-б.); Абдувалиев И. “Кыргыз тили”. Морфология боюнча лекциялар курсу (-Б., 2003, 185-б.); “Азыркы кыргыз адабий тили” (-Б., 2009, 475-б.). Справочниктерде: Дыйканов К. “Кыргыз тили таблица түрүндө” (Алматы, 1989, 294-296-б.); Дыйканов К. “Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары” (Алматы, 1990, 296-300-б.); Үсөналиев С. “Кыргыз тилинин справочниги” (Б.: 2010, 92-б.). Ал эми “Грамматика киргизского литературного языка”. Часть 1. Фонетика и морфология (-Ф.: Илим, 1980, с.365-378) аттуу эмгекте кызматчы сөз түркүмдөрүнө жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр жана андан тышкары эмнегедир жардамчы атоочтор киргизилген.

Жогорудагылардан айырмаланып, төмөнкү эмгектерде кызматчы сөз түркүмдөрү жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр болуп үч топко бөлүнгөн. Факты-

ларга кайрылалы: Давлетов С., Кудайбергенов С. “Азыркы кыргыз тили”. Морфология (-Ф.: Мектеп, 1980, 214-б.); “Кыргыз тили” (Пед.институттар үчүн) (-Ф.: Мектеп, 1986, 215-224-б.); “Кыргыз тили”. Энциклопедиялык окуу куралы (-Б., 2004, 228-б.).

Өйдөкү анализдер көрсөткөндөй, модалдык сөздөр кыргыз тилинде чыккан илимий эмгектердин басымдуу бөлүгүндө кызматчы сөз түркүмдөрүнүн тутумунда каралган. Бирок айрым эмгектерде алар (модалдык сөздөр) кызматчы сөз түркүмдөрүнө кошулбай өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары каралган. Кыргыз тил илиминде мындай оошкыйыш, чар-жайыттыктар кайдан келип чыккан жана кайсы көз караш илимий жактан негиздүү деген мыйзам ченемдүү суроо жаралат. Муну аныктап-тактап алуу үчүн түркологиялык эмгектерди сыдырып бир карап чыгып, окумуштуулардын пикирлерин анализдеп, бир жыйынтыкка келүү кыргыз тил илими үчүн мезгилдин талабы деп эсептейбиз.

Түркологиялык эмгектерге назар салып караганыбызда айрым эмгектерде модалдык сөздөр кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинде каралып келгени менен (кыргыз тил илиминдеги чаташуулар ушул жактан келген десе болот), негизинен фундаменталдуу эмгектерде модалдык сөздөр жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөрдөн бөлүнүп берилген жана мындай болуп бөлүнүп берилишинин себеби ал эмгектерде далилдер менен айтылган. Маселен: Кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча филология илимдеринин доктору илимий даражасын алган Ф.Р.Зейналов менен К.К.Молгаждаровдун эмгектеринде кызматчы сөз түркүмдөрүнө үчөө: жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр кирет деп конкреттүү маалымат берилет. Сөзүбүз куру болбош үчүн ал окумуштуулардын пикирлеринен берели. Азербайжан окумуштуусу Ф.Р.Зейналов өзүнүн кызматчы сөз түркүмүнө арналган фундаменталдуу эмгегинде: “Служебные части речи в тюркских языках – послелоги, союзы, частицы”, - деп таптак билдирет (Зейналов, 1971, с. 6; Зейналов, 1966, 5-9-б.). К.К.Молгаждаров болсо: “Казак тилинде кызматчы сөздөр маанилик кызматына карай бөлүкчөлөр, жандоочтор, байламталар болуп үчкө бөлүнөт жана алар ич ара лексика-грамматикалык маанилерине байланыштуу бир нечеге бөлүнөт”, - дейт (Молгаждаров, 2012, 173-б.). Ошондой эле башкыр тилинин грамматикасында, Н.К.Дмитриевдин, А.М.Щербактын, Ю.С.Масловдун эмгектеринде модалдык сөздөр кызматчы сөз түркүмдөрүнүн тутумунда каралбай, өз алдынча каралыш керек деп, анын себептерин аныктамаларында, билдирүүлөрүндө чагылдырышат. Караңыз: “Модальные слова как по своему лексическому значению”.

ческому составу и семантическому содержанию, так и по способу функционирования в предложении представляют собой своеобразный класс, не имеющий прямого отношения ни к одной из других частей речи”,- деп айтылат “Грамматика современного башкирского литературного языка” (-М.:1981, с.330) аттуу эмгекте. Мындай пикир, биздин оюбузча, тээ кыркынчы жылдары эле жаралган. Себеби Н.К.Дмитриев башкыр тилинин грамматикасында: Модальные слова представляют собой нечто среднее между отдельным словом и частицей. По функции это – частицы, а по своей фонетике и этимологии отдельные слова”,- деген (Дмитриев, 1948,с.131). А.М.Щербак болсо: “Модальные слова выражают субъективную модальность и располагаются между самостоятельными и служебными частями речи, обнаруживая существенные признаки и тех и других”,- дейт (Щербак, 1987, с.43). Бул жерде жогорку ойлордун бышыкталып жатканын байкоого болот. Ю.С.Масловдун эмгегинен да ушундай эле көз карашты жолуктура алабыз: “Отдельную группу, промежуточную между знаменательными и служебными словами, составляют оценочные или модальные слова” (Маслов, 2006, с.172).

Жыйынтыктап айтканда, аталган проблема боюнча адис окумуштуулар кызматчы сөз түркүмдөрүнүн саны үчөө гана жана аларга жандоочтор, байламталар, бөлүкчөлөр кирет, ал эми модалдык сөздөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория деген туура бүтүмгө алар көптөгөн илимий анализдерден соң гана келишкен. Илимдеги мындай көз карашты (кызматчы сөз түркүмдөрү үчөө гана, ал эми модалдык сөздөр өз алдынча каралыш керек) биз да абдан туура деп эсептейбиз. Ошондуктан мындан аркы кыргыз тили боюнча чыккан илимий эмгектерде жогоркудай чар-жайыттуулуктарга жол берилбестен, ар дайым ушул туура жыйынтык-пикир орун алышы абзел деп эсептейбиз.

Тактоону талап кылган 2-маселе – кызматчы сөз түркүмдөрүндө лексикалык маанинин бар же жоктугу жөнүндөгү маселе. Ал үчүн алгач кыргыз тили боюнча жарык көргөн илимий эмгектердеги аныктамаларга назар салып, карап чыгалы: Бул жерде белгилей кетчү нерсе, кыргыз тил илими боюнча айрым эмгектерде кызматчы сөз түркүмдөрүнө жалпы аныктама берилбей эле, жөн гана алардын бөлүмдөрү жөнүндө маалымат берилип, же алардын кызматчы сөз түркүмдөрү экенин билдирген терминди жазуу менен чектелип, же кызматчы сөз түркүмдөрү башка термин менен аталып, анан алар сыпатталып берилгенин көрөбүз. Демек, бул жерден кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү лексикалык дагы, грамматикалык дагы маани жөнүндө эч нерсе биле албайбыз. Мисалы: С.Давлетов, С.Кудайбергеновдор “Кызматчы сөздөр” деген тема коюп, анан “Кызматчы сөздөр өз ичинен үч сөз түркүмүнө бөлүнөт: 1) байламталар, 2) жандоочтор, 3) бөлүкчөлөр”,-деп бүтүрүшөт да, анан алардын ар бири жөнүндө маалымат берүүгө өтүшөт (Давлетов, Кудайбергенов, 1980, 214-б.). “Кыргыз тили” (Пед.институттар үчүн) аттуу коллективдүү эмгекте “Кызматчы сөздөр” деп тема коюлуп, дароо эле алардын бөлүнүштөрү жөнүндөгү маселе карала баштайт (Кыргыз тили,1986, 215-б.). Ал эми “Кыргыз адабий тилинин грамматикасында” (-Ф., 1980, 475-б.). “Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү” деген тема коюлуп, текст ичинде “Сөздөрдүн маани бербөөчү тобуна өзүнчө жеке турганда конкреттүү лексикалык мааниге ээ эмес сөздөр кирет”,- деген маалымат берилет.

Ал эми төмөнкү лингвистикалык эмгектерде кызматчы сөз түркүмдөрүнө берилген аныктамалар бири-бирин кайталап, маани-мазмун жагынан окшош экенин көрө алабыз. Анда эмесе айтылгандарга катары менен токтололу: И.Абдувалиев, Т.Садыковдун “Азыркы кыргыз тили”. Морфология (-Б., 1997, 275-б.) жана И.Абдувалиевдин “Кыргыз тили”. Морфология боюнча лекциялар курсу (-Б., 2003, 184-б.) аттуу эмгектерде: “Кызматчы сөз түркүмдөрү өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбой, сүйлөмдө негизги сөз түркүмдөрүнө кошумча грамматикалык маани тартуулайт. Булар маани бербөөчү сөз түркүмдөрү деп аталат”,- деген аныктаманы беришет. “Грамматика киргизского литературного языка”.- Часть 1. Фонетика и морфология (-Ф., 1987, с.344) аттуу эмгекте: “Служебные части речи характеризуются отсутствием самостоятельного конкретного лексического значения, неспособностью выполнять функции отдельных членов предложения и ролью показателей семантически-синтаксических отношений между знаменательными словами или частями предложения”,- деп айтылат. С.Үсөналиевдин “Кыргыз тилинин справочниги” китебинде: “Өз алдынча турганда эч кандай лексикалык маанини билдире албаган, сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылып, тиешелүү болуп турган сөзгө кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган сөздөр кызматчы сөздөр деп аталат”,- дейт. “Кыргыз тили”.Энциклопедиялык окуу куралында (-Б., 2004, 227-б.): “Кызматчы сөздөр – сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн, сөз түркүмдөрүнүн өз ара семантика-синтаксистик байланыштарын көрсөтүп же аларга кошумча маани киргизип турган сөздөр (сөз түркүмдөрү)”,- деп берилет. Бул энциклопедияда кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү лексикалык да, грамматикалык да маани жөнүндө сөз жок. Демек, аталган аныктаманы кызматчы сөз түркүмдөрүнө берилген толук аныктама деп эсептөөгө болбойт.

Жогорудагы келтирилген аныктамалардан айырмаланып “Азыркы кыргыз адабий тили” (-Б.; 2009, 475-б.) китебинде төмөнкүдөй жаңы көз караштагы аныктама берилген: “Кызматчы сөздөр негизги сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн айырмаланып, лексикалык мааниси кандайдыр бир даражада басаңдап, грамматикалык мааниси басымдуу болгон сөздөрдүн катарына жатат, жеке өзүнчө сүйлөм мүчөсү катары да колдонулбайт. Алар, негизинен, сүйлөм ичиндеги толук маанилүү сөздөрдүн синтаксистик жана семантикалык жактан өз ара кандай катышта тургандыгын көрсөтөт”.

Кыргыз тили боюнча жазылган эмгектердеги аныктамаларды жыйынтыктап келгенде кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча үч түрдүү көз караш орун алганын байкоого болот: 1. Кызматчы сөз түркүмдөрү өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр. 2. Кызматчы сөз түркүмдөрүндө лексикалык да, грамматикалык да маани жөнүндө маалыматтын жоктугу. 3. Кызматчы сөз түркүмдөрүндө лексикалык маани басаңдаган, грамматикалык маани басымдуу болгон сөздөр.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин берилген аныктамалардын дээрлик бардыгында десек да болот (2009-жылкы “Азыркы кыргыз адабий тилин” кошпогондо), тилекке каршы, кызматчы сөз түркүмдөрү өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбогон сөздөр катары сыпатталат.

Ушул проблемага байланыштуу түркологияда кандай ой-пикирлер бар экенин билүү максатында биз негизинен кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча атайын илимий иликтөөлөр жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектерин карап чыгууну туура таптык.

Анда кызматчы сөз түркүмдөрүндө маани барбы, болсо ал маани кандай маани, лексикалык мааниби, же грамматикалык мааниби, же лексика-грамматикалык мааниби деген суроо өткөн кылымдын 50-60-жылдарында эле курч турганын көрүүгө болот. Ушул маселени кандайдыр бир деңгээлде чечүү максатында А.В.Юрин “Кызматчы сөздөрдүн семантикасы жөнүндөгү маселеге карата” аттуу орус тилинде эмгек жазат. Анда ал: “Эгер лексикалык маани болбосо, анда грамматикалык маани да жок. ...сүйлөм ичинде кызматчы сөздөрдүн ар түрдүү синтаксистик катнашты билдирүүсүнө карай аларды лексика-грамматикалык бирдик катары сыпаттоого болот”, -дейт (Юрин, 1960). Бул аныктамадан улам А.В.Юрин кызматчы сөз түркүмдөрүндө лексикалык да, грамматикалык да маани бар экенин танбаганын көрүүгө болот.

Кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири болгон бөлүкчөлөрдө лексикалык маани барбы же жокпу деген илимдеги жогорудагыдай эле талаш-тартыш маселеге карата илимпоз Е.Т.Черкасованын пикирин берип коюу да орундуудай. Себеби бул окумуштуунун пикири жалаң гана бөлүкчөлөргө эмес, жалпы эле кызматчы сөз түркүмдөрүнө тиешелүү: “Вообще же споры о “лексичности” или “нелексичности” значений, выражаемых частицами по существу беспредметны: служебные слова отличаются от самостоятельных слов в первую очередь тем, что их семантика выступает в преобразованном виде, обеспечивающем возможность выражения ими обобщенных значений, близких к грамматическим” (Черкасова, 1967, с.9). Е.Т.Черкасова бул билдирүүсү аркылуу кызматчы сөз түркүмдөрүндө лексикалык маани таптакыр жок болуп кетпестен, ал маани грамматикалык мааниге жакындаганын, т.а., грамматикалык маани басымдуу болуп, лексикалык маани ылдыйлаганын белгилеп жатканын баамдоого болот. Ал эми А.М.Щербак: “Степень утраты послелогоми лексических значений и уровень грамматикализации неодинаковы, хотя можно с уверенностью сказать, что большая часть их в той или иной мере сохраняет семантику знаменательных слов”, -дейт (Щербак, 1987, с.56). Бул окумуштуу да кызматчы сөздөрдө (т.а., жандоочтордо) лексикалык маани биротоло жок болуп кетпестен сакталарын, себеби грамматикализация процесси ар кандай деңгээлде болорун билдирет.

Аталган маселеге кең-кесири токтолгон адис окумуштуу катары филология илимдеринин доктору К.К.Молгаждаровду эсептөөгө болот. Ал көмөкчү сөздөр деп кызматчы сөз түркүмдөрүнөн тышкары жардамчы атоочтор менен жардамчы этиштерди атап, алар жөнүндө төмөнкүдөй ойлорун докторлук диссертациясында да, илимий монографиясында да билдирет: биринчиден, ал “А.А.Реформатский, А.И.Смирницкий, Н.К.Дмитриев, Х.М.Ходжилаев, Л.С.Бархударов, В.М.Жирмунский, Н.Хаджыеминогли, М.Оразов көмөкчү сөздөрдө лексикалык да, грамматикалык да маани болот деген пикирди колдошот”, -дейт. Экинчиден, “Жалпы көмөкчү сөздөрдүн маанисине байланыштуу айтылган Л.С.Бархударов, В.М.Жирмунский, А.А.Реформатский, М.Оразов, А.И.Смирницкий ж.б. пикирине таянып, көмөкчү сөздөрдүн тобунун ар түрдүү кызматына шайкеш лексика-грамматикалык

семантикасы болорун жана аны көмөкчү кызматка оошкон сөздүн жаңы сыпаттагы мааниси деп билебиз”, -дейт да, үчүнчүдөн, жогорудагы ой-пикирлерин жыйынтыктап келип, К.К.Молгаждаров бул сөздөрдүн тобуна төмөнкүдөй өзүнүн когурунду аныктамасын берет: “Негизинен кызматчы сөздөр деп, сөз менен сөздү жана сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу үчүн колдонулган, өздөрү айкашкан сөздөрдүн түшүнүктөрү аркылуу боектор берип, аларга орток болуп, форма жагынан жыйынтыкталган, лексика-грамматикалык мааниси бар сөздөр экендиги анык”, -дейт (Молгаждаров, 2012, 35, 40, 174-б.). Ал эми бөлүкчөлөр боюнча жана модалдык сөздөр боюнча көлөмдүү монографияларды жараткан якут окумуштуусу Н.Е.Петров: “Частицы занимают промежуточное положение между самостоятельным словом и аффиксом”, -деген оюн айтат (Петров, 1978, с. 19). Бул окумуштуунун бөлүкчөлөрдү маани берүүчү сөздөр менен мүчөлөрдүн ортосундагы көрүнүш катары караганын алардагы лексикалык мааниси да, грамматикалык мааниси да жокко чыгарбаганы деп эсептөөгө болот.

Жогорудагыларды жыйынтыктап келип, биз кызматчы сөз түркүмдөрүнө төмөнкүдөй аныктама ыйгардык: “Сүйлөмдөгү сөздөр менен бирге айтылып, тиешелүү болуп турган сөзгө ар кандай кошумча маани берген, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турган, негизги сөз түркүмүнөн айырмаланып, лексикалык мааниси кандайдыр бир даражада басаңдаган, грамматикалык мааниси басымдуу болгон сөздөрдүн тобу кызматчы сөз түркүмдөрү деп аталат”.

Окумуштуулардын ой-пикирин жалпылаштырганда кызматчы сөз түркүмдөрү грамматикалык гана категория эмес, алар лексика-грамматикалык категория деген бүтүмдөрүн туура деп эсептөөгө болот. Эгер алар грамматикалык гана категория катары каралса, анда кызматчы сөз түркүмдөрү сөз болуудан калып, грамматикалык гана мааниси бар тилдик каражат катары илимде алар аффикстер (мүчөлөр) сыяктуу милдет аткарып калмак. Ал эми бул сөз түркүмдөрү кызматчы сөз түркүмдөрү деген статуска ээ болуш үчүн алар лексика-грамматикалык каражаттар деп аталышы керек. Кызматчы сөз түркүмдөрүнө арналган атайын түркологиялык иликтөөлөрдөн алар ушундай деп аталарын көрдүк. Демек, алар негизги сөз түркүмдөрү эмес, кызматчы сөз түркүмдөрү болсо дагы мүчө эмес, сөз деп таанылат. Ошондуктан алар негизги сөз түркүмдөрү сыяктуу эле сөздүктөрдө кең-кесири орун алып келет. Ал эмес сырткы түрү жагынан мүчөгө жакындап бараткан кызматчы сөз түркүмдөрү да сөздүктөрдө жолугат. Мисалы: гана, го, миш (Юдахин, 1965, 176, 177, 529-б.). Ошол себептүү кызматчы сөз түркүмдөрүндө лексикалык маани басаңдатылган, грамматикалык маани басымдуу деп берилгени максатка ылайыктуу дешет адис окумуштуулар.

Жыйынтыктап айтканда, биз кыргыз тил илими үчүн башын ачып алуу зарыл деп эсептеген эки маселе тең түркологияда атайын илимий изилдөөлөр аркылуу мурдараак эле чечилгени менен, алар өзүнчө илимий көз караш катары кыргыз тил илими боюнча улам жарык көрүп жаткан эмгектерге толук кандуу киргизилбей келет. Биздин пикирибизче, түрк тилдер илиминдеги мындай жаңылыктар кыргыз тил илиминен да дароо, толугу менен, ошондой эле так орун алышы зарыл.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили. –Б., 2009, 475-507-б.
2. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. –Ф.: Илим, 1987, 344-365 с.; 378-400 с.
3. Грамматика современного башкирского литературного языка. – М., 1981, с.323-329; 351-358.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М.; -Л., 1948, с.131.
5. Зейналов Ф. Служебные части речи в современных тюркских языках. (На материале огузских языков). Автореф. дис. ... докт. филол. наук. –Баку, 1966, 84 с.
6. Карымшакова А.Т. Кыргыз тилинин морфологиясынын жана лексикологиясынын маселелери. (Макалалар жыйнагы). – Б., 2009, 158 б.
7. Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. –Б.: Мектеп, 1998, 158 с.
8. Кыргыз тили: Энциклопедиялык окуу куралы. –Б., 2004.
9. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Учебник. 5-ое изд. –М., 2006, с.172.
10. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде. –Б., 2012, 251 б.
11. Оразов М. Служебные имена в тюркских языках. (На основе материала современного казахского, узбекского, туркменского языков). Автореф. дис. ...канд. филол. наук. –Ташкент, 1970, 24 с.
12. Петров Н.Е. Модальные слова в якутском языке. –Якутск, 1964.
13. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. –Якутск, 1978.
14. Цой А.С. Служебные слова как объект русской лексикографии. –М., 2008, с. 132-174.
15. Черкасова Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги. –М., 1967, с.9.
16. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, образительные слова). –Л.: Наука, 1987, с.50-122.
17. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. –М., 1965.
18. Юрин А.В. К вопросу о семантике служебных слов. –Чарджоу, 1960.

А.Т. Карымшакова
БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ МОДАЛДЫК СӨЗДӨРДҮН ТАБИЯТЫ ЖАГДАЙЫНДА

Кыргыз тилиндеги модалдык сөздөр ЖОЖдор үчүн жарык көргөн илимий басылмаларда бирде кызматчы сөз түркүмдөрүнүн (жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдүн) тутумунда каралып келсе, бирде алардан бөлүнүп өз алдынчалыгы бар сөздөрдүн түрү (түркүмү) катары берилип келатканын көрүүгө болот. Сөзүбүз куру болбош үчүн фактыга кайрылалы. Төмөнкү эмгектерде модалдык сөздөр кызматчы сөз түркүмдөрүнүн бири катары жандооч, байламта, бөлүкчөлөр менен бир катарда чогуу каралары айтылат. Караныз: “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” (-Ф.: Илим, 1980, 476-б.); Абдувалиев И., Садыков Т. “Азыркы кыргыз тили”. Морфология. (-Б., 1997, 276-б.); Абдувалиев И. “Кыргыз тили”. Морфология боюнча лекциялар курсу (-Б., 2003, 185-б.); “Азыркы кыргыз адабий тили” (-Б., 2009, 475-б.). Справочниктерде: Дыйканов К. “Кыргыз тили таблица түрүндө” (Алматы, 1989, 294-296-б.); Дыйканов К. “Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары” (Алматы, 1990, 296-3000-б.); Үсөналиев С. “Кыргыз тилинин справочниги” (-Б., 2010, 92-б.). Ал эми төмөнкү эмгектерде кызматчы сөз түркүмдөрү үчкө бөлүнөрү белгиленип, аларга жандооч, байламта, бөлүкчөлөр кирери айтылат. Модалдык сөздөр алардан бөлүнүп сыпатталат. Фактыга кайрылалы: Давлетов С., Кудайберген С. “Азыркы кыргыз тили”. Морфологияда (-Ф.: Мектеп, 1980) кызматчы сөз түркүмдөрүнө жогорку үчөө гана кирери 214-бетте даана жазылган, модалдык сөздөр китептин 227-228-беттеринен өзүнчө орун алган; “Кыргыз тили”. (Пединституттар үчүн) (-Ф.: Мектеп, 1986) аттуу эмгекте кызматчы сөз түркүмдөрү катары жогорку үчөө 215-224-беттерде берилсе, модалдык сөздөр сырдык сөздөрдөн соң, китептин 227-228-беттеринен орун алган; “Кыргыз тили”. Энциклопедиялык окуу куралын-

да (-Б., 2004): “Кыргыз тилинде кызматчы сөздөр байламталар, жандоочтор, бөлүкчөлөр болуп үч түргө бөлүнөт”, -деп бадырайып жазылган (228-б.). Модалдык сөздөр болсо бул эмгектин 259-бетинде берилет. Модалдык сөздөрдүн илимий эмгектерде (ЖОЖдор үчүн жазылган грамматикаларда, справочниктерде, энциклопедияларда) бирде жандооч, байламта, бөлүкчөлөр менен чогуу каралып, бирде алардан өзүнчө бөлүнүп берилип келиши түркологиялык айрым эмгектерде кыйла мурун кызматчы сөз түркүмдөрүнө төртөө (байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор, модалдык сөздөр) киргизилип, кийинчерээк алар илимде атайын изилдөөлөрдүн (кандидаттык, докторлук диссертациялар жазылуунун) натыйжасында үчкө бөлүнөрү такталганы себеп болгонун баамдоого болот.

Модалдык сөздөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары каралышы керектигин илимий аргументтер менен кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча түздөн-түз алектенген түрколог окумуштуулар А.М.Щербак, Ф.Р.Зейналов, К.К.Молгаждаровдор билдиришет. Маселен, А.М.Щербак түрк тилдерин салыштырма планда изилдөөгө алып жатып: “Модальные слова выражают субъективную модальность и располагаются между самостоятельными и служебными частями речи, обнаруживая существенные признаки и тех и других”, -деп билдирсе (Щербак, 1987, с. 43), Ю.С.Маслов орус тил илиминин материалдарын анализге алуунун негизинде: “Отдельную группу, промежуточную между знаменательными и служебными словами, составляют оценочные или модальные слова”, - деп баса көрсөтөт (Маслов, 2006, с. 172). Мындай көз караштар акыркы илимий эмгектерде арбын кезигет. Ошондуктан кыргыз тил илиминде биз да ушул

көз карашты негизге алып, мындан кийин жарык көрчү илимий эмгектерде модальдык сөздөрдү жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн бөлүп өз алдынча кароону адатка айландырса, илимий талапка туура жооп берген болот эле деген ойдобуз. Ошентип, модальдык сөздөргө тиешелүү негизги деп эсептелген маселелердин биринин башын ачып алган соң, аларга (модальдык сөздөргө) мүнөздүү болгон калган маселелер тууралуу катары менен сөз кылмакчыбыз.

Модальдык сөздөр деп сүйлөмдөгү же сүйлөөчүнүн кебиндеги ойдун чындыкка карата болгон ар түрдүү кырдаалдарын: ырастоо, кубаттоо, жактыруу, бекемдөө, чечмелөө, түшүндүрүү, болжолдоо маанилерин берген сөздөрдү айтабыз (Н.Шаршеев). Тактап айтканда, модальдык сөздөр - тигил же бул кыймыл-аракетти иш жүзүнө (чындыкка) ашырууга болгон мүмкүнчүлүктү, зарылдыкты көрсөтүү менен сүйлөөчүнүн айтылган оюнун субъективдүү жана объективдүү мамилелерин билдирген сөздөрдүн тобу.

Модальдык сөздөр тарыхый жагынан маани берүүчү негизги сөздөрдөн чыккан, грамматикалашуунун негизинде акырындап алгачкы конкреттүү лексикалык маанисинен алыстап, абстракттуу мааниге ээ болуп, өзүнчө жаңы функциядагы сөздөрдүн тобун түзүп калган.

Модаль сөзү латындын *modus* – жол, ык, ченем, өлчөм деген сөзүнөн алынган. Аларга төмөнкүлөр кирет: балким, мүмкүн, болжолу, чамасы, сыягы, кыязы, ыктымал, чагымда, сыяктуу, шекилдүү, албетте, арийне, сөзсүз, шексиз, ырас, тийиш, керек, көрүнөт, окшойт, өңдөнөт, чыгар, кана, бар, жок ж.б.

Модальдык сөздөрдү өз алдынча сөз түркүмү катары түркологияда биринчилерден болуп изилдөөгө алган окумуштуу Н.К.Дмитриев болгон. Ал модальдык сөздөрдү маани берүүчү сөздөр менен бөлүкчөлөрдүн ортосундагы өткөөл категория катары караган. Ал эми В.В.Виноградов болсо алгачкылардан болуп модальдык сөздөрдү өзүнчө сөз түркүмү катары кызматчы сөздөрдөн (жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн) бөлүп кароо керектигин айтып чыккан. Себеби ал модальдык сөздөр тышкы турпаты боюнча негизги сөз түркүмдөрүнө да, кызматчы сөз түркүмдөрүнө да кандайдыр бир деңгээлде окшоштугу, жакындыгы болгону менен, алардын эч бирине кирбеген сөздөрдүн тобу дейт. Ушул көз карашты кыргыз окумуштуулары ак. Б.М.Юнусалиев м-н И.А.Батманов да колдошот. Ошондуктан алар модальдык сөздөр өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары илимий жана мектеп грамматикаларында кызматчы сөздөрдөн бөлүнүп каралышы зарыл экенин өзүлөрүнүн эмгектеринде айтып келишкен.

Модальдык сөздөрдү түркологияда атайын илимий иликтөөгө алган окумуштуулар Е.Н.Жанпеисов (каз.т. б-ча 1958), Н.Шаршеев (кырг.т. б-ча 1969), Р.А.Камильджанова (өзб.т. б-ча 1975), М.В.Зайнуллин (башк.т. боюнча 1975), Н.Е.Петров (якт. б-ча 1984), А.М.Щербак, К.К.Молгаждаров (түрк т. сал.-тар.планда 1987, 2010) ж.б. болгон. Алар модальдык сөздөрдү лексикалык составы боюнча, семантикалык мааниси боюнча, ошондой эле сүйлөмдө аткарган функциясы боюнча бир да сөз түркүмүнө окшобогон өзүнчө сөздөрдүн тобу – сөз түркүмү экенин аныкташкан. Ошондой болсо да модальдык сөздөр кыргыз тилинин грамматикаларында бирде кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинде (жандооч, байламта, бөлүкчөлөр менен бирдикте) берилип келсе, бирде алар кызматчы сөз түркүмдөрүнөн бөлүнүп, өз алдынча лексика-грамматикалык кatego-

рия катары берилип келет. Тилекке каршы айрым гана грамматикаларда (Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология (-Ф.: Мектеп, 1980); Кыргыз тили Пед.инстит. үчүн (-Ф.: Мектеп, 1986) модальдык сөздөр өзүнчө сөз түркүмү катары бөлүнүп берилип келет.

Бирок модальдык сөздөрдү өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары эсептөөгө жана негизги сөз түркүмүнө да, кызматчы сөз түркүмүнө да кошпой өзүнчө кароого төмөнкүдөй мүнөздүү белгилери негиз болуп келет:

Семантикалык жактан сүйлөөчү тарабынан айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата болгон ар түрдүү мамилесин билдирет.

Морфологиялык жактан модальдык сөздөрдүн басымдуу бөлүгү сөз өзгөртүүчү да, сөз жасоочу да мүчөлөр боюнча өзгөрбөйт, башкача айтканда, модальдык сөздөрдүн көпчүлүгү парадигма боюнча өзгөрбөйт, морфемаларга ажырабайт. Бирок айрым модальдык сөз маанисинде келген төмөнкү сөздөр модальдык маанини туюндуруп турганда да мүчөлөп өзгөрүүгө жөндөмдүү. Анын себебин алар өздөрүнүн баштапкы лексикалык маанисинен (чыккан этимонунан) көп алыстай электиги менен түшүндүрүүгө болот. Мындай сөздөргө окшойт, өңдөнөт, көрүнөт, сыяктуу, шекилдүү, чыгар модальдык сөздөрү кирет. Маселен: айткан окшойсун, келген өңдөнөсүз, барган көрүнөсүздөр, уккан сыяктуумун, билген шекилдүүсүнөр, көргөн чыгармын.

Синтаксистик жактан кириңди сөздүк милдет, диалогдук кепте сөз-сүйлөмдүк милдет аткарат. Ошондой эле татаал баяндоочтун тутумунда келип колдонулат, кээде жөнөкөй баяндоочтун милдетинде келет. Мис.: Сиз, **арийне**, жакшы адамсыз. **Ырас**, сен быйыл катуу эмгектендиң. **Арийне**, **ырас** – кириңди сөздөр. - Эртең тоого чыгарыбыз бышыкпы? – **Албетте**. Бирок күн жаайбы дейм. – **Мүмкүн**. **Албетте**, **мүмкүн** сөздөрү сөз-сүйлөмдүк милдет аткарды. Иш сапардан күүгүм талаш **келген шекилдүү**. Сөздү да орду менен **сүйлөө керек**. **Шекилдүү**, **керек** модальдык сөздөрү татаал баяндоочту уюштурууга катышты. Көп пенденин акылы - **бар**, бирок эси - **жок** деп айтылат го. **Бар**, **жок** сөздөрү түрколог окумуштуулар тарабынан модальдык сөз деп таанылат (А.М.Щербак). Бул (бар, жок) модальдык сөздөр сүйлөмдө жөнөкөй баяндоочтун милдетинде келди.

Модальдык сөздөр өзүнө тиешелүү мүнөздүү белгилеринен тышкары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө да ээ: Модальдык сөздөр сүйлөм ичинде берген маанисине карай нагыз (чыныгы) модальдык сөздөр жана функционалдык модальдык сөздөр деп бөлүнөт. Нагыз (чыныгы) модальдык сөздөр - сүйлөм контекстинде модальдык сөз катары гана кызмат кылган сөздөрдүн тобу. Аларга: албетте, арийне, балким, мүмкүн, айтор, мейли, кана ж.б. кирет. Функционалдык модальдык сөздөр сүйлөмдүн бир контекстинде модальдык сөз катары келсе, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде өзүнүн баштапкы лексикалык маанисинде колдонулат: Ак карлуу тоолор улам жакындаган сайын ажайып кооз **көрүнөт**. Зоолорунда кайберендер жүргөн **көрүнөт**. Биздин топтон да мыктылар **чыгар**. Мекенчил болсо эл-жерине келген **чыгар**. **Көрүнөт**, **чыгар** сөздөрү алгачкы сүйлөмдөрдө этиштик мааниде келсе, кийинки сүйлөмдөрдө модальдык сөз маанисинде келди.

Сүйлөмдө алган позициясы (орду) боюнча модальдык сөздөрдүн айрымдары (албетте, арийне, мүмкүн, ырас, балким, чамасы ж.б.) эркин болот. Сал.: **Чама-**

сы, жамгыр жаайт. Жамгыр, **чамасы**, жаайт. Жамгыр жаайт, **чамасы** ж.б.

Якут окумуштуусу Л.Н.Харитонов жана кызыл профессор К.Тыныстанов модалдык сөздөрдү, кызматчы сөз түркүмдөрү менен бирдикте, өзгөрүлбөс, туруктуу сөздөрдүн катарына киргизишкен. Бирок модалдык сөздөр жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн айырмаланып этимологиялык жактан негизги жана көмөкчү морфемаларга (унгу, мүчөлөргө) оной ажырайт. Себеби модалдык сөздөр өз алдынча сөз түркүмү болуп кийинчерээк эле атооч сөз түркүмдөрүнөн, этиш жана тактоочтордон пайда болгон.

Модалдык сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болот. Жөнөкөйлөрү бир унгудан туруп, тубаса жана туунду болуп бөлүнөт. Тубаса модалдык сөздөргө: ырас, мүмкүн, балким, албетте, арийне ж.б. кирет. Туунду модалдык сөздөргө: сөзсүз (сөз+сүз), шексиз (шек+сиз), шекилдүү (шекил+дүү), чамасы (чама+сы), болжолу (болжол+у), көрүнөт (көр+үн+ө+т), окшойт (окшо+й+т) ж.б. кирет. Татаал модалдык сөздөр эки сөздөн туруп, бир лексикалык маанини билдирет: бактыга жараша, кыскасын айтканда, менин оюмча ж.б.

Модалдык сөздөр синонимдик да, антонимдик да, омонимдик да катышта келе алат. Синонимдик катышта келиши: албетте, арийне, сөзсүз, шексиз (кубаттоо мааниси); балким, мүмкүн, кыязы, чамасы (болжолдоо мааниси). Антонимдик катышта келиши: тилекке жараша – тилекке каршы, бактыга жараша – бактыга каршы, таалайга жараша – таалайга каршы ж.б. Омонимдик катышта келиши: Кырга чыга калганда боз үйлөр дапдаана **көрүнөт**. Балдар окууга эрте келген **көрүнөт**. Туурасын айтканга **чамасы** жетпейт. **Чамасы**, жамгыр көпкө жаачыдай сезилет. Бул учурда модалдык сөздөр өзүнүн этимону менен омонимдик катышты түзүп калат.

Модалдык сөздөр кыргыз тилинин грамматикаларында маанилик жактан эки чоң топко бөлүнүп берилип жүрөт. 1. Айтылуучу ойго бекемдөө, чындоо, ырастоо маанисин берүүчүлөр: албетте, арийне, чындыгында, ырас, сөзсүз, шексиз. Маселен: **Албетте**, мындай маалыматтар бизге аба менен суудай керек (“Жаңы Агым”). **Чындыгында**, быйылкы жыл бардык жагынан түшүмдүү болду (“Супер Инфо”). Биздин тилегибиз **сөзсүз** орундалат (Т.Сыд.). **Ырас**, сенин минтип айтканыңдын жөнү бар (Т.Сыд.) Жакшы жашоого да, **арийне**, ар бир инсан өзү да аракет кылуу керек го (“Жаңы Агым”) ж.б. 2. Айтылуучу ойго күмөндүүлүк, болжолдоо маанисин берүүчүлөр: бал-

ким, чамасы, болжолу, сыягы, кыязы, чагымда, мүмкүн, ыктымал, керек, тийиш, көрүнөт, чыгар, окшойт, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү. Маселен: **Балким**, Кутуйан да ошо атасын тартар (Ө.Дан.). Араздашкан аталардын укум-тукуму да, **балким**, араздашып өтөр (Ч.А.). **Кыязы**, Санжардын айтканын эп көрүштү **окшойт** го (Ө.Дан.). **Чамасы** катуу кага тартып алды белем, Көкчаар астынкы эки бутун асмандата кырдана түштү... (Ө.Дан.). Эч ким анын бирерде бар-жогу менен кызыкпаган **өңдүү** ж.б.

Айрым түркологиялык эмгектерде, кыргыз тилиндегиден айырмаланып, мисалы, башкыр тилинде М.В.Зайнуллин тарабынан модалдык сөздөр маанилик жактан төмөнкүдөй беш топко бөлүнгөн: 1) ырас-тоо жана тануу маанисиндеги модалдык сөздөр; 2) милдеттүүлүк жана зарылдык маанисиндеги модалдык сөздөр; 3) мүмкүндүк маанисиндеги модалдык сөздөр; 4) божомолдуулук, күмөндүүлүк, белгисиздик, өкүнүч жана ишенбөөчүлүк маанисиндеги модалдык сөздөр; 5) ниет, тилек маанисиндеги модалдык сөздөр.

Модалдык сөздөр функционалдык стилдердин ичинен оозеки кептин стилинде, көркөм чыгарманын стилинде, ошондой эле публицистикалык стилде жыш, активдүү колдонулат.

Адабияттар

1. Виноградов В.В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. –М., 1975.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М., -Л., 1948.
3. Джусаев Дж. Категория модальности и средства ее выражения в современном кыргызском языке. АДД. –Б., 2000, 38 с.
4. Зайнуллин М.В. Функционально-семантическая категория модальности (на материале башкирского языка). –Саратов, 1986.
5. Зейналов Ф.Р. Служебные части речи в современных тюркских языках. (На материале огузских языков). Автореф. дис. ...докт. филол. наук. –Баку, 1966, 84 с.
6. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Учебник. 5-ое изд. –М., 2006, с.172.
7. Молгаждаров К.К. Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү (байыркы, орто, азыркы түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). –Б., 2012, 251 б.
8. Петров Н.Е. Модальные слова в якутском языке. –Новосибирск, 1984, 207 с.
9. Шаршеев Н. Модальность и модальные слова в киргизском языке. АКД. –Ф., 1969, 29 с.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Наречие, служебные части речи, образительные слова). –Л.: Наука, 1987, с. 50-122.

К.Т. Жаманкулова,
*КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил
жана адабият институту*

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ ЭН ТАМГАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН СЕМАНТИКАСЫ

Окумуштуулар эн тамгалар (пиктографияга жакын белгилер) жөнүндө. В.И.Истрин кайсы бир маалыматты берүү үчүн колдонулган пиктографияга жакын, бирок өзүнчө, айрым сүрөттөр (изображение) жана белгилер өзгөчө группаны түзөрүн маалымдайт.

Аларга 1) уруктук жана уруулук белгилер (мисалы, тотемдик), 2) падышалык ж.б. жеке белгилер (падышанын мөөрү, монеталардагы белгилер ж.б.), 3) жеке менчик белгилер, уруктук, уруулук жана жеке менчик белгилери (тамга, тавро, васм); 4) өнөрпоздордун

жасаган буюмдарга койгон тамгалары (клеймо), 5) магиялык жана культтук белгилер, мисалы, кудайдын жана шайтандардын (демон) белгилери, бактысыздыктан жана жамандыктан коргоочу белгилер (тумар), тыноу салынган белгилер (мисалы, табу), арбактарды культ кылган белгилер, 6) башка белгилер, мисалы багыт (жебе сымал) белгилери, коркунуч белгилери, Сахара көчмөндөрү колдонгон суу булактарын көрсөтүүчү чаканын сүрөтү ж.б. белгилер. Бул белгилердин пиктограммалар менен жакындыгы - алардын бир тыбышты, бир муунду же сөздү эмес, бүтүн маалыматты берүү үчүн кызмат кылгандыгында (1: 49-50).

Руналар жана үй-бүлөлүк тамга. Алардын окшоштугу. Руналар алгачкы ыйык белгиден бара-бара жекече же уруулук белгиге өтө баштаган. Бул тууралуу Э.Вебер мындай дейт: “Руны первоначально священных знаков постепенно обмирщались, было идентично процессу, шедшему с категорией подобных рунам знаков” (2: 64). К.Г.Хомаердин маалыматы боюнча алар мурунку Орто кылымдар доорунда биринчиден, “персоналдык белги” катары, андан тышкары “уруулук белги” катары колдонулган, ошентип ошол эле белги жарым-жартылай жеке адамдын белгиси (в роли личной подписи) катары, жарым-жартылай жеке менчик белгиси катары колдонула баштаган. Бул тамгалардын (клеймо) ээлери “үй-бүлөлүк” жана “сарайлык” (“дворовой”) деп бөлүнгөн. Аларды бүткүл герман Европасында бардык кесиптеги адамдар жана социалдык топтор колдонгон (2: 64).

Хомайер үй-бүлөлүк тамгалардын көп учурда рундарга окшоштугун, ал түгүл дал келгендигин белгилейт. Ал: “Едва ли найдется форма из многократно менявшихся на протяжении веков в разных странах рунических алфавитов, которая не выступала бы в качестве домашнего клейма”, - дейт (2: 64). Ошондуктан бул эки кубулуштун ички байланышы тууралуу маселе дайыма талкууланып турган. Хомайердин пикири боюнча “үй-бүлөлүк тамга” даяр үлгүгө салынган. Бул пикирди Лильегрен да колдогон. Алардын божомолу боюнча көпчүлүк “үй-бүлөлүк тамгалар” рундарды тууроо менен жасалган. Хомайердин жогоруда айтканына төмөнкү тилдик материалды мисалга келтирүүгө болот: скандинавиялык “*kefti*” жана төмөнкү немецтик “*Kavel*”, биринчиси рундарды кесүү үчүн “жыгач таякча” же “жыгач валик” дегенди билдирип, рун терминологиясына кирет; акыркысы уруулук белгини билдирген жыгач таякчаны (общиналык укукту жана милдеттерди кайтарып алуу үчүн) билдирет.

Хомайердин кийин Зольтервиштин (Бад-Ойенхаузенден түштүккө) таштан жасалган соттук креслосундагы сүрөттү мисалга келтирүүгө болот. Анда “үй-бүлөлүк эн белги” (“метка”) менен катар эле сот заседателдеринин тамгалары (клейма) бар. Анда XVI к. деген дата коюлган.

Үй-бүлөлүк жана сарайлык тамгалар кол өнөрчүлөрдүн эски үйлөрүнөн, дыйкандардын үйлөрүнөн жана кампаларынан, күмбөзгө коюлган таштардан, ар түрдүү уруулардын кыймылдуу мүлкүнөн, чиркөө терезелеринен жана алтарда кездешет (2: 64).

Эн тамгалары енисейлик байыркы кыргыздарда. Эн тамгалар байыркы кыргыздарда да болгон. Кыргыздар колдонгон эн тамгалар адегенде мал чарбачылыгына байланыштуу келип чыккан.

Байыркы кыргыздардын негизги кесиби мал чарбачылык болгон. Алар жылкы, ошондой эле төө, бирок көбүнчө уй менен кой баккан (3: 144; 4: 293-295). Кыргыздардын байларында түмөндөгөн уйлары, койлору болгондугун Н.Я.Бичурин баяндайт (5: 359). Идрисиде: «Бул мамлекетте сандаган жылкыларды,

өгүздөрдү жана койлорду асырашат. ...Аларды тамакашка пайдалануу үчүн бордоп байлашат. А өгүздөрдү болсо дайыма оор жүктөрдү ташып жеткирүү үчүн пайдаланышат» деген маалымат бар (6: 212.). Ө.Каравев Н.В.Кюнердин бул пикирине таянып, кыргыздардын мал чарбасы көчмөн мүнөздө болгондугун, алар жылкы, төө, уй жана кой багышкандыгын жана жылкынын, уйдун жана койдун эти, бээнин сүтү кыргыздардын негизги оокаты болгондугун маалымдайт (6: 108). «Ханзу» жазмаларында эң бай кыргыздардын бир нече миңдеген малдары, аларды баккан малайлары болгондугу, байлар калыңга жүздөгөн, миңдеген баш (жылкы жана кой) бергендиги (4: 295) тууралуу маалымат бар. Кыргыздар байлыкты мал түрүндө топтогон. Малдарына **эн тамгалары** коюлган.

Кыргыздардын байлыгы тууралуу Енисей жазма эстеликтеринде да айтылат. Эстеликтердеги жазуулар белгилүү бир трафаретте жазылган: адегенде маркумдун жарык дүйнөдөгү эмнелерден айрылгандыгы, эмнелерди көрбөй кеткендиги саналат жана анын байлыгы айтылат. Мисалы, Уюк Турандын 60000 жылкысы болгон; дагы бир жерде маркумдун (Элегей) аттары, бодо малы, эки үйү ж.б. болгон. **Мал тамгаланган, б.а. малга ээсинин тамгасы салынган** (Ачур).

А.Н.Бернштам мал кыргыз аристократтарынын негизги байлыгы болгон дейт. Енисей жазууларынын бир жеринде: “ради скота он “ходил” на войну или кочевья (Ачура)”, - деп айтылат (7: 330). Ачур кыштагынан 22 км жайгашкан Койбал талаасына табылган моло ташта мындай жазуу болгон: “на земле снабженные **тамгой** табуны лошадей были бесчисленны... в сумах находившееся имущество было бесчисленно, как черные волосы” (7: 323). Бул маалыматтар өлгөн кишинин байлыгы анын малы менен өлчөнгөндүгүн жана аларга эн тамгалар салынгандыгын айтып турат, т.а., малга анын ээсинин эн тамгасы коюлган. Бул малдын кимге тиешелүү экендигин билдирип турган.

Ошентип, кыргыздарда эзелтеден бери эле негизги чарбасы малчылык болуп, алар малга ылайыктуу жайыт издеп, көчүп-конуп жашашкан. Кыргыздардын байлыгы мал менен өлчөнгөн жана малга **эн тамгасы** салынган.

Енисей эстеликтеринде **кочкор мүйүз тамга** көп кездешкенин С.Сыдыков белгилейт. Ал: “Енисейдеги тамгалардын 18 түрүн Р.Л.Кызласов белгилесе, Тувада да 12де түрү болгондугун И.А.Батманов көрсөткөн” (8: 238), - дейт. Окумуштуулардын пикири боюнча бул тамгалар уруу же бир үй-бүлөнүн эн тамгасы болуп, ал муундан муунга өтүп, кийинки муундар ал энчи тамгага кошумча белгилерди кошкон.

Кыргыз эн тамгаларынын аталышы. Кыргыздар колдонгон тамгалардын аталышы төмөнкүдөй: “Кош тамга (мунгуш), джагалмай тамга (мунгуш), ача тамга (джору), кайчы тамга (джору), кош бычак (багыш), джогору тамга (кытай), томен тамга (басыз), кылыч тамга (басыз, саяк), керки тамга (басыз), жаа тамга (азык), ай тамга (доолес, саруу, солто), джогору чекти (багыш), томен чекти (саяк), учок (басыз), уч ок тамга (канды) ж.б.” (9: 28). О.Каратаевдин маалыматы боюнча тамгалардын аталышы менен байланышкан этнонимдердин басымдуу көпчүлүгү ири уруу группаларынын аталышы катары белгилүү (9: 28). О.Каратаев өзүнүн эмгегинде уруу аталышындагы эн тамгаларга талдоо жүргүзөт.

Эн тамгалардын семантикасы. Эн тамгалардын келип чыгышы кыргыз элинин мал чарбачылыгы, жашоо турмушу, дүйнө таанымы, жаратылыш менен карым-катышы, диний түшүнүктөрү менен байланышкан. Кыргыз эн тамгалары таштарга, аска бетине, үңкүрдөгү ду-

бал бетине, сөөккө ж.б. чегилип жазылган, жыгачка, ар кандай буюмдарга, металлдан жасалган предметтерге, курал-жарактарга, зер буюмдарга түшүрүлгөн, малга коюлган. Эн тамгалардын айрым элестери кол менен жасалган буюмдарга да тартылган же жасалган. Мисалы, шырдак, туш кийиз, килем ж.б. Аларды ар кылдуулугуна жараша бир нече топко бөлүүгө болот. Мисалы, О.Каратаев аларды эки түргө бөлөт (9: 172).

1. Жаныбарлар дүйнөсүнө байланышкан эн тамгалар: *кочкор мүйүз, сыңар мүйүз, туура мүйүз, кош мүйүз, омуртка, куш канат, карга канат, чымын канат, каркыра, карга тырмак, жагалмай, ит таман, ит куйрук* ж.б.

2. Чарбалык буюмдардын аталышына байланышкан эн тамгалар: *табак оюу, чөмүч баш, казан кулак, комуз тил, бычак учу, күзгү* ж.б. (2013: 172).

Бул эн тамгалардын тематикасынын тизмесин дагы узартууга болот. Мисалы:

1. Жаныбарлар дүйнөсүнө байланышкан эн тамгалар: *бугу тамга, бөрү тамгасы, байкүчүк бөрү, бөрү тамгасы, кара багыш, жагалмай тамгасы* ж.б.

2. Жаратылышка байланышкан эн тамгалар: *ай тамга*.

3. Курал-жаракка байланышкан эн тамгалар: *жаа тамга, кылыч тамга*.

3. Конкреттүү турмуш-тиричилик буюмдарына байланышкан эн тамгалар: *чот тамга, балта, керки*

тамга, ак тери, боз тери, кайчы тамга, орок тамга, балка тамга, көөкөр тамга ж.б.

3. Ар кандай аталыштагы эн тамгалар: *арык тамга, ача тамга, төгөрөк тамга, куу сөөк, босого тамга, туура тамга, тооке тамга, кош тамга, жогору тамга, төмөн тамга, көксөө тамга, сакоо тамга* ж.б.

4. Уруу аттарына байланышкан эн тамгалар: *саяк тамга, черик тамга, адигине тамга, кара баргы тамга, кыпчак тамга* ж.б.

Адабияттар

1. Истрин В.А. Развитие письма. - М., Изд-во АН СССР, 1961.
2. Вебер Э. Руническое искусство. - Санкт-Петербург, 2002.
3. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. - Б.: Илим, 2001.
4. Ханзу жазмалары, Жаңы таңнаама, - Б., 2000.
5. Н.Я.Бичурин. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Алматы: 1998, II.
6. Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө / Китепте: Кыргыздар. - Б.: I том, 2011.
7. Radloff W. Die Altürkischen Inschriften der Mongolei. (ATIM). Lief. I-III, St.-Pbg. 1899.
8. Сыдыков С. Енисей жана Таластагы рун жазуулары. - Б., 2011.
9. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алкактары. - Б.: КТМУ, 2013.

Н.Б. Борсокеева
К.Карасаев атындагы БГУ

СӨЗ ЖАСООНУН АЙРЫМ ӨНҮТТӨРҮ

Тилдеги эң негизги бирдик сөз экени анык. Сөз бара-бара көөнөрүп, маанилери өзгөрүп турат. Турмуш талабы жаңы сөздү жасайт. Ошентип сөздүк корун жаңы сөз менен толуктап туруу озуйпасы тилдин сөз жасоо системасына жүктөлөт да, ал аркылуу ишке ашырылат.

Кыргыз тилинде сөз жасоо маселесине байланыштуу Ж.Шүкүров, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенев, С.Давлетов, Т.Садыков, И.Абдувалиев сыяктуу бир катар окумуштуулар атайын изилдөө жүргүзүп, диссертациялык иштерди коргоп, илимий монографияларды, окуу китептерди жана колдонмо куралдарды жаратышкан [1-9]. Булардын ичинен кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселесин кенен да терең изилдеген, анын теориялык жана технологиялык өнүктөрүнө көңүл бөлүп, кыргыз тилиндеги сөздөрдүн жасалыш жолдорун ачып көрсөткөн Б.Орузбаеванын эмгектери өзгөчө баалуу [7-8]. Ошол эле маалда сөз жасоо маселеси азыркы кыргыз тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары калыпташты деп айтуу эртелик кылат. Ушундан улам сөз жасоо маселеси окуу китептерде да [1,3,6], академиялык грамматикаларда [2,5] да морфологиянын бир бөлүмү катары каралып келет.

Сөз жасоо, чынында да, лексикология менен грамматиканын экөөнө тең жакын. Анын лексикологияга жакындыгы сөздүк курамын байыта тургандыгынан билинет. Сөздүн кантип жасалып, кайдан келип чыгары – сөз жасоого тиешелүү дүнүйө. Ал эми грамматиканын морфология тармагына жасалган сөздөрдүн тутумдук түзүлүшү менен сөз түркүмдүк белгилери жа-

кындатаса, синтаксис тармагына татаал сөздөрдүн курамы менен дагы эле сөз түркүмдүк белгилери жакындатат. Сөздүн морфологиялык жол менен жасалышында да, синтаксистик жол менен жасалышында да анын тутумдук түзүлүшү алдыңкы планга чыгат. Ошентип, сөз жасоо тил илиминин өз алдынча бөлүмү болгону менен сөздүн тутуму, сөздүн түркүмдүк белгилери, сөздөрдүн кошулушу аркылуу грамматиканын морфология жана синтаксис тармактары ажырагыс карым-катышта болот. Мына ушул жагдайлар сөз жасоону тил илиминин өзүнчө бөлүмү катары кароого шарт түзөт.

Жандуу көрүнүш катары тилдин сөздүк корунда өзгөрүүлөр болуп, өнүгүү процесси жүрүп турат. Себеби турмуш бир ордунда турбайт бир калыпта болбойт. Адамзат ар качан алдыга, жакшы жашоого, дүйнөнү дагы да тереңден андап таанууга умтула берет. Демек, жаратылыш сырларын улам жаңыча тереңден өздөштүрүү өнүктөрү, табияттын таанып билинбеген жактары адам акылына туруштук бере албай тааныла да, билине да берет. Ал эми бул процесстер ар бир жаңы ачылыштардын, жаңыдан таанылып билинген жаратылыш сырларынын тилибиздеги жаңыча аталыштары менен коштолуп жүрүп олтурат. Башкача айтканда, лексика толукталат. Албетте, лексика карым-катышта болгон тилдерден да даяр сөздөрдү кабыл алуу аркылуу толукталып турат. Бирок мындай процесске караганда тилдин өзүнүн ички ресурстары менен толукталуусу бир топ арбын жана мол болот. Тилдин өзүнүн ички табиятына ылайык жаңы сөздөр жаралат. Куранды

мүчөлөр ишке кирет, эки же андан көп сөздөр кошулат. Ошентип сөз жасоо процесси жүрөт.

Сөз жасоо термини негизинен эки мааниде колдонулат:

1) тилдеги жаңы сөздөрдүн атайын каражаттар аркылуу жасалыш заң-эрежелери, жолдору, системасы;

2) жаңы сөздөрдүн жасалышы тууралуу илим.

Биз бул жерде сөз жасоонун эки маанисинде тең иш алып барабыз. Сөздүн жасалышы белгилүү деңгээлде грамматикалык кубулуш болуп саналат. Башкача айтканда, жаңы сөздүн пайда болушу үчүн тилдик бирдиктердин аракети, сөздөрдүн же сөз мүчөлөрүнүн бири-бири менен карым-катышка түшкөн аракеттеринин натыйжасы талап кылынат. Жаңы маани берүү жана жаңы маани жаратуу үчүн тыбыштык жаңы курам, мурдагылардан башкача сырткы турпат жаралыш керек, алар ошол жаңы маанини өзүнө сиңирип алыш зарыл. Бул болсо тил илиминде сөз жасоонун өзүнчө маанилерин, типтерин жана жолдорун бөлүп көрсөтүүгө жол ачат.

Сөз жасоо мааниси бир же бир нече туунду сөздү өз ичине камтып, алардын бардыгына бирдей таралат [1: 22]. Бул жагынан сөз жасоо мааниси сөз түркүмүнүн жалпы категориялык маанисине окшоп кетет. Бирок аталган эки маанинин ортосунда орчундуу айырма бар. Сөз түркүмүнүн жалпы категориялык мааниси ошол түркүмгө кирген сөздөрдүн бүтүндөй бардыгына тиешелүү болсо, сөз жасоо мааниси ошол түркүмдөгү сөздөрдүн айрымдарына гана тиешелүү болот. Демек, сөз жасоо маанисинин таралуу чөйрөсү тар. Мисалы: *агар-, көгөр-, карар-, жашар-, кыскар-* деген атоочтон жасалган туунду этиштер «*негиз аркылуу туюндурулган белгиге ээ болуу*» деген маани боюнча өз ара жалпылыкты түзүп турат. Бул - аталган туундулардын сөз жасоо мааниси. Ушул маани аркылуу өздөрү жасалган *ак, көк, кара, жаш, кыска* сөздөрүнүн маанисинен айырмаланат. Бирок бул маани этиш түркүмүндөгү бардык этиштерге милдеттүү түрдө тарала бербейт. Ошондуктан муну жалпы категориялык маани деп кароого мүмкүн эмес, ал тек гана аталган туундуларды өз ичине камтып турат.

Сөз жасоо мааниси сөздүн лексикалык маанисинен да айырмаланат. Сөздүн лексикалык мааниси ал сөздүн керт башына гана таандык болсо, сөз жасоо мааниси эки же андан көп туунду сөзгө таандык болот. Ошондой эле бирдей сөз жасоо маанисине ээ болгон сөздөр, адатта, бирдей сөз жасоо каражаттары менен да мүнөздөлөт. Мисалы: *агар-, көгөр-, карар-, жашар-, кыскар-* сөздөрүн жасоодо бир гана каражат колдонулду. Ал - атоочтон этиш жасоочу *-ар* курандысы. Демек, сөз жасоо мааниси куранды мүчө аркылуу берилет, ал эми лексикалык маани бүтүндөй бир сөз аркылуу туюндурулат. Бул жогорудагы эки маанинин ортосундагы дагы бир айырмачылык.

Сөз жасоо тиби - туунду сөздөрдүн айрым-айрым топторго бириктирүүнүн формалдык-семантикалык схемасы (формуласы) [3: 25]. Бул деген бир типте жасалган сөздөрдүн негиздери бир түркүмдө болуп, бардыгы тең бир эле куранды менен жасалды дегенди билдирет. Мисалы: *сынык, чирик, жарык, жабык, бузук, өсүк* деген сөздөрдүн уңгулары *сын-, чир-, жар-, жаб-, буз-, өс-* бир түркүмдөгү сөздөр, булардан жаңы сөз жараткан куранды да *-ык* мүчөсү. Демек, бул сөздөр - бир типте жасалган сөздөр. Дагы бир мисал: *байла-, сүйлө-, сыйла-, ыйла-* деген туунду сөздөр да сөз жасоонун бирдей тиби менен жасалган. Анткени негиздери (*боо, сөз, сый, ый*) - зат атоочтор, бардыгында тең бир эле *-ла* курандысы, жасалган жаңы сөздөр - этиштер. Келтирилген мисалдар төмөнкү схемага алып келет:

этиштик негиздер + -ык курандысы = атооч сөздөр, атооч негиздер + -ла курандысы = этиш сөздөр.

Ошентип, сөз жасоонун тиби үчүн төмөнкүдөй жалпылыктардын болушу шарт:

1) жасала турган сөздөрдүн негиздеринин бирдей сөз түркүмүндө турушу;

2) негиз менен жаңыдан жасалган сөздүн ортосунда маанилик жалпылыктын болушу;

3) жаңыдан жасалган сөздөрдөгү сөз жасоо маанисинин бирдей болушу;

4) жаңыдан жасалган сөздөрдү алардын негиздеринен айырмалоочу грамматикалык каражаттардын (курандылардын) бирдей болушу;

5) жаңыдан жасалган сөздөрдүн бирдей сөз түркүмүндө болушу.

Мисалы: *оймо, чийме, сүзмө, түймө, сайма, кырма* деген сөздөрдүн жасалышы бир типте болот, анткени буларда беш шарт бирдей сакталат:

1) бардыгынын негиздери (*ой-, чий-, сүз-, түй-, сай-, кыр-*) бирдей сөз түркүмүндө (этиш) турат;

2) жасалган сөздөрдүн мааниси негиздердин мааниси менен байланышат: *ой - оймо, чий - чийме, сүз - сүзмө, түй - түймө, сай - сайма, кыр - кырма*;

3) жасалган сөздөрдүн сөз жасоо мааниси бирдей - «*негиз билдирген кыймыл-аракеттин натыйжасын туюндурган зат*» маани бардыгына таандык;

4) жасалган сөздөрдү алардын негиздеринен бир эле каражат, *-ма* курандысы айырмалап турат;

5) жаңыдан жасалган сөздөр бирдей сөз түркүмүндө турат, бардыгы - зат атоочтор.

Кыргыз тилинде жасалган сөздөр бир топ арбын. Алардын ар кандай ыктар, амалдар менен жасалгандыгына карай өзүнчө бөтөнчөлүктөрү бар. Мисалы: *малчы, басма, ачыткы, сына-, көбөй-* деген сөздөр негизги куранды мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалса, *байке, таята, быйыл, аткулак, Каракол, Жаныбек* деген сөздөр эки сөздөн кошулуп, лексикалык бир маани билдириши аркылуу жасалган. Ошентип, сөздөрдүн жасалыш ыгындагы айырмачылыктарга карата кыргыз тилинде сөз жасоонун эки жолу болот: сөз жасоонун морфологиялык жолу жана сөз жасоонун синтаксистик жолу.

Тил илиминде айтылып жүргөн сөз жасоонун лексика-семантикалык жолу айрым окумуштуулар тарабынан лексикалык маанилер алкагында лексикологиянын объектиси деп эсептелет [3: 26-27]. Биз да ушул көз карашты колдоп, төмөндө сөз жасоонун эки жолу тууралуу сөз кылабыз.

Негизге куранды мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу сөздөрдүн жасалыш ыгы сөз жасоонун морфологиялык жолу деп аталат. Мисалы: *саанчы, илимпоз, энелик, түймө, тоют, тончон, ырда-, сана-, байы-, көбөй-, көнүк-, тамчыла-, тарсылда-, чыркыра-* ж.б. сөздөр тиешелүү куранды мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган, морфологиялык ык менен жасалды. Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган туунду сөздөр кыргыз тилинде абдан көп. Морфологиялык жол менен сөз жасай турган курандылар да мол.

Эки же андан көп сөздүн кошулушу аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалыш ыгы сөз жасоонун синтаксистик жолу деп аталат [9]. Мисалы: *агайын, кайната, бүгүн, айбалта, кумшекер, ашказан, үй-жай, ата-бала, кыз-кыркын, курал-жарак, баш бак-, кол кой-, көз сал-, Сагыналы, Мукамбеткалый, Сатыбалды, Арчатору, Аккыя, Он бир жылга, Чатыркөл* ж.б. сөздөр эки (үч) сөздүн биригип бир маани бериши аркылуу жасалган. Кыргыз тилинде мындай ык менен жасалган сөздөр да өтө көп. Мисалы, зат атоочтор: *кыларкан, таяке, жетата, көккытан, ташкөмүр, бала-бакыра, ыйкы-*

тыйкы, куч-кубат, Сатыбалды, Токтобубу, Турусбек, Шамалдысай, Акталаа ж.б. Сын атоочтор: боз ала, жээрде кашка, кызыл ала ж.б. Сан атоочтор: он бир, кырк сегиз, бир жүз отуз беш, алты миң сегиз жүз токсон төрт, экиден бир, үч-үчтөн, төрттөн бир, төрт-беш, жыйырма-отуз, бирин-серин ж.б. Ат атоочтор: кимдир бирөө, кайсы бир, эч качан, эч бир, ар ким, ар нерсе, алда ким ж.б. Этиштер: ала кел-, бара бер-, келе бер-, байкай кой-, окуп чык-, тоюп ал-, ырдап кой-, капа бол-, көз сал-, тил ал-, кол кой-, жол чал-, тырп эт-, жарк эт-, чү де-, кош де-, жылт кой-, чөк түш- ж.б. Тактоочтор: ары-бери, бетте-бет, анча-мынча, эртели-кеч, анда-санда, ар дайым ж.б.

Синтаксистик жол менен жасалган сөздөр татаал сөздөр деп аталат. Алар жөнөкөй сөздөрдөн тутумдук түзүлүшү менен айырмаланат. Бирок булар деле тутумунда эки же андан көп сөз болгонуна карабай лексикалык бир гана маанини билдирет. Демек, татаал сөздөр сүйлөмдө сүйлөмдүн бир эле мүчөсүнүн милдетин аткарат. Татаал сөздөрдүн айрым топтору жөнөкөй сөздөрдөн грамматикалык маанилери боюнча да айырмаланат. Мисалы: киши-кара, бала-чака, мал-сал, эгин-тегин деген сыяктуу татаал сөздөрдө жамдама сан мааниси болот.

Татаал сөздөрдүн грамматикалык жактан уюшулушу өтө ар түрдүү, ошондуктан аларды төмөндөгүдөй топторго бөлүп кароого болот:

1. Ыкташуу байланышы менен уюшулган татаал сөздөр. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн басымдуу бөлүгү ушул ык менен уюшулган. Алар тутумундагы сөздөрдүн мүнөзүнө жараша андан ары дагы бөлүнөт:

а) жалаң атоочтордун айкашынан турган татаал сөздөр: каржилик, таштүлөк, өнөржай, ашказан, бүгүн, чоңата, Ысыккөл, Ылайталаа, Сарыжаз, Жоошбай, Алмагүл, Турганбай, илимий даража, айылдык кеңеш, беш айлык, эл аралык ж.б.

б) атоочтор менен этиштердин айкашынан турган татаал сөздөр: кол сал-, жакшы көр-, жок кыл-, өч ал-, дем ал-, баш ий-, пайда бол-, баш бак- ж.б.

в) чакчылдар менен байланышып уюшулган татаал сөздөр: бара бер-, жаза сал-, тура тур-, кийе кой-, окуп жибер-, кайтып кел-, байкай кой- ж.б.

2. Таандык байланыш менен уюшулган татаал сөздөр: бирдин айы, бештин айы, шайлоо комиссиясы ж.б.

3. Башкаруу байланышы менен уюшулган татаал сөздөр: жолго сал-, көзгө түш-, колго сал-, күнүн көр-, жокко чыгар- ж.б.

4. Тең байланыш аркылуу уюшулган татаал сөздөр. Мындай ык менен уюшулган татаал сөздөр да кыргыз тилинде бир топ арбын. Булар да өз ара бири-биринен айырмаланган топторго бөлүнөт:

а) түгөйлөрүнүн бардыгы лексикалык маани берип турган сөздөрдөн негиздерден) уюшулган татаал сөздөр: тоо-таш, курал-жабдык, куч-кубат, азап-тозок, алыш-бериш, эрди-катын, кадыр-барк, ал-абал, кылык-жорук, ит-куш, курт-кумурска ж.б.

б) түгөйлөрүнүн бири лексикалык маани бере албаган сөздөрдөн негиздерден) уюшулган татаал сөздөр: кыз-кыркын, китеп-митеп, бала-бакыра, эгин-тегин, кийит-кечек ж.б.

Адабияттар

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Б., 1997.
2. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. -Б., 2009.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: морфология. -Ф., 1980.
4. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы. -Ф., 1979.
5. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: фонетика жана морфология. -Ф., 1980.
6. Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. -Ф., 1964.
7. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. -Ф., 1964.
8. Орузбаева Б.О. Сөздүн курамы. -Б., 2000.
9. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. -Ф., 1955.

К.Т. Жаманкулова

КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту

ПИКТОГРАФИЯЛЫК ЖАЗУУ БАЙЫРКЫ МИҢ-СУУЛУК КЫРГЫЗДАРДА

Хакас-Минусин ойдуңундагы аска беттери чегилген, оюлуп жазылган жана боек менен боелгон жазууларга абдан бай. Аларды «асман алдындагы музей» деп аташат. Ал жазуулардын көптүгүнө жана жыштыгына изилдөөчүлөр таң калышкан. А.В.Адрианов бул жерде бүт аска-зоолордун жер менен капталган түбүнөн баштап чокусуна чейинки көрүнгөн жерлеринде гана эмес, көздөн далдаа жерлеринде, колоттун баштарында, тоо боорундагы кырбууларда жана аскалардын учруктарында, суусуз жана турак-жайлардан алыскы жерлерде жазуулар жыш (1: 8), - дейт. Булар миң-суулук кыргыздардын пиктографиялык жазууну колдонушкандыгынан кабар берет. Кыргыздар жазууга боло турган жерлердин бардыгына жазышкан. Ал пиктографиялык жазуулар байыркы кыргыздардын жашоо-турмушу,

үрп-адаттары, дүйнө таанымдары, диний ишенимдери тууралуу ж.б. даректүү маалыматтарды камтыйт. С.В.Киселев Енисейдеги жазма эстеликтер тууралуу: "...уже почти два тысячелетия существовали там разнообразнейшие рисунки на скалах и на нарочито поставленных стелах" (2), - дейт. Бул маалыматтар кыргыздардын тарыхынын такталуусуна, жаңы барактарынын ачылышына түздөн-түз көмөк болот. Ошентип, Миң-Суу байыркы эстеликтерге жана ал эстеликтерге түшүрүлгөн жазууларга абдан бай.

Карасук маданияты. "Айбанаттар стили" – кыргыз пиктографиялык жазуусунда. А.Н.Бернштамдын маалыматы боюнча б.з.ч. биринчи миң жылдыктын башталышы менен Миң-Суу талааларындагы маданияттын мүнөзү жана анын өнүгүшү өзгөрө башта-

ган, бул Карасук тибиндеги эстеликтерде даана байкалган. Карасук маданияты мезгилинде кыргыздар малды көбөйтүшкөн. Кыргыздар негизинен койдун этин тамак катары пайдаланышкан (көрүстөндөрдө малдан койдун сөөгү гана кездешкен) (3: 165). Карасук маданият эстеликтери аркылуу бул мезгилде кыргыздар колго кармаган малдын этин гана эмес, жогоруда айтылгандай, сүтүн да тамак катары пайдалана башташкандыгы белгилүү болгон.

Карасук маданият эстеликтери кыргыздардын ошол мезгилдеги жашоо-турмушу пиктографиялык жазууларда чагылдырылып калгандыгын айгинелейт. Карасук тибиндеги мүрзөлөр андронов эстеликтериндегидей эле инвентарды камтыйт. Бирок инвентарь жасалуу техникасынын жана кооздолушунун мыктылыгы менен өзгөчөлөнөт. Бул мезгилде колонун иштегүү чеберчилиги өркүндөгөн. Бычактын ар кандай түрлөрүн жасоо өзгөчө орунга чыккан. Бычактын саптарына тотемдердин - айбандардын тулкусу түшүрүлгөн (3: 164).

Албетте, бул бир жагынан колодон жасалган буюмдардын мыктылыгын айкындап турса, экинчи жактан кыргыздардын пиктографиялык жазуусунан кабар берет. Кыргыздар өздөрү ыйык деп сыйынган буюмдарга түшүрүшкөн жана ал тотемдин элеси буюмга күч берет деген ишенимде болушкан. Сүрөтчүлөр куралга күч берүү, ошондой эле байлыкты көбөйтүү үчүн ж.б. максаттарда тигил же бул буюмдарга тиешелүү тотемдердин сүрөттөрүн тартышкан.

Ошентип, карасук маданияты мезгилинде эле “айбанаттар стилинин” белгилери байкала баштаган. Жогоруда айтылгандай, бычактын сабы үчүн ар кандай жаныбарлардын (тотемдердин) тулкусу колодон кооздолуп жасалган. Буюмдарга түшүрүлгөн тотемдердин сүрөттөрү эстетикалык мааниге гана ээ болбостон, адамдардын сыйынган магиялык ишенимдеринен да кабар берет. Ошондой эле тотемдердин буюмдарга түшүрүлгөн сүрөттөрү кыргыздардын пиктографиялык жазуусунан кабар берет.

Кыргыздардагы тотемизм. Гардинин кыргыздар жөнүндөгү маалыматында кыргыздардагы тотемизми тууралуу айтылгандыгын А.Н.Бернштам белгилейт (3: 227). Пиктографиялык жазуулар кыргыздардын ишенимдеринен кабар берет. Мисалы, малчы же аңчы тигил же бул уруунун келип чыгышы менен байланышкан жаныбардын күчтүү болушун көргүсү келген. Ошондуктан Миң-Суу жергесинде табылган коло предметтерде бийик деңгээлде тартылган жаныбарлардын скульптуралык турпаттары абдан көп кездешет. Бул скульптуралардын мүнөздүү белгиси – жаныбарлардын тулкусунун реалдуу аткарылышы. Адегенде мындай скульптураларда жаныбарлардын тулкусу толук берилсе, кийин алардын бир гана бөлүгү, мисалы, башы гана берилген.

“Кой-күн” тотемдик композиция пиктографиялык жазууда. Б.з.ч I-миң жылдыкта таштан биринчи эстеликтер (изваяния) жасалган, эң эле белгилүү эстелик – койдун башы болуп эсептелет, башка эстеликтерде күндүн сүрөтү тартылган. Биринчиси да, экинчиси да малчылардын чарбалык ишиндеги молчулуктун эмблемасы катары каралган (3: 531).

Кой - культтук жаныбар. Кыргыз пиктографиялык жазуусунда койдун ыйык деп эсептелген күн менен байланыштырылышы. Кыргыздарда кой ыйык деп эсептелген. Бул таштарда, аска беттеринде, үңкүрлөрдүн дубалдарына чегилген же тартылган сүрөттөрдөн улам белгилүү болгон. А.Н.Бернштам бул тууралуу: «Баран становится одновременно культовым животным ...переплетенных зачастую с культом солнца, как источником всей земной жизни» (3: 165; 4:

280), - дейт. Ошентип, кой эң байыркы тотем болгон жана ал ыйык (культ) деп эсептелген күн менен байланыштырылган (3: 536).

Академик Н.Я.Март: «Культ древнего тотема часто восходил в семантическом пучке к идее солнца как источнику всего живого в природе» (5: 259), - дейт. Академик муну лингвистикалык материалда көрсөтүп берген. Н.Я.Маррдын бул жобосун кыргыз оймолорундагы сүрөттөр далилдеп турат.

Ошентип, жогоруда айтылгандай, малчылык менен кесиптенген уруулардын тотемдери кой болгон. Ошондуктан койдун турпаты, сүрөтү кыргыз урууларынын тотемдери – сактоочусу, коргоочусу катары байыркы буюмдарда кеңири кездешет.

Мисалы, кыргыздар ооздуктарды абдан көп жасашкан. Көпчүлүк учурда алар “снабжены эсвидными псалиями с прикрепленными ушками для поводка.” VI-VIII кылымдарда “некоторые псалии сверху были украшены головками барана, а снизу – схематическим изображением копыта” (332). Ооздукту койдун башы жана жаныбарлардын такасы менен кооздоо - эски скиф-тагар мезгилинен келаткан традиция болуп эсептелет.

«Кой-күн» тотем идеясы – архаикалык пиктографиялык жазуу. “Кой-күн» тотем-идеясы С.В.Киселевдун карасук стелалары боюнча археологиялык материалдарында (4) кездешет (3: 649). Кыргыз орнаменттеринде «күндө» мүйүздөрдүн же койдун башынын сүрөттөрү тартылган сүрөттөр кездешет. А.Н.Бернштам: «Кой – күн» композициясы өтө архаикалык жана ал адамдардын солярдык-тотемистик көз караштарынан кабар берет» (3: 649), - дейт.

Мындай көрүнүштөр кийин скиф доорунда (б.з.ч VII-III кк.) уланган жана өнүгүүгө ээ болгон. Ошол мезгилде петроглифтер, т.а., аска бетине чегилип жазылган сүрөттөр пайда болгон. Енисейдеги аскага чегилип жазылган сүрөт-жазуулар дүйнө жүзүнө белгилүү. Алар абдан кеңири аянтты ээлейт жана татаал композицияга ээ. Аталган аска бетине чегилген сүрөттөр ар түрдүү доорлорду камтыйт.

Тотемдер – жаныбарлар кыргыз пиктографиясында. Тагар маданияты. Колодон жасалган кичи скульптуралардын (малая скульптура) гүлдөгөн мезгилин тотемдерди, т.а., уруулардын бабаларын чагылдырган жаныбарлардын миниатюралык турпаттарынан билүүгө болот. Буларга бугу, теке, аюу, барс ж.б. кирет. Жапайы айбандардын сүрөттөрү басымдуулук кылат (3: 532). Жапайы жаныбарлар күчтүн символу болгон. Бул сүрөттөрдүн гүлдөгөн мезгили б.з.ч. VII-I кылымдарга туш келет жана бул маданий комплекстер археологдор тарабынан тагар маданияты деп аталган.

Кыргыз петроглифтеринде – бугу, тоо эчки, илбирс. Кыргыздарда бугу тотем деп эсептелген. Бугунун сүрөтү кыргыз петроглифтеринде кеңири учурайт. А.Н.Бернштам: «Здесь мы отметим бегущего оленя с запрокинутой назад головой, отяжеленной волотообразно трактованными рогами, находящими аналогии как в скифском рисунке и раннекитайском искусстве, так особенно в петроглифах Монголии того же времени», - дейт. Ошондой эле ошол эле стилде аткарылган секирип жаткан текенин сүрөтү кездешет.

Ал эми таманын койдун үстүнөн салаңдатып ага коркунуч туудуруп турган илбирс (барс) тартылган композиция скиф сюжетиндеги айбанаттардын кармашын эске салат. Айрым кыргыз уруулары “Барс” деп аталган. Бул сөз баатырларды сүрөттөөдө да колдонулган. Кыргыз каганынын аты да Барсбек деп аталганы тегин жерден эмес. Алардын ичинде фазандын да сүрөтү бар, бул түрк-согду искусствосундагы сүрөттөргө окшошот.

Адабияттар

1. Адрианов А.В. Предварительные сведения о собрании писаниц в Минусинском крае летом 1904 г. – ИРКИСВА. № 4, 1904.
2. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. - М., 1951.
3. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и исто-

рии кыргызов и Кыргызстана. Т. II. – Б.: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1998.

4. Киселев С.В. Семантика орнамента карасукских стел. Известия. ГАИМК, вып. 100, 1933.

5. Марр Н.Я. Яфетидология в Ленинградском Государственном университете. Избранные работы. Т. I, 1933.

*Акиф Шинаси Баштабак
КТМУ*

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

В турецком языке существует большое количество терминов относительно фразеологизмов. Одними из таких терминов являются такие примеры, как: «дарбымесель» (*darbimesel*), «таабир» (*ta'bir*) и «ыстылах» (*istilah*). Однако, термин *дарбымесель* (*darbimesel*) в большей мере использовался в случае упоминания пословиц. В период после проведения реформ для описания мудрых изречений, которые бытовали среди простолюдинов, больше использовался термин «таабир» (*ta'bir*). В европейских языках также существует множество дефиниций относительно фразеологизмов: во французском – «locution»; в английском – «locution», «idiom», «formula», «expression»; в немецком – «ausdruck», «gedensart»; в русском – «фразеологизм», «образное выражение».

После образования Республики Турция в течение долгого времени использовалось слово «таабир» (*ta'bir*). Однако в 1935-м году Обществом по исследованию турецкого языка в городе Стамбул был опубликован и распространён Карманный справочник-словарь с османского на турецкий язык, где вместо термина «таабир» (*ta'bir*) было рекомендовано использовать слово «дэйим» (*deyim*), которое переводилось как «expression». Таким образом, с тех пор данное новое слово и вошло в оборот. Однако, такие исследователи и писатели, как: Мустафа Нихат Озон, М. Халит Байры и М. Шакир Улкюташир ещё долгое время использовали термин «таабир» (*ta'bir*).

Объяснить значение слова «фразеологизм» в одном предложении довольно сложно; потому как фразеологизмы являются зеркалом, которое отражает в себе образ жизни, прошлое, проблемы, особенности, культуру, пережитые события и многие другие стороны общества. Вкратце фразеологизм можно описать следующим образом: это устойчивое выражение, которое в большинстве случаев состоит из нескольких слов, обогащает язык и имеет переносный смысл.

Практически невозможно осуществить перевод фразеологизмов на другой язык и точно передать семантику, так как довольно сложно передать все присутствующие нюансы. Но в то же время будет неверно утверждать о том, что не существует эквивалентов переводимых устойчивых выражений. Причиной этому является то, что большинство слов в каком-либо языке образуется под воздействием места проживания и образа жизни народа-носителя этого языка. Народы, обитающие в местах с континентальным климатом, в основном занимаются сельским хозяйством и животноводством, и поэтому в их языке отражается привычный для них образ жизни. В лексиконе же народностей, обитающих же на побережье моря, в боль-

шей степени присутствуют слова, связанные с рыболовством и морем. Ниже приведены некоторые определения относительно фразеологизмов:

Определения относительно фразеологизмов

Словарь лингвистических терминов: «Это словосочетание, состоящее из двух и более слов, которые объединяются с целью передать определённый смысл». (Словарь лингвистических терминов, 1949; 57).

Произведение Фазыла Тюлбентчи «Турецкие пословицы и фразеологизмы»: «Фразеологизмами называются выражения, которые употребляются чаще, чем пословицы и так же не имеют категоричного значения». (Тюлбентчи, 1977; 6).

Тахир Нежат Генджан: «В каждом языке существуют устойчивые словосочетания, которые употребляются в переносном значении. Структура и смысл данных словосочетаний не связаны между собой, а для того, чтобы понять этот смысл необходимо исследовать происхождение выражения. Такие выражения в большинстве случаев невозможно перевести на другой язык. Помимо этого они отражают особенности турецкого языка. Именно такого рода словосочетания и называются фразеологизмами» (Генджан, 1979; 527). (По причине того, что мы не были согласны с таким утверждением Генджана, в 2000-м году нами была защищена докторская диссертация на тему «Лингвистические исследования относительно фразеологизмов в турецком языке».)

Веджихе Хатибоглу: «Фразеологизмы – это устойчивые выражения, которые состоят из нескольких изменяющихся и неизменяющихся составляющих, используемые для придания выразительности речи и в переносном значении» (Хатибоглу, 1982; 194).

Словарь лингвистических терминов с пояснениями: «Фразеологизмы – это устойчивые выражения, которые помимо основного имеют и переносный смысл и состоят из нескольких составляющих, имеющих некое семантическое единство» (Вардар, 1988; 74).

Зейнеп Коркмаз: «Фразеологизмы - это словосочетания, использующиеся с целью придания выразительности речи и имеющие помимо прямого также и переносные значения» (Коркмаз, 1992; 43).

Омер Асым Аксой: «Фразеологизмы - это словосочетания, придающие речи выразительность и имеющие, кроме прямого, также и переносные значения» (Аксой, 1984; 49).

Доган Аксан: «Это выражения, объединяющие в себе несколько слов, реже состоящие из одного слова, которые используются в переносном значении для того, чтобы передать какое-либо понятие или чувство» (Аксан, 1982; 37).

Али Пюскюллооглу: «Это устойчивое выражение, которое в большинстве случаев состоит из нескольких

слов, имеет переносный смысл и придаёт речи выразительности» (Пюскюллюоглу, 1995:7).

Фуат Бозкурт: «Это выражения, имеющие переносный смысл и используемые для придания речи выразительности» (Бозкурт, 1995:170).

Нуреттин Коч: «Это устойчивые выражения, которые в основном используются в переносном значении» (Коч, 1996:410).

Эмин Оздемир: «Это один из способов выразительности, применяемый для эффективного описания определённого понятия или мысли минимальными языковыми средствами» (Оздемир, 1997:5).

Мехмет Хенгирмен: «Это устойчивые выражения, имеющие переносный смысл, придающие речи выразительности и повсеместно используемые в обществе как общеупотребительные слова» (Хенгирмен, 1999:116).

Словарь турецкого языка: «Это устойчивые выражения, имеющие переносный смысл и использующиеся для придания речи выразительности (Словарь турецкого языка, 2005:517).

Из всего вышесказанного внимание привлекает следующее: как минимум одно слово, входящее в состав устойчивого выражения, используется в переносном значении. Помимо этого, интересным является и то, что данные выражения имеют устойчивую к изменениям структуру. Таким образом, вышеупомянутая устойчивость порождает некое семантическое единство, истоки которого уходят корнями в историю.

Большинство исследователей, изучающих фразеологизмы, утверждает, что фразеологизм не может состоять из одного слова. В определениях на эту тему указывается, что фразеологизмы имеют такую особенность, как выразительность и состоят как минимум из двух слов.

Впервые занявшаяся серьёзным изучением данной области Веджихе Хатибоглу указывала на то, что фразеологизм может состоять как минимум из двух и как максимум из восьми слов и утверждала следующее: «фразеологизм не может состоять из одного слова. Если какое-либо одно слово используется не в прямом значении, то это говорит лишь о том, что оно имеет переносный смысл и несколько значений, потому как у слова может быть несколько прямых или переносных значений. В случае же с фразеологизмами преследуется цель использования как минимум двух слов, придающих выражению значение, выходящее за рамки прямого и даже логики. Если же использовать какое-либо одно слово в значении, не подчиняющимся логике, то это не придаёт выразительности, а, наоборот, способствует потере смысла, что никак не нельзя назвать использованием в переносном смысле» (Хатибоглу, 1964: 222).

Доган Аксан придерживается мнения о том, что некоторые отдельные слова, используемые в переносном значении, могут быть фразеологизмами и приводит следующие примеры: **akşamcı** (человек с привычкой каждый вечер употреблять алкоголь), **kaşarlanmış** (матёрый волк), **sudan** (неважный), **gözde** (фаворит), **gedikli** (постоянный). (Аксан, 1982:38). Омер Асым Аксой, являющийся автором опубликованных в Турции очень значимых трудов о пословицах и фразеологизмах, также считал, что отдельные слова (**dogrusu** (верный), **sözde** (на словах), **gözde** (фаворит), **havadan** (бесплатный), **sudan** (неважный), **tortan** (оптом), **gittikçe** (с каждым разом), **veresiye** (без желания), **başlıca** (самое важное), **boşuna** (впустую)...) могут быть фразеологизмами. Однако позднее он изменил своё мнение по этому поводу. Аксой поделился своими размышлениями на этот счёт в своей статье

на тему «Существуют ли фразеологизмы, состоящие из одного слова?» («TekSözcüklüDeyimVar mı?»), которая была выпущена в журнале «**Çağdaş Eleştiri**» (**Çağdaş Eleştiri**). В данной статье говорится о том, что такие слова, как: **sözde** (на словах), **gözde** (фаворит), **sudan** (неважный) - являются лишь метафорами, но не фразеологизмами, потому что для этого необходимо, чтобы выражение состояло как минимум из двух слов» (Аксой, 1984: 4-6).

Закключение

По причине того, что в местах обитания турков чаще всего распространено сельское хозяйство и животноводство, в турецком языке присутствует большое количество таких названий животных, как: лошадь, коза, баран, корова, бык и т.д. Все животные, которые встречались на родных просторах тут же получали название на турецком языке. Иноязычные же названия животных адаптировались под турецкое произношение. Например, такие животные, как: коза, лошадь и баран получили свои первоначальные названия на турецком языке, потому что они были одомашнены турками. Однако, названия таких домашних животных и птиц, как: корова (inek), бык (öküz), петух (horoz) и курица (tavuk) - имели первоначальные истоки из других языков. Таким образом, слово корова (inek) пришло из санскрита, бык (öküz) - из среднеперсидского или монгольского, петух (horoz) - из фарси, курица (tavuk) - из монгольского.

Названия животных выполняют не только назывную функцию - они также используются и в выразительных средствах речи, отождествляясь с людьми и человеческими качествами. Таким образом, названия животных занимают своё место и в пословицах и фразеологизмах, что позволило нам придавать различным высказываниям выразительность. Например, присущая лисе хитрость присутствует и в некоторых людях, что и способствовало появлению такого выражения, как: «хитрый, как лиса».

Названия таких экзотических животных, как зебра (из итальянского языка) и пингвин (из французского языка) не встречаются в турецких пословицах и фразеологизмах, так как турки не знают особенностей этих неизвестных животных.

По причине того, что язык является живым организмом, со временем забываются используемые в пословицах и фразеологизмах некоторые названия животных, а эти пословицы и фразеологизмы выходят из общего употребления. Вместо этих устойчивых фраз в наш современный век информации могут появляться новые пословицы и фразеологизмы, содержащие названия различных животных. Например, слово «teke» (козёл) в пословице «Azimlıçobantekedenyağ çıkarır» не знакомо нынешнему молодому поколению, так как уже не употребляется сейчас. Конечно, может быть и так, что со временем пословицы с этим словом вообще исчезнут из лексики последующих поколений, ведь и слова, и словосочетания иногда словно упавший с дерева лист опадают и исчезают навсегда. И на их месте возникают новые слова с новым значением.

Литература

- Аксан, Доган. (1982) *Хер Йонюйле Диль-3* Т.Д.К. Йай., Анкара (Aksan, Doğan, (1982), *Her Yöniyle Dil - 3*, TDK Yay., Ankara)
Аксан, Доган, (1996), *Тюркченин Сөз варлыгы*, Энгин Йай., Анкара (Aksan, Doğan, (1996), *Türkçenin Söz varlığı*, EnginYay, Ankara)
Аксой, Омер Асым, (1984), «Тек сөзджюк лодэйим вар мы?», *Çağdaş Eleştiri*, Стамбул, стр. 4-6 (Aksoy, ÖmerAsım, (1984) «Tek sözcük lüdeyimvar mı?», *ÇağdaşEleştiri*, İstanbul, s. 4-6.)
Аксой, ОмерАсым, (1984), *Ата сөзлери Сөзлююю*, ТДК Йай, Анкара (Aksoy, ÖmerAsım, (1984), *Ata sözleri Sözlüğü*, TDK Yay, Ankara.)

Бозкурт, Фуат, (1995), *Тюркчеси*, Джем Йай., Стамбул (Bozkurt, Fuat, (1995), *Türkiye Türkçesi*, CemYay., İstanbul)
 Буран, Ахмет, (2008), «Дилилишкелери векаврамтерджю-мелериузеринебирдегерлендирме», *Макалелер*, (Йай.Хаз. ЭрджанАлкайавд.), Туркиш Стадийес, Анкара, стр. 269-274 (Burun, Ahmet, (2008),
 “Dililişkilerivekavramtercümeleriüzerinebirdeğerlendirme”, *Makaleler*, (Yay.Haz. ErcanAlkayavd.), TurkishStudies, Ankara, s. 269-274.)
 Дамир, Туфан, (2004), *ТюркчеДилбилгиси*, Курмай, Анкара (Demir, Tufan, (2004), *TürkçeDilbilgisi*, Kurmay, Ankara.)
 ДилбилимТеримлериСөзлюгю, (1949), ТДК, Анкара (*DilbilimTerimleriSözlüğü*, (1949), TDK, Ankara.)
 Эльчин, Шюкрю, (1986), *ХалкЭдебиятынаГуриш*, КБ

Йай., Анкара (Elçin, Şükrü, (1986), *HalkEdebiyatınaGiriş*, KB Yay., Ankara.)
 Генджан, ТахирНеджат (1979), *Дилбилгиси*, ТДК Йай., Анкара (Gencan, TahirNejat, (1979), *Dilbilgisi*, TDK Yay., Ankara.)
 Hatiboğlu, Vecihe (1964), «Kelimegruplarivekuralları», *TDAY-Belleten* 1963, TDK Yay. S. 222, Ankara, s. 203-244.
 Хатибоглу, Веджихе, (1982), *ТюркченинСөздизими*, ДТСФ Йай., 2 выпуск, Анкара (Hatiboğlu, Vecihe, (1982), *TürkçeninSözdizimi*, DTCF Yay., 2.baskı, Ankara.)
 Хенгирмен, Мехмет, (1995), *Тюркчедилбилгиси*, ЭнгинЙай., Анкара (Hengirmen, Mehmet, (1995), *TürkçeDilbilgisi*, EnginYay., Ankara.)
 Хенгирмен, Мехмет, (1999), *ДилбилгисивеДилбилимТеримлериСөзлюгю*, ЭнгинЙай., Анкара

Фатих Челик,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮШТҮК СИБИРЬ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ АТООЧТОН АТООЧ ЖАСООЧУ “-ЛЫК” МҮЧӨСҮНҮН МИЛДЕТИ

Эски түрк тилиндеги зат атоочту жасоочу –лык мүчөсүн дээрлик бардык түрк тилдеринде кездештиребиз. Мүчө сөз жасоочу түзүлүшкө ээ. Бул изилдөөбүздө кыргыз жана түштүк сибир түрк тилдеринде бул мүчөнүн колдонулушу жана мааниси, сөздөгү мааниси салыштырылып каралмакчы. Иликтөөбүздө кыргыз жана түштүк сибир түрк тилдеринде сөздүктөрүндөгү сөздөр каралып, бул сөздөрдө колдонулган -лык мүчөсүнүн мааниси классификацияланмакчы. Аталган тилдердин ортосундагы окшоштуктар жана айырмачылыктарына токтолууну чечтик.

-лык курандысы түрк тилдеринин барында кездешет. Изилдениш жагы боюнча да кеңири изилденип келет. Мисалы: Н.К.Дмитриевдин изилдөөсү боюнча: “в башкирском языке выделяет четыре значения: а) концентрация отдельных конкретных предметов в каком-либо месте; б) абстрактные понятия; в) целеустремленности или направленности; г) название прибора, инструмента или приспособления, связанное с конкретным предметом” [Дмитриев 1948: 66-67]. Ал эми Э.В. Севортян маанисине карата үчкө бөлүп карайт: “а) свойство-качество и состояние; б) назначение и функция; в) местность или место, где имеется множество предметов природы или добытых человеком” [Дмитриев 1966: 20-53]. Түрк тилинде болсо -лык мүчөсү маанисине карай бешке бөлүнүп каралат: “а) место, изобилующее предметами природы, выраженными исходной основой; б) хранилище или помещение, предназначенные для предметов, выраженных исходной основой; в) названия предметов, инструментов; г) названия учреждений и должностей; д) отвлеченные имена” [Кононов 1956, 106—107]. М.А. Хабицев карачай-балкар тилиндеги -лык курандысын алтыга бөлүп карайт: “а) соразмерность; б) место; в) вещь или приспособление, предназначенные для того, что выражено исходной основой; г) обязанность, отношение, состояние и положение; д) род занятий, профессия или должность; е) отвлеченность” [Хабицев 1971: 229—231]. Ал эми каракалпак тилинде болсо үчкө бөлүнүп каралат: “а) изо-билие; б) наличие или назна-

чение данного предмета; в) абстрактность — отвлеченность” [Баскаков 1952: 182]. Ф.А. Ганиев өзүнүн илимий эмгегинде татар тилинин бул мүчөнү маанисине карай жыйырмага бөлүп чыгат [Ганиев 1974: 74 - 81]. Ал эми караим тилинде бул мүчөнүн мааниси жетиге бөлүнөт: “а) абстрактные понятия; б) название места, изобилующего предметами, выраженными основой; в) назначение предметов, выраженных основой; г) положение, состояние или занятия; д) мера времени; е) одна из стран света; ж) одражательность” [Мусаев 1964, 104—1071].

-лык курандысынын ар бир тилде ар башкача варианттары менен жолуктурууга болот. Мисалы, кыргыз тилинде: -лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дук, -тык, -тик, -тук, -түк.

В. Бангтын оюу боюнча -lyq курандысы -ilen «с, вместе» деген сөздөр пайда болгон [Банг 1916: 21-922]. Ал эми Ж. Дени -лык курандысын -ilik (от il прибавлять) деген сөздөн пайда болгондугун айтат [Дени 1920: 328-787]. В. Котвич мындай деп жазат: «не исключено, что lyq, liq - не исконная форма суффикса: исконной формой следует считать /; ведь l до сих пор является признаком множественного числа в тунгусских языках» [Котвич 1962: 109]. Н.К. Дмитриев и Н.А. Баскаковдордун көз караштары да ушул эле болгон. Ошондой эле бул ойго Д.Г. Тумашева [Тумашева 1964: 69], Ф.А. Ганневдер да кошулат [Ганнев 1974: 75]. Л.С. Левитская болсо: «Нам представляется, что аффикс -lik составной и включает два элемента: -l с собирательным значением, идентичный / в аффиксе -lar>-ler. и k; происхождение которого пока для нас остается неясным» дейт [Левитская 1976: 128].

Б.А. Серебренниковдун оюу боюнча [Серебренников 1974: 162], “в афф. присутствует аффикс собирательной множественности -l. который встречается в составе некоторых аффиксов тунгусо-маньчжурских языков [см. Константинова 1964]. Например, в современном эвенкийском языке мн. число образуется при помощи афф. -l. Аффикс мн. числа -la встречается в современных карачаево-балкарском, кумыкском языках, а также в некоторых говорах турецкого языка

[см. Дмитриев 1940; 1956: 65]. Зафиксирован он в «Диване» Махмуда Кашгарского [МК 1967: 433-436], а также в текстах из Турфана [Сабаш 1954; 1959: 58]. Отмечен он также в баоанском языке [Годаева 1964]. Таким образом, можно предположить, что формант -l в афф. lуq и -l в афф. мн. числа -lag или -la некогда выполняли одну и ту же функциональную нагрузку — множественности-двойственности” деп салыштыруу жүргүзүлөт [Сравнительно-исторический 1988: 140].

Кыргыз жана түштүк сибир түрк тилдериндеги -лык мүчөсү

1) Буюм аталыштарын түзгөн сөздөр жасалат: **Кыргыз тилинде** *бел-дик* – 1. Кууттан чыккан ургаачы койлор менен бирге жайылган кочкорлорго тартылуучу калканч. 2. Оттук таш, бычак кошо тагылуучу кур. 3. Тери же кийизден жасалып, улгайган аялдар тартына турган жазы кур сымал; *боо-дук* – 1. Орулган чөптү, эгинди байлоо үчүн жасалган боо. 2. Илмеги бар же илип коюуга ылайыкталган ар кандай боо [КТС 2010: 167]; *жсел-дик* – ээрдин эки капталына бастырылып, тердиктин үстүнөн коюла турган, каткат кылып шырылган ат токулгасынын бир бөлүгү; *көз-дук* – үркүнчөөк, азоо жылкынын көзүнүн арт жагынан далдаалап, үркө турган нерселерди байкатпоо үчүн жүгөнгө тагылган калканч; *май-лык* – 1. Тамактангандан кийин кол аарчый турган дасмал. 2. Тамактанган столдун үстүн, дасторконду тазалоо үчүн колдонулуучу кол аарчы; *мурун-тук* – уйду жетелөө үчүн чүлүгүнө өткөрүлгөн жип; *ооз-дук* – жүгөндүн кайышына бириктирилген, жүгөндөгөндө аттын оозуна салына турган темири; *сөз-дук* – алфавит тартибине келтирилип, мааниси түшүндүрүлгөн же башка тилге которулган сөздөрдүн тизмеси берилген китеп; *суу-дук* – 1. Жүгөндүн ооздук темирине төңөлүк аркылуу тизгин, чылбырдын туташтырылган бөлүгү 2. *диал.* Ооздук; *суу-дук* – 1. *диал.* жаанда кийүүчү суу өткөрбөс кийим; *түн-дук* – 1. Боз үйдүн төбөсүндөгү ууктун учтары киргизилип тиреп туруучу тегерек жыгач. 2. Боз үйдүн ушул бөлүгүнө жабылуучу кийиз жабуу; *чукул-дук* – көбүнчө таштуу жерлерде же катуу тоо тектеринде иштөө үчүн колдонулуучу эки жагы тек учтуу, шилтеп чабууга ылайыкталган курал. **Алтай тилинде**, *ийне-лик* < ийне – тигүү, сайма сайуу сыяктуу иштерде колдонулуучу буюм. Бир учуна жип өткөрүлүүчү көзчөсү бар, экинчи башы абдан учтуу ичке металл; *сөз-лик* сөздүк – алфавит тартибине келтирилип, мааниси түшүндүрүлгөн же башка тилге которулган сөздөрдүн тизмеси берилген китеп; *төш-тук* < көкүрөкчө – дененин төш жагы, көөдөн жак бөлүгү; *баш-тык* < баштык – ун-талкан, азык түлүк жана башка ар түрдүү нерселерди салып коюу же ала жүрүү үчүн ылайыкталып жасалган буюм; *бу-дук* < боёк – белгилүү бир түс берип боёо үчүн колдонулуучу химиялык зат; *жүс-тук* < сөйкө – кооздук үчүн аялдар кулактын көнчөгүнө илүүчү нерсе; *тер-лик* < улуттук кийим – атайын тигилген улуттук кийим [АТС 2007: 148]. **Тува тилинде**, *көс-тук* – көз айнек, *кес-тик* – бычак. **Хакас тилинде**, *кис-тик* – бычак, *түн-ник* – мор, *көс-тик* – күзгү, *суз-дук* – жүгөн.

2) **Жандыктын атын билдирген сөздөр жасалат:** **Кыргыз тилинде**, *ийне-лик* – дене түзүлүшү сүйрүрөөк келген, ичке, канаттары абдан жука чымын чиркейдин бир түрү. **Алтай тилинде**, *сар-лык* < өгүз – уйдун эни алынган эркеги.

3). **Абстракттуу зат атооч сөздөрдү жасайт:** **Алтай тилинде**, *бай-лык* < байлык – 1. Көп сандагы мал-мүлк, акча кымбат баалуу буюмдар, асыл заттар. 2. Бай та-

бигый кенч, ар кандай материалдык кенч. 3. Толук жетиштүүлүк, көптүк, молдук, жакшы сапаттарга бай экендик; *чын-дык* < чындык – тууралык, жалган эмес-тик, кандайдыр бир сөздүн, окуянын ж.б. туурасы, чыны, акыйкат, болгон натыйжа; *мөңкү-лук* < мөңгүлук – көп жылдар тоо чокуларынан кетпеген кар турган жер; *карындаш-тык* < туугандык – адамдар ортосунда бир туугандык байланыш; *түш-тук* < түштүк – жер шаарынын төрт тарабынын бир жагы, түндүк тараптын карама-каршы жагы; *түн-дук* < түндүк – жер шаарынын төрт тарабынын бир жагы, түштүк тараптын карама-каршы жагы; *күрен-тик* – чатырдын астында калган из, *нажы-лык* < достук – бирин-бири кадырлоого, тилектештикке, руханий жакындыкка, өз ара жардамдашууга ж.б. негизделген таттуу мамиле; *кер-тик* < кетик – бир жери сынып же кетилип калган; *кар-лык* < рух – 1. Жан, тын. 2. Адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү, психикалык жөндөмдүүлүгү, таандык күч, табият; *кал-дык* < муун – ата-бабанын укум тукуму, жашташ адамдар, курбулар. **Хакас тилинде**, *төс-тик* – уңгу, *тыс-тых* – тынчтык.

4) **Өсүмдүк аттары жасалат:** **Кыргыз тилинде**, *кымыз-дык* – ачкыл даамы бар тоодо өсүүчү майда жалбырактуу өсүмдүк; *өсүм-дук* – абанын жана жер кыртышынын органикалык эмес заттары менен азыктанып органикалык заттарды пайда кылуучу жана кандайдыр бир орунда өсүүчү организм.

5) **Иче турган нерсе менен байланыштуу сөздөр куралат:** **Кыргыз тилинде** *ичим-дик* – ичкилик менен бирдей; *ички-лик* – арак-шарап, мас; *суу-дук* – тапка үйрөтүлүп жаткан куш, бүркүткө ак жем менен бирге берилүүчү суюгу; *суусун-дук* – суусагандыкты кандыруучу суюктук, суу, суусун.

6) **Белек маанисиндеги сөздөр:** **Кыргыз тилинде** *жеңкетай-лык* Жеңкетай үчүн камдалган, жеңкетайга бериле турган акча, белек; *жол-дук* – кандайдыр бир иш, кубанычтуу кабар, жакшылык үчүн берилген белек, сыйлык; *кул-дук* – кудалашуу салтындагы жөрөлгөлөрдүн бири кыз тарапка күйөө тараптын өкүлдөрү берүүчү алгачкы сыйлык белектер.

7) **Багытты билдирген сөздөр:** **Кыргыз тилинде** *түн-дук* – жипке тизилген шурунун узундук чени, өлчөмү; *түш-тук* – жер шарынын төрт тарабынын бир жагы, түндүк тараптын карамакаршы жагы.

8) **Динге байланыштуу же салт маанисиндеги сөздөр:** **Кыргыз тилинде** *үчү-лук* – өлгөн адамга куран окутуу катарында үч күн өткөндөн кийин берилүүчү тамак.

9) **Математика терминдерин түшүндүргөн сөздөр:** **Кыргыз тилинде** *барабар-дык* – *мат.* эки бөлүктөн турган өз ара бири-бири менен теңдеш болгон алгебралык форма; *көп-тук* – математиканын негизги түрүнүктөрүнүн бири, бир бүтүн нерсе катары каралуучу кандайдыр бир түрдүү объектилердин жыйындысы.

10) **Үзгүлтүксүз алынган акчаны билдирген сөздөр:** **Кыргыз тилинде** *ай-лык* – аткарылган иши үчүн ай сайын алып туруучу эмгек акы [КТС 2010: 87].

11) **Жер аттарын жасайт:** **Алтай тилинде** *орто-лык* < арал – деңиздин, океандын, көлдүн орто жеринен орун алган, бардык тарабы суу менен курчалган кургак жер; *эмчи-лик* < оорукана – оорулуулар жатуучу жана аларды дарылоочу мекеме. **Тува тилинде**, *орту-лук* – арал.

12) **Мамлететтик башкарууга байланыштуу сөздөр жасайт:** **Алтай тилинде** *каан-дык* < хандык – хандын бийлик абалы, хандын бийлиги. **Хакас тилинде**, *пас-тых* – башчы.

13) **Тиешелүүлүк мааниде: Алтай тилинде** *жер-лик* < жердик – элден-журттан обочо, өзүнчө жалгыз жүргөн, элге кошулбаган, элден алыс жүргөн; *аргылык* – ар кайсы жерде жүргөн.

14) **Дене бөлүгүн жасайт: Алтай тилинде** *кол-тук* < колтук – колдун ийин менен туташкан жеринин ички бети, капталдын үстүнкү бөлүгү.

-лык мүчөсүнүн эски түрк тилинен азыркы күнгө чейин бардык тилдерде өнүмдүү түрдө колдонулушу жана түрк тилдериндеги функциясы жана тыбыштык өзгөчөлүктөрү жана окшоштуктары түрк тилдеринин бири биринин арасындагы жакындык же болбосо алыстыгын тактоо жаатында маанилүү болуп саналат.

Адабияттар

1. Абдулвалиев, И. Азыркы кыргыз тили морфология [Текст] /И. Абдулвалиев, Т. Садыков. - Б.: Айбек фирмасы, 1997 – 296 б.
2. Азыркы Кыргыз Адабий Тили [Текст] /, Б., 2009. 927 б.
3. Баскаков Н. А., Хакасско-Русский Словар [Текст] / Н. А. Баскаков, А. И. Инкжекова - Греку. - М., 1953.
4. Баскаков Н.А., Северные Дialectы Алтайского (ойротского) Языка [Текст] / Н.А.Баскаков. - М., 1972.
5. Грамматика хакасского языка [Текст] / М., 1975.
6. Давлетов С., Кудайберген С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайберген. -Ф., 1980.

7. Дмитриев, Н.К. Турецкий язык [Текст] / Н.К.Дмитрев. – М.: ИВЛ, 1960. – 95 с.

8. Древнетюркский словарь [Текст] / под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М. Щербака. –Л.: Наука, 1969. – 676 с.

9. ДТС - Древнетюркский словарь [Текст] -Л., 1969.

10. Дыйканов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / К.Дыйканов. - Ф.: 1957, s. 219

11. Жусупакматов У. Отнашение киргизского языка к Сибирским тюркским языкам [Текст] / У.Жусупакматов. - Ф., 1983.

12. Исхаков, Ф. Г. Палмбаха, А. А. Грамматика тувинского языка [Текст] / Исхаков, Ф. Г. Палмбаха, А. А. - М.: Б-сыз, 1961, -472

13. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] . – Б.: Avrasya Press, 2010. – 1460 б.

14. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке [Текст] / Б.О.Орузбаева. -Ф., 1964.

15. Орузбаева Б.О. Сөз курамы [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Б., 2000.

16. Орузбаева, Б. О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер [Текст] / Орузбаева, Б. О. - Ф., 1958, -69 б.

17. Русско-тувинский словарь / Под ред.: А. А. Пальмбаха. М., 1953.

18. Русско-хакасский словарь / Под ред.: Д. И. Чанкова. - М., 1961.

19. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке [Текст] / Э.В.Севортян. -М., 1966.

Г. Гайипова,
ФОГП, Казакстан

КАЗАК, КЫРГЫЗ, АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ БАШ КИЙИМ АТАЛЫШТАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (М. Ауэзовдун «Абай жолу» роман-эпопеясынын материалында)

Байыркы кыргыздардын (энесайлык) кийимдери жөнүндөгү алгачкы маалыматтар Тан династиясынын дооруна тийиштүү кытай булактарында кездешет. «Тан-Шунун» династиялык жазмаларында кыргыздардын төбөлдөрү «кышкысын күндүз тебетей, ал эми жайкысын алтын алкагы бар, шоңшогой төбөлүү жана жээги кайрылган калпак кийишет. Калгандары кийиз калпак кийишет». Кыргыздардын баш кийимдеринин бул мүнөздүү белгилери негизинен XX кылымдын башталышына чейин сакталып келген. Ал эми эркектердин кийизден жасалган баш кийими-калпактын эң алгачкы түрү шекилдүү. Ал бүгүнкү күндө кыргыздын улуттук кийиминин негизги бөлүгүнө айланды. Бул макалада турмуштук лексиканын бир бөлүгү катары каралып отурган кийим-кечек аталыштарынын ичинен баш кийим аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүктөрү талданат. Ал эми «Абай жолу» роман-эпопеясында баш кийим аталыштарынын улутка, урууга ылайыктуу өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, ар кезеңде өзүнө ылайыктуу өзгөрүштү башынан кечип олтурганын байкалат.

Ар бир улуттун улуттук кийиминин өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышы ошол элдин этникалык тарыхы менен ажырагыс байланышкан. Чарбачылыктын шарты, жашоо ыңгайы, табигый жагдай-

лар, кыргыз-казак элдеринин уруу-урук топторунун көчүп конуусу, соода байланыштары, ошондой эле бөтөн элдер менен узак убакытка чейин коңшулаш жашоосу кийимдин өнүгүшүнө да таасирлерин тийгизбей койгон эмес. Элдин кийим-кечелеринин көрүнүктүү бөлүктөрүнүн бири болуп баш кийим эсептелет.

Эркектердин баш кийимдери улуттук кийимдин бирден-бир ажырагыс бөлүгү болгон. Алар көп түрдүү. Баардык кыргыздарга кеңири тараган эркектердин кышында кийүүчү баш кийими - тебетей. Анын төбөсүнө жүн салынып ноотудан, баркыттан, калың, бышык кездемелер менен капталган. Төбөсү бычылышына жараша төрт кырдуу же жалпагыраак келет. XIX кылымдын орто чендеринде тебетейдин төбөсү кийиз ичтетилип бийигирээк тигилген. Анын кыры кара козунун көрпөсү, түлкүнүн ж.б. кымбат баалуу терилерден тышталган. Ал терисине жараша көрпө, түлкү, күндүз тебетей ж.б.у.с. аталган.

Эркектердин баш кийимдеринин эң эле байыркысы кийизден жасалган ак калпак. Элибизге анын эки түрү тараган. Биринчиси төбөсү анча бийик эмес, тилиги жок, экинчиси төбөсү шоңшогой, тиликтери бар

калпак. Калпактын экинчи түрүнүн талаасына кара кездеме көбүнчө баркыт менен басып сайма түшүрүлгөн же тери бастырылган. Ал эми биринчи түрүнө болсо, саймасы жок кездеме тышталган. Калпак менен катар эркектердин эски баш кийимдерине көрпөдөн жасалган тумак кирген. Бул «малакай» деген ат менен казактардын кечээ жакындан бери кыпчактардын арасына кеңири тарайт. Эл арасындагы аңыздарга, эски турмуш-тиричиликти мыкты билишкен адамдар менен болгон маектерге караганда тумак кыргыз элинин кийим-кечесине да мүнөздүү экени далилденди. Анын Алай чөлкөмүнөн өтө сейрек кезигүүчү үлгүсү табылды. Ал тигилиши боюнча казактардын малакайына окшошуп кетет. Бирок, анын кулактары (жаакчалары) узунураак. Тумак көбүнчө мергенчилердин кийиминде сакталып калган. Тумак малакай сыяктуу эле келип чыгышы жагынан скиф-сактардын туулга сымал баш кийимдери менен үндөшөт. Ал суугу өпкөдөн өткөн шамалдан, кыштын кырчылдаган аязынан, кар борошолордон сактаган жылуу кийим болгон. Жоокерчилик замандарда тумакты кышкы жортуулда туулганын сыртынан тумчуланып кийишкен.

Кыргыздар баш кийимдин сырткы келбетинен, материалынан, тигүү, оюу салуу ыкмаларынан, түрүнөн анын ээси кайсы элден, кайсы уруудан, керек болсо кайсы уруктан экендигин жазбай таанышкан. Кыргыздарда «бугу чепкен», «кашкар топу», «кул-жыгач тебетей» ж.б.у.с. кийимдин атамалары жөн жерден келип чыккан эмес. Бул фактылар элдин этникалык тарыхынын айрым өзгөчөлүктөрү кийимде, анын ичинде баш кийимдерде дагы чагылдырылып калгандыгын далилдейт. Калпак, тебетей, телпек, топу, элечек, жоолук ж.б.у.с. эркектердин, аялдардын баш кийимдери жалпы жолунан Евразиянын көчмөн элдеринин, айрым учурларда отурукташкан элдеринин баш кийимдери менен тарыхый-типологиялык жактан окшош болгону менен ар бир түрк, монгол элдеринде өз алдынча этникалык мүнөздөргө ээ болгон жагдайлар басымдуулук кылып, алардын базасында жаңы жана соңку тарыхый баскычтарда улуттук кийимдер калыптанган. М.Ауэзовдун «Абай жолу» роман-эпопеясында да кийим аталыштары анын ичинде баш кийим аталыштары кеңинен колдонулган. Мындан ары бериле турган мисалдар мына ошого далил болуп табылат. Маселен: *Баштарына эркектин баш кийимин кийишиптир (199-бет). Бастарына еркектің бас киймін кийипти (144-бет). Each of them wore a man's hat of fine black lambskin and dark velvet. (p.237).* Бул мисалда жалпы эле эркектин баш кийими тууралуу сөз болот, ал кандай баш кийим экени айтылбайт, бирок, англисче котормосун алып карасак ал жерде баш кийимди толук сүрөттөп анын кандай материалдан тигилгени да берилген (**шапка из черной овчины и темного бархата**).

Тумак деп кыргыз тилинде, негизинен, кулактары бар, кежигеге чейин түшүрүп кийүүчү териден жасалган баш кийим, адата койдун, түлкүнүн жана башка баалуу аңдардын терисинен жасалган, кулакчындары (жаакчалары) бар жылуу баш кийимди айтып келишкен. Аба ырайы жылуу болуп турганда анын кулакчындарын, желкесин төбөгө көтөрүп байлап алышкан. Ал эми ызгаардуу суук, борошо мезгилдери аларды түшүрүп, кулакчындарын керек болсо ээктин астынан бүчүлөп алышкан. Тилекке каршы совет мезгилинде колго тигилген тумактар эстетикалык, сапаттык жактан жаңы талаптарга жооп бере албай калганды-

гынан, колдонуудан дээрлик чыгып, анын ордун толугу менен фабрикада (униформа) тигилген тумактар ээлеп алган. Ал эми казак тилинде **тымак** сөзүнүн түшүндүрмө сөздүктөгү мааниси – аң терісінен жасалган, суыкта киетін бас киім.

Кыргыз, казак тилинде бул сөз качан пайда болгону тарыхы-лингвистикалык изилдөөлөр азырынча жок деп айтсак жаңылышпайбыз. Бирок, бул терминдин азыркы кыргыз тилинде, ошондой элдик оозеки чыгармачылыкта активдүү колдонуларына көңүл бурсак, анда анын тарыхы бир топ мезгилди камтырын баамдайбыз. Башка түрк жана монгол тилдеринде тумак деген сөз так ушул мааниде казактарда «тымак», кээде «тумак», өткөндөгү көчмөн өзбек элинин бир этникалык компоненти болгон кыпчактарда «тумок», уйгурларда «тумак» деген аталышта колдонулат. Кыргыз тилинде бул баш кийимдин экинчи аталышы кулакчын. Ушул аталыштын варианттары Урал-Волга түрк элдеринде, атап айтсак башкырларда «колаксын», татарларда «колакчын» формасында таралып, алар көрпөдөн, карышкырдын, түлкүнүн ж.б. аң терилерден кулакчасы, жаакчалары бар баш кийимди туюнткан. Бирок бул элдерде аталган баш кийимдин жалпы этникалык аталышы «малахай», ушундай аталышы менен бул баш кийимди коңшу орус эли өздөштүрүшкөн (МК, Индекс 2005, 418).

М.Ауэзовдун «Абай» романында колдонулган баш кийим атоолорунун кыйла бөлүгүн да «тумак» - казакча «тымак» лексикасы ээлеп турат. «Тумак» традициялуу баш кийим катары кыргыз-казак элдеринде бирдей таралып, жасалышы боюнча бирдей эместиги сезилет. Бирок казак тумагынын артындагы куйругу болбосо, өнүгүш эволюциясы бирдей, түрлөрү да боордош элдерде сакталып калгандыгы байкалат. Бул аталыштын тилдик карым-катышта белсендүү колдонушунун да өзгөчө себеби бар. Ал казак калкынын улуттук дүнүйө таанымы менен менталитетине байланыштуу болот. Казак калкы баш кийимди өтө ыйык деп санашкан, аны жерге таштабаган, бирөөгө бербеген. Ошондуктан да бул аталыштардын колдонуу өзгөчөлүктөрүнүн өздүк себептери бар, алар улуттук, салттык, ыйыктык түшүнүктөрү менен тыгыз байланышта.

Романда казак элиндеги тумактын түрлөрүнө төмөнкү мисалдар далил боло алат: 1. *Жумабай араңдан зорго боюн түзөп алып, эми гана титиреп, тумагын оңдоп кийүүгө чамасы жетти (9-бет).* *Енді, ақ боз ат та бірдемеге тіреліп тоқтағандай, Жұмабай зорға дегенде бойын түзеп ап, жаңа ғана тымағын кейін қайырып қап еді (5-бет).* *Zhumabai sat up cautiously and pushed his hat back with trembling hands. (p.19)9*

2. Абай түлкү тумагынын боосун байлай баштап энесин эсине алды (105-бет). Абай түлкі тымагының бауын байлай бастап, әжесін есіне алды (75-бет). *As he pulled his fox-fur hat more snugly over his ears, Abai thought of his grandmother's advice, never to forget to fasten his hat well. (p.135)*

3. *Қара барқыт менен тыштаған түлкү тумағы бар (105-бет). Қара мақпалмен тыстаған түлкі тымағы бар (75-бет). On his head was a hat of fox-fur and black velvet. (p.135-136)*

4. *Окто-текте гана Балкаштын боюнан келген Дадан, Тобықтынын үлгүсү, же Даданды, Керейинин кой жүнүнөн жасалган-чепкени менен чолок тумағы көрүнөт (109-бет). Окта-текте ғана, Балқаш бойынан келген Дадан Тобықтының үлгісі немесе Да-*

ганды Керейинің кой жүні шекпені мен шошақ тымагы көрінөдү. (78-бет). *The dress of the Tobikty was also in evidence, as well as the lambskins and peaked hats of the Kerei.* (p.140)

5. Ээр токумду жайлуу кылып токуп, калың көрпөчөнү баптап салып, тумактын кулагын шарт байлап алып Абай атына минип короодон чыкты (134-бет). Ер-токимды жайлы кып ерттетип, калың ат көрпөнү баптап салып, тымактын құлағын шарт байлап ап Абай атына мініп, қорадан шықты (97-бет). *He had a saddle quickly placed on the horse and covered with a velvet cloth to make it more comfortable. Abai fastened his fur hat, mounted and rode into the open.* (p.169).

6. Үстүндө кара кулун терисинен жасаган тону бар, күмүш кур курчанып, кара макмал менен тыштатып, кызыл түлкү тумак кийген Кунанбайдын сырт жагынан караганда деги зор, көркөмдүү эле (137-бет). Үстінде кара құлын жарғағы бар, күміс кісе буынған, кара макпалмен тыстатып, қызыл мүлкі тымак киген Құнанбай сырт жағынан қараганда, тіпті зор, көрнекті еді (99-бет). *The Aga-Sultan too looked impressively large in his black fur cloak with a silvery belt, and his fox-skin hat topped with black velvet. The swift and even stride of his pacer forced the others to keep up a fast trot.* (p. 172).

7. Сыңар тізелеп жүзүнүн, тумактарын кийип олтурган кишилер да бар (164-бет). Бір тізелеп жүгініп, тымактарын киіп отырған кісілер де бар (119-бет). *Some had partly risen, and had paused halfkneeling, their fur hats on their heads.* (p.200).

8. Абай тумагын кайта колуна алды (169-бет). Абай тымагын қайта қолына алды (123-бет). *Reaching for his hunting crop and hat, he was about to take his leave, but Baidaly again moved to speak and Abai put down his things.* (p.206).

Ұзун тумак да көзүнө түшүп тердетип мазесин кетирип олтурат (250-бет). Ұзын тымак та көзінө түсіп, терлетіп мазасын кетіріп отыр (182-бет). *The huge bridegroom's hat hung over his eyes, made him sweat and irritated him.* (p.296).

Жогорку мисалдарда байкалгандай, мында биз тумактын аныкталган түрлөрүнөн башка, анын жасалган материалдары боюнча да маалымат алабыз. Бул термин эки тилде тыбыштык өзгөрүү аркылуу гана айырмаланышат: тымак-тумак. Тумак сөзүнө мисалдар келтире олтуруп биз ал сөздүн ар түрдүү колдонушунун семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктадык, маселен: жеңилүү же болбосо жеңилбөө, байлык, эскилик, таазим этүү, сый көрсөтүү, байлык-барчылыктын белгиси, мезгилдик ж.б. Ал эми мисалдарга келсек: биринчи сүйлөмдө тымак сөзү Жумабайдын образын көрсөтүп турат ал кулап жатса да башынын тумагын түшүрбөөгө аракет жасаганы мында тумак сөзү жеңилгиси келбеген кайраттуу адамдын образын берет. Экинчи мисалда “тумак” сөзү Абайдын чоң энесинин образын берип турат ал тумагын кийип жатып чоң энесин айткандарын эске түшүрөт. Кийинки мисалда болсо айтылмакчы ойдун түйүнү баш кийим аталышы аркылуу жеткизилип жатат. Ар бир уруунун баш кийимдеринин өздөрүнө гана ылайыктуу өзгөчөлүгү бар экенин сүрөттөйт. Мына ушул келтирилген мисалдардын баарында “тумак” же болбосо “тымак” сөздөрү казак жана кыргыз тилдеринде маанилерин жоготпой которулса, англис тилине которгон кезде “тумак” сөзү **hat-шляпа, же болбосо жалпы эле баш кийим** (анын калың же жука экени айтылбайт)

маанисин берип ошону менен катар баш кийимдин эмненин терисинен жана кандай материалдан жасалганы толуктай түшүндүрүлүп берилген. Анын себеби, ошол которулуп жаткан элдин менталитетине, жашоо шартына жана да улуттук өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот.

Тебетей. Бул термин салыштырылган тилдерде “бөрк”-“тебетей” формаларында колдонулат. Кыргыз тилинде да “бөрк”сөзү сакталып калган, бирок анын кийинки өзгөрүүсүндө пассивдешип, ордун толугу менен “тебетей” сөзү ээлеп, активденгендигин “Бөрк ал десе, баш алган” деген фразеологизм далилдеп турат. Тебетейдин түрлөрү, ал жасалган материалдар романда төмөнкү фактыларда кездешет: Коңур жүзү кызарып, төмөн карап, кысыла күлүп, тебетейин айландыра баштады (9-бет). Коңур жүзү кызарып, төмөн карап кысыла күлө берип, бөркүн айландыра баштады (6-бет).

He bent his head and began to put his cap on properly. (p.20)

Бөжейдин эки кызы да баштарындагы тебетейлерин таштап, кара салынып алыптыр (191-бет). Бежейдин эки кызы да бастарындагы бөркүн тастап, кара салыны шорт байласып алыпты (139-бет). *Bozhie's two daughters had discarded their maiden's caps for black shawls.* (p.229)

Башында жапжаңы кара кундуз тебетей. Мойнунда асемдеп кең орогон кубулма түстүү торгун жоолук (200-бет). Басында жап-жаңа кара көмшат бөрүк (145-бет). *Her head was graced with a new cap of home-spun silk and a filmy shawl around her neck fluttered like gossamer.* (p.238)

Ак жоолукчан келинчектер, үкү таккан кундуз тебетейлүү кыздар көрүнөт (248-бет). Ак жаулыкты келиншектер, үкүлү көмшат бөрүктү кыздар көрүндү (181-бет). *It was a bevy of women in snow-white headdresses, and the girls in caps of homespun silk, coming to receive the bridegroom.* (p.293-294)

“Бөрктү” казак элинде кыз балдар, эркектер бирдей кийгендиги мисалдарда таасын чагылдырылат. Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “бөрүк” сөзүнө төмөндөгүдөй аныктама берилген: “Аң терисинен жасалып, мата менен тышталган кулаксыз баш кийим” (Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1976, 427). Ал эми англис тилине которулган кезде ал «**сар**» деп которулуп-шапка же болбосо кепка деген маанини берет». Мында тебетей, бөрүк (казакча-бөрүк) сөздөрү англис тилиндеги «сар» сөзү менен колдонуштагы мааниси эки түрдүү болуп келет себеби кыргыз казак тилиндеги баш кийим аталыштары калың баш ийим маанисин берсе англис тилинде ал жеңил жана жука баш кийим маанисинде колдонулат.

Топу, такыя. “Абай” романында колдонулган баш кийим атоолорунда “такыя” термини кездешип, Ж.Сувамбердиевдин котормосунда айрым жерлерде “такыя”, кээде “топу” терминдери пайдаланылат. Романда такыянын төмөнкү түрлөрү көрсөтүлөт: Башында сургут түстүү шырыма такыясы бар (110-бет). Басында сурфылт түстү сырма такыясы бар (79-бет). *The small, steel-grey Kazakh cap planted firmly on his skull could not conceal his baldness.* (p.141).: Ошол такыясынын эки саамайдагы жээгинен ойдум-ойдум болуп түшкөн ак куйка көрүнөт 110-бет, Сол такыясынын эки саамайдагы жиегинен ойдум-ойдум боп түскөн ак куйка көрүнөт 79-бет; Башында ажылык сапарынан кийип келген чокчо төбө ак такыясы бар 524-бет, Басында хажы сапарынап киіп кайткан шошақ төбө ак такыя-

сы бар 373-бет; Төбөлүү келген татынакай кара топусу бар 672-бет; Базар колды, тикше келген, ұнамды кара катифа такиясы бар 482-бет.

Түшүндүрмө сөздүктө “такыяча” кестелеп, сырып жасалган дөңгелек, жеңил бас кийим” деген аныктама берилген (Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1985, 549). Бул сөз кыргыз тилинде колдонулгандыгы, кийинчерээк “топу” сөзүнө өткөндүгүн төмөнкү факты далилдеп турат: Кызыл, кызыл кыялар, кыргыек аны уялар, **такыясын** колго алып, кыз жигитти кубалар (Калыгул).

Селде. Бул термин казак-кыргыз тилдерине иран тилдеринен оошуп келген. Ал салттуу баш кийим болгондуктан, романда сейрек кездешет селдени диний кызматкерлер 19-кылымдан ушул мезгилге чейин диний майрам, ырым-жырымдоо учурларында кийгендиги маалым. Казакча “Кочко – молдалар бастарына ораган ак мата, шалма” деген аныктама берилсе (Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1985, 229), кыргыз тилинде иран тилинен өздөштүрүлгөн сөз катары “чалма, баш кийим” деген бүтүм чыгарылган (Карасаев, 1996, 670). Мисалы: Айрыкча шаардык соодагерлер, имам, калпалардын, селделүү, чапандуу, кундуз тебетейлүү көрүнүштөрү да башкача (407-бет). Қораның

ішінде Құнанбайды қоршаған кәрі-жас Ырғызбайлардың киім сәні бөлек-ті, және қаладағы саудагер, имам, қалпелердің сәлделі, шапанды, күндыз бөрікті, байлық, барлық керіністері де басқа (291-бет). The townsfolk - the merchants, imams and khalfes – were especially ornately arrayed, in all their finery. Their dazzlingly white **turbans**, chapans and beaver-lined hats bespoke wealth and luxury. (р.19). Бул мисалда да селде деген сөз жөн гана түшүндүрмө катары «имамдар менен калпалар кийген баш кийим» деп гана которулган, бул баш кийимдин атайын аталышы берилбеген. Биз бул мисалдар аркылуу ар бир калктын баш кийимге байланыштуу лексикасынын өзүнүн тарыхы жана маданий өркүндөө жолунда ар түрдүү тилдик өзгөрүштөргө, ар мезгилдеги салт-санаанын жана коомдук өзгөрүштөргө байланыштуу түрдүү семантикалык кубулуштарга учураганын байкайбыз. Кийим кечек же болбосо баш кийим аталыштарынын ар бир тилде калыптанышына башка коңшу жашаган калктардын да тийгизген таасири чоң болуп саналат. Мына ушундай кубулуштардын баары тилде өз ордун таап кетиши мыйзам ченемдүү көрүнүш.

М. Таштанова
КР УИА

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ

Кыргыз тили башка түрк тилдери сыяктуу эле тууранды сөздөргө өтө эле бай. Алар оозеки жана адабий тилде, көркөм адабияттарда, элдик оозеки чыгармаларда, табышмактарда, макал-лакаптарда кеңири колдонулуп, айтыла турган ойду так, таамай, ачык-айкын, көркөм берүүчү каражат катары колдонулат. Тилибизди тууранды сөздөрсүз элестетүү мүмкүн эмес. Анткени айлана-чөйрө ар дайым ызы-чуу үндөрдүн, ар кандай кыймыл-аракеттердин элестери жана туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элестер менен коштолуп турат. Тилдик кубулуштардын ичинен жаратылышка эң эле жакыны – тууранды сөздөр. Алар маани жактан да, морфологиялык жактан да, фонетикалык өзгөчөлүгү жагынан да, синтаксистик кызматы жагынан да башка сөз түркүмдөрүнөн бөтөнчөлөнүп турат. Ал эми чыгыш теги боюнча адамдын **угуу, көрүү** жана **туюу** сезимдерине негизделип, кулакка угулган ар түрдүү үндөрдү (дабыштарды) көзгө көрүнүп же көңүлгө туюлган ар кандай кыймыл-аракет, келбет-көрүнүштөрдү тилдеги тыбыштык каражаттар аркылуу атоо зарылдыгынан пайда болгон. Чындыгында алар мындай нерселердин тилдеги болжолдуу, окшоштурулуп жакындаштырылган тууранды үлгүсү, элес нускасы гана болуп эсептелет. Мисалы: Бир баласак тооктор болот: Кулалы көрсө, же ит, мышык көрсө “**кы-кы-кык, кы-кы-кык!**” канатын каккылап, куйругу менен жер чапкылап, деги эле тамагын балкылдатып чуу салып жиберет (Н. Байтемиров). Эшигин **карс** эттире жаап үйүнө кирет (Н. Байтемиров).

Тууранды сөздөр байыртадан эле окумуштуулардын назарында болгон. Түркология илиминде тууран-

ды сөздөргө атайын иликтөө жүргүзүү Н. И. Ашмаринден башталган. Ал 1918-жылы чуваш тили материалдарынын негизинде жазылган макалаларында эле тууранды сөздөрдүн мааниси жана тыбыштык структурасына чейинки маселелерди караган [1]. Ал эми кыргыз тил илиминде тууранды сөздү тил илимибиздин негиздөөчүсү, окумуштуу Тыныстанов К. дын эмгектеринен баштап жолуктурабыз. Тактап айтканда тууранды сөздү өзүнчө сөз түркүмү катары карап, анын лингвистикалык түзүлүшүн, тыбыштык структурасына чейин кеңири болбосо да изилдөөгө алган.

Ал өзүнүн 1928-жылы жазылган “Эне тилибиз” аттуу окуу китебинде тууранды сөз деген терминди берип, “Тууранды сөздөр **де, эт**” деген этиш сөздөрдүн жардамы менен айтыларын” [2. 166-б.] – жазган. Андан кийин “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1934) аттуу окуу китебинде бир топ тактап, “Биз заттын тыбышын (үнүн), же көзгө көрүнгөн кыймылын туурап сүйлөйбүз. Мындай туурап сүйлөгөн сөздөрдү – **тууранды сөздөр** дейбиз.” – деген аныктаманы мисалдар менен көрсөтөт: *Мылтык тарс этти. Чөптүн башы бүлк этти. Суунун бети жыбырады* ж.б. [3. 83-б.]. Ал тууранды сөздөрдү төмөнкүдөй эки топко бөлүп караган:

- 1) Тууранды атооч
- 2) Тууранды этиш

Автор “Тууранды атоочту айтканыбызда **эт**, же **де** деген жардамчы этиштерди кошуп айтабыз: *Темир шыңыр этти. Кулагым чур деди* ж.б. мисалдар менен көрсөтүп, тууралган процесстин бир гана ирет болгондугун түшүндүрөт. Тууранды сөздөрдүн көп

учурда кош айтыларын белгилейт: *Коең серең-серең деди*” – деп кош айтылганда да **эт, де** жардамчы этиштери менен айкашып келерин эскертет [3. 84-б.]. Ал эми тууранды сөздөрдүн экинчи бөлүгү тууранды этиштерди уңгу түрүндө турганда аягы ылгый **-й** тыбышы менен бүткөндүгүн төмөнкүдөй көрсөтөт: *тарсай, колдой, бөлтөй* ж.б. Автор бул этиштердин аягы ылгый **-й** болгондугунан себеби – бул этиштер түпкү төркүнүндө тууранды атоочтордон келип чыккандыгын жана **-й** тыбышы бир кезекте куранды болгондугун **карт** (карган киши, абышка) сөзү ушу күндө да **-ай** деген куранды аркылуу **картай** деп этишке өтөөрүн жазат [3. 85-б.].

Андан кийин тууранды сөздөр Бакеев К., Бактыбаев У. “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1938), Асылбеков У. нун грамматикасында (1940), Бакеев К. “Кыргыз тилинин грамматикасы” (1948) аттуу окуу китептеринде кеңири берилген эмес. Изилдөөчү Бактыбаев У. өзүнүн кыскача окуу китебинде тууранды сөздөрдүн структурасына токтолуп, аларды **курама** жана **улама** тууранды сөздөр деп экиге бөлүп караган [4. 18-35-беттер]. Ал эми Дыйканов К., Кудайберген С. тарабынан түзүлгөн “Кыргыз тилинин морфологиясы” (1957) аттуу окуу китебинде бир аз тактап тууранды сөздөрдү мааниси боюнча экиге бөлүп берген: **табыш тууранды** сөздөр, **элестүү(образдуу)** сөздөр. Ушул эле жылы Кудайберген С. тарабынан жарыкка чыккан “Подражательные слова в киргизском языке” (1957) деген эмгегинде тууранды сөздөрдү ар тараптуу кеңири изилдөөгө алган. Ал тууранды сөздөрдү салыштырма-текештирме негизде териштирип, алардын этимологиясы, түзүлүшү, мааниси боюнча жаңылыктарды киргизген. Автордун бул эмгеги үч бөлүмдөн турган баалуу эмгек болуп саналат. Эмгегинин биринчи бөлүмү тууранды сөздөрдүн **лексикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөрүн** изилдеп, ал бөлүмүндө тууранды сөздөрдүн грамматикалык белгилерине карап **элес** жана **табыш тууранды** сөздөр деп бөлүп, тууранды сөздөрдүн формаларын, фонетикалык өзгөчөлүктөрүн семантикалык жана фонетикалык жактан класификацияланышын, түзүлүшүн көрсөтүп, аларды адамдардан чыккан үндү, айбанаттардан, курт-кумурска, куштардан чыккан үндү, жансыз заттардан чыккан ар түрдүү үндөрдү, көз ирмемде болуп өткөн кыймыл-аракетти билдиришине карата семантикалык топторго ээ болорун көрсөткөн [5. 32-33-беттер]. Ал эми экинчи бөлүгү тууранды сөздөрдүн **сөз жасоо** жана **сөз өзгөртүү** системасын берип, анда тууранды сөздөрдөн жасалган башка сөз түркүмдөрүн зат атоочтун, сын атоочтун жана этиш сөз түркүмдөрүнүн жасаларын көрсөтүп, аларга иликтөө жүргүзгөн. Эмгегинин үчүнчү бөлүмүндө **тууранды сөздөрдүн синтаксистик кызматын** карап, ал ээлик, баяндоочтук, толуктоочтук, аныктоочтук, бышыктоочтук милдет аткаарын изилдеп чыккан.

Кудайберген С. эмгегинин биринчи бөлүмүндө тууранды сөздөрдү туураган процесстин мүнөзүнө жараша жөнөкөй жана татаал формаларда кезигээрин белгилеген. Жөнөкөй формасы бир гана тууранды сөздөрдөн туруп, **эт** жардамчы этиши менен айтыларын жогоруда Тыныстанов К. сыяктуу берип, төмөнкүдөй мисалды көрсөтөт: *Чыгдан жагын бир карап алды да, “жок” деп куңк этти кемпир* [5. 36-б.]. Тууранды сөздөрдөн **-й, -ай, -ей, -чай, -кай** мүчөлөрүнүн жалгануусу менен тууранды этиштин жасалаарын аныктаган: *кодо+й –коддой, болчо+й –болчой* ж.б. [5. 55-б.]. Ал эми кыргыз тилинин лексикасын

терең изилдеген белгилүү окумуштуу, академик Юнусалиев Б.М. өзүнүн “Киргизская лексикология” (1959) деген монографиясынын биринчи бөлүгүнүн бешинчи главасын тууранды сөздөргө арнап, алардын семантикалык, фонетикалык, морфологиялык бөтөнчөлүктөрү, пайда болушу боюнча өзүнүн ойлорун айткан. Ал аталган эмгегинде тууранды сөздөрдүн морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалышын көрсөткөн. Синтаксистик жол менен жасалышында **эт, де** жардамчы этиштери менен колдонуларын айткан. Мисалы, *быш деди, мөө деди,; карга карк этти; Мышык быш деди*. ж.б. Кээде татаал формалары да ошол эки жардамчы этиштер менен колдонуларын айткан. Мисалы: *Эшик тык-тык этти* ж.б. [6. 172-б.]. Ал эми Дыйканов К., Кудайберген С. өздорүнүн морфологиясында да табыш тууранды сөздөрдү *речь* тизмегинде жөнөкөй жана татаал формаларда кезигээрин белгилеген. Бул морфологияда да тууранды сөздөрдүн жөнөкөй формалары бир гана тууранды сөздөрдөн туруп, ар дайым **эт, де** деген көмөкчү этиштер менен бирге колдонуларын жана татаал формалары да кээде **эт, де** жардамчы этиштер менен бирге айтылаарын жазган. Мисалы: *Беккулу кана деп барк этти* ж.б. [7. 196-б.].

Тууранды сөздөр башка уңгу сөздөр сыяктуу башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдү түзүүгө база боло алат. Биз биринчи эле дегенде тууранда сөздөрдөн этиштердин жасалышын карайбыз. Тууранды сөздөрдөн этиштердин түзүлүшүн Тыныстанов К. өзүнүн морфологиясында “Тууранды атоочтун этишке өтүшү” – деп берип, тууранды уңгу атоочтор этишке үч түркүн жол менен өтөөрүн көрсөткөн:

1. Бир муундуу тууранды атоочтор **-ылда** деген куранды аркылуу өтүшөт. Бул курандынын аягындагы **-да** кадимки **-ла** курандынын **-дага** өтүп турган түрү. Маселен: *Тарс-тарсылда, Зыр-зырылда, Бур-бурулда*.

2. Эки муундуу тууранды атоочтун аягы **-р** тыбышы менен түгөнсө **-а** куранды менен этишке өтөт. Маселен: *Балдыр – балдыра, Жалдыр – жалдыра, Шыңгыр – шыңгыра*. Мындагы **-а** куранды кадимки **-ла** курандынын кыскарган түрү (бул **-ла** курандынын **-ыңкы** деген курандылар менен туулган курама атоочторду этишке айландырганда **-ра** болуп өзгөргөнүн эсинерге алгыла).

3. Эки муундуу тууранды атоочтун аягы **-р** дан башка тыбыштар менен түгөнсө (эки муундуу тууранды атоочтун аягы **и** менен түгөнөт), **-да** (**-ла** нын ээрчишүү закону менен өзгөргөн түрү) менен өтөт. Маселен: *Булбул –булбулда. Жалжыл – жалжылда. Мелмил – мелмилде* ж.б. [3. 84-б.].

Андан кийин тууранды сөздөрдү ар тараптан изилдөөчү Кудайберген С. өзүнүн тууранды сөздөр боюнча жазган эмгегинде табыш тууранды сөздөрдөн этиштин жасалышына төмөнкүдөй мүчөлөрдү көрсөткөн: **-ылда** (< ыл+ла, см. Выше). Элес жана табыш тууранды сөздөрдөн бир муундуу туурандылар этишке **-ылда** мүчөсү аркылуу өтөөрүн түшүндүрөт. Бул мүчө аркылуу өткөн этиштер кыймыл-аракеттин бир канча ирет кайталанганын билдирип, ал жагынан табыш тууранды сөздөрдүн татаал формасына окшоштугун белгилейт. Кудайберген С. да **-да** кадимки **-ла** мүчөсүнүн **-дага** өтүп турган түрү экендигин аныктайт. Мисалы: *Тамагы кырылдап жөтөлө баштады*. Мындан сырткары автор **-ра, -ре, -кыра, -күрө, -а, -бө** мүчөлөрүнүн жалгануусу менен тууранды сөздөрдөн жасалган этиштерди көрсөткөн [5. 55-б.]. Академик Юнусалиевдин Б.М. китебинде

тууранды сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышында тууранды сөздөрдөн этиштин жасалышы деп бир топ мүчөлөрдү көрсөткөн. Алар: **-лда-(-лде-, -лдо-)** ж.б. мында да окумуштуу **-да** мүчөсү кадимки **-ла** мүчөсүнүн фонетикалык варианты экендигин белгилейт. Тууранды сөздөрдөн **-лда** мүчөсү аркылуу төмөнкүдөй этиш сөздөр жасалаарын көрсөткөн: **ыр+лда-ырылда, шуу+лда-шуулда, кыр+лда-кырылда** ж.б. Андан башка **-ра-(-ре-, -ро-)** мүчөлөрү менен да тууранды сөздөрдөн этиштин жасалышын көрсөткөн: **ман+ра-маара, моң+ра-мооро** ж.б. [6. 174-175-беттер.]

Ал эми Дыйканов К., Кудайбергенов С. тарабынан түзүлгөн морфологияда да тууранды этиштер кадимки этиштерге жалгануучу мүчөлөрдөн башка өзүнө таандык мүчөлөргө ээ экендигин төмөнкүдөй көрсөткөн: **-ылда** (ыл-ла): **тыкылда, тарсылда, дүпүлдө** ж.б. Бул мүчө аркылуу түзүлгөн этиштер кыймыл-аракеттин бир канча ирет кайталанганын билдирерин белгилейт: **-ра : мее-ре, маа-ра** ж.б. **-кыра: баркыра, коркура** ж.б.

Андан кийин Тыныстанов К. тууранды сөздөрдөн алынган этиштерден **-гай, -кей** мүчөлөрүнүн жалгануусу менен сын атооч сөз жасалаарын көрсөткөн. Маселен: **Калдай - калдагай, Арбай-арбагай, Далдай - далдагай** ж.б. Эгерде тууранды этиш үч муунду болсо **-гай** куранды **-кай** болуп кураларын төмөнкүдөй көрсөтөт: **Адыра - адыракай, Одура - одуракай, Оңура - оңуракай** [3. 87-б.]. Ал эми Кудайбергенов С. да өз эмгегинде **-кай, -кей** мүчөлөрү жана анын тыбыштык варианты **-гай, -кей** мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атооч сөз жасаларын көрсөткөн. Аягы **-й** мүчөсү менен аяктаган этиш сөздөргө **-гай, -кей** мүчөлөлөрүн жалгап сын атооч сөз түркүмүндөгү сөздү жасай турган болсо, аягындагы **-й** түшүп калышын эскертет. Мисалы: **болчой+гай ? болчо (й) гой ? болчогой, кетирей + кай ? кетире (й) кей ? кетирекей** ж.б. [5. 50-б.].

Демек, Тыныстанов К. тууранды сөздөрдү ар тараптуу кеңири изилдөөгө албаганы менен тууранды сөздөр жөнүндө бизге бир топ маалымат калтырды деп жогорудагы мисалдардын негизинде айтсак болот. Ал тууранды сөздөрдүн тыбыштык өзгөчөлүктөрүн да кийинки авторлорго чейин эле көрсөтүп кеткен. Тыныстанов К. **табыш, элес** тууранды сөздөр деп бөлүп берген эмес жана ар түрдүү жандуу жана жансыз заттардан чыккан дабышты (үндү) бөлүштүрүп көрсөтпөсө да башка сөз түркүмдөрү менен катар эле

тууранды сөз түркүмүн да алгачкылардан болуп изилдеген. Болгону ал кыргыз тилинин лексика-грамматикасынын ички мүмкүнчүлүгүн колдонгон. Кыргыз тил илиминде ага чейин жазылган үлгү болорлук эмгектер болгон эмес. Тууранды сөздөрдү түрк тилдери боюнча салыштырып кеңири изилдеген Эргун Кожаязунун “Тууранды сөздөрдүн изилдениш тарыхы” деген макаласында түрк тилдери боюнча кеңири изилдөө жүргүзүп, ар бир тилге кеңири токтолуп кеткен. Ошол макаланын 26-бетинде кыргыз тил илиминде токтолуп, кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр жөнүндө маалымат өткөн кылымдын 40-жылдарынан баштап окуу китептеринде, айрым макалаларда бериле баштаганын көрөбүз деп жазган. Ал эми “Түрк жана кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр” аттуу салыштырма типте жазылган кандидаттык диссертациясынын 39-бетинде жалпы маалымат катары тууранды сөздөрдү алгачкы изилдөөчү, окумуштуу Тыныстанов К. биринчилерден болуп колго алгандыгын белгилеген. Бирок тууранды сөздөр боюнча изилдөө иши андан башталбаганын жазган.

Ошентип, жогорудагы тыянактардын негизинде кыргыз тил илиминде тууранды сөздөрдүн изилдөө башаты 1940-жылдан эмес 1934-жылдан баштап изилдөөгө алынганы далилдүү факты катары көрүнүп турат. Тактап айтканда кыргыз тил илиминде тууранды сөздөрдү изилдөө башаты 1934-жылдан башталат. Тыныстанов К. тууранды сөздөрдүн морфологиялык жол менен жасалышын, фонетикалык түзүлүшүн, анын маанисин изилдегендигин ачык айта алабыз.

Адабияттар

1. Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии: О. Подражательных словах в чувашском языке. -Казань., 1918.
2. Тыныстанов К. Эне тилибиз. -Ф., 1928.
3. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Ф., 1934.
4. Бактыбаев У. Тууранды сөздөр жана анын кайсы бир бөтөнчөлүктөрү. Окуучуларга жардам. -Ф., 1940.
5. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. -Ф., 1957.
6. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. I часть. -Ф., 1959.
7. Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Ф., 1957.
8. Бакеев К., Бактыбаев У. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Ф., 1938.
9. Юдахин К.К. Орусча – кыргызча сөздүк. Изд-во “Шам”. -Б., 2000.

Фатих Челик,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети

ТИЛ ИЛИМИНДЕ СӨЗ ЖАСОО МАСЕЛЕСИНИН ИЗИЛДЕНИШИ

XX кылымдын аягынан баштап тил илиминдеги изилдөө иштери кыйла өнүккөн. Тээ антик даанышмандарынан тарта т.а. Платондон баштап Э. Бенвенист, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Л.фон Витгенштейн, Л. С. Выготский, В. фон Гумбольдт, Э. Кассирер, Ю. М. Лотман, А. Р. Лурия, А. А. Потебня, А. Шлейхер, Г. Г. Шпет,

Р. Якобсон ж.б. чейин тилди адам аркылуу изилдегендиги айтылып келет [Евсеева 2011: 15].

Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларында кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе,

экинчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн билдирет [АКАТ 2009: 247].

Тилдин сөздүк курамындагы сөздөрдү лексико-грамматикалык топторго бөлүштүрүү байыркы окумуштуулардын эмгектеринен эле жолугат. Байыркы грек окумуштуусу Аристотель сөздөрдү үч топко бөлгөн: атооч, этиш жана бөлүкчөлөр. Александрия грамматикачылары 8 сөз түркүмүн аныкташкан: атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук, байламта, предлог, мүчө. Сөздөрдүн колдонулуш маанисине жана синтаксистик кызматына карата: а) өзүнчө маани берүүчү толук сөздөр (атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук), б) кызматчы сөздөр (байламта, предлог, член) деп эки чоң топко бөлүштүрүү да ошол мезгилдерден башталган. Грек тили үчүн түзүлгөн бул бөлүштүрүүлөрдүн үлгүсү латын грамматикачыларынын да эмгектерине өз таасирин тийгизген. Бирок римдиктер сөз түркүмдөрүнүн ичинен мүчө дегенди алып салып, сырдык сөздү киргизишкен.

Тил илими үчүн зарыл болгон “система”, “структура” деген түшүнүктөр да бар. “Система” деген терминди тилге карата Ф. де Соссюр киргизген. Бирок ал пикир Бодуэн де Куртенте таандык. Ф. де Соссюрдун пикири боюнча, тил дегенибиз идеяны билдирүүчү белгилердин системасы болуп эсептелет.

Сөздөрдүн түркүмдөргө мындайча бөлүштүрүлүшү орто кылымдар жана жаңы заман грамматикалары үчүн да бирден бир үлгү болуп жүрүп олтурду. Бара-бара буга тактоолор, толуктоолор, өзгөртүүлөр киргизилди. Сан атооч, сын атооч өз-өзүнчө сөз түркүмү катары таанылып, атоочтуктар этиштин тобуна ыйгарылды.

Мындай принциптин натыйжасында дүйнө жүзүндөгү тилдердин бардыгында сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бирдей кылып бөлүштүрүш керек деген көз караш да өкүм сүргөн. Логикалык принцип адам баласынын ойлоосу салыштырмалуу бирдей болгондуктан, сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору да — сөз түркүмдөрү да бирдей болууга тийиш деген корутундуга алып келет.

М.В.Ломоносов түзгөн орус тилинин биринчи илимий грамматикасында да сөздөр сөз түркүмдөрүнө маанисине карата негизги (атооч, этиш) жана жардамчы (ат атооч, атоочтук, тактооч, предлог, байламта, сырдык сөз) сөздөр болуп эки топко бөлүштүрүлгөн.

XIX кылымдын экинчи жарымына чейин эле, башкача айтканда, профессор А.Потебняга чейин эле орус тил илиминде логикалык принцип негизги болуп келген. Аталган окумуштуу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн мааниси менен бирге формасына да көңүл бөлөт. Мына ошондон баштап орус тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздөрдүн форма жагы биринчи орунга чыга баштайт [Абдувалиев, Садыков 1997: 33].

Жалпы тил илиминдеги сөз жасоо маселесин изилдөө боюнча Н.М.Шанский, В.В.Виноградов, Е.А.Земская, Е.С. Кубрянова, И.С. Улуханов, А.Н.Тихонов, А.Н.Соболева ж.б.лардын эмгектери жарык көргөн.

Н.М.Шанскийдин “Основы словообразованию и лексикологии” [1953] деген эмгегинде орус тилинин сөз жасоо маселеси козголот [Шанский 1953: 3-56]. Бул сыяктуу сөз жасоо маселеси туурасында “Очерки по русскому словообразованию и лексикологии” [1959], “Современный русский язык” [1987] деген сыяктуу

эмгектеринен жолуктурууга болот. Ал эми Шанскийдин оозго алынарлык эмгеги “Лингвистические детективы” [2007] деген илимий жанрда жазылган эмгегин айтууга болот. Бул эмгегинде Н. М. Шанский орус тилине киришүүдөн баштап, тилге тиешелүү болгон маселелерди чагылдырат. Мисалы, лексикология, фразеология, этимология, туура жазуу, орфоэпия, поэтика жана адабий чыгармаларга лингвистикалык анализ жүргүзүү аркылуу, толук грамматикалык маселелерди карайт [Шанский 2007: 77].

Орус тилинин сөз жасоо маселесин изилдеген В.В.Виноградов орус тилин гана эмес адабиятын да мыкты изилдеген. Эгер тил жаатынан сөз кыла турган болсок, т.а. сөз жасоо жагына кайрыла турган болсок, анын “русский язык” [1947] жана “современный русский язык” [1961] аттуу эмгектери темага ылайык.

Орус тилинин эң башта турган, эң көрүнүктүү тилчиси Е.С.Кубрякова сөз жасоо маселесин эң мыкты изилдеген жана ошону менен катар тил илимине киришүү ономазиология, сөз жасоо морфология, кептин түрлөрүн, жана когнитивдик лингвистиканы изилдеп чыккан. Ошондой эле жалпы герман тилдериндеги сөз жасоо маселесин да талдап чыккан. Мисалы анын эң көрүнүктүү «Сравнительной грамматики германских языков» [1963-1973] эмгеги төрт том болуп басылып чыгып дүйнөлүк тилге байланыштуу китептердин арасынан орун алган. Ошондой эле сөз жасоо маселесине тиешелүү төмөндөгүдөй эмгектерин атоого болот: «Общего языкознания», [1972], «Языковой номинации» [1977], «Язык и наука конца XX века» [1995]. «Что такое словообразование» [1965], «Основы морфологического анализа» [1974], «Теория номинации и словообразование» [2010]

В.С.Улуханов «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания» [1975] аттуу эмгегинде сөз жасоо маселесин изилдеп чыккан болсо, «Русской грамматики» [1980] деген эмгегинде орус грамматикасын жеткиликтүү мыкты изилдегендиги үчүн СССРдин мамлекеттик сыйлыгына ээ болгон [1982]. Дагы ушул сыяктуу сөз жасоо маселеси туурасында бир топ эмгектери жаралган: “Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация” [1999], «Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка» [1969], «Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания» [1972], «Смысл и значение в словообразовании» [1992] “Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания” [1977].

А.Н.Тихонов 1974-ж «Формально-семантические отношения слов в словообразовательном гнезде» деген темада өзүнүн докторлук ишин жактаган. Анын сөз жасоо маселеси жөнүндөгү эң негизги эмгектери төмөнкүлөр: «Словообразовательное гнездо в современном русском языке»,

«Словарь-справочник по русскому языку: Правописание, произношение, ударение, словообразование, морфемика, грамматика, частота употребления слов», «Словообразовательный словарь современного русского языка», «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря», «Взгляд в будущее словообразовательной лексикографии», «Словообразовательная мотивированность однокоренных слов», «Современный русский язык (Морфемика. Словообразование. Морфология)».

А.Н.Соболев да сөз жасоо маселесин изилдеген окумуштуулардан. Ал Балкан, Арумын, Албан, Болгар, Серб, Хорват жана македон тилдериндеги сөз жасоо маселелерин изилдеп чыккан. Анын төмөндөгү эмгектери күбө: “Основы лингвокультурной антропологии Балканского полуострова. Том I. Homo balcanicus и его пространство. СПб.: Наука; München: Otto Sagner Verlag, [2013]. Южноаруминский говор села Турья (Пинд). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. München: Biblion Verlag, [2005] Албанский тоскский говор села Лешня (Краина Скрапар). Синтаксис. Лексика. Этнолингвистика. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, [2002]. Болгарский широколыкский говор. Синтаксис. Лексика духовной культуры. Тексты. Marburg: Biblion Verlag, [2001]. Sprachatlas Ostserbiens und Westbulgariens. Bd. I. Problemstellung, Materialien und Kommentare, Kartenanalyse. Marburg: Biblion Verlag, [1998] ж.б.

Адабияттар

1. Тыныстанов, К. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст]/ Тыныстанов, К. -Б.: Бийиктик, 2006, 112 б.
2. Садыков, Т. Кыргыз & түрк салыштырма грамматикасынын негиздери [Текст] /Т.Садыков, Б.Сагынбаева. –Б.: Б-сыз, 2010. - 479 б.
3. Орузбаева, Б. О. Сөз курамы [Текст] / Орузбаева, Б.О. – Б.: Мектеп, 2000, - 356 б.
4. Исхаков, Г. Палмбах, А. А. Грамматика Тувинского Языка, Москва, 1961
5. Тенишев, Е. Древне-Кыргызский Язык. -Б., 1997.
6. Батманов, И.А. Арагачи, З.Б. Бабушкин, Г.Ф. Эски ве Бугүнкү Енисей Дили (чев. К.Сарыгул, И. Айдемир), Аврассия. -Б., 2006.
7. Мукамбаев, Кыргыз Тилинин Диалектологиялык Сөздүгү, -Б., 2009.
8. Баскаков, Н.А. Северные Дialectы Алтайского (ойротского) Языка, Москов.
9. Исхаков, Ф. Г. Хакасский Язык, Абакан, 1956.
10. Патачакова, Ф. Хакас Тили, -Абакан, 1962.

Г.Гайипова,
ФОГП. Казакстан

КАЗАК, КЫРГЫЗ, АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ БУТ КИЙИМ АТАЛЫШТАРЫНЫН СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

(М. Ауэзовдун «Абай жолу» роман-эпопеясынын
материалында)

Кыргызстан—тоолуу өлкө. Тоолор кыргыз жеринин 83%не жакынын ээлейт. Аларды бири-бирин улаган эбегейсиз Тянь-Шань, Памир-Алай тоолору бириктирип турат. Акыркысы түштүк багытты көздөй чубалжып отуруп өтө бийик Гиндукуш тоо кыркалары менен биригет. Кыргызстандын жер бетинин жаратылышы түркүн көрүнүштөргө бай келип, Орто Азиянын өзгөчө ажайып кооз аймагы болуп эсептелет. Бул өлкөнүн табыйгатынын чыныгы берметтери да бийик тоолуу көлдөр - Ысык - Көл, Соң - Көл, Чатыр-Көл, Сары-Челек. Ал эми ташкындаган Нарын дайрасы Орто Азиянын суусу менен электр кубатынын башкы булактарынын бири. Республиканын тоочулугун камсыз кылган жемиштүү өрөөндөрү: Чүй, Фергана, Ысык-Көл. Күтүрөгөн малга жайыттуу- Алай, Ак-Сай, Арпа, Суусамыр, Кара - Шоро, Каркыра, Кара - Кужур, Беш-Таш. Кыргызстан - сейрек учуроочу жаңгактуу, мөмө жемиштүү Арстанбап, кооздугу көздүн жоосун алган Ак-Суу, Жети-өгүз, Чычкан менен сыймыктанат. Бардыгын санап бүтө албайсың. Кыргызстандын климаты кескин континенталдуу. Кышкысын —8ден—20 С чейин суук, жайдын күнү болсо нөлдөн 20-27 С чейин ысык болот.

Кыргыз элинин жана анын маданиятынын калыптанышы алып келген этно жана маданий, генетикалык процесстер Борбордук жана Орто Азиянын кең мейкиндиктеринде өткөн. Кыргыздардын келип чыгышынын баштапкы баскычы Борбордук Азияда, тактап айтканда Түштүк Сибирь менен Алтай тоо кыркаларынын аймактарына туура келет (б.з.ч. III кылымдын аягы—II кылымдын башына жана б.з. XII кылымдар) VI-X кылымдарда кыргыздар Борбордук Азиянын

согуштук жана саясий тарыхында көрүнүктүү ролду ойношкон. Алар түзгөн мамлекет—Кыргыз каганаты—IX-X кылымдарда зор күчкө жетишкен. Дал ушул мезгилде байыркы кыргыздар өздөрүнүн үстөмдүгүн Борбордук Азиянын эбегейсиз зор аймактарына орнотуп, ал аймактын тарыхына да терең из калтырышкан. XI кылымдан баштап кыргыз элинин этносаясий тарыхы Орто Азияда, азыркы жашаган территориясынын чектеринде өөрчүгөн.

Кыргыздардын кийинүү маанай кездемелери жөнүндөгү ачык, так, калыптанган маалыматтар XV-XVI кылымдардан берки, салыштырууга мүмкүн болгон маалымдоолор болсо XVI-XIX кылымдардагы жазма даректерде кездешет. XVIII кылымдын маалыматтарында колбашчылардын (аксакалдардын), карапайым калктын кийимдерин экиге бөлүп көрсөтөт. «Эгерде биринчилери—парчадан кийинишип жана баалуу тери менен кооздолгон кийиз калпак кийишет. Жибек жоолук менен курчанышат, буттарына кызыл жеке өтүк, экинчилери кылчык жүндөн токулган кездемеден тигилген кийимдерди кийишип, белдерин боз кендир жоолук менен курчанышкан. Калпактары шөкөттөлбөгөн, буттарында соору өтүк. Чапандарынын боору ачык, аял менен эркектердин кийимдеринин бычылыштары негизинен окшош келип, жакалары узун кайырма түрүндө келген».

XIX кылымдын экинчи жарымында, алгачкы орус жана чет элдик саякатчылардын, аскер адамдарынын жол дептерчелеринде, очерктеринде кыргыздардын кийимдери жөнүндө кээ бир маалыматтар учурайт. Кыргыздардын кийимдеринин биринчи сүрөттөрү, фотосүрөттөрү XIX кылымдын экинчи жарымына

жана XX кылымдын башына таандык. В.В.Радловдун, Ч.Ч.Валихановдун, П.М.Кошаровдун, Б.Г.Ромбчевскийдин, А.Кундун, С.Дудиндин, Г.Алмашинин, С.Гединдин, Ф.А.Фиель-струптун, В.В.Верещагиндин, Н. Г. Хлудовдун, Б.В.Смирновдун жана башкалардын эмгектеринин негизинде XIX кылымдын экинчи жарымынан берки кыргыздардын кийимдерин калыбына келтирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп отурабыз.

Улуттук кийимдер тууралуу элдик оозеки ыр чыгармачылыгында, жомоктордо, тарыхый санжыраларда да өтө кызыктуу маалыматтар кездешет. Алсак, оозеки өнөрдүн алп чыгармасы-«Манас» дастанында-өткөрө көркөмдөлүп айтылган баатырлардын кийимдери, алардын жасалыш ыкмасы, кандай убакта кийишери жөнүндө ыр саптары жолугат. Байыркы дастандын башкы каарманынын жубайы Каныкей Манаска, жана анын кырк чоросуна колунан көөрү төгүлгөн усталар менен уздарга өзгөчө сапаттагы материалдардан жоокер кийимин, согуштук курал жабдыктарды даярдагышы укмуштай эсте калаарлыктай сүрөттөлөт. Эпикалык чыгармага мүнөздүү апыртмаларды кошпогондо чынында эле дастанда сүрөттөлгөн кийим-кечелер кыргыздардын накта турмушунда пайдаланып келген. Элдин эсинде XIX кылымдын аягында салттуу турмуш-тиричиликтен биротоло жок болуп кеткен өтө сейрек кезигүүчү кийимдердин түрлөрү сакталып калган. Аларга канаттуулардын жүнүнөн жасалган чапан сымал, бакшынын, жоого кийүүчү кийимдердин көптөгөн түрлөрү кирет.

Материалдык маданияттын бардыгы сыяктуу эле кыргыз кийимдеринин башаттары өтө терең, евроазия талааларынын байыркы көчмөн дүйнөсүнө барып такалат. Аны Ноин—Улдун (Монголия), Пазырык коргондорунан (Алтай), Кеңкол көрүстөнүнөн, Таластагы, Баткендеги археологиялык казуулардан ж.б.табылгалар күбөлөйт. Алардан биз Борбордук жана Орто Азиянын эң байыркы көчмөндөрү—гунндардын (хунну) сактардын, усундардын, түрктөрдүн кыргыздар менен кездеме, кийимди бычуу, кийинүү салты, кооздуктарды пайдалануу, бут кийимдери боюнча байланышы бар экендигин байкайбыз. Евроазия талааларынын кең мейкиндиктеринде, ошондой эле Кыргызстанда жолугуучу көчмөндөрдүн алгачкы талаа айкелдеринде, байыркы түрктөрдүн таштан жасалган эстеликтеринен элибизге мүнөздүү кийимдердин белгилерин учуратабыз. Бул далилдер көчмөн элдердин ортосундагы маданий салттардын өз ара бири-бирине окшоштугун күбөлөйт.

Өткөн кылымда кыргыз аялдары колдо ултарылган же сатып алынган өтүктөрдү кийишкен. Булгаарыдан ултарылган, такасы бар түстүү өтүктөрдү, улгайып калган аялдар маасы, такалуу тигилген кепич кийишкен. Ал эми эркектердин бут кийимдери учу кайкыйган такалуу өтүктөрдөн турган. Жогору жагы тизеден бийик тигилген. Андай өтүктөрдүн байыркы түрүнүн хакасы көндөй келип, ичине жылаажын тагылган. Андан басканда жагымдуу үн чыгып турган. Ал эми таканын сыртына айланга жез кандалса аны жезөкчө деп аташкан. Андай өтүктү байлар кийген, карапайым калктын калың катмарлары болсо, жөнөкөйлөрүн кийишкен. Алар: чокой—эндей чала ийленген чылгый териден керип жасалган. Анын кончу кызыл ашыктан өйдөрөөк болгон (анын бир нече түрлөрү бар). Кийиз чокой менен кийиз өтүктүн тамандарына калың булгаары көктөлгөн. Чарык-кончу кыска, учу ийилген чылгый кайыштан таманы калыңдалынып тигилген. XX кылымдын башында маасылар (өзгөчө улгайып

калган адамдарда), зооттон чыккан өтүктөр кеңири тарайт. өтүктүн, чарыктын ичинен жүн байпак кийишкен (байпакты уютма түрүндө жасашкан).

Бут кийимдер - түрк элдерине бирдей тараган бут кийим аталышы кыргыз-казак тилдерине “өтүк-етик” түрүндө кездешет. “Абай” романында анын түрлөрү төмөнкүдөй берилет: Жаңы кара өтүгү бар эле (105-бет).

үшкүр түмсык жаңа кара етигі бар еді (75-бет). The frozen surface of the snow crunched underfoot, and now andn again Abai's **narrow-toed new boots** slipped on the ice road. (p.135)(**narrow-toed new boots- новые ботинки с узким носком**). Ал гана эмес, кызыл чапан менен бийик өкчөлүү өтүк кийип, элден башкача, бийик төбө тумакка үкү тагып алуу бул тараптагы бардык күйөөлөрдүн салты боло турган 247-бет, Ол гана эмес, кызыл манат шапан мен биік өкше етік киіп, елден ерекше ұзын төбе тымакқа үкі тагып алу бұл өңірдің бар күйёуіне жол болатын (180-бет англисче котормосу берилбеген); Кончтуу өтүктөрү бар, жүздөрү салыңкы, уяңыраак (430-бет). Саптама етіктері бар, жүздері төменшік, няндау (308-бет). The first to enter were two djiguits dressed in simole robes, timaks, and and **high-topped boots**.(p.43); Өтүгүнүн башы атынын колтугунан аша салбырап келет 518-бет, Етигінің басы атының қолтығынан аса салбырап келеді (369-бет котормосу жок); Эрбол менен Абай чоң өтүктөрүн буттарына, тондорун ийиндерине сала коюп, эшикке чыгышкан болучу 638-бет, Ербол мен Абай кең етіктерін аяқтарына сұға-сұға салып, бастарына күпі тондарын көтеріп, жамыла бере, тысқа аткып шығысқан еді 454-бет.

“Өтүк” терминин романда ар кандай салт-санаа, үрп-адатка байланыштуу да колдонгондугун белгилей кетүүгө болот: Өтүк тартар дей турган бир ырым дагы бар (256-бет). Етік тартар дейтін бір рымы тағы бар (187-бет). Abai removed his coat, which was promptly put away by the young girl, who then **removed his boots** and reminded him that he was to give her a last gift for the last ritual - «the removal of the boots.» (p.302). Казак элинде кийизден жасалган бут кийим, же шырыган кийизди кийгендигин төмөнкү мисалдан ачык байкаса болот:

Буттарына кийгендери болсо, шырыган кийиз... (310-бет).

Аяктарында, көбінесе, сырған киіз... (225-бет). Not only the women but even the bearded men had wrapped their heads in old rags, and most of them were shod in felt **stockings**, without **boots**. (p.355).

“Абай” романында ошондой эле “маасы” бут кийими тууралуу маалыматтар кездешет, эки тилде фонетикалык өзгөрүүлөр менен колдонулган бул термин, 19-кылымдан баштап кеңири колдонулуп, азыр да абышка-кемпир, кыз-келин, жаш жупиттер, көбүнчө, элет аймагында кийишет. Бул атоо иран тилдеринен өздөштүрүлүп, “сыртынан кепич, же көлөч кийме жука таман өтүк” деген маани берет (Карасаев, 1996, 500). Романда бул сөз төмөнкү жагдайларга байланыштуу колдонулат: Жеңеси ошону илип келип, маасысын чечерде ырымын эскертти (256-бет). Жеңгеси соны іліп келип, дәл мәсіні шешерде, ырымды ескертти (187-бет). Abai removed his coat, which was promptly put away by the young girl, who then removed his boots and reminded him that he was to give her a last gift for the last ritual - «**the removal of the boots.**» (p.302); Маасысын да таштады (257-бет).

Мәсісін де тастады (187-бет). She was removing her beshmet; then she threw off her **little boots** and in an instant stood over the bed. (p.302)

Кепич-Иран тилинен өздөштүрүлгөн бул термин кыргыз-казак тилдеринде “кепич-кебис” түрүндө колдонулуп, а) бут кийим; б) маасынын сыртынан кие турган булгаары башмак катары сыпатталып, төмөнкү мисалдар менен далилденет:

Көк кепичин кепейткен, аргымагын кепейткен Темирканган салам бер (“Манас”). Кепич, маасы, өтүкчү, Ултарттын го, жокчулук (Токтогул) (Карасаев, 1996, 415). “Абай” романында төмөнкү өзгөчөлүктөрдө кездешет: Бөлмөнүн жери менен текчеси толгон, жапырыла тизилген кепич, калош, саптамалар экен (130-бет). Бөлмөнүн едені мен іргеси то-

лгон, жапырылап тизилген кебіс, калош, саптамалар экен (94-бет). **Galoshes and top-boots** stuffed with felt stockings stood in rows on the floor. (p.164). **Galoshes and top-boots – обувь из резины и шерсти**; Ал кепичин чечип жатканда арык чырайлуу, бирок өтө узун бойлуу, бийик көрүндү (253-бет). Ол кебісін шешіп жатканда сырт сымбаты талдырмаш, бірақ аса сұңғақ бойлы, биік көрінді (185-бет). One of them was Dilda. Her face was hidden in a red hood so that Abai and his friends could see only her figure as she removed her **outdoor shoes**. The bride seemed to be slim, but tall and well-proportioned. (p.299).

Н.Т. Чокоев,

М. Кашкари атындагы Чыгыш университети

«АБУ АТ-ТОЙИБ АЛЬ-МУТАНАББИ»

В данной статье кратко описано жизнь арабского поэта X-го века аль-Мутанабби — человек слова и человек мечи, человек дороги и человек... просто человек, в полном смысле этого слова. Но в первую очередь он — поэт, пусть даже меч его разит без промаха; а жизнь поэта — это его песня. А также, в ней говорится о поэтической жанре великого поэта, который пришел и дал всем занятие (в смысле научного исследования о нем).

حياته:

هو أحمد بن الحسين بن الحسن بن عبد الصمد الجعفي الكندي، أو هو أبو الطيب أحمد بن الحسين بن مرة بن عبد الجبار الجعفي الكندي الكوفي. من بني جعفر سعد العشيرة بن مذحج من كهلان من قهطان من عرب الجنوب اليمنيين

بعض المؤرخين ظنوا أن كندة القبيلة ومنها امرؤ القيس فقالوا: "بدى الشعر بكندة وختم بكندة يعني امرؤ القيس والمتنبي"، وهذا خطأ لأن المتنبي كان يخفي نسبه لأمر في نفسه ويقول: "أنا رجل أنزل دائماً على القبائل والأعراب وأطوي البوادي وحدي ومتى انتسب لا آمن أن يكون لبعض الأعراب ثار في قومي فيأخذوني بهم وما دمت غير منتسب إلى أحد فأنا أسلم على جميعهم ولا يخافون لسانني". أما في شعر المتنبي لا يوجد الإشارة إلى نسبه أو إلى أبيه وجده وقبيلته وقد دافع عن نسبه في القصيدة التي مطلعها:

لا تحسبوا ربكم ولا طلاله أول حي فراقكم قتله

ولا يفخر بقبيلة، كانت القبيلة تفخر به، ولذلك قال في إحدى قصائد الصبا:

لا بقومي شرفت بل شرفوا بي وبنفسى فخرت لا بجودى

لكن المتنبي فخر بجهة نسب أبيه، فقال:

أنا من بعضه يفوق أنا البا حث والنجل بعض من نجله

وهو يريد بهذا البيت أن أباه أعلى منزلة ونسباً من أبي الباحث الذي أعياه البحث عن نسب المتنبي؛ لأن الولد بعض من الوالد.

فكان يتعلم شعراً ولغة وإعراباً، ويختلف إلى الوراقين ليفيد من كتبهم، ولزم الأدباء والعلماء، وتميز منذ الطفولة بالذكاء والحفظ، وأكثر ملازمة الوراقين فكان علمه من دفاترهم.

وورد الحوار بين المتنبي وأبي علي الفارسي في كتاب "شذرات الذهب" لأبي الفلاح عبد الحي، إنَّ أبا علي الفارسي قال للمتنبي: "كم لنا من الجموع على وزن فعلى؟ فقال له المتنبي سريعاً: حجلي وطربي، قال الفارسي: فنتت كتب اللغة ثلاث ليال فلم أجد لهما ثالثاً. حجلي جمع حجل وهو الطائر المسمى بالفتح وطربي جمع طربان كقطران وهي دابة منتنة الرائحة.

قال بعض الرواة: "إنَّ أبا الطيب ادعى النبوة في بادية السماوة ونواحيها إلى أن خرج إليه لؤلؤ أمير حمص من قبل الإخشيدية فقاتله وأنفذه وشرده من كان اجتمع إليه من كلاب وكلب وغيرهما من قبائل العرب وحبسه في السجن حبساً طويلاً، فاعتل وكاد أن يتلف، حتى سئل في أمره فاستتابه وكتب عليه وثيقة أشهد عليه فيها

ببطلان ما ادعاه ورجوعه إلى الإسلام... وأطلقه". وقيل غير ذلك وهذا أصح، وقيل: إنه قال: "أنا أول من تنبأ بالشعر".

وروى الخطيب عن التنوخي: "فأما أنا فسألته بالأهواز سنة (354هـ) عند اجتيازه بها إلى فارس في حديث طويل جرى بيننا عن معنى المتنبي لأنني أردت أن أسمع منه هل تنبأ أم لا؟ فأجابني بجواب مغالط وهو أن قال: هذا شيء كان في الحادثة".

وكان سبب تسميته بالمتنبي هذا البيت:

ما مقامي بأرض نخلة إلا كمقام المسيح بين اليهود

وهو - إن كان كوفي في المولد - شامي المنشأ، وبها تخرج، ومنها خرج. نادرة الفلك وواسطة عقد الدهر في صناعة الشعر، ثم هو شاعر سيف الدولة المنسوب إليه، والمشهور به. إذ هو الذي جذب بضبعه (أخذ بيده)، ورفع من قدره، ونفق شعر شعره، وألقى عليه شعاع سعادته، حتى سار ذكره ميسرة الشمس والقمر، وسافر كلامه في البدو والحضر، وكانت الليالي تنتشده والأيام تحفظه.

وكان المتنبي يشارك في مجالس سيف الدولة، وفي الحروب طوال سنوات التي قضاها في حلب بين سنتي (338هـ) و(346هـ) وفيها أنشأ الكثير من القصائد يمدح سيف الدولة ويتغنى بانتصاراته على الروم، واستطاع بذلك أن يخلد ذكر سيف الدولة الذي قاد المسلمين في ما يقارب خمسين معركة، وانتصر المسلمون في معظمها. الشاعر الحكيم عاش عيشة الترحال غير مستقر على الحال، وقد قضى أبو الطيب حياته كلها في المغامرات والمنازعات فكانت هذه الحياة سلسلة شدائد.

إن المتنبي منذ نشأته عرف بصلابته وقوة شخصيته واعتزازه بنفسه وقوميته العربية وحبه للفروسية والحرب. وهو مع كونه يُوصف بأنه كان يحب الفخر والكبرياء يمكن أن يوصف بأنه كان عزيز النفس يحب الترفع عن السفاسف، فهو إنسان يعتد بنفسه أكثر من كل شاعر من شعراء البلاط.

وكان ذا قلب شجاع، يحب الصراحة والوضوح يواجه المنية لا الدنية، يظهر ذلك كله في حكمه التي قدمها للناس من خلال شعره، ومنها قوله:

غير أن القتي يلاقي المنايا كالحاتٍ ولا يلاقي الهوانا وقوله:

وإذا لم يكن من الموت بدّ فمن العجز أن تكون جبنا

لقد كان المتنبي رجلاً داهية مرّ اللسان، حافظاً للآداب، عارفاً بأخلاق الملوك، ولم يكن فيه ما يشينه ألا بخله وشره على المال.

إن بعض الشعراء الذين استحضروا شخصية المتنبي - بغض النظر عن مدى النجاح الذي أصابه، أو التقية التي استخدموها - أرادوا أن يتحدثوا بصوته ولسانه، فسأدهم ذلك على تقييم تجاربهم المختلفة في الطموح والانكسار والغربة والنفي وغيرها، من خلال هذه الشخصية النادرة والمتعددة الجوانب.

أما وفاته فيما يقال الرواة... في شهر رمضان من سنة (354هـ)، بعد أن ألم الأهواز. فلما انتهى إلى واسط نزل على صديق له يعرف بأبي نصر محمد الجبلي، وهذا الصديق هو الذي كتب إلى الخالدين بما عرف من جليلة أمر المتنبي، بعد أن فارقه وخرج من واسط قاصداً إلى بغداد. وخبر أبي نصر الجبلي هذا معروف؛ وهو أنبأ الخالدين في كتابه بأن فاتكا الأسدي، خال ضبة القرامطي، الذي هجاه المتنبي في الكوفة، قبل رحيله إلى ابن العميد، قد نزل به قبل مقدم المتنبي على واسط بأيام، وجعل يسأل عن المتنبي حتى ارتاب الجبلي بسؤاله، ثم لم يشك في أنه يريد به السوء لينقم لابن أخته ويرد عنه وعن نفسه عار ذلك الهجاء القبيح، وجعل الجبلي يرد فاتكا عن هذا الشر الذي أضمره، فلم يبلغ منه شيئاً، فلما وصل المتنبي إلى واسط حذره الجبلي من فاتكا هذا، ونصح له أن يستصحب الأحرار، فأبى مستكبراً، وعرض عليه أن يتولى هو حراسته بإرساله نفر من أصحابه يسيرون بمسيره وينزلون بنزولهن فأبى مستكبراً أيضاً، وخرج وليس إلا معه ابنه وغلمانه. فلما كان في بعد طريقه إلى بغداد، قريبا من دير العاقول، تلقاه فاتكا وأصحابه من الأعراب، فكان بينهم شيء من قتال، ثم كثره فاتكا بأصحابه فقتلوه وقتلوا ابنه وغلمانه جميعاً، وأخذوا ما كان معهم من متاع وكتب ومال.

كان حينما خرج المتنبي من بلاط عضد الدولة بشيراز سنة (354هـ) قاصداً بغداداً فلما وصل إلى دير العاقول خرج إليه جماعة من الأعراب من بني أسد وبني ضبة فقتلوه وانتهبوا أمواله. واختلفت الروايات حول سبب مقتله ولكنها أجمعت على أن الذي قتله هو فاتكا الأسدي خال ضبة الذي هجاه المتنبي من قبل. وكان مقتله في السابع والعشرين من رمضان من تلك السنة.

وهكذا عاش المتنبي وهو رب السيف والقلم ومضى وهو على عرش الشعر العربي صاحب التاج والصوالجان

أغراضه شعرية:

المتنبي شاعر من الشعراء المعاني، وفق بين الشعر والفلسفة؛ وجعل أكثر عنايته بالمعنى؛ وأطلق الشعر من القيود التي قيده بها أبوتام وشيعته، وخرج به عن أساليب العرب التقليدية. فهو إمام الطريقة الابتداعية في الشعر العربي. ولقد حظى في شعره بالحكم والأمثال، واختص بالإبداع في وصف القتال، والتشبيب بالأعرابيات، وإجادة التشبيه، وإرسال المثلين في بيت واحد، وحسن التلخيص، وصحة التقسيم، وإيداع المديح، وإيجاع الهجاء، وأخص ما يميز المتنبي بروز شخصيته في شعره، وصدق إيمانه برأيه، وقوة اعتداده بنفسه، وصحة تعبيره عن طبائع النفس ومشاعل الناس وأهواء القلوب وحقائق الوجود وأغراض الحياة لذلك كان شعره في كل عصر مدداً لكل كاتب، ومثلاً لكل خاطب.

الفخر: بما أن الذات الشاعرة قد وعت دورها الريادي، والقيادي في مملكة الشعر بما تمتلكه من قدرة على الإبداع، وقوة في التأثير، وبما حققته من حضور أدبي على مستوى جماهيري، كان من المتوقع أن تتعالى وتتسامى على الجميع، وعلى رأسهم الشعراء.

فإذا أُنشد سيف الدولة شاعر من الشعراء كان عليه أن يجزل العطاء للمتنبي؛ لأن الشعراء جميعهم يرددون شعره ويكررونه عليه. فشعر المتنبي هو الأصل وغيره يكرر الألفاظ والمعاني لتكون صدى لشعره، ولهذا يطلب عدم الاكتراث بالآخرين، وتوجيه النظر إلى شعره وحده، يقول:

أجزني إذا أنشدت شِعراً فإني
بشعري أتاك المادحون مرّداً
وَدَغَ كُلُّ صَوْتٍ غَيْرَ صَوْتِي فَأُنِي
أنا الصائحُ المحكيُّ والآخرُ الصّدّي

المدح: بدأ المتنبي حياته الشعرية بالمدح وأحصى الدارسون في ديوانه (112) قصيدة مدح عدا القطع. وأهم صفة كان يسبغها على ممدوحيه الشجاعة مقرونة بالكرم مع ذكر أسلاف الممدوح. ثم هو يشبه ممدوحه بالغيث والمطر والسحاب والأسد، وهو أسلوب تقليدي. ومما أنفرد به أو كاد تشبيهه ممدوحيه بالأنبياء في الهيبة والجمال كقوله:

من يزره يزر سليمان في الملك
ومن ميزاته أنه ينقطع لممدوحة فلا يمدح أحداً معه إلا نادراً، وأبرز ما في مدحه أنه يتغنى بنفسه ويقاسم الممدوح القصيدة ويجعل من نفسه نداً له.

الرثاء: أغلب رثائه يعد من رثاء المناسبات وتقديم واجب العزاء، ويستثنى من ذلك رثاؤه جدته ورثاؤه فائقا، وبدرجة أقل رثاء خولة أخت سيف الدولة. ولذا نراه يميل إلى تحكيم العقل في رثائه ويحث على التعزية والسلوان ويرسل الحكم في فلسفة الموت:

سُقْنَا إِلَى الدُّنْيَا فَلَوْعَاشَ أَهْلُهَا
تَمْلُكُهَا الْآتِي تَمْلُكُهَا الْآتِي
مُنْعَنَا بِهَا مِنْ جِبَّةٍ وَذُحُوبٍ
وَفَارِقَهَا الْمَاضِي فَرَاقَ سَلِيبٍ

وكثيراً ما ينتقل إلى الحديث عن فقدان الأحبة وفناء الدنيا وسطوة الموت. وأحر مرثيته كانت في جدته التي كان يحبها حباً جماً. وقصة موتها تزيد في الفاجعة؛ يروى أنها أرسلت إليه لتودعه وداعها الأخير فانطلق من الشام إلى العراق وأرسل إليها لتقدم عليه في بغداد. ولما وصلها كتابه اشتد بها السرور فحمت وماتت، فقال محرماً على نفسه السرور الذي قتلها وشارحاً سبب موتها:

أَتَاهَا كِتَابِي بَعْدَ يَأْسٍ وَتَرْحَةٍ
حَرَامٌ عَلَى قَلْبِي السَّرُورُ فَإِنِّي
فَمَاتَتْ سُرُوراً بِي فَمَتُّ بِهَا غَمّاً
أَعَدَ الَّذِي مَاتَتْ بِهِ بَعْدَهَا سُمّاً
ومراثية الأخرى على جودتها في بابها، يغلب طابع التعزية عليها كما أخذ عليه إلغاء الحواجز بينه وبين الأمير وأهل بيته كقوله في أم سيف الدولة:

بَعِيشُكَ هَلْ سَلُوتُ فَإِنْ قَلْبِي
وَإِنْ جَانِبَتْ أَرْضُكَ غَيْرَ سَالٍ

وفي قصيدته في رثاء خولة أخت سيف الدولة طفرات ووثبات ما كان المجتمع في وقته ليقبلها كقوله:

أَرَى الْعِرَاقَ طَوِيلَ اللَّيْلِ مَذْنُوعٍ
فَكَيْفَ حَالُ قَتَى الْقَتِيَانِ فِي حَلَبٍ

الهجاء: هجاء المتنبي قليل لا يتعدى مائتي بيت. ونفسه الشعري قصير فيه، وأغلبه مقطوعات. وأطول هجائه قصيدة في كافور وأخرى في إسحاق بن كرويس. وهجاؤه وجداني صادق التعبير عميق الألم، وهو لا يهجو إلا إذا أُوذي. ويعد هجاؤه كافوراً من أجمل شعره؛ حيث وصفه وصفاً كاريكاتيرياً ساخراً، ولكنه ظلمه في كثير من هجائه له؛ فوصفه بقلة الوفاء والمطال والمكر وخلف المواعيد، وعيّر بأصله الوضع وبأنه كان عبداً لحجّام،

وبضخامة مثقوره وغلظ يديه ورجليه، ونسي أن هذه الصفات لم يجلبها كافور لنفسه فلا يستحق أن يُذم بها، بل يستحق الإشادة لما وصل إليه وهو على هذه الصفة. وأشهر أهاجيه فيه:
عيد بأية حال عدت يا عيد ؟ بما مضى أم لأمر فيك تجديد ؟
وفيها:

من علم الأسود المخصي مكرمة أقومه البيض أم آبلوه الصبيد
أم أذنه في يد النخاس دامية أم قدره وهو بالفلس بين مردود
الوصف: المتنبي شاعر واصف طويل الباع إذا تفرغ لفنه. ولكن أنى له هذا التفرغ وهو أبداً مشغول بما يريد
الإنسان المثقل بالمطامح والهموم، المطارد من مكان إلى مكان. لم يسعد نفسه بالتمتع بمنظار الطبيعة وقد مر
بقسط صالح منها في لبنان ودمشق وغوطتها، وحلب وبساتينها، وشواطئ النيل، وهذا لا يعني أنه مقفر من
الوصف، فله الوصف الجيد المنتور في القصائد من مثل قوله في الثلج:
لَبَسَ التَّلُوجُ بِهَا عَلَيَّ مَسَالِكِي فَكَأَنَّهُا بَبِيَاضُهَا س_____وداء
أوقوله في وصف لبنان:
وعقاب لبنان وكيف بقطعها وهو الشتاء وصيفهن شتاء
أوقوله في السحاب:
ألم تر أيها الملك المفدى عجائب ما لقيت من السحاب
تشكى الأرض غيبته إليه وترشف ماءه رشف الرضاب
وأشهر ما وقع له من وصف نكتفي منه بالإشارة إلى ثلاث قصائد هن من أروع ما قيل في الوصف لا في
شعره فحسب بل في الشعر العربي، الأولى: قصيدته في بدر بن عمار ووصف فيها الأسد والثانية في وصف
بحيرة طبرية، والثالثة في وصف شعب بؤان.
كما أنه خص الخيل بطائفة من الأوصاف لأنها وسيلة مهمة من وسائل الحرب. كما وصف كلاب الصيد
والظبي في الطرد.

أما حكمة المتنبي مبثوثة في ثنانيا قصائده؛ قد تأني في بيت أوفي نصف بيت ومن أمثلة ذلك:
ومن نكد الدنيا على الحر أن يرى عدواً له ما من صداقته بُدُّ
وفي نصف بيت:

"أنا الغريق فما خوفي من البلل"
"وفي عُق الحسنة يُستحسن العقد"
"مصائب قوم عند قوم فوائد"
"ومن قصد البحر استقل السواقي"
"وخبر جليس في الزمان كتاب".

المصادر والمراجع:

1. معجم المؤلفين-عمر رضا كحالة-بيروت-لبنان-دار إحياء التراث العربي ط1-1957م.
2. - الأعلام-خير الدين الزركلي-بيروت-دار العلم الملايين ط14-1999م.
3. - شرح ديوان المتنبي-عبد الرحمن البرقوقي-المملكة العربية السعودية-دار الفكر-2002م.
4. - نظرات شرعية في ديوان المتنبي-سليمان بن صالح الخراشي-المملكة العربية السعودية-دار علوم السنة-ط1-2001م
5. مع الشعراء الأندلس والمنتبي-إيميليو غرسية غومت-مدريد - إسبانية-دار المعارف ط6-1997م.
6. أبو الطيب المتنبي، وما له وما عليه-عبد الملك بن محمد ابن إسماعيل الثعلبي، تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد ط2 1925م.
7. الأعمال الشعرية الكاملة -أمل دنقل-بيروت-دار العودة- ط2- 1985م
8. تاريخ الأدب العربي-أحمد حسن الزيات-بيروت-لبنان-دار المعارف ط4-1997م.
9. المتوقع ولا المتوقع في شعر المتنبي-إبراهيم نوال-عمان-دار جرير للنشر ط1-2008م
10. الشعر العباسي أعلامه وقضايا-محمد أبو الأنوار-القاهرة-مكتبة الشاب-1997م.
11. وفيات الأعين-المجلد الأول-ابن حلكان، تحقيق إحسان عباس-ج2
12. يتيمة الدهر في محاسن أهل العصر-أبومنصور عبد الملك النيسابوري-ج1

А.Т. Эшимбекова
И.Арабаев атындагы КМУ

ЫСЫМ ЖАНА СӨЗ КАСИЕТИ

Ысым - жеке инсанды башка инсандардан айырмалоочу факт гана болбостон, маанилик өзгөчөлүгү адамдын жеке мүнөзүнө, тагдырына таасирин тийгизген олуттуу себеп катары каралат. Себеби, ысым - сөз болгондуктан, ысымдын касиетине ишенүү кыргыздардын сөздүн касиетине ишенүүсүнөн келип чыккан. Кыргыз тилиндеги ысымдардын семантикасына анализ жасоо менен кыргыздардын сөздүн табиятына басым жасаган философиясын аныктаса болот.

Ысым коюу өтө жоопкерчиликтүү мамилени талап кылат, анткени, ысым ээсин өмүр бою коштоп жүрөт. Сөздүн магиялык касиетине ишенүү менен ысым дайыма жакшы түшүнүктөргө байланыштырылган. Куштардын, жан-жаныбарлардын өзгөчөлүгүнө байланышкан ысымдар наристе токтобогон үйдө коюлган [С.М.Абрамзон, Л., 1971]. Жан-жаныбарлардын, заттардын касиеттерине карата ысым тандалган, мисалы, Шумкар, Арстан, Темир, Болот. Жоокерчилик заманда уул баланын төрөлүшү алтынга тете болгон, удаа-удаасы менен кыз төрөлө берсе, Жаңыл, Бурул ысмы менен уул баланын келишине бурганга аракет кылышкан [А.Мурзакметов, Ош, 2012]. Көчмөн кыргыздар наристе жолдо, ээн талаада төрөлсө, талаанын, тоодо төрөлсө, тоонун атын коюшкан учурлар көп кездешкен, мисалы, Жолчубай, Адырбек, Кийизбай, Тезекбай. Орто Азияда кездешкен «наристеге көзү тирүү туугандарынын ысымын бербөө» эрежеси бүгүнкү күндө Австралия, Океания элдеринде да кездешип, ысымдын ээси тиги дүйнөгө кеткенде, «ысым бошогондо» экинчи адамга алып жүрүүгө уруксат берилет. Баланын киндиги кесилгенде тирүүлөрдүн катарына кошулду деп, дароо ысым ыйгаруу салты фаталуку уруусуна таандык. Алар үчүн киндик - эки дүйнөнү байланыштыруучу жип. Баланын ата-энеси өтүп кетсе, оор илдет чалса, кырсыктаса ысымы алмаштырылат, анткени, өтүп кеткен туугандары «ысымды которсун» деп кыйнап жатат деп түшүнүшүп, маркум туугандарынын мүрзөсүнө барып, «жамандык келтирбөөсүн өтүнүшөт». Ысым бергиче чарчап калган ымыркайлар (кээ бир урууда ысым төрөлгөндөн 2-3 ай өткөндөн кийин берилет) ата-бабаларынын көрүстөнүнөн алыс, жөрөлгөсүз эле жерге берилет. Мында уруунун «ысым берилбеген наристенин эч кандай туугандык тиешеси жок» деген мамилеси байкалып турат [«Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии», М., 1992].

Наристе удаа чарчаган бүлөдө төрөлгөн балага туш келди ат коюлбаган: Токтобүбү («Бүбү, токто!»), Токтокан, Токтокадыр, Турмуш, Токтосун, Турсунай, Турсунбек сыяктуу ысымдар баланын «бул дүйнөгө токтоп, жашап калышын өтүнүп», ажалды токтотуучу касиетке ээ деген ишенимди билдирген. Качкымбай, Качкынтай - ажалдан «качырып», Бектемир, Таштемир, Таштанбек - ээсинин ден-соолугу тың ажалга каршылык көрсөтүүгө дарамети жетерине ишеним көрсөткөн ысымдар. Жылдыздуу наристеге «кооз ысым» коюлса, терс күчтөрдүн көңүлүн бурат дешип, тыңыганча Бокбасар, Бокчу, Тезекчи, Тезекбай сыяктуу ысым коюшкан. Көзүнө көрүнгөн нерсени (тезек, кыш, өтүк, терек) ысым катары берсе, бала «жара-

тылышка аралашып, анын бир бөлүгү болуп», терс күчтөр байкабай калышкан [Ф.А.Фиельструп, М., 2002, 76-б.]. Тарыхта белгилүү адамдардын касиети жуксун деп, ошол эле учурда алардын ысымы «оор келет» дешип (Манас, Жайсаң, Каныкей, Бакай, Улукбек, Кожомкул, Семетей, Сейтек), туш келди коюшкан эмес. Кыргыз уулуна Манас ысымын коюуда этият, анткени, бул кыргыз үчүн сакралдык даражадагы ысым, ал өтө чоң жоопкерчиликти талап кылат. «Манас» сөзү санскритче «акыл» дегенди билдирсе, буддалардын түшүнүгүндө, сезип-туюунун жетинчи деңгээли, субъект менен объектинин байланышын ишке ашыруучу күч. Шумерлердин дооруна тиешелүү эстеликтерге таянуу менен Н.К.Рерих, В.Дауэр, А.Н.Бернштам, Р.Сарыпбеков сыяктуу окумуштуулар «Манас» мифонимин «асман» сөзү менен байланыштырышат: «ас» ((ес)-кудай), «ман» (адам) деген грамматикалык бөлүктөрдөн туруп, «асман кудайы», «асман адамы» деген маанини берет. Мындай чечмелөөнү кыргыздардын көктү (асманды) карап, алакан жайып сыйынуулары бекемдейт [«Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира», Б., 1995, 18-б.].

Ысымдын мистикалык өңүтү тууралуу бакшылардын айтымында, адам төрөлгөндө жердеги сөлөкөтү асмандын матрицасында чагылып, уячада ал адам тууралуу маанилүү маалымат толтурулат: ысымы, атасынын, чоң атасынын аты, туулган жылы, улугу, тили. Төрөлгөн балага ысым дароо берилбесе, ал кыйналып, ыйлайт, ысым алары менен жан дүйнөсү тынчтанат. Адамдын ысымы - анын жаңылбаган ачыкчы. Берилген ысымдын өзгөчөлүгүнө жараша адамдын келечеги аныкталат, алдыдагы окуялар үзүк эпизод түрүндө уячадан орун алат. Бакшы транс абалында асман матрицасына чыгып, керектүү адамдын энергетикасы бар ысымы, сүрөтүн, буюмун колдонуп, жеке уячасын таап, ал жөнүндө маалыматтарды каалашынча алат [Р.Н.Безертинов, Набережные Челны, 1997, 342-б.]. Ислам дининде азан чакырылып, наристеге ысым ыйгарганда анын «кулагы ачылат» [А.Мурзакметов, Ош, 2012].

Кыраакы кыргыз ысым коюуда өтө астейдил мамиле жасап келишин жеткиликтүү ачып берүү үчүн сөздүн касиетине токтолуу зарыл.

«Кыргыз тилинде: «Сөз - лексикалык бирдик, анын тышкы формалык жагы - тыбыштардын курамынан туруп, ички жагы - маанисин түзөт. Сөз адам акылына чагылдырылган денотаттан (лат. m. denotatum - аталуучу предмет) келип чыгып, анын атоо кызматы курчаган чөйрөдө канча зат же көрүнүш болсо, ошончо түшүнүккө ээ кылып, лексикада тилдик бирдикке алып келип, номинациялык атоолор пикир-

лешүүнүн негизги каражаты болуп саналат [«Азыркы кыргыз адабий тили», Б., 2009]. Түрк терминдеринин ичинен *дериваттары* анчалык өзгөрүүгө учурабаган (алтай диял. *сөс*; кум. диял. *сөз*; сөз кар.говор.) *сөз* термини боюнча Бангдын теориясы менен түрколог Э.В.Севортян так аныктама берген:

«Сөз, вероятно, отглагольное имя с афф. –з от корневой основы *сө, генетически связанной с *сөйле*, 'говорить', 'рассказывать'. Из производных от *сөз* широкое распространение получил глагол с афф. –ле: *сөзле* 'говорить', 'разговаривать'» [Э.В.Севортян, Москва, 1978].

Сөздөн күчтүү, сөздөн өткүр, ыйык курал жок», «Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат», «Кулакка айтылган суук сөз жүрөккө жетип, муз болот», «Ийне көзүнөн, адам сөзүнөн сынат» сыяктуу таамай айтылган макалдар сөздүн касиетин эң сонун түшүндүрөт. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын билген адам кыргыздын тарыхын да билет. Сөз касиети жарык дүйнөдө да, адам көзү өтүп, тирүүлөрдүн катарынан чыкса да (куран) коштоп жүрөрүнө турмушта күбө болуп жүрөбүз. Адамдын көңүлү да, өлүмү да - бир сөз! Жакшы сөз даректелсе, адамдын жабыркап турган жан дүйнөсүн бүрдөп, ал эми гүлдөп турган «ааламды» «ууга ширеп», заматта талкалап, тыптыпый жок кылса болот. Сөздүн магиялык касиетине ар ким ар кандай мамиле күтөрү бышык. Бир колунун ачуусун экинчи колу менен басууга алы келбей, көзүнөн каары көрүнүп, тилинен заары чыккан, ачуусу чукул адамдардын айынан бейкүнөө жандардын оор азаптарга кабылышына себепкер болгон оор сөздөрдүн айтылышы жашыруун эмес. «Бата менен көгөрүп, өссөм, ак бата алсам» деген дилгир жаштар улуулардан жакшы сөз укканга куштар болушат. Жоого аттанарда Манас баатыр баш болгон баатырлар олуя адамдардан, аксакалдардан, калайык калктан ак бата суранышканы белгилүү [«Кыргыздын улуттук маданияты», Б., 2012, 403-б.].

Бата сөздөргө карама-каршы каргыш сөздөр - адамдын жек көрүү, ич күйүү сыяктуу психологиялык абалынын курчушунан улам айтылган тетири алкоолор. Бул терминге карата О.Орехов: «Каргыш - тетири жүрүм-турумга, антты, келишимди бузгандыкка карата санкция» деп, каргыштын табиятына таамай аныктама берген. «Манас» үчилтигинин «Семетей» бөлүгүндө жортуулга аттанып жаткан Семетейдин жолун аян түш көрүп, чочуган Айчүрөк чырылдап, торгоного аракет кылат. Аял кишинин «көрсөтмө берип жатканына» ачууланган баатыр камчы менен бир салганда, ызага баткан Айчүрөк каргап жиберет. Чочуп кеткен Каныкей келинин жемелегенде, айткан «каргышын чогултуп», кара ташка түкүрсө, таш «чарт» экиге бөлүнүп, заар менен айтылган каргыштын материалдашкан күчү көрсөтүлгөн [«Материалы международной междисциплинарной конференции Гумбольдт-Коллег II», Б., 2008, 137-б.]. Демек, ар бир адамдын түшүнүгүнө ылайык калыстык өкүм сүрбөгөндө, ыза-кордукка басылган адам адилеттүүлүктү орнотууга жан далбастайт же «жогорку күчтөргө тапшырат». Каргыш адамдын жанына батчу «ачуу» сөздөрдөн тургандыктан, кимге багытталса да сес көрсөткөн сүргө ээ [М.Кундакчы, М.Көлбаева, «Каргыштын табияты», Вестник БГУ, 2013, №1 (24)]. Сөздүн табияты ар кырдуу болорун үчүнчү топтогу сөздөрдүн категориясы - ант сөздөр аныктайт. Ант - кандайдыр бир ишти аткарууга ыйыктыктардын ысымы менен убада сөзүн берүү. Убаданы бузуп, чыккынчылык кылган адамдын мал-мүлкү таланып, өзү

өлүм жазасына тартылган. Манас баатырды журт хан көтөргөндө, баатыр ант берет; Чыйырды шердин жүрөгүнө талгак болгонун эч жанга билдирбөөгө Акбалтага нан, куранды карматып, антын алат; каармандар кырк чилтендин касиети, бийик арбактын ысымы менен ант беришет. Антты сактаган адамга - бата, бузганына каргыш сөздөр айтылган [«Материалы международной междисциплинарной конференции Гумбольдт-Коллег II», Б., 2008]. Манас баатырга каршы жети хан уюштурган чагымчыл иш-аракеттерине убада эл сыйынган ыйыктыктардын ысымы менен бекемделет:

«...Төбөсү ачык көк урсун,

Төшү түктүү жер урсун,

Ак бараңдын огу урсун,

Көк милтенин чогу урсун!...». Антташууну дагы бир ирет бекемдөө үчүн ант бузгандардын жазасы ушундай болсун деп, ак боз бээни чалып, колдорун канга малып, ат башындай чоң куранга көкүрөктөрүн урушат [«Манас», 4-т., 16-б.].

Кыргыздын этникалык ысымы боюнча О.Каратаев менен С.Эралиевдин изилдөөсүнө кайрылсак: «Венгр илимпозу Вамберинин пикиринде, кыргыз: «кыр» - талаа, тоо, «кез» - тургуну, жашоочусу; В.Мункачи боюнча, «кыр»+огуз («тоо» же Лигетинин маалыматында «талаа огуздары») - «талаа огуздары» маанисин туюнтушу ыктымал. Сейф ад-Дин Аксыкендинин «Мажму ат-таварихинде» (16-к.) кыргыздар «кырк гуздардан» келип чыгат деген орто кылымдык санжыралык маалымат менен, авторлордун пикиринде, үндөшкөнсүйт. В.В.Радлов «кыргыз» этноними сандык маанини туюнтат деген гипотезаны колдоп («кыргыз» - «кырк» + «жүз»), кыпчак тилдүү элдердин жүз, миң деген этностук компоненти менен бирге карайт. Шлегель - «кыргу» - кызыл түс, «жүз» - кишинин өң-түсү деген маанини туюнтат. Кытай булагында «кыргыз» этноними - «гянгун», «геу», «сязсясы» (хягасы формасында учурашы уйгур тектүү котормочулардын пикиринде, «хягас» - «сары баш» (сары чачтуу), «кызыл түстүү», уйгур жана кыргыздардын антропологиялык тибиине карата), анткени, «хягас» сөзү ошол мезгилдеги уйгур тилинде *qirgu=qizgi* - «кызгылт түстүү» дегенди туюнтат жана болжолу, уйгур тилиндеги «кыргыз» сөзү *кызыл* маанисин аныктап, кытай тилине этноним дал ушул аталышта өткөн.

Негиздүү пикир Доржи Банзаров, Л.Лигети, С.М.Абрамзон тарабынан белгиленет. Алардын көз карашында, «кырг (к)- сан, -з көптүк маанисин туюнткан сөз жасоочу мүчө», «кырк+з; -лар көптүк маанини түшүндүргөн» сөз жасоочу мүчө. «Кырк+тар» же «кырк уруу», «кырк уруу эл». Бул гипотеза алгач бурят окумуштуусу Доржи Банзаров тарабынан айтылган. Банзаров -з көптүк маанини аныктаган монгол аффикси деген тыянакка келет. Арийне -з мүчөсү байыркы түрк доорунан эле белгилүү, мисалы, кыргыз, огуз, телес, барлас, мундуз ж.б.. Огуз=ок(з)+уз; «ок» - байыркы кыргыз тилинде - «уруу», «эл». Огу-огу «тебе», «урук»+из; -з көптүк маанисин аныктоочу байыркы аффикс. «Кыргыз» этноними Орхон-Энесайдагы рун жазууларында - «кыргыз», «кыргыз», грек (Византия) тилинде - «херкис», монголчо - «хиргис», «хэргис», латынча - «керкис», араб, фарси булактарында - «хырхыз», «хырхыр» формаларында чагылдырылат [О.Каратаев, С.Эралиев, Бишкек, 2005, 308-б.].

Сөз касиетин баалап-баккан кыргыз элинде сөздүн булагы оргуштап чыгып турарын элдик оозе-

ки чыгармачылык, анын ичинде негизги улуттук байлык - «Манас» эпосу далилдейт (манасчылардан жазылып алынган эң чоң көлөмдүү, 400554 саптан турган варианты белгилүү манасчы Саякбай Каралавга таандык). Ар бир сөздү жандуу санап, асырап баккан кыргыз элинин улуттук кыргыз тили адамзаттын эзелки маданиятынын илебін берген, илимий чөйрөдө «ачкычын таба билсе», табылгыс баалуу маалыматтарды бере алган лингвистикалык баалуулук экенин ишенимдүү белгилеп кетсек болот.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. «Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи», Ленинград, 1971.
2. «Азыркы кыргыз адабий тили», Бишкек, 2009.
3. Безертинов Р.Н. «Тенгрианство - религия тюрков и монголов», Набережные Челны, 1997.

4. Каратаев О., Эралиев С. «Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк», -Б., 2005.
5. М.Кундакчы, М.Көлбаева. «Каргыштын табияты» // Вестник БГУ, 2013, №1 (24).
6. «Кыргыздын улуттук маданияты», -Б., 2012.
7. «Материалы международной междисциплинарной конференции Гумбольдт-Коллег II», -Б., 2008.
8. «Манас», 4-т. (С.Орозбаков).
9. Мурзакуметов А.К. Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери. -Ош, 2012.
10. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, 7 томов. -М., 1978.
11. «Традиционные методы воспитания детей у народов Австралии, Океании и Индонезии», -М., 1992.
12. Фиельсгрупп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX-века. -М.: Наука, 2002.
13. «Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира», Б., 1995.

Г.У. Арапова

Эларалык Ататүрк-Алатоо Университети

ТҮС - ДҮЙНӨНҮН ТИЛДИК КӨРҮНҮШҮНДӨ (ДТК) ЛИНГВОКОГНИТИВДИК КАТЕГОРИЯ КАТАРЫ

Адамдын түркүн түскө бөлөнгөн дүйнөнү көрө алуу жөндөмү – табияттын эң ажайып белеги. Жөнөкөй, кыска түс деген гана сөз менен бириккен көрүнүштөрдүн татаал комплекси бизди бардык жакта коштоп жүрөт. Кишилер бул кереметке ушунчалык көнүп калышкандыктан, ага эч таңгалышпайт, анткени алар түстү предметтердин өздөрүнүн объективдүү өзгөчөлүктөрү катары, ал эми өздөрүнүн түстү көрүп ажырата алуусун кадыресе табигый тубаса жөндөм катары эсептешет. Ошону менен бирге түстүн жашообуздагы адаттагы көнүмүш «билинбестиги» анын көп жактан табышмактуу, уникалдуу феномен экендигин жокко чыгарбайт.

Ырас эле жакындап карасак, дүйнөдөгү адамдын жашоосу үчүн түс феноменинин маанисин жана өзгөчөлүгүн байкайбыз. Биз айлана чөйрөдөгү көргөн нерселердин бардыгын түстүн жардамы менен, түс аркылуу гана көрөбүз.

Дүйнөнү кабылдоодо биздин көрүүбүз дароо эле түскө урунат.

И.В.Гете боюнча дүйнө алгач баштапкы түстүк чөлкөмдөрдөн туруп, алардан көзүбүз предметтердин формаларын ажыратып алат имиш. Мындай элестөө кабылдоо процессинин этаптары боюнча азыркы түшүнүктөр менен ажырымдалбайт [5]. А.Д. Логвиненко боюнча байкоочунун көзүнө түшүп, физикалык объекттер боюнча информацияны алып жүргөн жарык агымы көрүүнүн стимулу болуп эсептелет [7]. Чындыгында бул жарык агым эмес, түстүү агым, себеби «жарык» сөздүн так маанисинде көрүнгүс – ал абстракттуу теориялык конструкт болгондуктан аны кабылдоо мүмкүн эмес. Адам көзү менен түстөрдү гана кабылдайт жана жарыкты түстөрдүн формасында гана көрө алат, түс адам көзүнүн жарыкты кабылдоодогу жападан жалгыз формасы.

Адамдын өмүрүндө жарыктын ролу зор жана көп түрдүү. Түс – табышмактуу феномен. Ал бизди ар

бир көз ирмемде коштоп жүрөт. Атүгүл көзүбүз жумулуп уктап жатып да, түстөрдү көргөнүбүздү токтотпойбуз. Түркүн түскө бөлөнгөн сырткы дүйнө боюнча бүт информацияны биз жарык аркылуу гана кабылдайбыз. Түс дүйнөнүн образына толуктук жана көркөмдүк берип турат. «Бардык тирүү нерселер түскө умтулат» деп эсептеген Аристотель [1]. Түс табигый же жасалма чөйрөнүн ажырагыс бир бөлүгү гана эмес, адамзаттын рухий тажрыйбасынын өзгөчөлүктүү, маанилүү жагы катары чыгат. Түс - адамдын дүйнөнү кабылдап, системалаштыруусунун алгачкы формаларынын бири.

Ошондой эле түс факторуна түздөн түз байланышкан бөлөк терминдерге да көңүл бөлүү зарыл. Сөз жарык, жаркырак, ирең деген түшүнүктөр жөнүндө баратат. Жарык – курчаган чөйрөнү көзгө көрүнткөн нурдуу энергия, б.а. көз кабыл ала турган жыштыктагы электромагниттик толкундар. Өң - боектордун ачыктыгын, колоритин көрсөтөт. Ирең – негизги түстөн ар кыл өзгөчөлүгү бар кошумча түс.

Түстөр хроматикалык (грекчеден «түстүү») жана ахроматикалык («түстүү эмес») болуп экиге бөлүнөт. Ахроматикалык түскө ак, кара, боз түстөргө кирсе, хроматикалыкка булардан тышкары бардык түстөр кирет. Хроматикалык түстөрдө кандайдыр бир өң тону (кызыл, сары, жашыл ж.б.) болуп, ачыктыгы жана кочкулдугу менен мүнөздөлөт. Ошондой эле хроматикалык түстөр «жылуу» жана «муздак» болуп да ажырашат. «Жылуу» түстөргө сары, кызгылт сары, кызыл жана жашыл саргылт түстөр кирет. «Муздак» түстөр деп көк, көгүш, көгүлтүр, фиолет түстөрүн аташат.

Көп жагынан адамдардын салттуу маданиятынын руханий дүйнөсү хроматикалык боекторго ээ. Адамдардын моралдык-этикалык жана эстетикалык түшүнүктөрү, алардын психологиялык стереотиптери белгилүү бир түстөргө жана түс айкалыштарына бекитилген.

Түс аталыштары ар кыл тилдерде ар кандай. Түстөрдүн спектрге бөлүнүшү айрым бир тилдерде практикалык керектөөлөрүнө жараша болот. Бардык спектрдик түстөр тиги же бул жол менен адамга таасирин тийгизет. Ар бир көзгө көрүнгөн түс бизде белгилүү бир реакцияны пайда кылат. Бул реакциялар физиологиялык, эмоционалдык, кээде культурологиялык болушу ыктымал.

Адамдар дайыма түстүн табиятын түшүнүп, анын өзгөчөлүктөрүн талдап көргөнгө аракет кылышкан. Изилдөө объектиси катары түс жөнөкөй нерсе эмес, аны кандайдыр бир теориянын алкагында эле кароо да тунгуюкка такайт. Түс – бул фиксацияланган диапозон жыштыгындагы электромагниттик толкундардын комбинациясы гана эмес, түс бул белгилүү узундуктагы толкундардын көздүн торчосуна таасир эткенде пайда болгон субъективдүү сезүүлөр гана эмес. Түстү кабылдоодо көптөгөн жекече өзгөчөлүктөр бар. Мисалы, узундугу 600 миллимикрон толкунуна шайкеш келген түс ар кыл адамдар аркылуу кызгылт сары, хром, алтын түстүү опий, спектрдик сары, Сатурндун кызыл өңү ж.б. сыяктуу кабылданат. Андан тышкары түстү көрүү көңшү өңдөн да (фон) да көз каранды. Кээ бир жалпы кабыл алынган түстүк түшүнүктөр мурдатан келаткан адаттардын күчү менен гана жашап турат. «Негизги» деп аталган түстөрдүн фиксацияланган эталондору, өзгөчө камертондору жок. Түстү билдирген сөздөр жалпылоочу болуп саналышат. Адатта жаратылышта түс жок, ал биздин кабылдообуз учурунда сезимбиз катары гана пайда болот деп эсептелинет. Балким, башка тирүү жандыктар дүйнөнү бизге караганда таптакыр башка өң-түстө көрүүлөрү ыктымал. Бирок түстүн адамдын психикасына эмоциялык таасир берүү жөндөмдүүлүгү талаш туудурбайт. «Түстөр жанга таасир берет, алар бизди толкундаткан же жоошуткан, кайгырткан же кубандырган сезимдерди чакырып, ойлорду козгой алат» деп жазган И.В.Гете [5]. Адамдын кабылдоосунда түстүн өзүнүн маанайы, жылуулугу, тереңдиги, образы бар. Өң-түстүн кичинекей эле дисгармониясы эң сонун композицияны бузушу ыктымал, ал эми түстөрдү туура тандоо сүрөттү же фотографияны жандантып, сүрөтчүнүн оюн ишенимдүү кылып бекемдей алат.

Түс маселелери боюнча байыркы мезгилден бери бир катар илимдер изилдеп келет (философиялык, табият таануучу жана гуманитардык), алардын ар бири түстү өзү кызыккан жагынан иликтейт.

XVII кылымда табигый илимдердин өнүгүшү менен түс феномени философиялык эмгектерден физиктердин лабораториясына көчүп кетти, алар аны эксперименталдык-математикалык методдор менен ар кыл бөлүктөргө ажыратышты. Кийинчирээк физиктерден эстафетаны башка табигат таануучулар – физиологдор, химиктер, биологдор кабыл алышты.

Физиканы баарынан мурда түстүн энергетикалык табияты кызыктырса (И. Ньютон, Б. А. Шашлов, В. Шредингер), физиологияны – түстү сезүүнүн пайда болуш процессинин мыйзамченемдүүлүктөрү (Г. Гельмгольд, Р. Фейнман, П. Линдсей, Д. Норманн ж.б.), психофизиологияны – түстү кабылдоонун мыйзамченемдүүлүктөрү (Д. Гилберт, В. Д. Глезер, В. Демидов, Е. П. Кожевников, П. Колере, Л. Сивик ж.б.), биологияны тирүү организмдердин жана өсүмдүктөрдүн жашоосундагы түстүн ролу ((Л. Дж. Милн, М. Милн, О. Ю. Орлов, Р. Хайндж.б.) өзүнө тартат. Мындан тышкары адам ишмердүүлүгүнүн тар аймактарында түстүн ролун иликтеген полиграфия, криминалисти-

ка, лак жана боектордун химиясы өндүү илимий дисциплиналар да кездешет (Д. Джад, С. Джонстон, Г. Вышецки, П. Нуждин ж.б.).

XX кылымда гуманитардык илимдер гүлдөп өнүгүп, түс гуманитардык ойдун ар кыл аймактарында: лингвистика, психология, культурология ж.б. тармактарында изилдөө объектиси болуп калды. Сөз формасына ээ болгон түс образы лингвистиканын изилдөө предметине көп жылдар мурун эле айланды. Окумуштуу лингвисттер түстү жана түстүк семантиканы изилдөөдө чоң салым кошушкан. Өң-түс сөздөрүнүн составы, алардын семантикалык структурасы, этимологиясы, тарыхы өндүү маселелер илимий адабиятта көп каралган. Ар кыл тилдердеги түс лексикасы бардык жагынан кылдат изилденгендиктен бул маселе толугу менен чечилгендей көрүнгөн эле. Бирок когнитивистика лингвисттер үчүн түс дүйнөсүн жаңыдан ачып берип салгандай эле болду. Көрүү кабылдоосун адамдын когнитивдик жөндөмү катары андоо мурунку салттуу маселелерге жаңыдан, башкача караганга түрттү. Өң-түс лексикаларынын жаралышынын байыркылыгы, көптөгөн тил системаларында өң аталыштардын өнүккөн тармагы, алардын семантикалык структурасынын татаалдыгы кишинин когнитивдик ишмердүүлүгүндөгү түстүн маанилүү ролун далилдеп турат.

Алсак, Б.Берлин жана П.Кей ар кыл тилдердеги түс системасын изилдөө менен базистик түстөрдү ажыратышкан; Э.Рош түстөрдүн психологиялык аспектинин иликтеген; А.П.Васильевич психолингвистикалык эксперимент жасаган; А.Вежицка негизги түстөр үчүн курчаган чөйрөдөн табигый прототиптерди издеген; С.Ф.Тер-Минасова түстөрдүн социокультуралык аспектинин иликтеген; С.А.Фетисова «кызыл» түсүнүн ядрдик жана перифериялык концептуалдык белгилерин аныктап чыккан. Котормо аспектиндеги өң-түс лексикасын Моисеенко 2000, Колесов 2002, 2005, Норманская 2005, Василевич 2007 изилдесе, психолингвистиканын тармагында түстү билдирген лексикаларды изилдөөдө белсемдүү ийгиликтерге жетишилди (Фрумкина 2001, Василевич 2003, Белов 1988, Тобурокова 2000). Когнитивистикалык лингвистикада түс адамдын өз курчаган чөйрөсүн өздөштүрүүсүндөгү маанилүү когнитивдик категория катары каралат жана аны ар кыл элдердин ортосундагы маданий чектердин кулпусун ача турган код деп эсептешет. Ар түрдүү тилдердеги түс аталыштарын салыштыруу улуттук дүйнө таанымдын өзгөчөлүгүн тапканга мүмкүндүк бергендиктен азыркы изилдөөлөрдүн арасында эң популярдуу багыттардын бирине кирет (Корсунская, Фридман, Черемисова 1963, Гаданин 1984, Василевич 1987, Кульпина 2001, Светличная 2003, Тугушева 2003, Пименова 1990, Гао Хайян 1999, Чень Си 1997, Андреева, Тимофеева 2005 ж.б.).

Тил системасында чагылган түс тууралуу билим дүйнөнүн илимий көрүнүшүнөн (картинасынан) айырмаланып турат. Тилдик жана дүйнөнүн илимий көрүнүшүнүн ортосундагы айырмачылык ошол түс тууралуу өзгөчө түшүнүккө байланыштуу болот. Физикада, физиологияда түс кишинин курчаган дүйнө менен аралашуусунун продуктусу катары каралат. Башка сөз менен айтканда түс адамдан тышкары жашабайт. Ал эми тилдик аң-сезим түстү сырткы дүйнөгө жайгаштырат жана өзүнүн көрүү сезимдеринен улам түстү концептуализациялаштырат.

Эне тилинин призмасы аркылуу адамдар дүйнөнү өзгөчө концептуализациялашат. Концептуализация деп биз «адамдын таанып билүүчүлүк процессиндеги эң маанилүү процессти түшүнөбүз. Бул процесс өзүнө

келген информацияны андап түшүнүү үчүн концепттерди, концептуалдык структураларды жана бардык концептуалдык системаны адамдын мээсинде (психикасында) жаратат» [6].

Түстү концептуализациялоо көп жагынан субъективдүү процесс, андыктан жалпы улуттук лексикалык-семантикалык жана жекече-автордук мейкиндик айырмачылыктарга ээ болушу ыктымал. Ушуга байланыштуу түстөрдүн аталыштарын сүрөттөөдө когнитивдик мамилени колдонуу бул көрүнүштү лингвистикалык талдоо аспектисинде да, автордун идиостилинин өзгөчөлүктөрүн табуу аспектисинде да актуалдуу. Бул учурда автордук дүйнө көрүүнүн чагылуусундагы өң-түс сөздөрүн иликтөө чебердин дүйнөгө көз карашы жөнүндөгү түшүнүктү тереңдеткенге көмөк көрсөтөт. Бул жазуучунун инсандыгын жана чыгармачылыгын изилдөөдө абдан маанилүү. Түстүк кабылдоонун механизми тубаса мүнөзгө ээ. Ал эми курчаган чындык чөйрөсүн түзүү субъективдүү мүнөздүү жана инсандын калыптанышынын социалдык-маданий, эстетикалык жана психологиялык аспектилери менен ажырагыс байланышкан.

Курчаган чөйрөнүн түстөрүн табигый денелик кабылдоо кылымдар бою өзгөрүлбөй келатканы менен түс аталыштары (ТА) бир топ өзгөрүүлөргө дуушарланды. Анын артында татаал жана көп катмарлуу түстүк символиканын негизи болгон кеңири информациялык потенциал жатат. Түстүн психологиялык маанилери бар. Анын көп пландуу, татаал семантикасы анын символикасынын негизинде жатат жана көптөгөн ассоциациялардын булагы болуп саналат. Бул ТАны тексттин образдык структурасынын элементи кылып таштайт.

Көркөм тексттин поэтикасынын системасына сүрөттүн физикалык гана эмес, адеп-ахлактык жана эстетикалык аспекти да кирет. Көркөм чыгарманын текстин спектралдык талдоо кеңири көркөм метафора катары түшүнүлөт. Метафора бир жагынан жалпы тилдик мүнөзгө ээ экендигин, экинчи жагынан образдык сүрөттө болорун эске алып, түстүн концептуалдык мүнөздөмөсүн бардык спектралдык анализдин негизи катары кароо зарылчылык.

Түс концептосферанын эң табигый элементи катары чыгып, көркөм образдарды айкын чагылткан эстетикалык координаттардын өзүнчө бир талаасын жаратат. Бул көрүнүш поэзиянын тилинде көрүнөт. Түс ТА

нын семантикасы сыяктуу эле түс символу да дайыма эле бир өңчөй боло бербейт.

Тилдик аң-сезимде түс дүйнөнү андап түшүнүүнүн өзгөчө ыкмасы, чындыктын ченеми сыяктуу чыгат. Бул глобалдуу аксиологиялык көрүнүш аркылуу адамдарды курчаган мейкиндик өздөштүрүлөт. Ар бир түс концептиси индивидуалдуу символикалык потенциалга эгедер. Концепттин символикалык элементтерди ээлеп алуу жөндөмүнө жалаң эле анын турмуш чындыгындагы көрүнүштөрдүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган концептуалдык белгилери эмес, бул көрүнүшкө карата тилдик коллективдин мамилеси кандай экендиги да таасир берет.

Түс аталыштарынын маселелери боюнча иш алпарышкан окумуштуулар түс феноменин изилдөөгө ар кыл мамилелерди сунуш кылышат, негиздик түшүнүктөрдү такташат (талаалык модель, концепт, концептосфера, дүйнөнүн түстүк көрүнүшү).

Концепттер түстүк дүйнө көрүнүшүнүн (картинасынын) составдык бөлүгү. Концепт – когнитивдик түшүнүк, ал индивиддин курчаган турмуш чындыгы боюнча билимдеринин жана түшүнүктөрүнүн жыйындысы. Түскө байланыштуу концепттер символикалык маанилерди эле өнүктүрүүгө жардам кылбастан, маданий көрүнүштөргө байланыштуу маанилердин калыптанышына да салым кошушат. Көркөм чыгарманын текстин талдоо учурунда ушундай концепттерди ажыратып, бөлүп алуу абдан маанилүү.

Адабияттар

1. Аристотель. Физика // Сочинения: в 4 т. М.: Мысль, 1981. - Т. 3. - С. 59-262.
2. Василевич, А. П. Цвет и его название. Развитие лексики цветообозначения в современной России / А. П. Василевич, С. С. Мищенко // Вестник РФФИ. 2000. - № 1. - С. 56-61.
3. Василевич, А. П. Исследование лексики в психолингвистическом эксперименте (на материале цветообозначений в языках разных систем) / А. П. Василевич. М.: Наука, 1987. - 140 с.
4. Вежицка, А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / А. Вежицка // Язык. Культура. Познание. - М.: Русские словари. - 1996. - С. 231-291.
5. Гёте И. В. Трактат о цвете / Избранные сочинения по естествознанию. - М., 1957. - С. 112-185.
6. Кубрякова, Е. С. Концепт / Е. С. Кубрякова // Краткий словарь когнитивных терминов.
7. Логвиненко, А. Д. Перцептивная деятельность при инверсии сетчаточного образа / А. Д. Логвиненко // Восприятие и деятельность. - М.: Наука, 1985. - С. 34-47.

Шейшенов Ж.О.,
КНУ им. Ж. Баласагына

МОДЕЛИ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

В статье рассмотрены основные модели жизненного цикла научно-инновационных проектов и приведены их сравнения. В качестве основополагающей методологии модели жизненного цикла рассмотрена циклическая (итерационная) модель.

Одной из основных концептуальных моделей, определяющих организационные аспекты использования проектного управления в различных предметных областях, является модель жизненного цикла проекта. В

большинстве научных работ, посвященных обоснованию и адаптации методологии проектного управления к различным предметным областям, именно модель жизненного цикла проекта выступает в качестве

основополагающего элемента всей системы проектно-ориентированного управления[1].

Вышеуказанная модель научно-инновационного проекта (НИП) не является абстрактной умозрительной концепцией, но, по сути, выступает реальным инструментом управления НИПа, с помощью которого можно осуществлять его интеграцию. Модель НИПа должна отражать характерные и специфические свойства абстрактности общих закономерностей, типовых характеристик, явлений, взятых в конкретных условиях, используемых в рамках проектного управления, и которые являются базовыми принципами методологии. Переходя к выработке детальной, прикладной модели жизненного цикла проекта, следует начать с того факта, что в настоящее время получили распространение несколько типов моделей жизненного цикла проекта.

Проанализировав все многообразие прикладных моделей проектного цикла, можно выделить три типа моделей:

1. Линейные модели жизненного цикла проекта.
2. Нелинейные модели проектного цикла.
3. Циклические (или итерационные) модели проектного цикла.

Линейные модели жизненного цикла НИПа представляют весь проект в виде однозначной последовательности основных этапов друг за другом. При этом у проекта есть четко обозначенное начало и такое же завершение. Линейные модели наиболее соответствуют терминальным проектам, имеющим ограниченное содержание и жесткие сроки. Все фазы проекта следуют одна за другой, образуя однозначную линейную последовательность. Между фазами обозначены вехи, т.е. точки принятия решений по результатам предшествующей фазы. В принципе, введение вех дает некоторый механизм отражения возможной итерационности. Например, каждая веха включает в себя также и одобрение. Это может означать, что в случае отсутствия одобрения, наличия определенных претензий и замечаний предшествующая фаза частично или целиком может быть осуществлена еще один раз.

Основным недостатком линейной модели жизненного цикла НИПа является невозможность отразить нелинейные связи между этапами.

Нелинейные модели проектного цикла появились как раз для того, чтобы обогатить модель возможными отображения более сложных связей между этапами. Так, достаточно широкую известность получила U-модель операционного жизненного цикла проекта[2]. В данную модель закладывались попытки отразить развивающуюся сущность проектов разработки продукта, так как любой продукт сегодня обычно претерпевает несколько версий или переход к разработке линейки из нескольких продуктов. Линейное представление о жизненном цикле проекта несколько округляется, но, тем не менее, остается незавершенным. Графическая форма модели в виде буквы U сознательно показывает незавершенность цикла, демонстрирует факт, что операции, приведенные в этой модели, являются частью общей модели жизненного цикла продукта. В нелинейной модели также представлены области принятия различного рода решений. Выделение данных областей позволяет определять стили и методы управления, приемлемые на различных стадиях, степень интеграции деятельности, а также оставляет возможность показать связи между этапами, которые друг с другом непосредственно не соприкасаются.

Продолжение нелинейности в сторону округления жизненного цикла НИПа нашло отражение в круговой модели проектного цикла. При всех достоинствах данной модели следует признать, что и она не может полностью отразить специфику развивающегося проекта, в первую очередь потому, что на модели отражается всего лишь один цикл перехода от целей к результатам.

Циклические (итерационные) модели проектных циклов направлены, в первую очередь, на то, чтобы отразить как последовательность этапов одного цикла проекта, так и взаимосвязь различных циклов между собой. Данный механизм во многом соответствует представлениям о развивающемся проекте, в котором каждому циклу будет соответствовать определенный подпроект, связанный с очередной конкретизацией целей, результатов, сроков, бюджетов, рисков.

Характерным примером развивающихся проектов являются проекты разработки и внедрения программного обеспечения. В рамках таких проектов исходное понимание задачи ведет к первой версии документированных требований, на основе которых разрабатывается первоначальное проектное решение. Оно порождает новые вопросы и позволяет уточнить постановку задачи. Поскольку жесткое требование завершить текущую фазу работы перед началом следующей отсутствует, последовательное проектирование заменяется работой по спирали. Модель выполнения проектных работ в виде спирали становится определяющей в проектах, где процессы непосредственного создания продукции отходят на второй план по сравнению с процессами разработки. Модель жизненного цикла аналогичных проектов уже традиционно представляется в виде спирали. Данная модель может служить яркой иллюстрацией, как самой концепции развивающегося проекта, так и заложенного в ней итерационного динамично развивающегося подхода. Эта модель с успехом применяется не только для разработки и проектирования программно-технических средств, но и во многих других проектах, в том числе научно-инновационных и организационных[3].

Именно такую модель жизненного цикла проекта можно считать целесообразным использовать в качестве прототипа для создания модели проектного цикла НИПа. Каждый цикл в модели будет отражать подпроект, который в рамках очередного цикла будет подлежать пересмотру с учетом данных о внедрении первого подпроекта, разработке новой версии проекта и переходу на более высокий уровень реализации всей инновационной инициативы.

Анализ феномена научно-инновационного проекта позволяет выделить в каждом цикле последовательность этапов:

1. Диагностика текущего состояния исследуемого объекта.
2. Поиск и создание новых возможностей по решению проблемы.
3. Выработка математических, финансовых и прочих моделей, направленных на решение проблемы.
4. Воплощение математических, финансовых прочих моделей, направленных на решение проблемы.
5. Мониторинг функционирования моделей, сбор информации о состоянии системы.

Все эти этапы следует рассматривать как составляющие стадии разработки инновационного проекта. Но первый подцикл проекта начинается с диагностики текущего состояния проблемы, точнее с идентификации проблемы и осознания необходимости прямых

действий по ее решению, что предшествует самой диагностике. Остальные этапы входят в состав стадии реализации инновационного проекта. Взаимосвязь

различных этапов в рамках одного подцикла развивающегося научно-инновационного проекта показана на рис. 1.

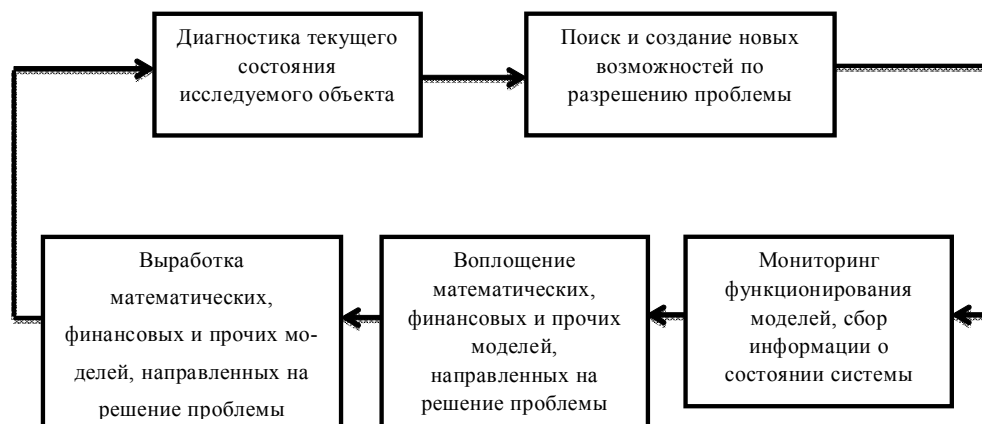

Рис. 1. Модель жизненного цикла научно-инновационного проекта

Основным результатом последнего этапа должно явиться принятие решений по дальнейшему циклу инновационного проекта. При этом необходимо четко определить следующие факторы:

- какие стороны проблемы оказались не затронуты проектом;
- что следует изменить в ранее определенных возможностях и разработанных моделях;
- в каких направлениях требуются дополнительные исследования;
- какова эффективность деятельности на данном этапе;
- каковы новые потребности проекта в финансовых, человеческих, информационных и материальных ресурсах.

Завершается данный этап подведением итогов и переходом к очередному циклу НИПа. При этом переход к следующему циклу проходит уже без какого-либо фундаментального момента инициации. Естественно, очередной цикл проекта также подлежит инициации, но она уже представляет собой достаточно формальный момент, сводящийся к принятию решения о начале очередного цикла развития НИПа.

Каждый последующий цикл развивающегося научно-инновационного проекта проходит через выделенные и описанные выше этапы. При этом, конечно, на каждом этапе возникает специфика, причем определяющаяся конкретными условиями осуществления и развития каждого проекта. Тем не менее, знание закономерностей развития НИПа представляется важным компонентом модели жизненного цикла и всей системы проектно-ориентированного управления научно-инновационной деятельностью. Поэтому, несмотря на объективные сложности и заведомо высокий уровень обобщения, необходимо выработать общую схему осуществления всего НИПа в части, касающейся закономерностей реализации различных циклов проекта.

Литература

1. Управление проектом: Основы проектного управления / М.Л. Разуми др., / Под ред. М.Л. Разуми, -М., 2006.
2. Веденеев Ф.В. Проектное управление инжиниринговой деятельностью: диссертация кандидата экономических наук. - М., 2006.
3. Пономарев Ю.И. Методы управления проектом вывода предприятия из кризисного состояния: диссертация кандидата экономических наук. -М., 2003.

А.Т. Эшимбекова
И.Арабаев атындагы КМУ

АДАМ КАСИЕТИ

Бардык тирүү жандыктардан ойлоону, сезимин тил аркылуу билдире алуу жөнөмдүүлүгүнө ээ болгон жаратылыштын уникалдуу көрүнүшү - адам баласынын ар тараптуу табияты бардык илимдердин изилдөө объектиси болуп, табият бекиткен сырдуулук дале болсо айдан ачыкка чыгып, чечиле электиги этнография жаатында да дүрбөлөңгө салган маселелерден. Илимий иште элдик билимде адамга карата иштелип чыккан эреже-тартиптердин системасын талдап, алардан бир жыйынтыкка келүү аракетин жасалды.

«Адам» - еврей тилиндеги «abbata» сөзүнөн алынган, кыргыз тилинде «кызыл жер», «топурак» деген маанини берет. Аналогиялык лингвистикалык трансформациясы латын тилинде: *humus* - жер - *homo* - адам. Бул этимология Библиянын негизги осуятында баяндалган Жараткан өзүнүн келбет-турпатына окшоштуруп жасаган Адамдын дене жана руханий субстанцияларына шайкеш келген топурак жана ыйык демди түшүндүрөт [www.insai.ru]. В.В. Дальдын сөздүгүндө «Адам» - «пенде»,

«күнөөкөр»; Т.В.Ефремовдун сөздүгүндө - «биринчи адам баласынын ысмы» [www.classes.ru]. Адам-бардык адамзаттын биринчи бабасы саналып, термин катары көптөгөн тилдерде лингвистикалык трансформацияга учурабай, колдонулуп келет, мисалы: беларус тилинде - Адам, немец, англис тилинде - Adam, испан тилинде - Adan, италия тилинде - Adamo, француз тилинде - Adam, поляк тилинде - Adam, португал тилинде - Adao [traditio-ru.org]. Адам сөзү түрк тилинде - «ата» сөзүнөн калыптанган деген гипотезаны Э.В.Севортяндын эмгеги ырастайт. Ал «ата» терминин наристенин кеп ишмердүүлүгүнө жатпаган жана коммуникативдик функцияга ээ эмес физиологиялык белги (чулдур сөз) катары караган, далилди талап кылган гипотеза боюнча, (М.Рэсэнен, Н.И.Ашмарин) жалпы тил илиминде жана күнүмдүк тажрыйбада белгилүү болгондой, наристе улууларды эмес, тескерисинче, улуулар наристени туурашат. Бирок, автор туура белгилегендей, наристенин сөзү улуулар наристе үчүн ойлоп тапкан сөздөр. Окумуштуунун изилдөөсүнө таянсак, адам сөзүнүн этимологиясына себепкер аба, ата, баба, ада сөздөрү синонимдер: ата (отец) маанисин алып жүргөн аба термини түштүк-батыш, уйгур, салар, сары уйгур, алтай, чагатай диалектилеринде, М.Кашкаринин сөздүгүндө кездешет; ата (отец) маанисиндеги ата термини түркмөн диалектисинде, кыпчак тилдеринде, уйгур, сары уйгур, лобнор, түндүк-чыгыш тилдеринде, чуваш тилинде, кээ бир тарыхый эстеликтерде; ата (отец) маанисиндеги ба:ба сөзү түркмөн, түрк жана азербайжан диалектилеринде, бардык адабий тилде, гагауз, крым татар, караим, өзбек, алтай диалектилеринде, карагасс, кондаков говорлорунда, байыркы эстеликтердин чектелген гана санында (мисалы, Маниге арналган чоң гимнде) кездешет. Ата терминине салыштырмалуу ба:ба терминин түрколог бүлөлүк-уруулук, патриархалдык түзүлүш менен байланыштырып, себеп катары түрк тилдериндеги үчтөрт классификациялык топтогу белгилүү болгон ата (дед) маанисинде таралышын көрсөтөт [Э.В.Севортян, Москва, 1978].

Ар бир адам өзүнчө аалам катары жарык дүйнөгө жеке ырыскысы, касиети, таланты менен төрөлөт, тагдыры, мүнөзү окшош адамдарды кезиктирүү мүмкүн эмес, жадагалса, куюп койгондой окшош эгиздердин дагы айырмачылыктары болуп, өнүккөн илим ичи-тышы бири-бирине дал келген адамды, жаныбарды, өсүмдүктү, тоо-ташты, заттардын элементтерин, клеткаларды таба албай, ар бир заттын кай-талангыс өзгөчөлүгүн болорун түшүндүрүп келет. Г.Айтпаеванын пикиринде, бул - «ааламдын энергетикалык торчосуна байланыштуу, тагыраак айтканда, ар бир жандуу, жансыз зат белгилүү гана торчодо жаралат» [«Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими», Б., 2012, 326-б.].

Адамды адам кылган баалуулук - адамгерчиликтүү сапаттардын жыйнагы. Залкар жазуучу Ч.Т.Айтматов таамай айткандай: «Адам үчүн эң негизги милдет - күн сайын адам болуу!» Күнүмдүк турмуш күбө болгондой, «Адам болуу - аста-аста», ар бир көз ирмем ыплаштырден сактанып, руханий байлыктарды топтоого умтулуу дайыма эле алдыңкы максат катары каралбайт. Асыл сапаттарды топтоого тоскоол болгон кыйынчылыктарды жеңүү үчүн жол көрсөткөн, бабалар тарабынан иштелип чыккан эрежелер элдик учкул сөздөрдө, макал-лакап, накыл сөздөр түрүндө жашап келет.

Өмүрдүн кызыгын шарттаган маанилүү ырыскынын бири - ден-соолук өмүр, ырыскы, намыс адамга жогору тараптан бир гана мүмкүнчүлүк менен берилүүчү касиеттер. Дени-карды соо адамдын мүмкүнчүлүгү чектелген майып адамды мыскылдашын коом туура көргөн эмес. Ар кыл себептердин негизинде дени-кардында мүчүлүштүк жаралган майып адамдын келбети келишкен, дени сак адамдын жанында акыбалы өтө оор. Майыптын басканын, кекеч адамдын кыйынчылык менен сүйлөгөн кебин, айтылган сөздүн бирин укса, бирин уга албаган дүлөй жандын жүрүм-турумун шылдыңдоо, кимдир-бирөөнү күлдүрүү максатында тууроо адамгерчиликке гана жатпастан, майып адамдын ачуусуна, каргышына калууга дасебеп болот. Элдик билимге ишенсек, адамдардын ичинен үчабалдагы адам: ата-эненин, жетимдин жана майыптын үнү Жаратканга тез жетип, оң-терс тилеги тез орундалат. Жөнөкөйлүк, кичипейилдик менен жардамын, жылуу сөзүн тартуулаган адам бата гана албастан, эл ичинде мартабасы да жогорулайт.

Күнүмдүк турмушта балалык доорду сүрүп жаткан жаш балдар кимдир-бирөөнү оюнга салып, тегерене чуркап калса, улуулар: «адамды айланбайт» деп тыйышат. Адамды бушайман кылбоо максатын көздөгөн эреже катары туулганы менен адам баласынын энергиясынын табиятын изилдеген илимпоздор айлануу - өмүр-өлүм-өмүр тартибиндеги жашоонун үзгүлтүксүз уланышын билдирип, космостогу энергия булагына байланышкан адамдын, «жолун бууп» коё турган магиялык жөрөлгө экенин далилдешти. Бул жагдай адамдын мойнуна жип салып ойноого, бутун тушоого, чыйратып жаткан арканды аттап өтүүгө тыюу салат. Элдик ишенимде, жип - эзелтеден «анты бар» буюмдардын катарында жатат, тагыраак айтканда, оролгон же тушалган жанга «кайрадан оролууга» антын берет. Жүрөктүн үшүн алган буюмтайымдардын тизмесин бычак, камчы, күзгү дагы толуктагандыктан, жакын адамга бычак тартуулоого, миздүү буюмдар менен адамды көзөөгө, камчыны көрдүнөн жерге калтырууга тыюу салынып келет. Мындай буюмдар менен ойноо жакшылыкты алып келбейт деген ишенимден улам мойнуна, колу-бутуна аркан, жип, кур байланган адам сөзсүз жаман ишке кабылат, тагыраак айтканда, асылып калышы мүмкүн, буту тушалса, «баскан жолу байланып», учтуу, миздүү буюм менен көзсө, ал буюмдар антын аткарып, ар кандай кырсык күтүлөт деген коркунуч пайда болуп, аларды зарылчылыкта гана колдонууга аракет жасашкан. Тирүү адамдын буту жип менен тушалган көрүнүш илгери «маркумдун жаны тирүү адамдарды аралап, өзү менен кошо бирөө-жарымды ээрчитип кетпесин» деген сактануудан бутун байлап оюу салтына жана көчмөн турмушта оор күнөөгө баткан адам: «Керек болсо, ушул курум менен асып сал!» деген таризде мойнуна курун салып, кечирим сураган салтына окшоштурулуп, көзгө суук көрүнгөн.

Уктоо маданияты да четте калбай, кыргыздар карыжашына карабастан, эки бутту жогору көтөрүп жатууну, уктап жаткан адамдын үстүнөн аттап өтүүнү - күнөө эсептешкен. Уйкудагы адамды аттоо - маркумду көргө салып жатканда тар жайдын ыңгайсыздыгынан маркумдун үстүнөн ары-бери өгүп, ондоп-түзөп жаткырышкан жагдайды эстеткени, эки бутту асманга каратуу - терс жорук катары каралышына жогорку (асман) дүйнөдөгү Көк Теңирге ишениши, сыйынышып келиши себеп болот. Көктү сөөмөй менен көзөп көрсөтүү, түкүрүү, эки бутту көкөлөтүп, чалкалап жатуу - сый-

ынган кудайга акараат келтирүүгө теңелип, мындай адепсиздик сөзсүз жазасын аларына ишенишкен.

Аксакал адамдардын жолун кесип өтүү жаштарга жарашпаган жүрүм-турум гана болбостон, жашоонун сырын билген адамдын нааразычылыгы, кесепети тиерине ишенүүдөн келип чыккан элдик тажрыйба. Көптү көргөн, билген кары адамды сыйлап, кеңеш сурап туруу менен карылык ар бир адамдын башына келчү көрүнүш экенин сезимталдык менен туя билген жаштар карылардын батасын алууга дилгир болушат. Тескерисинче, аксакал адамды алыстан көрсө да, ишин таштап, салам бермек түгүл, кебелбей, үн салымыш болуп, жолун туурасынан кесип өтүү - кары адамды тирүүлөрдүн катарынан убагынан эрте сүрүп чыккан мамиле экенин өсүп келе жаткан муунга көрөгөч кыргыз күмүш сыргадай кулактарына «илип» коюшкан. Ал эми ичи бош идиш-аяк менен кесип өтүү маанилүү иш сапарда бара жаткан жолоочу сапары болжолдогондой, көздөгөн иши оңунан чыкпай калат деген кооптонуусунун алдын алган сактык эрежеси экени байкалат. Кагыраган бош идиш адамдын жан дүйнөсүн боштук ээлеп, жашоосунун маңызы жоголгон абалга салыштырылышы да мүмкүн.

Көпчүлүк адамды кол менен санашпаган, анткени, мал баласынын эсебин тактап жаткандай, көпчүлүккө жага бербеген. Ат үстүндөгү адамдын камчысы жерге түшүп кетсе, бирөө-жарымдын жерден алып бериши жакшылыкка жоюлган эмес. Камчыбийликтин символу катары жеке бир гана адамдын колунда болушу кажет, ар ким кармап, колдон-колго өтүшү камчы ээсинин ырыскысы бирөөгө оошуп кетип, кийинки учурларда жолу болбой калат деп түшүндүрүлөт.

Адамдын көркү - чачты кыргыздар асемдеп өстүрүп, аялзатынын кулпурган кара чачы канчалык узун болсо, жеке ырыскысы, байлыгы да ошончолук мол, ден-соолугу бекем болоруна ишеним артышып, өз чачты өз колу менен кыркууга тыюу салышкан. Шартка жараша тегиздеп, узундугун өзгөртүүгө туура келсе, колу жеңил, ниети түз эсептелген тааныш адамга кырктырып коюу менен чачтын ырыскысын сактап калышкан. Бүлөсү, жакындары аман-эсен жүргөн аял кишинин чачын жайып жүрүшү коом тарабынан катуу сынга алынып, салтта мындай абал жакынын жоготкон аялзатынын аза күткөн, кара кийген оор абалындагы кейпи катары кабыл алынып келген.

Ич күйүтү, кеги болсо да кимдир-бирөөнүн кайгысына ачык кубануу, себепсиз кыянатчылыкка баруу адамгерчиликтен тышкары жаткан мамиле экенин кыргыздын ар бир экинчи элдик макалы белгилейт. Мисалы, «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет, карындагы баланын кан болорун ким билет», «Бирөөгө көр казсаң тайызыраак болсун, балким, өзүң түшүп каларсың». Ааламдагы тең салмактуулуктун мыйзамы боюнча «сыноо бардык жанга бирдей даражада тиешелүү жана кимдир-бирөөнүн оор абалын, мүшкүл сыноосун табалоо экинчи адамдын түйшүгүн жеңилдетпейт» деп калыс айтылган.

Адам коомдон тышкары жашай албагандай, коомдагы үй-бүлөлөрдүн жыйындысыз коом боло ал-

байт. Бактылуу, бекем бүлөнү куруу - ар бир адамдын эңсеген негизги тилеги болсо, үй-бүлөнүн амандыгы, дени сактыгы, ынтымактуулугу - мамлекеттин күчтүүлүгүнө, бекемдигине, ынтымактуулугуна таасир берген негизги шарт. «Алгачкы кадамга жараша тарткан сапар соңуна чыгарына» ишенүү менен ар бир улут жаңы бүлөнүн ээлери - эки жаштын баш кошуусалтына ар кандай өң-түстөгү эрежелерди киргизип, «бакыт кушун кондуруунун» аракетин көрүшкөн. Алдын-ала куда түшүү салтына этият мамилени алтай элинин куда түшүү салтын түштөн кийинки убакка калтырбоосу таамай түшүндүрөт, эгерде түштөн ооп кетсе, эки жаштын бактысы да кечигип калат. Так сандын тирүүлөргө тиешеси жок деп билишип, бул салтка жуп сандагы адамдар жуп санда даярдаган белектери менен катышат. Бул жакшылыкта арча түтөтүшүп, от арбын жагылып, сүт азыктарына негизги орун берилет [Н.А.Тадина, Юч-Сюмер, 1995].

Генетика илиминен кабары болбосо да, кыргыз калкы баш кошуучу жаштардын «канынын тазалыгына» көз салышкан. Жети ата, жети муун өткөндө гана бир тукумдун балдарын боз ат чалып, баш коштурган бул ырым бүгүнкү күндө көп эске алынбайт [С.М.Абрамзон, Ф., 1946, 49-б.]. Жалпы түрк элдеринде бабалардын эрдиги менен күнөөсү жети муунга чейин берилерине ишенимбекем тартип катары жетилип келе жаткан ар бир азаматтын ата-бабасынын дайынын жадыбалдай жатка билишинен негиз болгон [Р.Н.Безертинов, Набережные Челны, 1997]. Жети атаны (ата, чоң ата, баба, абага, бабага, жоңкоң ата, жөтө ата) билүү менен көчмөн эл алдынан чыккан уруунун тегин тактап, тукумун таанып, «жети ата» тартиби улуттун ички тартибин камсыздап турган. Жети атасын билбеген жигитти «жетесиз кул» дешип, теги - тамыры жок даракка окшоштурулуп, намысы тебеленген [М.Каримов, Б., 2011].

Жогоруда белгилегендей, бардык асылдардын асылы саналган адам баласына - Адам болуу үчүн жарык дүйнөгө келүү жетишсиздик кыларын элдик эрежелер айгинелеп турат. Демек, Адам деген «ысымга» татыктуу болуу ар кимдин колунан келе бербеген, өзүнө улуулукту сыйдырган жөнөкөйлүк, адамгерчиликтик сапаттардын милдетин аркалаган асыл парз экенин турмуштун элеги далилдеп турат.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. -Ф., 1946.
2. Безертинов Р.Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов, Набережные Челны, 1997.
3. Каримов М. Ата-бабалар табериги, -Б., 2011.
4. Касиеттүү Баткен аймагы жана эл билими, -Б., 2012.
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, 7 томов, -М., 1978.
6. Тадина Н.А., Алтайская свадебная обрядность. XIX-XX вв., Юч-Сюмер, 1995.
7. www.insai.ru
8. www.classes.ru
9. traditio-ru.org

КОНЦЕПТТИ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Азыркы лингвистиканын эң маанилүү жетишкендиги болуп тил мурункудай өз алдынча эле каралбай, адамдын таанып билиүүчүлүк ишмердүүлүгүндөгү анын катышынын позициясы менен чогуу иликтениши эсептелет. Тил – улуттун вербалдык казынасы, ойду берүүнүн каражаты. Аны лингвистика гана эмес, социалдык контекст, кеп маданиятынын принциптери ж.б. боюнча илимдер да караштырат. Булардын баарын чогуу биримдикте изилдөө бизди тилдик коммуникациянын маңызын түшүнгөнгө жакындатат.

Акыркы жылдары жарык көргөн Н.Д. Арутюнова, А.П. Бабушкин, Н.Н. Болдырев, Г.И. Берестнев, Г.А. Волохин, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, Ю.С. Степанов, И.А. Стернин, В.Н. Телия ж.б. изилдөөчүлөрдүн монографиялары, коллективдүү эмгектери жана айрым макалалары биздин дүйнө тууралуу билгендерибиз кантип сакталып турат, алар коммуникация процессинде тилде кандай түзүлүштө турушары жөнүндөгү маселе боюнча маанилүү теориялык негиздерди камтышат. Бул проблемалар боюнча келечектин илими болгон когнитивисттик лингвистика иш алып барат. Когнитивисттик лингвистиканын максаты – дүйнөнү кабылдоонун, категориялаштыруунун, классификациялоонун процесстери кандайча ишке аша тургандыгын, билимдер кантип топтолушун, информация менен иштеген ар кыл иш-аракеттерди кайсы системалар камсыз кылып турарын түшүнүү. Тил аң-сезимге жана ой жүгүртүү процесстерине түздөн түз жол ачып берет, анткени биз «аң-сезимдин структураларын тил аркылуу гана билебиз, тил гана бизге ошол структуралар жөнүндө кабар кылат жана аларды сүрөттөп берет» [Кубрякова, 5, 23-б]. Мурда эле В.Гумбольдт тил – адам рухунун эң негизги ишмердүүлүгү, ал адам жашоосунун жана таанып билүүсүнүн бардык аймактарын камтып турат деп эсептеген. Акырында, дал ушул когнитивисттик лингвистикада изилдөөчүлөрдүн көңүлү таанып билүүнүн шарты жана куралы катары тилдин ролун аныктаганга бурулат. Ар бир тил, дүйнөдөгү бир нерсени белгилеп жатып, анда сүйлөөчү адам үчүн дүйнө картинасын түзүп берет. Тил гана адамдын аң-сезими жана акыл-эси боюнча толук түшүнүк алганга жол берет. Тил ар элди айырмалай турган эң айкын белгиси болуп саналат. Ар бир тил антропоцентрлүү. Ал адам менен маданияттын ортосун байланыштырган чынжыр болуп, кишинин курчаган дүйнөнү өздөштүрүү учурунда ээ болгон практикалык, теориялык жана маданий билимдерин вербалдаштырат.

Биздин учурдун көптөгөн лингвисттеринин аң-сезиминдеги төңкөрүш тил системасына имманенттик мамиленин толук эместигин көрсөткөн жаны дисциплиналардын катарынын чыгышы менен болуп өттү. Салттык лингвистика тилдин табиятынын иш-аракетин, анын адамдын жана коомдун жашоо процессине катышын көз жаздымына калтырып келген. Лингвистика менен айкалышып пайда болгон бул жаңы дисциплиналардын катарына психоллингвистика, этнолингвистика, социоллингвистика, когнитивдик лингвистика жана лингвокультурология кирет. Бул лингвистиканын өзүнө

да таасирин тийгизди: анда баалуулук ориентациялардын алмашышы болуп өттү, адамдын ой жүгүртүү процесстерин жана социалдык ишмердүүлүгүн изилдөөгө умтулуу байкалып жатат, лингвистика гумандашылды. Лингвистикалык иликтөөлөрдүн борборунда информацияны алуу, иштетүү, сактоо процесстери болуп калды. Жаңы информация алганда адам аны өз аң-сезиминдеги болгон нерселерге салыштырып, жаңы маанилерди жарата тургандыгы далилденген.

Когнитивдик лингвистика тил илиминин чегинен чыгып, логика, психология, социология, философия менен айкалышкандыктан, бул тараптагы изилдөөлөр абдан кызыктуу. Когнитивдик лингвистика тилди жаңы көз карашта түшүндүрүп, адамды жана анын интеллектин, анын бардык таанып-билиүүчүлүк процесстерин изилдөөдө жаңы акценттерди койдү. Когнитивдик лингвистика менен салттык структуралык-семантикалык тил илими илимий ойдун альтернативалуу агымдары эмес, лингвистикалык реалдуулукту таанып билүүнүн ар кыл жактары болуп эсептелет.

Когнитивдик илимдин эң негизги объекти болуп тил эсептелет, бирок азыр ага окумуштуулар башкача позиция менен карашат. Адамдын тилдик информацияны кабылдоо, өздөштүрүү жана иштеп чыгуу, пландаштыруу, көйгөйлөрдү чечүү, билимге ээ болуу, үйрөнүү, колдонуу өндүү когнитивдик жөндөмдөрүн тилге кайрылбастан түшүнүү мүмкүн эмес. Когнитивдик лингвистика тилди гана эмес, когницияны да (таанып билүү, ой жүгүртүү, билим) иликтейт. Адамдын бүт таанып билүүчүлүк жөндөмдүүлүгүн (когнициясын) дүйнөдө ориентация жасаганга эптүүлүгү катары карасак болот, ал эми бул иш-аракет объекттерди ажыратып, бириктирип турууну билүүсү менен коштолот: концепттер ушундай операцияларды камсыз кылуу үчүн пайда болот.

Когнитивдик лингвистиканын инструменттери болуп эстин оперативдик бирдиктери – концепт (сөз камтыган бардык маанилердин жыйындысы), фрейм (стереотиптүү ситуациялар, сценарийлер), гештальт (дүйнө фрагменттеринин бүтүндөй образдары) ж.б кирет. Демек, когнитивдик лингвистика дүйнөнүн сүрөттөрүн моделдештирүүгө, тил сезиминин түзүлүшүн моделдештирүүгө багытталат.

Когнитивдик лингвистикада концепттин табиятын изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулат. Концепт – когнитивдик семантиканын чегинде иштеп жаткан изилдөөчү үчүн базалык түшүнүк болуп эсептелет. «Концепт» термини илимий адабиятта XX кылымдын орто ченинде гана пайда болгону менен анын биринчи колдонулушу 1928-жылы чыккан С.А.Аскольдовдун «Концепт жана сөз» макаласында кездешкен. Автор концепт деп «ой жүгүртүү процессинде бир түрдөгү көптөгөн предметтерди ичине камтыган ой түзүлүшүн» түшүнгөн экен [1, 267-б].

«Концепт» терминин ар кыл талдоолор көп болгондуктан изилдөөчүлөр арасында түрлүү пикирлер туулган. Алгач «концепт» термини «түшүнүк» сөзүнүн синоними катары кабыл алынчу. Алсак, В.Н.Ярцева-

нын «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүгүндө» түшүнүк терминине синоним катары «концепт» берилет [6]. Бирок концепттин түшүнүктөн айырмасы ачык эле көрүнүп турат. Түшүнүк предметтер менен көрүнүштөрдүн эң жалпы, маанилүү белгилерин чагылдырат. Андан айырмаланып концепт объекттин маанилүү белгилерин гана эмес, каалагандай, ар кандай жактарын да чагылдыра алат.

Концептке караганда түшүнүк жөнөкөй структурага ээ. Түшүнүктүн түзүлүшүндө мазмун басымдуу болуп, концепттин структурасындагы бардык компоненттер анда да бар эмес. Түшүнүктөн айырмаланып, концепт керектүү гана эмес, кокус белгилерди да камтышы мүмкүн. Сөз предметке же предметтерди нормаларга шайкеш билдирсе, концепт негизги мааниден тышкары сөздүн бардык потенциалын, белгилүү бир контексттеги ассоциативдик кошулмаларынын комплексин да камтыйт.

«Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүнүн» авторлору концептти адам ой жүгүртүү процессинде колдонгон идеалдык абстракттык бирдик, «билимдин кванты» катары карашат. Ал адамдын бүт иш-мердүүлүгүнүн натыйжасын камтыган тажрыйбасы менен билиминин мазмунун чагылдырып турат. Концепттин мазмуну индивид дүйнөнүн тигил же бул фрагменти жөнүндө билген, ойлогон, элестеткен информацияны камтып турары белгиленет. Концепттер бардык байкалган көрүнүштөрдүн көп түрдүүлүгүн кандайдыр бир бүтүндүккө, коом тарабынан иштелип чыккан белгилүү бир категориялар жана класстарга алып барышат [5, 90-6].

В.Н. Телийдин пикири боюнча концепт – бул «объект жөнүндө биз билген нерселердин бардыгы» [11, 97-6]. В.Н. Телий контексттин алдында онтологиялык жактан категоризация тууралы, ал типтүү образды жаратып, «прототипти» түзөрүн баса белгилейт.

Концепттин маңызын караштырып жатып изилдөөчүлөр анын адамдын этномаданий дүйнөсүнө таандыгын өзгөчө белгилешет. Анын семантикалык мазмуну тилди алып жүрүүчүнүн ой формасынын контекстинде этномаданий репрезентация катары талданат. Ошентип, концептти таанып билүү этномаданий образды, тилди алып жүрүүчүнүн менталитетинин өзгөчөлүгүн курганга көмөктөшөт.

Ю.С.Степановдун иликтөөсүндө концепт – маданияттын микромоделди, ал аны жаратат жана өзү да ал тарабынан пайда болот. «Маданияттын уюткусу» болгон концепт экстралингвисттик, прагматикалык, б.а. тилден тышкары информация болуп саналат [10, 40-6].

Г.Г. Слышкин концептти «шарттуу-менталдык бирдик» деп аныктап, андагы чагылдырылып жаткан объектке толук бүтүндүк катары кароону өзүнчө ажыратып көрсөтөт. Концепттин жаралышын окумуштуу турмуш чындыгын таануунун мурда өздөштүрүлгөн дин, искусство ж.б. көрсөтүлгөн маданий-баалуулук болгон доминанттарга шайкеш кылуу процесси катары берет [9, 34-6].

А.П. Бабушкин болсо төмөнкүдөй аныктама жасаган: «Концепт – вербалдуу, белгиленген түрдө тилди алып жүрүүчүнүн улуттук эсинде сакталган коллективдик аң-сезимдин же идеалдуу дүйнөнүн дискреттик мазмундуу бирдиги» [2, 13-6].

В.И Карасик концепттерди сөздүн объективдүү мазмунун чагылдырган алгачкы маданий түзүлүштөр катары мүнөздөө менен алар адамдын турмушунун ар кыл аймактарына трансляцияланат деп белгилейт [3, 102-6].

Булар менен кошо окумуштуу В.В. Колесовдун да пикири өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. В.В. Колесов концептти түшүнүктүн көлөмү катары караган тар түшүнүүнү жана маданияттын бирдиги деп караган кеңири түшүнүүнүн ортосун ажыратат. Андан тышкары концепт ал үчүн – «сөздүн семантикалык жактан толукшун эң баштапкы чекити жана анын өнүгүшүнүн аяккы чеги» [4, 39-6].

Воронеждик илимий мектептин өкүлдөрү болгон З.Д. Попова жана И.А.Стернин ж.б. концептти «структураланган илимдин кванты» болгон зор ой бирдиги катары карашат [8, 4-6]. Концепт алардын пикири боюнча тилде лексемалар, фразеологема, сөз айкаштары, сүйлөмдөр, тексттер менен репрезентацияланат. Концепттин тилдик көрүнүшүн караганда биз анын тилди алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминдеги мазмуну жөнүндө түшүнүк ала алабыз [8, 10-11-66].

Жогоруда келтирилген мисалдарды карап, изилдөөчүлөр концепт терминин бирдиктүү түшүнүүгө келе элек деген жыйынтык чыгарсак болот. Азыркы лингвистикада концептти түшүнүүгө карай үч негизги багыт бар экенин белгилейли: лингвистикалык, когнитивдик, культурологиялык.

Лингвистикалык мамиле концепттин табиятына карай С.А.Аскольдов, Д.С.Лихачев, В.В. Колесев, В.Н. Телиянын көз караштары менен берилет. Д.С. Лихачев жалпысынан С.А.Аскольдовдун аныктамасын кабыл алып, концепт ар бир сөздүктүк маани үчүн жашайт деп эсептеп, концептти маанинин алгебралык көрүнүшү катары кароону сунуштайт. Бул багыттын өкүлдөрү концептти сөздүн маанилеринин бардык потенциалы катары түшүнүшөт.

Концепттин маңызын когнитивдик багытта түшүндүрүшкөндөр аны менталдык мүнөздөгү көрүнүш катары баалашат. Алсак, З.Д. Попова жана И.А. Стернин концептти ой жүгүртүү көрүнүшү катары эсептеп, аны зор ой бирдиги, «структуралык илимдин кванты» деп аныкташат. Жогоруда Е.С. Кубрякова ж.б. «Когнитивдик терминдердин кыскача сөздүгүндө» концептке берилген аныктама келтирилген. Сөздүктүн авторлору концептти баарынан мурда «эстин, менталдык лексикондун оперативдүү, мазмундуу бирдиги» катары түшүнүшөт.

Концептти караштыруунун үчүнчү жолунун өкүлдөрү культурологиялык аспектке чоң көңүл бурушат. Алардын пикири боюнча бардык маданият концепттердин жыйындысы жана алардын ортосундагы карым-кагыш катары аңдалат. Алар концептти адамдын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги ячейкасы катары талдашат. Бул көз карашты Ю.С.Степанов менен Г.Г.Слышкин карманышат. Алар концепттин ар кыл тарабын караганыбызда ал берип жаткан маданий информациянын маанилүүлүгүнө көңүл бурушубуз керек эсептешет. Ю.С.Степанов «концепттин структурасына аны маданияттын фактысы кылган нерсенин баары – баштапкы форма (этимология), мазмундун негизги белгилерине чейин кысылган тарых, азыркы ассоциациялар, баалоолор ж.б. кирет», - деп жазат [10, 41-6]. Башкача сөз менен айтканда Ю.С.Степанов концептти маданияттын базалык бирдиги, анын уюткусу катары кабылдайт.

«Концепт» терминин талдоодогу ар кыл мамилелер анын эки жактуу табиятын чагылдырып турушат: тил белгиси катары маанисин (лингвистикалык жана культурологиялык багыттар) жана белгинин менталдуулук жагын (когнитивдик багыт). Мында белгилей кетчү нерсе, «концепт» түшүнүгүн ушундай трактов-

калоолор шарттуу түрдө гана. Жогоруда келтирилген көз караштар бир-бирине карама-каршы эмес, өз ара байланышкан. Мисалы, концептти түшүнүүнүн когнитивдүү жана маданий багыттары бир-бирин жок кылбайт: концепт адамдын аң-сезиминдеги менталдык түзүлүш катары социумдун концептосферасына чыгуунун жолу болуп саналат, ал эми маданияттын бирдиги катары концепт коллективдик тажрыйбанын фиксацияланышы болуп калат. Башкача айтканда, бул эки багыт тилди алып жүрүүчүгө карай векторлор менен айырмаланат: концептке карай когнитивдик мамиле индивидуалдык аң-сезимден маданиятка багыт алса, культурологиялык мамиле – маданияттан индивидуалдык аң-сезимге карай багытты билдирет.

Концепт жөнүндөгү аныктамалардын ар кылдуулугуна карабай, алардагы жалпы жакты бөлүп алса болот: аларда дайыма азыркы лингвистика үчүн актуалдуу болгон тил, аң-сезим жана маданиятты комплекстүү изилдөө идеясы орун алган.

В.А. Маслова концепттин төмөнкү инварианттуу белгилерин санап өтөт:

- бул адам тажрыйбасынын идеалдык көрүнүшүнүн минималдык бирдиги, сөздүн жардамы менен вербализацияланат жана талаа структурасына ээ;
 - бул илимдерди иштеп чыгуу, сактоо, өткөрүп берүүнүн негизги бирдиктери;
 - концепт кыймылдуу чектерге жана конкреттүү функцияларга ээ;
 - концепт социалдуу, анын ассоциативдик талаасы анын прагматикасын аныктайт;
 - бул маданияттын негизги ячейкасы [7, 46-47-бб].
- Концепт абдан көп пландуу структурага ээ. Андан конкреттүү жана абстракттуу, рационалдуу жана эмоционалдуу, универсалдуу жана этникалык, жалпы улуттук жана индивидуалдык да нерселерди бөлүп алса болот. Мына ошондуктан концепт боюнча бирдиктүү аныктама жок.

Биз концептти менталдык түзүлүш катары эсептейбиз. Ал ой жүгүртүү процессинде белгилүү бир маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн көптөгөн предметтер боюнча түшүнүктөрүн, билимдерин, ассоциацияларын камтыйт жана тилде сөздүн жардамы менен вербализацияланат.

Концепт - структуралык түзүлүш. Изилдөөчүлөр концепт так структурага ээби жана андан айрым компоненттерди бөлүп алса болобу деген суроого ар кандай жооп беришет. В.И.Карасик жана Г.Г. Слышкин менен кошо биз концепттен ядродик жана перифериялык концептуалдык белгилерин ажыратып алса болот деп эсептейбиз. Концепттин ядросун тилди алып жүрүүчүлөр үчүн баштапкы, эң маанилүү, айкын жана жалпы ассоциациялар түзсө, перифериясына анча маанисиз, кокус, индивидуалдуу элестөөлөр кирет.

Концептти ажыратуу үчүн ошол белгилердин объектилер менен предметтүү иш аракетин, алардын акыркы максаттары жана иш аракеттерин баалоолор да керек. Бирок бул факторлордун ролун билүү менен бирге когнитологдор дагы эле концепттер кантип жарала тургандыгы тууралуу суроолорго жооп берише элек.

Адабияттар

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / под ред. В.П.Нерознака. - М.: Academia, 1997, с. 30.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. ВГУ, 1996.
3. Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт // Филология и культура. Матлы III международной конференции. Ч.2 – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2001 – с. 98-101.
4. Колесов В.В. Концепт культуры: образ – понятие – символ // Вестник СПбГУ. Сер.2. СПб., 1992. Вып. 3., №16.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. Гл. ред. В.Н.Ярцева. М.: Научное изд-во «Большая Российская Энциклопедия», 2002.
7. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие / В.А. Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2004.- 296 с.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999.
9. Слышкин Г.Г. Концептологический анализ институционального дискурса // Филология и культура. Мат-лы..., 2001, с.34-36.
10. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
11. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический, культурологический аспекты. – М., 1996. – 284 с.

Б. Султанова, БГУ
Нияз тегин Султан уулу Асылбек, БГУ

ТИЛ – УКУК КОРГООНУН КУРАЛЫ

Тилдин адамдар арасындагы карым-катыш жана байланыш жасоо куралы экендигин баарыбыз билебиз. Ал эми укук лингвистикасы болсо — укук жана тил маселесин камтыган жаңыдан пайда болгон илимдин бир тармагы.

Биз кыргыз эли сөз жеген,сөз баккан, сөзгө чебер, туура сөздү түптөп,калыс сөздү колдоп келген элбиз. Биз муну “ туура сөздө тууган жок ” деген бабаларыбыздан калган ушул бир сап ары кыска ары нуска макалдан көрүп туурабыз. Караңызчы эмне деген туура, ары толумдуу айтылган сөз. “Чындык жок жерде ымдык жок” дегендей эгер ар ким тууган уругуна ка-

рын тартып,өз таламы үчүн сөз кылса ортодогу туура сөздү, калыстыкты ким айтат? Калыстык болбогон жерде адамдардын укугу кантип корголомок?

Жок, эгер мындай болсо, ал жөнүндө сөз ачуу мүмкүн эмес.Бул жердеги укук,бул жердеги талам кимдин урук-тууганы, кимдин дос жараны көп болсо ошонуку.Ал эми укугу тепселген жанагы байкушчу? Анын укугу корголомок түгүл кор болуп, кайран курган тагдыры шор болуп, наалыгандан наалып карегинен кан куюлуп кала бермек. Коомду ушундай кара мүртөздөр бийлеп карапайым элдин чыныгы укугу карышкырдай тепселенип улуп, ботодой боздоп кала бермек.

Мына ошондуктан бабаларыбыз бир ооз гана “Туура сөздө тууган жок” деп чындыктын шаманасын жагып, бизге жол салып кеткен. “Баш кесмей бар, тил кесмей жок” деп калыс сөздү тайманбай айтууга, ошондой эле “Бут жүгүрүгү ашка, тил жүгүрүгү башка” деп айтылган ар бир сөздүн жоопкерчилиги бар экенин баса көрсөтсө, “Ойлонбой сүйлөсөң, онтогон ооруга жолугасың”-деп кантип сүйлөөнү да эскерте кеткен.

“Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” дегендей ошол күндөн ушул күнгө чейин канчалаган жигиттер, канчалаган жаштар эл-жеринин укук-таламы үчүн жаш жанын кыйбады. Жакында тартылып даңкы далайга кеткен “Курманжан Датка” көркөм тасмасын көрбөгөн кыргыздар бармак басым гана болсо керек, ал бир жөнөкөй бир көркөм тасма болуп эле калбастан, ал биздин тарыхыбыз. Ошонун көрүнүшүнөн бир мисал ала кетсем: душмандар астыртан Алымбек Датканын башын алгандан кийин Алайга бастырып барат, ошол кезде эр жигиттер жыйналып жоого аттанмак болгондо, жарымы жоого чыгуудан баш тартып, жаңжал сала баштайт. Дал ошол кезде Курманжан Датка Алымбек Датканын атын минип алып, аялдар менен чогу келип мындай дейт: “Кыргыз качан төшөктө жатып өлчү эле, кыргыз уулу үчүн найзанын учунда, кылычтын мизинде өлгөндөн артык эмне бар?! Биз силер менен чогуу болууга башыбызды байлап келдик, силер найза урсаңар биз таш кулатып берели, жаа тартсаңар жебе сунуп жаныңарда туралы, өлсөк чогуу бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө силерди сүйөп туралы, кандай дейсиңер?” Мына ушул сөздөн кийин барысы “ураа!” - деп кылычтарын сууруп алып, кыйкырык сүрөө менен жоого аттанышат. Бул эмненин сыйкыр күчү? Албетте, бул болсо тилдин күчү!

24 – ноябрда Бишкекте курулуп жаткан көп кабаттуу үйдөн 16 жаштагы өспүрүм кулап, медициналык жардамга да карабай ал көз жумган. Бул окуя коомдо кыйла дүрбөлөң козгоду. Бул факты боюнча эмгекти коргоо эрежелерин бузууга ылайык кылмыш иши да козголду. Премьер мамлекеттик техникалык коопсуздук инспекцияга курулуш тармагындагы эмгек шарттарын текшерип чыгууну буюрду. Ички иштер министрлигине кырсыкты иликтоо тапшырылды. Бул окуяга кайрылганда, мында жазма келишимдин жок болгондугунан улам иштин чечилиши татаалдашууда.

Бул аркылуу эмнени айтмакчымын... Албетте жазуу. Жазуу бул тилдин дагы бир формасы, тил болсо кош канаттуу куш. Бири ооз-эки айтылса, дагы бири жазуу. Оозеки жана жазма тил бирин-бири толуктайт, ооз-эки тил жазуу аркылуу гана жашоосун узартып, бизге далил катары сакталат. Жазуу тил мыйзам алдында дайыма күчкө ээ.

Эгер башында жазма келишим болгон болсо, бул жаш баланын укугу толугу менен корголуп калмак. А балким бул жан кейиткен трагедия да болмок эмес.

Бул жерде жаш өспүрүмдөрдүн укугун коргоо маселелерин айтпай эле турайын. Бул окуянын артында көптөгөн чечилбеген оор маселелердин бар экендиги балким бардык укук таанычууларга маалым болуп, болгон болсо керек. Андыктан ал жагына көп токтолуунун кажети жок.

Мындан тышкары айланабызда болуп жаткан соода иштери, даарылануу-операция жасоо иштери, илим-билим иштери, саякатчылык жана кең мааниден айтканда эл аралык аскери кызмат жана башка иштер келишим жана келишимге кол кою аркылуу ар тараптын укугу кепилдикке алынып келе жаткандыгынан өзү да тилдин, тактап айтканда, жазуунун укук коргоодогу ишеничтүү кепилдик куралы экендигин дагы бир далили.

Ал эми ооз эки сүйлөө жагынан алып айтканда окуяларды аныктап тактоолор, сот сурактар тилдин жардамы менен гана ачылыт. Себеби сурамжылоо жана сот-сурактарын эч кандай сүйлөөбү туруп чечүү эч убакта мүмкүн эмес! Кээ бир убактарда окуянын жападан жалгыз жип учугу бул жаздырылган үн болуп калган жагдайлар да болот. Бул учурда “укук фонетикасына” басым түшөт. Ал эми укук фонетикасы болсо киши сүйлөгөн сөздөрүнөн кылмышка тиешелүү элементтерди “Укук лингвистика лабораторияларында” кылдаттык менен текшерүү жүргүзүлөт.

Текшерүү жүрүшүндө ошол сүйлөнгөн тил, ошол адамдын өзгөчөлүгүнө ылайык укук фонетикасынын мыйзам ченемдүүлүгүн түзөт. Мисалы кыргыз тилин алып айтсак: тилибизде созулма үндүүлөрдүн болушу, үнсүздөрдүн жумшак каткаландыгы ошондой эле сингармонизм кубулуштары жана тилибиздеги диалектилер өзгөчөлүктөр тилибиздин укук лингвистикасынын өзгөчөлүгүн түзөт. Мындан сырткары ар бир адамдын өзүнө тиешелүү интонациясы, үн тембри, сүйлөө речи ж.б.у.с. өзгөчөлүктөр аталган фактыны аныктоодо өзгөчө көмөгүн көрсөтөт.

Булардын бардыгы тилдин бутактары. Демек укук коргоо тилдин ар кайсы багыттарына чейин байланышкан болуп, тил аркылуу жүргүзүлүп, тил аркылуу ишке ашат. Ошондуктан тил-укук коргоонун куралы. Укук коргоочулар тилге кайдыгер карабай аны ар тараптуу үйрөнүп, бул күчтүү куралды укук коргоодо толук иштете билүүсү тийиш.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. -Б., 2010.
2. Артыкбаев К. Мамлекеттик тилдин маселелери. (Окуу куралы). -Б., 2010.
3. Орузбаева Б. Мамлекеттик тилдин өркүндөө келечеги (1989-1999-ж). -Б., 2004.
4. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. -Б., 2003.

Сагындыкова К.С.
ФМО ИИМОП
Баласагын атындагы КМУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ «КАНАТТУУ-КУШ» ЛЕКСИКА СЕМАНТИКАЛЫК ТОПТУН БАЯНDOOЧТУК АЙКАЛЫШЫ ЖАНА АЛАРДЫ АНГЛИС ТИЛИНЕ КОТОРУУ ЫКМАЛАРЫ (элдик метеорологиялык белгилердин негизинде)

“Аба ырайына” метеорологияда “белгилүү бир убакта же аймакта байкала турган жана метеорологиялык элементтер, кубулуштар менен мүнөздөлүп, дайыма өзгөрүп туруучу атмосфералык абал” - деген аныктама берилген.

Аба ырайы атмосферадагы абанын температурасы, нымдуулугу, басымдын өзгөрүшү, туман, жаанчачын, шамал ж.б. метеорологиялык кубулуштардын жыйынтыгы менен белгиленет.

Аба ырайынын өзгөрүшү күн энергиясынын жер бетине өз ара тийгизген таасиринен пайда болуучу физикалык процесстерге, атмосферанын циркуляциясына ж.б. факторлорго көз каранды. Ушуга байланыш-

туу адамдар атмосферада жүрүп жаткан процесстерге талдоо жасоонун негизинде прогноз кыла алышкан. “Прогноз” - гр. сөзү: prognosis - “алдын ала билүү” дегенди билдирет. «Предсказанием погоды... ведает больше земледелец, которому во время сеяния и жатвы — ведро, во время рашения — дождь, благоприятный теплою, надобен», — писал Михайло Васильевич Ломоносов в 1759 году.

Ушундай эле жаандын жаашы өсүмдүктөр, айылчарба жана дыйканчылык үчүн эң пайдалуу экендигин кыргыз эл акыны А.Осмоновдун ыр саптарынан көрүүгө болот:

*Жаа, жаа
Жамгырым, жамгырым,
Жумшарт эгин тамырын
Кара көсөө көз ачпай,
Өлсүн карап калгырын.
Жаа, жаа
Жамгырым, жамгырым,
Кызылчаны кандыргын.
Жаштайынан түйүлүп,
Жанга кубат алдыргын.*

*Жаа, жаа
Жамгырым, жамгырым,
Гүлдөт шактын бардыгын.
Алма, өрүктү бүрдөтүп,
Текиш мөмө алдыргын.*

*Жамгыр жаады, жамгыр жаады шатырап,
Күн күркүрөп, чарт-чурт этип чатырап.....*

*Тоо алдында колхозчу ата кубанат,
Жай булуту үстү-үстүнө куралат.
“Дан көбөйүп, эрке кызым кулпуруп,
Жибек көйнөк кийсе экен”, - деп суранат.*

Жаан-чачындын көп же аз өлчөмдө жаашын түшүмдүүлүк, аба ырайынын абалын, ар кандай иштердин башталыш мөөнөттөрүн билип, демек аларды тиги же бул сөз менен атоо зарылчылыгы келип чыккандан кийин ошол сөздөр ал түшүнүктөрдү билдирүү үчүн бекемделип, укумдан тукумга өтүп тургандыктан аларга карата ар кандай белгилер жышаана= (примета) атам замандан иштелип чыккан. Ошентип элдик метеорологиялык түшүнүктөр түзүлгөн. Алар аталган илимдеги түшүнүктөрдү атоо үчүн да колдонууга жарамдуулуктары байкалган. Маселен:

*Лейся, дождь!
Лейся, дождь!
В расквашенный зной полей
Влагу светлую пролей!*

*Лейся, дождь!
Лейся, дождь!
Капли чистые свои
В золотые влей струн,
Свеклу в поле напои!*

*Лейся, дождь!
Лейся, дождь!
Как поток, как водопад!
Чтоб умылся пыльный сад!
Чтобы цвел урюк, гранат.
(Перевод А.Глобы)*

*Ливень чем дальше, тем пуще.
Гром не жалеет труда.*

*Весел колхозник заране:
— Ну и богатый год!
Дочка моя на гулянье
В шелковом платье поидет!
(Перевод М.Петровых)*

- 1) күн, ай, жылдыздарга карата байкоо жүргүзүү;
- 2) жаратылыш кубулуштарына байкоо жүргүзүү (шамал, булут, чагылган, жамгыр, кар, чык, туман, кыроо ж.б. сыяктуу кубулуштарга карата);
- 3) өсүмдүктөрдүн өзгөчө белгилерине көңүл буруу (жалбырактардын байлашы жана гүлдөшү, мөмөнүн байлашы, алардын солүшү);
- 4) ар бир мезгилдин ар кандай белгилерине карата (ай, күн, жаз, жай, кыш, күз);
- 5) айбанаттар дүйнөсүнүн жүрүш-турушуна (айбанат, канаттуу, балык, курт-кумурскалар ж.б.у.с.);

6) адамдардын ар кандай физикалык абалынын өзгөрүшүнө (муундардын оорушу, уйкучулук, көңүл-маанайдын өзгөрүшү, чөгүшү, кулактын дүңгүрөшү ж.б.).

Биздин максат - булардын ичинен кыргыз жана англис тилдериндеги элдик метеорологиялык белгилердин ичинен “канаттуу-куш” лексика-семантикалык топтун баяндоочтук айкалышын анализдөө.

“Канаттуу-куш” лексика-семантикалык топтогу зат атооч активдүү түрдө кыймыл-аракетти билдирүүчү этиш, алардын ичинен өтө жыш “учуу/fly” баяндоочтук айкалышы менен колдонулган: *Аккуу учса – кар болот* [Ермолов 1995: 89]; *When swans fly, it is a sign of wet weather* [Freier 1989: 88].

Кыргыз жана англис тилдеринде “учуу/fly” этиши көпчүлүк учурда “учунун бийиктигин” билдирүү үчүн орун бышыктагыч тактооч менен колдонулат (бийик/жапыз, өйдө/ылдый // up/down, high/low): “*Эгерде турналар күзүндө жапыз учуша – кыштын жылуу болушун, бийик учуша – катуу болоорун күт* [Грушко 2003: 98]; *Чыйырчыктар бийик учуша – жайында күн ачык болоору белгилүү* [Даль 1992: 66]; *Эгерде турналар бийик шашпай учуша, күздүн жакшы болушу күтүлөт* [Янушевич 1960: 9]; *Чыйырчыктар бир өйдө, бир ылдый учуша – бороон-чапкынды билдирет* [Рыженков 1992: 95]; *When birds of long flight—rooks, swallows, or others—hang about home, and fly up and down or low, rain or wind may be expected* [Inwards 1994: 132]; *When men-of-war hawks fly high, it is a sign of a clear sky; when they fly low, prepare for a blow* [Inwards 1994: 140]; *If the lark flies high, expect fair weather* [Freier 1989: 16].

Анализделип жаткан тилдерде учуунун багыты бышыктоочтук аныктагычтар менен көп колдонулат: *Эгерде чулдук саздан талаага учса жана токтобостон кыйкырса, анда жакында жаан жаайт* [Грушко 2003: 148]; *Эгерде чар карга түз эле уясына учса – жакшы чыккан жаз болот* [Ермолов 1995: 81]; *Турна кар бетиндеги музга келип консо – түшүм болбой калгандык болот* [Рыженков 1992: 114]; *Турналар түндүккө карай учуша – жылуу, түштүккө болсо – суук кайра келет* [Копейка 2004: 46]; *Тоок үйгө (дыйкандын жыгачтан салган үйү) карай учса – суук болот* [Даль 1992: 61]; *If crows make much noise and fly round and round, a sign of rain* [Freier: 39]; *If crows fly south, we'll have a severe winter* [Freier 1989: 57]; *But when the flock varies its flight to the west or east, the morrow will bring rain or snow.* [Sloane 1963: 31]; *Geese, flying directly south and very high indicate a cold winter* [Inwards 1994: 134].

«Канаттуу-куш» лексика-семантикалык топто куштардын чыгарган үндөрүн мүнөздөөчү этиштер зат атооч менен активдүү айкалышат, салыштырылып жаткан тилдердин ичинде өтө көп колдонулганы – «кыйкыруу cгу» этиши: *Сасык үнүп кыйкырса – жаанга* [Ермолов 1995: 92]; *If peacocks cry in the night, there is rain to follow* [Freier 1989: 88]. Англис тилинде «scream» (бакыруу), «squawk» (кыйкыруу), «squall» (чаңыруу) этиштери элдик белгилерди билдирүүдө активдүү колдонулат: *If owls scream during bad weather, there will be a change* [Inwards 1994: 138]; *Guinea hens squawk more than usual before a rain* [Freier 1989: 39]; *Guinea-fowls squall more than usual before rain* [Inwards 1994: 134]. Кыргыз жана англис тилдеринде «өкүрүү/bawl» этиши жыш колдонулган: *Гагара* (түндүк деңиздеги сууда жүрүүчү

ири куш) *түндүктөн соккон шамал жана жаандан мурун өкүрөт, кыйкырат* [Ермолов 1995: 89]; *When the peacock loudly bawls, soon we'll have both rain and squalls* [Inwards 1994: 135]. «Ырдоо,сайпоо/sing» этиши ушул лексика-семантикалык топтогу зат атоочтор менен айкалышат: *If the robin sings loudly from the topmost of trees expect a storm* [Freier 1989: 38]; *If larks fly high and sing long, expect fine weather* [Inwards 1994: 139]; *Снегирь* (сайрагыч боз чымчыктын бир түрү) *кышында кар, бороон-чапкын жана баткакка карата сайрайт* [Ермолов 1995: 92]; *Зяблик* (сайрагыч чымчыктардын бир түрү) *жылуу болоордо сайрайт* [Грушко 2003: 114].

Баяндоочтук айкалыштын өзгөчөлүгү - белгилүү гана лексемалар менен айкалышында. Кыргыз тилинде «какылдоо» этиши зат атооч - «тоок» деген лексема менен гана айкалышат: *Тооктор жаан-чачын болоордо какылдайт* [Даль 1992: 65], «күкүктөө» этиши «күкүк» зат атоочу менен байланышат: *Эгерде күкүк кургак жыгачта отуруп күкүк деп сайраса, суук болот* [Рыженков 1992: 94]. «Куштардын үйүгүшү» (токовать) «глухарь» (каракур сыяктуу, бирок андан чоңураак куштун бир түрү) лексемасы менен айкалышат: *Глухарлар* (каракур) *жаан-чачын болгон күнү эртең менен учуп келинсе, анда аба ырайы оңолот* [Лютин 1993: 21]; «күркүлдөө» этиши «көгүчкөн» лексемасы менен: *Эгерде көгүчкөндөр күркүлдөсө, жаан-чачындын болушун күт* [Грушко 2003: 31]; «чыйылдоо» этиши - «синица» (чымчыктын бир түрү) лексемасы: *Синица эртең менен түн ичинде суук боло турган болсо чыйылдайт* [Копейка 2004: 116]; «каркылдоо» этиши «карга» зат атоочу менен баяндоочтук айкалышта боло алат: *Карга жаан-чачын болоордо каркылдайт* [Лютин 1993: 39]; *Эртең менен карга дарактын учуна отуруп алып каркылдаса, аба ырайынын бузулушунун белгиси* [Янушевич 1960: 9].

Англис тилинде метеорологиялык белгилер «croak» (каркылдоо) этиши «raven»(карга) лексемасы менен айкалышат: *Ravens, when they croak continuously, denote wind; but if the croaking is interrupted or stifled, or at longer intervals, they show rain* [Inwards 1994: 137]. «Таранчы/sparrow» лексемасы кыргыз тилинде да, англис тилинде да «чыркылдоо, чыйпылдоо/chirp» этиши менен активдүү айкалышат: *If sparrows chirp a great deal expect a storm* [Freier 1989: 88]; *кышында кар жаарда жана жылуу болоордо тарачылар жапырт (чогуу) чыркылдашат* [Грушко 2003: 46]; Кыргыз жана англис тилдеринде «кыйкыруу/crow» «короз/cock» лексемасы: *Аба ырайы өзгөрөөрдө короз тынымсыз кыйкырат* [Рыженков 1992: 95]; *If a cock crows during a downpour, it will be fine before night* [Bowen 1978: 59]; «бакылдоо/quack» этиши - өрдөк/duck» лексемасы: *When ducks quack loudly, it's a sign of rain* [Freier 1989: 17]; *Эгерде каздар сууда канаттарын каккылап бакылдаса жаан-чачын, эгерде акырын бак этилсе – чагылган болот* [Ермолов 1995: 78]; «каркылдоо/cackle» этиши «каз/goose» лексемасы: *Эгерде каз кышында каркылдаса – жылуу, эгерде буттарын кыпчып отурса – суук болот* [Ермолов 1995: 77]; *When geese cackle, it will rain* [Freier 1989: 17]. Мындан башка англис тилинде элдик белгилерде каздын кыйкырышын мүнөздөөчү дагы бир «honk» (кыйкыруу) этиши активдүү колдонулат: *If the goose honks high, fair weather; if the goose honks low, foul weather* [Freier 1989: 16]. Англис тилинде «whistle» (ышкыруу) этиши «үпүп» жана «мали-

новка» (сайрагыч кичинекей чымчыктын бир түрү) лесемалары менен, «finch» (чыйпылдоо, чыртылдоо) этиши – «зяблик» (сайрагыч чымчыктардын бир түрү); «hoot» (ух деп үн чыгаруу) этиши – «жапалак үкү» менен бирге колдонулат: *When parrots whistle, expect rain* [Freier 1989: 17]; *Robins will perch on the topmost branches of trees and whistle when a storm is approaching* [Inwards 1994: 138]; *When the finch chirps, rain follows* [Inwards 1994: 139]; *You can expect rain when owls hoot* [Dolan 1988: 205].

Жыйынтыктап айтканда, баяндоочтук айкалыш «канаттуу-куш» лексика-семантикалык тобунда ар түрдүү айкалыштар менен актуалдуу колдонула алат. «Канаттуу-куш» лексика-семантикалык топто эң чоң айкалышты кыймыл-аракетти билдирген жана куштардын чыгарган үндөрүн мүнөздөөчү этиштер түзүшөт.

Адабияттар

1. Грушко, Е.А. Энциклопедия русских примет [Текст] / Е.А. Грушко, Ю.М. Медведев. – М.: Эксмо, 2003. – 384с.
2. Даль, В.И. Месяцеслов. Суеврия. Приметы. Причуды. Стихи. Пословицы русского народа [Текст] / В.И. Даль. – СПб.: Лениздат, 1992. – 96с.
3. Ермолов, А.С. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах, поговорках и приметах. Народное погодоведение [Текст] / А.С. Ермолов. – М.: «Русская книга», 1995. – 430с.
4. Календарь природы Киргизии [Текст] -Ф: Кыргызстан, 1985, 80 б.

5. Копейка, В.И. Календарь народных примет [Текст] / Авт.-сост. В.И. Копейка. – М.: ООО «Издательство АСТ», Донецк: «Сталкер», 2004. – 126с.
6. Лютин, А.Т. Народное наследие о приметах погоды: Календарь [Текст] / А.Т. Лютин, Г.А. Бондаренко. – Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1993. – 96с.
7. Осмонов А. Стихотворения и поэмы. Советский писатель. Ленинградское отделение. Издание третье. 1990.
8. Рыженков, Г.Д. Народный месяцеслов: Пословицы, поговорки, приметы, присловья о временах года и о погоде [Текст] / сост. Г. Д. Рыженков. – М.: Современник, 1992. – 127с.
9. Янушевич Л.И., Цагараев П.Т. Кыргызстандын айбанаттары жана канаттуулары [Текст] / түзүүчүлөр Янушевич Л.И., Цагараев П.Т. Ф.: Кыргызстан, 1960. – 9 б.
10. Bowen, David. Weather lore for gardeners. A guide to the accurate prediction of local weather conditions [Текст] / David Bowen. – Torsions Publishers Limited / Welling borough, Northampton shire, Great Britain, 1978. – 95p.
11. Dolan, E. The old farmer's almanac book of weather lore: the fact and fancy behind weather predictions, superstitions, old-time sayings, and traditions [Текст] / Edward Dolan; foreword by Willard Scott. – Yankee Publishing Incorporated Dublin, New Hampshire, 1988. – 224p.
12. Freier, D. George. Weather proverbs [Текст] / George D. Freier. – Fisher Books USA, 1989. – 138p.
13. Inwards, Richard. Weather lore. A collection of proverbs, sayings and rules concerning the weather [Текст] / Richard Inwards. – Senate, Studio Editions Ltd, London, England, 1994. – 190p.
14. Sloane, Eric. Folklore of American weather [Текст] / Eric Sloane. – Hawthorn Books, Inc. Publishers, New York, USA, 1963. – 63p.

Н.Е. Саттаров

*Казахский национальный аграрный университет
Республика Казахстан, г.Алматы*

ЭКСПЛИКАЦИЯ КОНЦЕПТА “ЭЛЬ” (РОДИНА) В РУССКОЯЗЫЧНОМ ДИСКУРСЕ Г.БЕЛЬГЕРА

Литературный процесс суверенного Казахстана – явление сложное и многообразное. Культура нашей республики включает в себя наиболее ценные черты и традиции, культуры каждого народа, населяющего ее.

Литература народов Казахстана включает в себя казахскую, русскую, корейскую, немецкую, уйгурскую и другие литературы. Одним из ярких представителей немецкой литературы является Герольд Бельгер. Как пишут исследователи творчество писателя, его мировоззрение сформировалось на стыке 3-х культур: казахской, немецкой и русской, немец по национальности, выросший на берегу Ишима, он с детства впитал музыку казахской речи и свободно пишет на 3-х языках (1, с. 63).

По мнению Бабкиной Л. по лично-историческим обстоятельствам, кругу интересов и творческой природе Г. Бельгер оказался на перекрестке культурных традиций. Художественная индивидуальность его как писателя не сводится лишь природному дару и таланту. Оно – некое ярко и крупно состоявшееся, общественно значимое творческое явление, выражающее эпоху, типизирующее ее. Символичны названия книг Г.Бельгера : “Живые приметы родства”, “Мотивы трех

струн”, “Сосновый дом на краю аула”, “Брат среди братьев”, “Помни имя свое”, “Созвучие”, “Hichkland”, “Ундестік”, “Родство” (1, с.5).

“Речь немецкая, речь казахская, речь русская - как мелодия 3-х струн. Три струны моей души. Я не могу делить их: первая, вторая, третья. Они переплелись звуками, как деревья в лесу корнями и ветвями. Они для меня все первые, все главные. Одна без другой не существует. Они триедины. Три круга моей жизни...” – пишет Г. Бельгер (2, с. 6).

Г.Бельгер позволяет создавать художественные произведения, в которых ценностно-экцептные системы трех языков (трех миров) взаимопросвечивают друг друга. В его произведениях, независимо от того, на каком языке они написаны, все время присутствует триединый стиль. “Три струны души” писателя, ситуация “Триязычия”, несомненно, обогащает все национальные культуры (немецкую, казахскую, русскую), ибо “лишь знание языков с иным мышлением приводит к надлежащему пониманию собственного языка, а следовательно – и культуры” (6).

С другой стороны, человеку иной культуры в привычном открываются вдруг неожиданные грани, воз-

возможности, которые изнутри, например, казахской культуры и языка, не видны. Поэтому, в творчестве Г.Бельгера возникает такое явление как взаимопроникновение национальных образов мира, их “неотгороженность” друг от друга, и “если тут и отталкивание, то оно с пониманием” (1).

Герольд Карлович Бельгер родился 28.10.1934 года в городе Энгельс Саратовской области в автономной Советской Социалистической Республике немцев Поволжья, которого не стало в трагическом 1941 году. Семья Бельгера в числе семей других спец-переселенцев была депортирована из Поволжья в Казахстан. Первое самое яркое впечатление – безбрежность степной шири – взволновало и даже потрясло мальчишку с Поволжья.

В своем произведении “Родство” Герольд Карлович Бельгер пишет: “Полузаглохшая тропинка, причудливо извиваясь”, то ныряла в задумчивые березовые колки, то надолго исчезала в печальном по-осеннему пшеничном поле, то вновь взбиралось на бурые холмы. Степной ветерок лениво шевелил сивые метелки ковыля. Вдали, из горизонта, там, где сонно текла речка Ишим, смутно темнел тугай. Монотонно поскрипывала арба, отрешенные волю поцокивали копытами, и узкоглазый возница с задубевшими от ветра и зноя лицом заунывно тянул бесконечные песни. Неведомый мир простирался вокруг, и, казалось, дороге не будет конца. Но вот, когда солнце, багровея, нависло над тугаем и впереди, за бугром, взвился тонкой струйкой дымок, возница, оборвав свою песню, горланно произнес: “Аул”. Мальчик понял: мир огромен, и степь это – тайна, которую предстоит узнать, постичь. А безбрежность степи, ее величия, ее таинственность, ее прошлое, настоящее и будущее вмещаются в одно крылатое слово - Казахстан”. И с того времени пересеклись мои пути с Казахстаном во времени и пространстве (3, с.3). Таким образом, Казахстан стал для писателя второй Родиной.

В русской лексикографии лексема “родина” имеет 2 основных значения:

1. родина - как родная страна – “Родина” и “большая родина”;
2. родина - как место рождения - “малая родина” (7, с. 628).

В казахском языке слово Эль (Родина) более широкое и емкое. Так, например, в казахско-русском словаре (8) приведены 5 наиболее распространенных значений этого слова:

1. – страна, государство
2. – отечество, родина, родной край
3. – народ, население, люди, публика, люд, масса людей
4. – ист. племя, племенной союз; родовой
5. – перен. мирный человек (племя, народ)

О многогранности слова Эль в казахском языке с большим вниманием и любовью говорит Г. Бельгер. Выражаясь словами лирического героя повести “Там в долине” писатель рассуждает так: “Сколько же смысла, оттенков добра и любви в коротком слове “Эль”. Оно означает: мой край, моя родная сторонка, близкие мне люди, сородичи, край – опора, край защита, край – отрада, земля моей чести, моей совести”. (5, с.11).

Герольд Бельгер – представитель депортированного народа и таких в Казахстане, очутившихся на этой земле не по доброй воле, очень много. И, конечно, далеко не все восприняли эту землю родной. Для иных она так и осталась местом ссылки. И в том ни земля,

ни народ, ни сам депортированный не виноват. Это мы считаем, глубокая и трагическая проблема с безбрежными социальными, психологическими, нравственными, этническими нюансами. Если для иных Казахстан так и остался местом ссылки, то для Г. Бельгера Казахстан стал той родиной, той “Эль”, которая придала смысл и содержание всей его жизни. Рассуждая о том, что значит для него Казахстан писатель говорит: “Кто я в Казахстане? Конечно, инородец, но не чужестранец. Более того, иногда я забываю, что я инородец. Нередко ощущаю себя представителем коренной нации. И казахи за это меня не укоряют, не осуждают”.

Известно, что кроме понятия большая Родина есть понятие “малая родина”. Оно обычно употребляется как обозначение своего рода “место рождения” души и в каком-то смысле ее “взлетной площадки”. Зачастую “малая родина” принимает у иных писателей ностальгический оттенок и “начинает звучать как бы даже в стиле “ретро”, навевая некое приятное томление духа. “Старый Арбат” или “Марьяна роша” или “Вот моя Деревня”, вот мой дом родной... “- все это может быть воспринято и исполнено в стиле “ретро” и превратиться в своего рода “сувенир души”.

Большой интерес с точки зрения экспликации автора о “малой родине” представляет цикл эссе “Эль”, где писатель размышляет о родине, о священном семейном очаге, родительском доме. Зачином к этому произведению являются следующие слова: “В каждом языке существуют такие слова, понятие которых значительно шире и объемнее, чем их примерный синоним в других языках. Они часто просто не имеют адекватности. Вот, к примеру, казахское “Эль”. Перевести его можно на русский язык как “население”, “народ”, даже “страна”. Так это слово толкуется в словарях. И это, в общем-то, верно, хотя при этом теряются кое-какие весьма значительные нюансы. Казах говорит: “мой Эль” и означает это: мой аул и его окружение, край моих предков; моя малая родина, место, где капнула первая капля крови от моей пуповины (5, с.1).

Анализируя эссе “Эль” отчетливо понимаешь автобиографическое начало этого произведения. Автор пошагово излагает свое художественное осмысление “малой родины: “Мне здесь знакома каждая тропинка, каждый кустик, каждая ложбинка в хаотический причудливом нагромождении могучих валунов, до блеска отшлифованных водой и ветром. И все же каждый раз, когда я прихожу в себя и взбираюсь на самый высокий валун – кара тас, откуда так хорошо открывается своеобразная красота Есиля, у меня от радости, от счастья сжимается сердце. Мне дорог этот маленький, не отмеченный ни на каких картах клочок земли, укромный уголок, должно быть, еще в незапамятные времена названный предками моих земляков Тас-уткель – Каменным бродом. Видно, у каждого человека есть на земле такой единственный уголок, своя отправная точка, откуда он есть и пошел” (5, с.2).

Высшей точкой в развитии темы “малой родины” являются строки произведения, где говорится о мощной жизненной энергии, исходящей от нее: “Видишь, какой я сильный, неукротимый! – словно говорит горный поток. - Для меня нет никаких преград. Будь и ты смелым и отважным. Дерзай! Страхни с себя лень, сонную одурь. Не унывай, не робей, никогда не теряй надежды”. “Малая родина” – это святая, которая провожает своих питомцев в большую жизнь и грустит от мысли, что может быть прощается надолго.

Продолжая тему “малой родины” в эссе “Эль” Г. Бельгер размышляет о родительском доме, о его “генетической памяти” и особо притягательной ауре: “Для меня незабываемы, священны, три родительских дома: бабушкин дом на Волге, дом-очаг в Северном Казахстане, благословенная обитель моего земного обитания и дом в Ташкенте, долгие годы служивший благословенным приютом всех детей, всех внуков, правнуков, зятьев, снохи, близких и дальних родственников...”. Согласно концепции автора отчий дом – это точка опоры на земле. “Возможность побывать в нем и есть мое счастье, мое главное неповторимое богатство, моя мудрость и отрада” – размышляет герой рассказа “В отчем доме”... - Вот я и приехал в отчий дом, сподобился после годовой разлуки, чтобы обрести душевное равновесие и явственнее ощутить, что есть какая-то другая жизнь, полная притягательной тайны, более простая и мудрая, без спешки и погони за мнимыми соблазнами, протекающая в другом измерении”.

Также как и у иных писателей тема “малой родины” у Г.Бельгера носит ностальгический оттенок. “Что же происходит с человечеством?” спрашивает автор. “Что сохранили в тайниках души от генетической памяти, родовой ауры?” те, кто покинул просторы Родины, “скитаясь в Китае, Афганистане, Пакистане, Индии, Турции? Какую искру от священного родового очага они оставляют своим внукам, правнукам европеизированные ныне казахи?”.

Мудра и пронзительна тема эссе “Пепелище”. “Плутая по дебрям судьбы, я ловлю себя на мысли, что гнездо дедов и прадедов, родимое пепелище, место, где был резан твой пуп, дом, в котором ты обитал вместе с родителями и единокровными братьями и сестрами, откуда ты пошел и есть, где встал на крыло, - священные обозначения, главный исток и ориентир, твоя честь, достоинство, опора, вечная надежда и память. Проще говоря, твои корни, которые поелико возможно, не след перерубить, вырвать, вытравить”. “Человечество сбивается со своего извечного круга. Искривляются пути-дорожки”, заключает писатель, не скрывая горечи у пепелища родительского дома. Грустные, в общем-то размышления, волнующие. Они призывают призадуматься и мысленно взвесить истинные ценности в человеческой жизни.

Те же раздумья Г.Бельгера продолжают в его эссе “Аул”. Автор превозносит казахскую степь, которая заменила ему родину и прародину. Прослеживая взаимоотношения между семьей спец-переселенцев и аульчанами в те далекие военные годы, Г.Бельгер заключает, что “Аул – это своеобразный мир. Это понятие теплое, душевное, близкое, родное, сердечное. Аул – как родной очаг. Аул – как большая семья. Аул – родной кров на единой земле, под единым небом. Аул – твоя совесть, любовь, забота, гордость, зеленый причал, отрада. Аул – начало Родины”. И странная истина открывается вдруг в раздумьях мудрого философа и

филантропа. “Мало ли на свете одиноких, неприкаянных горемык, лишившихся по злой воле родины и в горестях и муках коротающих свой куцый век?” И чем-то они похожи на манкуртов, но на манкуртов по доброй воле, забывших свой милый эль. А значит, хуже манкуртов, потому что никто не отнимал у них права и счастья иметь свой эль”.

Обращение писателя к теме “малой родины” в эссе “Эль” заканчивается узлом: “И такая тебе открылась тогда истина, что у каждого человека, помимо большой Родины, непременно должна быть родина “малая”, свой родной край, свой заветный уголок, свой лесок свое укромное местечко на берегу тихой речки, свой – на худой конец – любимый кустик возле отчего дома. Несчастен тот, кто не помнит своего родного места, своей Земли, но трижды несчастен тот, кого не помнит уже сама Земля, как твоя родная мать, - последняя твоя вера, последняя твоя надежда в жизни, и если уж она предаст тебя Забвению, то ты уже и не человек вовсе, а тлен, прах. Да, тлен, прах.” (5, с.105).

Таким образом, анализируя творчество Г. Бельгера, сына немецкого, казахского и русского народов, подчеркивающего значение влияния 3-х культур, 3-х систем мировидения в становлении своей личности, можно сказать следующее. Среди многочисленных направлений его творчества наиболее остро, эмоционально звучат мотивы родины, большой и малой. Чувство Родины у героев неотрывно от мысли о счастье, гармонии, единстве людей, о корнях, генетической памяти родительского очага. По его мнению “у каждого человека, помимо большой Родины, непременно должна быть родина “малая” - источник жизненной силы, вечности и красоты. Тема “малой родины” у Г. Бельгера, также как и у иных писателей имеет ностальгический оттенок, в связи с личностным аспектом раскрытия этой трагической темы родины, большой и малой.

На наш взгляд, представительство в творчестве Г.Бельгера языка традиций, жизненного опыта трех разных этно-социальных образований, этно-культурных стихий обостряет в нем объединительное, глубоко гуманистическое начало. Поэтому, ветвится память по родословному древу писатель, стремясь в истоках найти начало своего целостного бытия.

Литература

1. Ананьева С., Бабкина Л. Творчество Герольда Бельгера в контексте современного литературного процесса. – Алматы, 2004
2. Бельгер Г. Мотивы трех струн: Литературно-критические статьи, портреты, эссе. А.: Жазушы, 1986, 304 с.
3. Бельгер Г. Родство. А.: Казахстан, 1991, 254 с.
4. Бельгер Г. Там в долине.// Простор, 1989, №3, с. 7-46
5. Бельгер Г. Эль. // Цикл эссе. Галым, 2005
6. Бельгер Г. Три струны моей души // Абай. 2001, №3.
7. Казахско-русский словарь. 2001
8. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. 2006.

Сагындыкова К.С.
ФМО ИИМОП
Ж. Баласагын атындагы КУУ

ЖАРАТЫЛЫШ КУБУЛУШТАРЫНЫН АТООЛОРУНА БАЙЛАНЫШТУУ МЕТАФОРА (Ч.Айтматовдун чыгармаларынын негизинде)

Доорубузду гениалдуу жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тили ар тараптан терең изилденип келе жатат. Ч.Айтматов өзүнүн чыгармаларында метафораларды кеңири колдонгондугун китептин кайсы бетин ачсаң да, каалаганча таба аласың.

Биз бул макалабызда жазуучунун чыгармаларынан алынган жаратылыш кубулуштарына, көрүнүштөрүнө байланыштуу метафораларды карап чыгуу максатын көздөдүк.

Метафора – гректин *meta* жана *tarein* – деген сөзүнөн алынган, бизче «ооштуруу, кейиптештирүү» деген маанини билдирет. Ал эми ооштуруу, кейиптештирүүнүн негизин адамдардын, айбанаттардын, жаратылыштагы көрүнүштөрдүн, кубулуштардын формасы, өңү-түсү, белгиси, касиети, сапаттык же кыймыл-аракеттик мүнөздөрүнүн өз ара окшоштуктары, жалпылыктары түзөт [7, 59]. Метафора – татаал, көп кырдуу тилдик кубулуш. Аны изилдөө Аристотелден баштап, бүгүнкү күнгө чейин илимдин изилдөөчүлөрүнүн көңүлүн буруп келе жатат.

Лингвистикада метафора, биринчиден, лексика-семантикалык, экинчиден, семантика-стилистикалык кубулуш катары каралат. Ошондуктан тил илиминде метафора семантикалык жана лингва-стилистикалык жактарынан караштырылары белгиленип жүрөт [7, 1975:11]. Чындыгында, метафораны ар тараптан караштыруунун чоң мааниси бар. Мисалы: *Чоң сайдын таманынан тиги кырга чыккычакты итапкан өр. Кышында өтсөң, жолдун эки тарабындагы ээн адырдан бороон улуп, кар тозоңу уруп турат, жайында өтсөң леп эткен жсел жортпой үп болуп, дымыктырып курутат* [15 б.]. Мисалда көрсөтүлгөн метафораларда образ жана предмет бир эле сөздө берилип, ал түз жана өтмө мааниге ээ болот. Окумуштуу Б.В.Томашевский метафоранын маанилери жөнүндө «Метафоранын эки мааниси: түз жана өтмө мааниси бар» деп белгилеген [8, 221].

Ч.Айтматовдун чыгармаларынан пейзаждык метафораларды жолуктурабыз. Мисалы: «*Акактап күйүккөн шамал талаадан жулунуп келип, саманды уйгу-туйгу сапырыштырып, кыrmандын четинде кыңырыла түшкөн боз үйгө бир тийип, жол менен сабалап куюндады*». «*Бирде жээкке урунган эрке толкундар угулар – угулбас шыпышынып, бирде тым – тырс ойлоно калып, сагынычтуу санаага толгондой, алда эмнеге муңдана үшкүрүп, жулкунган шамал булут айдап, жсаан айдап, бутактарын кайрып тийгенде, теректер бой тиреше чыңалып, «бизди жыгалбайсың» - дегендей, өжөрлөнө күүлөнүшөт*» [434 б.]. Бул сүйлөмдөрдөн «абанын горизонталь багытындагы жылышы, катуулап соккон жел» дегенди билдирүүчү жаратылыш кубулушу болгон **шамалды күйүккөн, жулкунган** деген сөздөрдү колдонуу менен, жандуу сүрөттөйт. Ошондой эле шамалды образдуу сүрөттөп, окурмандын ага карата көркөм ой жүгүртүүсүн талап кылат.

Эгерде жаратылыш кубулуштарына байланыштуу метафораларды лексика-семантикалык топторго бөлүштүрсөк:

1. Аба ырайына байланыштуу метафоралар (күн, күн ырайы)

2. Жаан-чачындын атоолоруна байланыштуу метафоралар (жамгыр, жаан, мөндүр, өткүн, кар, борошо)

3. Аба агымынын кыймылынын атоолоруна байланыштуу метафоралар (шамал, жел, бороон, борошо)

4. Абанын температурасынын атоолоруна байланыштуу метафоралар (аяз, суук, ызгаар, тон)

5. Буунун суюктукка айланышынын натыйжасында пайда болгон заттардын атоолоруна байланыштуу метафоралар (булут, кара булут, туман,)

6. Атмосферадагы кубулуштардын аттарына байланыштуу метафоралар (чагылган, күн күркүрөө (гром), чагылгандуу жаан)

Жогорку лексика-семантикалык топтордон

а) Аба ырайына байланыштуу метафораларга мисалдар:

“*Боз чаңыл булуттардын арасынан күндүн көзү өлүмсүк тартып суз көрүнөт*”, [164 б.] “*Бирок булуттар кайра ыдырап, күндүн көзү ачылды*” [122 б.]. Аба ырайы дайыма өзгөрүп туруучу атмосфералык абал. Анын өзгөрүлүшү атмосферанын түзүлүшүн мүнөздөөчү элементтердин бардыгы (температура, басым, тыгыздык) мейкиндик жана мезгилге байланыштуу. Бул **күндүн көзү өлүмсүк тартып суз көрүнөт** деген сүйлөмдөн аба ырайынын начар болуп, күн бир аз эле көрүнүп тургандыгы айтылып жатат.

б) Жаан-чачындын атоолоруна байланыштуу метафораларды мисалдардан көрсөтсөк:

«*Кыш кечигип түшүтү, жумшак түшүтү, жсааган кар эсер тиштеп жатып албай бат-бат эрип, малдын чөбү жеткиликтүү болду*» [44 б.], «*Дагы эки-үч имерим айдоо калганда, жсаан да жселдирип жетип келди*». «*Алаканын шак коюп, камчыланан келгендей күү менен тийген тентек өткүн айыл арасына оюн салып, бүлүк түшүрдү*» .

«Өткүн, өткүн өтүп кет,

Кара сууну кечип кет». [617 б.].

Өткүн - негизи бат эле жаап, өтүп кетчү жаан эмеспи. Ошондой болсо дагы, жаап эле тим болбостон, бир топ алакетке салгандыгы сүрөттөлгөн.

в) Аба агымынын кыймылынын атоолоруна байланыштуу метафоралардан :

«*Түп-түбү менен орношкон дүпкүр чийлердин башын сыдырып, шамал гана жсыланчасынан тигинден-мындан тымызын ышкырат* [416 б.], «*Бала фонарь жарык кылып турду. Далё шыптагы жыл-*

чыктардан *жел эпкини ышкырат, таң сурданып, сырт суук*» [277 б.], *«Согуштун ырайымсыз шамалына өңү тотуккан, муруту ак аралаган, ошол эле болбосо эр мүчөсү уютуп койгондой чымыр, теше тиктеген көздөрү учкун атып курч»* [24 б.], *«Үйүргө сүрөөлөш кошо чабайын деп умтулгучакты от жал-тылдаган борошо тегерете уюлгуп, буюктурга камап калат, борошонун ачуу муздак куйругу кулакка-тумшукка чапкылап, көзү менен таноолоруна кар толуп калып жатты, ысык-күйүп тердеп келатса да, калчылдап чыйрыгып, үшүп чыкты»* [19 б.] Алай-дүлөй, уйгу-туйгу, шамал аралашып жааган карды **борошо** деп айтабыз. Ал эми бул сүйлөмдө шамал аралаш жааган кардын муздактыгы, карды шамал учурган мезгилде бороондоп, узун болуп учуп бараткандай көрүнөт. Куйрук узун болот эмеспи, ошондуктан муздак борошо Гулсарыны кулак-тумшукка ургулап, чапкылап жаткандай, жазуучу тарабынан сүрөттөлгөн.

г) Абанын температурасынын атоолоруна байланыштуу метафораларга:

«Эми алардын көргөн күнү не болот? Убакыт өтүп атат, эл согуштун ызгаарын унута баштады, бирок тиричилиги оңолбой келатат го?» [46 б.], *«Чыкылдаган темир аяз, бөрү улуган түндөр, ат үстүнөн түшпөй ээрде тоңгон күндөр, отко кактаганда жаны качкан манжалары сыздап ооруп ыйлап жибербеске эрдин кесе тиштеген учурлар адамдын эсинде»* [32 б.] *«Чилде ызгардуу келди. Бир аптадан бери шамал уйгу-туйгу түшүп, бошоң кардын баарын күрткүгө жыйнап, аяз камаган чыйырлар, темирдей «зиң-зиң» этип нык кычырайт»* [425 б.] Күн ачылганы ачылды, бирок башка кырсык тооруду – **жерди тоң тишпей баштады** [126 б.]. Аяз – кыш мезгилиндеги атмосферанын төмөнкү температурадагы абалы. Ал мезгилде суук болуп, үшүк жүрөт. Кыргыз адабий тилинде катуу суук – аяз, ызгаар деп айтылат. Биз согуш дегенден – өлүм, ый, бүлүк, ызычуу, майыптар жана кыйылган өмүрлөрдү элестете алабыз. Жазуучу «Гүлсарат» повестиндеги колхозчулардын (адамдардын) согуш мезгилиндеги өткөргөн күндөрүнүн катуу болгондугун, **ызгаарга** салыштырып, согушту унута баштагандыгын ушул метафора аркылуу берген.

д) Буунун суюктукка айланышынын натыйжасында пайда болгон заттардын атоолоруна байланыштуу метафоралардан:

«Чокмороктошкон кара булуттар тытылып тарай баштады, бирок асмандын чыгыш тарабы даае куркүрөп өксүгүн баса албай жаткансыйт» [69 б.], *«Каз боор булуттар тиги чыгыштын көк жээгинде каалгыйт»* [70 б.], *«Кече эле жер бети кара элге, бүгүн күнгөй-тескей дебей тегиз кар жамынып, тоо боорлоп ак боз киргилт туман илеңсалаң жылжыйт»* [418 б.]. Бул мисалдардан булуттардын жана тумандын образдуу салыштыруулары көрүнүп турат. Чокмороктошкон дегенден – биз бир жерге үйүлүп калган нерсени түшүнөбүз. Бул жерде чокмороктошуп чогулуп калган кара булуттардын акырын тарай баштаганын байкап жатабыз, ал эми **каз боор булуттар** дегенде, булуттар каздын бооруна окшошуп, каалгып баратканы элестелет, **ак боз киргилт туманда**, тумандын өңү, таза эмес кир өңдөнүп, акырындан жылып бараткандай көрүнөт.

ж) Атмосферадагы кубулуштардын аттарына байланыштуу метафораларга:

«Чагылгандар булуттун арасына көгүлтүр жалын ойнотуп, карагай сынгандай кургак чатырап

күн куркүрөдү». Чагылган – атмосферадагы өтө зор электр учкун түрүндөгү заряд, ал күчтүү жарк этүүнү жана үндү (күн куркүрөөнү) пайда кылат эмеспи. Булуттун арасында чагылган жарк-журк этип көрүнгөндөй болуп образдуу салыштырылды. Белгилүү окумуштуу Н.Д.Арутюнова «метафорада - образдуу салыштыруу субъектин касиеттерине б.а. сүйлөп жаткан адамдын аны колдонуудагы максатына байланыштуу. Метафора туюнтуунун гана каражаты эмес, ой жүгүртүүнүн да маанилүү куралы болуп саналат» деп жазат [2, 222 б.].

Метафоранын кайсы сөз түркүмдөрүнөн жасалып жаткандыгын билүү да маанилүү. Сөз түркүмдөрүнүн ичинен зат атоочтук жана этиштик метафораларды жазуучунун чыгармаларынан кездештирүүгө болот. Зат атоочтук метафорага мисал: - *«Толгонай, байкуш Толгонай, алдагы калтаңдаган башыңды ошондо боз кыроо чалбадыбы»* [585 б.] Бул сүйлөмдө жандуу нерсенин аты жансыз нерсенин атына өтмө мааниде колдонулуп, сөздүн метафораланышына алып келди. Этиштик метафораларга: - *«Ошондон кийин жаан улам күч алып, ылдый чөгө берген булуттар тоолорду жылчык калтырбай чүмкөдү»* [301 б.]

Метафора өзүлөрүнүн түзүлүшүнө карата:

1) жөнөкөй; 2) татаал болуп бөлүнөт [4, 60]. Сүйлөмдүн тизмегинде эки же андан көп сөздөрдөн турган метафораларды татаал метафора дейбиз. Ч.Айтматовдун чыгармаларында жаратылыштын кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу татаал метафоралар эң эле көп: *«Желе-жорто жүргөн сыдырым, караңгыда шабыр-шубур этип, чайналган эгин үстүнө кыймыл жаратып, көлөкө ойнотуп жатты»* [564 б.]

«Станция турган капчыгайдын ичи, шамалдын уюткусу ошол жерде эмеспи, кар учуруп, ышкырып турган экен»[580 б.], *«Түн коюну ызгаар, сөөк какшаткан шамал»* [107 б.].

Жыйынтыктап айтканда, ойду таасын жана көркөмдөп берүүдө метафоралардын мааниси зор. Жазуучу жаратылыш кубулуштарынын көп түрдүүлүгүн, асылдыгын, байлыгын, өзгөрүлмөлүүлүгүн жана кайталангыстыгын метафоралык салыштыруу аркылуу бере алган. Ч.Айтматовдун чыгармаларынан пейзаждык метафораларды да жолуктура алдык. Ошондой эле чыгармаларда зат атоочтук жана этиштик, жөнөкөй жана татаал метафоралар көптөп саналат.

Адабияттар

1. Айтматов Ч.Т. Гүлсарат. Повесттер [Текст] / Ч.Т.Айтматов. – Ф.: Кыргызстан, 1976. – 644 б.
2. Арутюнова Н.Д. От образа к знаку. В кн.: Мышление, когнитивные науки, искусственный интеллект. [Текст] / Н.Д. Арутюнова – М., 1988. – 222 б.
3. Бессарабова Н.Д. Метафора как языковое явление. Значение и смысл слова: художественная речь, публицистика. / Под ред. Д.Э.Розенталя. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 200 с.
4. Давлетов С., Акматалиев А. Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттар/салыштыруу, метафора [Текст] / С. Давлетов., А. Акматалиев. – Б., 1992. – 64 б.
5. Кожая Эргун. Түрк жана кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн салыштырма типологиясы. -Б., 2010.
6. Лакофф Д., Джонсон М. Метафора котормасымы жибем. [Текст] / Д.Лакофф М. Джонсон – М., Прогресс, 1990, 416 с.
7. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. [Текст] / А.Сапарбаев - Б., 1997. 326 б.
8. Томашевский Б.В. Стилистика и стихосложение. [Текст] /Б.В.Томашевский. - Л., 1975.

МАХМУД КАШГАРИНИН “ТҮРК ТИЛДЕРИНИН СӨЗДҮГҮ” АТТУУ ЭМГЕГИНДЕГИ КУРУЛУШКА ТИЕШЕЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ ТУЮНТУЛУШУ

Түрк тилдеринин тилин ошол тилде сүйлөгөн элдеринин тарыхы менен байланыштуу изилдөө түркологиядагы негизги проблемалардан болуп саналат. Бул маселени чечүүдө түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы менен салыштырма тарыхый этимологиялык сөздүгүнүн материалдарынын чоң мааниси бар.

Түрк тилдерин изилдөөнүн тарыхында салыштырма-тарыхый метод да, жөнөкөй салыштыруу методу да (сопоставительный метод) колдонулуп келе жатат.

Жөнөкөй салыштыруу методунда салыштырма-тарыхый методдун кээ бир элементтеринин колдонулушу мүмкүн. Мына ошондой эмгектерге XI кылымдагы Махмуд Кашгаринин сөздүгү кирет.

Махмуд Кашгари (Махмуд ибн-Хусейн ибн-Мухаммед — туулган жана өлгөн жылы белгисиз) XI кылымда жашаган көрүнүктүү түрколог-филолог. Кашгарда атактуу үй-бүлөдө туулган. Махмуд башталгыч билимди өзүнүн туулуп-өскөн шаары Кашгардан алат, окуусу Багдад шаарына барып улантат, илимий адабий эмгектерин жазууда араб тилинен пайдаланат. Түзгөн сөздүгүнүн мазмунуна караганда, Махмуд Кашгари лингвистика, география, тарых жана башка илимдерди мыкты билген.

Багдаддан көп илимдердин тармактары боюнча кеңири билим алган. Анын түрк тилдери жана диалектилери жөнүндөгү эмгектеринин ичинен биздин заманыбызга келип жеткени — «Дыван лугат-ит-түрк» аттуу эмгеги; ал 1072—1074-жылдары жазылган. Махмуд Кашгари, бул сөздүктөн тышкары, түрк тилдеринин грамматикасын да жазган, бирок ал эмгек биздин заманыбызга келип жеткен эмес. Жогоруда аталган сөздүктү жазуудан мурда автор көп жылдар бою түрк тилдеринин лингвистикалык, тарыхый, этнографиялык материалдарды чогулткан, түрк тилдерин, адабиятын, фольклорун, үрп-адатын үйрөнүү максаты менен көп түрк урууларын кыдырып аралап чыккан.

Анын атактуу сөздүгү биринчи жолу Турциянын Стамбул шаарында 1915-жылы (1-2-том), 1917-жылы (3-том) басылып чыгат. Түрк тилинен өзбек тилине үч томдук сөздүктү С. М. Муталибов 60-жылдары которуп, басмадан чыгарат. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө көп сандаган фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик материалдар салыштырмалуу планда берилген. Сөздүктө лексикалык материалдардын кайсы урууга таандык экендигин, түрк урууларынын территориялык жактан таралышы, түрк тилдеринин классификациясы жана тарыхый фонетикасы, грамматикасынан кабарлар, түрк элдеринин тарыхы, географиясы, этнографиясы, поэзиясы, фольклору сыяктуу материалдар баяндалган. Сөздүктө түркмөн, огуз, чигил, кыргыз урууларынын тилдеринен алынган 7500 сөз берилген. Көпчүлүк сөздөрдүн мааниси иллюстративдүү материалдар аркылуу түшүндүрүлгөн, такталган; иллюстративдүү материалдар

катарында макалдар-лакаптар, афоризмдер, кыска-кыска ырлар берилет. Түрк урууларынын XI кылымдын экинчи жарымында территориялык жактан таралышына карата дүйнө жүзүнүн тегерек картасын сөздүккө тиркеме катарында берген; түрктөрдүн 20 урууга бөлүнө тургандыгын, кандай-кандай түрк урууларынын бар экендигин, түрк тилдеринин фонетикалык, морфологиялык жактан чыгыш (чигил, тухси, йагма ж. б.) жана батыш (кыпчак, огуз, печенег, булгар, сувар ж. б.) топ болуп эки топко бөлүнөрү сөздүктө көрсөтүлгөн. Махмуд Кашгаринин жазган сонун эмгектери боюнча аны өз заманындагы көрүнүктүү лексикограф жана лингвист, этнограф жана фольклорист, географ жана тарыхчы деп атоого мүмкүн.

Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө түрк тилдери (уйгур, кыпчак, огуз) жөнөкөй-тарыхый салыштыруу жолу менен бир-бири менен салыштырылган. Түрк тилдеринин өз ара бири-бири менен болгон жакындыгы же бир-биринен алыстыгы тиешелүү тилдик материалдар аркылуу берилген.

Түрк тилдерин өз ара айрым топторго бөлүштүрүүдө төмөндөгүдөй белгилерге таянат:

- 1) сөз башында й//ж тыбыштарынын колдонулушу (йахиш//жакшы);
- 2) сөз башында м//б тыбыштарынын колдонулушу (мен//бен);
- 3) сөз башында т//д тыбыштарынын колдонулушу (таг//даг) ж. б.

Фонетикалык жана морфологиялык белгилер. Ошентип, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө түрк тилдеринин тектештиги лексикалык жана грамматикалык жактарынан салыштырылган. Түрк тилдери орто кылымдын ичинде айрым араб окумуштуулары тарабынан да өз ара жөнөкөй түрдө салыштырылып, сөздүктөр түзүлүп келген.

Тил илиминин пайда болушунан тартып, атап айтканда, салыштырма тил илими пайда болгондон тартып тилди элдин тарыхы менен байланыштуу кароо керек экендиги айтылып келе жатат. Тилди элдин тарыхы менен байланыштуу кароо тил илиминдеги негизги маселелерден болуп эсептелет.

Тилдердин өз ара тектештигин аныктоодо бул маселе айрыкча мааниге ээ болот. Түрк тилдери — чыгышы жана типологиялык белгилери жагынан өз ара жакын тектеш тилдер.

Түрк тилдеринин өз ара тектеш экендиктери грамматикалык, фонетикалык түзүлүштөрүнөн жана сөздүк составынан айкын көрүнөт. Эгерде якут жана чуваш тилин кошпой айтканда, түрк элдеринин тилдеринде сүйлөөчүлөр Чыгыш Европа менен Кавказдан тартып, Орто Азия менен Борбордук Азия жана Сибирде өз ара бири-бири менен түшүнүшүп, сүйлөшө алышат. Кээ бир түрк тилдеринде эркин түшүнүшүп, эркин сүйлөшүүгө болот. Бул факт түрк тилдеринин өз ара эң эле жакын экендигин көрсөтөт.

Ар бир конкреттүү тил жалпы элдик тилдин баскычына өнүгүп жеткенге чейин, ал өзүнүн башынан, сөзсүз ар түрдүү тарыхый учурларды өткөрөт. Элдин басып өткөн тарыхый учурлары тилге да тиешелүү даражада таасирин тийгизип отурат. Бул жагынан тилди элдин тарыхы менен тыгыз байланыштуу кароо тил илиминдеги орчундуу маселелерге кирет.

Тил илиминин Я. Гримм, Ф. И. Буслаев сыяктуу көрүнүктүү өкүлдөрү тилди элдин тарыхы менен байланыштуу кароону талап кылышкан.

Брас, тил илиминде тилди элдон тарыхы менен байланыштуу кароого каршы турган агымдын өкүлдөрү да болушту (натурализм агымы, анын көрүнүктүү өкүлү — А. Шлейхер, социологиялык агым, анын көрүнүктүү өкүлү—Ф. де-Соссюр, азыркы структурализм агымы, Н.Я. Марддын тил жөнүндөгү «Жаңы окуусу» ж. б.).

Тилдин тарыхынын элдин тарыхы менен байланыштуу экендиги тилдин коомдук табияты менен шартталышкан. Тил өзгөчө коомдук көрүнүштөргө жатат. Тил коомдук көрүнүш болгондуктан, ал коомдун өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Башка коомдук көрүнүштөргө караганда тилдин спецификалык бөтөнчөлүктөрү мына мында: тил адамдардын байланыш куралы катарында, өз ара пикир алышып, түшүнүшүп туруунун куралы катарында, турмуш жагынан кишилердин ишинин бардык тармактарында биргелешип иштөөнү жолго коюу мүмкүндүгүн берүүчү курал катарында коомду тейлеп турат.

Мына ошентип, тилдин тарыхын ал тилдин ээси болгон элден, элдин тарыхынан ажыратып кароого болбойт.

• **Алачу**– алачык (271) Кыргыз тилинин алачык сөзү эки мааниде 1) “Керегеси жок кичинекей боз үй”. М.: Кан үйүнүн тардыгы ай, кара алачыгымдын кендиги ай (Макал), 1860-жылдын күзүндө Сатылгандын алачыгы кубанычка толду (Бөкөнбаев); 2) “Боз үйдүн уугун жерге сайып, же эки канат керегенин баштарын териштирип, үстүнө туу жаап, же болбосо чабык жыгачтардын башын байлап, үстүнө чөп ж.б. нерселерди жаап жасалган кепе” маанисинде кездешет. М.:Сайма алачык, чөп алачык ж.б.

• **Аркук** – устун, шырык. Эки там же эки түркүктүн үстүнө коюлуучу жыгач (227). Кыргыз тилинде устун (“Сомдолгон, бутактары жок узун жоон жыгач”) жана шырык (“Бутактары жок, ичке өскөн узун карагай”) формасында кездешет.

• **Арыг** – чатырдын жапкычы. Барскончо (149). Кыргыз тилинде эскирген сөздөрдөн.

• **Бычкум** – үйдүн бастырмасы (829). Кыргыз тилинде кездешпейт.

• **Ейегү** – каптал. Чатырдын капталы да “ейегү” деп аталат. Тоо капталын да “ейегү йер” дешет (273). Кыргызча чатырдын этеги, жээги маанисинде айтылат.

• **Жыт** – камыш, тикенектен жасалган кепе, алачык, күркө (565)

• **Или кабууч** – илгич эшик. Кулпу килитсиз ачылган эшик (194). Азыркы кыргыз тилиндекабууч сөзү колдонулбай, эшик сөзү колдонулат.

• **Кабууч** – эшик.(653)

• **Керегү** – чатыр. Түрмөнчө. Отурукташкан элдин кышкы үйү. Макалда мындай деп келет: “көк көрди керегү йүзти – көп кыйынчылык көрдү, чатырды жо-

нуна көтөрүп кетти (773). Кыргызтилинде кереге сөзү “Боз үйдүн бири-бирине кайчылаштырылып, көк менен бириктирилген, төрт чарчы көздөрү бар, сыртынан чий, кииз каланып, үстүңкү кырына ууктарды беките турган каптал жыгачтары”. М.: Керегенин баштары, кереге көктөө. Өтмө маанисинде “Тамдын же башка курулуштардын дубалы аталып калган: Береги төрт керегеси сокмо боз тамдын төбөсүндө карарып бирдеме турган (Сыдыкбеков), Заводдун фундаенти орнотулуп, керегеси көтөрүлдү (Сасыкбаев) ж.б.

• **Кирит** – килит, ачкыч. Бул сөз араб тилиндеги эквиваленти “иклид” сөзү менен шайкеш келет. Каф – тамгасына алмашкан, лам – тамгасы ра тамгасына алмашкан, даль – тамгасы та тамгасына алмашкан жана алиф-тамгасы болсо, түшүп калган.(623) Килит болуп кыргыз тилинин диалектисинде кездештирүүгө болот.

• **Сабык** – чатырдын эки (651)

• **Огулмук** – түркүк (289) түркүк сөзү кыргыз тилинде “Тирөөч, мамы” жана өтмө маанисинде “Таяныч, тирек”. Кат артынан карыса, калың журттун түркүгү Эр Семетей аты экен (Семетей) олуп адамга карата айтылат.

• **Суны** – устун, үйдүн түркүгү (359)

• **Сырук** – чатырдын устуну, устун (615). Кыргыз тилинде тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болуп шырык формасында кездешет.

• **Тирегү** – тирегич, бир нерсени тиреп турчу түркүк, устун (773)

• **Тулвир** – кеиндин чатыры, жибек кездемеден аялдарга даярдалган чатыр (787) Түл материалынан чатыр жасалгандыктан түлвир аталып калган

• **Ук** – уук. Айтылышы “ев укы” – үйдүн (боз чатыр) уугу (107). Кыргыз тилинде уук болуп боз үйдүн керегесинен түндүгүнө чейин жеткен, бекитилген атайын башы ийирээк олуп жасалган узун жыгачты атайт.

• **Ууг** – уук, чатыр, боз үйдүн уугу (125) Түшүндүрмөдөгү “чатыр” мааниси өтмө мааниде аталып калган.

• **Чатыр** – чатыр, кепе. Өгүздөр болсо чаашар дешет (707). Чатыр сөзү кыргыз тилинде “Брезенттен, ак ак матадан ж.б. жасалып, төрт урчунан керилип коюлуучу, көбүнчө жайында колдонула турган жеңил үй маанисинде жана өтмө маанисинде “Курулуштардын, имараттардын атмосфералык кубулуштардан сактай турган үстүңкү бөлүгү аталат. М.:Жамгырдан үйдүн чатыры дабырап турду (Сыдыкбеков)

Жогорудагы курулушка тиешелүү аталыштар Байыркы түрк тилдеринин сөздүгүндө кенен орун алган. Алардын ичинен турак жайга гана тиешелүү аталыштар каралды. Андан сырткары курулушка тиешелүү курал-жабдыктардын, эмгек процесстерин жана кесине карата аталыштарды иликтөө келечектин милдети.

Адабияттар

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан, -Ф., 1980.
2. Жумалиев С.С. аыркы түрк тилдери, -Б., 2014.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, -Ф., 1984.
4. Махмуд Кашкари “Түрк тилдеринин сөздүгү” I, II, III том
5. Сартбаев К.К. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, -Ф.,1962.
6. Юдахин К.К. Киргизско – русский словарь, -М., 1965.

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ҮЙ-БҮЛӨГӨ БАЙЛАНЫШТУУ ЭТНОГРАФИЯЛЫК СӨЗДӨРДӨРДҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Этнография термини грек тилинде “этнос” эл, уруу, “графейн” жазуу дегенди туюнтуп, этностордун турмуш-тиричиликтик жана маданий өзгөчөлүктөрүн, элдердин тегин, географиялык орун-очогун, алардын өз ара маданий, этностук, тарыхый байланыштарын изилдеген илим болуп саналат. Андыктан бул термин тилде тигил же бул элдин маданиятынын, каада-салтынын, үрп-адатынын өзгөчөлүгү деген мааниде да колдонулат. Этнографиялык маалыматтар элдердин материалдык жана руханий маданиятынын үлгүлөрүн; этностордун, этнографиялык топтордун, тектеш жана коңшу элдердин, уруулардын келип чыгышын; тил түркүмдөрүн; коңшу жана башка элдер менен этногенетикалык, этномаданий байланыштарын чагылдырып көрсөтөт. Тарых илиминин доктору, проф. О. К. Каратаев этнография илиминин келип чыгышын жана анын өз алдынча толук кандуу илим болуп калыптанышын төмөнкүчө түшүндүрөт: “Байыркы замандардан эле жер үстүндө жашаган элдер өз кошуналары, алардын жашоо турмушу, жер шарттары, кесиптери жана алардын түрлөрү, чарбалык укладдары, кийим-кечеси, үй-бүлөлүк жана никелик мамилелери жана башкалар тууралуу маалыматтарды жазып калтырышкан. Мындай маалыматтар улуу географиялык ачылыштар доорунда зор өлчөмдө чогултулган. Алардын үстүнөн ой жүгүртүү он тогузунчу кылымдын орто ченинде этнографиянын илим катары калыптанышына алып келди.”¹

Он тогузунчу кылымдын аягы, жыйырманчы кылымдын баштарында жаңы эле пайда болгон этнография илими менен лингвистика илиминин кесилишинен тил илиминде этнолингвистика деген жаңы багыт келип чыккан. Тил илиминин бул багытында тил менен маданияттын карым-катышына, элдердин этникалык тарыхы аркылуу алардын тилдеринин тарыхын аныктоого, сыпаттоого өзгөчө басым жасалат.

Калетсиз, ар бир элдин башынан өткөн тарыхтын издерин биринчи кезекте анын тилинен, андан соң анын маданиятынан, каада-салт, үрп-адаттарынан көрүүгө жана алардын жардамы менен ал элдин тарыхын тактап, боштуктарын толтуруп, мүчүлүштүктөрүн оңдоп алууга болот. Биздин бул эмгегибиздин башкы максаты мына ушунда жатат жана бул багыттагы ишибизди, оболу, кыргыз жана түрк тилиндеги үй-бүлөгө байланыштуу этнографиялык сөздөрдү этнолингвистикалык багытта салыштырып, кароодон баштоону максатка ылайык деп таптык. Бул сөздөргө алфавиттик тартип боюнча токтолобуз жана алар төмөнкүлөр:

Аба. Бул сөз араб тилинин آباء [аабааъ] – “аталар” деген сөзүнөн алынган. Андыктан бул сөз түрк тилинде, араб тилиндегидей, “аталар, ата-баба” деген мааниде колдонулат. Мисалы:

Aba vü ecdadlarımız gayretli adamlar imiş. (Mualim Naci) (Кыргызча котормосу: Ата-бабаларыбыз кайраттуу адамдар болгон экен.)

Ал эми кыргыз тилинде бул сөз, негизинен, кичүүлөрдүн өзүнөн жашы улуу кишилерди ызаттап атоо же чакыруу маанисинде колдонулат, бирок Кыргызстандын ар аймагында ар башка маанилерге ээ. Алсак, Баткен облусунда “аба” деп өз атасын жана атасындай улуу кишилерди урмат көрсөтүп чакыруу же атоо үчүн колдонулат. Жалал – Абад облусунун Аксы районунда бул сөз менен өз атасынын бир тууган агасын аташат жана ошону менен катар атасынан улуу кишилерге карата урмат көрсөтүү максатында айтылат. Мисалы:

Мен – Кудайназар абаңмын,

Атаңдан калган агаңмын. (элдик фольклордон)

Ал эми Ыссык – Көл облусунда улуу кишилерге карата жөн гана ызаттоо, урматтоо маанисинде аталат.

Абла. Бул сөз - башка тилден өздөштүрүлбөгөн, нукура түрк тилинин сөзү. Себеби проф. О. К. Каратаев менен С. Н. Эралиевдер мунун нагыз түрк тилине таандык экендигин төмөнкүчө тастыкташат: “Абла – байыркы кыргыз (түрк) сөзү. “Abla”, “ab abla” – жапайы жаныбарларга жамаат, топ болуп алып, аңчылык кылуу маанисин берген. Бул сөз бүгүнкү хакас тилинде да өзүнүн так маанисин сактап калган. Монголчо “авлах” – “коллективдүү аң уулоо” дегенди аныктайт. Бул термин кыргыздардын байыркы чарбалык-экономикалык, социалдык турмушун чагылдыраары ырас. Түрк тилдериндеги “абла” сөзү орус тилине “облава” (кырг. “тегеректөө, айлана курчоо”) формасында кирген деп болжолдоого болот. Ошондон “облавная охота” (коллективдүү аңчылык) деп аталат.”²

Мындан көрүнүп тургандай бул сөз байыркы түрк тилинде чарбалык-экономикага байланыштуу этнографиялык сөздөрдүн тобуна кирген. Ал эми азыркы түрк тилинде, тактап айтканда, осман түрктөрүнүн тилинде, үй-бүлөгө байланыштуу этнографиялык сөздөрдүн тобуна кирип, төмөнкү маанилерде колдонулат:

1. Бир тууган эже;
2. Өзүнөн улуу аял кишини ызаттап, урмат көрсөтүп чакыруу маанисинде;
3. Иште же окууда алдыңкы кыз же аял маанисинде.³

Ага. Бул да башка тилден өздөштүрүлбөгөн, байыркы түрк тилинин сөздөрүнөн болуп эсептелет. Себеби мындай сөздү биз араб тилинен да, фарс тилинен да көрө албадык. Бул сөздүн азыркы түрк тилинде бир нече маанилери бар. Алар төмөнкүлөр:

1. Анадолу аймагында жашы улуу, же болбосо эл арасында кадыр-барктуу кишилерге карата урмат көрсөтүп атоо, же чакыруу;
2. Жашы улуу эркек бир тууган;
3. Айыл жериндеги чоң эгин талаасынын жана анда жалданып иштеген дыйкандардын кожоюну;
4. Башчы, башкаруучу;
5. Жардамын аябаган кең пейил адам;

6. Эр, күйөө, өмүрлүк жолдош деген маанилерди туюнтат.⁴

Ал эми азыркы кыргыз тилинде бул сөз “улуу эркек бир тууган” жана “жашы улуу кишилерди урматтап атоо, чакыруу” маанилеринде колдонулат. Муну менен катар профессор К. К. Юдахин тарабынан түзүлгөн “Кыргызча-Орусча сөздүктө” жогорку түрк тилиндеги төртүнчү маанинин синоними болуп саналган “журт агасы” деген историзмдерге кирип калган туруктуу сөз айкашы кездешет жана бул историзмге мындайча түшүндүрмө берилет: “? Журт агасы ист. старший (по положению) в племени, роде или более мелком коллективе.”⁵

Ака (аке). Бул сөз да башка тилден өздөштүрүлбөгөн нукура түрк тилинин сөздөрүнөн болуп саналып, учурда Түркиянын айрым аймактарында жогоруда аталган “ага” сөзүнүн ордуна колдонулат. Ал эми кыргыздарда болсо бул сөз ар аймакта ар башка маанилерге ээ. Атап айтсак, түштүк кыргыздарда да, жогорку “ага” сөзүнүн синоними катары бир тууган агаларына жана өзүнөн жашы улуу кишилерге карата айтылат. Ысык – Көл облусунда болсо бул сөз эл арасында кадыр-барктуу, таасирлүү адамдарга гана колдонулуп, элдин ал кишиге берген наамы, даражасы маанисин туюнтат. Ал эми бир тууган ага же жашы улуу кишиге урмат көрсөтүү маанисин туюнткан “ага” маанисинде “байке” деген бул сөздүн бир аз өзгөргөн формасы колдонулат. “Байке” сөзү бир эле Ысык – Көл облусу эмес, түндүк Кыргызстандагы Нарын, Чүй облустарынын баарына бирдей таандык.

Амжа (амаке). Бул сөз араб тилинин عَمَّ [амму] аба, таяке, т.а., атасынын же апасынын бир тууганы, деген сөзүнөн өздөштүрүлүп алынган. Азыркы түрк тилинде бул сөз “амжа” деп айтылып, бир аз тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон жана ал атасынын бир тууганы деген маанини туюнтат. Ошону менен катар бул сөз жашы улуу кишилерге урмат көрсөтүү менен чакыруу, атоо маанисинде да колдонулат. Ал эми кыргыздарда, тактап айтканда, түштүк Кыргызстандын

Өзбекстан, Тажикстан менен чектеш райондорунда, бул сөз, тыбыштык жактан бир аз өзгөртүлгөн формада “амаке” деп айтылып, бир атанын балдары деген мааниде колдонулат. Андыктан бул аймактарда бир атанын балдары бирин-бири “амеки” же “амекилер-биз” деп аташат.

Апа. Бул сөз да башка тилден өздөштүрүлбөгөн нукура түрк сөзү деп ойлойбуз. Себеби бул сөздү кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эң чоң тобун түзгөн араб, фарсы сыяктуу тилдердин сөздөрүнөн жолуктура албадык. Азыркы түрк тилинде бул сөз “aba” деп, каткалаң “п” тыбышынын ордуна, жумшак “б” тыбышын колдонуу менен айтылып, “эне” жана “эже” деген маанилерде колдонулат. Мисалы: “*Bi zavalı buruşuk avuçların içini küçük küçük buselerile öptüm, abasına ettiği bütün iyilikleri için teşekkür ettim.*” (R. N. Güntekin, Çalılık). (Кыргызча котормосу: Анын бул бырыш баскан байкуш колдорун акырын-акырын өптүм, апасына кылган бардык жакшылыктары үчүн ырахмат айттым.)

Ал эми кыргыз тилинде бул “эне” сөзүнүн синоними болуп эсептелет, бирок андан айырмаланып, “апа” сөзү өз энесин атоо, чакыруу маанисинде гана колдонулат. Мисалы:

“Апа” деп оозго кирет эң биринчи,

Балага чалдур-чулдур тили кирсе.

“Апа” деп оозго кирет эң биринчи,

Жигитке душман огу жанып өтсө.

(М. Алыбаев)

Адабияттар

1. Örnekleleriyle türkçe sözlük. Milli Eğitim Basımevi – İstanbul, 2000.
2. Каратаев О. К., Эралиев С. Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. -Б.: Бийиктик, 2005.
3. Юдахин К. К. Кыргызча-Орусча сөздүк. “Советская энциклопедия” басмасы, -М., 1965.
4. Юсипова Р. Р. Турецко-Русский словарь. -М.: Русский язык медиа, 2004.

Узун Бирол,
БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЕСИПТИК ЛЕКСИКАНЫ ИЗИЛДӨӨ МАСЕЛЕЛЕРИ

Кыргыз эли өзүнүн далай кылымды карыткан тарыхында жашоо ыңгайына ылайык ар кыл кесипчиликте эмгектенип келгендиги маалым. Буга байланыштуу кыргыз тили элдик нукура сөздөргө да бай. Булардын ичинен мал чарбачылыгына байланыштуу сөздөр өздөрүнүн байыркылыгы менен өзгөчө орунда турат.

Элибиздин турмуш-тиричилигинин бөтөнчөлүгүн ачып берүү, кыргыз тилинин тарыхын тактоо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоо өндүү орчундуу маселелерди терең жана ар тараптуу чечүү азыркы мезгилдин талабы.

Кесиптик лексиканы жыйнап иликкөө жана изилдөө иштери Россияда XVIII кылымда башталган. Маселен, В. Бурнашевдин эки томдук терминалогиялык сөздүгү,

В.И. Далдын төрт томдук түшүндүрмө сөздүктөрү басылып чыккан.

Ал эми топтолгон материалдарга линвистикалык жактан иликтөө жүргүзүү өткөн кылымдын элүүнчү жана алтымышынчы жылдарына таандык (Толыкина, 1954; Литвинов, 1955; Косолский, 1951; Трубаев, 1963;). Андагы козголгон маселелер келечекте жалпы тил илиминин теориялык жана практикалык жактан өнүгүшүнө чоң таасир тийгизген.

Түрк тилдеринде кесиптик лексиканы изилдөөдө биринчилерден болуп өзбек тилчиси С. Ибрагимовдун илимий эмгектерин белгилей кетсек болот (Ибрагимов, 1949; 1950; 1959; 1961;). Анын соңунан айрым түрк тилдериндеги кесиптик лексикага байланыштуу бир нече илимий эмгектер жарык көрдү (Мама-

тов, 1955; Дадаханова, 1963; Баратов, 1971; Оторов, 1974; Рахимова, 1983; ж.б.). Кыргыз тил илиминде да кесиптик лексикага байланыштуу кыйла эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголгон (Дүйшөналиева, 1969; Назаралиев, 1971; Биялиев, 1972; Юсупова, 1975; Абдувалиев, 1982; Усмамбетов, 2000). Атайын эмгектердеги жыйналган факт- материалдар жана лингвистикалык иликтөөлөр кыргыз тил илиминин теориялык жана практикалык жактан өнүгүшүнө чоң өбөлгө түздү. Бирок ошентсе да кеп болуп жаткан маселе боюнча терендетип иликтөөнү, тактоону талап кылган проблемалар да жок эмес.

Арийне, кесиптик лексиканы өзүнө таандык бөтөнчөлүгү бар, тактап айтканда, ал – “тилдин жалпы сөздүк корундагы ар кандай кесипчиликке байланыштуу жана күнүмдүк турмушта анча кеңири колдонулбай турган сөздөр” (Сороколетов, 1957, 122;).

Тил илиминде кесиптик лексиканын колдонуш чөйрөсүнө карай эки топко бөлүп карашат: 1) элге кеңири түшүнүктүү эмес, кесиби боюнча байланышкан адамдардын кебинде гана кеңири колдонулган жана ошол кесипте иштеген адамдар үчүн гана түшүнүктүү болгон сөздөр; 2) колдонуш чөйрөсү кеңейип, белгилүү кесиптеги тар чөйрөдө гана эмес, кеңири колдонулуп, жалпы элдик сөзгө айланып кеткен сөздөр. Бирок жогорудагы биринчи топко кирген сөздөрдүн бардыгы эле жалпы элдик тилге мүнөздүү эмес деп айтууга болбойт. Бул, же тигил өндүрүштүк тармак боюнча заттардын аттары, көрүнүштөр, процесстер чагылдырылган кесиптик сөздөр башка адамдар үчүн жалпы жонунан түшүнүктүү болгону менен, ошол кесиптеги адамдарга гана таандык. Башка кесиптеги адамдар ал сөздөрдүн көбүн түшүнүшөт жана өздөрүнүн кебинде өтө сейрек колдонушат.

Кесиптик лексиканын көпчүлүгү адабий тилде аз колдонулуп, айрым диалектиде (говордо) гана орун алгандыгы, жалпы эле кесипчиликтин өнүгүшүндө бардык эле аймактарда бир кылка эместиги жана аларды белгилөөчү сөздөр боюнча да айрымачылыктардын болушу изилдөөнүн кыйла терең жүргүзүлүшүнө өбөлгө түзөт. Маселен, тигил, же бул диалектиде кездешкен нерсени туюндуруучу сөздөр экинчи бир диалектиде кездешпейт, же болбосо, тескерисинче. Мындай аталыштар белгилүү бир тармакка таандык кесиптик лексиканын байышына шарт түзөт. Андай сөздөрдүн кайсынысы келечекте адабий тилдин нормасы катары кабыл алынышы белгисиз болгондуктан улам, аларга чек коюуга мүмкүн эмес. Ошондой эле кесиптик кээ бир атоолор өзүнүн чөйрөсүндө активдүү колдонушу менен жалпы элдик сөзгө айланып, адабий тилдин лексикасына синонимдик катышты түзүүгө да жөндөмдүү болушу ыктымал.

Кесиптик сөздөрдүн да диалектилик (говордук) сөздөр сыяктуу колдонуш чөйрөсү чектелүү. Бирок кесиптик сөздөр диалектик сөздөрдөн олуттуу түрдө айырмаланат: 1) кесиптик лексиканын колдонуш чөйрөсү ареалдык жактан чектелиш эмес, социалдык жактан чектелиши менен айырмаланат; 2) кесиптик лексика диалектик сөздөргө караганда адабий тилдин нормасына өтүү мүмкүнчүлүгү алда канча кеңири.

Жалпы элдик сөздөр менен кесиптик чөйрөдө колдонулган сөздөрдүн арасында өзгөрүүлөр болуп турат. Диалектилик, кесиптик жагындагы аргө (чектелүү чөйрөдөгү) сөздөр болгон сөз бирдиктери азыркы жалпы элдик сөзгө да кирет. Кээ бир жалпы элдик сөздөр жаңы маанини алып, тар чөйрөдө колдонулган сөзгө да айланып кетет (Рахимова, 1983, 9;).

Кесиптик лексика белгилүү кесипке мүнөздүүлүгү боюнча илимий терминдерге жакын болот. Бирок алардын ортосунда да айрым өзгөчөлүктөр бар: кесиптик сөздөр терминдерге коюлуучу кээ бир (бир маанилүүлүк, системалуулук стилдик жактан нейтралдуулук) талаптарга жооп бербейт. Алардын терминдик касиетке ээ болуусу үчүн, адабий тилде алган ордун, же болбосо ошол кесиптин чөйрөсүндө активдүү колдонулушуна карай шартталышы керек. Кесиптик лексиканын терминология жаатында да өз орду бар. Ушул өнүгөтү карап көрөлү. Жалпы терминалогия маселеси өзүнүн ичине элдик (кадыресе) жана илимий (теориялык) терминдерди камтыйт. Элдик терминдерге кесипчилик чөйрөсүндө, оозеки сүйлөө кебинде нерселердин атын атоо, белгилүү түшүнүктү туюнтуу үчүн кызмат кылган терминдер кирет. Илимий терминге теориялык ой жүгүртүүнүн зарылчылыгынан пайда болгон адистер тарабынан жасалма (искусственный) жол менен түзүлгөн терминдерди кошууга болот. Бул жерден белгилей кетчүү нерсе, тилибизде колдонулган сөзбү, же терминби экөө тең эле жаратылыштагы кубулуштардын, предметтердин адамдын аң-сезиминде чагылдырылып, аны белгилүү тыбыштык түзүлүш менен атайт да, пикир алышуунун каражаттарына айланат. Бир нерсени атоо, туюнтуу функциясы сөзгө да, түшүнүктү атаган терминге да тиешелүү болуп, термин менен сөздүн аты (аталышы) акырындык менен ишке ашып, ал аркылуу ага туура келген түшүнүктү пайда кылуу үчүн негиз түзүлөт. Мындайча айтканда, жалпы элге түшүнүктүү лексиканы пайда кылып, илимий (теориялык) терминдердин базасын кеңейтүү менен өбөлгө түзөт (Волыгина, 1961, 27; Галкина-Федорук, 1962; Шерба, 1945, 182;).

Иште кыскача болсо да, терминология маселесинин теориялык негизин түзгөн белгилүү орус жана түрколог окумуштууларынын жоболоруна жана алардагы кайчы пикирлерге токтолмокчубуз (Виноградов, 1947; 1951; Винокур, 1939; Лотте, 1941; 1931; 1948; 1961; Реформатский, 1960; 1961; Булаховский, 1953; Булагов, 1958; Баскаков, 1959; 1961;). Маселен, проф. Г.О. Винокур терминди өзгөчө сөздөр эмес, алар өзгөчө функциядагы гана сөздөр катары, анын мүнөздүү өзгөчөлүгүн толук чагылдыра алган эмес.

Ал эми В.Виноградов болсо, сөз баарынан мурда, полинативдүү жана дифинитивдүү функцияны аткарышына басым жасайт. Башкача айтканда, ал - так белгилөөчү каражат. Ошондой учурда гана ал жөнөкөй белги, же болбосо логикалык жактан так аныктаган каражат болуп эсептелет. В.В. Виноградовдун пикирине караганда түшүнүккө ачытык, тактык киргизүүдө логикалык маанинин өзгөчө зарыл экендигин белгилегендиги ачык байкалат.

Проф. А.А. Реформатскийдин аныктоосунда: “Термин-бир нерсенин аталышын жана түшүнүктү билдирүүчү сөздөрдүн бир мааниде болушун көздөгөн, орду өзгөчө чектелген атайын алынган сөздөр. Мындай сөздөр илимде, техникада, саясатта жана дипломатияда өзгөчө ролду ойнойт” - дейт (Реформатский, 1961). Ушул аныктаманы, биздин байкашыбызга караганда, түрколог Н.А. Баскаков да колдоого алып: “Термин - белгиленген түшүнүккө дал келген туруктуу бир маанилүүлүк, б.а., ошол терминология тармагынын ичинде башка терминдерге байланыштууболгон, өзүнүн мааниси боюнча бир маанилүү жана системалаштырылып колдонулган мүнөздөгү сөз же сөз айкашы” - деп баса белгилейт (Баскаков, 1961).

Акыркы жылдарда илимий терминологиянын теориялык жана практикалык актуалдуу маселелерин иштеп чыгуу боюнча көптөгөн монографиялык эмгектер жарык көрдү (Как работаг под терминологией, 1968; Современные проблемы терминологии в науке и технике, 1969; Лингвистические проблемы научно-технической терминологии, 1970; Проблемы языка науки и техники, 1970; Структурное и прикладное языкознание, 1965; 1986).

Кыргыз тилинде термин жана терминология маселеси өзүнүн алгачкы башатын 1926-жылы баштаган, бул жылдары Республикалык терминологиялык комиссия түзүлгөн. Кыйла сөздүктөр түзүлүп, 30-жылдары К.Тыныстанов жана Т.Байжиевдин терминологиялык сөздүгү жарык көргөн (Тыныстанов, 1934). Терминология боюнча атайы изилдөө иштери 50-жылдарда жанданып бир нече илимий эмгектер жарык көрөт (Шүкүров, 1954; 1955; 1956). Кыргыз терминологиясынын илимий негизине тиешелүү теориялык пикирлер белгилүү окумуштуу Б.М.Юнусалиевдин эмгектеринде да көңүл бурулуп, терминология маселеси атайын пландаизилденбесе да, “Кыргыз лексикологиясында” орус тилинин Улуу Октябрь социалистик революциясынын таасирине байланыштуу терминдерди өздөштүрүүнүн жана анын ыкмалары көрсөтүлүп, тил өз ара карым-катнаштын тигил, же бул тарыхый шартка ылайык өнүгүп өсүшү, же баюу жолдоруна токтолуп, кыргыз лексикасынын толукталышын шарттаган өзгөчөлүктөрүнө айрыкча көңүл бөлгөн (Юнусалиев, 1960, 234-240;). Ж.Ж. Шүкүров татаал сөздөрдүн жасалыш ыкмасына арналган макаласына татаал терминдердин жасатуу жана кабыл алынуу өзгөчөлүктөрүн илимий жактан айтканда тактап берүү милдетин коёт (Шүкүров, 1955, 59-69;). Терминдин жасалышы, алардын ички грамматикалык өзгөчөлүктөрү, тилдеги жалпы эле сөз жасоо ыкмаларынын негизинде аныктала тургандыгы, улуттук терминологиянын калыптаныш кырдаалында төл сөздөрдүн жана башка тилдерден өздөштүрүлүш ролу жөнүндө терминологиялык сөздүктөрдө, энциклопедиялык материалдарда орду менен берилиши, улуттук терминологияны илимий изилдөөнүн милдеттери, ошондой эле анын түзүлүш жана толукталуу жана калыптануу булактары, бул жагдайда орус тилинин мааниси жөнүндө кыргыз тилинде кеңири планда биринчи жолу Б.О.Орузбаеванын эмгектеринде иштелип чыккан (Орузбаева, 1964; 1968; 1963;). Бул эмгектер илимий изилдөө ишинде, сөздүк түзүүдө кеңири кол-

донууга ээ болду. Терминдердин жасалышы боюнча илимий грамматикаларда да кыйла маалыматтар берилген.

Кыргыз улуттуктерминологиясынын проблемаларынын кыргыз тилинде илимий изилдөө эки аспектиде - элдик терминологиялык (башкача айтканда, профессионалдык) лексиканын маселелерин жана илимий терминология маселелерин камтыйт (Дүйшөналиева, 1969; Назаралиев, 1971; Биялиев, 1972;). Биринчи тобунда - (улуттук тилде эзелтен бери чарба тармактарында мал чарбачылык, курулуш жана аңчылык) кесиптик жактан колдонулуп келген сөздөрдөгү терминдик касиеттер тил илиминде иштелип чыккан критерийлердин негизинде талданып, айрым сөздөрдүн семантикалык жана этимологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө чоң көңүл бурулат. Экинчи тобунда илимий тармактык терминология (коомдук-саясий, табигый илимдер боюнча терминдер) талданып, аталган терминология системаларын түзгөн сөздөрдүн пайда болуу булактарынын, герминдик касиеттерин, алардын лексикограмма гикалык өзгөчөлүктөрү, терминдердин окуу куралдарында жапа басма сөз бетинде колдонулушу, андагы байкалган чаржайыттыктар, тартипке келтирүүнүн чаралары, ошондой эле тиешелүү терминологиялык сөздүктөр менен башка колдонмолордун алдындагы айырмачылыктар сыяктуу маселелер талдоого алынган (Исаева, 1971; Базаркулова, 1978; Закирова, 1978;). Жогорудагы эмгектерде тиешелүү тармактардын терминологиясы боюнча бир кыйла баалуу байкоолор, сунуштар, семантикалык жана этимологиялык экскурстар берилет.

Чындыгында кыргыз тили илиминде кесипчиликке байланыштуу илимий иштер жетиштүү деңгээлде изилденгенине жогоруда күбө болдук. Ал эми тарыхый-салыштырма ыкманын негизинде тектеш тилдер менен атайын иликтөөлөр жетишсиз. Ошондуктан ушул маселелерди эске алуу менен изилдөөлөр колго алына тигил же бул тектеш тилдердин тарыхына келечекте кошумча материал катары эсептелер эле.

Адабияттар

1. Баскаков Н.А. К вопросу грамматических терминах в среднеазиатских тюркских языках. -М., 1935.
2. Закирова В. Грамматические термины в киргизском языке. -Ф., 1987.
3. Орузбаева Б.О. Сөз. -Б.: Илим, 1994.
4. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка // Кыргыз тилинин грамматикалык очерктери. -Ф., 1965.

Кырэр Хайруллах,
БГУ

КЫРГЫЗ-ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КААДА-САЛТКА БАЙЛАНЫШТУУ ЭТНОГРАФИЯЛЫК СӨЗДӨР

Бул макалабызга киришүүдөн оболу, каада-салт деген сөздүн терминдик маанисине жана этимологиясына бир аз токтоло өтөлү. Бул сөздүн лексикалык маанисине кайрылсак, проф. К.Карасаев “каада” деген кыргыз тилине араб тилинен өздөштүрүлгөнүн жана кыргыз тилинде: 1) Салт, жосун, эреже; 2) адат, өнөкөт деген маани-

лерде колдонуларын белгилейт¹. Ушундан улам, бул сөз арап тилиндеги قاعده [кааида] эреже деген сөзүнөн алынган деп айтууга болот. Ал эми “салт” деген сөз, биздин пикирибизге, нукура түрк тилине таандык сөз болуп саналып, 1) муундан муунга өтүп, кайталанып келеткан мурас; 2) калыптанып калган тартип деген ма-

анилерди туюнтат. Демек, каада-салт деген – бул, тигил же бул элдин муундан муунга өтүп, калыптанып калган турмуш-тиричилик эрежелери.

Бул эрежелердин басымдуу бөлүгү ошол эл карманган динден алынып, инсан төрөлгөндөн өлгөнчө чейинки, дээрлик, бүт жашоосун өз ичине камтыйт. Андыктан, биз бул макалабызда кыргыз-түрк тилдериндеги этнографиялык сөздөрдү ушул тартипте баяндоону максатка ылайык деп таптык жана алар төмөнкүлөр:

1. Азан айтып, ат коюу. Мындагы “азан” сөзү араб тилинин “чакыруу”, “угузуу” деген маанидеги *أذان* [азаан] сөзүнөн өздөштүрүлгөн. Андыктан бул этнографиялык түшүнүк кыргыздарга да, түктөргө да бирдей таандык болгон ислам дининен алынган салт болуп эсептелет. Ислам дининде Пайгамбарыбыздын хадисине ылайык, бала төрөлгөндө, оболу, оң кулагына азан, сол кулагына коомат айтып, андан соң ага ат коюу керек. Андыктан бул эреже - бир эле кыргыз, түрк элине гана эмес бардык мусулман элдерине бирдей таандык салт.

2. Сүннөткө отургузуу. Сүннөт деген араб тилинен алынып, мунун түпкү лексикалык мааниси “эреже”, “мыйзам” дегенди туюнтат. Исламдын келишим менен бул сөз диний терминдик мааниге ээ болуп, ал Пайгамбарыбыздын (САВ) оозеки айтуу, же өзү ар дайым аткарып жүрүү менен элдерге көрсөтүп кеткен турмуш-тиричилик жана диний эрежелердин жыйындысы дегенди билдирип калган. Пайгамбарыбыздын хадисине ылайык жаңы төрөлгөн эркек балага жети күн толгондо аны сүннөткө отургузуу керек. Албетте, бул салты эл түз эмес, “сүннөткө отургузуу” деп кыйыр түрдө атап койгонунун негизги себеби - бул уяттуу деп эсептелип, кеп маданиятынын нормаларына жооп бербеген жагымсыз сөздөрдү атабоо.

3. Жентек той. Бала төрөлгөндө элден бата алуу үчүн, эл чакырылып, берилчү той. Бул тойдун кыргыздарда минтип аталып калышынын себеби, анда келгендерге сары май кошуп, жүгөрүнүн талканынан жасалган жентек деп аталган таттуу берилет. Бул таттуу бир гана бала тойлорунда жасалып, башка учурларда дээрлик жасалбайт. Чынында, бала тойдо бул таттууну жасоо кайдан келип чыкканы бизге да белгисиз. Ал эми бала той өзү исламда дининде да бар, жана ал арабча “акыйка” деп аталат. Ислам эрежеси боюнча бала төрөлгөндө уул болсо эки кой, кыз болсо бир кой союп, той өткөрүү керек.

4. Тушоо кесүү. Кыргыз тилинде минилип жүргөн атты отко койгондо басып жүргүдөй, бирок алыс кетип калбагандай кылып алдыңкы эки бутун байлап койгон жип тушоо деп аталат. Ал эми “тушоо кесүү” деп эми гана буту чыгып, там-туң басып калган балага элден бата алып берүү үчүн өткөрүлгөн тойду аташат. Бул тойдо ал баланын бутунан тушап койуп, тойго келген элдерди жарыштырат жана биринчи чыгып келген киши баланын бутундагы тушоосун кесет. Ушундан улам салтка айланган бул той тушоо кесүү тойу деп аталат.

5. Кудалашуу. Кыз жигиттин баш кошуусу үчүн ата-энелердин макулдашуусу. Проф. О.Каратаев менен С.Эралиевдер түзгөн “Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк” деген эмгекте бул этнографиялык терминдин уңгусу болуп саналган “куда” сөзү чет тилинен өздөштүрүлбөгөн, нукура түрк тилине таандык сөз экендиги: “Термин байыркы кыргыз доорунан эле белгилүү. Хакас тилинде “худа”, “худагай” деп аталат.”² – деп белгиленет.

Албетте, кудалашуу негизинен кыз-жигит бойго жеткен кезде болот. Бирок кыргыздарда муну менен катар анын бел куда, бешик куда деген түрлөрү да болгон. Ата-энелер өздөрүнүн туула элек балдарын келечекте баш коштурабыз деп кудалашып коюшса, бул “бел куда” деп аталган. Эгер алар балдары бешиктен чыга элек кичинекей кезинде, баш коштурабыз деп бири-бирине сөз беришсе, “бешик” куда деп аталган. Булардан сырткары бул элде кудалашуунун “кайчы куда” деген да түрү бар: эки үй-бүлө бири-бирине кыз беришип, кыз алышса, була кайчы куда деп аталат.

6. Кыз ала качуу. Биздин пикирибизче, адам укугун тебелөөгө жол берген, терс көрүнүштөгү бул салт, кийинчерээк Советтер Союзунун доорунда гана келип чыккан жана учурда массалык мүнөзгө ээ. Себеби кудалашуудан кескин айырмаланган бул салтка ылайык эки жаштын баш кошуусу ата-энелердин алдын ала макулдашуусуз, кээде кыздын да макулдугусуз ишке ашат. Ислам дини болсо мунун баарына тыюу салат. Андыктан бул салт коомдо диндин ролу дээрлик жокко чыгарылган, Коммунисттик партиянын бийлиги өкүм сүрүп турган мезгилде пайда болгон деп ойлойбуз. Бул салтка ылайык үйлөнүү “кыз куу”, “ачуу басты” деген каадаларды өз ичине камтыйт. Үйлөнүү жигит өз достору менен кызды, көбүнесе, ой-бойуна койбой күч менен ала качып кетет. Андан соң муну кыздын үй-бүлөсүнө кабарлайт. Муну уккан кыздын апасы, кызды кайтарып алып келгиле деп кыздын жеңелерин жөнөтөт. Муну кыргыздар “кыз куу” деп аташат. Ала качып кеткен жигиттин ата-энеси кыздын артынан кууп келген жеңелерди кийит кийгизип, эптеп көндүрүп, кайтаргандан соң, кыздын ата-энесин көндүрүү үчүн белгилүү суммадагы акча, белек-бечек алып алардын алдына түшөт. Муну “ачуу басар” деп коёт. Мында баланын ата-энеси менен кыздын ата-энеси бир пикирге келе алышса, кыздын калыңы бычылып, өткөрүлчү үйлөнүү тоюу белгиленет.

7. Отко киргизүү. Жаңы келген келинди, кайын агалары, өкүл атасы ж.б. кайындары атайын чакырып сыйлоо салты. Чакырылган келин күйөөсү, кайын атасы, кайын энеси, жеңелери болуп сепке келген буюмдардан ырымдап белек алып барышат. Сый тамак ичилгенден кийин отко киргизген адам келинге мал же буюм энчилеп берген. Ошондон кийин келин отко киргизген кишиден качпай, анын үйүнө эркин кирүүгө акылуу болот. Бул салттын от менен аталып калышын О.Каратаев менен С.Эралиевдер байыркы отко сыйынган зоррастризм динине байланыштуу болуш керек деп эсептешет. Муну менен катар Б. Мурзараимов өзүнүн “Кыргыздардын исламга чейинки диний ишенимдери” деген макаласында: «Оттун тазалыгына ишенген түрктөр жаман арбакты кууш үчүн отту пайдаланышкан» - деп белгилейт³. Мунун да бул салт менен байланышы болушу мүмкүн.

8. Өкүл ата. Өкүл деген сөз араб тилинин *وكيل* [вакил], ишеним берилген адам деген маанидеги сөзүнөн алынган. Кыргыздарда баш кошкон эки жашка нике кыюу жөрөлгөсүнө кыздын ата-энеси катышпайт. Андыктан алардын ордуна, кыздын ата-энесинин өкүлү катары башка бир жубайлар дайындалат жана алар өкүл ата, өкүл апа деп аталат.

Биздин пикирибизче, бул салт ислам дининен келип чыккан болуш керек. Себеби исламда кыздын ата-энесинин же алардын ордун баскан ишенимдүү адамынын макулдугусуз нике, нике болуп саналбайт деген маанидеги хадис бар. Бул хадис кыз, өз ата-энесине же алардын ордун басып, аны карап жүргөн адамына айтпай туруп, алардын макулдугусуз жашыруун

турмушка чыгып алууга болбойт дегенди билдирет. Мындан көрүнүп тургандай, өкүл ата, өкүл апа салты бул диний эрежеден бир аз өзгөрүп кеткен.

9. **Тазия.** Кыргыздарда бул этнографиялык термин көзү өткөн адамды жерге берүү жөрөлгөсү деген мааниде колдонулат. Кыргыздардын салтына ылайык адам көзү өтсө, айыл-апа, бала-чака, урук-тууган, жек-жаттарынын баарына кабар бердирет. Анан боз үй тигип, маркумдун сөөгүн боз үйгө алып чыгып коёт да, кабар берилгендердин баары келгиче, сөөктү жерге бербей үч күнгө чейин күтөт. Киши кайтыш болгондун алгачкы эле күнүндө бир жылкы союлуп, тазияга келгендердин баарына тамак-аш тартылат. Тазияга келгендер өкүрүп келет да, боз үйдүн сыртында отурган маркумдун эркек балдары, урук-туугандары аларды өкүрүп, ал эми боз үйдүн ичинде отурган аял кишилер кошок айтып тосуп алышат. Ошентип маркумду жерге бергиче, т.а., үч күнгө чейин, ага куран окулуп, дуба да кылынбайт.

Негизи, бул сөз “көңүл айтуу”, “сооротуу” деген маанини берген араб тилинин تعزية [тазия] сөзүнөн

алынган. Бирок кыргыздардын маркумду узатуу жөрөлгөсү ислам шариятында көрсөтүлгөндөн бир топ айырмаланат. Ислам шарияты боюнча маркумду дароо жерге берүү керек жана макумдун бала-чакалары, урук-туугандары сөөк чыккан үйдө үч күнгө чейин аза күтүшөт. Андыктан алардын азасын бөлүшүп, көңүл айтып келишкен адамдар ал үйдөн тамак ичпеши керек. Тескерисинче, коңшу-колондору бул аза күтүп жаткан адамдарга тамак-аш алып келип, берип турууга тийиш.

Адабияттар

1. Каратаев О. К., Эралиев С. Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. -Б.: “Бийиктик”, 2005.
2. Юдахин К. К. Кыргызча-Орусча сөздүк. “Советская энциклопедия” басмасы, -М., 1965.
3. К. Карасаев. Өздөштүрүлгөн сөздөр. Кыргыз совет энциклопедиясынын башкы редакциясы – 1986.
4. // “Билим жана маданият” журналы №1 июль 2014.
5. Баранов Х.К. Арабско-Русский словарь. Издание седьмое. -М., 1989.

Erhan TAŞBAŞ

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

TÜRK DİLLERİNDE ZAMİRLERİN DİL BİLGİSELLEŞMESİ

Dil bilgiselleşme bağımsız bir sözcüğün dil bilgisel yapıya dönüşmesi ya da bu türden bir yapının daha da dil bilgiselleşmesidir (HOPPER, TRAUGOTT, 2003: 15; HEINE, KUTEVA, 2004: 2). Bu terim en geniş tanımıyla bağımsız bir sözcükle başlayıp ek (bazen sıfır morfem) olarak son bulan bir süreci karşılamaktadır.

Bağımsız sözlük birimlerinin dil bilgiselleşmesiyle oluşan ekler, bağımsızlık ve fonetik sağlamlık bakımından azalan 4 aşama sergiler: *zayıf* > *klitik* > *bağımlı* > *sıfır* (SIEWIERSKA, 2004: 22). Bu aşamalar boyunca gözlenen değişimler aşağıdaki şekilde genellenebilir.

1. Genişleme (Extension): Yeni bağlamlarda kullanım.
2. Anlam yitimi (Desemanticization): Anlam içeriğinde kayıp.

3. Kategori değiştirme (Decategorialization): Sözcük ya da dahaaz dil bilgiselleşmiş yapıların morfosentaktik tipik özelliklerinde kayıp.

4. Aşınma (Erosion): Ses yapısında kayıp, yani fonetik kısalma (HEINE, KUTEVA, 2004: 2).

Zamirlerin dil bilgiselleşmesi bakımından Türk dilleri iki farklı paradigma sergiler. Bunlardan biri isim çekimlerinde iyelik eki, diğeri ise fiil çekiminde kişi eki olarak gerçekleşir. Birçok araştırmacı (RAMSTEDT, 1957: 72; DMITRIYEV, 1956: 32; KONONOV, 1956: 223; KOTVIÇ, 1962: 167) kişi ekleriyle birlikte iyelik eklerinin de kişi zamiri kökenli olduğu noktasında hemfikirler.

1. İsim Çekiminde Dil Bilgiselleşme

Türk dillerinde isim çekimi fiil çekiminden daha önce sistemleşmiştir. Eski Türkçe fiil çekiminde kişi zamirlerinin henüz dil bilgisellesmediği görülür. Buna karşılık isim çekiminde ve kısmen fiil çekiminde iyelik eklerinin yerleştiği tespit edilmektedir.

Tablo 20. *Eski Türkçede kişi zamirleri (> ekleri) ve iyelik ekleri* (TEKİN, 2003: 103,104, 189)

	Kişi zamirleri	İyelik ekleri
1. Teklik	<i>tegmeci men</i>	<i>kaŋ-im</i>
2. Teklik	<i>yitmeci sen</i>	<i>ogl-un / edgu-g</i>
3. Teklik	<i>ölgey ol</i>	<i>yagı-si / at-i</i>

Bir ekin vurgusuz olması onun ekleşmediğini, henüz enklitik olduğunu gösterir (MENGEŞ, 1995: 74,110). Bu da söz konusu ekin vurgulu eklerle göre daha geç dönemde ortaya çıktığına işaret eder. İyelik ekleri vurguluyken kişi eklerinin (görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekimi dışında) vurgusuz olması bu açıdan önemlidir.

Sinor, Klasik Moğolca ve Mançucada bulunmamasından hareketle Proto Altaycada iyelik eklerinin varlığına şüpheyle yaklaşır. Aynı nedenden dolayı bu eklerin Ural ve Altay dilleri için genel bir özellik olamayacağını da belirtir (SINOR, 1988: 725). Comrie de Moğol ve Tunguz dillerinde iyelik eklerinin henüz gelişme süreci içinde bulunduğunu ve bu eklerin ilgi durumundaki kişi zamirlerinden kısaltıldıklarının açıkça görüldüğünü belirtir (COMRIE, 1981: 75). Kotwicz de yukarıdaki görüşü paylaşmakla birlikte Türk dillerindeki iyelik ve kişi eklerinin kökenini incelemenin Moğol dillerine kıyasla daha zor olduğunu ifade eder (KOTVIÇ, 1962: 164).

En eski yazılı kaynaklarda fiil çekiminde zamir formları korunurken isim çekiminde iyelik gelişiminin tamamlandığı görülmektedir. Bu da Türk dillerinde iyelik eklerinin kişi eklerinden daha eski olduğunu gösterir.

3.2. Fiil Çekiminde Dil Bilgiselleşme

Dil bilimciler arasında kişi eklerinin zamirlerden geliştiği genel kabul görse de bu eklerin nasıl ortaya çıktıkları konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Bu noktada Givoin'un "Söz Öbeği Ayrılması (NP-Detachment)" ve Ariel'in "Erişilebilirlik (Accessibility)" teorileri öne çıkmaktadır.

Givoin'un teorisine göre kişi ekleri konulaştırma (Topicalization) sonucu ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle,

kişi ekleri cümlelerin soluna (ya da sağına) ayrılan söz öbeklerindeki anaförük kişi işaretleyicilerinden (zamirlerinden) gelişmiştir (FUB, 2005: 6; SIEWIERSKA, 2004: 263). Aşağıda bu duruma uygun bir örnek görülmektedir.

(32) a. *Sally, she came early.*

b. *She came early, Sally.*

Teoriye göre aşırı kullanımı sonucunda yukarıdaki yapılar yansız cümleciklere (Neutral clause) dönüşürken sola (ya da sağa) ayrılan konu (Topic) cümlelerin öznesi olur; anaförük kişi işaretleyicisi ise fiile eklenir (SIEWIERSKA, 2004: 263).

(33) *Sally she-came early.*

Givoin'un "Söz Öbeği Ayrılması" teorisine karşı Ariel'in "Erişilebilirlik" teorisi dikkat çekicidir. Bu teoriye göre söz öbeği ayrılması gereksizdir, zamirler doğrudan fiil çekimine dahil olurlar (FUB, 2005: 12). Ariel'e göre "Söz Öbeği Ayrılması" teorisi referans alındığında tüm kişilerin (3. kişi de dahil) işaretlenmesi beklenirdi. Bu sorun erişilebilirlik teorisiyle açıklanamamaktadır. Teoriye göre morfemler erişilebilirlik bakımından yüksek ve düşük erişilebilirlikli olarak ikiye ayrılır. Konuşmacı ve dinleyiciyi temsil eden 1. ve 2. kişi ekleri yüksek erişilebilirlikli sahipken 3. kişi ekleri düşük erişilebilirliklidir ve bu nedenden dolayı bağımlı zamir biçimleriyle kodlanmazlar (ARIEL, 2000: 211).

Ariel'in teorisine göre bir kişi zamininin kişi ekine dönüşmesi ve zaminin özne olarak tekrar söz dizimine girmesi aşağıdaki şekilde formüle edilmektedir.

(34) a. *you scored two goals.* (Bağımsız zamir)

b. *you-scored two goals.* (Klitik zamir)

c. *2. kişi eki-scored two goals.* (Uyum / Kişi eki)

(35) *you 2. kişi eki-scored two goals.* (Açık öznenin geliştiği) (FUB, 2005: 12).

Ariel'in teorisinde cümlelerin öznesi olan zaminin zayıflayarak eklettikten sonra cümleye tekrar dahil olması söz konusudur. Ayrıca konuşmacı (1. kişi) ve dinleyici (2. kişi) dışında kalan üçüncü kişilerin düşük erişilebilirlikli olmaları nedeniyle işaretlenmemeleri, üçüncü kişi ekinin çoğunlukla ihmal edilmesini açıklayabilecek bir yorumdur.

Özne-nesne-fiil (ÖNF) sözcük dizilişine sahip olan Türk dillerinde, kişi zamirlerinin fiilden sonra dil bilgiselleşmesi çözüm bekleyen bir sorundur. Çünkü kişi zamirlerinin hem özne olarak fiilden önce hem de daha sonra kişi ekine dönüşmek üzere Türkçe fiil sisteminin sonunda bulunması ilk bakışta ekonomi prensibine aykırı görünmektedir.

Yukarıdaki sorun, Türk dillerinde sözcük dizilişinin gelişimiyle ilgilidir. Buna göre cümlelerin öznesinin erken dönemlerde fiilden önce mi yoksa sonra mı geldiği sorusu cevaplanmalıdır.

Bilindiği gibi Türk dillerinin bugünkü genel görüntüsü özne-nesne-fiil (ÖNF) biçimindedir. Fakat Eski Türkçede cümlelerin öznesi durumundaki kişi zamirinin sıklıkla kullanılmadığı, bunun yerine fiilden sonra gelen bir zamir bulunduğu (TEKİN, 2003: 209) görülür. Örneğin, Orhon yazıtlarında (Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk) tespit edilen teklik 1. kişi çekimli 274 fiil cümlesinin yalnızca 17'sinde *ben / men* zamininin fiilden önce geldiği görülmüştür. Kalan örneklerde kişi ifadesi kişi eki ve fiilden sonra gelen kişi zamiriyle verilmiştir. Çokluk 1. kişi çekiminin bulunduğu 98 fiil cümlesinin ise yalnızca 3'ünde *biz* zamininin fiil öncesinde geldiği tespit edilmiştir. Teklik ve çokluk 2. kişi zamirleri (*sen* ve *siz*) hiçbir örnekte cümle başında tespit edilmemiştir. 3. kişilerde *ol* zamiri yalnızca 1 fiil cümlesinde tespit edilmiştir. Bu örnekte *ol* zamiri fiilden önce gelmektedir. Buna karşılık söz konusu zamir, tespit edilen 8 isim cümlesinin tamamında cümle sonunda gelmiştir.

Türk dillerinde sözcük dizilişinin önceleri *özne-nesne-fiil* (ÖNF) değil, (N)FÖ biçiminde olduğu bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir. Comrie, kesin kanıtlar bulunmamakla birlikte Moğol ve Türk dillerinin erken dönemlerinde sözcük dizilişinin (N)FÖ olduğunu, kişi eklerinin NFÖ > ÖNF değişiminden sonra ortaya çıktığını belirtir (COMRIE, 1980: 89). Poppe'nin, Klasik Moğolca öncesinde kişi ve işaret zamirlerinin çekimli fiilden sonra geldiği, kişi zamirlerinin kimi zaman fiilden önce de görülebildiği şeklindeki görüşü (POPPE, 1954: 124) yukarıdaki hipotezle uyumludur. Benzer görüş Raun tarafından Proto Uralca için öne sürülmüştür (RAUN, 1988: 563).

Comrie'ye göre ÖNF dizilişine sahip dillerde özne ve fiil arasında hem nesne hem de tümleç (Adjunct) girebildiği ve bir zamir ancak fiile bağlanarak ekleyebileceği için FÖ dizilişi söz konusu şartları karşılama bakımından ÖF dizilişinden daha uygundur (COMRIE, 1980: 92-93). Bu durumda fiil sonrasında konumlanan kişi eklerinin daha önceki aşamaları (klitik ve kişi zamirleri) için de aynı konumu, yani fiil sonrasını kabul etmek gerekir.

Bunun dışında eğer Türk dillerinin erken dönemlerinde yalnızca ÖNF dizilişi hakim olsaydı zamirlerin eklenmesi sonucu kişi ön eklerinin oluşması yani özne olarak fiilden önce kullanılan bir zaminin yine fiilden önceki bir konumda dil bilgiselleşmesi / eklenmesi beklenirdi. Fakat söz konusu morfemler yalnızca son ek olarak ortaya çıkmaktadır. Aynı durum diğer fiil sonlu (Verb final) dillerde de gözlenir. Fiil sonlu 261 dilin çoğunda (% 65) kişi ve sayı işaretleyicilerinin son ekler olduğu tespit edilmiştir (BYBEE vd., 1990: 9). Bu noktada ikinci hipoteze farklı bir açıdan yaklaşma zorunluluğu doğmaktadır. Çünkü esasen fiil öncesinde konumlanan kişi zamirlerinin fiilden sonra dil bilgiselleşmesini sağlayan başka bir neden gerekir. Bu da Türkçenin sözcük dizilişindeki değişkenlikle açıklanabilir. Dil biliminde odaklama (focusing) ve artalanlama (backgrounding) olarak bilinen bu yaklaşım Türk dillerinde zaminin fiilden sonra dil bilgiselleşmesini de açıklamaktadır.

Türkçede cümlelerin öznesi odak (focus) konuma getirilmek istendiğinde (36a) fiilden önce, artalan (background) konuma getirilmek istendiğinde ise (36b) yüklemden sonra kullanılır.

(36) a. *ben yedim* (özne odak konumunda).

b. *yedim ben* (özne artalan konumunda).

Özne zaminin yüklemden sonra kullanılarak artalanlanması tarihî Türk dillerinde de örneklenir.

(37) a. Uyg. *neglük togdum men* (İKPÖ, IV / 8).

b. Çağ. *şart kılduk biz* (BODROGLIGETI, 2001: 187).

c. Hrzm. *barayın men* (KB, 5654 / 1).

İyelik çekiminde de benzer durum görülür. Burada da odaklanacak ya da artalanlanacak unsur ilgili konuma getirilerek verilecek bilgi derecelendirilir. Zamir odaklanacağı zaman tamlanandan önce, artalanlanacağı zaman ise tamlanandan sonra gelebilir.

(38) a. *benim oğlum* (Tamlayan odak konumunda)

b. *oğlum benim!* (Tamlayan artalan konumunda)

Comrie, Moğol dillerinde öznenin (özellikle zamirlerin) vurgusunu azaltmak için fiilden sonra getirildiğini belirtir. Araştırmacıya göre bu yolla oluşan FÖ dizilişi daha sonra kişi eklerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (COMRIE, 1989: 218). Bu açıklama Türk dillerindeki kişi eklerinin gelişimi için de uygundur. Eski Türkçede hem ÖF (*Kırkız oğlu men*) hem de ÖFÖ (*Biz az biz*) dizilişinin bir arada bulunması yukarıdaki görüşü destekler.

Fiilden sonra gelerek artalanlanan "özne zamir", zamanla vurgusunu kaybederek fiilin çekim alanına

гирмиштір. “Өзне замір” даһа сонра одак конумунда текар сүмлеге гирмиштір. Бөйлеге ики замирин айна анда кулланилдиги сүмле бицимлеги (*biz az biz* “биз азиз”) гөрүлмеге башламиштір. Вургусуз замирин даһа сонра еклешмеги биле текар диллеринин буғүнкү типик сөзсүк ве морфем дизиши (*biz azbiz ~ biz aziz ~ biz azmız* вб.) ортаға чикмиштір.

Замирлерин еклешме сүреци бази Түрк диллеринде тамамланмиштір. Бунуна биле текар, чағдаш Түрк диллеги арасинда дил билгиселешме ашамалари ачисиан бази фарлар гөрүлүр. Орнегин, Сары Уйгурча ве Саларчада киши еклерги түмүле кулланимдан дүшер. Бу диллерде киши еклеринин yerini сифир морфем алмиштір. Базен бу дурумун ялнзича белли чекимлерде герчеклесмеги де мүмкүндүр. Түркменче геелек заман, Гагаузча гереклилик кипи ве Чувашча гермиш заман чекимлеринде киши еки кулланилмаш.

КАЙНАКЧА

ARIEL, M. (2000). The Development of Person Agreement Markers: From Pronouns to Higher Accessibility Markers. Usage Based Models of Language (Ed. M. Barlow, S. Kemmer). Stanford: CSLI. 197-261.

BYBEE, J. L. vd. (1990). On the Asymmetries in the Affixation of Grammatical Material. Studies in Typology and Diachrony: for Joseph H. Greenberg (Ed. W. A. Croft; S. Kemmer; K. Denning). Amsterdam / Philadelphia: J. Benjamins.

BODROGLIGETI, A. J. E. (2001). A Grammar of Chagatay. München.

COMRIE, B. (1980). Morphology and Word Order Reconstruction: Problems and Prospects. Historical Morphology (Ed. J. Fisiak). The Hague: Mouton. 83-96.

COMRIE, B. (1981). The Languages of the Soviet Union. Cambridge: Cambridge University Press.

DMITRIYEV, N. K. (1956). Issledovaniya posravnitelnoy grammatike tyurkskikh yazikov: Morfologiya. Moskva: Nauka.

FÜB, E. (2005). The Rise of Agreement. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.

HAMILTON, J. R. (1998). İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çev. Vedat Köken). Ankara: TDK.

HEINE, B.; KUTEVA, T. (2004). World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

HOPPER, P. J.; TRAUGOTT E. C. (2008). Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.

KB (1948). Kutadgu Bilig Tıpkıbasım II (Fergana Nüshası). İstanbul: Alâeddin Kırıl Basımevi.

KONONOV, A. N. (1956). Grammatika sovremennogo tyuretskogo literaturnogo yazıka. Moskva: Nauka.

KOTVİÇ, V. İ. (1962). İsledovaniye poaltayskim yazıkam. Moskva: İzdatelstvo inostrannoy literaturı. (KOTWICZ, W. (1953). Studia Nad Jezıkami Altajskimi. Kraków).

MENGES, K. H. (1995). The Turkic Languages and Peoples: An Introduction Turkic Studies. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

POPPE, N. (1954). Grammar of Written Mongolian. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

RAUN, A. (1988). Proto-Uralic Comparative Historical Morphosyntax. The Uralic Languages I. Description, History and Foreign Influences (Ed. D. Sinor). Leiden: Brill. 555-571.

RAMSTEDT, G. (1957). Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye: Morfologiya. Moskva: İzdatelstvo inostrannoy literaturı.

SIEWIERSKA, A. (2004). Person. New York: Cambridge University Press.

SINOR, D. (1988). The Problem Of The Ural-Altaic Relationship. The Uralic Languages I. Description, History and Foreign Influences (Ed. D. Sinor). Leiden: Brill. 706-742.

TEKİN, T. (2003). Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul: TDAD.

Мустафа Аксой,
Бишкек Гуманитардык Университети

АРАБ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНИН КЫСКАЧА ТАРИХЫ ЖАНА ДҮЙНӨ ТИЛДЕРИНИН АРАСЫНДА ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Араб жана түрк тилдери - типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча да, генетикалык классификациясы боюнча да бири-биринен кескин айырмаланган тилдер. Араб тили дүйнөдө семит тилдери арасында орун алып, ал эми түрк тилдери болсо Урал-Алтай тилдерине кирет. Маалым болгондой эле араб тили Куранда акыр кыяматка чейин сакталаары айтылган. Ошондой эле араб тили Куран тили болгондуктан бүгүнкү күнгө чейин сакталып келе жатат. Ошону менен бирге эле араб тили Ислам дининин таасири астында аймак - аймактарга кеңири жайылып, кээ бир жерлерде өзгөрүүгө учураша да, кээ бир жерлерде сакталып келе жатат. Ал эми араб тилинин түрк тилдери менен болгон алакасына келе турган болсок, Ислам дининин таасири астында араб тили да өз таасирин тийгизген. Бул жана башка маалыматтарда бул макалабаздан кеңири маалымат ала аласыздар.

Ачкыч сөздөр: Типологиялык, Араб тили, семит тилдери, Урал-Алтай тилдери, Куран тили

Араб жана түрк тилдери – типологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча да, генетикалык классификациясы боюнча да бири-биринен кескин айырмаланган тилдер. [Özdem, 1944: 25]. Араб тили семит-хамит тилдеринин семит тобуна кирген флективдүү тилдерден. Ал эми түрк тили болсо Урал-Алтай тилдеринин

алтай тобуна кирген агглютинативдик тилдерден. [Линг. энцикл. словарь 1990: 41, 200-201, 527].

Араб тили негизинен түштүк араб тили жана түндүк араб тили болуп өз ара экиге бөлүнөт. Булардын биринчиси, башкача айтканда, түштүк араб тили, араб тилчилеринин көз карашында «хамирий» деп аталат.

Анын жайылган территориясы - Йемен жана Араб жарым аралынын түштүк тарабы. Бул тил да «сабий» жана «мафиний» болуп өз ара эки диалектке бөлүнөт. [Valfunsun 1929: 18].

Түндүк араб тили болсо араб адабий тили («фасих араб тили») деп аталат. Бул тил Араб жарым аралынын орто жана түндүк тарабына жайылган. Ошондой эле Курани Каримдин бул тилде түшкөндүгү себептүү, кыяматка чейин жашай тургандыгы кудай тарабынан убада кылынган тил болуп эсептелет. [Enis 1979: 65].

Тарыхчылар башка тилдер сыяктуу эле араб тилинин да алгачкы жана байыркы тарыхы тууралуу маалыматтар так эмес деген пикирде. Андыктан бул тилдин пайда болуу жана алгачкы доорлору белгисиз бойдон калууда. Араб тили өз тарыхында беш негизги доорду басып өткөн. Аларды ирээти менен тизмектей турган болсок, төмөнкүлөр:

1. Араб тилинин келип чыгуу доору жана байыркы араб тили. Бул учурда араб тилинин жаныдан пайда болгон жана семит тобундагы башка тилдерден анчалык деле бөлүнө элек кездери. Бул доор - тарыхтын түпкүрүндө калган эң байыркы доор. Бул доор тууралуу маалыматтар кээ бир байыркы кылымдарга таандык жазма эстеликтерге, ошондой эле аз санда болсо да арабдар менен өз ара мамиледе болуп келген коомдордун тарыхындагы уруу, белгилүү инсандар менен топонимдерге негизделет. Арабдарга тиешелүү болгон эң байыркы жазма эстеликтер, болжол менен, биздин заманга чейинки VI кылымдын орто чендерине таандык «муснад» деп аталган түштүк араб жазуусунун негизинде жаралган жазуу менен жазылган. Бул жазуулар саны жагынан көп, бирок тилдин курулушу менен өзгөчөлүктөрүн чагылдырып бере ала турган белгилерге жарды.

2. Классикалык араб тили. Классикалык араб тили мурунку адабий тилдин, Курани Каримдин, кутуу хадистердин, кийинчерээк араб тили жайылган жерлерде дин, поэзия, адабият жана илимдин тили болуп, негизги өзгөчөлүктөрү өзгөрбөстөн ушул күнгө чейин жашап келе жаткан, ошондой эле бардык араб диалекттерин бириктирип турган тил болуп эсептелет.

3. Орток араб тили доору. Ар кандай тилдер менен диалекттердин өз ара карым-катышынын натыйжасында жаңы жана орток колдонулган араб тилинин пайда болгон кездери. Бул доордогу араб тили араб элинин ырлары менен адабиятын камтыган жана Курани Карим түшкөн тил болуп эсептелет.

4. Араб адабий тили. Ислам дини араб тилине ар дайым өтө чоң таасир тийгизип келген. Ислам дининин артынан араб тили өтө кыска мезгилдин ичинде өз мекенинен алыс жактарга, башка тилдерде сүйлөгөн өлкөлөргө жайылган. Анын натыйжасында алгач мусулмандар менен араб тилинде сүйлөгөндөрдүн жашоосуна, кийинчерээк ислам маданиятынын бардык тарабына кирип, болуп көрбөгөндөй тездик менен өзүнүн өнүгүү этабын жашаган. Ошентип араб адабий тили - ислам маданиятынын таасиринин астында өнүп-өсүп олтуруп күнүбүзгө дейре уланып келе жаткан араб тили.

5. Азыркы араб тили. Бул - араб адабий тили дооруна кийин XIX кылымдын баштарынан тарта башталган жана учурубузга дейре уланып келе жаткан доор. Анткени XIX кылымдын башынан тарта араб дүйнөсү менен Европанын ортосундагы мамилелер ар тараптуу өнүгө баштаган. Тарыхта Наполеондун

Египетке болгон жортуулу (1798-ж.) жаңы доордун башталышы катары каралат.

Араб дүйнөсү менен Европанын ортосундагы мамилелердин күч ала башташы, бири-бирине болгон таасирлери араб тилинде илим-билим, техника, искусство сыяктуу ар кайсы тармакта колдонулган жаңы жана чет тилден кирген сөздөр менен түшүнүктөрдүн пайда болушуна өбөлгө түзөт.

Европа тилдериндеги сөздөрдүн араб тилине кирүү агымын алдын алуу, аны азайтуу, айрыкча, терминдер маселесиндеги көйгөйлөрдү чечүү үчүн, бул тилдин мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдалануунун жолдору менен чараларын издегендер өз сунуштарды сунушташкан. Илим менен техниканын түрдүү салааларында иштешкен адистер өз тармактарындагы терминдерди аныктоого аракеттенишкен.

Учурда араб тили – Араб жарым аралынан тарта Атлантика океанына чейинки чоң территорияда колдонулган дүйнөнүн негизги тилдеринен.

Дүйнөдө болжолу 215 миллионго жакын инсандын эне тили болгон араб тили миллиарддан ашык мусулмандардын ибадат тили, ошону менен катар Сауд Аравия, Йемен, Бириккен Араб Эмираттары сыяктуу 22 араб өлкөсүнүн расмий тили болуп эсептелет. Бул тилдин дүйнөдөгү зор мааниси менен ролунун натыйжасында, Бириккен Улуттар Уюму 1974-жылы араб тилин алтынчы расмий тил катары кабыл алган.

Албетте, колдонулган араб тилинин өлкөдөн өлкөгө карай өзгөрүүсү - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бирок классикалык араб тили, Курандын тили, VII кылымдан бери чоң өзгөрүүлөргө учурабастан жашап келүүдө. Курани Карим бул тилдин эрежелер системасынын иштелип чыгышына жана өнүгүүсүнө чоң роль ойногон.

Араб жарым аралынын түштүк тарабында түштүк араб тили катары белгилүү болгон бир топ диалектилер бар. Бирок бул тилдер түндүк араб тилинен бир топ эле айырмаланып турат. Азыркы араб тили лексика, морфология жана синтаксис өнүгүүнөн алганда Курандын тили болуп саналган классикалык араб тилинен дээрлик айырмаланбайт.

Араб тили азыркы учурда төмөнкү өлкөлөрдө колдонулууда: Алжир, Бахрейн, Египет, Батыш Сахара, Бириккен Араб Эмираттары, Джибути, Иордания, Ирак, Катар, Комор аралдары (Ислам Федеративдүү Республикасы), Кувейт, Ливан, Ливия, Мавритания, Марокко, Оман, Йемен, Палестина, Сауд Аравиясы, Сирия, Сомали, Судан, Тунис, Чад, Эритрея, Израиль, Иран, Түркия, Америка Кошмо Штаттары.

Түрк тили, т.а., азыркы учурдагы Түркия Жумуриятынын мамлекеттик тили болгон түрк тили мурун «түрк-татар тили» деп аталып келген болсо, учурда «түрк тили» деп аталган тилдер тобуна таандык. Тилдердин бул тобу түрк жана татар тилдери менен бирге учурда бири-биринен таптакыр бөлүнүп кетип, эки башка тил болгон чуваш жана якут тилдерин да камтыйт. Тарыхый булактар боюнча түрктөрдүн түпкү теги биздин заманга чейинки жана биздин замандын алгачкы эки кылымында Түндүк Азиянын бардыгын, ошону менен катар Чыгыш Европаны да бийлеп турган гунндар болуп эсептелет. Бардык түрк тилдери гунн тилдеринен келип чыккандыгы тууралуу божомолдор да бар. Айрым тилчилер муну Алтай тилдери деп аташкан [Линг.энцикл. словарь 1990: 41, 200-201, 527; Языки... 1997; Морфол... 1963; Касевич 1977; Gülensoy 2000: 15].

Алтай деген термин - учурдагы түрк тилдеринин генетикалык классификациясына негизделген термин [Banguoplu, 1979: 8].

Гунн тилдеринин биздин замандын II кылымдарында ар кандай бутактарга бөлүнүп кеткендиги маалым.

Түрк тили VI кылымдын баштарында курулган түрк каганатынын тили катары тарых сахнасына чыккан. VII кылымдын аяк чендерине таандык түрк тилиндеги жазуулардын алгачкы үлгүлөрү Енисей, Орхон жана Талас аймактарынан табылган балбал таштардагы жазма эстеликтерде сакталып калган. Бул балбал таштардагы жазуулардын тили байыркы түрк тили, ал эми андагы түрк жазуулары байыркы түрк руникалык жазуусу деп аталат. [Азыркы ... 2009: 4; Caferoğlu 1986: 1-29].

Тилчилер түрк тилинин өнүгүү этабын төрт башкы доорго бөлүп карашкан. Алар төмөнкүлөр [Hengirmen, 1995: 25]:

1. Түрк тилинин белгисиз доору. VIII кылымдан мурунку мезгил. Бул мезгилдеги түрк тилине таандык болгон эч кандай эскерүүлөр менен маалыматтар жок.

2. Байыркы түрк тили. VIII-XIII кылымдардын аралыгындагы мезгил. Түрк элдери VIII кылымдан кийин уйгур жазуусун колдоно башташкан жана бул мезгилде түрк элдери мани, брахма, сирия жазуулары сыяктуу башка жазууларды да колдонушкан.

Убакыттын өтүүсү менен түрк элдеринен мусулман болушкан караханиттер уйгур жазуусу менен бирге эле араб жазуусун да колдоно башташкан. Кийинчерээк XI кылымдын баштарынан тартып «караханит тили» деп аталган жаңы жазууну пайда кылышкан. XIII кылымдын башына чейин, башкача айтканда, монголдордун басып алуусуна чейинки мезгилдеги түрк тили байыркы түрк тили деп аталат.

3. Орто түрк тили. XIII кылымдан тартып XX кылымдын баштарына чейинки мезгил. Бул мезгилде араб, перс жана түрк тилдеринин өз ара тыгыз карым-катышынын натыйжасында осмон тили пайда болгон жана ал араб альфатинин негизинде жазылган. Бул доордо колдонулган түрк тили батыш түрк тили деп да аталат [Ergin, 1998: 15]. Батыш түрк тили же болбосо байыркы түрк тили өз ара бири-биринин артынан уланып келген жана бири-бири менен өз ара тыгыз байланышкан үч мезгилге бөлүнгөн:

• **Байыркы осмон тили (болжолу 1250-1450-ж.ж.).** Бул мезгилдердин алгачкысы жана эки кылым бою колдонулган Байыркы Анатолия түрк тили – селжуктар, Анатолиядагы бытыранды абалдагы майда хандыктар менен Осмон династиясындагылардын алгачкылары колдонгон жазуу тили болгон.

• **Орто осмон тили (1450-1840-ж.ж.).** Экинчи доор болсо түрктөрдүн Стамбулду каратып алуусунан тартып Осмон империясынын акыркы убагына дейре улуу империянын жазуу тили катары беш кылымга жакын колдонулган тил.

• **Жаңы осмон тили (1840-1910-ж.ж.).** Үчүнчү баскычты түзгөн (азыркы Түркияда колдонулган) түрк тилинин өмүрү али бир кылымдан аша элек.

4. Азыркы түрк тили. 1911-жылдагы улуттук кыймылдардан кийин башталып азыркы күнгө чейин уланып келе жаткан мезгил. 1928-жылы араб алиппесинен латын алфавитине өткөн.

Мындан көрүнүп тургандай, түрк тили кылымдар бою колдонулган ары көөнө, ары тарыхы бар, анан да көптөгөн адамдар тарабынан колдонулган жана да эбе-

гейсиз чоң территорияга жайылган тил. Түрктөрдүн түпкү мекени Орто Азия. Ошондуктан түрк элдеринин көпчүлүгү Орто Азияда жашашат. Орто Азиядан сырткары түрк элдери жашаган жана түрк тили колдонулган башка өлкөлөр да бар. Жер жүзүндөгү түрк тилдүү элдерди жашаган аймактары боюнча төмөнкүдөй үч топко бөлүп кароого болот [Hengirmen, 1995: 19]:

• **Батыш түрк элдери.** Бул топтогу түрк элдери Түркия, Греция, Болгария, Македония, Молдова, Югославия, Кипр, Сирия, Ирак сыяктуу өлкөлөрдө жашашат.

• **Чыгыш түрк элдери.** Бул топтогу түрк элдери болсо Иран, Афганстан, Азербайжан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Кыргызстан, Казакстан, Тажикстан, Кытай сыяктуу өлкөлөрдө жашашат.

• **Түндүк түрк элдери.** Бул топтогу түрк элдери негизинен Азиянын түндүгүндө жашашат жана буларга якуттар, чуваштар, татарлар, башкырлар, Кавказ менен Крымда жашаган түрк элдери кирет.

Айрым тилдер Ислам дини келгенге чейин эле араб тилине ар кандай деңгээлде таасир тийгизип келген. Башка тилдердеги сөздөрдүн араб тилине кирүүсү негизинен араб тилинин жайылуусу, таралуусу, географиялык жана маданий байланыштардан улам көбөйгөн.

Араб тили менен өз ара таасирленген тилдердин башында түрк тили турат. Түрк-араб мамилелери экинчи халифа Азирети Умардын халифалыгынын акыркы жылдарынан тартып күчөй баштаган [Yıldız, 1976: 103]. Хижра жыл санагы боюнча III кылымда түрк элдеринин топ-тобу менен Ислам динин кабыл алуусу, Аббаситтер династиясынын сарайында аскерий күчтөр менен таасирлердин күчөйүүсү, селжуктар мамлекетинин курулуусунан кийин түрк элдеринин Иран аркылуу араб тилинин мекенине карай агылып бара баштоосу жана Анатолиядагы түрктөрдүн бийлигинин бардык араб дүйнөсүнө узак убакыттар бою өз үстөмдүгүн жүргүзүүсү эки тилге тең өтө чоң таасир тийгизген. Ошондой эле Мароккодон Иракка чейинки чоң территорияда колдонулган бардык тилдери менен диалекттеринде кездешкени сыңары жазуу тилинде да түрк тилинен алынган сөздөр азыркыга дейре колдонулуп келет [Ateş, 1966: 26,31].

Осмон империясы араб тилинин мекени болгон өлкөлөрдө гана эмес, империянын бардык аймагында ачкан медреселерде түрк тилинде эмес, араб тилинде окутушкан. Ошондой эле түрк, перс жана араб тилдериндеги искусство жана илимий иштерди колдоп кубатташкан. Осмон Империясынын убагында түрк элдеринен чыккан аалымдардын араб тилинде жазышкан көптөгөн эмгектер менен чыгармалар араб тилине болгон байланыштын айкын далили.

Араб тили башка тилдерден таасирленгендей эле азыркы учурдагы көптөгөн тилдерге да араб тилинин бай сөз казынасынан көптөгөн сөздөр өткөн. Мисалы, түрк тилиндеги китеп, калем, дептер ж.б.у.с. көптөгөн сөздөр араб тилинен келген сөздөр болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопозитика. -Б.: Аврася, 2009.

2. Касевич В.Б. Элементы общей лингвистики. -М.: 1977.

3. Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия 1990.

4. Морфологическая структура слова в языках различных типов. -М.: 1963.
5. Языки мира: тюркские языки. -Б.: 1997.
6. Ahmed Ateş, Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme, Ankara, 1966.
7. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1986.
8. Enis İbrahim, Ortak Arapça Dilinin Geleceği, Kahire 1979.
9. Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, 1976.
10. Mehmet Hengirmen, Türkçe Dilbilgisi, Ankara, 1995.
11. Muharrem Ergin, Türk Dilbilgisi, İstanbul, 1998.
12. Ragıp Hulusi Özdem, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış, TDK Yayınları, Ankara, 1944.
13. Tahsin Banguoğlu, Ana Hatları ile Türk Grameri, İstanbul 1979.
14. Tuncer Gülensoy, Türkçe El Kitabı, Ankara, 2000.
15. Valfunsun İsrail, Târihu'l-Lugati's-Sâmiyye, Kahire, 1929.

Исмаил Махмуд Нусайба,
БГУ им. К.Карасаева

ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЕ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Восприятие цвета у каждого народа имеет свои специфические черты. Цветовые обозначения характеризуются ярко выраженной национально-культурной спецификой и являются наиболее значимыми элементами для конструирования фрагмента национально-культурной картины мира тех или иных этнических общностей.

Ислам запрещает какие-либо изображения людей и животных, поэтому цветовое значение рисунков, живописи и оформления чрезвычайно велико, цвет стал одним из самых выразительных средств. Художественные представления мусульман о мироздании выражались и выражаются в красочных и неповторимых узорах и орнаментах.

Всевышний Творец создал великолепное многообразие цвета. Цвет повсюду, невозможно представить Вселенную черно-белой. Возникновение цветового символа, его сущность, отношение к каким-либо процессам, явлениям и событиям в жизни человека, межкультурные дифференциации в цветовой символике – вопросы, которыми занимается цветовая психология. Цветовых символов немного, ибо они базируются преимущественно на так называемых «основных цветах», одним из которых является зеленый. Что такое зеленый цвет? Почему его называют волшебным? Какое отношение он имеет к мировой религии ислам?

Составленный из синего и желтого, считается, что зеленый цвет имеет мистические свойства. Он соединяет в себе холодный синий свет интеллекта с эмоциональной теплотой желтого и производит мудрость равенства, надежды, обновления жизни и воскрешения. Зеленый – цвет весны, созревания, нового роста, плодородия, природы, свободы, радости, надежды и, наконец, рая. Зеленый часто символизирует непрерывность и бессмертие (не зря его еще называют «райским»). Именно украшения из зеленых камней наиболее популярны и востребованы среди мусульман.

Не только мусульманам, многим людям нравится зеленый цвет, и в Коране о нем говорится: *«В любом месте, куда ни посмотришь, в раю великое блаженство и великая власть Аллаха. Они одеты в одежду из зеленого тонкого шелка и плотного атласа»* (Коран, 76:20-21). *«Они будут возлежать на ложах с зелеными покрывалами и на коврах удивительной красоты»* (Коран, 55:76). Итак, зеленый цвет в сознании мусульман ассоциируется с райскими красотами и дарами, вот почему у многих мусульман этот цвет любимый.

Психологи утверждают, что зеленый, особенно яркий цвет, выражает умение легко приспосабливаться к изменяющимся условиям, такт, вежливость, житейскую мудрость, терпимость к мнениям и верованиям других. Эти качества очень важны для мусульманина. Человек не способен ощутить полноту жизни, если его мировосприятие и убеждения формировались под принуждением. Поэтому свобода вероисповедания — одно из фундаментальных прав человека, провозглашенных исламом. Этот принцип нашёл отражение в аяте Корана: *«Нет принуждения в религии»* (сура «Аль-Бакара», аят 256).

Зеленый цвет – священный для арабов. Это символ роста и самой жизни. Зеленый цвет – знак воскрешения, победы над смертью. «Делать зеленые вещи» буквально означает творить добро. Любой, даже несведущий в религии человек на вопрос, какие цветовые ассоциации вызывает у него ислам, не задумываясь ответит, что этот цвет – зеленый. И правда, сегодня мы можем наблюдать многообразие изумрудных оттенков на обложках религиозной литературы, вывесках халильных магазинов, в убранстве мечетей и предметах гардероба духовных мусульманских деятелей.

Известно, что некоторые мусульманские ригористы хотели запретить использование зеленых ковров, чтобы, наступая на них, не оскорблять честь и достоинство ислама.

Современные исследователи отмечают, что из всех мировых религий, пожалуй, только ислам тесно связан с государством и правом. Стоит заметить, что исламское классическое право является экологическим изначально. Зеленый цвет – цвет живой природы, один из любимых цветов пророка, считается символом и священным цветом ислама, а жизнь человека и продолжение человеческого рода в согласии с природой являются основными ценностями ислама. Это постоянно напоминает мусульманину о божественном происхождении живой и неживой природы, о необходимости пребывания в установленных шариатом рамках по отношению к самому себе, своей семье, соседям, окружающему миру, дабы не нанести вреда творениям Аллаха и не навлечь на себя неотвратимое наказание. Шариат напрямую требует от мусульманина бережного и уважительного отношения к природе и населяющему ее животному миру, в чем видится залог сохранения физического и нравственного здоровья самого человека. В исламе два источника – Коран и сунна (жизнь пророка). Как повествует исто-

рия, над армией пророка Мухаммеда развевались знамена не только зеленого, но и черного и белого цветов, однако это не означает, что в тех или иных ситуациях является желательным (по исламу) использовать данные цвета в расцветке флагов и знамен.

В каждой эре имеются вещи, которые присущи именно этому времени. Сегодня мы не можем использовать ни черный, ни белый в качестве однотонного цвета флага, поскольку, например, черный цвет в настоящее время является одним из символов рафидитов (*рафидиты* – это те, кто отвергает и ругает сподвижников, обвиняя их в неверии, в частности первых трех праведных халифов мусульман). Кроме того, черный считается символом ночи, смерти, раскаяния, греха, тишины и пустоты. Поскольку черный поглощает все другие цвета, он так же выражает отрицание и отчаяние, является противостоянием белому, и обозначает негативное начало. Существует исторический прецедент применения белых флагов. Белый флаг, поднятый вверх, уже давно имеет международное значение объявления прекращения враждебных действий, гуманитарного обращения.

Белый содержит все цвета спектра поровну, являясь результатом их смешения. Следовательно, белый может использоваться для создания тех или иных сочетаний. Все цвета в белом равны. Белый – это почтение, чистота, простота, мир, смиренность, точность, невинность, молодость, рождение. Белый – любимый цвет пророка Мухаммеда.

В странах ислама цветовой символизм достигает чрезвычайно высокого уровня развития, характеризуется многозначностью и несет на себе отпечаток влияния как Древнего Востока, так и Запада. Вместе с тем, в цветовой символике ислама много оригинального. Как сказано выше, запрещение исламом изображения людей, животных и т.д. способствовало тому, что цвет становится одним из главных выразительных средств. Цветовые орнаменты, узоры ковров представляют собой систему цветовых символов, отражающих представления мусульман о земной и небесной жизни.

В Коране свет, а также наиболее светлые и яркие цвета, являются символами блага, божественного начала, но, как и в христианстве, не отождествляются с Богом. Белый выражает чистоту и духовность. Цвет ритуальной чистоты и сакральности. Белый цвет неизменно использовался для изображений одеяний большинства арабов и имел особый символический смысл. **Белый** цвет для мусульман — это цвет Аллаха. Все, что включает в себя белый цвет, нравится Аллаху. Здесь и белая чалма, и белые одежды, и белые знамена, и молоко, и камфора. Если мужчина опозорит себя нарушением традиционного обычая или этикета, то его лицо «чернеет»; когда же он восстановит свою честь, оно опять становится «белым» (Коран 16: 66; 76: 5).

Черный цвет у многих народов считается символом таинственности, тьмы, несчастья, разрушения,

уничтожения, смерти, ужаса и ада. В исламе черный цвет, напротив, обладает особым статусом – это цвет Священного камня Каабы, цвет одежды и знамени аббасидских халифов, для тюркских народов этот цвет означал силу, величие и могущество. В некоторых источниках сообщается о том, что на Пророке была черная одежда в день завоевания Мекки. **Черный** цвет ислама имел два противоположных значения. С одной стороны, черный цвет связан с недобрыми делами, мщением. В то же время слово «черный» обозначало не только цвет, но также все главное, великое. Поэтому служило и титулом человека — «черный», т.е. великий, могучий. Магомет (Мухаммед) носил черный плащ, который после него надевали халифы в знак преемственности власти. Священнослужители также использовали черную одежду. В повседневной жизни черный — цвет одежды мусульманских женщин.

В исламе тьма не противопоставляется свету, а находится с ним в причинной связи. Темнота – это одеяние ночи, тень – это творение солнца. Аль-Фараби писал: «В каждом цвете скрывается отсутствие другого цвета, но присутствие белого цвета - не от отсутствия черного».

Золотой (желтый) символизирует славу, успех, богатство, торжество и т.д. Считался лечебным цветом (Омар Хайям). Вместе с тем, желтому соответствовали и негативные значения, в частности, как символа желудочных заболеваний. Еще у арабов есть легенда, связанная с желтым цветом. Злые люди донесли Магомету, что его жена Айшан изменяет ему. Чтобы проверить наговоры, Магомет подарил жене алые розы (алые розы означают любовь), решив: если цветы пожелтеют за ночь, значит, Айшан и вправду неверна. Наутро розы были желтыми... С тех пор желтый считается цветом измены. **Однако желто-золотой** - символ богатства, удачи и больших достижений. Это еще и цвет первой коровы, принесенной в жертву Аллаху арабами, обращенными в веру самим Мухаммедом.

Важно отметить и то, что в цветообозначениях разных языков находит полное отражение и национальная специфика. И какую - бы психофизиологическую основу не имел цветовой язык, на него неизбежно наслаиваются традиции и обычаи народа.

Литература

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика. – М.: Восточная литература, 1995.
2. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. / Отв. ред. В.П. Филин – М., 1975.
3. Белов А.И. Цветовые этноэидемы как объект этнопсихолингвистики // Этнопсихолингвистика / Под ред. Ю.А.Сорокин. -М., 1988.
4. Блумфильд Л. Язык. – М., 1968.
5. Вежицкая А. Обозначение цвета и универсалии зрительного восприятия // Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1996.

Wael Alsayed Elbadawi Elmarsi
II course of Master Degree

THE INTERACTION OF METONYMIES AND METAPHORS

|| *We will have a look at the opponents and supporters of the theory of universality of culture-specification and find out whether they really exclude each other or if one can find a hypothesis that considers both points of view.*

When we turned to a cognitive view of figurative language we somehow lost sight of the role of metonymy in the structuring of abstract categories. This neglect will be compensated for in the next section, since metonymies play an important part in the structures of emotion categories. What should be included in this section, however, are some remarks on how metonymies are distinguished from metaphors in a cognitive theory, and how the two can work together.

To begin with, it should be emphasized that the main claims made by cognitive linguists in the description of metaphor also apply to metonymy (Lakoff 1989:103): both are seen as being conceptual in nature, both can be conventionalized (i.e. automatic, unconscious, effortless and generally established as a model of thinking), both are means of extending the resources of a language and both can be explained as mapping processes. The main difference between the two is that while metaphor involves a mapping across different cognitive models, metonymy is a mapping within one model. One category within a model is taken as standing for another category within the same model. The main function of a metonymic expression, then, is to activate one cognitive category by referring to another category within the same model, and by doing that, to highlight the first category or the submodel to which it belongs.

The classic case of this interaction is the link between the metonymy based on body heat, and heat metaphors, as described by Kövecses and Lakoff (Lakoff 1987: 382ff). The basic metaphor which is triggered off by the physiological metonymy is + **ANGER** is **HEAT**+, but this rather abstract principle is made much more accessible if we imagine the heat in the forms of a fire and a hot fluid.

The first of these two metaphorical applications (+**ANGER** IS **FIRE**+) is less developed than the second one (+**ANGER** IS **THE HEAT OF A FLUID IN A CONTAINER**+). Although **FIRE** is an important basic level event category combining a number of action and object categories, the various stages of kindling, maintaining and extinguishing a fire and the fuels involved in an ordinary fire (wood, coal, oil, gas) do not seem to provide a very rich category structure which could be mapped onto the **ANGER** category.

In contrast, the second +**HEAT**+ metaphor, + **ANGER** IS **THE HEAT OF A FLUID IN A CONTAINER**+, has a much richer conceptual background. One reason is that many more source categories are involved, especially highly suggestive basic level categories like **BOIL**, **RISE**, **STEAM**, **FUME**, **BURST**, **EXPLODE**, for which most informants would be able to call up substantial attribute lists. More important still, this metaphor relies on one of the most basic spatial experiences, the *be-in-something* relation, which was introduced above as the image schema underlying the +**CONTAINER**+ metaphor. Finally the +**HEAT OF A FLUID** + metaphor is combined with

another powerful metaphor, +**THE BODY IS A CONTAINER FOR EMOTIONS**+, and is thus linked up with the very basic and vital category **BODY**.

The result of this powerful metaphorical potential is the large number of derived metaphors. In combination with the metonymies we have discussed in the last section the category **ANGER** thus acquires a very rich conceptual structure. In the case of **ANGER** the contributions of metaphors on the one hand and metonymies on the other are quite balanced. The physiological effects mentioned above are counterbalanced by the heat metaphors and a series of other metaphors, such as + **ANGER** IS AN **ACTIVE ENEMY**+ (you *fight*, *struggle*, *wrestle* with it), +**ANGER** IS A **DANGEROUS AGGRESSIVE ANIMAL**+, (anger can be *ferocious* and *fierce*) and finally +**ANGER** IS A **NATURAL FORCE**+, (anger *overwhelms* you, *engulfs* you and *sweeps over* you).

However, there are also cases where the balance between metaphors and metonymies is lopsided. The category **FEAR**, which commands a large number of metonymies (by far the largest number of any), does not seem to attract many conceptual metaphors. Apart from the + **NATURAL FORCE**+ metaphor just mentioned for **ANGER**, Kövecses lists +**FEAR** IS A **VICIOUS OPPONENT OR TORMENTER**+, (fear *preys* and *creeps up on* you) and +**FEAR** IS A **TRICKSTER**+, (fear *may deceive* you).

The opposite extreme is represented by **JOY**. There are few bodily phenomena that specifically indicate **JOY**, and, consequently, few physiological metonymies, but this deficit is made up by a wealth of conceptual metaphors. **JOY** can be experienced as a valuable commodity (that is *received* or *bought*), as a hidden object (which one *searches* or *strives for*), as an animal that lives well and has pleasurable sensations (*purring with delight*, *wallowing in delight*). **JOY** is compared to light (you *radiate with joy*, **JOY** is vitality (*it is spry*, *lively*, *puts pep into your life*). To put it in more technical terms, these metaphors map a large range of basic level source categories involving events, actions and objects onto the abstract emotion **JOY**. In addition, **JOY** also makes use of the container metaphors, but with the important difference that the container does not explode, as is typical of **ANGER** metaphors, but simply overflows. Finally the — **UP/DOWN**— image schema is exploited in the metaphor +**JOY** IS **UP**+, (*cheer up*, *I'm six foot off the ground*, *I'm on cloud nine*, *she's walking on air*).

The category **LOVE** is an even more extraordinary case. Again the number of metonymies is relatively small (prominent is, of course, the metonymy based on sexual desire), but with regard to the number of conceptual metaphors **LOVE** surpasses all other emotions. Many of these metaphors are shared with **JOY**. In addition there is, quite naturally, a range of metaphors which is based on the

metonymic relationship with sexual desire (+**LOVE IS A NUTRIENT**+, +**LOVE IS APPETIZING FOOD**+, and there are flattering comparison with magic and deity (+**LOVE IS MAGIC**+, +**THE OBJECT OF LOVE IS A GODDESS**+, where the poetic source is still particularly noticeable. What is unusual in comparison with **JOY** is that **LOVE** is not only structured by 'positive' metaphors, but that it also seems to attract a full range of 'negative' conceptual metaphors, among them +**LOVE IS WAR**+, +**LOVE IS HUNTING**+, +**LOVE IS A DISEASE**+. This also applies to the +**CONTAINER** metaphors, where **LOVE** is characterized not only as a fluid overflowing from the container, but alternatively by the explosion of the container, which is also typical of the **ANGER** category. While it is easy to see how these negative metaphors might be (and have in fact often been) used in poetry to embellish the topic of love, their integration into the conceptual structure of a single category is less feasible. The question is whether the category **LOVE** consists of several independent categories (e.g. '**GENTLE**' **ROMANTIC LOVE** and **PASSIONATE LOVE**), or whether we should assume that there is one (perhaps prototypical) category which has several variations.

What can be said at this point concerning the interaction of metaphors and metonymies is that there seems to be a principle of compensation at work which trades off metaphors and metonymies against each other. While **ANGER** strikes a balance between the two cognitive processes, **FEAR** largely depends on metonymies, and **JOY** and **LOVE** rely much more on metaphors for their conceptual structure.

However, in spite of the wealth of metaphors available for **LOVE** and **JOY**, these metaphors alone do not provide a tidy conceptual structure for either of these emotion

categories, so they do not really compensate for the lack of metonymies observed for **JOY** and **LOVE**. Taken together, metaphors and metonymies may supply a certain conceptual substance to these emotion categories, but they cannot be used as a hard-and-fast distinction between them in the same way that attributes can help to distinguish between object categories like **CHAIR** and **TABLE**. Similar reservations must be expressed for many of the other emotion categories we have discussed so far. The problem becomes even more serious when we consider that English has a huge number of emotion words and that there is probably an equivalent number of emotion categories to be taken into account.

Used literatures

1. ANDERSON, S. 1992. A-morphous Morphology. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Goatly, A. (1997). The Language of Metaphors. London and New York:
3. Routledge. Johnson, M. (1987). The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago: University of Chicago.
4. Kovecses, Z. (2002). Metaphor. Oxford: Oxford University Press.
5. Kovecses, Z. (2006). Language, Mind, and Culture: a practical introduction. Oxford: Oxford University Press.
6. Lakoff, G. & Turner, M. (1989). More Than Cool Reason: a field guide to poetic metaphor. Chicago: The University of Chicago.
7. Lakoff, G. & Johnson, M. (1999). Philosophy in the Flesh – The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought. New York : Basic Books.
8. Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By (1st edition). Chicago: The University of Chicago Press.
9. Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By (2nd edition). Chicago: The University of Chicago Press

*Исмаил Махмуд Нусайба,
БГУ им. К.Карасаева*

КОЛРОНИМЫ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Традиция использования слов, обозначающих цвет, в качестве важного экспрессивного средства уходит в далекое прошлое. В древнейших текстах цветообозначения выполняли прежде всего функцию символическую.

Цветообозначения в арабском языке и арабской культуре тесно связаны с религиозными верованиями арабов, а именно, с исламом.

Красный для арабов не столь амбивалентен по содержанию как в других культурах. Этот цвет считался священным, магическим, имеющим большую «жизненную силу». Поэтому, ценились драгоценные камни красного цвета - рубины и др. Считалось, что они придают владельцу силу, энергию, бесстрашие. Символизировал он и любовную страсть. **Красный** — все- сильный цвет жизненной энергии, храбрости и страстных чувств. Арабы считали лучшим для глаз цветом красный - это был цвет женщин, детей и радости. В плане одежды: мужчинам-мусульманам обычно запрещено носить красные одежды. Но в праздники красный используется. Например, в день свадьбы отец невесты обязательно опоясывается алым кушаком, а

невеста (до недавних «европеизирующих» времен) одевала оранжево-красные одежды.

Синий и фиолетовый (цвета тени), как и в христианстве, ценились за их трансцендентный, мистический характер. Синий и фиолетовый - цвета мистического созерцания, приобщения к божественной сущности. Фиолетовый цвет имел и значение обманчивости земной жизни, миража. **Синий** цвет в мусульманском мировоззрении обозначает созерцание и путь к благодати Всевышнего.

Голубой (бирюза без примеси зеленого) считался национальным цветом персов и турок, которые полагали, что этот цвет предохраняет от сглаза и способствует процветанию. Цвет ислама синий (или голубой) является наиболее выразительным цветом, поскольку это «цвет материальных небес, которые поддерживают звезды на своих местах». Голубые купола и внутренние украшения мусульманских мечетей — божественные цвета, успокаивающие душу и усиливающие желание верующего служить богу.

Серый цвет для арабов — символ несчастий и злодеяний, коричневый — символ гибели и распада, ста-

рости с духовной деградацией, незнатного происхождения.

Цветовая символика арабов отражена и в их культуре. Следует сказать, что средневековая арабская архитектура развивалась на основе переработки арабами прежде всего греческих, римских и иранских художественных традиций.

Наиболее известные памятники архитектуры того времени мечеть Амра в Фустате и соборная мечеть в Куфе, созданные в VII в. Тогда же был построен знаменитый храм «Купол скалы» в Дамаске, отделанный мозаикой и разноцветным мрамором. С VII—VIII вв. мечети имели прямоугольный двор, окруженный галереями, многоколонный молитвенный зал. Позднее появились монументальные порталы на главном фасаде. С X в. здания начинают украшать изящными растительными и геометрическими орнаментами, в которые были включены стилизованные надписи — арабская вязь. Такой орнамент, европейцы его называли арабеска, был построен по принципу бесконечного развития и ритмического повторения узора.

Объектом хаджа мусульман стал Кааба - храм в Мекке, имеющий форму куба. В стене его находится ниша с черным камнем - как полагают современные исследователи, вероятно, метеоритного происхождения. Этот черный камень почитается символом Аллаха, олицетворяющим его присутствие.

С XII в. начало развиваться искусство миниатюр, в том числе книжной. В целом изобразительное искусство ушло в ковровость, его характерными чертами стали цветистость и узорчатость. Сочетание ярких красок, однако, было всегда строго геометрично, рассудочно и подчинено мусульманской символике.

Культура цвета отложила отпечаток на бытовую жизнь арабов, в частности, огромное значение они придают цвету одежды. Надев одежду того или иного цвета, можно вызвать расположение или, напротив, неприятие.

Мы уже упомянули о красном цвете в одежде арабов, но тем не менее многие мусульмане задаются вопросом: «Можно ли носить одежду красного цвета, и есть ли на его ношение достоверный запрет?»

Относительно ношения одежды красного цвета среди ученых не существует единого мнения. Имам Бадруддин аль-Айни в «‘Умдатуль-къари» упомянул семь, а хафиз Ибн Хаджар в «Фатхуль-Бари» восемь мнений по данному вопросу. В общем, все эти мнения можно свести к трем основным:

1. Носить одежду красного цвета нежелательно (макрух);

2. Носить одежду красного цвета можно, но с условием, чтобы в одежде наряду с красным присутствовали и другие цвета, т.е. чтобы она не была абсолютно красной;

3. Носить одежду красного цвета дозволено без каких-либо ограничений и условий.

Обратившись же к Корану и Сунне, мы не найдем там ни одного достоверного указания на запрет ношения одежды красного цвета.

Единственный запрет, который содержится в шариате относительно цвета одежды — это запрет на ношение одежды «аль-му’асфар» — цвет шафрана, ярко-желтый или оранжевый цвет.

Большое значение символики цветов находит выражение и в арабской государственности. Флаг Объединенных Арабских Эмиратов выполнен в пан-арабских цветах: красном, зеленом, белом и черном, сим-

волизируя в целом арабское единство. Флаг (Алам) Объединенных Арабских Эмиратов отражает всю красоту природы, которая привлекает туристов с разных стран. Флаг страны символизирует поэтапное формирование Конституции страны с исторических времен, который говорит о гордости и выносливости народа. Флаг подчеркивает важнейшие столпы страны: религиозность, социальные ценности и принципы, природные богатства.

Алам состоит из четырех цветов. Цвета на флаге могут меняться. Это зависит от того какую основную задачу в данный момент несет политическая аппозиция и на каком этапе формирования находится страна. Например, красный, зеленый, белый и черный цвета несут в себе патриотизм арабского народа. Флаг эмирата состоит из четырех сегментов. Вертикальной красной полосы, а остальные полосы расположены горизонтально. Верхняя полоса зеленого цвета, средняя - белая, а нижняя - черного цвета. Каждая деталь флага указывает на определенное качество, но самым главным качеством является единство семи федераций эмиратов.

Цвета полос были тщательно подобраны. Зеленый цвет - это цвет ислама, который является религией ОАЭ. Зеленый цвет также символизирует силу природы. Белый цвет несет в себе социальные ценности, которые формируются на терпимости и чистоте. Черный цвет указывает на нефтяные богатства страны. Красный цвет символизирует силу и гордость нации.

На протяжении всей истории сокол был символом мужества для арабов и поэтому, он был официально одобрен для представления герба Объединенных Арабских Эмиратов. Официально герб был принят в 1973 году. Сокол был изображен с красными когтями - именами Федерации. Так же на гербе был изображен красный диск, окруженный цепью, и арабский парусник. Но 22 марта 2008 года, герб ОАЭ был изменен и утвержден Президентом Его Высочеством шейх Халифа бен Заид Аль Нахайян. Основные изменения в том, что арабский парусник был заменен на флаге ОАЭ вместе с семью звездами, которые представляли единство семи Федерации эмиратов.

Торговые суда часто используют красное полотнище с национальным флагом в крыже.

Панарабскими цветами являются: красный, чёрный, белый и зелёный, которые присутствуют на флагах стран арабского Восстания. Первые три цвета представлены на флагах Египта и Йемена; вместе с зелёным они присутствуют также на флагах Ирака, Иордании, Кувейта, палестинцев, Сомалиленда, Судана, Сирии, Объединённых Арабских Эмиратов и Западной Сахары.

Считается, что каждый цвет из четырёх панарабских цветов представляет определённую арабскую династию или эпоху: чёрный цвет был цветом флага исламского пророка Мухаммеда, в то время как белый цвет был взят Омейядами, чтобы быть их символом, поскольку напоминал им о сражении при Барде, зелёный цвет был взят Фатимидами, как символ их поддержки Али ибн Абу Талиба, в то время как красный цвет был флагом Хариджитов и затем стал символом правителей в Северной Африке и Аль-Андалусии.

Некоторые арабские страны не используют все панарабские цвета или используют некоторые из них в других комбинациях: Алжир и Ливан, например, используют только зелёный, белый и красный без чёрного цвета.

Восприятие цвета у каждого народа имеет свои специфические черты. Цветообозначения характери-

зуются ярко выраженной национально-культурной спецификой и являются наиболее значимыми элементами для конструирования фрагмента национально-культурной картины мира тех или иных этнических общностей.

Литература

1. Бонгард-Левин Г.В. Древнеиндийская цивилизация. М., 1980.

2. Бородин М.А., Гак В.Г. К типологии и методике историко-семантических исследований. – Л., 1979.

3. Брагина А. А. «Цветовые» определения и формирование новых значений слов и словосочетаний // Лексикология и лексикография. — М., 1972.

4. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия. // Вопросы языкознания, 1993. №2.3) Мацумото Д. Психология и культура

5. Василевич А.П., Кузнецова С.Н., Мищенко С.С. Каталог названий цвета в русском языке. – М., 2003.

М. Султанмуратова,
Кыргыз-Түрк Манас университети

ЛАКАПТАРДЫН МҮНӨЗДҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада лакаптардагы сүйлөмдүн маанилик типтери, лакаптардын морфологиялык өзгөчөлүктөрү, тилдик түзүлүш өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелер иликтөөгө алынган.

Миң жылдап тарыхы бар кыргыз эли өзүнүн басып өткөн жолунда абдан бай, уникалдуу оозеки чыгармачылыкты жараткан. Элдик оозеки көркөм чыгармачылыкта элдин күндөлүк жана коомдук турмуш тажрыйбаларынын жыйындысы гана эмес, салт-санаасы, кайгысы, кубанычы, психологиясы, жакшылык менен жамандык, жаратылыш жана анын кубулуштары жөнүндөгү көз караштары да баяндалат.

Оозеки чыгармалар атадан-балага, укумдан-тукумга өтүп отуруп, эл тарабынан таразаланган элдин бай казынасы, улам кийинки муундун мурасы болуп саналат. Демек, ар бир мезгилдин сындуу элегинен өткөрүлүп, таразаланган гана чыгармалар биздин күнгө жеткен. Мындай эл тарабынан такталган, аныкталган чыгармалардын бири – кыргыз элинин лакаптары болуп эсептелет.

Лакаптар жалпы адамзаттык да, улуттук да мүнөздөгү ээ. Жалпы адамзаттык мазмунда жалпы адамзатка таандык кубулуштар: *өмүр – өлүм, жакшы – жаман, бай – жарды, чындык – калт* ж.б. чагылдырылса, улуттук мүнөздө бир элге таандык дүйнө тааным, көз караштар чагылдырылат. Мисалы, “Казак кайың сааганда, кыргыз Ыскарга киргенде” деген лакаптын жаралышына кыргыз, казактардын башынан өткөргөн окуясы себеп болуп калган. Ал эми кыргыздардын “Манас” эпосунан «Чубактын кунундай чубалган иш» деген лакап пайда болгон. Ал чоң казатка аттанганда Чубак Коңурбайлар тарабынан өлтүрүлгөн. Чубактын кунун алабыз деп улам жылкы тие берүү узак убакытка чейин созулган.

Адамдардын турмуштук тажрыйбалары өтө эле ар түрдүү болгондуктан лакаптардын пайда болуу, чыгуу булактары да алардын окуяларынын шарттарына жараша ар башка болот. Мисалы, *тарыхый окуялардан; эпостук, элдик оозеки чыгармалардан; социалдык-турмуштук абалдардан; бир сюжеттүү окуядан; айрым адамдардын иштеген иштери, жүрүш-турушунун, адамдык сапатынын өзгөчөлүгү, адаты* ж.б. лакаптар пайда болот.

Лакаптар туюндурган мааниси жана түзүлүшү жагынан түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ. Макалада лакап-

тардагы сүйлөмдүн маанилик типтери, лакаптардын морфологиялык өзгөчөлүктөрү, тилдик түзүлүш өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелер иликтөөгө алынат. Макал, лакаптарда сүйлөмдүн маанилик түрлөрүн колдонулуш сферасынын бирдей эместиги ачылып берилет.

Киришүү

Лакап – деп, кандайдыр бир окуянын негизинде же адамдардын жүрүш-турушунун, мүнөзүнүн өзгөчөлүгүн жыйынтыктап, так, элестүү кылып берилген, өзүнчө чечилүүчү тарыхы бар, көбүнчө каймана мааниде айтылып, контексте карата мааниси чечилүүчү, кыска, образдуу сүйлөмдөрдү айтабыз [Закиров, 1962: 40].

Макалдардай өзүнчө турганда айкын маани берип, ойду толук бүтүрө жыйынтыктап, белгилүү бир тыянак чыгарбаса да, айрым жекече кубулуштардан, окуялардан же адамдардын өзгөчө мүнөздөрүнөн улам эл арасында көркөмдөлүп айтылып, кеңири тараган, тенештирүүгө, салыштырууга, мыскылга бай, көпчүлүгүнүн тарыхы, чыгыш теги бар, анысын билбеген адам анын маанисин түшүнбөй да кала турган туруктуу айкалыштарды лакаптар дейбиз. Ушул ойду далилдөө үчүн бир нече мисалдар келтирели: *Кайнап турган казанга, жыргагынын кол салып жатат дейсиңби? Ким урду, жыгытыр урду, качан урду, былтыр урду* [Ш. Усупбеков. 1982: 4-5].

Лакал – бул дидактикалык жанрдагы чыгармалардын бир түрү. Анын табияты эң кыска түзүлүшкө негизделип, өзүнө тексттик ойду батырып турат.

Лакаптарда шартка байланыштуу окшош окуяга же жүрүш-турушка байланыштырылып, салыштырылып, өрнөк катары кайыта айтылат. Ал эми адресат айтылган ойду элес аркылуу образдуу кабыл алат. Лакаптык тексттин өзгөчөлүгү түз жана кыйытма маанилердин жуурулушкан чегиндеги белгилүү бир ойдун бир сүйлөмдүк көлөмгө сыйдырылып берилиши менен аныкталат. Пикир алышууда лакаптын колдонулушу тарбия, нуска, осуят багытында айтылып, подтексттик ойду камтыгандыктан, угуучудан терең түшүнүүнү талап кылат. Лакапдагы камтылган ой адресат тарабы-

нан чечмеленип түшүндүрүлбөстөн, ошол калыбында бүкүлү жеткирилет, ал эми чечмелениши адресаттын кабыл алуусуна жараша анын аң-сезиминде реализацияланат. Лакап табиятынын мындай «татаалдыгы» анын сүйлөмдүк гана көлөмдө берилген кыскалыгына, ошол көлөмгө батырылган терең мазмунга, таалим-тарбия, сабак болуучу омоктуу ойго, белгилүү бир нерседен алынган бүтүм-жыйынтыкка, тажрыйбадан келип чыккан эскерткич постулатка, коммуникативдик функциясындагы даяр материал каражат экендигине, семантикалык-структуралык бүтүндүгүнө негизделген. Мисал катары “Адалсынган молдонун үйүнөн алты камандын башы чыгыптыр” деген лакапты карасак, адамдардын айткан сөзү менен жасаган иши, сырткы келбети менен ички дүйнөсүнүн дал келбей калган учурда колдонулат. Бул лакап айтылган учурда адамдын көз алдына образдуу түрдө башына селде, үстүнө чапан кийинген молдо жана камандардын баштары тартылат. Эл чогулуп ал молдону уяткарып жаткан жаткан сүрөт келет. Бул лакап аркылуу адамдардын көз карашын, идеологиясын, деги эле бир элдин “элдик аң-сезимин” көрсөк болот, б.а. буларды тил аркылуу чагылдыруу болуп эсептелет. Азыркы күндө жогоруда айтылгандарды бир топко келтирип психолингвисттика деп айтып жүрүшөт. Лакаптарда айтылуучу ой ошол шартка байланыштуу кыйыр мааниде айтылып, угуучудан өзүнчө болгон иш болуп жаткан окуяга байланыштуу көрүтүндү чыгарышын шарттайт.

Лакаптардын айтылып калышы жергиликтүүлүк мүнөзгө ээ. Көпчүлүк лакаптар тигил же бул аймакта пайда болот да, окшош окуялардын кайталанышында айтылып отуруп тарап кетет, ал эми айрымдарын ошол жергиликтүү калк өздөрү эле түшүнөт да, башкаларга түшүнүксүз болот. Мындай жергиликтүү лакаптарды бардык жерден жолуктурууга болот.

Лакаптар бүткөн айрым ойду билдирет да, сүйлөмдүк түзүлүштө болот. Тутуму боюнча жөнөкөй, татаал сүйлөмдүк түзүлүштө келе берет жана өз ара сүйлөм мүчөлөрүнө ажырайт. Сүйлөөчү лакапты бирде өзү чыгаргандай кылып айтса, бирде лакапты бөтөн сөз катары көрсөтүп колдонот. Лакаптар, максатка жараша, көбүнчө капыскы өткөн чактын –*ыптыр*, жалпы өткөн чактын –*ган экен*, *имиш* жардамчы этиши, салыштыруу, окшоштуруу, теңөө маанисин туюндуруучу –*дай* курандысы, *окиобой*, *болбо*, *дегендей* этиш сөздөрү, *сыяктуу* жандоочу аркылуу уюшулат.

Лакаптардын морфологиялык жол аркылуу уюшулушу

• **капыскы өткөн чактын –ыптыр мүчөсү аркылуу айтылгандар:** Капыскы өткөн чактын –*ыптыр* мүчөсү аркылуу айтылган лакаптар кандайдыр бир окуянын качан болгондугу тууралуу так маалымат жок экендигин көрсөтүп турат. Мисалы: *Асанкайгы ойлонуп отурганча, тобокелчи маарага жетиптир. Миң каракчы бир жылаңачты тоной албаптыр.*

• **салыштыруу, окшоштуруу, теңөө маанисин туюндуруучу –дай мүчөсү аркылуу:** Мисалы: *Апендинин коёунун сорпосунун сорпосундай. Манасты Таз Баймат унуткандай. Шырдакбектин боз жоргосундай.*

• **-ча мүчөсү аркылуу:** Мисалы: *Алп Тобокчо. Кузгунду туурап куураан бүркүтчө. Түштөн кийин маараган аксак койчо.*

• **суроону туюнткан –ба мүчөсү аркылуу:** *Этеги шалтак болсо да, бай катыны эмеси? Бербеген Кудайга чоң дооң барбы? Кудай кылса кубарыңдын акысы барбы?*

Лакаптардын синтасистик жол аркылуу уюшулушу

• **жалпы өткөн чактын –ган экен жардамчы этиши аркылуу:** Мисалы: *Ичтен чыккан ийри жыланым деген экен.*

• **жалпы өткөн чактын имиш жардамчы этиши аркылуу:** Мисалы: *Кимдин башы сулуу десе, таш бака башын көтөрөт имиш. Жылуу-жылуу сүйлөсө, жылан жылан ийинден чыгат имиш. Өгөй эне көрүндө жатып кол булгалайт имиш.*

• **окиобой этиш сөзү аркылуу:** Мисалы: *Апендиге окиобой. Асанкайгыга окиобой.*

• **болбо, болуп этиш сөздөрү аркылуу:** Мисалы: *Кыз боозуп энесин коркутат болбо. Сокур уй кудук көргөндөй болбо. Оро албаган орок тандайт болуп. Санаасы жок сары сууга семирет болуп. Оюндан от чыгат болуп.*

• **дейт этиш сөзү аркылуу:** Мисалы: *“Саман өрттөнүптүр” десе, “Самарканды жоо чааптыр” дейт. Көлөкөдөгү көк күчүк араба сүйрөп баратам дейт.*

Лакаптардын жандоочтор аркылуу уюшулушу

• **сыяктуу жандоочу аркылуу:** Мисалы: *Мышык майга жетпей сасык деген сыяктуу.*

Лакаптарды түзгөн сүйлөмдөрдүн максатына жараша жасалышы

Лакаптардагы сүйлөмдөр мааниси боюнча жалпы адабий тилдеги сүйлөмдөрдөн айырмаланбайт. Лакаптардын өзгөчөлүгүнө карай сүйлөмдүн кээ бир маанилик типтери көп колдонулса, кээ бирлери аз колдонулат.

• **Жай сүйлөмдөр.** Жай сүйлөмдөр лакаптарда көп кезигет. Себеби лакаптардын негизги милдети адамдардын турмуштук тажрыйбаларынын, жашоого болгон караштарынын жыйынтыгын башка адамдарга жеткизүү, таалим-тарбия берүү болуп саналат. Лакаптардын мындай милдети көбүнчө жай сүйлөм формасында ишке ашат. Бул жай сүйлөмдөр кыска түзүлүштө болсо да, алар жөнөкөй жана татаал сүйлөм структурасында боло берет. Алар каалоо, өтүнүч, ниет, максат маанилеринде кезикпейт, кандайдыр бир болуп өткөн окуяны, кубулуштарды баяндоо иретинде, боло турган окуяга сабак берүү өңүттө кезигет. Ушул өзгөчөлүгүнө карай алардын баяндоочтору да келер чактагы, өткөн чактагы этиштерден түзүлөт. Мисалы: *Жарманын кызуусу менен черүүгө аттаныптыр. Жаман уй жайытын бир күндө түгөтөт болбо.*

• **Суроолуу сүйлөмдөр.** Суроолуу сүйлөмдөр лакаптардын табиятына, колдонулуш максатына ылайык келбегендиктен, алар аз кезигет. Суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө диалогдук речте колдонулуп, жооп алуу максатында айтылат. Лакаптар да суроолуу сүйлөмдөр риторикалык өңүттө гана кезигет. Риторикалык өңүттөгү суроолуу сүйлөмдөр сүйлөөчүгө белгисиз болгон нерсени сурап билүү эмес, белгилүү болгон нерсени, окуяны дагы бир ирет баса белгилеп көрсөтүү максатында колдонулат. Суроого берилүүчү жооп да ал сүйлөмдүн ички маанисинде кошо берилген болот. Риторикалык өңүттөгү суроолуу сүйлөм формасындагы лакаптардын максаты айтылуучу ойго угуучунун көңүлүн буруп, ойду эмоциялуу, таасирдүү берүү болуп эсептелет. Мисалы: *Кайнап турган казанга, жыргаганынан кол салып жатат дейсиңби? Кыз кезинде баары жакшы жаман катын кайдан чыгат? Мен го Сен тойбогондо мен тоймок белем? Бул суроолуу лакаптар жоопту талап кыл-*

байт, себеби жооп алардын ички маанисинде камтылган. Алар жоопту талап кылышы, кылбашы боюнча үч түрдүү кезигет.

➤ Риторикалык өнүттөгү суроолуу сүйлөмдөр *жоопту талап кылбайт, жооп анын ички маанисинде болот, б.а. таанууну же ырастоону билдирген жай сүйлөм маанисинде келет*. Мисалы: *Кайнап турган казанга, жырсаганынан кол салып жатат дейсиңби? Атамдын өлөөрүн билсем, бир табак талканга сатпайт белем?*

➤ Айрым риторикалык өнүттөгү суроолуу сүйлөмдөрдүн жообу да кошо берилет. Бирок жооп угуучу тарабынан эмес, сүйлөөчү тарабынан берилет. Мисалы: *Мен гоМаанаке, Маанаке болсом сакалым канаке? Маанаке эмесмин десем, кызыл өзүм мынаке (деген экен)! Ушул эле дейсиңби, аш бергенде дагы көрөрсүң дегендей.*

➤ Лакаптардагы кээ бир риторикалык өнүттөгү суроолор *нагыз суроо иретинде* келет. Алардын сүйлөм ичинде камтылган же түз иретинде берилүүчү жообу болбойт. Мындай суроолуу сүйлөмдөр *жашоодогу ар кандай терс көрүнүштөргө, тескери кыял – жоруктарга мыскыл, күлкү иретинде* айтылат. Мисалы: *Соерун сойдук, тогуз катын ким артат?*

• **Илептүү сүйлөмдөр.** Илептүү сүйлөмдөр лакаптапда кезигет. Мисалы: *Ай, ай, сени, арыкты семиз кылган май, сени! Хан үйүнүн тардыгы ай, кара алачыгымдын кеңдиги ай!*

• **Буйрук маанисиндеги сүйлөмдөр.** Буйрук маанисиндеги сүйлөмдөр лакаптар да өтө көп кезигет. Себеби *жамандыктан, жат көрүнүштөрдөн, жаман адаттардан качууга, жакшы болууга үйдөйт*. Акыл – наасат белгилүү бир угуучуга багытталгандыктан, сүйлөмдүн баяндоочу экинчи, үчүнчү жактагы буйрук ыңгайдан түзүлөт. Бул жагынан лакаптардагы буйрук сүйлөмдөр адабий тилдеги буйрук сүйлөмдөрдөн айырмаланбайт. Бирок кээ бир бөтөнчөлүктөрү да кезигет. Буйрук сүйлөмдөр маанисине карай тике буйрууну, өтүнүчтү, жалынычты, акыл – насаат, кеңеш, уруксат берүүнү жана ниет каалоону билдирет. Ал эми

лакаптардагы буйрук сүйлөмдөр бул маанилердин баарын өз ичине камтый албайт. Дидактикалык мүнөзүнө ылайык, *акыл, насаат, кеңеш берүү* маанилеринде гана колдонулат. Алардын сүйлөм тутумунда чакырык маанисиндеги сөздөр учурабайт, баяндоочтору экинчи, үчүнчү жактагы буйрук ыңгайдын жекелик саны менен гана берилет, көптүк санда айтылбайт. Себеби лакаптарда жекелик сан колдонулганы менен семантикасы боюнча бардык жакка тиешелүү айтылат. Мисалы: *Оозу менен орок оруп, көзү менен машак терет болбо. Молдонун айтканын кыл, кылганын кылба.*

Корутунду

Жогоруда берилген мисалдардын негизинде төмөндөгүлөрдү белгилөөгө болот:

➤ лакаптар *жай, суроолуу, илептүү, буйрук* сүйлөмдөр иретинде кезигет;

➤ суроо иретиндеги лакаптар жоопту талап кылбайт;

➤ *суроолуу, илептүү* сүйлөм иретиндеги лакаптарга караганда *жай, буйрук* сүйлөм иретиндеги лакаптар көп кезигет;

➤ көбүнчө капыскы өткөн чактын –*ыптыр*, жалпы өткөн чактын –*ган экен, имиш* жардамчы этиши, салыштыруу, окшоштуруу, теңөө маанисин туюндуруучу –*дай* курандысы, *окшобой, болбо, дегендей* этиш өздөрү, сыяктуу жандоочу аркылуу уюшулат;

➤ лакаптар образдуу берилип, адамдардын мүнөзү көбүнчө мал-жандыктарга окшоштурулат;

➤ лакаптын угуучусу өз ойлоосуна жараша кабыл алып, көз алдына лакаптагы окуяны сүрөттөйт;

➤ лакаптардан чечендикти, риториканы, кооздоп сүйлөөнүн маңыздуулугун да үйрөнүүгө болот.

Адабияттар

1. Өмүрбай уулу К.М. Ылакаптын өрүшүн өзүнчө ачалы. - Б., 2009.
2. Гапаров С. Кыргыз макал, ылакаптарынын синтаксистик түзүлүшү. -Ф., 1979.
3. Закиров С. Кыргыз элинин макал, ылакаптары. -Ф., 1972.
4. Закиров С. Кыргыз элинин макал, ылакаптары. -Ф., 1982.
5. Усупбеков Ш. Кыргыз макал, ылакаптары. -Ф., 1982.

Сыдыкова Р.Р., БГУ

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗНОШЕНИЯ СОГЛАСНЫХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ

В настоящее время в качестве одной из важнейших задач прикладного и теоретического языкознания выдвигается проблема нормализации и совершенствования профессиональной публичной речи.

Деятельность человека, профессия которого связана с постоянным произнесением речей, чтением лекций и докладов, просто немыслима без основательных знаний принципов и правил ораторского искусства. К числу таких людей относятся учителя, профессора, преподаватели и др. Для них публичная речь - главнейшее оружие. Ораторство - сильнейший рычаг куль-

туры. Публичная (официальная) речь менее предсказуема, не так автоматизирована, как быденная речь; отмечается близкая соотнесенность публичной речи с письменным сообщением. Поэтому для идентификации ее смысла особую проблему составляет достаточность акустических свойств, четкость звукового сигнала (6, 62-68). Из-за социально-психологического явления поляризации ролей оратора и слушателей небрежность артикуляции, обычная для речи бытовой и в ней не замечаемая, на трибуне, на кафедре или на сцене становится заметной, мешает слышать, а зна-

чит, и слушать. «Дома, в обыденной речи все равно, как говорить, как произносить. Но безразличен язык, когда он является средством уже более широкого общения с людьми... Правильное произношение нужно сцене, эстраде, трибуне, ораторской трибуне. Знакомство с ним необходимо школе, поскольку она учит общерусскому языку как органу общерусской культуры» (7, с. 77).

Сегодня, в начале XXI века, очень остро стоит вопрос об эффективности коммуникации и мастерстве публичного выступления. В этой связи возникает вопрос: что дает человеку свободное владение речью? Человек, свободно владеющий речью, пользуется уважением окружающих почти автоматически. Он всем интересен, ему легко вступить в контакт, он может влиять на собеседников. Известный психолог Б.Г. Ананьев писал: «Развитие культуры речи превращается, таким образом, в одно из наиболее общих средств воспитания сознания, развития культуры личности, следовательно, интеллигентности. Именно поэтому задачи культуры речи учащихся, будучи в первую очередь методическими, не являются, однако, только методическими, но имеют общевоспитательное значение» (2, с. 9).

Литературный язык требует строгого отбора. Это относится ко всем его сторонам, и в том числе к его произносительной стороне. Культура литературного языка заключается в сохранении всего того, что достигнуто им в течение веков, и в приумножении его достоинств - в дальнейшем его совершенствовании и обогащении. Нужно помнить: чем содержательнее, правильнее, точнее и выразительнее речь, тем она убедительнее, доступнее для понимания. Для совершенствования культуры речи важно знать не только о том, что оценивается как правильное, нормативное, приемлемое, но и о явлениях, лежащих вне нормы, о том, чего следует избегать. О большой роли «отрицательного языкового материала» в разрешении проблемы нормативности писал Л.В. Щерба (8, с. 32).

При обучении правильному произношению необходимо исходить из системного характера языка и из взаимообусловленности звуков в речевом потоке. Приблизительное артикулирование, а тем более ограничение на уровне фонемного состава влекут за собой неправильное произношение близлежащих звуков или осложняют правильное произношение. Неудачная фонетическая организация речи, затрудненная артикуляция, непривычное звучание фразы и т.д. становятся препятствием для успешного овладения языком.

Р.И. Аванесов отмечал, что «...неправильности в произношении, т.е. отклонения от стандартного орфоэпического произношения, отвлекают слушающего от смысла, заставляя его обращать внимание на внешнюю, звуковую сторону речи, и тем самым являются помехами на пути к пониманию, на пути языкового общения...» (1, с. 13-14).

Нормы произношения определяются фонетической системой языка. В каждом языке действуют свои фонетические законы, по которым произносятся слова. Будущий специалист, для которого публичная речь - профессия, должен длительное время контролировать свое произношение, прежде чем свободно, более или менее автоматически станет употреблять профессиональные варианты. Выдающийся языковед И.А. Бодуэн де Куртенэ писал: «Ослаблению и исчезновению... фонем и других психофонетических эле-

ментов противостоит упражнение в торжественной речи высокого стиля в школе, в канцелярии, на сцене, с кафедры, на официальных заседаниях, на народных собраниях» (4, с. 340).

Укажем важнейшие черты, присущие произношению согласных в профессиональной публичной речи.

1) В некоторых сочетаниях согласных не допускается выпадение согласного; например, в словах сове[ц]ский, сре[ц]ства и др. надо произносить согласный [с], в словах влас[т]ный, радос[т]ный и др. - согласный [т] (ослабленный), в безвоз[д]мездный, наез[д]ник и др. - звук [з] (ослабленный), в учас[т]ливый, счас[т]ливый - звук [т], в повес[т]ка, медалист[т]ка, поез[т]ка и др. - звук [т] антифашист[т]ский и др. - звук [т], в гиган[т]ский, парламен[т]ский и др. - звуки [ц], в студент[т]ка, пациен[т]ка и др. произносятся согласный [т].

2) Зачастую может быть ослаблено ассимилятивное смягчение согласных в сочетаниях: [в]месте, [в]верх, [д]ве, че[т]вертый, а[р]мия, [з]везда, [с]вет, [с]пециалист, [с]мелый, [с]леза, [с]лед, един[ст]венный, сле[д]ствие, о[б]ъем, торжественный, по[д]ъем и др. Твердые согласные перед мягким чаще встречаются в словах книжного стиля: во[з]величить, по[с]ледовательно, жи[т]ница, друже[ст]венный, беспреп[я]тственный, ответ[ст]ственный и т. д.

3) В тщательном произношении сохраняется [й] в концах прилагательных (милые, старые, первые, то же в ед. ч.), глаголов (знает, умеет, выбирает и др., то же в других лицах).

4) В сочетаниях знаменательных слов типа *нес шубу, рос широким*, где [с] встречается с [ш] последующего слова, не рекомендуется сливать их в один общий звук [ш:].

5) Женские отчества *Андреевна, Сергеевна* и др. рекомендуется произносить без стяжения, с сочетанием [эй] вместо [э], т.е. Алек[сэй]вна вместо Алек[е'э]вна. В разговорном стиле (и на сцене) в женских отчествах Ивановна, Владимировна, Семеновна и др. не произносится сочетание *-ов-* в безударном слоге. Следует избегать этого и произносить Федор[эв]на, Виктор[эв]на и т.д. вместо Фед[э'р]на и др. Тщательное произношение сохраняет сочетание [йэв] в отчествах Васильевна (в отличие от варианта Васи[л']на), Анатольевна, Григорьевна и др.

В мужских отчествах предпочтительнее варианты Яко[вл'и]ч (или Яко[вл'эв']ич) вместо Як[л']ич; Васи[л'и]ч (или Васи[л'йэв']ич), Игна[т'и]ч (или Игна[т'йэв']ич) вместо Васи[л']ич, Игна[т']ич и т.д.

Не рекомендуется говорить от Мих[ал] Николаевича и т.д. (как в сценической речи), когда мужские имена на согласный при употреблении их вместе с отчествами не изменяются по падежам.

6) В сравнительно немногих иноязычных по происхождению словах согласные перед *е* не смягчаются, в разговорном стиле в этих случаях согласный может звучать мягко: *бизнесмен, теннис, тент, аннексия, декан, деканат, фонетика, экземпляр, репатриация* и др. Стилистические колебания в произношении твердого-мягкого согласного перед *е* могут наблюдаться в некоторых именах и названиях (Альберт, Берта и др.).

7) В некоторых общеупотребительных словах иноязычного происхождения слышен долгий согласный (в сниженном стиле звучит согласный нормальной краткости): *бассейн, классовой, профессор, аттестат, иллюзия, коллега, каприччио, палаццо, масс, программ* и др.

Близка к профессиональному произношению педагога и переводчика сценическая речь: оба типа про-

изношения противопоставлены разговорному (сниженному) произношению, ораторское и сценическое звучания многое объединяет (значительное участие сознания в произношении, отдельные особенности последнего, как, например, хорошая дикция, произношение иноязычных по происхождению слов и др.). Вместе с тем сценическое произношение в своих деталях отличается от звучания современной публичной речи.

Так, сцена не приемлет побуквенного произношения отчеств, принятого в речи учителя, юриста, переводчика и т. д., типа Андре[й]вна, Роман[ъ]вна, Васи[л']вна, предпочитая варианты Андр[е]вна, Серг[е]вна, Рома[н:]на, Васи[л']на, Никол[а]вна, Ива[н:]на, и т. д. (конечно, в соединении со сценической дикцией). В театре надо произносить Ма[р'] Ива[н:]на, Алексс[у] Андр[е]вна, Па[л] Па[л]ыч, Миха[л]ыва[н]ыч, Алекса[нл']екс[еи]ч, к Миха[л] Никола[и]чу, от Степа[н]ы-ван[ы]ча, у Серге[й] Петровича и т. д.

В театре предпочитают сохранять старомосковский [ъ] после твердых заднеязычных в концах прилагательных мужского рода единственного числа: мел[ъ]ы, стро[гъ]й, ти[хъ]й, русс[къ]й и т. д., а сценическое произношение квалифицируется на радио как «менее принятый вариант»). Фамилии на *-ский, -цкий* произносятся так же: Чайковс[къ]й, Мусоргс[къ]й, Маяковс[къ]й, Чац[къ]й. То же и в глаголах на *-кивать, -гивать, -хивать*: на сцене рекомендуется произносить их по-старомосковски (отгал[къ]вать, заты[гъ]вать, встря[хъ]вать и т. д.). Освящено русской театральной традицией сравнительно редкое сейчас твердое [с] в концах глагольных форм на *-ся, -сь*: бою[с], боишь[с], боял[с], боял[с], бояли[с], бой[с], остань[с], берегите[с]. Дикторам радио и телевидения предписывается произносить в этих случаях мягкое [с'], за исключением случаев с долгим [с:] типа неся, грызся и т. д.

Опишем нормированное произношение согласных и их сочетаний в потоке речи:

1. Согласный [г] в русском литературном языке имеет взрывной характер: [горъг] (город), [гараш] (гараж), [гудок] (гудок). На конце слова перед паузой этот согласный оглушается в [к]: [слок] (слог), [п'ирок] (пирог). Точно так же оглушается [г] в середине слова перед следующим глухим согласным: [пастр'икс'ъ] (постригся), [нокт'и] (ногти).

2. Все звонкие согласные на конце слова оглушаются: [зуп] (зуб), [с'эф] (сев), [марос] (мороз). Два согласных на конце слова также оглушаются: [в'иск] (визг), [слушп] (служб), [грос'т'] (гроздь). Глухие согласные перед следующими звонкими озвончаются: [проз'бъ] (просьба), [вагзал] (вокзал).

3. Недолгие [ж] и [ш] в соответствии с литературной нормой всегда произносятся твердо. Постоянно твердым является также согласный [ц]: [жар] (жар), [шолк] (шёлк), [шэр'с'т'] (шерсть), [цырк] (цирк).

4. Так как твердые и мягкие согласные выполняют смысловозначительную функцию, очень важно правильно их произносить. Конечные губные всегда сохраняют мягкость: [голуп'] (голубь), [пастаф'] (паставь).

5. Внутри фонетических слов мягкость согласных нередко появляется вследствие ассимиляции. Ассимилятивное смягчение в русском языке непоследовательно зависит от целого ряда условий: внутри или на стыке морфем находятся согласные, от положения на стыке предлога и следующего слова, от характера ассимилирующихся согласных и т. д.

Обязательной является ассимиляция по мягкости в следующих случаях:

а) внутри корня и на стыке корня и суффикса все парные по твердости-мягкости согласные смягчаются перед [j] и [и]: [б'ју] (бью), [в'југъ] (вьюга), [стат'ја] (статья), [стул'иъ] (стулья), [зуб'иъ] (зубья); б) зубные щелевые [с], [з] последовательно ассимилируются [т'], [д']; ассимиляция наблюдается внутри одной морфемы: [с'т'э "на] (стена), [з'д'эс'] (здесь), [пус'т'ил] (пустил), [гръмаз'д'ит'] (громоздить); на стыке морфем: [пас'т'и] (*пасту*), [з'д'эльл] (сделал), [ат'э"нут'] (оттянуть); на стыке предлога и знаменательного слова: [ис'т'ишыны] (из тишины), [з'д'эр'ъвь] (с дерева); в) зубной [н] перед мягкими [т'], [д'], [н'], [ч'], [ш':] произносится мягко: [бан'т'ик] (бантик), [кън'д'идат] (кандидат), [кон'ч'ик] (кончик), [кам'ън'ш':ик] (каменщик).

Ассимиляция, как правило, отсутствует в следующих случаях: а) губные перед мягкими заднеязычными не смягчаются: [сумк'и] (сумки), [йупк'и] (юбки), [кр'эпк'ий] (крепкий), [спрафк'и] (справки); б) сочетания [тл'] и [дл'] всегда произносятся без смягчения: [тл'эт'] (тлеть), [атл'ич'н'ик] (отличник), [спрвъ"э"дл'ивыи] (справедливый).

В современном произношении наблюдается тенденция к отсутствию ассимилятивного смягчения. Наиболее последовательно сохраняется смягчение в разговорном стиле. Из отдельных групп согласных чаще других смягчаются зубные согласные перед мягкими зубными: [л'э"с'н'ик] (лесник), [спут'н'ик] (спутник), [вод'н'ик] (водник), [каз'н'] (казнь), [ман'т'иъ] (мантия), [р'э "цэн'з'иъ] (рецензия). Наиболее последовательно проводится смягчение внутри корня, на стыке приставки и корня, значительно реже смягчаются согласные на стыке предлога и знаменательного слова.

Ассимилятивное смягчение считается необходимым, если в формах словоизменения или словообразования второй согласный сочетания всегда остается мягким: [жыз'н'] (жизнь), [жыз'н'и] (жизни), [жыз'н'иу] (жизнью) и т. д. Если же при изменении слова или в процессе словообразования второй согласный становится твердым, то смягчение необязательно: так, слово [л'э "с'н'ик] (лесник) может быть произнесено и без смягчения: [л'эсн'ик], потому что существуют слова *лес, лесной*, в которых согласный [с] является твердым. Однако наблюдения над произношением показывают, что подобные рекомендации на практике не выдерживаются.

6. На месте буквы щ произносится мягкий долгий согласный [ш':]: [ш':откъ] (щетка), [ш':эл'] (щель), [ш':ур'илс'ъ] (щурился), [плаш':и] (плащи). Долгий мягкий [ш':] произносится также на месте сочетаний *сч, зч, жч* на стыке корня и суффикса: [п'ър'э"п'иш':-ик] (переписчик), [раскаш':ик] (рассказчик), [п'ър'э"б'эш':ик] (перебежчик). Долгий мягкий [ш':] звучит в корнях слов, в которых в настоящее время уже не выделяется приставка *с-*: [ш':ас'[т'иъ] (счастье), [ш':итат'] (считать), [ш':от] (счет). Иногда в тех же словах встречается произношение [ш'ч']: [ш'ч'эл'] (щель).

7. На месте сочетаний *сч, зч* на стыке приставки и корня или предлога и следующего слова произносится сочетание двух звуков [ш'ч']: [б'ыш'ч'элав'эч'ныи] (бесчеловечный), [иш'ч'э"рт'ит'] (исчертить), [б'э"ш'ч'уств] (без чувств).

8. На месте сочетаний *зж* и *сж* на стыке приставки и корня и на стыке предлога и следующего слова

произносится [ж] твердый долгий: [ражэч'] (разжечь), [б'э" жыз'н'ыный] (безжизненный), [жат'] (сжать), [ижыз'н'и] (из жизни), [жаднэс'т'иу] (с жадностью).

9. Сочетания *си, зи* на стыке морфем произносятся как [ш] твердый долгий: [рашыт'] (расшить), [н'и-ший] (низший).

10. Сочетание *тч, дч* произносятся как долгий мягкий [ч']: [ш:'оч'ик] (счетчик), [прахоч'ик] (проходчик), [оч'эствъ] (отчество).

11. Сочетание *ти, ди* произносятся как долгий [ц]: [ац:ы] (отцы), [пъцэ"п'ил] (подцепил), [двацэт'] (двадцать), [нацэнтрэм] (над центром).

12. На стыке корня, оканчивающегося на *т* или *д*, и суффиксов *-ск-* и *-ств-* в сочетаниях *тск, дск, теств, дств* сочетания *тс* и *дс* произносятся как [ц] недолгий: [д'эцк'ии] (детский), [к'иславоцк] (Кисловодск), [д'эцтвъ] (детство).

13. Сочетание *что* в словах *что* и *чтобы* произносится как [шт]: [што], [штобы]. Слово *нечто* произносится в соответствии с написанием [н'эч'тъ]. В других словах сочетание *что* тоже произносится в соответствии с написанием: [прач'ту] (прочту), [пач'т'ит'ыл'ныи] (почтительный), [пач'товыи] (почтовый).

14. В ряде сочетаний согласных *стн, здн, стл, стск, вств, рдц, лнц, нтск, ндск* один из согласных не произносится, поэтому подобные сочетания получили название сочетаний с непроизносимыми согласными: [ч'асныи] (частный), [праз'н'ик] (праздник), [ш:'э"сливыи] (счастливый), [тур'иск'ии] (туристский), [ч'уствъ] (чувство), [с'эръц] (сердце), [сонцъ] (солнце), [г'иганск'ии] (гигантский), [галанск'ии] (голландский).

15. В некоторых сочетаниях согласных не допускается полного выпадения согласного, например, в словах типа сре[ц']тва, бра[п']кого, ра[п']тво, заво[ц']кой и др. надо стремиться произнести согласный [ц'] (ослабленный); то же в словах антифашис[ц']кий, коммерсан[ц']кий, пропагандис[п']кий и др.; в словах стенография[й]ка, громоз[т']кий, поез[т']ка, мес[т']ком, повес[т']ка и др. надо стараться произнести звук [т]; в словах гиган[ц']кий, капитулян[ц']кий, голлан[ц']кгш, дилетантский, парламентский и т.д. - произносить звуки [ц']; в словах типа студен[т]ка, пациен[т]ка и др. стремиться произносить согласный [т], в слове пос[т]скрипtum - также звук [т].

16. В тщательном, профессиональном произношении сохраняется [й] в заударных окончаниях прилагательных и порядковых числительных (милые, старые, первые; то же в единственном числе), а также в конце основы глаголов (*знает, умеет, выбирает* и др., то же в других лицах). Не рекомендуется пропускать инициального [й]; в начале слова и после предлогов или предшествующего слова на твердый согласный нельзя произносить звук [ы], например, в сочетаниях отказ Европы, в единственном, пол-Египта, цвет естественный и т.д.

Вместе с тем нежелательно и нарочито четкое произнесение [j] в концах слов, в особенности в финали синтагм. В этом случае - и это чувствуется, напри-

мер, в микрофонной речи - за [j] возникает глухой фрикативный [x'], например, с наградо[x']. В практике публичных выступлений дикция оказывается тесно связанной с орфоэпией. Основное внимание в отработке следует направлять на дикционное оформление согласных звуков, в особенности [j], губно-зубных [в, в', ф, ф']. Так, в глаголах на -д(т)ствовать надо следить за произнесением второго от конца [в], например, госпо[ц'твъ]вать, так же руководствоваться, отсутствовать, препятствовать, соответствовать и т.д. То же в словах нравственный, безмолвствовать, рыболовство и т.д. (кроме основ чувств- и здравств-). Нельзя допускать произношение аффрикаты [ч'] с ослабленной смычкой либо совсем без затвора, которое, к сожалению, распространено среди носителей литературного языка (в словах типа точка, почта, вчера, ключ, речь, значит, начинать и т.д.). То же относится к сочетаниям [ш'ч'] в случаях типа *исчез, неисчислимый, бесчеловечный, из числа* и т.д.

18. В сочетаниях знаменательных слов типа *нес шубу, рос широким, где свистящий* [с] встречается внутри синтагмы с [ш] последующего слова, не рекомендуется сливать их в один общий звук [ш:].

18. В профессиональном произношении может быть ослаблено ассимилятивное смягчение согласных в сочетаниях: [в]месте, [в]верх, [д]ве, че[т]вертый, [с]тена, [с]лева, един[ст]венный, сле[цст]вие, о[б]ъем, торже[ст]венный, по[д]ъем и др. Твердые согласные перед мягким чаще встречаются в словах книжного стиля: во[з]величить, по[с]ледовательно, жи[т]ница, друж[е]ственный, беспреп[яцст]венный, отве[цст]венный и т.д.

Литературный язык требует строгого отбора. Это относится ко всем его сторонам, и в том числе к его произносительной стороне. Культура литературного языка заключается в сохранении всего того, что достигнуто им в течение веков, и в приумножении его достоинств - в дальнейшем его совершенствовании и обогащении. Такие задачи ставит перед собой и произносительная культура.

Литература

1. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. - М., 1972.
2. Ананьев Б.Г. Очерки психологии. - Л., 1945.
3. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. - М.: Наука, 1977.
4. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. Т.1.- М., 1969.
5. Ганиев Ж.Г. Современный русский язык: Фонетика, графика, орфография, орфоэпия. Учебное пособие. - М.: Наука, 2012.
6. Земская Е.А., Ширяев Е.И. Устная публичная речь: разговорная или кодифицированная? // Вопросы языкознания, 1980. - № 2.
7. Ушаков Д.Н. Русский язык. // Учебн. пособие для пед. университетов и институтов по специальности «Русский язык и литература». - М.: Просвещ., 1995.
8. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. - М., 1974.

ХАРАБАТИДЕ ЧАКЧЫЛДАР¹

Жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү туунду формалар чакчылдар деп аталат [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 186]. Чакчылдар этиштин өзгөчө формаларынын бири катары бир эле учурда этиштик жана тактоочтук өзгөчөлүктөргө ээ. Анын формалык өзөгүн этиш түзсө, мааниси боюнча тактоочтук функцияны аткарат. Ошондой эле жак жана чак мүчөлөр менен өзгөрбөстүгү да тактоочко жакын экендигинин эң айкын далили болуп саналат [Азыркы кыргыз тили 2009: 451].

Харабатинин кол жазмасындагы чакчылдар категориясын бөлүп алганыбызда, андан азыркы кыргыз жана түрк тилдерине бир катар окшоштуктар менен кошо кээ бир айырмачылыктарды да байкайбыз. Эмгекте колдонулган чакчылдарга төмөнкүлөр кирет: *-ip*, *-a/-y*, *-ğaç*, *-ğali*, *-ben*, *-may*, *-mayın*, *-keli*.

Чакчылдын -эр формасы. Түрк тилдеринде бул чакчыл мүчө эң башынан бери эле активдүү колдонулуп келет [Ergin 2000: 340]. Ал негизги кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө ишке ашкандыгын чагылдыруу менен, өзү жалганган кыймыл-аракеттин негизгиден мурдараак болгонун билдирет.

Кол жазмадан бул форманын *içip* «ичип» (7a/15), *çıkıp* «чыгып» (2a/11), *körüp* «көрүп» (4a/14), *bolup* «болуп» (7a/11-14b/8) жана башка ушундай сыяктуу көптөгөн мисалдарды көрө алабыз. Үндүү тыбыш менен аяктаган этиштердин *iyler* «кылып», *ister* «каалап» түрүндө, башкача айтканда этишке тек гана мүчөнүн *-p* түрүндө жалганышы кол жазманын тилиндеги тыбыштык эрежелердин азыркы кыргыз тилине жакындыгын шарттап турат. Ушундай эле көрүнүш азыркы түрк тилинде этиш менен мүчөнүн ортосуна «й» тыбышынын колдонулушу менен ишке ашат: *isteyip* «каалап», *oynayıp* «ойноп» ж.б.

Мындан тышкары, чакчылдын бул формасы Харабатинин кол жазмасы менен азыркы кыргыз тилинде капыскы өткөн чакты уюштуруучу форма болуп саналат. Байыркы анатолиялык түрк тили менен азербайжан тилдеринде да капыскы өткөн чакты уюштурган форма болсо да, тилдин азыркы этабында ордун *-mә* формасына алмаштырган [Ergin 2000: 341].

Жалпысынан алганда, бул форма азыркы кыргыз жана азыркы түрк тилдерине маанилик жагынан туура келип, тыбыштык жактан гана азыркы түрк тили менен кол жазманын ортосунда кичине айырмачылыктын бар экендигин айта алабыз.

Чакчылдын -а формасы. Бул мүчө түрк тилдеринде эки кыймыл-аракеттин бир убакта параллелдүү аткарылгандыгын билдирет [Азыркы кыргыз тили 2009: 452]. Бул форма менен жасалган чакчылдардын мааниси, функциясы да, негизинен, бардык түрк тилдеринде бирдей [Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар 1960: 19].

Түрк тилдеринде чакчылдын *-a* формасы *-ып* формасы менен катар негизги жана жардамчы этиштердин ортосун бириктирүү максатында колдонулат.

Азыркы кыргыз тилинде *-a/-й* чакчылынын колдонуу чөйрөсү абдан кеңири. Ал этиштердин басымдуу бөлүгүнө негизги жана кошумча маани туюндуруу максатында бирдей улана берет: *күлө кара-*, *айта башта-*, *уга бер-*, *колдоно ал-* ж.б. Азыркы түрк тилинде эки кыймыл-аракеттин бир учурда аткарылышын *-arak/-erek* формасы туюндурат: *yaparak* «жасай», *görerek* «көрө», *dinleyerek* «уга». Негизи, бул чакчыл форма байыркы *-a/-e* формасына салыштырманын *-rak/-rek* мүчөсүнүн жалганышы менен, осмон түрк тилинин учурунда пайда болгон [Ergin 2000: 341].

Ошондой эле негизги этиш менен жардамчы этиштердин ортосун бириктирүүчү форма катары да кызмат кылат. Аны *-adur-*, *-akal-* ж.б. көптөгөн жардамчы этиштерден байкайбыз.

Харабатинин кол жазмасында бул форма көбүнесе мүмкүнчүлүктү билдирген *-a al-* конструкциясында учурайт: *ala alma* «ала алба» (26a/6), *köre almas* «көрө албас» (9a/6), *kıla almay* «кыла албай» (7a/10), *yite almas* «жете албас» (17a/15).

Чакчылдын -ban/-ben формасы. Бул форма *-эр* формасынын архаикалык түрү болуп саналат [Eckmann 2009: 189].

Чыгармада *-ban/-ben* формасынын *yürüben* «жүрүп» (19b/15), *öyrüben* «үйрүп» (8b/9), *ötüben* «өтүп» (13b/10-11) сыяктуу мисалдарын көрүү менен чектелебиз. Бул форма азыркы кыргыз тилинде да, азыркы түрк тилинде да сакталган эмес.

Белгилей кетчү нерсе, чакчылдын бул мүчөсү байыркы анатолия түркчөсүнө таандык өзгөчөлүк болуп эсептелет. Байыркы анатолия түркчөсүндө *-banın* формасында да колдонулган: *alubanın* «алып», *geliübenin* «келип» [Ercilasun 2005: 460].

Чакчылдын -may/-mey формасы. *-a/-e* чакчылынын терс формасы катары кызмат кылат [Eckmann 2009: 189]. Башкача айтканда, терс маанини берүүчү *-ma/-me* мүчөсүнө *-a/-y* чакчылынын уланганы байкалып турат. Азыркы кыргыз тилинде чакчылдын бул терс формасы *-бай* түрүндө: окубай, аткарбай, жазбай ж.б. Азыркы түрк тилиндеги эквиваленти *-maуір* түрүндө: агатауір «издебей», kalmaуір «калбай», görmeyір «көрбөй» ж.б.

Ал эми Харабатинин кол жазмасынан *-may/-mey* формасы үчүн *kılmaу* «кылбай» (9b/5), *bermey* «бербей» (42a/9), *yemey* «жебей» (42a/9) ж.б. көптөгөн мисалдарды көрөбүз.

Чакчылдын -maуin/-meyin формасы. Бул форма *-ban/-ben* чакчылынын терс формасы болуп саналат [Eckmann 2009: 189].

Бул форманын азыркы кыргыз тилиндеги *-майын*, *-майынча* формалары менен бирдей экендигин сезебиз. М.: бармайын, көрмөйүнчө, алмайын ж.б. Ал эми азыркы түрк тилинде бул чакчылдын азыркы эквиваленти катары *-madan* формасы туюнтат. М.: duymadan «укмайынча», anlamadan «түшүнмөйүн», bakmadan «карамайынча» ж.б.

¹ Бул макала Харабатинин КР ИА Кол жазмалар фондундагы № 345-79 чыгарманы эске алуу менен жазылды. Чыгарма 1881-жылы жазылып алынган кол жазма болуп эсептелет. Чыгарма Жети-Өгүз районунун Жеңиш айылындагы Эркебулан аттуу адамдын китепканасынан алынып, КР ИА Кол жазмалар фондуна тапшырылган.

Кол жазмадан *bolmayın* «болмоюн» (7b/6), *kalmayın* «калмайын» (33a/15), (13) *çekmeyin* «тартмайын» (22a/4), *kiçmeyin* «кечмейин» (22a/6) сыяктуу мисалдарды кездештиребиз.

Чакчылдын -ğac/-geç формасы. Чакчылдын бул формасы байыркы түрк тилинен кездешпей, чагатай тилине келгенде гана пайда болот [Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери 2000: 226]. Чагатай жазмасындагы бул форма негизги этиштик кыймыл-аракеттен мурда орун алган кандайдыр бир кыймыл-аракетке шилтеме берет. Кол жазмада *kılmağac* «кылмайынча» (6b/17), *tapğac* «таап таппай, табары менен» (12a/11), *kılğac* «кылып кылбай, кылары менен» (35a/6) сыяктуу мисалдарын көрөбүз. Бул форма азыркы кыргыз тилинде да, азыркы түрк тилинде да учурабайт.

Чакчылдын -ğali/-geli/-keli формасы. Бул форма негизги кыймыл-аракеттин башталыш чекитин белгилөө жана максаттын кайсы кыймыл-аракетке багытталгандыгын билдирет [Eckmann 2009: 117]. Бул мүчө да эң байыркы мүчөлөрдүн бири, анткени, ал азыркыдай эле максатты көрсөтүү маанисинде орхон-енисей эстеликтеринде да кездешет [Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар 1960: 27].

Азыркы кыргыз тилинде *-ğali* формасындагы л тыбышы н тыбышына өтүп айтылып калса, азыркы түрк тилинде мүчөнүн башындагы г тыбышы түшүп колдонулат: *билгени*, *көргөнү*, *эс тартканы*; *уаралы* «жасаганы», *gideli* «кеткени», *görelü* «көргөнү».

Чыгармадан бул чакчылдын *kılğali* «кылганы» (20b/17), *digeli* «дегени» (20b/17), *bergeli* «бергени» (9b/12), *kiskeli* «кескени» (20a/14) сыяктуу мисалдарын көрө алабыз.

Чакчылдын -ğunça/-ğuça/-günçe/-güçe формасы. Чакчылдардын бул формасы мааниси жагынан негизги кыймыл-аракеттин боло турган, болгон мезгилин билдирет, кээде салыштыруу маанисин берип калат. Орхон-енисей эстеликтеринде *-кунча*, *-кинче* түрүндө учурайт [Азыркы кыргыз адабий тили 2009: 455]. Чагатай жазмаларында бул форма «чейин, убагында» маанилерин берет [Eckmann 2009: 118]. Бул мүчө –ган

(атоочтуктун мүчөсү) +-ча (чектөө маанисиндеги мүчө) бөлүктөрүнөн турат. -ча мүчөсү чак (убакыт, мезгил, учур) деген бүтүн сөздөн чыккан [Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология) 1964: 270].

Азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленти оң формаларда *-ганча*, *-гыча*, терс формаларда *-майынча* экендигин байкайбыз. Азыркы түрк тилинде болсо, аталган чакчылдын маанисин азыркы учурда *-ınca* *kadar* конструкциясы берсе да, тарыхый жактан *-ınca* формасы чакчылдын ушул *-ğınça/-günçe* формасынан өсүп чыккандыгын көрүүгө болот [Ergin 2000: 341-342].

Харабатинин кол жазмасында оң формадагы *yumğınça* «жумгуча» (30b/11), *kirğünçe* «киргиче» (29a/7); терс формадагы *olmağınça* «болмоюнча» (2a/6), *tanumağınça* «таанымайынча» (9a/5), *ölmegünçe* «өлмөйүнчө» (3a/14) сыяктуу мисалдары учурайт.

Жыйынтык:

– 1. Азыркы кыргыз, түрк тилдеринде жана Харабатиде бирдей колдонулган чакчылдар:

– -ып, -ип, -уп, -үп жана –а, –е

– 2. Морфологиялык жактан өзгөрүүгө дуушар болгондор:

– а) -майын, -мейин, -галы, -гели

– б) -гунча

– 3. Эки тилде тең колдонулбаган чакчылдар:

– -бан, -бен, -майып, -мейип, -гач, -геч

Адабияттар

1. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı.-İst., 2009.
2. Ercilasun A. B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.-Ankara, 2005.
3. Ergin M. Türk Dil Bilgisi.-İst., 2000.
4. Азыркы кыргыз адабий тили.-Б., 2009.
5. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили (Морфология).- Ф., 1980.
6. Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология). -Ф., 1964.
7. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. -Б., 2000.
8. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. -Ф., 1960.

Wael Alsayed Elbadawi Elmarsii
II course of Master Degree

METAPHORS AND METONYMIES: FROM FIGURES OF SPEECH TO CONCEPTUAL SYSTEMS

In this article, metaphor and metonymy as figures of speech and conventionalized metaphors are elaborated and discussed.

Traditionally, metaphors and metonymies have been regarded as figures of speech, i.e. as more or less ornamental devices used in rhetorical style. However, expressions like *the foot of the mountain* or *talks between Washington and Moscow* indicate that the two phenomena also play an important part in everyday language. Moreover, philosophers and cognitive linguists have shown that metaphors and metonymies are powerful cognitive tools for our conceptualization of abstract categories.

Metaphor and metonymy as figures of speech: It is common knowledge that words are often used in figurative senses. Even very young children are very apt at using figurative language. Nevertheless, the study of this linguistic phenomenon was for a long time the exclusive domain of literary scholars and the odd linguist who was interested in rhetoric or stylistics. In view of this it is perhaps appropriate to begin our discussion of figurative language with some literary examples. Consider the following five instances of the word eye extracted from Shakespeare's sonnets (The New Penguin, ed. J. Kerrigan, 1986):

- (1) So long as men can breathe or eyes can see,
So long lives this, and this gives life to thee. (18, 13-14)

- (2) Is it for fear to wet a widow's eye
That thou consum'st thyself in single life? (9, 1-2)
- (3) Sometimes too hot the eye of heaven shines,
And often is his gold complexion dimmed. (18, 5-6)
- (4) Lo, in the orient when the gracious light
Lifts up his burning head, each under eye
Doth homage to his new-appearing sight
Serving with looks his sacred majesty. (7, 1-4)
- (5) Mine eye and heart are at a mortal war
How to divide the conquest of thy sight. (46, 1-2)

Taking for granted that the attribute list of the category EYE includes properties like 'part of the body of people and animals', 'located in the head', 'organ of sight', 'locus for production of tears', we have no difficulty in interpreting the first two instances of the word eye as quite prototypical members of this category. However, the same can certainly not be said of the other three examples, because they involve figurative uses of the word eye.

Looking at the other examples we will gather that the expression the eye of heaven in (3) is meant to refer to the sun. In example (4) we will presumably interpret the image that eyes 'do homage' by assuming that the eye stands for the whole person which behaves in a particularly deferential way. These two examples are fairly typical of what has traditionally been called 'metaphor' and 'metonymy' respectively. Example (5) involves both types of figurative use at the same time: the word eye is used as referring to the whole visual capacity of a person which is contrasted with the field of affections symbolized by the heart (both are fairly conventional instances of metonymy); in addition, the visual and the affective domain are treated as persons or parties engaged in a war (i.e. personification, a frequent and conventional type of metaphor).

How can these two major types of figurative uses of words, metaphor and metonymy, be characterized in more general terms and how can they be distinguished from each other? To take the latter first, it has been argued that metonymy involves a relation of 'contiguity' (i.e. nearness or neighbourhood) between what is denoted by the literal meaning of a word and its figurative counterpart. Typical examples of such contiguity-relations are given in Figure 3.1.

In contrast, metaphor has traditionally been based on the notions 'similarity' or 'comparison' between the literal and the figurative meaning of an expression. Returning to our Shakespearean example (3) above, this would mean that the similarity between the categories EYE and SUN is sufficient for the phrase eye of heaven to be used in lieu of the word sun. For common attributes of the two categories one might include that both are round, are perceived as 'standing out' from the face or sky, cover the world with glances or rays, are 'open' during the day and 'closed' at night, and that their appearance can tell us something about their 'background', i.e. the mood of their owner or the weather.

Setting out from such a 'substitution' or 'comparison' view of metaphor, I.A. Richards (1936) and Max Black (1962, 1993) developed the so-called 'interaction theory' of metaphor. They maintained that the essence of metaphor lies in an interaction between a metaphorical expression and the context in which it is used. In our example, the interaction can be described as a semantic clash or tension between the metaphorically used category eye' and the context of heaven, and this results in the interpretation of the expression eye of heaven as 'sun'.

Conventionalized metaphors: As the examples of metonymic expressions have shown, metonymy is not restricted to literary language, and the same is true of metaphor. Indeed, everyday language is rife with metaphorical expressions. Staying within the field that has already been opened up with the example eye, we find that most words denoting body-parts are used in a multitude of metaphorical extensions. A list of examples of words denoting body-parts in the upper half of the human body collected from Wilkinson (1993) and the LDOCE (some of which also involve metonymic components).

Examples from many other fields could easily be provided and some will be given as this chapter unfolds. What all these examples show is that metaphor and metonymy are not just figures of speech in literature but also pervasive in everyday language. To capture the difference between the more inventive, expressive and unexpected metaphors devised by poets and the head-of-department type which is usually not even recognized as being metaphorical by language users, the latter type has been called conventionalized, lexicalized or 'dead' metaphor. The logic behind these labels is that through its frequent association with a certain linguistic form, the figurative meaning of a word has become so established in the speech community (i.e. conventionalized) that it is entered in the lexicon as one sense of the word in its own right (i.e. lexicalized). When a unit of linguistic form and meaning is conventionalized and lexicalized, the metaphorical force of the word is no longer active, the metaphor is 'dead'. According to Ullmann (1962: 214ff) and Leech (1969: 158), the most frequent types of conventionalized metaphors are:

concrete metaphors (the light of learning, a vicious circle)

animistic metaphors (an angry sky, killing half an hour)

humanizing metaphors (a charming river, a friendly city)

synaesthetic metaphors (a warm colour, a dull sound)

Returning for a moment to the view of words as representing conceptual categories, which was dominant in 1 and 2, we can apply our knowledge of figurative language to this relation as follows. Lexicalized metaphors impose a multiple categorization on the entities in the world (Lipka 1992: 123fi): one word refers to several categories.

REFERENCES

1. Black, Max (1962). Metaphor. In: M. Black, Models and metaphors. Ithaca, NY: Cornell University Press, 25-47.
2. Black, Max (1979). More about metaphor. In: Andrew Ortony (ed.), Metaphor and thought, Cambridge: Cambridge University Press, 19-43 (second edition: 1993).
3. Cook, Guy (1994). Discourse and literature. Oxford: Oxford University Press.
4. Forceville, Charles (1995). (A)symmetry in metaphor: the importance of extended context. Poetics Today, 16:4, 677-708.
5. Forceville Charles (1996). Pictorial Metaphor in Advertising. London/New York: Routledge. [Paperback published in 1998].
6. Forceville, Charles (1999). Educating the eye? Kress & Van Leeuwen's Reading images: the grammar of visual design, (1996). Language & Literature, 8:2, 163-78.
7. Kress, Gunther, and Theo van Leeuwen (1996). Reading images: the grammar of visual design. London/New York: Routledge.
8. Gick, Mary L. and Keith J. Holyoak (1980). Analogical problem solving. Cognitive Psychology 12, 306-355.
9. Gineste, Marie-Dominique, Bipin Indurkha, and Vronique Scart (2000). Emergence of features in metaphor comprehension. Metaphor and Symbol 15: 117-135.

10. Lakoff, George, and Mark Johnson (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.

11. Lakoff, George, and Mark Johnson (1999). *Philosophy in the flesh: the embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books.

12. Morgan, Gareth (1986). *Images of organization*. Beverly Hills: Sage.

13. Richards, I.A. (1965/1936). *The philosophy of rhetoric*. New York: Oxford University Press.

Токоева Н.А.,
БГУ

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ ЕДИНИЦ РУССКОГО И КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКОВ

*(на материале имен существительных
со значением лица)*

Проблема эквивалентности языковых единиц, а также вопросы, связанные с так называемой безэквивалентной лексикой, все чаще затрагиваются в последнее время в исследованиях по сопоставительному изучению языков различных систем.

Одним из актуальных фундаментальных вопросов перевода являются такие понятия как «эквивалентность», «адекватность», «модель перевода». Данные понятия являются не только понятиями теории перевода, но и одним из центральных понятий всего языкознания. (Арнольд, 1976, 11).

Проблема эквивалентности не раз затрагивалась как в общей литературе по теории перевода, так и в специальных исследованиях. Тем не менее границы безэквивалентной лексики (далее БЭЛ) остаются недостаточно четко очерченными. Долгое время термин «безэквивалентная лексика» приравнивался к термину «реалия», что, как известно, обозначает предметы, вещи материальной культуры данного народа. Вместе с тем, в настоящее время очевидно, что границы БЭЛ гораздо шире. Это неоднократно подчеркивается в книге С.Влахова и С.Флорина значительное место, в которой уделяется описанию различных типов БЭЛ и способов ее перевода. При этом они отмечают, что БЭЛ является широким по своему содержанию понятием и что реалии входят в ее рамки лишь как один из ее видов (Влахов, Флорин, 1980, 38-46). В книге Л.С. Бархударова «Язык и перевод» подробно рассматривается вопрос о БЭЛ.

Итак, в настоящее время существует несколько точек зрения на БЭЛ:

1. БЭЛ - синоним непереводимого
2. БЭЛ - синоним реалий

3. БЭЛ - не сводится к реалиям. Она составляет довольно обширную группу различных типов лексических единиц, не имеющих эквивалентов во втором языке, но не отождествляется с непереводимым.

Последняя точка зрения, намеченная в книге Л.С. Бархударова «Язык и перевод», а также в работах болгарских авторов С. Влахова и С. Флорина «Непереводимое в переводе» представляется нам более верной. Термин эквивалентность предполагает наличие в языке переводе лексического соответствия, равноценного оригиналу, Г.В. Чернов рассматривает три разновидности условия лексической эквивалентности. Во-первых, единая отнесенность к действительности лексической единицы данного языка и ее соответствия во втором

языке. Во-вторых, равноценность понятийного центра лексического значения единицы и ее соответствия, что можно выявить, сравнивая объемы и содержания лексических значений исходной единицы и ее соответствия. Наконец, эквивалентность предполагает равноценную лексическую сочетаемость и равноценное употребление лексических единиц (равноценность сферы употребления, в частности, стилистические и эмоциональные характеристики) (Чернов, 1958, 87). К проблематике эквивалентности примыкает вопрос о безэквивалентной лексике. В зависимости от источника безэквивалентности на основе определенного эквивалента выделяются три вида безэквивалентности:

- 1) вещественная
- 2) лексико-семантическая
- 3) стилистическая.

Тот факт, что многие слова не имеют прямых эквивалентов в других языках отмечается многими исследователями уже с давних времен. Так, в арабских наречиях имеются десятки и сотни слов для обозначения верблюдов, лошадей, для различения оттенков бурого цвета. У народов севера, в частности, у эскимосов, имеются чрезвычайно дробные понятия о типах и видах снега, причем общего понятия «снег» может и не быть (Чернов, 1958, 71).

Значения слов в разных языках редко полностью совпадают, то есть отрезки действительности неодинаково членятся лексикой разных языков. Но «при всем многообразии культур люди «земного шара» имеют столько общего, что они всегда в состоянии понять друг друга и составить правильное представление о предметах речи» (Звегинцев, 1962, 338), действительно, языковое оформление мысли не является одинаковым во всех языках. Существование у эскимосов множества названий снега определяется не знаком, а условиями существования данного народа. Просто эскимосы видят, и, следовательно, концептуализируют (Шенк, 1980, 13), то есть создают в понятии много типов снега и при его образе жизни необходимо словесно разграничивать их. Таким образом, для каждого народа характерны специфические условия материальной жизни, культуры, общественного устройства, то есть каждый народ обращает внимание на разные стороны действительности.

В данной работе термин «безэквивалентная лексика» применяется в отношении всех единиц русского языка, не имеющих в кыргызском языке однословных

лексических эквивалентов и переводящихся с помощью составных соответствий в виде словосочетаний или фразовых наименований.

Л.С. Бархударов отмечает, что случаи полного соответствия лексических, единиц двух языков наблюдаются в сфере слов однозначных, т.е. имеющих всего лишь одно лексическое значение (Бархударов, 1979, 13). Но, несмотря на то, что имена существительные со значением характеристики лица в основном однозначные, слов, имеющих полное соответствие в кыргызском языке не так много.

Однословные, однозначные эквиваленты русских имен существительных лица в кыргызском языке представлены не только существительными, но и прилагательными.

Анализ материала позволяет выделить среди имен существительных со значением лица три основные группы:

1. Слова, полностью эквивалентные в обоих языках.
2. Слова, одинаково звучащие в обоих языках, то есть интернационализмы.
3. Безэквивалентные слова:
 - а) слова, отсутствующие в переводном словаре
 - б) переведенные путем описания;

Первая группа - существительные лица русского языка, имеющие соответствия и по структуре и по содержанию, т.е. существительные лица русского языка = существительные кыргызского представлена такими единицами: претендент талапкер; добытчик - табышкер; грабитель - талоончу; развратитель - бузуучу; хохотун - кулкучу; кровопийца - канкор; мечтатель - кыялчек; разрушитель - кыйраткыч; карьерист - мансапкор; взяточник - паракор; распространитель - таратуучу; растеряха - жоготкуч; лизоблюд - кошоматчы; жулик (во 2-зн.) - алдамчы; бродяга - селсаяк; рвач - жегич (во 2-зн.); придира - кыйкымчы; подхалим - кошоматчы; пострел - тентек; подлиза - жасакер; соня - уйкучу; лгун - калпычы; обманщик - алдамчы; обидчик - таарынтуучу; расточитель - ысырапчы; подстрекатель - бузуку; предатель - чыккынчы; оскорбитель - кордоочу; ловелас - катынпоз; забавник - куудул; ябедник - ушакчы;

Вторая группа - существительных лица русского языка переведенных на кыргызский язык именами прилагательными представлена единицами: франт - сыланкороз; баловень - эрке; простофиля - анкоо; мошенник - митаам; упрямец - өжөр; скупец - саран; оборванец - самтырак; притворщик - анткор (во 2-зн.); обжора - соргок; лодырь - жалкоо; коротышка - корто; попрошайка (во 2-зн.) - суранчаак; зазнайка - кекирейген; пересмешник - шылдынкор; весельчак - шайыр; транжир - ысырапкор (акчатуёт).

При анализе этой группы необходимо отметить, что имена прилагательные в кыргызском языке противопоставлены с одной стороны, наречиям, которые выражают признак действия или признак признака, с другой стороны, - существительным, которые обозначают сам предмет. Следовательно, имя прилагательное кыргызского языка является неизменяемой частью речи. Связь с определяемым словом выражается в форме примыкания.

Имена прилагательные кыргызского языка могут выступать в роли определения и сказуемого. Как определение оно всегда стоит на первом месте, то есть перед определяемым словом.

Имена прилагательные в кыргызском языке свободно субстантивируются, принимая все морфоло-

гические признаки имен существительных (аффиксы числа, падежа, принадлежности, сказуемости).

В третьей группе существительных со значением лица, выделяются слова, переведенные путем описания. Насчитывается множество таких слов, переведенных путем описания. Как подчеркивают лексикографы, бесспорной является истина, что определенное количество слов может быть переведено с одного языка на другой только описательно (Берков, 1977, 124).

В лингвистической литературе нет единого названия для слов указанной группы. Функционируют следующие термины, «составные соответствия» (Петжак, 1985, 64), «описательный перевод» (Минаев, 1965, 97), «синтаксически расчлененные наименования» (Мигирин, 1973, 129); «деривационные сочетания» (Никитевич, 1975, 350; Волоцкая, 1982, 32); «описательные единицы» (Федорова, 1979, 17); «синтаксические и фразовые наименования» (Мигирин, 1980, 163, Котельникова, 1982, 30) и т.д.

Данный выше перечень терминов свидетельствует об отсутствии единства и системы в классификации интересующих нас номинативных единиц. Это вызвано, по-видимому, теоретической неразработанностью вопроса о границах номинативной единицы, отсутствием критериев формального анализа типичных (слов) и нетипичных (составные наименования) знаков.

Несмотря на то, что данный вопрос еще до конца не разработан, сегодня среди ученых уже нет сомнений насчет того, что многие виды словосочетаний и даже целые предложения выполняют иногда номинативную функцию и тем самым - наравне со словами - получают в языке статус номинативных единиц (Петжак, 1985, 66).

В анализируемом нами материале, как уже отмечено, составные соответствия являются довольно большой группой. По своей структуре составные соответствия делятся в свою очередь на две группы: 1) выраженные словосочетаниями; 2) представляющие собой фразовые наименования.

Составные соответствия, выраженные словосочетаниями, представлены тремя разновидностями:

1) словосочетания, в которых один компонент указывает на лицо. Например: доброжелатель - бирөөгө жакшылык тилөчү, женоненавистник - аялды жаман көрүүчү; верхогляд - үстүнөн биүүчү; отгадчик - табышмак жандырып табуучу; мститель-өч алуучу; кляузник (1-зн.) - сотко берүүчү; ненавистник - жек көрүүчү; путаник - чаташтыра берүүчү; наушник - сөз ташыгыч; полуночник - кеч жатуучу; мот - ысырап кылгыч; обожатель - өтө жакшы керүүчү.

2) Словосочетания, представленные устойчивыми сочетаниями. Например: летун (2-зн.) - жел таман; недотрога - чынтийбес; злопыхатель - көрө албас; белоручка - ак кол; мироед - кан соргуч; дармоед - арам тамак; злюка - кара мүртөз; скряга - кату баш; мерзавец - каргыш тийгир; сладкоежка - таттуу жандуу; лицемер - эки жүздүү; завистник - көрөалбас (ичи тар); шельма (во 2-зн.) - куу такым; сквалыжник - ачкөз; заморыш - ара бечел.

3) Слова, представленные обычными словосочетаниями например: чудака - келесоо чалыш; привередник - эч нерсени жактырбаган киши; усач - чоң муруттуу; изверг - сопусунган киши; всезнайка - билгисинген адам.

II. Составные соответствия, представляющие собой фразовые наименования: крохобор - майдачыл,

майда ишке алагды болгон; потворщик - «куп, макул, мейли» дей берчү адам; ветреник - женил мүнөз киши; крючковтор» – болбогон майда-чүйдө нерсеге формалистик мамиле кылуу; замарашка-булганыч, ыпылас жүргөн киши; зевака – аны-муну карап, тим эле басып жүргөн киши; завсегдатай – калбай дайыма келип туруучу киши; лихач - (2 зн.) калдактаган, мыктылыктын, шамдагайлыктын ыгы жок көрсөтүүчү; пролаза – ашкан куу, алчы-таасын жеген; мямля – оюн ачык айта албаган; попрыгун – жаны тынбаган, секирип токтоно албаган; свистун - (1-зн.) – ышкырып жүргөндү жакшы көргөн адам; делец – урунуштурган шылуун адам; егоза – ыгы жок шашкалак, бир жерде тура албаган адам; бессребреник – акчага кызыкпаган, байлыкка кызыкпаган адам; пакостник – бирөөгө жамандык кылуучу арамза киши; неудачник – жолу дайыма болбогон киши; службист – өтө тырышчак, бирок өзүнүн кызматтык милдеттерине эң эле формалдуулук менен маниле кылган киши, простак – куулук шумдугу жок, аңкоо чалыш киши; пошляк – уят-сыйыт сөздөрдү көп сүйлөгөн киши.

Следует также отметить, что наблюдаются многочисленные случаи, когда русскому слову в конкретном значении соответствует в кыргызском языке не одно, а несколько слов. В подобных случаях значение исходного слова русского языка, «как бы растворено» в целом ряде слов эквивалентов и «полностью может быть охвачено лишь суммой эквивалентов» (Леэметс, 1984, 203). Например: ротозей – ачык ооз, аңкоо, элегей; негодник - жарамсыз, жаман шум киши; нахал - бетсиз, уятсыз, арсыз; недотепа - чоркок, жүүнү бош, эби жок; непоседа - турумсуз, отурбас, тынчы жок; растапа - далдырак, жүүнү бош, ачык ооз; невежа - одоно, олдоксон, адепсиз, тартипсиз; невежда - маданиятсыз, билимсиз, түркөй, наадан; ловкач - маш, эптүү, өтүмдүү, ыктуу; ломака - чоюлган, чоектогон, кылжыкей; забияка – көрүнгөнгө катылган, урушчак, чырчыгаргыч; молокосос - оозунан сүтү кете элек, катылбаган, тажрыйбасы жаш; скромник - уялчак, токтоо, жөнөкөй, уят-сыйыттуу.

Кроме того, что безэквивалентные слова передаются путем описания (или составными соответствиями) при сопоставлении существительных со значением лица выделяются слова, не вошедшие в переводной словарь сопоставляемых языков. Например: слабак, мерзляк, середняк, жмот, побирушка, угодник, колобродник, прибауточник, сладострастник, каверз-

ник, лукавец, приспособленец, паршивец, страдалец, строптивец, форсун, визгун, ползун, бормотун, вертун, лизун, лепетун, молчун, посягатель, уговорщик, шантрапа, надоеда, паскуда, прохиндей, лопух, зануда, брезгливец, хохмач, сердяга, миляга, деляга, обормот, зубрила, обирала, страшило, подлипала, воротила, здоровила, грязнуля, чистюля, миролюбец, честолюбец, правдолюб, жизнелюб, недоумок, брюхач, брюхан, хрипун, деревенщина, мужлан, горлодер.

В кыргызском языке можно найти эквиваленты данным словам. Для объяснения причин отсутствия данных слов в словаре необходимо остановиться на проблеме коннотативного значения.

Литература

1. Арнольд Н.Д. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиздат, 1957.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975.
3. Берков В.В. Слово в двуязычном словаре. – Таллин: Валгус, 1977.
4. Волоцкая З. М. Опыт описания деривационных значений. Автореф. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1982. – с.24.
5. Верещагин Е.М. Костомаров В. Г. Язык и культура лингвострановедения и преподавания русского языка какиностранного. – М.: Русский язык, 1973, –269 с
6. Влахов С, Флорин С. Непереводимое в переводе. –Международные отношения, 1980. –342 с.
7. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию. –М.: Изд.-во Москов. ун.-та, 1962. –384 с
8. Леэметс Х.Д. Отражение семантики слова в двуязычном словаре. //Слово в грамматике и словаре. – М.:Наука, 1984. – с.200-205.
9. Мигирин В.И. Язык как система категорий отражения. – Кишинев, Штиница, 1973. –237 с.
10. Никитевич В.М. О деривационном анализе. //Актуальные проблемы русского словообразования. –Ташкент: Изд. Ташкент гос.пед.ин-та им. Низами, 1975. –345. –360 с.
11. Петжак К. Общее специфическое в словообразовательных системах русского и польского языков: Дисс.... канд. филол. наук. – Минск, 1985. –170 с.
12. Чернов В.Г. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык: (на материале общественно-политической литературы): Дисс.... канд. филол. наук. – М., 1988. –296 с.
13. Шенк Р. Обработка концептуальной информации. –М.: Энерго, 1980. –290 с.
14. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. – М.: Наука, 1981.

**Т. Садыков, проф.,
Б. Кахвежи,
К.Карасаев атындагы БГУ**

АНАДОЛУ АЙТЫМДАРЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫНДА ОГУЗ ТАЙПАЛАРЫНЫН КАТЫШЫ

Айтым – бир тил же диалектинин алкагында белгилүү бир аймакты байыр туткан жергиликтүү элдин кебиндеги фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн камтыган жүйө. Айтымдын калыптанышында географиялык, социал-

дык, билим, экономикалык, көчмөндүк, тарыхый жана этномаданий факторлордун орду олуттуу. Түркияда Анадолу айтымдарына арналган изилдөөлөр барчылык. Алардын алгачкылары XX кылымдын 2-жарымынан башталганы белгилүү.

Адабий тил – оозеки айтымдын туундусу. Ал убакыттын өтүшү менен өзүнүн нормасын калыптантып, оозеки тилден айырмаланып турат. Негизи өзгөрүүгө учураган жазуу тил эмес, оозеки кеп. Өлкөнүн башкаруу, соода, саясий, адабий, илимий жана маданий борбору болгон шаар же аймактын оозеки тили башка аймактарга жайылуу аркылуу көпчүлүктүн орток тилине айланат. Орток тил абалына келген оозеки тил көрөнгөнү башка айтымдардан алып, ал аркылуу орток тил байып турат. Анадолу айдымдары мындай макамдагы орток тил түрк адабий тилинин баалуу булагы деп табылат. Анадолу айтымдарынын сөздүк курамы, тыбыштык түзүлүшү жана грамматикалык системасы боюнча бир катар изилдөөлөр жүргүзүлүп келгени маалым [Korkmaz 2004: 82]. Макалада Анадолу айтымдарынын калыптанышына огуз тайпаларынын катышы тууралуу учкай сөз болот.

Белгилүү болгондой, Анадолу XI кылымдан XIV кылымга чейин уланып келген көчмөндөр жапырыгынан кийин огуз өлкөсү абалына келген. Огуздар менен катар башка түрк тайпалары да бул чөлкөмгө журт которгону анык. Муну тарыхый булактар, оозеки чыгармалар жана жер аттары ачык тастыктайт. Анадолуда огуздан башка түрк тайпаларына тиешелүү тилдик өзгөчөлүктөр өзүнүн баштапкы калыбында сакталганы менен кызык. Бүгүнкү күндө Анадолу айтымдарында анда санда көзгө илинген *n- y (bubay/buban, gendüy/kendin), g-v (dav/dağ, yalavuz/yalnız, govül/gönül), y-c (cılki/yılki, cırla/yırla-)* сыяктуу кыпчакча тил өзгөчөлүктөрү кезегинде бул аймакка кыпчак элементтеринин келип киргенине ачык далил. Чындыгында Түндүк Анадолудагы Бартын жана анын айланасындагы айтымдар огузча менен кыпчакчанын жуурулушуна жакшы мисал боло алат. Анадолу аймагында огуздан башка түрк тайпаларына тиешелүү аймактарда жалпысынан тилине көз каранды болгон айтымдарга тиешелүү өзгөчөлүктөр сакталып келет [Korkmaz 1995: 179].

Огуз өлкөсү катары Анадолуда түрк тилинин калыптанышында огуз тайпаларынын катышы өтө олуттуу болгон. Ушундан улам түрк тилинин жазма жана оозеки нормалары огуз негизине таянат. Бирок огуздар да өз ара жиктелип, 24 чакан тайпага бөлүнгөн. Анадолуга журт которгон огуз тайпаларынын бир бөлүгү *боз-ок*, дагы бир бөлүгү *үч-ок* болгон. Бул болсо Анадолу айтымдарынын калыптанышына олуттуу таасир эткени анык. Анткени огуздар узакка созулган көчмөндөр маданиятын баштан кечиргендиктен агездерде стандарт-нормасы бир тил эмес, 24 тайпаны тейлеген, ошол эле маалда фонетикалык жана морфологиялык жактан жалпылык-айырмачылыктары болгон оозеки тилди колдонушкан [Korkmaz 1995: 180].

Узакка созулган көчмөңчүлүк турмушу менен Анадолунун түрктөшүүсүн ишке ашырган огуз тайпалары ортосундагы айтым өзгөчөлүктөрү Анадолуга журт которгон тайпалар туруктуу бир жерге жайгашпагандыктан жана селжуктуктардан берки Анадолунун түзүлүшүндө тарыхый жана социалдык өзгөрүүлөргө байланыштуу этникалык жиктелүүдөн пайда болгон. Айрыкча 300 жылдык мезгил ичинде топ-топ болуп көчүп келген огуз тайпаларынын отурукташуусу Анадолуда олуттуу этникалык өзгөрүүлөргө алып келген. Көчүп келгендердин бир бөлүгү Орто Азиядагы көндүм болгон жашоо-турмунун Анадолуда да уланта беришсе, дагы бир бөлүгү болгон огуз тайпалары көчмөңчүлүк жашоосун улантышкан. Анадолу Селжук императорунун бөлүнүшүнөн кийинки

кылымдарда өзүн көрсөткөн түрдүү тарыхый окуяларга себеп болгон абалдар, ички кыймылдар, мамлекеттин XVIII кылымдагы отурукташтыруу саясаты жана оозеки тилинде убакыт ичинде ортого чыккан өзгөрүүлөр, Анадолу ичиндеги баштапкы болгон этникалык өзгөрүүлөргө да таасирин тийгизген, түрдүү этникалык белгилерди бир-бирине алмаштырган жана бүгүнкү Анадолу айтымдарын калыпташуусунда экинчи бир маанилүү ролду ойнойт. Бүгүн бир эле чөлкөмгө тиешелүү аймак жана айылдар ортосундагы оозеки кептеги айырмачылыктардын болушу жогоруда айтылган аралашуунун натыйжасы деп табылат. Анадолудагы Огуз тайпаларынын кыйла убакыттан кийин өз уруу аттарын унутта калтырышы XV кылымдан кийин Анадолудагы жашоо шарттарынан улам өздөрүн *йерли реая, йөрүк же түркмөн* деп жалпы аттар менен аталышына алып келген [Korkmaz 1995: 180].

Анадолу айтымдарынын калыптанышына олуттуу роль ойногон негизги тайпалар төмөнкүлөр: *кайы, кыйык, авшар, салур, чепни, байындир, байат, калай-унтлу* жана *эймир* тайпалары. Булардын ичинен биз *кынык, авшар* жана *салур* тайпаларынын гана жердешкен жерлерине кыскача токтолмокчубуз.

Кыныктар. Селжук өкүмдарлар бүлөсүн чыгарган тайпа. Анадолунун эбегейсиз кең мейкинине жайылган. Алар төмөнкүлөр: Түштүк Анадолунун Жейхан жана Османие аймактары, Малатянын Арапкир жана Адьяман аймактары; Афион-Динар, Сандыклы, Ыспарта, Бурдур, Измир-Кынык, Бергама, Тире, Маниса-Алашехир, Демиржи, Гөрдеш, Күтахья-Симав, Балыкесир, Денизли-Чиврил ортосундагы жерлер. Анадолуда XVI кылымда Кынык деген жер аттарынан жана булардын бүгүн Анадолуда дагы эле уланып келе жатканынан кыныктардын Анкара, Сывас, Коня, Чанкыры, Болу, Мараш аймактарында жайылганын билүүгө болот. Кынык тайпасы жайылган аймактарда ар кандай өлчөмдө башка огуз тайпалары да жайгашкандыктан анда санда аларга тиешелүү өзгөчөлүктөр башка тайпалардан келген өзгөчөлүктөр менен аралашып жергиликтүү айтым аймактарынын калыпташтырганын көрөбүз [Korkmaz 1995: 182].

Авшарлар. Анадолуга журт которгондон баштап Карс, Мараш, Антеп, Козан, Адана-Чукурова, Орто Анадолуда Караман, Сивас-Дивриги, Кангал, Сушехри, Анкара-Хаймана, Бала, Болу, Кайсери-Пынарбашы, Кастамону, Маниса-Демиржи, Күтахья, Ушак, Айдын-Боздоган-Сөке-Бирги, Мугла-Милас аймактарында жашап келишет. Бүгүн Анадолуда кайылардан кийин экинчи орунда турган жана 86 жер атын калтырган огуз тайпасы болуп эсептелет. Анадолунун түрдүү аймактарында түркмөндөр жана йөрүктөр арасында жайылган авшарлар өз ара режепли авшары, иманлы авшары, көпекли авшары, дулкадырлы авшары, бедил авшары, казыклы авшары жана кара гүндүзлү авшары сыяктуу өзгөчө бир топ аттарда аталган. Жогорудагы аймактарда Авшар тайпасынын тилдик өзгөчөлүктөрү жыш учурайт [Korkmaz 1995: 183].

Салурлар. Анадолуга журт которгон көпчүлүк огуз тайпаларынын бири. Андалолуда калтырган жер аттарына караганда 24 огуз тайпасынын ичинен 7-орунда турат. Алардын чакан топтору Анадолунун Тарсус, Карс-Кадирли, Кочхисар, Коня-К.Ереглиси, Сахра, Нигде-Карахисар илчеси, Невшехир-Үргүп, Аксарай-Ейүпили, Амася гүнейи, Сивас, Чанкыры, Чорум, Маниса-Акхисар-Гедиз-Гөрдес айланасында отурукташкан [Korkmaz 1995: 185].

Ошентип, Анадолу айтымдарынын бөлүнүшүнө келсек, бул маселе боюнча 1940-жылдан атайын изилдөөлөр жүргүзүлө баштайт. Анадолу айтымдарын түгөл же жарым-жартылай камтыган диалектологиялык иштер, талдап териштирүүлөр жана салыштыруулар ишке ашырылган. Мындай иликтөөлөрдүн басым көпчүлүгү жогорку окуу жайларда даярдалган жана жарыяланбаган диссертациялык иштер болуп саналат. Бул багытта азыркыга чейин диалектологиялык атлас жасоого жана Анадолу айтымдарын жиктөөгө зарыл жана жетиштүү маалымат жокко эсе. Буга карабастан колдогу бар маалыматтар аркылуу айтымдардын таралуу чөлкөмүн аныктоого багытталган аракеттер жасалган. Бул багыттагы алгачкы тажрыйба И.Куноско таандык. Ал 1896-жылы Анадолу айтымдарынын алгачкы классификациясын жасаган экен.

Дагы бир классификация Анадолу диалектологиясынын көп томдук эмгектери менен байыткан Ахмет Жафероглу тарабынан жасалган. Ал Анадолу жана Румели айтымдарынын жалпы өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен аларды төмөнкүдөй алты топко бөлүп караган:

1. Түштүк-батыш айтымдары (Бандырмадан Анталя аймагына чейин),
2. Орто Анадолу айтымдары (Афйондон Элазыг, Эрзурумга чейин),
3. Чыгыш Анадолу айтымдары (Элазыг, Эрзурумдан чыгышка чейин),
4. Түндүк-чыгыш айтымдары (Самсундан Ризеге чейин),
5. Түштүк-чыгыш айтымдары (Газиантеп, Адана, Анталя, айланасы),
6. Кастамону [Caferoglu 1984].

Түнжер Гүленсой, Өзжан Башкан, Милан Адамович, Пиет Крал, Тоору Хаяши (Анадолу айтымдарынын таралыш аралдары боюнча алгы илик), Тахсин Бангуоглунун классификациясы өңдүү эмгектер барчылык. Айрыкча көңүл бура турган эмгектердин бири - Ахмет Б. Эржиласундун “Чыгыш Анадолу айтымдарынын классификациясы” аттуу макаласы. Маниса, Измир, Денизли, Айдын Мугла, Афион жана Күтахянын кээ бир аймактарын камтыган кең аймактын диалектологиялык түзүлүшүн изилдеген Зейнеп Коркмаз фонетикалык жана морфологиялык айырмачылыктарды жетекчиликке алуу менен Түштүк-батыш Анадолу айтымын төмөнкүдөй төрт топко бөлүп карайт:

1. Маниса айтымдары. Измирди жана айрым өзгөчөлүктөрүнө карай Ушакты да ичине камтыйт;

2. Динар айтымы. Ушак жана Чиврилди ичине камтыган бул айтым Орто жана Батыш Анадолу айтымдарынын ортосундагы байланышты бекемдеп турат. Кээ бир өзгөчөлүктөрүнө карай Айдын Денизли тобуна кирет;

3. Айдын-Денизли айтымы;

4. Мугла айтымы.

Эмгекте бул айтымдар ортосундагы өзгөчөлүктөргө олуттуу орун берилген. Айрыкча Тургут Гүнай, Ризе чөлкөмүн 5 айтым аймагына, Тургут Ажар Артвин чөлкөмүн 4 айтымга бөлсө, Ахмет Б. Эржиласун Карс чөлкөмүн Карс жергиликтүү айтымы, Ардахан-Пософ айтымы, Ханак түркмөндөр айтымы, Карс азерилер айтымы жана Карс Терекемелери айтымы деп 5 топко бөлгөн [Karahana 1996: IX-XV].

Түрк тилинин Анадолу айтымдары жалпысынан төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт: *чыгыш тобу*, *түндүк-чыгыш тобу жана батыш тобу*. Булардын ичинен өзгөчө Карадениз, түштүк-чыгыш жана Эгей аймактарынын оозеки кебинде айырмачылыктар барчылык. Бирок азыркы учурда билим берүү, басма сөз, радиотеле-интернет каражаттарынын жана адабий норманын таасири менен бул айырматардагы жергиликтүү айтым өзгөчөлүктөрү акырындык менен жоголуп барууда.

Ошентип, Анадолу айтымдарынын калыптанышында огуз тайпалары олуттуу роль ойногон. Бул тайпалардын аймактарында огуз элементтеринин таасири басым экени талашсыз. Ошол эле маалда Анадолу айтымдарында кыпчак, карлук ж.б. элементтердин бар экендигин да танууга болбойт. Негизи Анадолу айтымдары менен Орто Азия айтымдарын салыштырып изилдөө түрк диалектологиясынын өзөк маселеси экенин баса белгилей кемекибиз.

Адабияттар

1. Caferoglu, Ahmet. Türk Dili Tarihi I. II, 3. Baskı, İstanbul-1984.
2. Karahana, Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Türk Dili Kurumu Yayınları: 630, Ankara- 1996.
3. Korkmaz, Zeynep Armağanı, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:853, Ankara-2004.
4. Korkmaz, Zeynep Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları II.Cilt, Ankara- 1995.

Т.Садыков, проф.,
С.Абакирова, БГУ

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «ЖАҢЖАЛ» КОНЦЕПТИ ЖӨНҮНДӨ

«Манас» эпосу – маани-мазмуну жана эл турмушунан алган орду жактан кыргыздардын улуттук сыймыгы, үч миң жылдан берки ата-бабаларыбыздын тарыхый тажрыйбасы, рухий көрөңгө-табылгалары, баштан кечирген орошонокуялары жөнүндөгү эбегейсиз маалыматтардын алтын казынасы катары ыйык тутунуп, укумдан-тукумга дамамат өткөрүп, улам толуктап, тактап, байытып келаткан элибиздин улуу мурасы.

Жанрдык белгилери боюнча «Манас» – баатырдык эпос. Бирок анын мазмуну камтыган чек, берген маалыматтарынын көлөмү баатырдык эпостун демейки салттык алкагы менен гана чектелип калбайт, андан алда канча терең жана масштабдуу. Анткени эпостун башкы темасы, өзөктүк идеясы, сюжеттик негизи элдин көз карандысыз эркиндиги үчүн болгон күрөш, кол салган душмандарга каршы кан төгүлгөн салгылаштардагы эрдик ишин даңазалоо, элдин эрдигин, би-

римдигин, ордолуу журттун очогун өчүрбөгөн баатырлардын каармандыгын идеализациялоо, аларды элдик идеал катары көрсөтүү, алардын таалим-тарбиялык маанисин ачуу болуп саналат. Ушул максаттарга ылайык эпостун мазмунунда түпкү теги турмуштун өзүнөн, эл башынан өткөргөн жана өткөрүп жаткан чындык көрүнүштөрүнө таянган, ошол чындыктан алынып, жалпылаштырылуу аркылуу көркөм боек менен курчалып, элестүү көрүнүшкө айландырылган түрдүү мүнөздөгү чоң жана чакан ар кандай окуяларды ыр түрүндө жомоктотуп айтып берүүгө кеңири орун берилген.[1:136].

Натыйжада эпос өз мазмунунда маалымдаган кыргыз турмушунун көбү чыгарманын жанрдык белгисинин талабына ылайык жаңжалда өтөт, башкача айтканда согуштарда өтөт. Ал жаңжалдын түрлөрү көп: баскынчыларга каршы күрөш (кытай кандары Алооке, Конурбай ж.б.ларга каршы согуштар), малдын жайыты, жашоого ыңгайлуу жер үчүн коңшу уруулар арасындагы чырдашуулар, аягы ырбап кетип кандуу кармаштарга айланган салгылашуулар (манжу, алтай калмактары менен согуштар, Нескара, Нуукер дөө менен кармаштар), ата-бабанын туулуп өскөн жерин, мекенди бошотуу, көз карандылыктан кутулуу, эркиндикке чыгуу үчүн жүргүзүлгөн согуш-кармаштар. Шоорук кан менен согушу. Коркунучтуу жоодон кутулуу үчүн анын алдын алуу (Чоң казат) кордук көрүп жабыр тарткандарга, тектеп, уруулаш тууган элдерге жардам берүү.

Чыгармада каармандарды сыпаттап мүнөздөөдө да негизинен алардын баатырдык белгилерине, эрдик сапаттарына басым коюлат. Эпостун мазмуну боюнча алганда элдин жашоосу жалпысынан баатырдык доордо – согуштук демократия деп аталуучу мезгилде өтөт, ушундай кырдаалдан улам алардын өмүр-турмушу майда окуялары менен эриш-аркак биримдикте сүрөттөлөт. Эл-жерди коргоо, согушка катышуу ар бир эр-азаматтын милдети катары көрсөтүлөт. Ошону менен бирге эле негизинен согуштук окуяларды баяндаган бөлүмдөрдө да кандуу кагылыштар арасында көптөгөн жай турмушка тиешелүү үрп-адаттык, салттык жосундар, маалыматтар берилүү кеңири мүнөзгө ээ. Эпостогу жай турмуш белгилерин, ага байланышкан үрп-адаттык жосундарды сүрөттөгөн эпизод-окуялар элдин жашоо-тиричилигиндеги ар кыл көрүнүштөрдү толугу менен камтып, маани-жайын чечмелеп, майда белгилерине чейин токтолуп баяндалат. Кыргыз элинин жашоо-турмушунун бардык жагы: эмнелерди башынан кечиргени, тарыхый шарты, дос-туугандык мамилеси, душман жайы, согуштук өнөрү, тиричилик ыңгайынын кандай болгону, турмуштук тажрыйбасы, ишеними жана башка жалпылоолорго алынат.

«Манастын» сюжеттик курулушунун тутумуна кирген окуяларды согуштук аракеттер жана жай турмуш көрүнүштөрү деп бөлүү, чынында, шарттуу белги. Эпостун мазмуну эл абалын реалдуу чындыкка алда канча жакын чагылдыргандыктан эки учур-согуш менен жай турмуш аралаш сүрөттөлөт, башкача айтканда жоого каршы күрөш жүрүп жатканда жашоонун бардык башка белгилери токтоп калбайт, же ошондой эле капсалаң-дүрбөлөндөн эч кабар жок жатканда капыстан согуш башталышы да мүмкүн, кээде жашоонун бул эки көрүнүшү биринен бирине өтүп, алмашып, ал турмак аралаш деп айтарлык мүнөздө чагылдырылган учурлары өтө көп жолугат. Бул абал эл чыгармасынын калк турмушунун өзүнөн

алынып, аны чындыкка жакын чагылдыруусу менен шартташкан. [1:137].

Алтайга айдалып барып, эгин айдап, алтын-күмүштүн кенин казып, калмактарга малай жүрүп жан сакташкан кыргыздардын арасындагы Ногойдун кенже уулу Жакып Бөйөн, Чаян дегендерге малай жүрүп, иши жаккандыктан, Чаян кызы Бакдөөлөттү токолдукка берет. Жакып ага чейин аталаш агасы Чыйырдынын жесири Шакан аттуу жеңесин алган экен. Бөйөн, Чаяндын көзү өткөн соң Жакып эсепсиз байыйт. Жашы элүүгө чукулдап, бирок эки аялынан бир да перзент көрбөй, көзүм өтсө мынча көп мал-мүлк кимге калат деп, убайым тартып, бала тилеп, кудайга зар айтып, мазар тайып, жер кыдырып жүрөт. Акыры Жакып жанаанын аялдары жышааналуу түш көрүшүп, ошондон кийин өлгөн күйөөсүнүн аты менен Чыйырды аталып кеткен Шакандын боюна бүтүп, ал жолборстун жүрөгүн күсөйт. Калмактын Кара аттуу мергени аткан жолборстун жүрөгүн алдырып жеп, талгагы канган Чыйырдынын ай-күнү жетип, тогуз күнү толготуп жатып эркек бала төрөйт. Бала төрөлгөн учурда Жакыптын жылкысындагы жорго боз айгырдын үйүрүнөн эркек кулун туулуп, аны Жакып ырым кылып баласына арнайт. Балалуу болгонуна кубанган Жакып чоң той берип, балага Манас деген ат коюлат. Бай Жакып баласын коргоо үчүн атын жашырып Чоң жинди деп койот. Манас жашынан өзгөчө тентек чыгып, ал тогузга келгенде катыксын, бар-жокту билип түшүнсүн үчүн ата-энеси козу кайтарт деп өз койчусу Ошпурга малайлыкка беришет. Козу кайтарып жүргөн Манаска кырк чилтен келип жолугуп, башына кыйындык иш түшсө жардам беребиз деп, убада кылышат. Ошпурдукунан баласын алып кеткени келген Жакып Манасты ээрчитип үйүнө бара жаткан жолдо жер коруган калмактар жолугуп, жылкыларың корук жерге кирип кетиптир дешип чыр чыгарып, чагакта атасын тегеректеп алып сабап жатышкан калмактардын бирин Манас укурук менен чапса ат өлүп калат. Манжулук калмактар кун алабыз деп туш-тушка кабар айтырышып, чогулуп келген көп кол Жакыптын жылкысына тийишет. Жакыпка ошол чөйрөдөгү кыргыздар, казактар жана башка уруу, эл өкүлдөрү жардамга келишип, согушта калмактар жеңилет, жоого жеке кирип кол салган жаш Манас биринчи жолу эрдик көрсөтүп, оозго алынат. Манастын жеңилген алтайлык калмактар кытайлардын башкы каны Эсенкандан тартып туш-туштагы өз тарапкерлерине буруттардын арасынан Манас аттуу тың бала чыгыптыр, тез жоготуу керек деп кабар жибершет. Манастын даңкын угуп көп колу менен келген Нескара, тың чыккан баланы байлап келгиле деп он бир дуу-ду атанышкан уйгурлар кандагы жиберешкен он бир чыгуан балбан жаш баатыр жанаанын тарапкерлеринен жеңилишет. Манас ошондой эле Эсенкандын соодагер түрүндө жиберген атайын адамдарын жеңип, алар алып жүргөн көп дүнүйөлөрүн элге таратып берет. Жакып менен коңшу жашаган, уулу Манастын жакшылыгын көрүп, ымаласын кошкон ошол аймактагы кең Алтайдын оютоосун байырлаган кыргыз, казак, калмак, манжу элдеринин көптөгөн уруу өкүлдөрү чогулушуп, жообуз көбөйүп, айланабыздагы кытайлардын далайы менен касташып калдык, эндекей жатыш болбойт, биримдешип, кандуу журт бололу дешип, жаштардын сунушу бойунча Манасты кан көтөрүшөт [1:138].

Кытайлардын Анжиянды бийлеп турган белгилүү чоң кандарынын бири, Коңурбай баатырдын атасы Алооке кыргыздарды кыйратып чаап, Манастын көзүн

тазалар үчүн көп кол жыйып камданат. Анын кабарын уккан Манас артынан арбын черүү ээрчитпей кырк чоросу менен гана аттанып, согушка камданып котолоп жаткан душмандын сансыз колун аралап өтүп, Алоокенин ордосуна баса барат. Сынчы, кыраакы, кыйды Алооке жаш баатырдын айбат-сүрүн көрүп, алы жетпесине көзү жетип, урушсуз багынганын билдирет. Ак үйлүү кылып өз уулу Боокени, агасынын уулу Ыбышты Манаска кошуп берет. Оогандын каны Шоорук жаңыдан көчүп келген кыргыздарды чаап алмак болуп колу менен аттанып, Алайга жайгашкан нойгуттарды четинен талап кирет. Акбалтадан кабар уккан Манас шашылыш аттанып, согушта жеңилген Шоорук амандык сурап жарашып, кызы Акылайды баш кылып кырк кыз тартуу тартат. Акылай өзү көптүн ичинен тандап келип Манаска тиет.

“Манастын” сюжеттик өзөгүнүн негизин түзгөн жана баш каармандын баатырдык жүрүштөрүндө түйүндүү окуяларга катышып, өздөрүнүн каармандык эрдиктерин көрсөткөн негизги каармандарга байланыштуу окуялар да сюжеттин өнүгүшүнө, татаалданышына зор салымдарын кошот. Каармандардын өз ара мамилелеринен келип чыккан ар кандай кырдаалдар улам бир жаңы окуяны пайда кылат да, сюжеттин мазмуну жаңырып отурат. Алсак, Алмамбет менен Көкчөнүн ортосундагы араздашуу [2:320].

Эпосто Алмамбеттин окуясы деген шарттуу ата-лыштагы анын Манаска келишине чейинки өмүр жолун баяндаган өзүнчө чоң бөлүм берилген. Анда бул каармандын тегинен тартып, туулушу, балалык чагы, качан, кантип Манаска келип кошулганы деталдаштырылып, кеңири сүрөттөлөт. Алмамбеттин атасы Соорондук, ал бүткүл кытай аскерлерин башкарган өзгөчө чоң даражалуу адамдардын бири. Соорондук узак убак баласыз жүрүп, Алмамбетти көрөт. Жашынан ээндүү, терең акылга ээ Алмамбет сергектиги менен өзүн окуткан мугалимдерин да таң калтырып, эрте жетилет. Ашкере акылдуу жана өзгөчө калыс катары калың журтка атагы чыга баштаган баласына атасы анын жаш экенине карабай кандык ордун, бүткүл кытай аскерлеринин башчысы мансабын өткөрүп берет. Мындай жооптуу кызматтарды аткарууда ал өзүн адилет, калыс акылман жана чечкиндүү башчы катары көргөзөт. Алмамбеттин даңкы башка элдерге жетет. Ээрчиткен жигиттери менен ууда жүргөн Алмамбет казактардын баатыры Көкчөгө жолугуп, андан мусулманчылыктын жолун угат да, ислам динин кабыл алат. Үйүнө кайтып, ата-энесине, элине ислам дининин жолун түшүндүрүп, мусулман болгула деп өтүнөт. Эне-атасы да, эли да тилин албайт, атасы ата динден безиптир, муну кармап өлтүргүлө деп буйрук берет.

Элинен качып чыккан Алмамбет аны күтүп жаткан Көкчөгө келип кошулуп, аны ээрчип казактарга барып туруп калат. Марттыгы, калыс-адилеттиги, терең акылы менен элге бат алынып, кадыр-баркы өсөт. Ошентип, Алмамбет оозго алынып кетти. Эр Көкчө быякта калды. Арызданганда Алмамбетке келет, кошоматчысы да Алмамбетке келет, акы сураганы да Алмамбет, кыйшык, карап кычыраганы да Алмамбет. Арага бузуку кирет. Алмамбеттин айдап келгенин жеп семирген казактар ага да тойбойт. Аны көрө албаган Көкчөнүн жигиттери Агеркеч менен Алмамбеттин көңүл жакындыгы бар деген жалган ушак чыгарышып, ушакты айтыш үчүн Көкчөнүн өз токолу Бидайкүлдү көндүрүшөт, Бидайкүл Көкчөгө ишендире айтат, Көкчө ишенбей Бидайкүлдү каргандат, ант бердирет.

Көкчөнүн жигиттери, ала көөдөн Көкчөнү аракка мас кылып көктүшөт [1:139].

Көрө албай жүргөн көөсөлөр, бата албай жүргөн байкуштар, өтө албай жүргөн өксүктөр, жете албай жүргөн жезиттер тилдеринен уу чачып, Алмамбетке өчөгүштүгүн тыйбай койушат. Көкчө баатыр канчалык алакөөдөк болсо да, акылдуу жан болот, этек алдынан чыккан чаңдай бул сөздү басайын деп, ушактын аныгына чыгайын деп, эл билген бекзада, төрөзада аттууларын чакыртып, даамат Агеркечтин өргөөсүндө өтчү жыйналыш ордун токолу Бидайкүлдүн ак отоосуна которуп элдин башын кошот. Көкчө өзү баштап, ар-намыстуу, акылдуу дегендин алтымышын чогултат. Кымыздан тарткан аракка күчаладан кошуп ачтыган, бирден алып ийишкен соң бардыгы сөзгө киришет [3:219].

Көкчө сөз баштайт:

- Кана, айткылачы аныгын! Менин катыным Агеркеч кытайдан каңкып келген кул менен көңүлдөш деген сөз чыкты. Менин көңүлүм ооруйт дебегиле, ачыгын айткыла! Арамдыгы чын болсо, ал кулду азыр кармап сойолу, адалдыгы чын болсо апсана сөздү койолу!

Ар-намыстуу, акылдуу деген алтымышынын оозунан сөз чыкпай селейишип отуруп калышат.

- Карабашыл, кош аяк алтымыш эр экенбиз. Арабызда жалгыз ургаачы Бидайкүл жеңеден сурайлычы? - деп ар-намыстуу, акылдуу алтымышынын бири айтат.

- Бузук да болсо байбичең менден жакшы. Күнү болсом да кептин чыны жакшы. Байбичең менен Алмамбеттин жакындыгына күбө өтө алам.

- Жарайсың жеңе! - деп туш-туштан бакырып калышат.

Көкчө кара көк болуп түтөп отуруп калат. Бидайкүл сулуу да болсо акылы кем экенин билээр эле. Бирок эл көзүнчө минтип кашкая айтканына жаны да кашайды, жаалы да келди. Бидайкүл болсо тиги бектердин тилине жөн эле кире берчү келесоо катын эмес да. Анын өз оюу бар: чыгаан катын деген атка конуп, байбиче болуп башкарып, эл алдында Агеркеч жаркылдап жалгыз өзү жүргөнүнө ичи күйөт, өзү көлөкөдө калганына ичи күйөт, кезеги келсе күлдөбөгө тебелетсем деп, көптөн бери кекенип жүрөт. Анан дагы Алмамбет келгени жүрөгүнүн асты тызылдап, келбети келишкен баатырды көргөн жерде бүткөн бою балкып ысып турчу болгон. Оюнда, эптеп Алмамбетти кубалатып, өзү кошо ээрчий кетсем, ушу баатырга байбиче болуп берсем дегенде ак эткенден так этет. Болбосо айда-жылда бир түнөгөн Көкчөдөн эмне деп?! Мына ошон үчүн айтканы оңунан чыгарын билип, алтымыш акылмандын колдоосунда турганына бел байлап, кашкая сүйлөгөнү.

- Түз урган кулду алып кел! – деп бакырды ачуу менен аракка уугуп отурган Көкчө.

- Чыйырдан чыккан кулду мен жайлайм! – деп бакырды бири.

- Иттин да ээси болот гой. Мунун сурап алар ээси жок! Не кылсак өзүбүз билебиз гой! – деп чаңырды бири.

- Канжардын курчун алгыла! Баарың бирден сайгыла! –деп айкырды бири.

- Арам кулду азыр сойбосом алганым тул калсын! – деп күшүлдөдү эр Көкчө.

Ошентип ажылдашып, арактан дагы алышып, баары курмандык кулга бата кылып ийишти.

Эки жасоол чакырып барганда Алмамбеттин алып учту жүрөгү. “Атама душман чыкканда да ушундай

белги болду эле. Бул эмнеге?” деп ойлоп койду да, Алмамбет аттанып жөнөп берди. Бидайкүлдүн ак отоосуна жакындаганда эле ичтегилердин гүү-гүүсү угулду. “Мас го булардын баары” деп баамдады Алмамбет. Кирип барып салам берди. Башында хандык бөркү бар, баатырлык көркү бар Алмамбет киргенде, кирип салам бергенде бакылдашкан алтымышы тең алик алып орундарынан тура калышты. Жаздыкка чыканактап жаткан Көкчөнүн жини келди.

- Ой соронду урайындар, арстан кирип келгенсип сендерге не болду?! – деп барк этти.

Баары кайра отурду. Эстерин жыйды. Алмамбет отуарга орун жок. Тик барып, Көкчөнүн сол тизесине таяна отурду. Ага жини ого бетер келди Көкчөнүн.

- Кадырлуу казак бектери! – деп баштады Көкчө. Качан келген бул калмак? Келген мейман кетпейби. Кетпей арамдык кылса кас ажалы жетпейби?!

Жаман ниет сезсе да мынчалыкка барат деп оюна келбеген Алмамбет айран азыр калды.

- Кимди айтасын? – деди.

- Сени айтам! – деп Көкчө буту менен көрсөтгү.

- Көсөр сүйлөп отурган баатыр сенсиңби? Оюңуңбу, чыныңбы?! Менден арамдык көрсөң калайык журтуңа ачык айт! Ачыгын айта албасаң сөзүңдөн кайт! – деп Алмамбет да кыжыры келе баштады.

Тиги алтымышы ооздоруна кеп келбей апкарып отурушат алкайып.

- Калаба салган калкыма кайдан келген бу кытай?! – деп Көкчө Алмамбет менен сүйлөшпөй бектерине карай айтып турду. – Эл-жеринен кече качкан бу кызыталык неге менин казагыма кысталат?! Кет десенер болбойбу!

Алмамбет ордуна ыргып турду. Кайрыла берип Көкчөнү зекиди:

- Эр Көкчө деп жүрсөм көндөй терек экенсиң! Менин эл-жерден безген жөнүм бар. Казатка чыгар касым бар, сапарга жүрөр салтым бар!.

Алмамбет сүйлөп турду. Көкчөнүн жаңсоосу менен казактар илгерилеп дасторконго умтулуп, арактан дагы бир жолу алып жиберешти. Чынында баары мас болуп, эрдесип оолугуп калган чагы эле.

- Арстан жаткан жерге ит батпайт дечү эле. Ит батпаса да арстан изи менен аюу жүрүп калганбы? – деп Көкчө мурутун жанып отурду.

- Арстан Көкчө сен болсоң лапшыйган аюу мен болсом, эгерде сенден кем болсом, кана, жекеге чыга кой! – деди Алмамбет эми чындап жаалы келип.

- Колуңдан даам сыздым, айылыңа тийбейин, бирок алиги арам сөзүң үчүн сенин каныңды отоонун үстүнө чачып кетейин! Чык!.

Алмамбет кылычын сууруп алганда алтымыш казак отоо үйдүн капшыттарына кайра тыгылды. Көкчө даабады. Ошондо да сөзгө сөлтүк болбоюн деп кыңкыранды:

- Ой-бай, жанагы кытай кеттиби?

- Мен азыр кетем! Кайыр кош. Ээн жерде кездешпейли! Келе колунду! – деп туруп турган Алмамбет отурган Көкчөгө кол сунду. Көкчө да колун сунганда бек кармап, катуу силкти эле оң колу үзүлүп кете жаздады. Арагын алып иче албай шалдайды.

- Ой-бай казак, барсыңбы? Жайлады мени, жайлады! – деп бакырды.

Жандарынан түнүлгөн казактар капшыттан канжарларын ыргытып ура баштады. Алмамбеттин күрөөкү тонуна бир тийип, шынгырап жерге күбүлүп түшүп жатты канжарлар. Алмамбет жаркылдатып кылычын шилтеп калганда алтымыш эрдесинген казак капшыт-

ка кайра тыгыла качты. Алмамбет: “Кайсы бирин өлтүрүп, канын мойнума жүк кылайын. Кор болбой кете берейин” деген ой кылды да, шарт эшикке чыгып кетти. Сыртта жаалап турган калың эл жарыла берди. Алмамбет барып мамыдагы Кылжейренге үзөңгү теппей минип, кылчайбастан жүрүп кетти.

Ордодон чыга берерде дарайы көйнөгүн шуудуратып, алдынан Агеркеч чыкты суйсалып.

- Баатыр, атыңдын башын бура тур! – деп шаңк этти. – Ага-ини таарынчу, бирок ажырап кайда баручу? Ага-ини урушат, бирок кыйышпайт, эртеси кайра жарашат. Тирүү жүрсө бир жүрөт, бири өлсө бири көмүшөт. Алагөөдөк агандын мастыгы тараар. Бир ачуунду мага бер.

- Жеңе, мен өлүмгө башты байлап койгон жанмын. Өлүмдөн коркпойм, бирок кордукка чыдап көргөн жан эмесмин!

- Багыт алган жериң жок, баш калкалаар элиң жок, эми кайда барасың?

- Кайыптуу жерге учармын, кайың көрсөм конормун, кайышпай кайың көтөрсө, ошого жолдош болормун, – деп туюктап айтты Алмамбет.

- Көкчөдөн калса көңүлүң менин бир айткан сөзүмө кулак сал. Таалайы артык кыргыз деген эл бар, сендей баатырды батырып алар Манас деген эр бар. Тилим алсаң ошого багыт ал, баатыр! Кайыр кош, жалгыз жаның аман болсун! – деп Агеркеч арамы жок ак пейили менен узатты. Алмамбет ар түркүн ойго кысталып, шашкелик жол жүргөн соң жаңгактуу черге бурулуп, атын тушап откозуп, өзү: “Мастыгы тараган соң, Көкчө мен кеткен багытты Агеркечтен угуп, артыман киши чаптырар” деп, кечке жатты. Эч ким издеп келбеди. Түн катып жол жүрбөйүн деп, таң атырды, дале эч ким издеп келбеди. Мына ошондо биротоло түнүлдү.

“Ит болдум, куш болдум, Көкчө кыйбайт деп жүрүп, ушул ишке туш болдум. Миң күнчүлүк бейиштен бир күнчүлүк жарык ийги. Элден-жерден бездим деп, Көкчөдөн кордук көрдүм деп, өлүп алганым эр кишиге жарашпас. Эрдиги тоодой, кендиги көлдөй дешет Манасты, тийсе тийип өтөйүн. Эгер ага дагы батпасам, анда а дүйнө карай кетейин” деп, Алмамбет сарсанаага батып, канаттуу учса канаты күйүп кайыккан, кулан чуркаса каткаксып дароо талыккан ээн талаа, эрме чөл менен узак сапарга түштү. Кылт этип ичер суу жок, аты кырт этип чалаар чөбү жок, Алмамбет эти болду көк жашык, каны калды бир кашык. Жамбаш сөөгү уркуяп, башын жерге салып, аргымагы Кылжейрен араң барат сүйрөлүп [3: 220-223].

Көкчөдөн тентиген качкын, калмак кул деген сыяктуу катуу сөздөр угуп, көңүлү иренженген Алмамбет андан кетип, уу уулап талаада жүргөн Манаска кусунан жолугат. Алмамбеттин кабарын мурда уккан Манас аны зор урмат менен тосуп алып, экөө Чыйырдынын эмчегин эмп тууган болушат. Алмамбеттин келгенине кубанган Манас көп эл чакырып, чоң той берет. Мурдагы алган аялдары Карабөрк менен Акылай өзүнө тете жар болбой жөнсүз чыгып калганына нааразы болгон Манас атасы Жакыпка элден тандап жакшы кыз таап алып берип аталык милдеттен кутул деп доомат айтат. Уулуна ылайык кыз таппай, көп жерлерди кыдырган Жакып акыры Кыйба шаарынын каны Атемирдин кызы Санирабиганы жактырып, куда түшүп, көп калың төлөп, Манасты салтка ылайык үйлөнтөт. Кандын никейине өтгү деген сөздү кыргыздар түшүнбөй калып, Санирабиганын аты Кан Никей экен деп ойлошуп, Манастын жаңы алган аялы Каны-

кей атыгат. Каныкейдин жанындагы нөкөр кырк кызга кырк чоро үйлөнөт. Алмамбет кайыптардын канынын кызы Аруукени алат [1:139].

Эсепсиз бай адам Көкөтөй кан карылыгы жетип, катуу ооруп өлөрүндө жакындарын чакырып, Түлкүнүн кызы Канышайды алганы күйөөлөп кеткен уулу Бокмурунга ал келгенде айткыла деп керээз сөздөрүн айтат. Көкөтөй керээзинде уулум Бокмурун чоң дүрбөөн кылбай эле мени жөнөкөй көмсүн, аш берем деп ат жеткен жердеги белгилүү кан, баатырларга кабар жиберип убара болбосун бирок эсепсиз көп малым, батпаган алтын-күмүшүм, өтө көп өлүү дүнүйөм калды, атанын мүлкү балага мүлк болбойт, анын өз тапканы бар, ырыскысы башка, ушуну ойлонсун, не болгон күндө да уулум мени көмөрдө иним Манас менен кеңешсин дейт.

Көкөтөйдүн көзү өтүп, кайындарынан келген Бокмурунга атасынын керээзин угузушат. Ал Манаска барып кеңеш сураса, баатыр атаң акылман адам эле, сөзүн кайманалап айткан тура. Анын кылба дегени ушундай кыл деген сөзү. Атаңды өзгөчө ардактап көм, артынан камданып туруп мурда-кийин болуп көрбөгөн чоң аш бер, дүнүйө табылат, мен сага жардамдашамын дейт. Бокмурун атасын ардак менен жайына коюп, үч жыл камданып аты белгилүү адамдарды бүт чакырып чоң аш берет. Аштын оюн-шоок салтанаттары да өзгөчө болот. Байгенин көбүн кыргыздар алышат. Ашты Кошой бийлеп, Манас башкарат. Өздөрүн Манаска тең ата эсептешкен кыргыз урууларынын бир катар кандары ал ашты эч кимге кеңешпей жеке башкарганына ичтери тарып, чыр чыгармак болушканда Кошой арага түшүп, дос-кас бүт чогулган калың топто чыр чыкканы жакшы эмес, аш тынч өтсүн, кийин өзүм Манас канкорду басып берем деп тыйып коёт. Аш тарап, бир жыл өткөндө кандар чогулуп «Кошойго убадаңыз кана?» – дешип барышса, ал «карыган адамды шылдың кылбагыла, чогулуп барып

алыңар жетсе Манасты кыйрата бергиле» – деп тоготпой жатып алат. Кошой бизди алдаптыр деп кандар өзүлөрүнчө кеңешип, конокко барабыз, күт же конокко кел дешип Манаска элчилер жиберешет. Максаттары Манас келгиле десе көп адам менен барып жүдөтүп, салтты буздуң, жакшылап күтпөдүң деп шылтоолоп басмырлоо, эгер конокко келсе бирден-экиден бөлүп алып, ыза көрсөтүү эле. Кандардын элчилери-не Манас туура кырк күндө көп адам менен келгиле деп жооп берет. Манастан коркуп, чочулаган кандар шашылыш камданып, ар бири өзүнө тиешелүү колун алып, айткан күнү келишет. Келген элди кырк чоронун сакалдуулары бөлүп кетип, жаштарга, ал эле эмес Манастын өзүнө да конок жетпей калат. Муну көргөн кандар Манаска алы жетпесин түшүнүшүп, эми кантер экенбиз деп убайым жеп чочулашат. Эмнеге келдиңер? деген суроого кандар ачык жооп бере албагандыктан, Манас аларга мынча көп адам жыйылып келген экенсиңер, жөн эле тарап кетпей көчмөндүү жообуз Коңурбай калчага каршы аттаналы деп сунуш кылат. Кандар каршы боло алышпайт. Колго Бакайды кан көтөрүп, Алмамбетке жол баштатып Бээжинге Чоң казатка аттанышат. Узак, татаал жол басып, кытай чегине жакындап, колду оорукка калтырып, төрт баатыр Алмамбет менен Сыргак алгач жөнөп, Манас менен Чубак алардын артынан жете барып кошулат чалгынга барышып, кытайлардын көп жылкысын тийип жөнөшөт. Артынан куугун келип, көп эл катышкан кыргындуну согушта кытайлар тарап жеңилип, алар тартуу тартып, эки эл жарашат [1:140].

Адабияттар

1. Кыргыз Адабияты. Энциклопедиялык окуу куралы. -Б., 2004.
2. "Манас" энциклопедиясы. 1-2-том. -Б., 1995.
3. Жакыпбек А. Теңири Манас. -Б.: Кыргызстан, 1995.
4. Манас: Эпос / С.Орозбак уулунун варианты боюнча. -Ф.: Кыргызстан, 1979.

Bergin KAHVECİ

Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi.

ANADOLU AĞIZLARININ SINIFLANDIRILMASI VE OLUŞUMUNDA OĞUZ BOYLARININ ROLÜ

Özet: Bu çalışmada Anadolu da bölge ve yörelerde yapılan ağızla ilgili araştırmalar üzerinde durulmuştur. Oğuz boylarının etnik unsuru ve etkileri, Anadolu'ya yapılan göçler sonrası ağızların dağılımına değinilmiştir. Anadolu ağızlarının sınıflandırılması konusunda Türkiye de en kapsamlı Çalışmaları bulunan Doç. Dr. Leyla Karahan ve bir çok araştırmacı dilcilerin çalışmalarından yararlanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Ağızlar. Anadolu ağızları. Oğuz boyları.

Giriş

Bir dilbilim terimi olarak ağız, bir dilin veya lehçesinin sınırları içinde, belli bölge veya bölgelerde, belli topluluklar tarafından kullanılan;bağlı olduğu dil veya lehçeden ses, yapı, anlam ve kimi zamanda söz dizimi bakımından birtakım farklılıklar gösteren konuşma biçimi şeklinde tanımlanabilir.(Türkbilig, 2002/4:136) Ağızların

oluşumunda coğrafya, siyasi coğrafya, eğitim, ekonomi, göçler , tarih ve etnik unsurlar önemli bir yere sahiptir. Ağız bilimi ile ilgili araştırmalarda bu unsurlar dikkate alınır. Türkoloji oldukça geç kurulmuş bir bilim dalı olduğundan, Anadolu ağızları üzerindeki araştırmalar da pek erken başlamıştır, denemez. İlk çalışmalar geçen yüzyılın ikinci yarısından sonra başlar. Bu konu ile ilgili

çalışmalar, 2. Dünya savaşından sonra başlar. Fakat bundan önceki dönemlerde ise az olmakla birlikte bir çok çalışma yapılmıştır.

Her yazı dili bir konuşma dilinden doğar. Ancak ortak dil durumuna gelen yazı dili, zamanla kendi standardını oluşturarak konuşma dilinden farklılaşır. Aslında farklılaşan yazı dili değil, konuşma dilidir. Bir ülkenin yönetim, ticaret siyaset, edebiyat, bilim ve kültür merkezi durumunda olan şehrinin veya bölgesinin ağız yaygınlaşır. Diğer ağız bölgesinin mensuplarıncada benimsenir ve toplumun ortak dili haline gelir. Ortak dil durumuna gelen bir ağız, kendi özgün kelime kadrosundan bir derece sıyrılarak diğer ağızlardanda uygun bulduğu dil malzemesini alır. Ağızlar ortak dilden aldıkları malzeme ile zenginleşir. Komşu bölgelerdeki ağızlar bütün bu özellikleriyle ortak dili oluştururlar. Anadolu ağızlarında bu ortak dilin zenginliğini ve kökenini oluşturur. Bu bakımdan Anadolu ağızları ; Bölgeler, şehirler, ilçe, kasaba köylere kadar farklılıklar oluşturarak, dil bilimcilere araştırma yolları açmıştır.

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar nitelikleri bakımından:

1-Sözlükler , 2-Derlemeler, 3-Derleme-İncelemeler, 4-İncelemeler . şeklinde sınıflandırmak mümkündür. (Zeynep Korkmaz Armağanı, TDK yayınları, Ankara 2004. S.82)

Bu çalışmamızda kısaca Anadolu ağızlarının oluşumunda Oğuz boylarının etkisi ve ağızların sınıflandırılması üzerinde duracağız.

1. Anadolu Ağızlarının Oluşumunda Oğuz Etnik Yapısı

Bilindiği gibi Anadolu bölgesi M.XI. yüzyıldan başlayarak XIV. Yüzyıla kadar devam eden sürekli göçler ile bir Oğuz ülkesi haline gelmiştir.Oğuzlar dışında bazı Türk kavimlerinin de geldiği bilinmektedir. Bunlar tarihi Kaynakların, ağız araştırmalarının ve yer adları incelemelerinin ortaya koymuş olduğu gerçeklerdir. Anadolu'da, Oğuzlar dışındaki Türk kavimlerine ait dil özellikleri kendini ana çizgileri ile belli etmektedir. Bugün Anadolu ağızlarında yer yer göze çarpan *n- y (bubay/buban, gendüy/kendin,), g-v(dav/dağ, yalavuz/yalnız, govül/gönül), y-c (cılık/yılık 'at sürüsü', cırla/yırla-şarkı söyle')* gibi Kıpçakça dil özellikleri, vaktiyle bu bölgeye Kıpçak unsurlarının gelmiş olduğuna delalet eder. Nitekim Kuzey Anadolu'daki Bartın ve yöresi ağızları Oğuzca ile Kıpçakçanın karışımına güzel bir örnek teşkil eder. Anadolu Bölgesine Oğuz dışı Türk kavimlerine ait bölükler, yerleştikleri yerlerde genel olarak dil bakımından bağlı bulundukları lehçelere ait özellikleri devam ettiregelmişlerdir.(Korkmaz Zeynep. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. 2. Cilt.TDK: 629, Ankara, 1995, s.179)

Anadolu Türkçesinin kuruluşunda Oğuz boyları önemli bir rol oynamıştır. Anadolu bölgesi bir Oğuz ülkesidir. Bu sebeble dil ve ağız yapısı bakımından bütünü ile Oğuz Türkçesine dayanır. Ancak Oğuzlarda Kendi aralarında bir dallanmaya uğrayarak 'boy'adı verilen 24 daha küçük kola ayrılmışlardır. Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının bir kısmı **Boz-Ok** bir kısmı da **Üç-Ok** koluna mensuplardır. İşte bu durum, Anadolu ağızlarının kuruluşunda ilk rolü oynamıştır, denebilir. Çünkü Oğuzlar uzun süre devam eden göçebe yaşayışlarının da etkisi altında kalarak, şüphesiz standart tek bir Oğuzca konuşmamışlardır, 24 boy arasında ses ve şekil bilgisi bakımından değişen birtakım ağız ayrılıkları olmuştur.(Z.Korkmaz. TDK:629, a.g.e s.180)

Sürekli göçler ile Anadolu'nun sürekli Türkleşmesini gerçekleştiren türlü Oğuz boyları arasındaki ağız ayrılıklarından ileri gelmekte ise de, özellikle Anadoluya

gelen boyların belirli yerlere belirli guruplar halinde yerleşmemiş olmalarından ve Anadolu'nun Selçuklular'dan bu yana kendi yapısında geçirdiği tarihi ve sosyal değişmeler ile ilgili etnik dalgalanmalardan ileri gelmektedir. (Korkmaz Zeynep.Nevşehir Yöresi Ve Ağızları. Ankara 1994.s.1)

Ayrıca , Anadolu'ya 300 yıllık bir zaman süresi içinde ayrı ayrı kümeler halinde gelmiş olan bu Oğuz boyları, yerleşme bakımından Anadolu içinde de birtakım etnik dalgalanmalara uğramıştır. Gelenlerin bir kısmı Orta-Asya'daki yerleşik hayatlarına uyarak, Anadolu bölgesinde yerleşik hayata geçmişlerdir. Bir kısım Oğuz zümresi ise, göçebe yaşayış tarzını Anadolu içinde kısa veya uzunca bir süre devam ettirmiştir. Anadolu Selçuklu İmparatorluğunun parçalanmasından sonraki yüzyıllarda kendini gösteren türlü tarihi olayların sebep olduğu durumlar, iç göçler, devletin XVIII. Yüzyıldaki iskan siyaseti ve konuşma dilinde zaman içinde meydana gelen tabii değişmeler, Anadolu içindeki başlangıçta mevcut etnik dalgalanmayı daha da etkilemiş, türlü etnik unsurları birbirine karıştırmış ve bu günkü Anadolu ağızlarının teşekkülünde ikinci önemli rolü oynamıştır. Bu gün illerin, kendilerine bağlı ilçe ve köyleri arasında bile birçok ağız ayrılıklarının bulunması yukarıda belirttiğimiz karışmaların tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Anadolu'daki Oğuz boylarının bir süre sonra mensup bulundukları boy adlarını bırakmaları ve XV.yüzyıldan bu yana Anadolu'daki yaşayış tarzları ile ilgili olarak "yerli reaya" "yörük" veya "Türkmen" genel adları ile adlandırılmış olmalarıdır. Yörük Ve Türkmen adları altındaki Oğuz unsurlarının ayrıca, boyların daha küçük dallarını oluşturan birçok "oba"lara (cemaat) ayrıldıkları görülüyor. (a.g.e,TDK:629, s.180)

Anadolu ağızlarının oluşumunda rol oynayan başlıca boylar: *Kayı, Kınık, Avşar, Salur, Çepni, Bayındır, Bayat, Alayuntlu, ve Eymir* boylarıdır. Bu boylardan yalnız Kınık, Avşar ve Salur boylarının yerleşim yerlerine kısaca değinelim.

Kınıklar: Selçuklu hanedanını çıkarmış olan Kınık boyu, Anadolu'da oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Güney Anadolu'nun Ceyhan ve Osmaniye ilçeleri ile, Malatya'nın Arapkir ve Adıyaman ilçeleri yörelerinde; Afyon-Dinar, Sandıklı, Isparta, Burdur, İzmir-Kınık, Bergama, Tire, Manisa-Alaşehir, Demirci, Gördeş, Kütahya-Simav, Balıkesir ile Denizli-Çivril arasındaki kesimlerde yurt tutmuşlardır. Anadolu'da XVI. Yüzyılda Kınık adını taşıyan yer adlarından ve bunların bu gün Anadolu'da hala devam edenlerinden, Kınıkların ayrıca Ankara, Sivas, Konya, Çankırı, Bolu, Maraş yörelerinde de serpilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Kınık boyunun yayılmış olduğu bölgelerde, değişik oranlarda olmak üzere, aynı zamanda daha başka Oğuz boylarında yer tutmuş olduklarında yer yer bunlara ait özelliklerin de teki boylardan gelme özelliklerle karıştığı, böylece değişik ağız bölgelerinin doğduğu görülüyor. (a.g.e, TDK: 629 s.182)

Avşarlar:Anadolu'ya geldikleri tarihlerden başlayarak, Kars, Maraş, Antep, Kozan, Adana (Çukurova), Orta Anadolu'da Karaman, Sivas-Divriği, Kangal, Suşehri, Ankara-Haymana, Bala, Bolu, Kayseri-Pınarbaşı, Kastamonu, Manisa-Demirci, Kütahya, Uşak, Aydın-Bozdoğan-Söke-Birgi, Muğla-Milas dolaylarında Yurt tutmuşlardır. Bu gün Anadolu'da Kayılardan sonra ikinci sırayı almak üzere 86 yer adı bırakmış Olan bir Oğuz Boyudur. Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde hem Türkmenler hem de Yörükler arasında yayılmış olan Avşarlar, kendi aralarında Recepli Avşarı, İmanlı Avşarı, Köpekli Avşarı, Dulkadırlı Avşarı, Bedil Avşarı, Kazıklı Avşarı ve Kara Gündüzlü Avşarı gibi özel bir takım adlar

almışlardır. Yukarıda saydığımız bölgeler, ağızların teşekkülünde Avşar boyundan gelen özellikler göze çarpmaktadır. (a.g.e, TDK:629 s.183)

Salurlar: Salurlar da Anadolu'ya nispeten kalabalık bir küme halinde gelmiş olan oğuz boylarındandır. Anadolu da bıraktıkları yer adları bakımından 24 Oğuz boyundan 7. Sırayı alırlar. Küçük gruplar veya oymaklar halinde, başlıca Anadolu'nun *Tarsus, Kars (kadırlı), Koçhisar, Konya-K.Ereğlisi, Sahra, Niğde-Karahisar ilçesi, Nevşehir-Ürgüp, Aksaray-Eyüpili, Amasya güneyi, Sivas, Çankırı, Çorum, Manisa (Akhisar, Gediz, Gördes)* yöresinde yer almışlardır. (a.g.e, TDK:629 s.185) Yerleşme yerlerine ve ağız özelliklerine bakarak Salurların, Orta Anadolu ile bunun kuzeye uzanan kesimlerinde daha çok yer aldıkları, ayrıca Batı Anadolu'nun Muhtelif bölgelerine de uzanmış oldukları yargısına varılabilir.

2. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması

Anadolu ağızlarının sınıflandırılması konusunda yapılan araştırmalar 1940 yılından sonra başlar. Anadolu ağızları ile ilgili araştırmaların tamamını veya bir kısmını içine alan pek çok derleme, inceleme ve karşılaştırma çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, üniversitelerde hazırlanmış ve basılmamış tezlerdir. Bu konuda hala bir ağızlar atlası hazırlamak ve buna bağlı olarak ayrıntılı bir sınıflandırma yapmak için gerekli malzeme mevcut değildir. Buna rağmen eldeki malzemelerle ağızların yayılma alanları tesbit edilmeye çalışılarak bir anlamda sınıflandırma denemeleri yapılmıştır. İlk sınıflandırma denemesi, İ.Kunos'a aittir. Ağız araştırmalarının henüz çok yeni olduğu bir dönemde, 1896 yılında, Anadolu ağızlarını gruplandırır.

“Bir başka sınıflandırma da Anadolu ağızları bibliografyasını cilt cilt eserleriyle zenginleştiren Ahmet Caferoğlu tarafından yapılmıştır. Caferoğlu Anadolu ağızlarını Rumeli ağızları hariç genel çizgileriyle 6 gruba ayırır:

1. Güneybatı ağızları (Bandırma'dan Antalya civarlarına kadar).
2. Orta Anadolu Ağızları (Afyon'dan Elazığ ve Erzurum'a kadar).
3. Doğu Anadolu ağızları (Elazığ ve Erzurum'dan doğu sınırına kadar).
4. Kuzeydoğu Ağızları (Samsun'dan Rize'ye kadar).
5. Güneydoğu ağızları (Gaziantep, Adana, Antalya ve civarı).
6. Kastamonu.

Tuncer Gülensoy, Özcan Başkan'ın Milan Adamoviç, Piet Kral, Tooru Hayashi (Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması), Tahsin Banguoğlu sınıflandırma çalışmaları yapmışlardır. Ayrıca dikkat çeken çalışmalarında biride Ahmet B. Ercilesun'un “Doğu Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması” başlıklı makalesi bu bakımdan önemlidir. Manisa, İzmir, Denizli, Aydın Muğla ile Afyon ve Kütahya'nın birer ilçesinin içinde bulunduğu geniş bir bölgenin Ağız yapısını inceleyen Zeynep Korkmaz, bu çalışmalarında bazı fonetik ve morfolojik ayrılıklardan hareket ederek, Güneybatı Anadolu ağızlarını 4 ağız bölgesine ayırır.

1. Manisa ağızları: İzmir'i ve bazı özellikleriyle Uşak'ı içine alır.
 2. Dinar ağızları: kısmen Uşak ve Çivril'i de içine alan bu bölge, Orta ve Batı Anadolu ağız bölgeleri arasındaki geçiş sağlar. Bazı özellikleriyle Aydın Denizli Grubuna girer.
 3. Aydın-Denizli ağızları
 4. Muğla ağızları
- İncelemede, bu ağızlar arasındaki ayrılıklara geniş bir şekilde yer vermiştir. Ayrıca Turgut Günay, Rize ilini beş

ağız bölgesine, Turgut Acar Artvin ili ağızlarını dört ağız bölgesine, Ahmet B. Ercilesun Kars İli ağızlarını Sınıflandırırken bölge ağızlarını, Kars yerli ağızı, Ardahan-Posof yerli ağızı, Hanak Türkmenleri ağızı, Kars Azerileri ağızı ve Kars Terekemeleri ağızı olmak üzere beş gruba ayırmıştır.” (Karahana Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Türk Dil Kurumu Yayınları :630. Ankara, 1996. Giriş IX-XV)

Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, konusunda Doç. Dr. Leyla Karahan'ın TDK:630 numaralı (Doç. Dr. Leyla Karahan. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Türk Dil Kurumu Yayınları:630. Ankara, 1996) yayınından faydalanarak, sınıflandırmalar üzerinde durulacaktır.

...
Türkiye Türkçesinin kollarından Anadolu kolu ana ağız grupları bakımından **Doğu Grubu, Kuzeydoğu Grubu ve Batı Grubu** olarak üçe ayrılır.

Prof. Dr. Leyla Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı çalışması Anadolu ağızları üzerine yapılmış en geniş akademik çalışmadır.

Anadolu ağız bölgesi, Türkiye'nin Anadolu topraklarını içerir. İlk aşamada sınır bu şekilde belirtilmiş ve incelenmiştir.

Anadolu'da özellikle Karadeniz Bölgesi, Güneydoğu Bölgesi ve de Ege Bölgesi'nde ağız farklılıkları vardır. Ancak bu ağızlar, küçük yaşlardan itibaren eğitimde yazı dilinin kullanımı, basın-yayın gibi bazı sebeplerle yavaş yavaş kaybolmaktadır.

Doğu Grubu

Anadolu ağızlarının Doğu Grubu içinde yer alan yerler ve bunların alt gruplar şunlardır:

1.Grup: Ağrı, Van, Mus, Bitlis, Bingöl, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Hakkari, Urfa (Birecik, Halfeti haric), Palu, Karakocan ağızları.

1.1. Ağrı, Malazgirt

1.2. Mus, Bitlis

1.3. Ahlat, Adilcevaz, Bulanık, Van

1.4. Diyarbakır, Urfa

1.5. Palu, Karakocan, Bingöl, Karlıova, Siirt

2.Grup: Kars, Erzurum, Askale, Ovacık, Narman, Pasinler, Horasan, Hınıs, Tekman, Karayazı, Erzincan, Tercan, Çayırılı, Kemah, Refahiye, Gumushane ağızları. (Karahana Leyla, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK:630 s.78)

2.1. Kars (yerli ağızı)

2.2. Erzurum, Askale, Ovacık, Narman

2.3. Pasinler, Horasan, Hınıs, Tekman, Karayazı, Tercan (kısmen)

2.4. Bayburt, İspir (Hunut grubu haric), Erzincan, Çayırılı, Tercan (kısmen)

2.5. Gumushane

2.6. Refahiye, Kemah

2.7. Kars (Azeriler ve Terekemeler)

3.Grup: Ardahan, Posof, Artvin, Savsat, Yusufeli, Ardanuc, Oltu, Tortum, Olur, Senkaya, İspir ağızları.

3.1. Posof, Artvin, Savsat, Ardanuc, Yusufeli

3.2. Ardahan, Olur, Oltu, Senkaya, İspir (Hunut grubu), Tortum

4.Grup: Kemaliye, İliç (Erzincan), Elazığ, Keban, Baskil, Ağın, Harput, Tunceli ağızları.

4.1. Kemaliye, İliç, Ağın

4.2. Tunceli, Hozat, Mazgirt, Pertek

4.3. Harput

4.4. Elazığ, Keban, Baskil (a.g.e, s.57-58-69-70-79-88-91-92-)

Kuzeydoğu Grubu

Anadolu ağızlarının Kuzeydoğu Grubu içinde yer alan yerler ve bunların alt gruplar şunlardır:

1.Grup: Trabzon, Rize, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Buyukkoy ağızları.

1.1. Vakfikebir, Akcaabat, Tonya, Macka, Of, Caykara

1.2. Trabzon, Yomra, Surmene, Araklı, Rize, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu, Buyukkoy

2. Grup: Cayeli, Çamlıhemşin, Pazar, Ardesen, Fındıklı ağızları

2.1. Cayeli, Kaptanpasa

2.2. Çamlıhemşin, Pazar, Hemsin, Ardesen, Fındıklı

3. Grup: Arhavi, Hopa, Borcka, Kemalpaşa, Muratlı, Ortacalar, Goktas, Camili, Meydancık, Ortakoy ağızları.

2.3.1. Arhavi, Hopa, Kemalpaşa, Ortacalar

2.3.2. Hopa (*ufak kısmı*)

2.3.3. Borcka, Muratlı, Camili, Meydancık, Ortakoy, Goktas (a.g.e, s.99- 110 arası)

Batı Grubu

Anadolu ağızlarının Batı Grubu içinde yer alan yerler ve bunların alt gruplar sunlardır:

1.Grup: Afyonkarahisar, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa,

Canakkale, Denizli, Eskisehir, Isparta, İzmir, Kutahya, Manisa, Muğla, Usak, Nallıhan ağızları.

1.1. Afyonkarahisar, Eskisehir, Usak, Nallıhan

1.2. Canakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik

1.3. Aydın, Burdur, Denizli, Isparta, İzmir, Kutahya, Manisa, Muğla

1.4. Antalya ağız. (a.g.e, s.150-151)

2. Grup: İzmit, Sakarya ağızları.

3.Grup: Bolu (Goynuk, Mudurnu, Seben, Kırışçık haric), Zonguldak, Bartın, Kastamonu (Tosya haric), Ovacık, Eskipazar ağızları.

3.1. Zonguldak, Devrek, Ereğli

3.2. Bartın, Caycuma, Amasra

3.3. Bolu, Ovacık, Eskipazar, Karabuk, Safranbolu, Ulus, Eflani, Kurucasile

3.4. Kastamonu ağız. (a.g.e, s.158-159)

4.Grup: Belpazarı, Çamlıdere, Kızılcahamam, Gudul, Ayas, Goynuk, Mudurnu, Seben, Kırışçık, Çankırı (Ovacık, Eskipazar, Kızılırmak haric), Tosya (Kastamonu), Boyabat, Çorum, İskilip (dağköyleriharic), Bayat, Kargı, Osmancık ağızları bu grupta yer alır.

4.1. Goynuk, Mudurnu, Kırışçık, Seben

4.2. Kızılcahamam, Belpazarı, Çamlıdere, Gudul, Ayas

4.3. Çankırı (Ovacık, Eskipazar, Kızılırmak haric), Çorum, İskilip, Kargı, Bayat, Osmancık, (Çorum) Tosya, (Kastamonu) Boyabat (Sinop). (a.g.e, s.161-162)

5.Grup: Sinop (Boyabat haric), Samsun (Havza, Ladik haric), Ordu Mesudiye haric, Giresun (Sebinkarahisar ve Alucra haric), Salpazarı ağızları.

5.1. Sinop, Alacam

5.2. Samsun, Kavak, Carsamba, Terme

5.3. Ordu, Giresun, Şalpazarı (a.g.e, s.164-165)

6.Grup: Havza, Ladik, Amasya, Tokat, Sivas (Şarkışla ve Gemerek haric), Mesudiye, Sebinkarahisar, Alucra, Malatya, Hekimhan, Arapkir ağızları.

6.1. Ladik, Havza, Amasya, Tokat, Erbaa, Niksar, Turhal, Resadiye, Almus

6.2. Zile, Artova, Sivas, Yıldızeli, Hafik, Zara, Mesudiye

6.3. Sebinkarahisar, Alucra, Susehri

6.4. Kangal, Divriği, Gurun, Malatya, Hekimhan, Arapkir (a.g.e, s.167-168)

7.Grup: Tarsus, Ereğli, Konya merkez ilçesinin bazı köyleri, Adana, Hatay, Kahramanmaraş, Gaziantep, Adıyaman, Darende, Akçadağ, Doğanşehir, Birecik, Halfeti ağızları.

7.1. Akçadağ, Darende, Doğanşehir

7.2. Afsin, Elbistan, Goksun, Andırın, Adana, Hatay, Tarsus, Ereğli

7.3. Kahramanmaraş, Gaziantep merkez ağız.

7.4. Adıyaman, Halfeti, Birecik, Kilis ağızları. (a.g.e, s.171-172)

8.Grup: Ankara, Haymana, Bala, Sereflikoçhisar, Cubuk, Kırıkkale, Keskin, Kalecik, Kızılırmak, Çorum (merkez ilçe ile güneyindeki ilçeler), Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Kayseri, Şarkışla, Gemerek, Yozgat ağızları. (a.g.e, s.175)

9.Grup: Konya (Merkez ilçenin bazı yöreleri ve Ereğli hariç), İçel (Tarsus hariç) ağızları bulunmaktadır. (a.g.e, s.177)

Sonuç: Anadolu'daki ağızların oluşumunda Oğuz boyları önemli rol oynamıştır. Oğuz boyları yerleştikleri bölgelerin mevcut ağız yapısını önemli ölçüde Oğuz Türkçesinin ağız yapısıyla etkileyerek bugünkü ağızların oluşumunu sağlamıştır. Oğuzlar 24 boy olarak farklı bölgelere yerleşmiş böylece Anadolu ağızları arasında ağız farklılıklarında kendini göstermiştir.

Bu konuda Türkiye de Anadolu Ağızları üzerine değerli çalışmalar yapılarak Anadolu ağızlarının bölgelere göre sınıflandırılması konusu Türkologların ilgi ve araştırma alanı olmuştur. Çalışmamızda kısaca özellikle Leyla Karahan'ın Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması Adlı yayınından faydalanarak sadece coğrafi olarak bölgeler, gruplar ve alt gruplar olarak vermeye çalıştık.

Kaynaklar

1. CAFEROĞLU, Ahmet **Türk Dili Tarihi** I. II, 3. Baskı, İstanbul- 1984.

2. KARAHAN, Leyla. **Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, Türk Dili Kurumu Yayınları: 630**, Ankara- 1996.

3. KORKMAZ, Zeynep **Armağanı, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları:853**, Ankara-2004.

4. KORKMAZ, Zeynep **Nevşehir Yöresi ve Ağızları**, Ankara-1994.

5. KORKMAZ, Zeynep **Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Türk Dil Kurumu Yayınları** II.Cilt, Ankara- 1995.

6. www.turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/makaleler/34.php.

Kısaltmalar:

a.g.e: Adı geçen eser.

TDK: Türk Dil Kurumu.

s. : Sayfa.

M : Miladi .

SYLLABLE DIVISION AND SYLLABLE FORMATION IN THE ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

The problem of syllable has been the subject of investigations of many linguists at home and abroad. And not all aspects of this problem have been thoroughly researched yet. It was stated in the works by the English and the former Soviet linguists, like V. Vassilyev, O. Dickushina, G. Torsuyev and others. The absence of a single generally accepted theory, of course, influences upon the state of elaboration of syllable phenomena in the given languages. This fact can be seen in comparative analysis phonetic structure in different languages. For instance, the famous researcher of the English phonetics G. Torsuyev points out, that even the phonetic structure of English words hasn't been subject to systematic and detailed study. Moreover, the existence of the general methodological approach to the problem of syllable doesn't make it easier to apply it to the peculiarities of quite different languages.

As we know, the segmentation of the speech continuum into discrete sounds and the allocation of the latter to phonetic categories is the result of linguistic analysis and not of the immediate auditory impression of linguistically untrained language users. So long as the speech we hear is within what we feel to be the phonetic norm, we do not even notice separate speech sounds. It is due to the fact that speech sounds are normally a part of a larger and hierarchically higher phonetic unit known as the syllable, which is an integral constituent part of a still higher language unit, the word.

As it is now clearly seen, the first function of syllables in relation to speech sounds as instances of segmental phonemes is to be the latter's material carriers both in words or word forms pronounced in isolation and in spoken phrases and sentences. And indeed, when a word or word form consisting of a single vowel sound is pronounced in isolation this vowel sound is, at the same time, a syllable, for instance: [ai] – I [a:] – are

Although isolated consonants do not form words as vocabulary items in English, the weak forms of some structural words are often reduced to a single consonant, which in some cases forms a syllable itself or becomes a part of a syllable, for instance:

[wɪl] (will) in [ðætɪl du:] (That'll do),
[æm] (am) in [aɪm bɪzi] (I'm busy).

It should be noted, that the "phoneme – carrying" function of the syllable is still more clearly seen in words consisting of more than one phoneme.

This function of the syllable is, at the same time, its (word-, form-, phrase- and sentence-) constitutive function. It should be stressed, that the phrase- and sentence- constitutive function of syllables, like that of segmental phonemes, manifests itself indirectly in as much as words or a phrases or sentences themselves consist of syllables. Thus the syllable is basically an integral, constituent part of the phonetic structure of words and word forms and through this it is an integral part of phonetic structure of phrases and sentences.

We consider it essential to point out, that syllables consisting of two or more speech sounds are not just mechanical groupings of segmental phonemes. The latter are organized into syllables through being joined together in them by specific articulator means, while syllables themselves are joined together by specific means in words and word forms and, through the latter, in phrases and sentences.

As we have already made it clear, phonemes usually occur in sequences. Sound sequences are pronounced in such a way, that not all the sounds are uttered with the same degree of force, but the energy with which we articulate is alternately increased and diminished. Even an unpracticed ear can perceive that the sound sequences we pronounce are acoustically broken up into smaller units – syllables. This phenomenon is clear when the same vowel phoneme is repeated without a pause in adjoining syllables, for instance: we even spoke to him - [we 'i:vn 'spouk tə him].

We hear a distinct rise and fall of prominence in pronouncing each of these two [i:]-phoneme, the borderline between them is marked by a diminution of force, while a new increase in the force of articulation marks the second [i:].

As we know, a syllable may consist of one phoneme or of a number of phonemes. In pronouncing a syllable, the energy of articulation increases until it reaches its climax – the most energetically articulated phoneme, which is called the syllabic phoneme (the peak of prominence). One or more phonemes pronounced with diminishing force may follow the syllabic phoneme. The weakest articulation marks the boundary between two syllables (the valley of prominence).

At first sight it may seem, that a syllable is essentially a phonetic phenomenon. For instance, a discrepancy may often be observed between the syllabic and morphological construction of words:

The syllabic construction

['ri:-dð-bl]
['sei-lð]
['ou-pðnd]

The morphological construction

read-able
sail-or
open-ed

However, there are no features in languages, which are not endowed with linguistic functions. This refers to syllables as well. Syllables organize the sound sequences into words and mark the boundaries between words.

Since the syllable structure of words pronounced in isolation may be different from the syllabic structure of the same words in phrases and sentences, it is not sufficient to speak of the syllabic structure of only the words and word forms of a language, it is necessary to speak also of the syllabic structure of phrases and sentences in it, of the syllabic structure of the language itself.

In addition to the general practical knowledge of the syllable, much is known to linguists about its acoustic,

perceptual, functional and structural aspects. There we find out a large area of agreement among linguists about the above-mentioned aspects of the syllable.

It is also generally known, that a syllable is always formed by a vowel sound and may be formed in the English and Russian languages by a consonant sound as well, usually a sonorant. Speech sounds are capable of forming a syllable in a monophonic word, when it alone constitutes the word, for instance: [ɔ:] – awe. In a polyphonic word it can also form the whole syllable, as in [ə-ˈgeɪn] – again, [ʌ-ˈnɑ] – она. When one or more consonants are pronounced together with a vowel sound in the same syllable, the vowel forms the crest or peak (centre, nucleus) of the syllable. The consonants preceding or following the crest of the syllable form its slopes. The phonemes constituting the vocalic and consonantal parts of a syllable are termed crest (syllabic) and slope (non-syllabic) phonemes. The crest may contain more than one vowel element, as in a diphthong; in this case the most prominent vowel, the syllabic one, forms the peak of the syllable. If the crest contains only one vocalic element, the latter can only be the peak of the syllable and in this case the peak and the crest coincide.

The distinctive function of syllable division can be proved by a few examples which are usually given in textbooks on English pronunciation:

Iˈscream – ˈiceˈcream, əˈnoʊn – an ˈoʊseɪn.

Similar cases exist in the Russian language, where in speech the point of syllable division is a fresh articulatory effort: О Толе, от Оли.

In order to understand the principles of syllable division it is necessary to emphasize that phonetic syllables, those which are distinguished in the actual pronunciation of words, must not be confused with orthographic syllables, those into which words are divided in writing and print or for the application of the so-called reading rules. For instance, in writing or print such words as ranging, raging, maker, alien are divided thus: rang-ing, rag-ing, mak-er, al-ien, whereas their purely phonetic syllable division is, respectively, [ˈreɪn-dʒɪŋ], [ˈreɪ-dʒɪŋ], [ˈmeɪ-kə], [ˈeɪ-ljən]. From the viewpoint of ‘reading rules’ the spelling of such a word as ‘name’ contains two syllables: na-me, but phonetically it is a single syllable [neɪm].

So, parts of orthographic and phonetic syllables do not always coincide, for instance:

Word	Phonetic syllables	Orthographic syllables
table	[ˈteɪ-bl]	ta-ble
laden	[ˈleɪ-dn]	la-den
programme	[ˈprou-græm]	pro-gramme
poet	[ˈpou-it]	po-et.

It is very important to observe correct syllable division, when necessity arises to divide a word in writing. Division of words into syllables in writing is based on morphological principles. Since the syllable is a purely phonetic unit, it is confusing to use the term syllable in reference to the subdivisions of words made in writing or print and for the application of “reading rules”. To avoid the confusion V. I. Balinskaya has suggested the term syllabograph to designate the orthographic reflex of a phonetic syllable.

As it is clearly seen, the syllabic structure of words has a certain correlation with their morphemic structure

as well. This correlation consists of the complete or partial coincidence or non-coincidence of the syllabic boundary with the morpheme boundary. Languages differ from each other in this respect too. In the English and Russian languages, the syllabic boundary may, but need not, coincide with the morpheme boundary. Thus, in ‘lately’ the two boundaries coincide, [leɪ-tli], but in ‘later’, they do not, [ˈleɪ-tə] – lat-er. The same applies to Russian, ночь – ноч-ной; ночь – но-чи.

Both the coincidence and the discrepancy between the division of words into phonetic syllables and into morphemes is due to the operation of the specific laws of syllable division which every language has.

In the English and Russian languages, the syllable division is a question of great importance. The main aspect of syllable division is a determination of the syllabic boundary in the intervocalic combinations of consonants.

It should be noted that a lot of points in syllable division are still controversial. In particular, there exist different viewpoints of syllable division in the English language. The same situation is observed in the Russian language.

The syllable division is the most difficult problem due to different reasons. The main reason of it is the fact, that syllable division inside the word is not connected with a sense, for instance: ста-ру-шка or ста-руш-ка, пап-ка or па-пка.

The second reason is that in some cases the syllable division is not carried out according to the morphemes (it is easily seen in the case of affixes), for instance: па-збить or раз-бить, над-пи-сать or на-дпи-сать.

The third reason is the phonetic difficulty of the syllable division, as in the Russian language, for instance, each syllable can be stressed, but the stress, according to Shcherba’s opinion, is of great importance in determining the syllabic boundary. In a simple pronunciation, it is not always possible to determine the syllabic boundary.

One of the most controversial points is a problem of the syllabic boundary, in case when one consonant is between short stressed and short unstressed vowels, for instance: better, summit, matter.

According to G. Torsyev’s opinion, the syllable division after short vowels, such as [ɪ, ʌ, e, ʔ] is inside the intervocalic consonant, which doesn’t form a double-peaked consonant. And this is proved by experimental investigations.

The syllabic structure of language has an aspect, which is inseparable from syllable formation and syllable division, and every language has some peculiarities in this respect, which distinguish it from other languages.

References

1. Балинская В.И. Графика современного английского языка. -М., 1964.
2. Dickushina O.J. English phonetics. -М., 1985.
3. Leontyeva S.F. A theoretical course of English phonetics. -М., 1980.
4. Palmer H.E. First Course of English Phonetics. Cambridge, 1987.
5. Торсуев Г. П. Строение слога и аллофоны в английском языке. -М., 1964.
6. Vassilyev V.A. English phonetics. -М., 1970.
7. Щерба Л.В. Теория русского письма. -М., 1977.

Асылбекова Ч.А.,
Каримбаева К.А.,

Жалал-Абадский Государственный Университет

КОНТРАСТИВНОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ НЕМЕЦКИХ И КЫРГЫЗСКИХ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В сущности, дистантное сравнение немецких и кыргызских соматических фразеологизмов нами уже проведено. Задача настоящего раздела нашей работы состоит уже в контрастном сопоставлении полученных данных по анализу немецких и кыргызских соматических ФЕ. Если до сего времени мы изучаем образование, воспроизведение и функционирование соматических фразеологизмов немецкого и кыргызского языков раздельно, т.е. дистантно, и в отдалении и независимо друг от друга, то в настоящем разделе мы будем уже конкретным образом сравнивать, т.е. контрастивно сопоставлять, означенные ФЕ в их парадигматике – в образовании – и в их синтагматике – в употреблении в речи.

При контрастивном сопоставлении друг с другом немецких и кыргызских соматических фразеологизмов необходимо соблюдать все предписания контрастивно-сопоставительного анализа, а именно, различать «...тип языка, систему языка, языковую норму и функционирование языкового элемента в тексте» [21:11].

Важные для сопоставительного анализа результаты, отражающие общие и различные свойства, в нашем случае флективного германского немецкого и агглютинативного тюркского кыргызского языков, вытекают из методологического индуктивно-дедуктивного, или дедуктивно-индуктивного, подхода к языковым фактам.

«Неизбежность интерпретации теоретической системы делает необходимым соединение двух путей исследования – дедукции, предполагающей выведение всех частных положений, имплицитируемых общими понятиями и высказываниями, и индукции, при которой общие выводы получаются на основании частных фактов. Через свою интерпретацию каждая теория, полученная дедуктивным путем, становится одновременно индуктивным обобщением» [Теория и методология языкознания: Методы исследования языка, 1989:100].

Как уже отмечалось в нашей работе ранее, при контрастивно-сопоставительном изучении языковых фактов из генетически неродственных и грамматически разнотипных языков выявляются сходства и различия, которые не обязательно могут быть тождественными и полностью различными друг от друга. Языковые средства – не есть полная идентичность языковых фактов из различных языков в их значении и употреблении. Выявление языковых сходств предполагает от исследователя обратить основное внимание на идеализацию лингвистических форм, категорий и значений, «...не имеющих «чистого» аналога в действительности. Такая идеализация объекта позволяет объединить однородные предметы и явления в один класс (лат. *classis* – «разряд») или тип, несмотря на наличие в них некоторых различий по вторичным признакам» [46:56].

Когда же вторичные признаки языка начинают превалировать в контрастивно-сопоставительном анализе, то языковые сходства утрачивают свою значимость, становятся не полностью сходными, и в конце концов при соответствующих парадигматико-синтагматических условиях трансформируются в языковые несходства. В лингвистике даже существует мнение, что при сопоставительно-типологическом анализе разнотипных языков «...целесообразно сосредоточиться только на различиях между языками – тогда своеобразие языков выступает особенно рельефно. Такие исследования называют контрастивными. Впрочем, нередко термины контрастивный и сопоставительный, а также конфронтативный употребляют как равнозначные» [62:48].

При сопоставлении не только генетически неродственных, но также и отдаленно родственных языков, каковыми, к примеру, выступают германский немецкий и славянский русский языки, выявляются три типа сходств-несходств планов содержания и выражения языков: относительные сходства – частичные сходства и относительные несходства. В этом случае достигается полноценное изучение языковых систем, которое «...есть всегда изучение конкретных языков и их свойства, обусловленных сложным и противоречивым взаимодействием значения и формы, образующих в языке неразрывное единство. Лишь при таком подходе может быть построена характеристология языка, дающая базу для сравнения его строя со строем других языков» [42:92].

Напомним, что конкретными методами и приемами анализа, обозначенными нами как сопоставительно-описательные и дистрибутивно-речевые, мы собираемся рассмотреть непосредственно три момента в нашем немецко-кыргызском сопоставительном исследовании: во-первых, лингвистические признаки мотивации, или мотивировочные признаки, во-вторых, коннотативный компонент, проявляющийся через ту или иную степень коннотации, а, в-третьих, компонент воспроизводимости, реализующийся в вариативно-невариативной форме речевой ситуации.

Признак мотивации, реализующийся в нашем материале, как внешний признак мотивированности, указывающий на наружные, внешние части тела человека, и как внутренний признак мотивированности, указывающий на внутренние, не видимые человеческим глазом, органы тела человека, «...сразу позволяет избежать отрыва звуковой стороны знака от его понятийной стороны и приедания преобладающего значения одной из сторон» [80:148].

Коннотативный компонент представляет собой в соматическом фразеологизме дополнительную часть значения, имеющий эмоциональную, экспрессивную и модельно-оценочную направленность. Данный коннотативный компонент, «...который выражает эмотив-

ное отношение субъекта речи к обозначаемому» [82:17], реализуется через широкий объем коннотации, налагающийся как на первоначальную, номинативную сторону значения, так и на его производную, вторичную сторону, а также через узкий объем коннотации, налагающийся на значение только одного составного компонента ФЕ.

Компонент воспроизводимости представляет собой в содержании немецких и киргизских соматических ФЕ многовариативное (вариативное) и одновариативное (невариативное) употребление фразеологизма. «Соотносясь в принципе с одной и той же денотативной сферой, параллельные лексемы разных языков часто оказываются весьма идиоматичны в каждом из своих значений, и уж совсем редко наблюдается совпадение их по всему объему включаемых в их состав лексико-семантических вариантов. Даже при очень большом семантическом параллелизме соотносимые друг с другом лексические единицы всегда разнятся по инвентарю значений, порядку их сопод-

чинения, по синтагматическим связям, валентности и многому другому» [102:108].

Литература

1. Абакирова Э. Ш. Фразеологизмы со значением «психическое состояние лица» в русском и киргизском языках: Автореферат дис. канд. филол. наук – Бишкек, 2007. – 24 с.
2. Абдыкаимова О. С. Функционально-семантическое и структурно-семантическое исследование соматических фразеологизмов (на мат. кырг. и нем. яз.): Автореферат дис. канд. филол. наук. – Бишкек, 1992. – 20 с.
3. Аипова Г. Б. Сложное предложение фразеологизированной структуры в разносистемных языках (на матер. англ., рус. и кырг. яз.): Автореферат дис. канд. филол. наук. – Бишкек, 2010. – 24 с.
4. Андашева Ф.Т. Фразеологизмы-зоонимы в немецком и киргизском языках: Автореферат дис. канд. филол. наук. – Бишкек, 2008. – 22 с.
5. Гумбатова Р.Р. Семантика и функционирования зоонимов в русском и киргизском языках: Автореферат дис. канд. филол. наук – Бишкек, 2011. – 26 с.

Турдалиева Н.С.,

Жалал-Абадский Государственный Университет

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ СРАВНИТЕЛЬНОЙ И ПРЕВОСХОДНОЙ СТЕПЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Единственная грамматическая категория, присущая прилагательным в английском языке, это категория сравнения, которая выражает сравнительную интенсивность данного качества у того или иного предмета (лица). Другими словами степени сравнения служат для выражения отношений между разными количествами одного качества, обозначаемого разными формами того же самого слова. Говоря о количестве качества, мы всегда имеем в виду, что оно может быть различным; иначе вопрос о количестве не мог бы и возникнуть. Но когда нам не нужно сопоставлять разные количества, мы, естественно, говорим о качестве в отвлечении от его сравнительного количества; тем самым, количество мы делаем достаточно неопределенным, но и достаточно понятным в плане создания той или иной степени концентрированности качества:

An older woman – «женщина не первой молодости», но еще не называемая «женщиной средних лет». (*“Older”* – стоит в лексическом ряду обозначения возраста: *young* – *younger* – *older* – *middle-aged* – *elderly* – *old*);

Из выше сказанного можно сделать вывод, что категория сравнения присуща только качественным и количественным прилагательным. Например, возможно образование степеней сравнения у прилагательного *big* (*bigger*, *biggest*), ибо предмет может быть более или менее крупным по размеру, но немыслимо образование степеней сравнения у прилагательного *daily*, ибо не может быть явлений «более ежедневных» или «менее ежедневных».

А у относительных прилагательных, как правило, эта способность отсутствует в их прямом значении,

хотя в переносном значении изредка эти формы могут встречаться.

Категория сравнения обычно рассматривается в учебниках грамматики как форма прилагательного, то есть включается в словоизменение, но не упоминается в числе грамматических категорий, присущих прилагательным. Однако морфологическое оформление всегда имеет грамматическое значение, а грамматическое значение, имеющее свою присущую ему постоянную грамматическую форму, свидетельствует о наличии самостоятельной грамматической категории. Поэтому представляется логичным говорить о наличии грамматической категории сравнения.

Для качественных имен прилагательных как английского, так и русского языков характерна словоизменительная категория степеней сравнения, образуемая формами положительной, сравнительной и превосходной степеней.

Положительная степень сама по себе не выражает сравнения, но она очень важна для категории степеней сравнения, так как только при сравнении с положительной степенью реализуется грамматическое значение сравнительной и превосходной степеней.

Сравнительная степень обозначает большую степень данного качества у того или иного предмета и сравнительна с тем же качеством у какого-нибудь другого предмета (или у то же предмета в другое время);

No one was kinder to me at that time than Rose Waterford. ¹

Никто не принимал во мне тогда большего участия, чем Роза Уотерфорд.²

She saw them dramatically, and really seemed herself to live a larger life because she entertained them and visited them in their fastnesses.

Она так их идеализировала, что ей и вправду казалось, будто, принимая их, она живет иною, более возвышенной жизнью.

"You are my wife; you are dearer to me than anyone in the world. No one shall come here without your entire consent."

Ты моя жена, и ты мне дороже всех на свете. Ни один человек не переступит этого порога без твоего согласия.

Strickland was a weird figure as he lay there, thinner than ever, with his ragged re beard and his eyes staring feverishly into vacancy; his illness seemed to have made them larger and they had an unnatural brightness.

На Стрикленда было страшно смотреть: он лежал, уставившись воспаленными глазами в пустоту, еще более худой, чем обычно, с всклокоченной рыжей бородой; от болезни его неестественно блестящие глаза казались еще огромнее.

With his untidy hair, his features, always a little larger than life, now emphasized by illness, he had an extraordinary aspect...

Взлохмаченная рыжая борода, отросшие волосы, необычно крупные черты лица, заострившиеся от болезни, придавали ему странный вид...

В данном примере следует обратить особое внимание на то, как автор передает выражение "a little larger than life". Автор опускает сравнение с «жизнью», вместо этого употребляет слово – усилитель «необычно крупные».

I didn't know where to go, he burst out. I came here earlier, but you weren't in.

Я не знал, куда деваться, – выпалил он. – Я уже приходил сюда, но тебя не было дома.

В данном примере автор опускает прилагательное в сравнительной степени «earlier» – «раньше» и употребляет наречие времени «уже» для передачи факта предшества.

Give another chance. I will try harder still to make you happy.

Дай мне возможность заслужить прощение. Я сделаю все, все, чтобы ты стала счастлива.

Stay a minute longer. I must speak. After all, you can't grudge me that.

Подожди минуту. Я должен сказать... Ты не можешь мне запретить.

There is no cruelty greater than a woman's to a man who loves her and whom she doesn't love, she has no kindness then, no tolerance even, she has only an insane irritation.

... Ибо нет жестокости более страшной, чем жестокость женщины к мужчине, который любит ее, но которого она не любит, в ней не остается больше ни доброты, ни терпимости, одно только безумное раздражение.

I think you'd have been wiser if you'd hit her over the head with the stick.

Лучше бы ты хорошенько отколотил ее.

Из выше перечисленных примеров становится ясной одна из особенностей употребления прилагательных в русском и английском языках: не всегда английскому прилагательному в сравнительной степени соответствует русское прилагательное, употребленное также в сравнительной степени.

I grew more intimate with Blanche Stroeve, and I think because I was English and she knew few English people, she was glad to see me.

Я ближе узнал Блани Струве, и, может быть, потому, что я англичанин, а она редко встречалась со своими соотечественниками, ее, видимо, всегда радовал мой приход.

It's quite obvious that it would be much easier to nurse him here, I said, but of course, it would be very inconvenient.

Конечно, ухаживать за больным было бы проще здесь, – сказал я, – но, с другой стороны, это очень стеснит вас.

I have never known a more difficult patient.

Я в жизни не видывал более трудного пациента.

Then he would give me little happy glances, so that I might notice in how much better form the patient was. – ... бросая на меня радостные взгляды, вот мол, дело пошло на поправку!

I love her much better than myself ... Я люблю ее куда больше, чем самого себя.

It was more improbable, it was incredible. I thought it was merely jealous.

... более того – невероятным. Я считал, что это просто ревность.

Превосходная степень обозначает наивысшую степень качества у того или иного предмета среди всех других однородных предметов, обладающих тем же качеством.

What do I care if it does? You must know that I want to hear the smallest thing about her.

Пустое. Ты же знаешь, я хочу все, все знать о ней, каждую мелочь.

He was conscious that she regarded him with an indifference so profound that the sight of his handwriting would have not the slightest effect on her.

Дирк знал, что он настолько ей безразличен, что она даже не скрывает его писем.

She never made the smallest sign that she saw him. – Она его попросту не замечала.

To him she would always be the loveliest woman in the world. – Для него она все равно будет самой молодой и прекрасной на свете.

But after all when I look back upon that winter in Paris, my pleasantest recollection is of Dirk Stroeve. – И все же приятнейшее мое воспоминание о той парижской зиме – Дирк Струве.

Dirk Stroeve was one of those unlucky persons whose most sincere emotions are ridiculous. – Дирк Струве принадлежал к тем несчастным, чьи самые глубокие чувства поневоле смешат вас.

Why should you think that beauty which is the most precious thing in the world... – Неужели, по-твоему, красота, самое драгоценное, что есть в мире...

Как отмечают Е.В. Гулыга и Е.Н. Шенделье, именам прилагательным присущи две семы:

1. сема «качество вне сравнения»;
2. сема «компаративность»;

Сема «компаративность» имеется налицо у качественных прилагательных в обоих языках, но морфологические способы ее выражения у них структурно различны.

В английском языке, как и в русском, сравнительная степень оформляется синтетическими формами.

Как правило, это односложные прилагательные, в форме которых в положительной степени прибавляется суффикс **-er** :

It emphasized his cheekbones; it made his eyes seem larger.

...щеки ввалились, глаза стали огромными.

He cursed Strickland freely, then, calling for the waiter, paid for the drinks and left. Stroeve drew his chair closer to the table.

Изругав Стрикленда и, видимо, облегчив свою душу, он позвал официанта, заплатил за абсент и ушел. Струве придвинул свой стул ближе к столу.

Это для сравнительной степени. И суффикс *-est* для образования превосходной степени:

He stared at me without the slightest movement.

Он смотрел на меня и ни один мускул не дрогнул в его лице.

Категория сравнения охватывает далеко не все прилагательные. Как указано выше, она возможна только

для прилагательных качественных и количественных, так как только качественный и количественный признак может иметь различную степень интенсивности. Однако и внутри этих разрядов категория сравнения охватывает не все прилагательные.

Литература

1. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. - Ленинград, 1979.
2. Бархударов Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка. - М., 1975.
3. Somerset Maugham "The Moon and Sixpence". Moscow, 1995.
4. Сомерсет Моэм «Луна и Грош» (перевод с английского языка Наталии Манн). М., 1985.

Э.К. Абдыкадыров,
БГУ

КЫРГЫЗ ЖАНА АЛТАЙ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШ ЖАСООНУН АЙРЫМ ӨНҮТТӨРҮ

Этиш тилибиздеги сөз байлыгынын олуттуу бөлүгүн түзгөн катмар экендиги жана кыймыл-аракеттик, процесстик жана ал-абалдык маанилерди туюнткан өзгөчө түркүм катары сүйлөмдүн актанттык борборун уюштуруу жакшы маалым. Мына ушундан улам этиш тилде эң активдүү колдонулган сөз түркүмү экени талашсыз. Ошол эле маалда бул түркүмдүн басымдуу бөлүгүн туунду жана татаал этиштер түзсө, андан алда канча аз үлүшүн тубаса этиштер түзөрү да бышык. Демек, этиш жасоо жөнүндө сөз болгондо иралды куранды мүчө менен жасалган туунду этиштерди түшүнгөнүбүз оң.

Сөз жасоодо куранды мүчөлөр сүйлөм ичинде сөздөрдүн ортосундагы байланышты эмес, сөздүн өзүн жаратат [Севортян 1962: 13]. Куранды мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган туунду этиштердин айрымдары уңгудагы маанисин сактап калган болсо, айрымдары өз маанисин толугу менен жоготуп жиберилиши мүмкүн. Мындай уңгуларды С.Кудайбергенов өзүнүн "Кыргыз тилинде этиштердин жасалышы" деген эмгегинде өлүү уңгулар деп атайт. Бул өлүү уңгулар күнүбүздө өз алдынча колдонулбайт. Башкача айтканда, өз алдынча эч кандай мааниге ээ эмес. Өлүү уңгуларга куранды мүчө жалганганда гана кандайдыр бир мааниге ээ болот [Кудайбергенов 1967: 10]. Буларга мисал катары кыргыз тилиндеги *тыңша*- же *тыңда*- деген этишти карап көрсөк болот. Азыркы кыргыз тилинде *тың*- деген этиш угуу маанисинде колдонулбайт, бирок *тыңша*- деген сөз колдонулат.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө *тыңша*- этиши мындайча берилет: **ТЫНША** этиш. Кунт коюп угуу, жакшылап угууга аракеттенип кулак салуу. *Жолдоштор аңгеме айтса, жан дили менен тыңшайт (Жантөшев). Ал сөзүн тыңшап турган Карабекти көргөн жок (Жантөшев). Экөө тең элеңдеше эки жактан табыш тыңшапты (Жантөшев).*

Ал эми *тыңда*- деген этиштин эки мааниси бар. Айта кетсек, 1-маанидеги *тыңда*- этиши жогоруда айтып өткөн *тыңша*- этиши менен маанилеш. 2-маани-

деги *тыңда*-этиши болсо "тың абалга келтирүү" деген маанини билдирет. 1-маанидеги *тың*- этиши күнүбүздө колдонулбайт. Махмуд Кашкаринин «Диван-у лугатит түрк» аттуу эмгегинде болсо *тыңла*- этиши кыргыз тилиндеги "тыңда, "тыңша" деген маанилерде колдонулган. Каракалпак тилинде *тың*- "1. ук-, 2. кабар, дарек" маанисинде колдонулуп жүрөт. Алтай тилиндеги *тыңда*- (тың-да-), түрк тилиндеги *dinle*- (дин-ле-), азербайжан тилиндеги *dinle*- (дин-ле) этиштеринин бардыгынын уңгусу бир болушу керек.

Бул этиштер кыргыз тилиндеги *"тыңда, тыңша"* деген мааниде. Ал эми экинчи маанидеги *тыңда*- "тың абалга келтирүү" алтай тилиндеги *тыңда*-этиши менен маанилеш. Бул этиш эки тилде тең фонетика, форма жана семантика жактан окшош. Эми бул этиштин эки тилдин тиешелүү сөздүктөрүндө берилген маанилерине көңүл буралы:

Алтайча-орусча сөздүктө: *тыңда*- 1. укреплять; 2. приводить в порядок [ОРС: 164].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: *тыңда* этиш. Тың, түзүк абалга келтирүү, түзүктөө. *Кийим кечесин тыңдап алуу. Тыңдап оокат кылуу* [КТТС: 637].

Бул этиш атоочтон этиш жасоочу -ла курандысы менен (*тың+ла*-) жасалган туунду этиш. Демек, бул этиштин уңгусу *тың* деген сөз. Сөздүктөргө кайрылып көрсөк «Ойротско-русский словарь» деген эмгекте *тың* "крепкий, сильный, мощный, упругий; очень крепко, сильно"; *тың соок* "очень холодно, крепкий мороз" деп берет. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө болсо: *тыңсын*. Жүргөн-турганы, кыймыл-аракети шамдагай, тыкан, чыйрак. *Тың чал. Басканы тың. Минген аты тың. Оокаты тың. Кийим-башы тың*" деген мааниде берген.

Алтай тилиндеги *тың*-кырг. *дем* (дыхания), өзбек тилиндеги *тин*-кырг. *эс алуу*, куман тилиндеги *тын*-кырг. *тыныгуу, эс алуу*, татар тилиндеги *тын*-кырг. *тынч* деген сөздөргө шайкеш колдонулат. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө болсо *тын*- этишин мындай деп берет: *тын* 1. этиш. дем алып, дем чыга-

руу. *Ийнинен тынып улутунуу*; Тынчуу, тынч алуу, жайлануу, эс алуу. *Салыктын көңүлү эми гана тынды* (Каимов). *Урушар бекен деп турган Батыйнанын санаасы тына түштү* (Убукеев) [КТТС: 636].

Ошентип, бул сыяктуу кыргыз жана алтай тилиндеги этиштердин дээрлик көпчүлүгүнүн тилде аткарган кызматы, лексикалык мааниси жана айтылышы бирдей экенине күбө болобуз.

Башка түрк тилдеринен айырмаланып, кыргыз жана алтай тилине гана мүнөздүү болгон тилдик өзгөчөлүктөр дээрлик абдан көпдөсө да болот. Булардын айрымдарына токтоло кетели.

Лексикалык жактан башка тектеш тилдерде кездешпеген, ошол эле маалда кыргыз жана алтай тилдеринде гана өз колдонушун тапкан айрым активдүү сөздөр жолугат. Алсак, *чогул* – “собираться”, *кокуй* – “междометие, обозначающее испуг”, произв. от него *кокуйла* – “кричать, выражая испуг” [КТО: 13].

Эки тилдин ортосундагы эң негизги окшоштуктардын дагы бири бул терс форманы туюндурган – *ба/-на* мүчөсү болуп эсептелет. Кыргыз жана алтай тилинде бул мүчө эрин үндүү менен айтылса, башка тектеш тилдерде мурунчул /м/ тыбышы менен айкашып, жалаң гана ачык үндүү менен – *ма/-ме* болуп айтылат. Сал. кыргыз жана алтай тилинде: *кел-бе-, ал-ба-, тур-ба- ж.б.*; башка түрк тилдеринде *гел-ме-, ал-ма-, дур-ма- ж.б.*

Түрк тилдеринин бардыгында, анын ичинде кыргыз тилиндеги жана алтай тилинде да, кыймыл-аракетти билдирген этиш сөздөр морфологиялык жана синтаксистик эки жол менен жасалаары баарыбызга маалым.

Этиштер кыргыз тилинде да, алтай тилинде да морфологиялык тутумуна карай тубаса этиштер жана туунду этиштер болуп эки чоң топко бөлүнөт.

Тубаса этиштер форма жана маани жактан кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирет да, морфологиялык жактан уңгумүчөгө ажырабаган этиштерди ичине камтыйт. Бул топко көбүнчө этиш сөздүн уюткусун түзгөн бир муундуу же уңгу мүчөгө ажырабай турган эки муундуу этиштер кирет [Абдувалиев, Садыков 1997: 161].

Кыргыз жана алтай тили агглютинативдик тилдердин катарынан орун алат. Ал эми агглютинативдик тилдердин эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнөн бири – бул уңгу сөздөрдүн өзгөрбөстүгү жана туруктуулугу. Жаңы мүчөлөр аркылуу туунду этиштер жасалат, бирок жаңы уңгулар жасалышы мүмкүн эмес. Уңгулар берген мааниси боюнча экиге бөлүнөт. Бир бөлүгү жашообуздагы жандуу-жансыз нерселердин атын атаса, бир бөлүгү ошолордун кыймыл аракети атын билдирет. *Жандуу-жансыз* нерселердин атын атаган уңгуларды *атооч уңгулар*, ал эми кыймыл-аракетинин атын билдирген уңгуларды *етиш уңгу* дейбиз. Демек атооч уңгулар нерселердин атын атаса, этиш уңгулар кыймыл-аракеттин аты болуу саналат. Дегеле дүйнөдө зат жана кыймыл-аракет болуп эки кубулуш бар. Бул экөөнүн биринчиси жандуу-жансыз баардык заттар, окуялар, убакыттын өтүүсү менен пайда болгон нерселер. Экинчиси болсо ушул нерселердин аткарган же кылган кыймыл-аракети. Ал эми бул экөөнүн дагы бир айырмачылыгы бул колдонууда болгон айырмачылыгы. Тактап айтканда, атооч уңгулар өз алдынча айтылганда ошол затты аң-сезимибизде элестете алабыз. Бирок этиш уңгу туюнткан кыймыл-аракет кошумча атоочтор менен жалгашпаса, аң сезимибизде так чагылдырылбайт, болгону күнүрт элестетет [Ergin 1994: 83].

Уңгу өз алдынча маани берген бир нече сөзгө орток болуп айтыла бериши мүмкүн. Мына ушундан улам этиштерди изилдөөдө ал сөздөрдүн уңгусунун табылышы алгачкы шарт болуп эсептелет. Анткени уңгу өз алдынча лексикалык мааниге ээ жана башка сөздөрдүн жасалышына негиз болот.

Уңгу – сөздүн эң негизги морфемасы, лексикалык маани берип, андан ары ажырабай турган бөлүгү. Ал лексикалык маани менен кошо грамматикалык маанини да туюндурат. Уңгу туюндурган грамматикалык маанилер көбүнчө жалпы категориялык маани болуп, сөздүн лексикалык маанисине жакын келет. Ошондуктан уңгуну семантикалык морфема деп да аташат [Абдувалиев 2008: 22].

Кыргыз тилиндеги уңгу өз алдынча сөз болуп да кызмат кыла алат. Мисалы: *адеп, адеп-түү, адеп-сиз; эмгек, эмгек-чил, эмгек-те, эмгек-тер-ге* ж.б. Кыргыз тилиндеги уңгулар маанисине карай эркин уңгу жана байланышма уңгу деп экиге бөлүнөт.

Эркин уңгу – кошумча морфеманын жардамысыз эле, өз алдынча сөз катары колдонула берет. Мындай уңгулар куранды же уландылар уланган түрдө да, уланбаган түрдө да кезиге берет: *алтын, акыл-дуу-лар, кагаз-га, мурас-кор, кант, күлкү-лүү* ж.б.

Байланышма уңгу – кепте кошумча морфеманын жалганып турушу аркылуу гана колдонулуучу уңгу: *мык-чы, эбегей-сиз* ж.б. Байланышма уңгулар кыргыз тилинде абдан аз жолугат. Бул уңгулардын негизги өзгөчөлүгү жалганган курандыга көз каранды экенинде турат.

Кыргыз тилинде жана алтай тилинде тубаса эки муундуу этиштер сан жагынан арбын. Бирок качанкы бир мезгилде булардын айрымдары туунду этиштердин катарында турган, башкача айтканда, ал этиштердин уңгусу жана мүчөсү алгачкы мезгилде жанаша жашаган. Убакыттын өтүүсү менен алардын туунду формасы үстөмдүк кылып, уңгу сөз өз алдынча колдонулбай калган. Буга мисал катары кыргыз тилиндеги *жетеле- < жете+ле-, көсө- < көс+ө-, жанса- < жаң+са-, кепше- < кеп+ше-, сыла- < сы+ла-* өңдүү тубаса этиштерди көрсөтсөк болот. Бул этиштердин уңгусу *жете-, көс, жеп, кеп, сы* качандыр бир мезгилде жашаган. Муну билүү үчүн тектеш түрк тилдерине кайрылуу абзел.

Түрк тилдеринде алгачкы уңгулар, Баскаковдун пикиринче, CVC тибине такалат да, кийинки уңгулар убакыттын өтүүсү менен ошол алгачкы уңгудан келип чыгат [Баскаков 1962:6]. Түрк тилдериндеги уңгулар жалпысынан бир муундуу болот [Imer 1976:32]. Бирок муну менен эле катар сан жагынан аз да болсо эки же үч муундуу уңгу этиштер да бар. Түрк тилдериндеги бир муундуу сөздөр муундун төмөнкүдөй алты тибине негизделет:

1. Үндүү (V): о; -дой;
2. Үнсүз (C): ч; -уч;
3. Үндүү+үнсүз (V+C): *ал-, ат-, ут-, өт-, ач-, ал-, ас-, эк-* ж.б.
4. Үнсүз+үндүү (C+V): *де-, же-, ж.б.*
5. Үнсүз+үндүү+үнсүз (C+V+C): *бас-, кет-, чык-, кир-, тур-, жат-* ж.б.
6. Үндүү+үнсүз+үнсүз (V+C+C): *арт-, ж.б.*
7. Үнсүз+үндүү+үнсүз+үнсүз (C+V+C+C): *тарт-, керт-, корк-, кырк-, серп-, черт-, жырт-, ж.б.*

Ал эми кыргыз окумуштууларынын ичинен академик Б.М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөрдү төмөндөгүдөй беш топко бөлүп көрсөткөн:

1. Үнсүз+үндүү (C+V): *же*
2. Үндүү+үнсүз (V+C): *ат*
3. Үнсүз+үндүү+үнсүз (C+V+C): *сын, жак*
4. Үндүү+үнсүз+үнсүз (V+C+C): *айт, арт*
5. Үнсүз+үндүү+үнсүз+үнсүз (C+V+C+C): *корк, көрк* [Юнусалиев 1959: 50].

Көрүнүп тургандай, академик Б.М.Юнусалиев кыргыз жана алтай тилине таандык созулма үндүүлөрдү өзүнчө бөлүп көргөзгөн. Мисалы, кыргыз тилиндеги *жөө, көө, төө, соо, жаа* жана ушундай эле алтай тилиндеги *мее (кырг. мээ), суу (кырг. суу), сүү (кырг. сүйүү), күү (кырг. күү)* сыяктуу сөздөрдү CV тибине киргизген. Себеби созулманы сыпаттама грамматикада ажырагыс бир фонема катары кабыл алышат. Бирок Юнусалиев бул типтеги уңгу сөздөр C+V+C жана C+V+C+V тибиндеги уңгулардан келип чыгаарын далилдеген [Юнусалиев 1959: 50-55]. Ошол эле маалда созулма үндүүлүк уңгулар үчүн CVV тибин кээде өз алдынча тип катары да каралат [Тюркологические исследования 1983: 110]. Алтай тили менен кыргыз тилинде кеңири кездешкен мындай сөздөрдү өзүнчө тип катары карообуз абзел. Алтай тилинде *жу-* жана *жуу* деген сөз бар. Маанилери: *жу* “сало; собирать, копить”, *жуу* “война”. Ошондой эле кыргыз тилиндеги *бу* жана *буу* сөздөрү. Ачык-айкын көрүнүп тургандай эле бул эки сөздү CV тибине киргизүүгө болбойт. Албетте *бу* жана *жу* сыяктуу бир муундуу этиштерди CV тибине, ал эми *буу* жана *жуу* сыяктуу этиштерди CVV тибине киргизүү максатка ылайык деп ойлойм.

Айтылышы жана лексикалык мааниси жагынан бирдей бир муундуу этиш сөздөр эки тилдин ортосунда абдан арбын кездешет. Төмөндө буга мисал катары бир канча этиш сөздөр салыштырмалуу түрдө көрсөтүлөт: кырг. *кес-, буз-, кел-, сай-, сүр-, тур-, өр-, чеч-, бар-, чык-, айт-, ук-, туу-, ат-, куу-, кир-* ж.б.; алт. *кес-, кир-, кел-, сай-, сүр-, тур-, өр-, чеч-, бар-, чык-, айт-, ук-, туу-, ат-, куу-, бус-* ж.б.

Жогоруда көрсөтүлгөн бир муундуу уңгу этиштердин кыргыз жана алтай тилинде аткарган кызматы, лексикалык мааниси жана тыбыштык түзүлүшү бирдей. Ал эми төмөндө эки тилде айтылышы бирдей, лексикалык мааниси эки башка бир муундуу этиштердин бир канчасына токтоло кетсек: алт. *ас-I* “готовить, варить пищу”; мун *ас-* “варить суп”; *аракы ас-* “гнать водку; закурить”; *танкыасты* “закурил трубку” деген маанилерди берет. Ал эми кыргыз тилинде бул этиш бар болгону менен алтай тилинде берген экинчи маанисин, тактап айтканда, *танкыасты* “закурил трубку” деген маанисин кыргыз тилинде кездештире албайбыз. Кыргыз тилинде *тамак асуу* деп колдонулат. Муну менен эле катар бул этиштин алтай тилинде *ас-II* “заблудиться, сбиться с пути; впасть в заблуждение” деген мааниси бар. Кыргыз тилинде болсо мындай маанини такыр эле туюндурбайт. Мунун ордуна кыргыз тилинде *азуу* деген этиш колдонулат. Кыргыз тилиндеги айрым 3 тыбышынын алтай тилинде *с* болуп айтылуусу кездешет. Мисалы кыргыз тилинде *буз-~* алт. *бус-* “разрушать, нарушать, ломать, ломать; разбирать на части; портить, разлагать, развращать”. Демек жогоруда көрсөтүлгөн алтай тилиндеги *ас-* этишинин “заблудиться, сбиться с пути; впасть в заблуждение” деген мааниси кыргыз тилинде дагы колдонулуп келүүдө.

Алтай тилиндеги *бак-* “покориться, принять подданство; Бөкөн –Каанның жаңына бактылар фольк. Они покорились Бөкөн Хану; обратиться куда-л. или к кому-л.” деген бир муундуу бул этиш жеке өзү кыргыз

тилинде жогорудагы маанисинде колдонулбайт. Ал эми мындай маанини кыргыз тилиндеги *асыроо* деген этиштен көрө алабыз.

Кыргыз тилинде *ишен-* деген этиш алтай тилинде *бут-* этиши менен берилет. *бут-I* “верить, доверять” деген маанилерди берет. Ошондой эле алтай тилинде *бут-* этишинин мындай маанилери дагы бар. *Бут-II* “создавать, творить; совершать, исполнять; кончать, закончивать”. Бул жерде көрүнүп тургандай эле, алтай тилиндеги *бут-II* тубаса этишинин дээрлик баардык мааниси кыргыз тилинде бар. Ал эми алтай тилиндеги *бут-* III “вырастать” деген маанисин кыргыз тилинде кездештире албайбыз. Бирок ушул эле этиштин үчүнчү мааниси болгон “заживать (о ране); ср. жазыл-” мааниси биздин эне тилибизде дагы бар.

Ал эми төмөндө эки тилде айтылышы эки башка, башкача айтканда фонетикалык өзгөрүүлөргө дуушар болгон, лексикалык мааниси бирдей бир муундуу этиштердин бир канчасына токтоло кетсек.

Алтайлыктар кыргыз тилиндеги *же-* этишин *жи-* же *ажан-* деген этиш сөздөр менен берет. Албетте *жи-* этиши биздин тилдеги *же-* этиши. *жи-* “есть, поживать”; *курсаж жийтен ой жеткен* “пришло время принимать пищу”; *жиш-ичер* “еда”; *таякжи-* “получить удар палкой, быть побитым”; *оны көрмөс жиген* “он умер” ср. *ажан*.

Кыргыз тилинде *идиш жуу-, кир жуу-* сыяктуу жерлерде колдонулган *жуу-* этиши бар. Бул маанини туюндурган алтай тилиндеги *жун-* “мыть, купать, стирать” деген этиш колдонулат. Муну менен эле катар алтай тилинде созулма үндүү менен коштолгон *жуун-* этиши дагы бар. Бул дагы ошол эле “*жун-*” деген маанини берет. Ал эми *жуун-* деген этиштин ордуна *жунун-* этиши бар. *жуун – жун*. Алтайлыктардын «Алмыс Каан» дастанынан бир нече мисал көрсөтө кетели:

Алып жасап жун, - деди, - Алып жасап жуу, деди.

Көзүн лаптап жунды. - Көзүн тазалап жууду.

Ол көбүккө жунунбазан. - Ал көбүккө жуунбасаң *Жуунарда сын сериди.* - Жуунганда денеси сергиди.

Ал эми кыргыз тилиндеги *топто-, чогулт-* деген этиштин ордуна алтайлыктар *жу-же жуу-* деген этишти колдонот. *жу-* “собирать, копить”; *Боко айтты: эл улузынды жу, балам* деди фольк. Боке сказал: сын мой, собери весь твой народ. Буга мисал катары «Алмыс Каан» дастанынан бир нече мисал бере кетели;

Жаштары тойго жуулзын - Жаштары тойго топтолсун

Албатыны жууп айтты - Элин топтоп айтты

Талайга тендей аракы жууды - Абдан көп арак топтоду.

Албетте мындай этиштер эки тилдин ортосунда кеңири кездешет. Тыбыштык түзүлүшү жагынан бирдей, бирок лексикалык мааниси жагынан айырмачылыктарга ээ болгон этиштерди жогорудагы мисалдардан көрө алдык. Айрым сөздөр тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болгон күндө да бирдей лексикалык мааниге ээ экенин байкадык. Албетте эки бир тууган элдин ортосундагы географиялык алыстык менен кошо ортодо өткөн жүздөгөн жылдар, муну менен катар кошуна элдердин таасири мындай өзгөчөлүктөрдүн санын арбытты.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Б., 2008
2. Азыркы кыргыз адабий тили. -Б., 2009.
3. Баскаков Н.А. Состав лексик каракалпакского языка и

структура слова // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. т. IV. Лексика. -М., 1962.

4. Колесникова А.В. Аффиксальное глаголообразование в алтайском языке (в сопоставлении с древнетюркским языком). Новосибирск: 2004.

5. КТО-Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерки. -Ф., 1965.

6. КТТС-Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф., 1969.

7. Кудайбергенов С. Кыргыз тилинде этиш жасоочу кээ бир мүчөлөр. -Ф., 1979.

8. ОРС - Н.А.Баскаков, Т.М. Тоцакова. Ойротско-русский словарь. -М., 1947.

9. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. -М., 1962.

10. Тюркологические исследования. -Ф., 1983.

11. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. -Ф., 1959.

12. Ergin M. Türkçe dil bilgisi. -Ankara: 1994.

13. İmer E. Türkiye Türkçesinde kökler. Ankara: 1976

14. Veli Gül Altayca Almış Kaan Destanı. İstanbul: 2008

Тилек Шаршенбек уулу
КТМУ

БАЙЫРКЫ ТҮРК (РУНИКАЛЫК) ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИНДЕГИ АЛГАЧКЫ СОЗУЛМА ҮНДҮҮЛӨР

Түркологияда бүгүнкү күнгө чейин жигердүү талкуу жаратып келе жаткан маселе – байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтеринин тилинде созулма үндүүлөрдүн бар же жок экендиги болуп саналат. Буга жазууда созулма үндүүлөрдү билдирген атайын тамгалардын жоктугу, муундарды билдирген тамгалардын кээде үндүүлөр менен жанаша келиши (же келбеши), сөздүн башында үндүү тамгалардын кээде жазылып калышы өңдүү жагдайлар себеп болуп келгендиги маалым. Биз макалабызда аталган жазма эстеликтерди окууда созулма үндүүлөргө байланыштуу аныкталган фактылар каралып, кээ бир корутундуларды чыгармакчыбыз.

Созулма үндүүлөр түрк тилдеринин фонетикасында байыркы доорлордон бери болуп келген көрүнүш экендиги белгилүү. Ошол, “алгачкы созулма үндүүлөр” деп аталган тыбыштар азыркы түркмөн, якут, гагауз тилдеринде жана башка түрк тилдеринин диалектилеринде сакталган (СИГТЯ-Ф, 23-37).

Тарыхый түрк тилдериндеги, алардын ичинде байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтериндеги созулма үндүүлөр маселесине бир кыйла окумуштуулар кайрылышкан. Мисалга алсак, финляндиялык түрколог М. Р. Ряснен “Материалы по исторической фонетике тюркских языков” (1955) аттуу китебинде бул маселе тууралуу минтип жазат: “Орхон жазма эстеликтеринде үндүүлөр созулма же кыскалыкты боюнча айырмаланышкандыгы байкалат. Мисалы, а тыбышы боюнча: ат “*ат, жылкы*” сөзүндө үндүү тамга белгиленген эмес, ал эми “*ат, ысым*” деген мааниге келген аат сөзүндө белгиленген” (Ряснен, 1955: 61).

Түркиялык окумуштуу Осман Недим Туна 1960-жылы жарыяланган “Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller”¹ аттуу изилдөөсүндө К. Фойдун руникалык жазууларындагы созулмаларды кийинки доордогу арап тамгалуу жазууларга салыштыруу менен аныктоо пикирине каршы чыгат. К. Фой, эгер сөздө үндүү тамга белгиленсе, ал үндүү созулма болот деген бүтүмгө келген. К. Фой бул оюн арапча жазуудагы мисал менен бышыктаган эле (Тунада, а.а.э.). Бул принципти четке кагып, уңгудагы үндүү-тамга кийинки мүчөдөгү үндүүнүн сыпатын аныктарын айткан О. Н. Туна, кыска үндүүлөр уңгудагы үндүү менен бир ка-

тегорияда болуп, кийинки мүчөдө жазылбайт. Андыктан, жазылган үндүүлөр мурдагы үндүү менен бир категорияда болгондуктан созулма үндүү болуп эсептелет деп белгилейт. О.Н. Туна созулма үндүү деп эсептеп, келтирген мисалдарынын айрымдары: $\epsilon \uparrow \Upsilon \# X \times$ б(е)д(и)зчийг, $\# \uparrow \Upsilon \uparrow$ илиин, $\Upsilon \uparrow \Upsilon \downarrow$ б(а)рыыр, $\Upsilon \downarrow \Upsilon \downarrow \Upsilon \downarrow$ бошгууруур, $\Upsilon \downarrow \Upsilon \downarrow \Upsilon \downarrow$ коонтууру ж.б. О. Н. Туна үндүү менен бүткөн сөз менен айрым мүчөлөрдүн тогошкон жеринде созулма үндүү бар деп, төмөнкү мисалдарды келтирет: атыым “*атым*”, кадашыыма “*бир тууганыма*”, адактык “*буттуу*”, алматын “*албадың*”, адырылмыш “*айрылыптыр*”, тагыкмыш “*тоого чыгыптыр*” ж.б.. Бул пикирдин талуу жери: бир категорияда болсо да, кийинки үндүүлөр жазылбаган учурлар руникалык жазма эстеликтерде бар: $\# \downarrow \Upsilon \downarrow$ оглан (кең үндүүлөр) (Талас 2) “улан, уул”, $\Upsilon \# \Upsilon \downarrow$ Күмүл (адам аты) (кууш үндүүлөр) (Е 44) $\downarrow \# \Upsilon \downarrow$ ыдымыш (кууш үндүүлөр) “*жибериптир*” (Күлтегин чыг.7). Бул учурда, О.Н. Тунанын пикирине ылайык, буларда созулма үндүү болуп, тамга менен белгилениши керек эле.

А. М. Щербак О. Н. Тунанын сунушунун айрым жагдайлары (созулма же кыскалыкты карабастан биринчи муунда дайыма белгиленген **о, ө, у, ү, ы, и** фонемалары) күмөндүү деп эсептейт. Ошентсе да, жазма эстеликтерде кээ бир учурларда созулма үндүүлөрдүн жазууда белгиленгендигин айтат (Щербак, 1970: 53).

Ушул эле көз карашты Т. Текин “Orhon Türkçesi Grameri”нде (2003) карманган. Т. Текин Орхон жазма эстеликтеринин тилинде созулма үндүүлөр фонемалык касиетке ээ деп, буга төмөнкү мисалдарды келтирет: ач- “*ачуу*”- аач- “(курсак)*ачуу*”, ат “*ат*”- аат “*ат, ысым*”, ак- “*кол салуу*”, аак “*ак (түс)*” (Текин, 2003: 43-49). Т. Текин **аа, оо, өө** үндүүлөрүнүн жазууда белгиленгендигин бышыктайт. Ал эми, кү “*кабар*”, түн “*түн*”, бөри “*бөрү*”, беш “*беш*”, тириг “*тирүү*” сыяктуу сөздөрдөгү созулмалар салыштыруу жана болжолго негизделип аныкталган. Андыктан, Т. Текиндин салыштыруу аркылуу созулма үндүүлөрдү аныктоо системасынын көпчүлүк жагдайлары бүдөмүк сыяктуу.

Г. Айдаров “Жазма эстеликтерде байыркы түрк жазма эстеликтеринин тилиндеги үндүүлөрдүн дээрлик бардыгы кыска айтылган. Анда созулма үндүү

болгон эмес,” – деп белгилейт (Айдаров, 1971: 49). К. Дыйканов болсо, “Байыркы түрк тилинде /орхон-енисей тилинде/ созулма үндүүлөрдүн болгондугу ишенимсиз, далилденбей турган маселе,” – деген оюн айткан (Дыйканов, 1995: 33).

Г. Айдаров менен К. Дыйкановдун аталган маселе боюнча позицияларын толугу менен четке кагууга болбойт. Себеби, созулма үндүү деп эсептелген үндүүлөрдүн жазылышындагы бир кылка эместикти жыш учуратабыз. Тактап айтканда, Орхон жазма эстеликтеринде $\delta \downarrow$ ат “*ат, ысым*” (К.Т. чыг.7), $\downarrow \delta \downarrow$ ач “*ачка*” (Б.К. түш. 38), деп созулма үндүү болуп окулушу керек делген тамгалар жазылганы менен, δ ат (К.Т. чыг.25) деп жазылбастан берилген учурлар бар.

Башка топтогу жазма эстеликтерде да буга окшош абал түзүлгөн. Аларда δ (а)т “*ат, ысым*” (Е 45) формасында жазылган. $\downarrow$ тамгасы менен кошо келгени учурабайт. Алтай жазма эстеликтеринде бул сөз дайыма - δ : $\downarrow \delta \downarrow$ эр (а)гы “*эрдик ысымы*” (Адыр-Кайа (А-19)), $\downarrow \delta$ аты “*аты*” (Манырлу-Кобы (А-65)), $\downarrow \delta \downarrow$ эр аты “*эрдик ысымы*” (Калбак-Таш XII (А-39)). Ошондой эле, $\downarrow \delta \downarrow$ эдгү “*жакшы*” (Е 11), $\downarrow \delta \downarrow 1$ апасы “*атасы*” (Е 18), $\delta \downarrow \delta \downarrow \delta \downarrow$ эрдемлиг “*эр жүрөк, эрдемдүү*” (Е 48) деп жазылса, башка жазууларда $\downarrow \delta \downarrow$ (э)дгү, (Е 15), $\downarrow \delta \downarrow 1$ (а)пама (Е 6), $\delta \downarrow \delta \downarrow$ (э)рд(е)м (Е 50) деп жазылган.

Жазма эстеликтерде муундарга туура келген $\downarrow$ (ок, ук, ко, ку), $\downarrow$ (ык, кы), $\downarrow$ (өк, үк, кө, кү), $\downarrow$ (ич, чи) тамгалары үндүү тамгадан мурда же кийин келген шартта созулма үндүүнү уюштурары белгиленген (Tekin, 2003: 45, 46, 49). Ийме I жазуусунда $\downarrow$ ку жана $\downarrow$ у тамгалары менен жазылган $\delta \downarrow \downarrow$ кут “*кут*” (Е 73) сөзү бар. Ал эми, Тейсей VII жазуусунда ушул маанидеги сөз $\delta \downarrow \downarrow$ кут (Е 117) деп жалгыз түпчүл $\downarrow$ тыбышын билдирген тамга менен жазылган. Ушул маанайдагы башка мисалдар: $\downarrow \downarrow \downarrow$ йок “*жок*” (К.Т. чыг. 11), $\downarrow \downarrow$ (КТ түш. 3), $\downarrow \downarrow \downarrow$ й(ы)лкы “*жылкы*” (Е 41), $\downarrow \downarrow \downarrow$ й(ы)лкы (Е 26). Тонюкук жазуусунда $\downarrow \downarrow \downarrow$ бука “*бука*” (Тон. бат. 6) сөзү у жана $\downarrow$ тамгалары менен үч жолу учураса, бир жолу у тамгасы орун алган эмес: $\downarrow \downarrow \downarrow$ бука (Тон. бат. 6). Н. Усеев муун билдирген тамгалардан $\otimes$ **дим**, **дем** ден башкаларын кээде бир тыбыш катары гана окуу керектигин белгилейт (Усеев, 2011: 36). Мындай көрүнүш жазма эстеликтердеги созулмалар тууралуу бир жыйынтыкка келүүнү кыйындатат.

Биздин оюбузча, байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтеринин тилинде алгачкы созулма үндүүлөрү фрагменттик мүнөздө сакталып, саналуу сөздөрдө гана калып, жазууда дайыма чагылдырылган эмес.

Окшош жагдайды азыркы кыргыз адабий тилинен да көрүүгө болот. Ж. Алимованын белгилешинче, алгачкы созулма үндүүлөр түркмөн, якут, халач тилдеринде системалуу мүнөздө сакталган болсо, кыргыз тилинде алар системасыз болуп, айрым сөздөрдө гана бар: *баары, аарчы, соол-, көөдөн, уук, таарын, чоочу- ыраак ж.б.*² Булардын айрымдарынын жазылышында да азыркы кыргыз тилинде ар түрдүүлүк бар. Алсак К. Юдахиндин сөздүгүндө *баары/бары, аарчы-/арчы-, көөрүк/көрүк, чоочу-/чочу-* ж.б. сөздөрдүн созулма жана кыска үндүү катышкан эки вариантына тең орун берилген³. Ушул параллелдик жогоруда айтылган пикирибизди тастыктаган шекилдүү. Болбосо, созулмалар сыяктуу маанилүү фонетикалык бирдик жазууда бекип, туруктуу мүнөздө болушу кажет эле. Ошол эле учурда, калың катмарга жайылгандыктан тилдик жамааттын катардагы мүчөсү жазып жатып,

үндүүлөрдүн созулма жана кыска деген карама-каршылыгына көңүл бурбаган деген ыктымалдуулукка жол берүү мүмкүн. Баамыбызда, созулма үндүүлөрдүн белгиленишиндеги туруксуздуктун себеби ушул.

Ылдыйда байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтеринин тилинде созулма үндүү болушу мүмкүн экендиги болжолдонгон учурларга токтолсок.

$\downarrow$ (а) тамгасы сөздүн башында жана ортосунда жазылган учурда созулма үндүү болуп окулары айдан ачык. Биз Талас жазууларында адам аты болгон $\downarrow \downarrow \downarrow$ Агуш сөзүндө (Талас 10), Енисей жазууларынан бир учурда “*аач*” деп аталган жөрөлгөнүн аталышы: $\otimes \downarrow \downarrow$ аачд(а) (Е 2) созулма үндүү менен деп боолгойбуз. Орхон жазууларынан $\downarrow \downarrow \downarrow$ аачс(ы)к “*ачкалык*” (К.Т., түш. 8), $\delta \downarrow$ аат “*ат, ысым*” (Б.К. чыг.41) деген сөздөрдү учуратууга болот. Акыркы сөз Орхон жазууларын жазган чөйрөдө гана созулма үндүү менен айтылган болсо керек. Башка топтогу жазма эстеликтерде бул сөз дээрлик дайыма $\delta \downarrow \downarrow$ (э)р (а)т(ы)м “*эрдик атым*” (Е 2), $\delta \downarrow \downarrow$ (э)р (а)т(ы)м “*эрдик атым*” (Е 66) деген формада.

Мисалдарга жарды болсо да, сөздүн биринчи муунундагы созулмалар деп төмөнкү сөздөрдү каттадык: $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ саалга “*ооздук*” (Е 102), $\downarrow \downarrow \delta \downarrow$ таамка “*дубалга*” (К.Т., түш.-бат.).

Кийинки муундагы созулма үндүүлөргө токтолсок, (а)паа “*ата*” сөзүнүн экинчи муунундагы жоон кең ачык **а** тыбышы мейли Монголия мейли Енисей жазууларында болсун, тамга менен дээрлик дайыма көрсөтүлгөнүн көрөбүз. Т. Текин мындай учурду сөздүн аягында кең **а** жана **е** тыбыштарынын дайыма белгилениши менен байланыштырып, созулмаларга тиешеси жок деп эсептеген (Tekin, 2003: 30). Мындай болгон учурда тамга бул позицияда орун албашы керек эле. Ушул жана башка айрым сөздөрдө уңгунун аяккы муунунда көрсөтүлгөн бул тыбыш, биздин оюбузча, созулма үндүү. Мисалы: $\downarrow \downarrow \downarrow 1$ (а)паасы “*атасы*” (Е 18), $\delta \downarrow 1$ (а)паам (К.Т. чыг.1/13/19), $\downarrow \delta \downarrow 1$ (а)паам(ы)з (Онг. 1). Башка сөздөрдөгү созулма үндүүлөргө орун берсек, $\downarrow \delta \downarrow \delta \downarrow \downarrow$ сыгтаамыс “*ылаптыр*” (К.Т. чыг.4), $\downarrow \delta \downarrow \downarrow$ унаамаң “*ишенбегиле*” (Тон. түн.11), $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ (а)лкаас(ы)н (Малов), (а)ркаас(ы)н (Текин) (К.Ч., чыг.21), $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ (а)ркаасык(а) “*аркасына*” (Хойто-Тамир, 8). Ал эми, $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ кунч(у)й(у)мгака “*аялыма*” (Е 7) мисалында барыш жөндөмө мүчөсү катмарланып уланган. И. В. Кормушин бул көрүнүштү чала өнүккөн сылык-эркелетүү формасы болушу ыктымал деп белгилейт (Кормушин, 1997: 208). Мындай учурду созулма үндүү деп атоодон алыспыз. Муну жазган киши 1) аяккы мүчөнү кийин кошкон болушу ыктымал, 2) бул сөздүн мындай жазылышы башка жазма эстеликтерде учурабайт.

Жогоруда белгиленген жагдайларга таянып, жазма эстеликтердин тилинде созулма үндүүлөр сөз башында, биринчи муунда, жана уңгунун аягында болгон деген жыйынтык чыгара алабыз. Андыктан, мындай учурларды созулма үндүүлөр аталган позицияларда тамга менен белгиленген шартта гана бар деп эсептөө мүмкүн экендигин белгилей кеткибиз келет.

Созулма **ээ** тыбышынын жазма эстеликтердин тилинде бар же жок экени күмөндүү. Көл Ич Чор жана Абакан жазма эстеликтеринде “*билге*” сөзүнүн уңгусунун сонку тыбышы созулма үндүү деген ойго түрткөн учурлар бар: $\delta \downarrow \delta \downarrow \downarrow$ билгээм “*билгилитүүм, акылманым*” (Е 48), $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ билгее-син “*билгилитүүсүн, акылманын*” (К.Ч. 7). Эрбек II жазма эстелигинде $\downarrow \downarrow \downarrow 1 \downarrow 1 \downarrow 1$ төптөпееде “*дөбөнүн*

башында” (Е 149) жана үч жолу учурап, Бай-Булуң II жазма эстелигинде 𐰽𐰺𐰍𐰏 эсни “мааниси белгисиз, вокативдик-депморативдик семантикадагы сөз (Кормушин, 1997)/ “эсте” (Усеев, 2011)” (Е 49) деп жазылган сөздөрдө ичке кең созулма ээ тыбышы болгонун болжолдоого болот.

Монголиядагы жазма эстеликтердин тилинде созулма **ыы** тыбышынын бар экендигин болжолдоого негиз болгон 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 кыыл(ы)нтым “жаралдым, калыптандым” (Онг., 4), (Тон. бат. 1) 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 кыыл(ы)нм(ы)с “жасалыптыр, калыптаныптыр” (М.Ч. 12), 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 кыысга “кысылышта” (К.Ч., чыг.23), 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 кыыркыз (этноним: кыргыз) (К.Т. түш. 36) деген өрнөктөр бар. Енисей жазууларында биринчи сөз дайыма 𐰽𐰺𐰍𐰏 кыл- деп жазылган (Е 6, Е 98, Е 28, Е 45).

Енисей тобундагы Хемчик-Чыргакы жазма эстелигинде 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 й(ылкы) “жылкы, ат” (Е 41) деп жазылган сөздө жоон кууш ачык созулма **ыы** тыбышын каттоого мүмкүн эле. Андыктан, сөздүн аягындагы 𐰽 тамгасы жазуу эрежесинин талабы деп ойлойбуз. Бул сөз Сужи жазма эстелигинде да 𐰽 менен жазылган. Бирок, мындан кийин дароо I-жекелик сандагы таандык мүчөнүн үнсүз компонентине туура келген 𐰽 тамгасы келген. 𐰽 **ык, кы** муун билдирүүчү тамганын үндүүсү аталган мүчөнүн үндүү компонентин түзгөн. 𐰽 тамгасы орун алган эмес: 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 й(ылк(ы)м) “атым” (Е 47). Ушуга карап, бул сөздүн экинчи муунундагы жоон кууш ачык **ы** үндүүсү кыска деген ойдобуз. Башка жазма эстеликтерде аталган сөздүн 𐰽𐰺𐰍𐰏 же (Е 26.), 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 (Е 11, 42, 10) 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 й(ылк(ы)м) (46) деп жазылышы бул пикирди бышыктайт.

Жазма эстеликтерден созулма **и** тыбышынын бар экендигин тастыктоочу далил көрө албадык.

Созулма **оо** фонемасы төмөнкү сөздөрдө бар деп эсептөөгө болот: 𐰽𐰺𐰍𐰏 йоок “жок” (Е 48; К.Т. чыг.11), 𐰽𐰺𐰍𐰏 кооп “көл” (К.Т. түш.1), 𐰽𐰺𐰍𐰏 коорк... “корк-” (Онг. 7).

Кууш эриндүү созулма **уу** тыбышы Енисей жазма эстеликтериндеги 𐰽𐰺𐰍𐰏 куул “кул” (Е 69), 𐰽𐰺𐰍𐰏 куут “кут” (Е 73) жана Монголиядагы жазууларда 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 коонладым “кондум, түн кечирдим” (Онг. оң 1), 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 буука “бука” (Тон. бат.5), 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 бузкуунча “талкалангыча (жоо)” (Онг. оң 1), 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 кууб(у)р(а)п “чогулуп” (К.Ч., түш.27) сөздөрүндө бар деп эсептөөгө белгилөөгө болот.

Ичке кен эриндүү созулма **өө** тыбышын 𐰽 жана 𐰽 тамгалары чогуу келген сөздөрдө бар. Енисей жазма эстеликтеринин тилинде көөк “көк” сөзүндө созулма бар экенин болжолдоого болот: 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 көөк бөри “көк бөрү” (Е 98), 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 көөк т(е)нриде “көк асманда” (Е 10). Монголиядагы жазууларда 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 Көөгмен (топоним) (Тон. түн.4), 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 көөнлүңче “каалаганыңдай” (Тон. түн. 8). 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 көөртиг “көрдүк” (Онг., 7). Акыркы мисалдардагы көрүнүштү созулма үндүү деп аган саноого болот. Анткени, “Ү/Өкөгмен”, “ү/өкөнлүңче”, “ү/өкөртиг” деген варинаттар тарыхый жана азыркы түрк тилдеринин фактылары менен далилденбейт.

Ичке кууш эриндүү созулма **үү** тыбышы Монголиядагы жазма эстеликтериндеги төмөнкү сөздөрдө катышкан деп эсептейбиз: 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 күүчл(ү)г “кучтүү” (Онг., оң 4), 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 Күүли-Чор (К.Ч. 2), 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 Күүл Тодун (адам аты) (Ихе Асхете, 1 арткы бет 1), 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 күүрег “тыңчы” (Тон. түн.5). Күл Тигин жана Билге Каган жазма эстеликтерде 𐰽𐰺𐰍𐰏 күн “күн” (К.Т.

түш.1; Б.К. түн. 11) деп жазылган сөздүн Тонюкук жазма эстелигинде 𐰽𐰺𐰍𐰏 күн “күн” (Тон. чыг. 3; түш.2) деп жазылышы аталган жазма эстеликтин тилинде “күн” созулма үндүү менен айтылгандыгынан кабар берет. Енисей жазма эстеликтеринен Означенное Иде 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 Күү Чекүл Тутук (Е 25) деген адам аты кездешет.

Жыйынтыктап айтканда, үндүүнү билдирген тамгалардын жазылышындагы өзгөчөлүктөр байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтеринин тилинде алгачкы созулма үндүүлөр системалуу мүнөздө сакталбагандыгынан кабар берет. Созулма үндүүлөр ошол доордогу тилдик жамааттын бардыгына тегиз жайылбастан, жазма эстеликтерди жазган уруулардын тилинде обочолонуп колдонулган деп эсептөөгө болот. Себеби, Орхон жазууларында 𐰽𐰺𐰍𐰏 аат “ат, ысым” сөзүнүн Енисей, Талас, Кочкор жазууларында 𐰽 ат деп жазылышын гана көрө алабыз. Орхон жазма эстеликтериндеги мындай сөздөргө 𐰽𐰺𐰍𐰏 кыл- “кыл-, жаса-”, 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 буука “бука”, 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 кууб(у)р(а)п “чогулуп” сыяктуу сөздөрдү да кошууга болот. Енисей жазууларында болсо, 𐰽𐰺𐰍𐰏 көөк “көк”, 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 билгээм “билгиликтүүм, акылманым” ж.б. сыяктуу сөздөрдө созулма үндүүлөр бар. Бул шартта байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтериндеги созулма үндүүлөр маселеси бул доордун тилинин диалектилик өзгөчөлүктөрүн изилдөө аркылуу толук чечилиши ыктымал деген ойдобуз.

Шарттуу кыскартуулар

Б.К. – Билге Каган жазма эстелиги

Е – Енисей жазма эстелиги

К.Т. – Күл Тигин жазма эстелиги

К.Ч. – Күли Чор жазма эстелиги

М.Ч. – Моюн Чор жазма эстелиги

Онг. – Онгин жазма эстелиги

СИГТЯ-Ф – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: фонетика

Тон. – Тонюкук жазма эстелиги

түш. – түштүк

түн. – түндүк

чыг. – чыгыш

бат. – батыш

Адабияттар

1. Alimova C., Kirgiz Türkçesinde Asli Ünlü Uzunlukları// Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları, Volume 2/2 Spring 2007, 28-40.

2. Tekin T., Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul, 2003.

3. Tuna O.N., Köktürk ve Uygurcada Uzun Vokaller//Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1960, 2.Baskı, Ankara, 1988, 213-282.

4. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971.

5. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпиграфы: Тексты и исследования, -М., 1997.

6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхы I. Созулма үндүүлөр жана дифтонг, -Б., 1995.

7. Усеев Н., Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер, -Б., 2011.

8. Ряснянен М. Р., Материалы по исторической фонетике тюркских языков, -М., 1955.

9. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: фонетика / Отв.ред. Э. Р. Тенишев, -М., 1984.

10. Щербак А. М., Сравнительная фонетика тюркских языков, Ленинград, 1970

11. Юдахин К. К., Киргизско-русский словарь. -Ф., 1985.

АРАБ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН БАПТАРЫ 1-макала

Араб грамматикасынын эң башкы өзгөчөлүктөрүнүн бири – этиш баптары менен этиштен жасалган зат атоочтордун (масдарлар) болушу. Үч үнсүздөн турган этиш баптарынын саны 15ке жетет, алардын ичинде 10 бап өтө активдүү колдонулат. Аларды араб тилчилери «فعل» модели менен белгилешсе, европалык жана орус тилчилери рим цифралары менен номерлейт. Баптар жөнөкөй этиш формаларынын курамындагы муундуу үнсүздөрдүн катарлаш келгени, аракеттарынын (кыска үндүү тыбыштарынын) орун өзгөртүүсү, же муун курамына башка үнсүз тыбыштардын кошулуусу аркылуу жасалат. Ар бир бап белгилүү бир кыймылдык (этиш) маанини билдирет. Ар бир баптагы этиш учур-келер чак формаларга, жекелик, экилик, көптүк сандарга, жактарга, мамилелерге жана ыңгайларга карата өзгөрөт. **Баптар:**

I فَعَلَ	VI تَفَاعَلَ	XI اِفْعَالٌ
II فَعَّلَ	VII اِنْفَعَلَ	XII اِفْعُوْعَلٌ
III فَاعَلَ	VIII اِفْعِلَ	XIII اِفْعُوْلٌ
IV اَفْعَلَ	IX اِفْعَلْ	XVI اِفْعُنْ
V تَفَعَّلَ	X اِسْتَفْعَلَ	XV اِفْعَتَلَى

XI-ден XV-ге чейинки баптар абдан сейрек колдонулат. Бардык эле этиштер бул баптардын баарында колдонула бербейт. Бул макалада 4 бап менен таанышып чыгабыз.

I бап فَعَلَ

I баптагы этиштер үч түрдүү болушат, алар этиштин эң жөнөкөй үлгүлөрү катары белгилүү, алар: فَعَلَ, فَعِلَ, فَعُلَ. Этиштин биринчи жана үчүнчү аракеттары – фатха (-a) ал эми ортоңку аракет фатха (-a) да, касра (u), же дамма (v) да болушу мүмкүн. Ортоңку үнсүзүнө дамма (v) аракет коюлган этиш өтпөс, ал эми фатха (-a) менен касра (u) коюлган этиш өтмө да, өтпөс да этиш болот.

Араб тилиндеги учур чак жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнбөйт, ал төмөнкүдөй жасалат:

Учур чактын формасы өткөн чактын уңгусунан жасалат, уңгудагы биринчи үнсүз тыбыш үндүүдөн ажыратылып ага **сүкүн** коюлат да, анын алдына кызматчы тамгалардын бири коюлат, экинчи үнсүз үч аракеттин бирине ээ болот. Оболу алдына коюлуучу (префикс) кызматчы тамгаларга көңүл бөлсөк, белгилүү араб тилчиси Мухаммад ибн Салих «Шарх аль-Ажрумий», (Аль-Ажрумийнин түшүндүрмөсү) аттуу эмгегинде мындай дейт: «Учур-келер чак – (префикс) кызматчы тамгалардын бири коюлгандыгы менен белгилүү. Алар болгону төрт тамга, аларды мен унутпоо үчүн: اَنْثَبُ деген маанини берген сөзгө бириктирип койдум» (Аль-Ажрумий, 65). Эгер учур чак форма اُ (-a, алиф) (префикси) менен башталса, I жактын жекелик санын билдирет, **мисалы:** اَكْتُبُ (актубу) «жазып жатам», «(мен) жазып жатам» дегенди туюндурат. Эгер учур чак форма نُون (нун) (префикси) менен башталса, I жактын көптүк санын билдирет, **мисалы:** نَكْتُبُ (нактубу) «жазып жатабыз», «(биз) жазып жатабыз» дегенди туюндурат. Эгер учур чак форма ياء (йа) (префикси) менен башталса, III жактын жекелик сандыгы аял тегинен башкаларын билдирет, **мисалы:** يَكْتُبُ (йактубу) «жазып жатат», «(ал) жазып жатат» дегенди туюндурат. Эгер учур чак форма تاء (та) (префикси) менен башталса, II жакты жана III жактын жекелик сандыгы аял тегин билдирет, **мисалы:** تَكْتُبُ (тактубу) «(сен) жазып жатасың», «(ал) жазып жатат» дегенди туюндурат.

Кыргыз тилинде учур чактагы кыймыл-аракетти өзүнөн-өзү иштелгендей мааниде көрсөткөн этиш, тагыраак айтканда, туюк мамиленин –ыл (-ил, -ул, -үл, -л) мүчөсүнүн улануусу менен жасалса, **мисалы:** чачылат, ачылат, оңолот, жасалат ж.б., араб тилинде учур чакты билдирген يُفْعَلُ (йафалу) يُفْعَلُ (йафулу) يُفْعَلُ (йафилу) үлгүлөрүнөн (моделдерден) төмөнкү жол аркылуу жасалат. Уңгунун алдында келген биринчи (йа) префикси (йу) префикси менен алмашат да, ортоңку үнсүз уңгунун кыска үнсүзү дайыма (a) фатхалуу болуп келет. Ошондо жогорудагы учур чактын моделдери төмөндөгүдөй (туюк мамилени) моделине өзгөрүлөт: يُفْعَلُ (йуфалу) يُفْعَلُ (йуфалу) يُفْعَلُ (йуфалу). **Мисалы:** «жазат-жазылат» (йактубу-йуктабу) يُكْتُبُ - يُكْتُبُ ; «отурат-отурулат» (йаажлису-йужласу) يُجْلِسُ - يُجْلِسُ ; «жабат – жабылат» (йафтаху-йуфтаху) يُفْتَحُ - يُفْتَحُ

Эми этиштин ички флекциясына назар салып этиштин эң жөнөкөй I баптагы үлгүлөрүн алсак: фаула

(өткөн чак) **йафулу** (учур чак) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**; **фаила** (өткөн чак) **йафилу** (учур чак) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**; **фаала** (өткөн чак) **йафалу** (учур чак) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**

Мисалда көрүп тургандай, учур чактын формасын жасоодо өткөн чактын формасында келген этиштин (атайын белгиленген) экинчи үнсүз уңгунун харакатына (кыска үндүүгө) көп көңүл бурулат. Эгер өткөн чактын формасында келген этиштин экинчи үнсүз уңгусу дамма **(-у)** менен келсе, учур-келер чактын формасы ошол эле тыбышта келет. **Мисалы:** кылды – кылып жатат (**фаула-йафулу**) **فَعَلَ** – **يَفْعُلُ**; «чоңойду – чоңоюп жатат» (**кабура-йакбуру**) **كَبَرَ** – **يَكْبُرُ**

Өткөн чактын формасында келген этиштин экинчи үнсүз уңгусу касра **(-и)** менен келсе, учур-келер чактын формасы көбүнчө фатха **(-а)** менен келет. **Мисалы:** кылды – кылып жатат (**фаила-йафалу**) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**; «билди – билип жатат» (**алима-йаламу**) **عَلِمَ** – **يَعْلَمُ**

Эгерде өткөн чактын формасында келген этиштин экинчи үнсүз уңгусу фатха **(-а)** менен келсе, учур-келер чактын формасында көбүнчө дамма **(-у)** менен келет. **Мисалы:** кылды – кылып жатат (**фаала-йафулу**) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**; «жазды – жазып жатат» (**катаба-йактубу**) **كَتَبَ** – **يَكْتُبُ**

Фатха жана касра болуп да келет, бирок сейрек. **Мисалы:** кылды – кылып жатат (**фаала-йафалу**) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**; «кетти – кетип жатат» (**захаба-йазхабу**) **ذَهَبَ** – **يَذْهَبُ**; кылды – кылып жатат (**фаала-йафилу**) **يَفْعُلُ** – **فَعَلَ**; «отурду-отурат» (**жаласа-йажлису**) **جَلَسَ** – **يَجْلِسُ**

II бап **فَعَّلَ**

Бул бап уңгунун экинчи үнсүз тамгасынын экөөңө айлануусу менен уюшулат. **فَعَّلَ** (**дарраба**) – катуу урду, биринчи үнсүздүн алдына **(у)** даммалуу префикс коюлуп, уңгунун экинчи катарлаш келген үнсүз тамгасы **(и)** касрага айланат да, этиштин аягына учур чактын чакчылы **(у)** келет: **يُضَرِّبُ** (**йударрибу**) «катуу урууда, катуу уруп жатат»;

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси ар түрдүү оттенктордо келген кыймылдын күчөгөндүгүн билдирет:

а) көп күч жумшалган кыймылдын күчөгөндүгүн билдирет. **Мисалы:** **ضَرَبَ** – **يُضَرِّبُ** (**дарраба-йударрибу**) «катуу урду – катуу урууда»; **ضَرَبَ** I бапта (уруу, (ал) урду) маанини берген болсо, II бапта **يُضَرِّبُ** (катуу уруу (ал катуу урду) деген мааниге ээ болуп калды.

б) кыймылдын кайталануусун билдирет. **Мисалы:** **جَوَلَ** – **يُجَوِّلُ** (**жаувала-йужаувилу**) «кыдырды – кыдырууда»; **جَوَلَ** I бапта (кыдыруу, (ал) кыдырды) бир жолку маанини берген болсо, II бапта **يُجَوِّلُ** көп жолу кайталанган мааниге ээ болуп калды.

в) кыймылдын бир топ объектиге багытталганын билдирет. **Мисалы:** **عَلَّقَ** – **يُعَلِّقُ** (**галлака-йугаллику**) «көп эшикти жапты – көп эшикти жабууда»; **عَلَّقَ** I бапта (жабуу, (ал) жапты) бир эшикти жапкандыгын билдирсе, II бапта **يُعَلِّقُ** көп эшикти жапкандыгын билдирип калды.

г) кыймылдын ар тарапка таралганын билдирет. **Мисалы:** **فَرَّقَ** – **يُفَرِّقُ** (**фаррака-йуфаррику**) «(ар тарапка) чачты – (ар тарапка) чачууда»; **فَرَّقَ** I бапта (төшөдү – (ар тарапка) төшөөдө». **فَرَّقَ** I бапта (бөлүү, (ал) бөлдү) маанини билдирген болсо, II бапта **يُفَرِّقُ** ар тарапка чачуу, таркатуу маанини билдирип калды.

д) кыймылдын кылдаттык менен аткарылгандыгын билдирет. **Мисалы:** **نَقَشَ** – **يُنَقِّشُ** (**наккаша-йунаккишу**) «(жүндү) таза, кылдаттык менен тарады, тазалады – тазалоодо»; **نَقَشَ** I бапта (жулуу, (ал) жулду) маанини билдирген болсо, II бапта **يُنَقِّشُ** таза, кылдаттык тазалоо таркатуу маанини билдирип калды.

е) кыймылды көп субъект аткаргандыгын билдирет. **Мисалы:** **بَرَّكَ** **النَّعَمُ** (**баррака аннааэму**) «төөлөр чөгөлөштү»; **بَرَّكَ** **النَّعَمُ** (**йубаррика аннааэму**) «төөлөр чөгөлөшүүдө»; **مَوَّتَ** **الْمَالُ** (**маавата аль-маалу**) «өлөт, мал кырылды»; **مَوَّتَ** **الْمَالُ** (**йумаувиу аль-маалу**) «мал кырылууда»;

2. Кыймылдын күчөгөндүгүн натыйжасында себептүүлүк кырдаал пайда болот, кыймылды аткарып жаткан субъект ошол кыймылдын чыгышына, же башка субъектинин кыймылга келүүсүнө себепкер болгонун билдирет. **Мисалы:** **بَلَغَ** – **يُبَلِّغُ** (**баллага-йубаллигу**) «жеткирди – жеткирүүдө»; **كَسَّرَ** – **يَكْسِرُ** (**кассара-йакассиру**) «көбөйттү – көбөйтүүдө». **بَلَغَ** I бапта (жетүү, (ал) жетти) маанисин берген болсо, II бапта **يَكْسِرُ** (жеткирүү (ал жеткирди) деген мааниге ээ болуп калды.

III бап فَاعِلْ

Уңгунун биринчи үнсүз тамгасынан кийин созулма үндүүнүн келүүсү аркылуу уюшулат: *كَاتَبَ* *каатаба* «бирөөгө кат менен кайрылды». Бул баптагы этиштердин алдындагы биринчи үнсүздүн алдына (у) даммаллуу префикс коюлуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгу үнсүз тамгасы (и) касрага айланат да, этиштин аягына учур чактын чакчылы (у) келет: *يُكَاتِبُ* (*йукаатибу*) – «бирөөгө кат менен кайрылууда».

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Кыймылдын кимдир бирөөгө, же бир максатка карай багытталгандыгын билдирет. **Мисалы:** – *كَاتَبَ* *كَاتَبَ* (*каатаба-йукаатибу*) «(бирөөгө кат менен) кайрылды – (бирөөгө кат менен) кайрылууда»; *يُخَاتِبُ* – *يُخَاتِبُ* (*хаахиана-йухаахиину*) «бирөөгө орой мамиле жасады – бирөөгө орой мамиле жасоодо». I бапта (жазуу, (ал) жазды) деген маанини берген болсо, II бапта *كَاتَبَ* бирөөгө кат менен кайрылды деген мааниге ээ болот.

2. Өзүнүн кыймылында көздөгөн бир максатка жетүү аракетин билдирет. **Мисалы:** *خَادَعُ* – *يُخَادِعُ* (*хаадаа-йухаадиу*) «(алдайын деп аракеттенди – алдайын деп аракеттенүүдө»; *غَالِبُ* – *يُغَالِبُ* (*гаалаба-йугаалибу*) «жеңейин деп аракеттенди – жеңейин деп аракеттенүүдө». I бапта (алдоо, (ал) алдады) маанисин берген болсо, II бапта *خَادَعُ* алдайын деп аракеттенди деген мааниге ээ болот.

3. Жарышуу, эрегишүү маанилерди билдирет. **Мисалы:** *سَابَقَ* – *يُسَابِقُ* (*саабака-йусаабику*) «озуп кетүүгө аракеттенди, жарышты – озуп кетүүгө аракеттенүүдө, жарышууда»; *فَاحَرَ* – *يُفَاحِرُ* (*фаахара-йуфаахиру*) «(атак-даңка жетти – атак-даңка жетүүдө». I бапта (озуп кетүү, (ал) озуп кетти) маанисин берген болсо, II бапта *سَابَقَ* озуп кетүүгө аракеттенди, жарышты деген мааниге ээ болот.

4. «Чыдоо», «баштан кечирүү» маанилерди билдирет. **Мисалы:** *كَابَدَ* – *يُكَابِدُ* (*каабада-йукаабиду*) «кайгы-капаны баштан кечирди – кайгы-капаны баштан кечирүүдө»; *كَابَدَ* I бапта (кыйноо, (ал) кыйнады) маанини берген болсо, II бапта *كَابَدَ* кайгы-капаны баштан кечирди деген мааниге ээ болуп калды.

5. Кээде өзүнө таандык маанисин жоготуп, себептүүлүк, же нейтралдуу кыймылды билдирет. **Мисалы:** *ضَاعَفَ* – *يُضَاعِفُ* (*даааафа-йудаааифу*) «эки эсе көбөйттү – эки эсе көбөйтүүдө»; *سَافَرَ* – *يُسَافِرُ* (*саафара-йусаафиру*) «сапарга чыкты – сапарга чыгууда»; *سَاعَدَ* – *يُسَاعِدُ* (*саааада-йусаааиду*) «жардам берди – жардам берүүдө». I бапта (кыйноо, (ал) кыйнады) маанини берген болсо, II бапта *كَابَدَ* кайгы-капаны баштан кечирди деген мааниге ээ болуп калды.

IV бап أَفْعَلْ

Уңгунун биринчи үнсүз тамгасынын алдына «а» префикс коюлуусу менен уюшулат: *أَجَلَسَ* (*ажласа*) «отургузуу – (ал) отургузду». Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: алдына келген «а» префикси (у) дамага алмашылып, аяккы уңгудан мурун келген уңгуда үнсүз тамгасы (и) касрага айланат да, этиштин аягына учур чактын чакчылы (у) келет: *يُجْلِسُ* (*йужлису*) «(ал) олтургузуп жатат, (ал) олтургузууда».

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – себептүүлүк.

а) кимдир бирөөнү кыймылды аткарууга козгоо. **Мисалы:** *جَلَسَ* (*жаласа*) «отуруу (ал отурду)» – *أَجَلَسَ* (*ажласа*) «отургузуу – (ал) отургузду», учур чак формасы – *يُجْلِسُ* (*йужлису*) «отургузуп жатат – (ал) олтургузууда. *خَرَجَ* (*хаража*) «чыгуу (ал чыкты)» – *أَخْرَجَ* (*ахража*) «чыгаруу – (ал) чыгарды», учур чак формасы – *يُخْرِجُ* (*йухрижу*) «чыгарып жатат – (ал) чыгарууда.

б) кандайдыр бир абалды козгоо. **Мисалы:** *خَزَنَ* (*хазина*) «кайгыруу (ал кайгырды)» – *أَخَزَنَ* (*ахзана*) «кайгыга салуу – (ал) кайгыртты», учур чак формасы – *يُخْزِنُ* (*йухзину*) «кайгыртып жатат – (ал) кайгыртууда». *قَصَرَ* (*касара*) «кыска болуу (ал кыскарды)» – *أَقْصَرَ* (*аксара*) «кыскарттуу – (ал) кыскартты», учур чак формасы – *يُقْصِرُ* (*йуксиру*) «кыскартып жатат – (ал) кыскартууда».

2. Өтмө этиштер болсо, эки ирет өтмөлүү болуп калат. **Мисалы:** *نَشِقَ* (*нашика*) «дем алуу (ал дем алды)» – *أَنْشَقَ* (*анишака*) «дем алдырды», учур чак формасы – *يُنْشِقُ* (*йунишику*) «дем алдырып жатат – (ал) дем алдырууда». *نَطَقَ* (*натака*) «сүйлөө (ал сүйлөдү)» – *أَنْطَقَ* (*антака*) «(ал) сүйлөттү», учур чак формасы – *يُنْطِقُ* (*йунтику*) «сүйлөтүп жатат – (ал) сүйлөтүүдө».

3. Кандайдыр бир кыймылга, же абалга уруксат берүү. **Мисалы:** *طَلَقَ* (*талака*) «бошотуу (ал бошотту)» –

أَطْلَقَ (атлака) «бошотууга уруксат берди», учур чак формасы – يُطْلِقُ (йутлику) «бошотуп жатат, (ал) бошотууда».

4. Кээде бул баптагы этиш I баптагы этиштин кыймылына оң жооп берүү, орундатууга макулдугун билдирген маанини берет. Мисалы: طَلَبَ (талаба) «талап кылуу (ал талап кылды)» – أَطْلَبَ (атлаба) «талабын орундатты», учур чак формасы – يُطْلِبُ (йутлибу) «талабын орундатып жатат, (ал) талабын орундатууда». صَرَخَ (сараха) «жардамга чакыруу, (ал жардамга чакырды)» – أَصْرَخَ (асрака) «жардам берүү, (ал) жардам берди», учур чак формасы – يُصْرِخُ (йунтику) «сүйлөтүп жатат (ал) сүйлөтүүдө». خَاشَنَ – يُخَاشِنُ (хаашана-йухаашину) «бирөөгө орой мамиле жасады – бирөөгө орой мамиле жасоодо».

5. I бапта келген маанидеги кыймылды четтетүү, жоюу. Мисалы: شَكَ (шакаа) «арыздануу (ал арызданды)» – أَشْكَى (ашкаа) «арыздануу себебин жоюу», учур чак формасы – يُشْكِي (йушки) «арыздануу себебин жоюп жатат, арыздануу себебин жоюуда».

Адабияттар

1. Аббас Хасан «Ан-нахву аль-ваафи», Толук грамматика.
2. Абдуль-Кадыр Абу Шариф жана Ибрахим ас-Сейид ж.б., Араб тили.
3. Абу Кадир Абу Шариф, Ибрахим ас-Саид ж.б., «Араб тили»
4. Абу Муса Илса ибн Абдулазиз аль-Жузулия «Мукадимату аль-Жузулияту фин-нахви», Араб тилинин грамматикасы
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.
6. Юсуф аль-Хумади Мухаммад, Мухаммад аль-Шанафи, Мухаммад Шакик «Аль-Каваид аль-Асасияти фин-Нахви ва Сарф». Араб тилинин грамматикасы, морфологиясы

Кошмоков К. С., БГУ

АРАБ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИН БАПТАРЫ 2-макала

V бап تَعَلَّ

II бапка өздүк мамилени билдирген «та-» префиксинин жардамы менен уюшулат. Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: этиштин алдына (y) даммалуу префикс коюулуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгуда үнсүз тамгасы өзгөрбөйт, этиштин аягына учур чактын чакчылы (y) келет: تَعَلَّ (йатакалладу) «мойнуна тагынат, (ал) тагынууда»,

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – кайтма, өздүк мамиле, атап айтканда:

а) кыймыл-аракеттин субъектиге багытталганы.

Мисалы:

تَعَلَّ (такаллада) «мойнуна (өзүнүн) тагынуу, асынуу (кылыч, мончок ж.б.)» – قَلَّدَ (каллада) «(бирөөнүн) мойнуна тагуу, асуу», учур чак формасы – يَتَعَلَّلُ (йатакалладу) «мойнуна тагынат, (ал) тагынууда».

б) II бапта кыймылды жарыялоо (кимдир-бирөөнү бир нерсеге тендеп жарыялоо) маанисин билдирсе, бул бапта ошолор өздүк мамилеге айланат.

Мисалы:

تَكَبَّرَ (такаббара) «текеберленүү (өзүн текебер саноо (ал текеберленди))» – كَبَّرَ (каббара) «бирөөнү текебер санады, учур чак формасы – يَتَكَبَّرُ (йатакаббару) «өзүн-өзү текебер санап жатат, (ал) текеберленүүдө».

в) өзүнө кандайыр бир жоопкерчиликти, же сыпатты кабыл алуу маанини билдирип калат.

Мисалы:

تَوَالَّى (таувалла) «башкаруу жоопкерчиликти моюнга алуу» – وَالَيَ (увалла) «башкаруу жоопкерчилигин бирөөгө тапшыруу, учур чак формасы – يَتَوَالَّى (йатауваллау) «башкаруу жоопкерчилигин мойнуна алып жатат, алууда».

2. II бапта келген кыймыл-аракетти жай, созулуп өтүшүн билдирет.

Мисалы:

نَجْرَعُ (*тажарраа*) «сууну уртам-уртам менен, акырын ичти» – جَرَعُ (*жарраа*) «суу ичти», учур чак формасы – يَنْجَرَعُ (*йатажаррау*) «уртам-уртам менен, акырын суу ичип жатат, (ал) ичүүдө».

VI бап نَفَاعِلُ

III бапка өздүк мамилени билдирген **та-** префиксинин улануусунун жардамы менен уюшулуп, кош мамилени билдирип калат. Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: этиштин алдына (**у**) даммалуу префикс эмес, а (**а**) фатхалуу префикс коюлуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгу үнсүз тамгасы эч кандай өзгөрүүгө дуушар болбойт, этиштин аягына учур чактын чакчылы (**у**) келет: يَكْتَابُ (*йатакаатабу*) «кат жазышып жатат, (ал) кат жазышууда».

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – кош мамиле, тагыраак айтканда, кыймыл-аракет бир эмес, бир нече субъекти тарабынан аткарылганын билдирет.

Мисалы:

يَكْتَابُ (*такаатаба*) «кат жазышты (бири-бири менен)» – كَاتَبَ (*каатаба*) «(кат жазды)», учур чак формасы – يَتَكْتَبُ (*йатакаатабу*) «кат жазышып жатат, (ал) кат жазышууда».

2. «Бир нерсе өндүү болуу, сыңары» маанисин билдирет.

Мисалы:

يَمُوتُ (*тамаавата*) «өлүмүш болду» – مَاتَ (*мата*) «өлдү», учур чак формасы – يَمُوتُ (*йутамаавату*) «өлүмүш болуп жатат».

يُمَارِضُ (*тамаарада*) «оорулуу сыяктуу болду» – مَرِضَ (*марида*) «ооруду», учур чак формасы – يُمَارِضُ (*йатамаариду*) «оорулуу сыяктуу жүрөт».

VII бап اِفْعَالُ

I бапка **ин-** префиксинин уланышынын жардамы менен уюшулуп, өздүк мамилени билдирип калат. Бул баптагы этиштердин учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: этиштин алдына (**а**) фатхалуу префикс коюулуп, аяккы уңгудан мурун келген уңгу үнсүз тамгасы (**и**) касрага айланып, этиштин аягына учур чактын чакчылы (**у**) келет: يَنْفَرِدُ (*йанфариду*) «(өзүн) жалгыз тутуп (обочолонуп) жатат, (өзүн) жалгыз тутууда».

Бул бапта келген этиштер бир нече маанилерди берет:

1. Эң негизги мааниси – өздүк мамиле (туюк ыңгайга өтүп кетет).

Мисалы:

يَنْفَرِدُ (*инфарада*) «(өзүн) жалгыз тутуу, башкалардан бөлүнүп өзүнчө болуу» – فَرَدَ (*фарада*) «(жалгыз болуу)», учур чак формасы – يَنْفَرِدُ (*йанфариду*) «(өзүн) жалгыз тутуп жатат, (өзүн) жалгыз тутууда».

2. «Туюк ыңгайдын маанисин билдирет.

Мисалы:

يَنْكَسِرُ (*инкасара*) «сынды» – كَسَرَ (*касара*) «сындырды», учур чак формасы – يَنْكَسِرُ (*йанкасиру*) «сынып жатат».

VIII бап اِفْعَالُ

I бапка **та-** префиксинин уланышы менен жасалып, бирок кошулуу жолунда ал инфикске айланат да, биринчи уңгунун ордун ээлейт: يَجْتَمِعُ (*ижтамаа*) «(чогулуу) чогулду», учур чак формасы – يَجْتَمِعُ (*йажтамиау*) «(чогулуп жатат)».

1. Эң негизги мааниси – өздүк мамиле (кыймылдын субъектинин өзүнө багытталганын билдирет).

Мисалы:

يَجْتَمِعُ (*ижтамаа*) «(чогулуу) чогулду» – جَمَعَ (*жамааа*) «(чогултуу)», учур чак формасы – يَجْتَمِعُ (*йажтамиау*) «(чогулуп жатат)».

2. «Субъект үчүн жасалган кыймылды билдирет.

Мисалы:

يَقْطِفُ (*иктатафа*) «өзүнө алма, мөмө үзүп алуу» – قَطَفَ (*катара*) «мөмө үзүү», учур чак формасы – يَقْطِفُ (*йактатифу*) «үзүп жатат».

IX бап اِفْعَلْ

Бул бап унгунун үчүнчү үнсүз тамгасынын катарлаш болуп (эки тамгага айлануу жолу менен) жана биринчи уңгунун алдына **а** (*алиф*) **и**-менен айтылуу жолу менен уюшулат (*ифағлла*). Мааниси жагынан бул бап өзгөчө орунда ээлейт. اِفْعَلْ (*афалу*) моделинде келген, түс, же мүчө айыптарын жана ошол түстөрдүн жаралышын, ошол сыпаттарга ээ болуусун билдирген сын атоочтор менен байланышта болот.

Мисалы:

اِحْمَرُ (*ихмарра*) «кызаруу (ал кызарды)» – اَحْمَرُ (*ахмару*) «кызыл» (сын атооч), I бапта حَمَرٌ (*хамира*) «жини келип кызарып кетүү, жинденүү», II бапта حَمَّرَ (*хаммара*) кызыл менен жазуу, кызыл белги коюу, учур чак формасы يَحْمَرُ (*йахмарру*) «кызарып жатат».

اِسْوَدَّ (*исвадда*) «караюу (ал карарды)» – اَسْوَدَّ (*асваду*) «кара» (сын атооч), I бапта سَوَدَّ (*савида*) «кара болуу», II бапта سَوَّدَ (*саввада*) кара менен жазуу, кара белги коюу, карартуу, учур чак формасы يَسْوَدُّ (*йасвадду*) «карайгып жатат».

اِخْدَبَ (*ихдабба*) «бүкүрөйүп калуу» – اَخْدَبَ (*ахдабу*) «бүкүр» (сын атооч), I бапта خَدَبَ (*хадиба*) «бүкүр болуу, ийилген», учур чак формасы يَخْدَبُ (*йахдаббу*) «бүкүрөйүп жатат», келер чак формасы – سَيَخْدَبُ (*сайахдабу*) «бүкүрөйт», буйрук ыңгай формасы – اِخْدَبْ (*ихдабба*) «бүкүрөй».

X бап اِسْتَفْعَلَ

I бапка **иста**- префиксинин жана **и** менен келген «уасылдык алифтин» кошулушунун жардамы менен уюшулат. Учур чак формасы төмөндөгүчө уюшулат: биринчи (**и**) префикс (**йа**) префиксине айланат, акыркы уңгундан мурун келген уңгу үнсүз (**и**) касралуу болот, аягына учур чактык (**у**) чакчыл жалганат: اِسْتَعْلِمُ (*йастаслиму*) «моюн сунуп жатат».

Бул бапта келген этиштердин берген маанилери:

1. Эң негизги мааниси – IV баптын өздүк мамилесин билдирет.

Дагы эскерте кетчү нерсе, өздүк мамилени билдирген баптардын ичинен араб тилинде ушул баптан уюшулган модель (форма) көбүрөөк колдонулат жана кеңири таркалган.

Мисалы:

اِسْتَسْلَمَ (*истаслама*) «моюн сунуу, багынуу» – اَسْلَمَ IV бап (*аслама*) «бирөөгө берип жиберүү», учур чак формасы – يَسْتَسْلِمُ (*йастаслиму*) «моюн сунуп жатат».

2. «Бир нерсени өзү үчүн жасагандык» маанисин билдирет.

Мисалы:

اِسْتَخْرَجَ (*истахража*) «өзүнө бир нерсе чыгаруу аракетин менен чыгаруу» – خَرَجَ (*хаража*) «чыгаруу», учур чак формасы – يَسْتَخْرِجُ (*йастахрижу*) «чыгарып жатат».

3. Атоочтон жасалган этиштерден «бирөөнү бир милдетке дайындоо» маанисин билдирет. **Мисалы:**

اِسْتَخْلَفَ (*истахлафа*) «өзүнүн орун басары кылып дайындоо» – خَلَفَ، خَلِيفَةً (*халафун*), (*халифа*) «орун басар», учур чак формасы – يَسْتَخْلِفُ (*йастахлафу*) «орун басар кылып дайындап жатат».

4. Көбүнчө «I бапта келген кыймыл-аракеттерди субъектинин пайдасына орундалуусун сурануу, же ошого жетүү» маанисин билдирет. **Мисалы:**

اِسْتَعْفَرَ (*истагфара*) «кечирим суроо» – عَفَرَ (*гафара*) «кечирүү», учур чак формасы – يَسْتَغْفِرُ (*йастагфару*) «кечирим сурап жатат».

اِسْتَأْذَنَ (*истагазана*) «уруксат суроо» – أَذَنَ (*гафара*) «уруксат берүү»;

اِسْتَفْهَمَ (*истафхама*) «түшүндүрүп коюуну суроо» – أَفْهَمَ (*афхама*) «түшүндүрүү»;

اِسْتَعْلَمَ (*истагалама*) «билдирип коюуну суроо» – أَعْلَمَ (*агалама*) «билдирип коюу»;

اِسْتَكْرَهَ (*истаксара*) «бир нерсени көп болуп берилүүсүн суроо» – اِسْتَكْرَهَ بِخَيْرِهِ (*истаксара би хайрихи*) «бирөөгө көптөгөн жакшылыктарды каалоо».

Баптардын эң негизги маанилери мына ушундай. Араб тилинде кыймыл-аракетти билдирген этиштердин баары мына ушул жогоруда айтып өткөн маанилерди билдирген баптардын моделинде гана түзүлөт. Тактап айтканда, ушул моделдерде келген араб сөзү, сөзсүз, этиш болууга тийиш. Араб тилинин бирден-бир өзгөчөлүгү да мына ушунда, алар бардык сөздөрдү кандайдыр бир модель (форма) аркылуу жасашат. Ошол модель аркылуу сөз затты, сапатты, санды, кыймыл-аракетти же ж.б.у.с., билдирип турганын даана айырмалай алабыз.

Эреже боюнча бардык этиштер ушул баптардын моделинде колдонушу керек. Этиштердин кээ бири бир бапта колдонулса, башка бапта колдонулбай калган учурлары да кезигет. Бирок, негизинен, этиштер ушул баптардын моделинде гана болоору анык. Баптардын өткөн, учур чактагы моделдери төмөндөгүчө болот.

Баптардын өткөн, учур чак формалары

Бап- тар	Өткөн чак	Учурчак	Бап- тар	Өткөн чак	Учурчак
II	فَعَلَ	يُفَعِّلُ	IX	إِفْعَلَّ	يُفَعِّلُ
III	فَاعَلَ	يُفَاعِلُ	X	اِسْتَفْعَلَ	يَسْتَفْعِلُ
IV	أَفْعَلَ	يُفْعِلُ	XI	إِفْعَالٌ	يُفَعِّلُ
V	تَفَعَّلَ	يَتَفَعَّلُ	XII	إِفْعِرْعَلْ	يُفَعِّرِعِلُ
VI	تَفَاعَلَ	يَتَفَاعِلُ	XIII	إِفْعِرْوَلْ	يُفَعِّرِوِلُ
VII	اِنْتَفَعَلَ	يَنْتَفَعِلُ	XIV	اِفْعِنَّلْ	يُفَعِّنِلُ
VIII	اِفْتَعَلَ	يُفْتَعِّلُ	XV	اِفْعَلَّى	يُفَعِّلِي

Адабияттар

1. Аббас Хасан «Ан-нахву аль-ваафи», Толук грамматика.
2. Абдуль-Кадыр Абу Шариф жана Ибрахим ас-Сейид ж.б., Араб тили.
3. Абу Кадир Абу Шариф, Ибрахим ас-Саид ж.б., «Араб тили»
4. Абу Муса Илиса ибн Абдулазиз аль-Жузулия «Мукадимату аль-Жузулияту фин-нахви», Араб тилинин грамматикасы
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.
6. Юсуф аль-Хумади Мухаммад, Мухаммад аль-Шанаби, Мухаммад Шакик «Аль-Кавайд аль-Асасияти фин-Нахви ва Сарф».

Араб тилинин грамматикасы, морфологиясы

А. Каратаева,
КТМУ

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТҮШТҮК ДИАЛЕКТИЛЕРИНДЕ БАЙЫРКЫ ТҮРКЧӨГӨ ТААНДЫК АЙРЫМ СӨЗДӨР

Байыркы түрк тили VII-VIII кылымдан, жогорку чеги XI-XIII кылымдарга чейин Орхон, Енисей жээктеринде, Чыгыш Түркстан аймагындагы түрк элдери колдонгон жазма адабий тил. Байыркы түрк тилиндеги сөздөрдүн изи азыркы түрк тилдеринин дээрлик барында айрым фонетикалык, маанилик жактан өзгөрүүлөргө учурап да, учурабай да сакталып келет. Муну менен бирге эле кыргыз тили жана диалектилеринде да байыркы түркчөгө таандык сөздөр сакталып калган. Бул макалада кыргыз адабий тилинде колдонулбаган, бирок кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде колдонулган, байыркы түрк тилине таандык болгон айрым сөздөр жөнүндө каралат. Макаланын башында байыркы түрк тили жана ал тилге таандык булактар, кыргыз тилинин диалектилерин жөнүндө учкай айтылат. Байыркы түркчө жана кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде орток болгон 11 сөз мисалдары менен берилет жана ал сөздөр башка түрк тилдеринде кандай сакталгандыгын да берүү менен мисалдар бышыкталат. Жыйынтыгында, 11 сөздүн сегизи тыбыштык да, маанилик да өзгөрүүгө учурабастан кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде сакталары байкалды. Ал эми үчөө маанилик өзгөрүүгө учураган, бирок эч кандай тыбыштык өзгөрүү болгон эмес. Үч сөздүн бирөөсүнүн мааниси такталды.

Киришүүдө баарыбызга белгилүү болгондой байыркы түрк тили түрк тилдүү элдердин эң эски жазма адабий тили болуп эсептелет. Бул тилдеги жазма эстеликтер элдин, тилдин тарыхын изилдөөдө бирден бир булак болуп саналат. Ошону менен бирге эле диалектилер да тилдердин тарыхын изилдөөдө маанилүү булак болору шексиз. Бул макалада кыргыз адабий тилинде колдонулбаган бирок кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде (КТТД) колдонулган, байыркы түрк тилдерине (БТ) таандык болгон айрым сөздөр каралат.

Байыркы түрк жазма эстеликтери

Байыркы түрк жазма эстеликтери пайда болгон мезгил VII-VIII кылым деп эсептелип, жогорку чеги XI-XIII кылымдарга чейин созулат. Байыркы түрк жазма эстеликтери эрте орто кылымда Орхон, Енисей жээктеринде, Чыгыш Түркстан аймагындагы түрк элдеринин арасында жаралган. VI-VII кылымдарда Борбордук Азиянын түрк тилдүү калктары, түрк кагандарына баш ийген калктар, төмөнкү Волгадагы, Дон, Түндүк Кавказдагы түрк калктары өз жазуулары катары колдонушкан. Бул эстеликтер ташка, кагазга руна, уйгур, брахма, согда, манихей, сирия (эстрангело) жазуусу жана араб тамгасы менен түрк тилинде жазылган чыгармалардын кеңири түрү. Негизинен байыркы түрк эстелигин руна сымал жазма түзөт.

Байыркы түрк тилине таандык тексттер: Көктүрк, Уйгур каганаты жана Караханид каганаты тексттери болуп үчкө бөлүнөт.

Көктүрк тексттери: Күл-Тегин, Билге-Каган, Тонюкук, Чойрын, Хойту Тамир, Ихе-Нур, Онгин, Көл-Ич-Чор, Алтун-Тамган-Таркан, Хангидай, Талас, Кой-Сары, Кара-Тала.

Уйгур тексттери мани, брахми жазуусу менен жазылган тексттер. Секиз Йүкмек, Алтун Йарук, Ырк Битик ж.б.

Арап тамгасы менен жазылган Караханид тексттери: Кутадгу Билиг, Дивану Лүгат-ит-түрк, Атабет-үл-Хакайык, Диван-ы Хикмет (ДТС, 1969: 6-7).

Кыргыз тилинин диалектилерин

Кыргыз тилинин диалектилерин кээ бир окумуштуулар экиге бөлсө, кээ бирлери үчкө бөлгөн: К. К. Юдахин И. А. Батмановдор түндүк, түштүк диалекти деп экиге, Б. М. Юнусалиев баш болгон башка окумуштуулар түндүк, түштүк-чыгыш, түштүк-батыш диалекти деп үчкө бөлүшкөн. Бул диалектилерди да өз ара говорлорго бөлүшкөн (Useev, UUAOABS 2009: 282). Биз да бул ишибизди Б. М. Юнусалиевдин классификациясына таянып, кыргыз тилинин диалектилерин үч бөлүктө карап, изилдөөгө түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектиликтериндеги сөздөр негиз болду. Ошондуктан бул экөөсүн кыргыз тилинин түштүк диалектилерин (КТТД) деп алдык.

Сөздөр

Алдыда, кыргыз адабий тилинде колдонулбаган, бирок кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде колдонулган, байыркы түрк тилине таандык болгон айрым сөздөрдү мисалдар менен далилдөөгө аракет кылабыз.

Аач: байыркы түркчөдө *ачка болуу, курсагы ачуу* деген маанини берген **аач** сөзү кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде, тактап айтканда, Памирлик кыргыздардын оозеки тилинде эч кандай өзгөрүүгө учурабастан, сакталып калган. Ал эми бул сөз кыргыз адабий тилинде сөз башында **аа** созулма үндүү эмес, кыска **а** менен сакталган: **аач>ач**.

➤ КТТД: Курсагы жүдө **аач** болду (*курсагы аябай ачты*) (Памир) (Мукамбаев, 2009:70).

➤ БТ: Эр **аачты** (*жоокердин курсагы ачты*) (МК 95, 17) (ДТС, 1969: 4).

Бул сөз түрк тилдеринин ичинен эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан байыркы созулма үндүү менен түркмөн, гагаузча уйгурчанын диалектилеринде да сакталган: **аач>аач**. Ал эми якутчада (**аас**) жана уйгур диалектилеринде (**ааж**) узун үндүү сакталып, бирок **ч** үнсүзү өзгөргөрүп сакталган (Севортян, 1974: 208).

Кыргыз тилиндеги созулмалар *байыркы* жана *кийинки* деп экиге бөлүнөт. **Аач** сөзүндөгү созулма үндүү да байыркы созулма үндүү болуп эсептелет. Ж. Мукамбаевдин эмгегинде Баткен-Лейлектен тартып, Жерге-Тал, Памирге чейинки аралыкта көп сөздөр байыркы созулмалар менен айтылары баяндалат: *бөөрү, каары, аалты, тээри, аарык, бааш, тоогуз*, ж.б. (Мукамбаев, 2009: 44).

Байыркы созулма үндүүлөрдүн көпчүлүк окумуштуулардын пикири боюнча түрк тилдери менен катар кыргыз тилинин көпчүлүк говорлорунда өзүнүн маанисин акырындап жоготуп, эч кандай изин калтырбаганы айтылат (Юнусалиев, 1971: 98). Бирок бул пикир кыргыз тилинин диалектилеринде байыркы созулма үндүү жок деп эсептөөгө негиз боло албайт. Себеби кийинки изилдөөлөрдө кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде байыркы созулма үндүү бар экендиги байкалган (Peкаçaғ, Bilig, 2000, 75-85, Мукамбаев, 2009: 44). Бул созулмалар өзүнүн тыбыштык абалы, даражасы, сапаты жана узуктык касиети жагынан кыска үндүүлөрдөн кескин айырмаланат (Мукамбаев, 2009: 44). Байыркы созулма үндүү кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде **аач** сөзүнөн башка **аар** (*өң*), **аары** (*чарча-*) деген сөздөрдө сакталып калган:

Аар: бул сөздө байыркы узун үндүү байкалат жана түштүк диалектинде *өң* деген маани берет. Бирок бул сөз маанилик жактан өзгөрүп, *кызгылт сары* деген маанини берип калган:

➤ КТТД: **Аар**-жүзгө каравай ажылдап койо бервесин (*өң жүзүнө карабай ажылдай бербесин*) (Жаңы-Жол) (Мукамбаев, 2009: 1181)

➤ БТ: **Аар** нен (*кызгылт сары бирдеме*) (МК I 80) (ДТС, 1969: 50).

Аагыл: (короо, уй сарай, айыл) деген сөздө байыркы узун **аа** колдонулганы менен байыркы түрк тилиндеги **агыл** менен бирдей мааниде *короо, уй сарай* деген маани берет:

➤ **Аагылда** ат бар (*сарайда ат бар*) (Баткен) (Мукамбаев, 2009: 70).

➤ **Агылым** он жылкым сансыз эрти (*короом он, жылкым сансыз эле*) (Е 47,5) (ДТС, 1969: 18).

Аары: *чарчоо, чалыгуу* деген маанидеги сөздө байыркы узун үндүү сакталып калган.

➤ КТТД: Көсөм каарыганыны билвейт, акмак **аарыганыны** билвейт (*көсөм киши карыганын, акмак киши урушуп-тартышканын билбейт*).

➤ Ойногон менен **аарыйвы**, отузда киши каарыйвы? (*оюнда киши чарчабайт, отузда киши карыйбайт*) (Памир) (Мукамбаев, 2009: 1181)

➤ БТ: Эр **аарды** (*жоокер чарчады*) (ДТС, 1969: 50)

Агыз: байыркы түркчөдө да, эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде да *ооз* деген маанини берет:

➤ КТТД: Айак - жүгүрүгү ашка, **агыз** жүгүрүгү – башка (макал) (Сузак) (Мукамбаев, 2009: 77).

➤ БТ: **Агыз** йеса көз уйадур (*ооз жесе көз уялат*) (МК 402) (ДТС, 1969: 21).

➤ Жаны адакы агрыйур **агызы** куруйур кускак болур (*анын денеси буту ооруп, оозу курган, кусат*) (ТТ VII 25 5) (ДТС, 1969: 21).

Ал эми бул сөз кыргыз адабий тилинде тыбыштык өзгөрүүгө учураган. Кыргыз тилинде кийинки созулма үндүүлөр көп кезигет. Кийинки созулмалардын көпчүлүгү сөз аягы жана сөз ичиндеги **г, б** тыбыштарынын убакыттын өтүшү менен жумшарып үндүүгө айлануусунан пайда болгон (Усеев, 2011:331). Колго алынган сөздө да аталган тыбыштык өзгөрүү бар. Тагыраак айтканда, агыз сөзүнүн ичиндеги **г** тыбышы убакыттын өтүшү менен тилдин жумшаруу законуна ылайык жумшарып, **ооз** болуп, созулма тыбышка өтүп кеткен. Бул өзгөрүү заматта болгон эмес, алгач **г** тыбышы, жумшак-жылчыкчыл **w**, андан кийин **в**, аягында **о** тыбышына өткөн. Бул процессте эринсиз тыбыштар эриндүү тыбышка өткөн себеби, **w** жана **в** тыбыштары үндүү тыбыштарды эриндештирүү касиетин ээ: **агыз>awыз>owыз>ovыз>ооз**.

Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде агыз сөзүнүн **owуз** жана **ovуз** болуп өзгөргөрүүлөрүн да жолуктурууга болот. **Owуз** Жергетал, Талас, Жаңы-Жол, Баткен, Лейлекте саталган:

➤ Барып-барып **owзу** ачылып калат (табышмак: *кепич*);

➤ Курук кашык **owуз** жыргат (*куру сына түккө турбайт*) (Мукамбаев, 2009: 682,683).

Ovуз Жергетал, Баткен, Лейлекте *атайын суу токтотуучу көлмө* деген мааниде сакталып калган:

➤ Бекер **ovуз**, белең шивер (Мукабаев, 2009: 685).

Агыз сөзү түрк тилдеринде төмөнкүдөй учурайт:

Түркия түркчө: **ağız**; азербайжанча: **агыз**; өзбекче: **агыз**; түркменчеде: **агыз**; уйгурча **эгиз**; башкуртча: **авыз**, казакча: **авыз**; татарча: **авыз**.

Агыл: **агыл** сөзү байыркы түрк тилинде да, эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде да *мал короо* деген маанини берет. Ал эми кыргыз адабий тилинде тыбыштык да, маанилик да өзгөрүүгөт учураган: сөз ичиндеги шоокумчул **г** тыбышы жумшарып уяң **й** тыбышына өткөн: **агыл>айыл**. Мааниси болсо *калк жашаган жер* деген маанини берип калган:

➤ КТТД: Уйду **агылга** байлап кой (*Уйду мал короого байлап кой*) (Мукамбаев, 2009: 77).

➤ Инек **агылда** турат (*Уй короодо турат*) (Жергетал, Памир, Баткен, Өзгөн, Сузак) (Мукамбаев, 2009: 77).

➤ **Аагылда** ат бар (*мал короодо ат бар*) (Баткен) (Мукамбаев, 2009: 70).

➤ БТ: **Агылым** он жылкым сансыз эрти (*короом он, жылкым сансыз эле*) (Е 47.5) (ДТС, 1969: 18).

➤ **Агылда** оглак тогса арыкда от өнөр (*короодо улак туулса, арыкта чөп чыгат*) (МК 45.6) (ДТС, 1969, 18).

Агыл сөзү азыркы түрк тилдеринин ичинен Түркия түркчөсүндө **ağıl**, азербайжанча **агыл**, өзбекчеде **агыл**, түркменчеде **аагыл**, уйгурчада **эгил**, кыргызчадан **айыл** болуп сакталган. Бул сөз Казакстандагы Красноводск, Небидаг, Ташавыз, Ашхабад казак диалектинде жана өзбекстандын диалектилеринде да сакталып калган (Asımkan, 2014: 62) **Агыл** сөзү эч кандай маанилик да, тыбыштык да өзгөрүүгө учурабастан түркчө, азербайжанча, өзбекчеде сакталса (**агыл>агыл**), түркменчеде, уйгурчада тыбыштык өзгөрүүгө учураган. Түркмөнчөдө сөз башындагы **а**

узун үндүү менен айтылат (**аагыл**). КТТД де тактап айтканда Баткенде түрмөндөгүдөй **аагыл** болуп да сакталган; уйгурчада **а** үндүүсү ичкепип э менен айтылат (**эгил**).

Бак: байыркы түркчөдө бак сөзү *кара-, көңүл коюп кара* деген маанини берсе, кыргыз тилинин түштүк диалектинде да ошол эле мааниде эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан сакталган: **бак>бак-**.

➤ КТТД: Кирип **бак** (*кирип көр, кирип кара*) (Ичкилик) (184).

➤ Бери **бак** (*бери кара*) (түштүк) (Мукамбаев, 2009: 184).

➤ БТ: **Бакар** эрди камакта (*бардык жерди карайт эле*) (SUV 637 9) (ДТС, 1969: 21). ;

➤ Көзи канча **бакса** бу көңли нару (*көзү менен канча караса да көңлү башка жакта*) (QBN 325 15) (ДТС, 1969: 81).

Бак- этиши кыргыз тилинин түштүк диалектинде - **Ып** чакчылы менен кошо келип *-ып көр-* деген маани да берет:

➤ Тилеп **бак** (*сурап көр*)

➤ Ойлонуп **бак** (*ойлон, ойлонуп көр*); (Мукамбаев, 2009: 18)

Ал эми бул сөз азыркы түрк тилдеринин ичинен өзбекче, түркмөнчө, уйгурчада эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан сакталган: **бак-**, азербайжанчада **бах-**, башкуртчада **баг-**, татарчада **баг-** түрүндө тыбыштык өзгөрүүгө учураган.

Илк: байыркы түркчөдө да, кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде да эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан, *алгач, биринчи* деген маанини берет.

➤ КТТД: Биз **илк** бар качан көрүштүк эле (*биз биринчи жолу качан көрүштүк эле*) (Замин) (Мукамбаев, 2009: 1276)

➤ БТ: **Илк** сен баргыл (*алгач сен баргын*) (МК I 43) (ДТС, 1969: 208).

Түрк тилдеринде төмөндөгүдөй сакталган:

Түркия түркчөсүндө, азербайжанчада, өзбекчеде: **илк**; казакчада **илки**; түркмөнчөдө **илкинжи**. Бул тилдердин айрымдарында мүчөлүү колдонулганы менен уңгусу байыркы түркчөгүдөй сакталып, тыбыштык өзгөрүүгө учураган эмес.

Оглан: Байыркы түрк тилинде оглан *эркек бала, уул бала, улан* деген мааниде улан. Бул сөз түрк тилдеринде төмөндөгүдөй учурайт:

азербайжанча, Түркия түркчөсү, түркмөнчө, өзбекчеде **оглан бала, улан** маанисинде; Казан татарчасында, башкуртчада, ногойчодо, казакчада, кыргызчада **улан**; шорчо **оолан**; сагайча **олган** болуп сакталган.

Бул сөз **огул** деген сөзгө **-ан** көптүк мүчөсү жалгануусунан келип чыккан.

Оглан сөзү кыргыз тилинин түштүк диалектинде мааниси өзгөрүп, Баткен жана Лейлекте кыздар жакын досторуна кайрылууда колдонушат.

➤ КТТД: Бизде **оглан** деп кыздын падуругасыны айтат (*бизде огдан деп кыздар досторун айтат*). (Лейлек, Баткен.)

➤ **Огланжан** деп кыздар айта береттер (*огланжан деп кыздар айта беришет*) (Мукамбаев, 2009: 685).

➤ БТ: **Оглан** беләлди (*бала бөлөндү*) (МК III 196)

➤ Үч **огланымын** улгадтуру умадыма (*үч уулумду чоңойто албадым*) (Е 59, 1) (ДТС, 1969: 363).

Демек бул сөз өзүнүн негизги мааниси сакталбаса да, кайрылуу иретинде сакталган. Бул сөз кыздардын кайрылуусу, адлардын достугун, ынактыгын билдирет.

Соңра-: байыркы түркчөдө *кечеңдетүү, кийинкиге калтыруу* деген мааниде колдонулган, ал эми кыргыз тилинин түштүк диалектинде башка түрк тилдеринде эле кийин, кийинки деген маани берет. **Соң** менен байыркы түркчөдө тарапты билдирген **-ра** мүчөсүнөн түзүлгөн. Байыркы түркчөдө тарапты бирдирген **-ра, -ре** мүчөлөрү *ич-ре* (ич тарап, ичкери) *өң-ре* (мурун) *соң-ра* (кийин) сыяктуу сөздөрдө кезигет. Кийинчерээк түрк тилдеринин көпчүлүгүндө, мезгил жана орун бышыктооч жана жандоочтордо кезигет жана бул сөздөргө уланды мүчөлөр да жалганат (Korkmaz, 1994: 8-9). Бул сөз түрк тилдеринин ичинен Түркия түркчөсү, азербайжанча *со-нра*; өзбекче *сонгрэ*, түркменчеде *соңра* болгон.

➤ КТГД: Өлсөң **соңра** келмек жок (*өлсөң кийин келмек жок*) (Лейлек) (Мукамбаев, 2009: 814)

➤ БТ: Эр ишкө **соңрады** (*эр ишин кийинкиге калтырды*) (МК III 402) (ДТС, 1969: 21).

Эркин: байыркы түрк тилинде **эркин, иркин** болуп *титул, наам* деген манини билдирет. Он Октордун батыш канатын түзгөн Нушибилердин уруу башчыларына берилген титул катары аныкталган жана бул сөз менен адам аты да жасалган: *Каб ана өн иркин* (E 135, 1) (Усеев, 2009: 210). Бул сөз кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектинде баланы эркелетүү үчүн колдонулат.

➤ КТГД: **Эркиним-эркиним**, уктай кой. (Баткен) (Мукамбаев, 2009: 1173)

➤ БТ: Улук **иркин** аз-кыйа ерин тезип барды (*Улуу иркин азгана аскерименен тезинен барды*) (КТ 6 34) (ДТС, 1969: 212).

Чакмак: байыркы түрк тилинде да, эч кандай тыбыштык өзгөрүүгө учурабастан кыргыз тилинин түштүк диалектинде да *оттук, оттук таиш* деген маанини берет.

➤ КТГД: **Чакмакты** атка берген ах-ах!; (Памир) (Мукамбаев, 2009: 1015)

➤ БТ: **Чакмак** чакып есвө калы уднур йула (*ша-шып оттук чагып жиберсе шам кантип өчөт*) (МК 236, 12) (ДТС, 1969: 140).

Бул сөз түрк тилдеринде төмөнкүдөй колдонулат: Түркия түркчөсү **чакмак**, азербайжанча **чахмаг**, казакча **шакпак**, өзбекче **чакмак**, татарча **чакма**, түркмөнчө **чакмак**, уйгурча **чакмак**.

Жыйынтык

Бул макалада байыркы түрк тилине таандык кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде колдонулган,

бирок кыргыз адабий тилинде колдонулбаган 11 сөз изилдени. Иликтөөбүздүн жыйынтыгында 11 сөздүн сегизи тыбыштык да, маанилик да өзгөрүүгө учурабастан кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде сакталып калгандыгы белгилүү болду. Ал эми үчөө маанилик өзгөрүүгө учураган, бирок эч кандай тыбыштык өзгөрүү болгон эмес. Үч сөздүн бирөөсүнүн мааниси такталды. Байыркы түркчөдө уруу башчыларга берилген **эркин, иркин** деген *наам* менен Кыргызстандын түштүгүндөгү энелер балдарын эркелетишкенин байкадык. Тилдин тарыхын билүү үчүн диалектилер менен байыркы түрк тили салыштырылып изилденүүгө тийиш. Муну менен байыркы түркчөдө да, диалектилерде мааниси билинбеген сөздөрдүн мааниси такталат.

Кыскартуулар:

БТ – байыркы түрк тили

ДТС – Девнетюркский словарь

КТГД – кыргыз тилинин түштүк диалекти

UUAOABS – Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şoleni

Адабияттар

1. (ДТС) Девнетюркский словарь, Ленинград, 1969.
2. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Б., 2009.
3. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974.
4. Усеев Н. Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер. – Б., 2011.
5. Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. – Ф., 1971
6. Asımkan, C. Kazak Türkçesinde Ses ve Anlam değişikliğine Uğrayan Köktürk Yazıtlarına Ait kelimeler, Yüksek Lisans Tezi, Bıřkeş, 2014.
7. Eren, Hasan, Türk Dilinin Etimoojik Sözlüğü, Ankara, 1999.
8. Karşıřtırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991.
9. Korkmaz, Z. Türkçede Eklerin Kullanılıř Şekilleri Ve Ek Kalıplařması Olayları, Ankara, 1994
10. Pekaçar, Çetin, “Pamir Kırgız Türkleri Ağzında Asl? Uzun ünlüler”, Bilig, Sayı: 14/Yaz 2000, s 75-85.
11. Useev, N. Kırgız Türkçesi Ağzlarında Köktürk Harfli Yazıtlara Ait söz Varlığı, Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şoleni, 18-20 Kasım 2009: 281.
12. http://ky.wikipedia.org/wiki/Байыркы_түрк_жазма_эстеликтери

Акбуюков М.М., Эргешова Р.А.,
Жалал-Абад Мамлекеттик Университети

DO AMERICANS SREAK ENGLISH OR AMERICAN?

In one of his stories Oscar Wilde said that the English «have really everything in common with America nowadays, except, of course, language. Bernard Shaw, on the contrary, seemed to hold a different opinion on the point, but he expressed it in such an ambiguous way that, if one gives it some thought, the idea is rather the same as that of Wilde. Shaw said that America and England are

two great nations separated by the same language. Of course, both these statements were meant as jokes, but the insistence on a certain difference of the language used in the United States of America to the language spoken in England emphasized quite seriously. Viewed linguistically, the problem may be put in this way: do the English and Americans speak the same language or two

different languages? Do the United States of America possess their own language? A language is supposed to possess a vocabulary and a grammar system of its own.

Vocabulary of American English

It is quite true that the vocabulary used by American speakers, has distinctive features of its own. More than that: there are whole groups of words which belong to American vocabulary exclusively and constitute its specific feature. These words are called Americanisms.

The first group of such words may be described as *historical Americanisms*. At the beginning of the 17th century the first English migrants began arriving in America in search of new and better living conditions. It was then that English was first spoken on American soil, and it is but natural that it was spoken in its 17th-century form. For instance, the noun *fall* was still used by the first migrants in its old meaning «autumn», the verb *to guess* in the old meaning «to think», the adjective *sick* in the meaning «ill, unwell». In American usage these words still retain their old meanings whereas in British English their meanings have changed. These and similar words, though the Americans and the English use them in different meanings, are nevertheless found both in American and in British vocabularies.

The second group of Americanisms includes words which one is not likely to discover in British vocabulary. They are specifically American, and we shall therefore call them *proper Americanisms*. The oldest of these were formed by the first migrants to the American continent and reflected, to a great extent, their attempts to cope with their new environment.

It should be remembered that America was called «The New World» not only because the migrants severed all connections with their old life. America was for them a truly new world in which everything was strikingly and bewilderingly different from what it had been in the Old Country (as they called England): the landscape, climate, trees and plants, birds and animals. Therefore, from the very first, they were faced with a serious lack of words in their vocabulary with which to describe all these new and strange things. Gradually such words were formed. Here are some of them. *Backwoods* (wooded, uninhabited districts), *cold snap* (a sudden frost), *blue-grass* (a sort of grass peculiar to north America), *blue-jack* (a small American oak), *cat-bird* (a small North-American bird call resembles the mewing of a cat) etc. If we consider all these words from the point of view of the «building materials» of which they are made we shall see that these are all familiarly English, even though the words themselves cannot be found in the vocabulary of British English. Yet, both the word-building pattern of composition and the constituents of these compounds are easily recognized as essentially English.

Later proper Americanisms are represented by names of objects which are called differently in the United States in England.

British English	American English
luggage	baggage
underground	subway
lift	elevator
railway	railroad
carriage	car
pavement	sidewalk
car	automobile

If historical Americanisms have retained their 17th-century meanings, there are also words which, though they can be found both in English and in American vocabulary, have developed meanings characteristic of American usage. The noun *date* is used both in British and American English in the meanings «the time of some event»; «the day of the week or month»; «the year».

American vocabulary is rich in borrowings. The principal groups of borrowed words are the same as were pointed out for English vocabulary. Yet, there are groups of specifically American borrowings which reflect the historical contacts of the Americans with other nations on the American continent. These are, for instance, Spanish borrowings (e. g. *ranch*, *sombrero*, *canyon*, *cinch*), Negro borrowings (e. g. *banjo*) and, especially, Indian borrowings. Many of the names of places, rivers, lakes, even of states, are of Indian origin, and hold, in their very sound, faint echoes of the distant past of the continent. Such names as, for instance, *Ohio* [ou'halou], *Michigan* [mijlgan], *Tennessee* [tene'si:], *Illinois* [ilnoi(s)] sound exotic and romantic. These names awake dim memories of those olden times when Indian tribes were free and the sole masters of the vast unspoiled beautiful lands. These words seem to have retained in their sound the free wind blowing over the prairie or across the great lakes, the smokes rising over wigwams, the soft speech of dark-skinned people.

One more group of Americanisms is represented by *American shortenings*. It should be immediately pointed out that there is nothing specifically American about shortening as a way of word-building. It is a productive way of word-building typical of both British and American English. Yet, this type of word structure seems to be especially characteristic for American word-building. The following shortenings were produced on American soil, yet most of them are used both in American English and British English: *movies*, *talkies*, *auto*, *gym* (for *gymnasium*), *dorm* (for *dormitory*), *perm* (for *permanent wave*), *mo* (for *moment*), *circs* (for *circumstances*), *cert* (for *certainty*), *n. g.* (for *no good*), *b.f.* (for *boyfriend*), *g. m.* (for *grandmother*), *okay*. (All these words represent informal stylistic strata of the vocabulary.) More examples could be given in support of the statement that the vocabulary of American English includes certain groups of words that are specifically American and possesses certain distinctive characteristics. Yet, in all its essential features, it is the same vocabulary as that of British English. Actually, they are not two vocabularies but one. To begin with, the basic vocabulary, whose role in communication is of utmost importance, is the same in American and British English, with very few exceptions.

On the other hand, many Americanisms belong to colloquialisms and slang, that is to those shifting, changeable strata of the vocabulary which do not represent its stable or permanent bulk, the latter being the same in American and British speech. Against the general extensive background of English vocabulary, all the groups of Americanisms look, in comparison, insignificant enough, and are not sufficiently weighty to support the hypothesis that there is an «American language». Many Americanisms easily penetrate into British speech, and, as a result, some of the distinctive characteristics of American English become erased, so that the differentiations seem to have a tendency of getting leveled rather than otherwise.

The Grammar System of American English

Here we are likely to find even fewer divergences than in the vocabulary system. *The first distinctive feature* is the use of the auxiliary verb *will* in the firstperson singular and plural of the Future Indefinite Tense, in contrast to the British normative *shall*. The American *I will go there* does not imply modality, as in the similar British utterance (where it will mean «I am willing to go there»), but pure futurity. Some scholars seem to think that the British-English Future Indefinite shows the same tendency of substituting *will* for *shall* in the first person singular and plural. *The second distinctive feature* consists in a tendency to substitute the Past Indefinite Tense for the Present Perfect Tense, especially in oral communication. An American is likely to say *I saw this movie* -where an Englishman will probably say *I've seen this film*, though, with the mutual penetration of both varieties, it is sometimes difficult to predict what Americanisms one is likely to hear on the British Isles. Even more so with the substitution of the Past Indefinite for the Present Perfect which is also rather typical of some English dialects.

Just as American usage has retained the old meanings of some English words (*fall, guess, sick*), it has also retained the old form of the Past Participle of the verb *to get*: *to get — got — gotten*.

That is practically the whole story as far as divergences in grammar of American English and British English are concerned. The grammatical system of both varieties is actually the same, with very few exceptions.

American English is marked by certain phonetic peculiarities. Yet, these consist in the way some words

are pronounced and in the intonation patterns. The system of phonemes is the same as in British English, with the exception of the American retroflexive [r]-sound, and the labialized [h] in such words as *what, why, white, wheel*, etc. Here is also spelling norms:

British English	American English
favour	favor
honour	honor
colour	color
defence	defense
centre	center
metre	meter
programme	program

All this brings us to the inevitable conclusion that the language spoken in the United States of America is, in all essential features, identical with that spoken in Great Britain. The grammar systems are fully identical. The American vocabulary is marked by certain peculiarities which are not sufficiently numerous or pronounced to justify the claims that there exists an independent American language. The language spoken in the United States can be regarded as a regional variety of English.

Canadian, Australian and Indian (that is, the English spoken in India) can also be considered regional varieties of English with their own peculiarities.

Literatures:

1. Menchen H.L. The American language New-York 1978.
2. Lexicology of English language G.B. Antrushina 1983.
3. English phonetics Sokolova M 1992.

Zeynettin DEMİREL

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

KIYAFETNAMELER

“Ben kimim, neredengeldim, nereyegideceğim, nasıl bir hayat yaşayacağım, yarın ne olacak?” gibi geleceğe ait onlarca soru sürekli insanın zihnini meşgul etmiş ve onu çeşitli arayışlara, kendisi, eşya ve tabiat üzerinde derin derin düşünmeye yöneltmiştir.

Fizyonomi ne zaman bilim dalı hâline gelmiştir? Yazılı eski belgelere göre, Babil’de tikleri araştıran ve bunları yorumlayan sokak yorumcularından bahsedilir. Hatta bunların rüya tabir edenlere göre hem ucuz olması hem de uzun uzun tabirlere ihtiyaç bırakmaması sebebiyle, daha çok rağbet gördükleri rivayet edilir. Kimileri bilgileriyle yüzü yorumlayıp para kazanırken, Aristo ve öğrencileri gibi kimi zeki insanlar da, insan ve hayvanların yüz özelliklerini analiz ediyorlardı. Böylece günümüze dek geçerliliğini koruyan fizyonominin temel prensipleri şekillenmeye başlar. Buna göre alın kısmı, zihni potansiyele; göz ile ağız arası kısım mizacına; çenenin şekli ve büyüklüğü canlılığa ve fizikî gücüne işaret eder denmiştir. Bu konuda eğitim görmüş kişiler, bu suretle insanın sağlık durumunu tespit edebilir. Birçok hekim hastalığın belirtilerini yakalamak üzere bu metoda başvurur. İşlenen günahlar ruhumuzda kirlilik meydana getirir. Sağlık durumu ve hissiyatımız yüzümüze yansır. İyi bir bakım ile

güzelliğe kavuşuruz: İç huzur, doğru beslenme, yeterli uyku, temiz çevre, ibadet ve iyi niyetli olma güzelliğe vesileleridir. (Deniz, 2004; 12)

Dört mezhep imamından birisi olan İmam-ı Şafii’nin bir Yemen yolculuğunda evine misafir olduğu adamın davranışları üzerine yaptığı tahlillerin de bu ilmin ger(ç)ekliğine katkıda bulunmaktadır: ‘Adamın dış görünüşü kötü olduğunun aksine İmam’a gösterdiği misafirperverliğin aslında sadece daha İmam’dan fazla para almak için olduğunu müşahade edince bu ilim adına düşüncesinde yanılmadığı için-sevindiği anlatılır.

Bir başka rivayete göre yolculuk sırasında bir ağacın altında dinlenen İmam-ı Şafii ile İmam Muhammed, kendilerine doğru gelen adamın kıyafet ve görünüşüne bakarak mesleği hakkında tartışmışlar ve İmam-ı Şafii: “Bu gelen mutlaka demircidir.” derken İmam Muhammed ise : “Hayır, bu demirci değil; olsa olsa dülgerdir.” dedi. Adam yaklaşınca da ona mesleğini sordular ve şu cevabı aldılar: “Düne kadar demirciydim. Bugünden sonra da dülgerlik yapacağım.” İslam dünyasında İlm-i Kıyafet’in de bundan sonra teşekkül ettiği iddia edilmektedir.

Bizim de çalışmamıza konu olan Kıyafetname ve Ferasetname ilmi de bu sorulara cevap aramak üzere ortaya çıkmıştır.

Kıyafetname ve Ferasetname, birbirine çok yakın olan iki kavramdır. Feraset: “zeyreklik, yani zeki ve anlayışlı olmak demektir.” şeklinde tanımlanır. (Sivrihisarlı Şaban, No:4009, v.3b)

Kıyafetname ise “Feraset ilminin dar manada Arap ıstılahında kıyafa denilen bir bilgi şubesine delalet eder.” şeklinde tarif edilir. (McDonald, 1993:640)

Kıyafetname “kıyafa: takip etmek, iz takip etme, peşi sıra gitmek manasına gelen k-v-f(kafe) kökünün mastarıdır.” (McDonald, 1993:640)

“Konusu el, ayak, ten gibi dış görünüş unsurlarından kişinin ahlak ve karakter özelliklerini tahmin ve tespit etmektedir.” (Çavuşoğlu, 2004: 34)

Kıyafetname eski Hint, Çin, Mısır, Yunan ve bugün Batı’da fizyonomi adıyla bilinen ve kullanılan bir bilim dalı olup İslam kültüründe de Feraset ilmi adıyla kullanılmıştır.” (Çavuşoğlu, 2004: 9) “Bu bir ilimdir ki onunla insan ahlaki bilinir.” (Taşköprülüzade, No. 942/1, v.142)

Kıyafetnameler özellikle insanın uzuvlarıyla ilgili hükümleri içeren manzum eserlerdir.

Kıyafetnameler edebî bir amaç için yazılmamıştır. Bunların değeri ve önemi, içerdiği bilgilerden gelmektedir.

Kıyafet ilmi çerçevesinde eserler en fazla yüz ya da yüz elli beyit tutarında kısa manzumeler ve aynı hacimdeki mensur eserlerdir.” (Çavuşoğlu, 2004: 11)

Alimler kıyafetname ilmini açıklarken ayet ve hadislerden de istifade etmişlerdir. Kuran-ı Kerim’de geçen şu ayet önemli bir çıkış noktası olmuştur: *Araftakiler, yüzlerinden tanıdıkları kâfirlerden birtakım adamlara seslenirler.*” (Kuran-ı Kerim 7/48) Bu ayette geçen “simalarından” kelimesi ile neyin kastedildiği konusunda da bazı görüşler ortaya konulmuştur. Mesela İbn-i Abbas bunu Müslüman bir insanın, yüzünden belli olacağı yaklaşımında bulunarak şöyle izah etmiştir. “Hz. Osman(r.a) şöyle buyurur: *Her kim bir sırı gizlerse Allah onun yüz hatlarından elinde olmadan çıkıveren sözlerle açığa çıkarır.*” Hz. Ömer(r.a)’in, *her kim içini ıslah ederse Allah da onun dışını düzeltir.*” dediği rivayet olunur.”

Mevlana: “Bir insanın yaptığı işi ve sözü onun gönlünün şahididir. Sen bu ikisine bak, o kişinin içi nasıldır? Onlardan anla.”

Balizade Mustafa Efendi ise kıyafetnameler hakkında olumsuz bir yargıya vararak şunları beyan etmiştir: “Bu ilim zandır, zira zan bazen hata bazen de isabettir.” (Balizade, nu:4100)

Arapça “kavf” kökünden türemiş olan kıyâfe(t) kelimesi, bir kimsenin ardınca gitmek ve iz sürmek anlamlarına gelmektedir. Bu kelimenin Türkçede ve Farsçada elbise, şekil, kılık gibi anlamları da vardır. Arapçada kıyâfet kelimesinin yerine çoğunlukla iz sürmek, birinin arkasından gitmek anlamlarındaki firâset kelimesi kullanılmıştır. İnsanların saç, göz, kulak, el gibi organları ve dış görünüşlerine bakılarak onların karakterlerini, ahlâklarını, iç özelliklerini ortaya koyan ilim dalına kıyâfe(t) ilmi [ilm-i kıyâfe(t), physiognomy (fizyonomi)], bu bilimin verilerini ele alan eserlere de kıyâfe(t)-nâme denir. Bu ilimle uğraşan kişilere de kâiyifveya kıyâfetşinâs denir.

Terim olarak ferâset; keşfetme, sezme ve ileri görüşlülük anlamlarıyla beraber,

İnsanların; diğer varlık ve olayların iç yüzünü keşfetme, gelecek hakkında doğru

tahminlerde bulunma yetisi anlamında bir terimdir. Bu anlamda bir kimsenin dış

görünüştüne bakarak onun ahlâk ve karakteri hakkında tahminde bulunma da bu terimin

kapsamı içindedir. Dolayısıyla feraset, akıl ve duyu organlarıyla bilinmeyen; ancak

sezgi gücüyle ulaşılan bilgilerdir.” (Arık, M.S; 2005)

Batı dünyasında oldukça rahat bir gelişme alanı bulan bu ilim, İslam kültürü

içinde yadırganması ihtimaline karşı, çeşitli ayet ve hadislerle dayandırılarak gelişme

alanı bulmaya çalışmıştır. Çünkü feraset ilmi, her ne kadar insanların huy ve karakter

özelliklerini dış görünüşten anlamaya yönelik bir ilim olsa da kimi zaman feraset ilminin

alt dalları içinde geleceğe dair çıkarımların da yapılmış olması, bu ilmin İslam

kültüründe “gaip haber verme ve falcılık” olarak algılanmasına yol açmış ve bu

durum, feraset ilminin yadırganmasına sebep olmuştur. Buna mukabil, gaybın yalnızca

Allah tarafından bilinebileceğinin; “Gaybın anahtarları yalnızca O’nun katındadır.

Onları ancak O bilir.” (En’am Suresi, 59. Ayet)

“Ona (peygambere) Rabbinden bir mucize indirilse ya!” diyorlar. De ki: “Gaip ancak Allah’ındır. Bekleyin, şüphesiz ben de sizinle birlikte bekleyenlerdenim!” (Yunus Suresi, 20. Ayet)

“Göklerin ve yerin gaybını bilmek Allah’a mahsustur. Bütün işler ona döndürülür. Öyle ise ona kulluk et ve ona tevekkül et. Rabbin yaptıklarınızdan habersiz değildir.” (Hud suresi, 123. Ayet) şeklindeki ayetlerle Kur’an-ı Kerim’de ortaya konması feraset

ilmine olumsuz bakılmasına sebep olmuştur.

İbn Haldun, Kuşeyrî Risalesi adlı eserindeki sufileri tanıtırken sarf ettiği şu sözler

ile bu tür görüşleri oldukça iyi açıklamaktadır:

“Kuşeyrî’nin Risalesinde anlattığı sufiler, büyük İslam âlimlerindendir. Bunlar

gaip âlemi ile aramızda bulunan perdeleri kaldırma ve o âleme ait hususları öğrenme

ihtirası içinde değillerdi. Tuttukları yolda yürürken, gaybe ait bir şeyi bilme gibi bir

hale karıştıkları zaman hemen ondan yüz çevirir ve öyle şeylere önem vermezlerdi.

... Bunun için ilk sufiler, gaybe ait bir şeyi idrak ettikleri zaman bunu bahis konusu

etmemişler; aksine bu nevi şeylere dalmanın mahzurlu olduğunu söylemişler,

kendilerine mensup olanlar da gaybı keşfetme gibi bir hal gördükleri zaman onları bu

işedalmaktan menetmişlerdir. Bir sufi ve müridin hali işte böyle olmalıdır.

İşin hakikatini en iyi bilen Allah’tır.” (Uludağ, 1978:41)

Buna karşılık, bu ilimle ilgilenen İslam âlimleri ise çeşitli ayet ve hadislerle

feraset ilmini meşrulaştırmaya çalışmışlardır:

➤ Hicr Suresi 75. ayetteki “Şüphesiz bunda düşünüp görebilen kimseler için

ibretler vardır.” ifadesinde geçen “el-mütesevvimin” kelimesinin “düşünenler”

anlamının yanı sıra “ibret alanlar, feraset sahibi olanlar” şeklinde kullanıldığı

belirtilmiştir. (İbni Kesir, 1988:2962)

➤ Fetih Suresi 29. ayette “Onların secde eseri olan

alametleri yüzlerindedir. ”şeklindeki ifade de bir kanıt olarak gösterilir.

➤ Rahmân Suresi 41. ayette de “*Suçlular, yüzlerinden tanınır da perçemlerinden*

ve ayaklarından yakalanırlar.”şeklinde bir ifade geçmektedir ki bu da ilm-i Firaset için bir delil olarak sunulmaktadır.

➤ A’raf Suresi 46. ayette “*İkisi (cennet ve cehennem) arasında bir sur,A’râf*

üzerinde de birtakım adamlar vardır. Cennet ve cehennemliklerin hepsini yüzlerinden

tanımaktadırlar. Cennetliklere:“Selam olsun size!” diye seslenirler. Onlar, henüz

cennete girmemişlerdir;ama bunu ummaktadırlar.” buyurulmakla birlikte aynı ayetin

devamında “*A’râftakiler,yüzlerinden tanıdıkları birtakım adamlara da seslenir ve*

şöyle derler: “Ne çokluğunuz ne de taslamakta olduğunuz kibir size bir yarar sağladı!”

buyurulur.

Feraset ilmini meşrulaştırmak için hadislerden de örnekler getirilir:

Erzurumlu İbrahim Hakkı,Mârifetnâme adlı ünlü eserinde şöyle der:

“Peygamberimiz buyuruyor ki: “ *Mü’minin ferasetin densakının;çünkü o, Allah’ın*

nuruyla bakar.”(Buhari,No:1259;7/354)

Bu hadis-i şerif, feraset ilmiyle uğraşan birçok âlim tarafından bu ilimle uğraşanlar için en güçlü kanıt olarak gösterilmiştir.Bu doğrultuda İbn-i Ebs Hâtim’in Ebu Said’den rivayet ettiğine göre Hz.Muhammed, bu hadis-i şerifi söyledikten sonra Hicr Suresi’nin 75. ayeti olan “*Şüphesiz bunda görebilenler için ayetler vardır.*” ayetini okumuştur.

Bu şekilde, ayet ve hadislerle meşrulaştırılmaya çalışılan feraset ilmi, halk

arasında oldukça kabul görmüştür. Zira tarihin başlangıcından itibaren kendini tanımaya

çalışan insanoğlu, bu ilimle birlikte merakını gidermeye çalışmıştır.(Türk,2007;18)

İlm-i firâsetin revaçta olduğu dönemlerde insanların bu ilme karşı

çekingenlikleri yukarıda gösterilen delillerle kırılmış ve insanların bu ilimle

ilgilenebilmeleri sağlanarak bu ilmin halk arasında kabul görmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Başka önemli bir husus da firâsetilminin, falcılık ladeğil; insan ruhunu tanıma ile

ilgilenen bir ilim olmasıdır.Falcılık;geleceği öğrenmek, şans ve kısmeti anlamak amacıyla oyun kâğıdı, kahve telvesi, el ayası vb.ne bakarak anlam çıkarma işi iken İlm-i Feraset ise insanın dış görünüşünden iç dünyasına ait çıkarımlar yapma sanatıdır.(TDK Güncel Sözlük)

İnsan,maddî varlığı olan beden ve manevî varlığı olan ruhtan oluşmuş bir varlıktır. Bununla

birlikte maddî varlığı ile manevî varlığı arasında birtakım bağların bulunduğu

düşünülmektedir. Mevlânâ da:“*Beden candan, can da bedenden gizli değil*”(Gölpınarlı,1984;1/14) derkenbunu açıkça ortaya koymuştur.

Zira canlı ya da cansız tüm varlıkların maneviyatlarının giysisi olarak maddî

varlıkları bulunur. Tüm varlıklar gibi insanoğluna da giysi olarak bedeni giydirilmiştir.(Türk,2007;14)

Türk kültür ve medeniyetinde gerek İslâmiyet’ten önce gerekse İslâmiyetten

sonra oldukça yaygın olan gaybî ilim ve yaklaşımlar İslâmiyet dairesine girmekle şekil

ve muhtevada bir kısım değişikliğe uğramakla birlikte gaybî ilimler genel başlığı

altındaki görüntüsünü sürdürmeye devam ettiği de rahatlıkla ifade edilebilir.

İlm-i kıyâfet alanında yazılan kitaplarda bazı hikayeler anlatılmış ve bu

hikayeler ile kıyâfet ilminin gerçekliği ve fazileti ortaya konmaya çalışılmıştır.Yukarıda hikayesi anlatılan ve İmam Şâfi’î ve İmam Muhammed’e ait olduğu söylenen hikaye de

bu türün ger(ç)ekliliğini desteklemektedir.

Ayrıca bu yönde anlatılan hikayeler arasında şunlar da yer almaktadır:

✓ Bir rivayete göre; bir kâif(İlm-i Kıyâfet’le uğraşan), firâseti ile Hz. Peygamberimizin daha çocukkenöksüz olduğunu ve büyüdüğünde büyük adam olabileceğini söylemiştir.

✓ Buhârî kaynaklı bir başka rivayet de şöyledir:

“Hz. Osman, yanına gelen birine:‘Gözünde zina eseri var. Bir kadına bakmışsın.’

buyurdu. O kimse ‘Nereden bildin?’ dedi. Hz. Osman da:‘Mü’minin firâsetinden

korkun, o Allah’ın nuru ile bakar.’ hadis-i şerifini bildirdi..”(Buhari,No:1259;7/354)

Bu gibi rivayet ve hikayeler ile doğruluğu somutlaştırılmaya çalışılan kıyâfet

ilmi, uzunca bir zaman kıyâfet-nâme türü olarak edebiyatımızda yer almış ve insanların

yaşayışlarında önemli roller oynamıştır

İnsanoğlunun inanç, telakki ve meraklarını ortaya koyan ilimlerden bazıları şunlardır:ilm-i Cifr((Cefr) Harflere verilen sayı kıymeti ile, geleceğe veya geçen hâdiselere, ibarelerden tarih veya isme dâir işaretler çıkarma), ilm-i Reml(Kumda birtakım çizgiler çizerek fala bakma),ilm-i Tefe’ül(Fal açma, fala bakma;uğursayma,iyiye yorma),ilm-i Firâset,ilm-i Kıyâfet.

İnsanı tiplere göre ayırma,M.Ö. VI. yy.da . Hipokrat tarafından yapılmıştır.Katip Çelebi ve OsmanzâdeTâib bu ilk devre ait hikayeler anlatırlar.(Pala,2002;5/339)

Tarihi gelişimi açısından öncelikle eski Yunan kaynaklarında rastlanan Kıyâfetname türü, tercümeler yoluyla İslam dünyasına da kazandırılmış ve sırasıyla Arap,Fars ve Türk Edebiyatlarında da çok sayıda Kıyâfetname yazılmıştır.

Türk Edebiyatında ilk örneği Hamdullah Hamdi; en meşhur örneği ise Erzurumlu İbrahim Hakkı tarafından verilmiştir.

Meşhur Türkçe Kıyâfetnameler

a) Bedri Dilşad Bin Muhammed Oruç’ un Sultan II . Murad’a ithafen (829/1426) yazmaya başladığı Muradname isimli mesnevisinde Kıyâfetname ile ilgili beyitlere rastlanmaktadır.(Pala,2002:5/339)

b) Fatih Sultan Mehmed devri vezirlerinden Mahmud Paşa’nın muhasibi ve 1490 yılında tamamlanan Selatinname isimli eserin müellifi Sarıca Kemal,bu eserinde yazdığı iki ayrı kıyâfetname’den söz etse de bunlara henüz ulaşamamıştır.

c) Tespit edilen ve nüshası elimizde olan Türkçe ilk müstakil Kıyâfetname örneği, Akşemseddin-zade Hamdullah Hamdi (1449-1508)’nin manzum Kıyâfetname’sidir.

d) II. Bayezid Devri yazarlarından Firdevs-i Rumi’nin(1453-?)Firasetname’ sini,

- e) Sivrihisarlı Şaban'ın (1531)'de Damat İbrahim Paşa'nın emriyle yazdığı mensur ve manzum tercümesini;
- f) Bayramiyye tarikatı şeyhlerinden İlyas ibni İsa-yı Saruhanî (1559)'nin Kıyafetname'sini;
- g) Abdülmecid ibni Şeyh Nasuh (öl. 973/1565)'un manzum Kıyafetname'sini;
- h) Çalışmamızın konusunu oluşturan Mustafa ibni Evrenos (1556/1574)'un Kıyafetname'sini;
- i) Balizade Mustafa Efendi'nin (1575)'te tamamlayıp III. Murad'a ithaf ettiği eserini;
- j) Balizade'nin çağdaşı olan Nesimi'nin Kıyafetü'l-Firase'sini;
- k) Niğdeli Visali (1595)'nin, padişahın tahta çıkış tarihinde veya daha sonra yazıp Sultan III. Mehmed'e ithaf ettiği Vesiletü'l-İrfan'ını;
- l) Lokman bin Hüseyin'in (1601)'de yazdığı Kıyafetü'l-İnsaniyye fi Şemali'l-Osmaniyye'sini;
- m) Şeyh Ömer Halveti'nin (1602) tarihli manzum tercümesini;
- n) Ömer Fani Efendi (öl. 1622)'nin Kıyafetname'sini;
- o) Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Kıyafetnamesi'ni;
- p) Mustafa Hami Paşa (1878)'nin Fenn-i Kıyafetname'sini;
- q) Hafız Hasan Gevrekzade (öl. 1216/1801)'nin tercümesini belli başlı eserler olarak sayabiliriz. (Çavuşoğlu, 2004: 42-43)
- Edebiyatımızdaki mevcut kıyafetnamelerin genellikle mensur olduğunu ve yabancı eserlerden tercüme yahut

uyarlanmış eserler olduğunu söyleyebiliriz. Bunların içerisinde telif denebilecek en mühim eser Hamdullah Hamdi'nin Kıyafetnamesi'dir. (Yılmaz, 2012; 10/129-139)

KAYNAKLAR

1. wikipedia.com; erişim tarihi 02/2014
2. Deniz, İsmail; Sızıntı Dergisi Ocak-2014
3. edebiyatogretmeni.org, 30/12/2013 tarihli yayını,
4. tdk.gov.tr; erişim tarihi: 11/12-2013, 01/02/03-2014
5. nisanyan.com.tr; erişim tarihi 02/03-2014
6. Kanar, Mehmet, Prof. Dr. Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Say Yay. İst. 2010
7. Arık, M. Selim; Firaset ve Keramet Açısından Muvaferakât-ı Ömer (r.a), Yeni Ümit Dergisi, Sayı-69, Temmuz - Ağustos - Eylül 2005
8. Çavuşoğlu, Ali; Kıyafet-nâmeler, Akçağ Yay., Ank., 2004,
9. McDonald, D.B. (1993), Kıyafet, İA., Milli Eğitim Bakanlığı Yay., C.4, s. 640.
10. Mengi, Mine; Prof. Dr.; İA., C.25, s. 514
11. Uludağ, Süleyman; Prof. Dr.; İA., C.13, sf. 116-117.
12. Pala, İskender, Prof. Dr. Türk Dili Edebiyatı Ans. Dergah Yay. İst. 2002
13. Türk, Gökhan, Anadolu Sahasına Ait Bir Kıyafet-name Örneği Üzerine İnceleme, ADÜ Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2007
14. Yılmaz, Ayşe; Kıyafet İlmiyle Oluşturulan Eserler ve Bu Eserlerden Seçilmiş Örnekler, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C.10 Sayı:1 Mart-2012, Doç. Dr. Mustafa AKSOY Armağan Sayısı
15. kuran.diyanet.gov.tr; erişim tarihi: 08/09-03-2014
16. Türk, Gökhan, Anadolu Sahasına Ait bir Kıyafet-Name Örneği Üzerine İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Aydın-2007

Zeynettin DEMİREL

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

CEEMBAY MUKAMBAEV'İN KIRGIZ TİLİNİN DİYALEKTOGİYALIK SÖZDÜĞÜ" NE GÖRE ARAPÇA VE FARŞÇADAN KIRGIZ AĞIZLARINA GEÇEN KELİMELER

Yeryüzünde konuşulan dillerden –yerli kabile dilleri dışında– hiçbirisi tam anlamıyla saf değildir; saf olmak zorunda da değildir. Ülkelerin birbiriyle yaptıkları ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkilerle birbirlerinden etkilenmeleri kaçınılmazdır. Kelime alışverişleri de, bu ilişkiler sayesinde çift taraflı olarak gerçekleşmektedir. Birdil, başka bir dilden kelime/söz alırken aynı zamanda kendisi de o dile kelime verir. Bu kelime alışverişi de zorlamayla olmamaktadır. Her şey, tamamen dillerin gelişme seyri içinde ve kendi doğal akışında olmaktadır. Birdilde, başka dil(ler)den sözlerin bulunması da o dil için bir eksiklik değil; zenginlik olarak değerlendirilmelidir. Burada sorgulanması olan başka dillerden söz alınmaması değil; kavram, kural ve kalıp alınmamasıdır. (Seyfettin; 1911)

İslam dininin dili olması hasebiyle Arapça; Türklerin bulunduğu coğrafyalar için bir geçiş noktası olması dolayısıyla da Farşçadan Türk diline/lehçelerine yoğun bir kelime göçü olmuştur. Arap dünyasına uzak olduğu için

Kazakça ile birlikte diğer Türk lehçelerine (diyalекtlerine) Kırgızca bu alışverişten daha az etkilenmiştir.

Sözlük, Türk alfabesindeki sıraya göre düzenlenmiştir.

İlk basımı 1972 yılında Mektep matbaasında, genişletilmiş olarak ikinci baskısı ise 2009 yılında Sultanov Matbaasında yapılan bu Sözlükte yaklaşık olarak 32000 kelime yer almaktadır. Bu sözlük, 20 yıl süren uzun ve yorucu bir çalışmanın sonucu olup bu alanda yapılan en kapsamlı çalışmadır.

Sözlüğün materyalleri, halkın tarihi, folklorü ile ağız ve şive derlemelerinden toplanmıştır.

Sözlükte ağızlardan derlenen kelimelerin, kullanıldığı yerlerle telaffuz şekilleri verilmekte; sonra da kelimenin anlamı açıklanmaktadır.

Bu çalışmada ses ve şekil değişikliğine uğrayarak Kırgız ağızlarına geçen kelimelerden Mukanbaev'in sözlüğüne göre tespit edilebilen kelimeler alınmıştır. Şüphesiz ki bu dillerden alınan bütün kelimeleri tespit etme, bu makalenin sınırlarını aşar.

ALINTIKELİMELER

A

ACATKANA:Ar.+Fa.tal.,batk.;Tuvalet, ihtiyaç giderme yeri
 ADAMZAT:Ar.+Fa. tal.,çüy;İnsanoğlu
 AFSUS:Far.cerg.;Sırlı ifade(efsun);tılsımlı
 AFTA: cerg.Fa.;hafta(hefte)
 AFGANİ: cerg.;Afgan,Afganistanlı kişi
 AFLATUN(A):özü.;Eski Yunan filozofu,Platon
 AKAT:Ar.süz;Hakikat
 ALAL:Ar.çüy;helal
 ASEL:Ar.özü.,bat.,ccol;bal
 ASIR:Ar.,tüşt.Akşamdan önce kılınan namaz;ikindi
 ASSOLOM ALEYKÜM:Ar., cerg.,bir bitki çeşidi(Burada)
 AŞMANKANA:Tür.+Far.;lokanta
 AX: cerg.,ünlem sözü
 AXIR:bat.,lejl.,Ar.;Son,sondaki
 AXMAK: cerg.Ar.Budala,aptal
 AXVAL:tüşt.Ar.;Durum,hal
 AZANKEŞ:Ar.+Fa.tüşt;Ezanıokuyan,müezzin

B

BADAL III:ıçk.Ar.;Damatın aldığı eşine karşılık olarak kendi kızkardeşini de karşı tarafa vermesi
 BADAM:tüşt.Fa.;bir ağaç türü ve bu ağacın meyvesi
 BAHRAM(F):zam.Mutlu,sevinçli
 BALDEVLET:ıçk;Ar. Devletli,devlet sahibi
 BARADAR: cerg.Fa.;erkek kardeş
 BARS:özü.Fa.;bir hayvan adı
 BATAMAM: cerg.Fa.+Ar.;bütüngibi,eksik kalmış
 BAZAR:tüşt.Fa.,Pazar,çarşı,alışveriş edilen yer
 BEDARMAN: cerg. Fa. ;dermansız,güçsüz
 BEDART: cerg. Fa.+Ar.,dertsiz
 BEDAVA: cerg. Fa.+Ar.;dermansız,ağır hasta
 BEDAVLAT: cerg. Far.+Ar.;devletsiz
 BEDELİL: cerg. Fa.+Ar. Delilsiz
 BEFARMAN: cerg. Fa.+Ar.;buyruksuz,fermansız
 BEGÜMÖN: cerg.zam.Far.;kuşkuşuz,şeksiz
 BEGÜNE: cerg.Fa.;günahsız,masum
 BEHAYA:zm. Fa.Ar.;utanmasıolmayan,hayasız
 BEHUŞ: cerg. Fa.;sarhoş,akıldan geçen kişi
 BELEKET:ccol.Ar.;bela,felaket
 BENAMAZ:tüşt. Fa.;namazsız,namaz kılmayan kişi
 BEREKET: cerg.Ar.;bereket
 BESABAT:tüşt. Fa.+Ar.;sebatsız,dayanaksız
 BESABIR:zam. Fa.+Ar.;sabırsız
 BETEEMSİZ:ıçk. Far.+Ar.;tatsız,lezzetsiz
 BETESİR:nook. Far.+Ar.;etkisiz
 BEVAF: cerg.Fa.+Ar.;vefasız,sözünü yerine getirmeyen kişi
 BEYAKIL:bat.,tal.,çatk.,ıçk. Far.+Ar.;akılsız
 BEYBAZAR:bat. Fa.+Ar. ;pazarsız
 BEYCOOP:süz. Fa.+Ar. ;cevapsız
 BEYDAARAT:tüşt. Fa.+Ar. ;Abdestsiz,temiz olmayan
 BEYDARMAN:tüşt. Fa.+Ar. ;dermansız
 BEYDART:özü. Fa.+Ar.;Dertsiz
 BEYDAVA:özü. Fa.+Ar. ;devasız,ilaçsız
 BEYDELİL: cerg. Fa.+Ar.;delilsiz
 BEYDİL: cerg. Fa.+Ar. ;taş kalpli
 BEYEENİ:özü. Fa.+Ar.;manasız,anlamsız
 BEYFARASAT: cerg. Fa.+Ar.;tertipsiz,düzensiz
 BEYHÖNÖR:lejl. Fa.;hünersiz,beceriksiz
 BEYKADIR:bat. Fa.+Ar.;değeribilinmeyen,kıymetsiz
 BEYKARIZ: cerg. Fa.+Ar.;borçsuz
 BEYKASİYET: cerg. Fa.+Ar.;özelliksiz,niteliksiz

BEYKÜNÖ:tal.,tüşt. Fa.+Ar.;günahsız,suçsuz
 BEYMAN: cerg. Fa.+Ar.;imansız,utanmaz
 BEYMESLEET:tüşt. Fa.+Ar. ;Danışmayan,istişare etmeden
 BEYNAMAZ:bat. Fa.+Ar.;namazsız,namaz kılmayan kişi
 BEYNUR:alb. Fa.+Ar.;nursuz
 BEYPERZENT:tüşt. Far.;çocuksuz
 BEYPUL:tal.,tüşt.,ıçk. Far.;parasız,akçesiz
 BEYSAAT:tüşt. Fa.+Ar.;zamansız,saatsiz
 BEYTAASİR:bat. Fa.+Ar.;etkisiz,tesirsiz
 BİYAZ(MİYAZ,BİYAZ,MIYAZ):tüşt. Fa.;soğan
 BUHNA: cerg. Fa.;Sebep,bahane
 BULBUL:ıssı. Ar.;Bir kuş türü

C

CENNET:ıçk. Ar.;cennet,bahçe
 CETİMKANA:ccol. Ar.+Far.;Yetimhane
 CİGER:ıçk. Batk.,zt. Far.;Ciğer,bağır

D

DAANA:ıçk. Fa.;Akıllı,alim
 DERMEN:ıçk. Tüşt. Fa.;İlaç,tedavi
 DOST:ccol. Fa.;Dost

E

ECET:özü.Ar.;ihtiyaç,hayır,sadaka
 ECETKANA:özü.Ar.+Fa.;ihtiyaç giderme yeri,tuvalet
 ELBET:pam. Ar.;mutlaka elbette
 ELEKET:özü.Ar.;hareket,çalışma
 ELEM:batk. cerg.lejl.Ar.;helal
 EMMA 1: cerg.leyk. Ar.;ama,fakat
 EMMA 2:bat.Ar.;amca
 ENCİR:tüşt. Far.;bir meyve
 ESAL:batk.Ar.;bal
 EŞİR:lejl.Ar.;muharrem ayının son on günü
 EZİZ: cerg.,özü.;Ar. aziz kişi

F

FEZİLAT:zam. Ar.;Fazilet,erdem
 FİL: cerg. Ar.;Fil

G

GARK:bat. Ar.;Suya batma
 GAZAVAT:tüşt. Ar.;Din uğrunda yapılan savaşlar
 GÜMBES:çüy. Fa.;Kümbet,gösterişli mezar
 GÜNEY:tüşt. Fa.;Günah,suç

H

HAB: cerg. Fa.;Uyku,uyumak
 HAK: cerg. Ar.;1)Hak,hukuk,adalet 2)Doğru,gerçek
 HARAM: cerg. Ar.;Haram,yasak
 HATA: cerg. Ar.;Hata,yanlış
 HELEKET: cerg. Ar.;Helakolma,ölme
 HELEL: cerg. Ar.;Helal,caiz olan
 HEMME: cerg. Ar.;Hepsi,tamamı
 HESİS: cerg. Ar.;Cimri
 HESİT:zam. Ar.;Kıskanç,haset eden
 HESRET: cerg. Ar.;Hasret,özlem
 HEYF: cerg. Ar.;Pişmanlık

I

IRZA:lejl. Ar.;Razı olma

K

KABIL:pam. Ar.;Kabir,mezar
 KABİR:pam. Ar.;Kabir,mezar

KEBEP: bat. ,özg. Ar.; kebab, ızgara
KEFTER: cerg. Far.; Güvercin
KESEL: tüşt. Ar.; Rahatsızlık, tembellik
KESEPKANA: tüşt. Ar.+Fa.; Kasap, mezbaha, hayvan kesim yeri
KÖÇÖ: bat. Fa.; Cadde, yol, sokak

M

MAARASİM: zam. Ar.; Mersasim, ev düğünü
MAKKAR: batk. Ar.; Hileci, kurnaz
MEENET: cerg. Ar.; Mihnet, emek, sıkıntı
MEENİDER: zam. Ar.; manidarsöz, anlamlı
MEHMANDAR: cerg. Far.; Misafirserver
MEREKET: çatk. Ar.; Bereket
MERİFAT: pam. Ar.; Marifet, hüner
MEYT: cerg. Ar.; erkek ölü
MEYTE: cerg. Ar.; Kadın ölü
MIRZA: tüşt. Far.; Soylukışı, sekreter
MİCAZ: batk. Ar.; Mizaç, karakter
MİSAL: batk. Ar.; Atasözü, darbı mesel
MUHBİR: cerg. Ar.; Haberci, muhabir
MUNAAR: ar. Ar.; Minare, kule
MUNASİP: özg. Ar.; uygun, benzer
MURACAT: leyl. Ar.; Müracaat, başvuru
MUSTACAP: cerg. Ar.; Duanın/Tövbenin kabul olması
MUSTAKİL: zam. Ar.; Kendinehas, bağımsız
MUSTEKEM: pam. ,özg. Ar.; sağlam, güçlü
MÜSTEKEM: batk. Ar.; Sağlam, düzgün

N

NAAMART: tüşt. Far.; Namert, korkak
NAFAKA: batk. Ar.; Geçimlik, nafaka, harcama

NAME: tüşt. Far.; Belge, mektup
NANKANA: cerg. Far.; Fırın, ekmek yapım yeri
NEELET: zam. Ar.; Lanet
NİMA(F): suz.: Ne
NİYAT(A): pamç.: Niyet, istek
NUKSAN: pam. Ar.; Eksik, tam olmayan

R

RAKAM: zam. Ar.; Sayı, sembol, işaret
REHBAR: cerg. Fa.; yol gösteren, başkan, lider
RUXSAT: cerg. Ar.; izin, ruhsat verme

S

SABUN: cerg. Ar.; Sabun, temizlik gereci
SEFA: cerg. Ar.; Saf, mutluluk, zevk
SEHİP: cerg. Ar.; Sahip olma
SİTARA: cerg. Fa.; Yıldız

Ş

ŞEKER: tüşt. Ar.; Şeker, toz şeker
ŞİR: cerg. Fa.; Süt
SUKBAT(A): cerg.: Hikaye, olay

T

TAHTA: cerg. Fa.; Tahta, ahşap
TALAVA: batk. Ar.; Öğrenci
TAMAM: cerg. Ar.; Tamam, bitmiş
TERBİYYA: pam. Ar.; Terbiye etme
TEVALÜD: cerg. Ar.; Doğuşu, ortaya çıkması
TEVAR: cerg. Fa.; Balta

Kırgız Tilinin Diyalektogiyalık Sözdüğünün
taranmasıyla aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
Ar.	Arapça
Fa.	Farsça
leyl.	Leylek yöresi
cerg.	Cerge-Tal; Şaartyz İlçesi (Tacikistan)
pam.	Pamir
çüy	Çüy bölgesi
bat.	Batken, Frunze (Kadamçay ilçesi)
tüşt.	Tüştük (Güney ilçeleri)
tünd.	Tündük (Kuzey ilçeleri)
özbk.	Özbekistan'daki Kırgızlar
özg.	Özgön (Kara Kulca İlçesi)
çüy	Çüy yöresi
noo.	Nookat ilçesi
tal.	Talas bölgesi
tyanş.	Tyan-Şan tarafı (Çin)
Zam.	Zaamin ilçesi (Özbekistan)
ıssı.	Issık Göl bölgesi
ıçk.	İç bölgeler

Suz.: Suzak ilçesi

1. Edebi dile oranla ağızlardaki Arapça ve Farsça kökenli kelimeler daha azdır.

2. Özellikle Özbeklerin yoğun ve yakın olduğu güney bölgesinde Arapça ve Farsça kaynaklı kelimeler yaygındır.

3. Arapça ve Farsça kaynaklı kelimeler, asıl şekilleri değiştirilerek Kırgız ağızlarının ses ve yazı özelliklerine uydurulmuştur. Kelimeler alınırken kalınlık-incelik uyumu da gözötilmiştir.

КАЙНАКЛАР:

1. MUKANBAEV, Ceembay; Kırgız Tilinin Diyalektogiyalık Sözdüğü, Sulatnov Matbaası, Bışkek, 2009.

2. SEYFETTİN, Ömer; Genç Kalemder Dergisi, Yeni Lisan Hareketi, 1911, Selanik

3. tdk.gov.tr; 24.03.2014

4. sözdük.kg; 24.03.2014

5. KANAR, Mehmet, Prof. Dr., Say Yayınları, İSTANBUL, 2010.

Дегенбаева Д.А.

Бишкекский колледж КОМТЕХНО

АНГЛИЙСКИЕ ОСЛОЖНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ СО СЛОЖНЫМ ДОПОЛНЕНИЕМ

|| В данной статье рассмотрены английские
осложненные предложения

Наиболее распространенным синтаксическим явлением (конструкцией, комплексом), является сложное дополнение (Complex Object). Если в обычном, традиционном представлении дополнение эксплицирует «второстепенный член предложения, выражающий предметно-процессное отношение (т.е. отношение одного самостоятельного предмета мысли к другому) посредством комплетивной связи», то сложное дополнение, конституируется двумя членами, связь которых по своему содержанию напоминает предикативную, например: I saw the man run ('man – run' по семантическому отношению напоминает 'man run' – человек бежит).

Английское сложное дополнение конституируется, в основном, тремя способами: во-первых, сложное дополнение может состоять из прямого дополнения + инфинитив; во-вторых, сложное дополнение может состоять также из прямого дополнения + причастия настоящего или прошедшего времени и, в-третьих, к числу таких сложных дополнений относится также и конструкция после глагола have (прямое дополнение + причастие прошедшего времени), обозначающая, что действие, выраженное глаголом-сказуемым и причастием прошедшего времени в сложном дополнении, совершает не само лицо, а его производит кто-то посторонний по просьбе или приказанию действующего лица.

1. Инфинитив может входить в состав сложного дополнения, т.е. в конструкцию: прямое дополнение + инфинитив-, которая эксплицирует признаки предикативности. Например:

1) They saw him fall [Graig J.,] –

Они увидели, что он упал

2) «I don't want you to go there» [Graig J.,] –

Я не хочу, чтобы вы пошли туда»

Суть осложнения базируется не на формально-грамматической стороне организации предложения с осложненным членом, т.е. осложненного предложения, а что сущность осложнения базируется на понятийно-семантической организации предложения. Если в обычном, неосложненном, предложении имеется лишь одна предикативность, то в осложненном пред-

ложении уже налицо факт присутствия полутора предикативностей: одна полная предикативность + одна половинка предикативности.

Так, в примере 1) полная предикативность возникает между субъектом-подлежащим They и предикатом-сказуемым saw; такая предикативность, имеющая в лингвистике обозначение « субъектно-предикатное отношение», обуславливается наличием в структуре предложения (простого предложения) глагола-сказуемого. «Организуя центром простого предложения глагольного строя является личный глагол, который связан с прочим членным составом предложения через обязательные и факультативные валентности» [Блох М.Я., 1986, с.102]. Такую полную предикативность можно отобразить схематически на материале предложения 1) нижеисследуемым образом:

They saw

При этом знак $\longleftrightarrow$ обозначает полное субъектно-предикатное отношение, т.е. полную предикативность.

Однако в данном же примере 1) имеется и неполная предикативность, которая содержится в структуре сложного дополнения с инфинитивом: him fall. Отметим, что такая неполная предикативность наиболее рельефно выступает при переводе данного английского сложного дополнения с инфинитивом на русский язык (его падающего – переводится причастием глагола) и на кыргызский (аны жыгылып баратканында – переводится сложной деепричастной формой глагола). Неполная предикативность в семантическом отношении обусловлена отсутствием прямого субъекта действия, в данном примере присутствует косвенный субъект him (его), и именно данному косвенному, непрямо субъекту приписывается действие, выраженное инфинитивом глагола fall. Данную неполную предикативность, а именно, косвенно – субъектно - инфинитивно-предикатное отношение можно отобразить схематически:

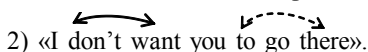
Him fall

Где знак $\dashrightarrow$ обозначает неполную предикативность. В этом случае наш пример 1) может быть экс-

плицирован схематически ниже следующим образом:

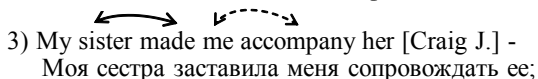
Аналогичным образом можно схематизировать и приведенное выше осложненное предложение со сложным дополнением с инфинитивом

В последнем примере 2) полная предикативность возникает между субъектом-подлежащим I и предикатом - сказуемым, выраженным сложной формой с модальным глаголом и отрицанием don't want. Неполная же предикативность возникает между дополнением (косвенным субъектом) you и инфинитивом глагола в глагольно-наречной конструкции to go there.

Таким образом, осложнение простых предложений в примерах 1) и 2) вызвано усложнением семантико-грамматического состава дополнений с инфинитивом Him fall и you to go there.

Аналогичным образом можно схематизировать и ниже следующие осложненные английские предложения со сложным дополнением с инфинитивом:

4) They expect the steamer to leave tonight [Craig J.] - Они ожидают, что пароход отойдет сегодня вечером.

В приведенных примерах 3) и 4) аналогичным образом осложнение простых предложений происходит за счет усложнения семантико-грамматической структуры дополнений me accompany her и the steamer to leave tonight. Аналогичным образом мы имеем здесь полную предикативность в примерах 3) My sister made и 4) They expect и неполную в вышеозначенных сложных дополнениях с инфинитивом.

II. Сложное дополнение может состоять также из прямого дополнения + причастия настоящего или прошедшего времени; такая конструкция эксплицирует признаки предикативности. Например:

5) We heard Melanie singing a beautiful song [Fitzgerald F.S.] -

Мы слышали, как Мелани пела прекрасную песню;

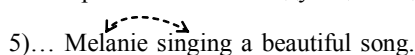
6) Melanie saw the boy running quickly along the road [Fitzgerald F.S.] -

Мелани увидела, как мальчик быстро бежал по дороге.

Осложнение означенных предложений 5) 6) вызвано опять же, как и в предыдущем случае со сложным дополнением и инфинитивом глагола, наличием в семантической структуре данных предложений полноторного объема предикативности: полной предикативности субъектно-предикатного характера и половиной предикативности в обозначенном сложном дополнении, образованном из прямого дополнения + причастия настоящего или прошедшего времени. Полная предикативность возникает между подлежащим - субъектом и сказуемым - предикатом в предложениях:

Полная предикативность детерминирована как структурой грамматического предложения, так и структурой внеязыковой ситуации, отображаемой в языке. Именно полная предикативность обуславливает семантическую полноту предложения - высказывания, поскольку концентрирует в себе в сжатом виде «...1) субъект и предикат как предметы мысли и 2) грамматическое подлежащее и грамматическое сказуемое». Однако в предложениях 5), 6) наличествует и неполная, половинная предикативность, которая обуславливает функционирование сложного дополнения. Неполная предикативность в семантико-грамматическом отношении обусловлена дополнением (в сущности, выступающем в форме непрямого субъекта) и приписываемым ему действием в причастной форме глагола. Причастие (The Participle), являясь неличной формой глагола, соединяющей воедино семантические свойства глагола, прилагательного и наречия, осложняет прямое дополнение и актуализирует означенное прямое дополнение (т.е. не прямой субъект). Здесь, в сложном дополнении, происходит одновременно двойкий процесс: «1) вычленение одного номинативного элемента и 2) преобразование исходной номинации с целью выделения одного из ее элементов». В этом случае наши примеры, касательно сложного дополнения с неполной предикативностью могут быть схематизированы в ниже следующем виде:

6)... the boy running quickly along the road.

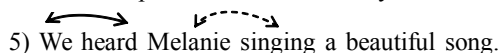
И только соединение в означенных примерах 5), 6) полной предикативности, возникающей между субъектом и предикатом предложения, и неполной предикативностью, возникающей в структуре сложного дополнения, конституированной формулой: прямое дополнение + причастие настоящего или прошедшего времени - , детерминирует усложнение и отнесение его к типу усложненных английских предложений. Отметим, что между формами причастия настоящего и прошедшего времени нет никаких принципиальных различий в понятийно-семантическом плане, кроме плана чисто валентностно - грамматического: « Подобно инфинитиву, причастие настоящего времени Present Participle - входит в состав сложного дополнения после глаголов see, hear, feel и некоторых других:

I saw her coming along the street.

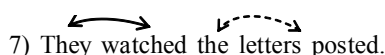
My friend heard me speaking and came to greet me.

I felt the water rushing over me [Грузинская И.А., Черкасская Е.Б., 1956, с.145].

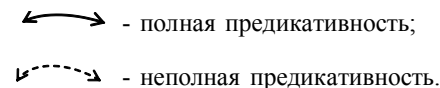
Схематизируем наши примеры 5), 6) и 7), соединив оба вида предикативности: полную и неполную:

6) Melanie saw the boy running quickly along the road.

Напомним, что используемые нами знаки имеют следующие значения:

III. Особняком стоит в видах сложного английского дополнения синтаксический комплекс после глагола have, образуемый прямым дополнением и причастием в прошедшем времени. Причастие прошедшего времени (Past Participle), употребляемое в таком синтаксическом комплексе в составе сложного дополнения совместно с глаголом have (конструкция: have + прямое дополнение + причастие прошедшего времени), означает, что действие совершает не лицо, выраженное подлежащим, а кто-то другой. Например:

8) «I shall have my photo taken», James said [Fitzgerald F.S.] -

Я сфотографируюсь (дословно: Я позволю, чтобы кто-то меня сфотографировал);

9) «He must have his hair cut» [Fitzgerald F.S.] -

Ему нужно подстричься (Он разрешит, чтобы его подстригли).

10) «Have you had this article typed?», - James asked [Fitzgerald F.S.] -

«Вам напечатали эту статью?», - спросил Джеймс.

Как и предыдущих случаях со сложными дополнениями с инфинитивом и причастием глагола, синтаксический комплекс: have + прямое дополнение + причастие прошедшего времени – эксплицирует полноту

предикативность: полная предикативность субъектно-предикатной структуры предложения + половинная предикативность, возникающая в сложном дополнении, выраженном означенным синтаксическим комплексом. Именно такая полнотная предикативность осложняет высказывание и позволяет причислить его к типу осложненного английского предложения.

Литература

1. Hailey A., Gastle G
2. Жусубалиев К
3. Шамбаев С.,
4. Джусаев Дж., 1994, 84б.;
5. Hornby A.S., Ruse Ch., 1998, p.614;
6. Dovey J., 2000, p.61
7. Джапиева А.М., 2001, с.24;
8. Нарматова Б.Б., 2007, с.14-15
9. Грузинская И.А., Черкасская Е.Б., 1956, с.192;
10. Шубина О.Ю., 2007, с.20
11. Немыкина А.И., Ракова К.Н
12. Krause H.P., Gronke E.
13. Mc Night G.H.
14. Yespersen O.
15. Смирницкий А.И.
16. Беляева М.А.
17. Израилевич Е.Е.
18. Блох М.Я.

Дегенбаева Д.А.

Бишкекский колледж КОМТЕХНО

КЫРГЫЗСКИЕ ОСЛОЖНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ОДНОРОДНЫМИ ЧЛЕНАМИ

|| В данной статье рассмотрены кыргызские осложненные предложения

В кыргызском языкознании осложненное предложение как промежуточный тип предложения, средний между простым предложением и сложным, выделяется лишь одним ученым-синтаксистом А.Жапаровым. В структуре осложненного кыргызского предложения имеются однородные главные и однородные второстепенные члены предложения. Подобные члены предложения, связанные друг с другом сочинительной связью и в то же время находящиеся в определенных синтаксических отношениях с каким-либо другим членом предложения называются однородными членами предложения. Например:

1) Жакшы достор, таттуу ойлор кимде жок? [Британия кыйрыктары] -

Хорошие друзья, приятные мысли – у кого их нет?

2) «Экөөбүз көңүл ачып барабыз, бирге басып» [Эр Төштүк] -

Вдвоем мы будем веселиться
И пойдем вместе.

3) Гришан дүркүрөп бараткан паравозду, шарактап бараткан вагондорду алыста жоголуп кеткенге чейин карап турду [Айтматов Ч.] -

Гришан смотрел вслед на гудящий паровоз, вагоны до тех пор, пока они не исчезли вдали.

4) Шаардын көчөлөрү ак, көк, кызыл, сары оттор менен жаркырайт [Айтматов Ч.] -

Городские улицы сверкают белыми, синими, красными и желтыми огнями.

5) Оңдо жана солдо, үстүндө да астында, бардык жерде көздү чукуп салгандай караңгы [Айтматов Ч.] -

Справа и слева, вверху и внизу - везде темно, словно выкололи глаза.

В примере 1) мы имеем однородные подлежащие «жакшы достор, таттуу ойлор», которые связаны между собой сочинительной связью посредством запятой на письме и соответствующими интонацией и каузированием в устной речи. Данные однородные подлежащие относятся синтаксически к одному и тому же сказуемому «кимде жок».

В примере 2) мы имеем однородные сказуемые «көңүл ачып барабыз, бирге басып», которые относятся к одному и тому же подлежащему «Экөөбүз». Данные однородные сказуемые, будучи помещенными в стихотворные строки, связываются сочинитель-

ной связью посредством интонирования, каузирования и ударения.

В примере 3) имеются однородные дополнения «дүркүрөп бараткан паравозду, шараптап бараткан вагондорду», которые соединены между собой сочинительной связью посредством запятой на письме. В данном предложении означенные однородные дополнения входят в группу сказуемого «карап турду» и дополняют глаголом – сказуемым.

В примере 4) функционируют однородные сказуемые при послеложном дополнении «ак, көк, кызыл, сары оттор менен». Данные определения соединяются между собой запятой на письме и интонацией перечисления в устной речи. В часторечном выражении можно констатировать, что однородные определения – прилагательные определяют дополнение и относятся к дополнению «оттор», выраженному именем существительным.

В примере 5) можно констатировать наличие однородного обстоятельства, а именно, обстоятельства места «Ондо жана солдо, үстүндө да астында, бардык жерде», которое относится к группе сказуемого «караңгы». Данное однородное обстоятельство места актуализирует новую локальную точку, в которой происходит действие или размещается предмет речи.

Теперь перейдем к рассмотрению однородных членов предложения в кыргызской синтаксической системе с позиции осложненного предложения. Еще раз акцентируем понятие и сущность осложненного предложения с однородными членами с ссылкой на мнение известного кыргызского языковеда-синтаксиста А. Жапарова:

«Предложения с однородными членами в зависимости от синтаксической роли последних делятся на несколько видов предложения с однородными подлежащими, с однородными сказуемыми, с однородными дополнениями, с однородными определениями и с однородными обстоятельствами. Каждый из этих видов, наряду с общими, имеет и свои специфические черты» [Жапаров А., 2007, с.239].

I. Однородные подлежащие:

6) Туруп турган Иисус да, олтуруп турган Понтий Пилат да, ылдый жакта бүкшүйүп олтуруп жазып жаткан жардамчы да, баары тиктеп асманды карап калышты [Айтматов Ч.] -

Стоящий Иисус, сидящий Понтий Пилат, сгорбивший внизу записывающий помощник - все уставились на небо;

В предложении 6) имеется однородное подлежащее: Иисус, Понтий Пилат и жардамчы -, которое соединяется в предикативном отношении и соотносится со сказуемым «карашты». Каждое из этих подлежащих, выраженных существительным, эксплицирует неполную предикативность, которую схематически можно отобразить нижеследующим образом:

Иисус – карашты; Понтий Пилат – карашты;
жардамчы – карашты.

Полная же предикативность заключается в субъек-

тно-предикатном сочетании: бары карашты.

Таким образом, предложение 6) обладает полнотой предикативностью и, следовательно, является осложненным предложением.

II. Однородные сказуемые:

7) Саламат бөлмөгө бат кырип келип, мени жылт карады да, эч нерсе айтпай кайра бат эле чыгып кетти [Акматав К.] -

Саламат быстро вошел в комнату, скользнул взглядом по мне и также быстро вышел, ничего мне не сказав;

В примере 7) имеется однородное сказуемое «жылт карады» и «чыгып кетти», которое эксплицирует полную предикативность. Неполная предикативность содержится в деепричастии «кирип келип» (дословно: войдя), соотношенном с подлежащим «Саламат».

Данный пример будет выглядеть таким образом:

Саламат – жылт карады, чыгып кетти;
Саламат – кирип келип.

То, что деепричастие «кирип келип» несет в себе неполную предикативность, вытекает из простого факта, что «деепричастие, не указывая на лицо и время, обозначает дополнительное действие при основном глаголе в предложении» [Биялиев К.А., 2003, с.81.].

III. Однородные дополнения:

8) Авдий колунда бир бөтөлкө арак, көк бадыраң жана темир чөйчөк кармап туруптур [Айтматов Ч.] -

Авдий держал в руках бутылку водки, зеленый огурец и железную кружку;

В примере 8) имеется однородное дополнение: бир бөтөлкө арак - көк бадыраң - темир чөйчөк. Полная предикативность возникает между субъектом – подлежащим «Авдий» и предикатом-глаголом «кармап туруптур»:

Авдий – кармап туруптур.

Думается, что неполная предикативность возникает между сказуемым «кармап туруптур» и означенным однородным дополнением; в кыргызском языке «дополнением называется второстепенный член предложения, выражающий объект действия и связанный в предложении со сказуемым по типу управления» [Биялиев К.А., 2003, с.103.].

V. Однородные обстоятельства:

9) Турат асман чексиз болуп көгөрүп Токойдун, талаанын, дарыянын үстүндө [Британия кайрыктары] -

Стоит вечно голубое небо
Над лесами, степями и морями;

10) Менин сүйүм эч өчпөйт
Эртең менен да, кечинде да,
Күндүз да, түндө да [Британия кайрыктары] -
Моя любовь никогда не гаснет
Ни утром, ни вечером,
Ни днем, ни ночью;

11) Мекеним үчүн, жерим үчүн, Англия үчүн
Мен өмүрүмдү аябайм [Британия кайрыктары] -
За мою отчизну, за мою землю, за Англию
Я не пожалею своей жизни.

В примере 9) однородным обстоятельством места является сочетание «Токойдун, талаанын, дарыянын үстүндө»; в примере 10) имеется однородное обстоятельство времени «Эртең менен да, кечинде да, күндүз да, түндө да»; а в примере 11) содержится однородное обстоятельство цели «Мекеним үчүн, жерим үчүн, Англия үчүн».

Равно как и определение, обстоятельство в кыргызском языке не эксплицируют никакой предикативности, поскольку не обладают полным комплектом признаков предикативности: модальностью, грамматическими временными формами и залоговостью. Однако они осложняют предложение грамматически, поскольку выдвигают на первый план свои грамматические качества. «Однородными являются такие обстоятельства, которые функционально и структурно однотипны, т.е. выражены одной и той же грамматической формой, относятся к одному и тому же опорному слову и отвечают на один и тот же вопрос» [Жапаров А., 2007, с.258].

Таким образом, осложнение простых распространенных предложений однородными подлежащими,

однородными сказуемыми и однородными дополнениями мотивировано семантически через явление предикативности, а однородные определения и однородные обстоятельства осложняют простое распространенное предложение структурно-грамматически.

Литература

1. Беляева М.А.
2. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Поченцов Г.Г.
3. Thurber J.
4. Качанова К.Н., Израилевич Е.Е.
5. Жапар А.
6. Жапаров А.
7. Айтматов Ч.
8. Акматов К.
9. Юсупов Д.

Көлбаева М.,
Кыргыз Республикасынын
Улуттук илимдер академиясынын
Ч.Айтматов атындагы тил жана
адабият институту

АЙТЫШ ӨНӨРҮНҮН ЖЕКЕЛИК ЖАНА ЖАЛПЫЛЫК БЕЛГИЛЕРИ

Айтыш – ырчылар поэзиясындагы импровизациялык өнөрдүн бийик чегин көрсөтүп, публика менен түз байланышта аткарылып, өзүнө тиешелүү мазмун жана формалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон өзүнчө жанр. “Айтыш” деген атоону казак-кыргыз элдеринин оозеки чыгармачылыгын изилдеген окумуштуу М.Ауэзов: “айтысу, тартысу, дауласу, немесе жарысу, сынасу мағынасында колданылады”¹ деп белгилесе, Ж.Таштемиров: “айтыш” деген сөздүн төркүнү “айт” деген буйрук этиш тен келип чыкканы талашсыз, Кадыресе учурларда бир адам экинчи жактагыга “айтыш” деген буйрукту берип калат. Эгер алгачкы башталышында кош буйрук этиштин маанисинде айтылып келсе, акыры оозеки эл чыгармачылыгынын бир түрүнүн түшүнүгүн – айтыш ырлары туюндуруп калган”² – деп белгилейт. Чындыгында “айт”, “төк”, “ак” деген өңдүү буйрук этиштердин семантикалык маанилерине ылайык ырчылык өнөрдөгү “айтыш”, “төкмө”, “акын” деген сөздөрдүн тилдеги лексиканын ички баюу жолдоруна ылайык жаралганын көрөбүз. Ал акырындык менен лексикалык мааниден элдик оозеки чыгармачылыктын бир жанрынын атоо маанисине чейин жеткен.

Айтыш – кыргыз элинин тээ байркы замандарда калыптанган оозеки адабиятынан башат алып, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында өнүгүүнүн бийик деңгээлине көтөрүлүп, бүгүнкү күнгө чейин өсүп-өнүгүп, азыр дагы элдин сүймөнчүк өнөрүнө айланып жашап жаткан чыгармачылык түр.

Айтыш фольклорго тиешелүү белгилерди өзүнө сиңирип, көркөм адабий процессте профессионалдуулуктун башатында турган өзгөчө феномен. Анын өсүп өнүгүү жолуна көз чаптырганыбызда фольклордук салттар, белгилер ошондой эле профессионалдуулуктун белгилери бирдей өнүккөнүн көрүүгө болот. Мындан улам айтыш фольклордук туундубу же индивидуалдуу чыгармачылыкпы деген суроо келип чыгат.

Айтыштар калк турмушунан алынып, эл массасына кызмат кылып, жалпы журттун максат, мүдөөлөрүн, маданиятын, үрп-адатын, таалим тар-биялык белгилерин ачып көрсөтүп, элдин кызыкчылыктарын чагылдырган **элдүүлүк** мүнөзгө ээ. Андагы негизги каарман-

дар элдин өзү. Башкача айтканда айтыштын негизги объектиси карапайым эл жана анын турмушу.

Адат салт айтыштары алгачкы башатында жамаат менен аткарылып, кийинкилеринин автору белгилүү болсо дагы эл арасында оозеки жашап, улам биринен экинчисине көчүп, алымча-кошумчалар менен толукталып **жамаатын** жалпы белгилерин өзүндө калыптандырган. Айталы, байыркы мезгилдерде үлпөттөрдө ырдалуучу “Сармерден”, “Жар-жар” жамаатын аткаруусундагы чыгарма болгон. Ал эми кийинки эле эл арасында уламыш катары тарап бизге жеткен Бука ырчынын Айгандун уулу Жучинин өлгөнүн угузганы тууралуу легенда. Андагы Бука ырчы менен Айгандын айтышы, “Талым кыз менен Көбөктүн айышы” омок, легенда түрүндө эл арасында жашап жаматтык белгилерин өзүнө сиңирген.

Айтыш ырларынын баштапкы үлгүлөрүндө туруктуу текст жок. Бир эле айтыштын жаралуу мезгили, орду, аткаруучусу жагынан ар башка маалыматтарды табууга болот. Ошондой эле чыгарманын негизги мазмуну сакталганы менен мотивдер, сүрөттөөлөр, ойду берүү ыгы алмашып, **варианттуу** келет. Айтыш төкмөлүктүн бийик үлгүсү болгондуктан ырчылар кез келген жерде ырдап, айтып коё беришкен. Ал улам ооздон оозго өтүп, варианттуу болуп кетет. Мисалы, адат-салт айтыштарынан тартып ырчылардын айтыштарына (Арстанбек менен Картаңбайдын айтышы, Токтогул менен Эшмамбеттин айтышы, Жеңижок менен Эсенамандын айтышы ж.б.) чейин варианттуу экенин көрөбүз.

Айтыш - төкмөлүктүн салттарын өз боюна сиңирген салттуу өнөр. Өз кезинде саламдашуу, табышмактатып суроо салуу, сүрөп ырдоо, улууга жол берүү, чыгармасын аспап менен коштоо, чыгармачылык такшалууда устат күтүү, шакирт тарбиялоо ж.б.у.с. **салттуулуктарды** калыптандырды. Салттуулук айтыштын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүнөн, уйкаштыкты колдонуудан, биринин оюн экинчиси улоодон ачык көрүнөт. Бул салттуулуктар кайсы мезгил болбосун биринен экинчисине, бир варианттан экинчи вариантка өтүп жүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ.

Айтыш эч кандай даярдыксыз, кандай жагдай шарт болбосун төгүп ырдоого ылайыкташылган элдик

поэзиянын **оозеки түрү**. Анда алдынала даярдык көрүү, план түзүү, оңдоо, редакциялоо сыяктуу процесстер жүргүзүлбөйт. Кандай абалда ырдалса ошол боюнча элге сунулат.

Айтыштар кандайдыр бир нерсени же көрүнүштү образдуу түрдө сыпаттап көрсөтүү үчүн колдонулган **көркөм каражаттарга** ээ. Анда туруктуу эпитеттер, кайталоо, параллелизм, салыштыруу сыяктуу троптун түрлөрү көп колдонулуп чыгарманын көркөм-эстетикалык өзгөчөлүгүн көтөрүп турат.

Жогоруда санап өткөн айтышка тиешелүү белгилер бул жанрдын фольклордук түр экенин аныктап турат. Ал эми айтышта фольклор менен катар адабиятка тиешелүү белгилер да калыптанган. Белгилүү адабиятчы В.Я.Проптун “Фольклор и действительность” (- М.: Наука, 1973. С.20) деген эмгегинде адабият менен фольклордун карым катышы жогорку деңгээлде талдоого алынып, адабияттын бир катар белгилери саналат. Автор ал эмгегинде адабияттын **бир жаралып, өзгөрбөй турган** касиетин белгилейт. Бул өзгөчөлүк XX кылымдын экинчи жарымынан тарта бүгүнкү күнгө чейин жеткен автору белгилүү айтыштардын көбүндө сакталган. Автору белгилүү айтыштарда көрүүчүлөр же угуучулар өзгөрүп турат, мындан сырткары ал көрүүчү чыгармага эч кандай алымча-кошумча киргизе албайт. Себеби, айтыш өз автору менен коомчулукка тарайт.

Автору белгилүү айтыштарды коом же эл массасы эмес бир адам, ырчы жаратат. Бул жагынан айтыштар **индивидуалдуу чыгармачылык** болуп эсептелет. Бул тууралуу адабиятчы С.Искендерова: “акындардын индивидуалдуу чыгармачылыгы өзүнүн поэтикалык табияты боюнча оозеки поэзияга абдан жакын турган көрүнүш, тагыраак айтсак, булар кош бирдиктүү процесс, чынын айтканда, көп учурда кайсы чыгарма накта элдик, кайсынысы индивидуалдуу чыгармачылыктын (автору белгисиз болсо) туундусу экендигин аныктоо өтө оорчулук туудурат”³ – деп, кош бирдиктүү процесс экенин белгилеп, аты уламышка айланган Асан Кайгы, Жээренче чечен, Толубай сынчы Бука ырчы сыяктуу легендарлык ырчыларга шарттуу түрдө “автор” деген түшүнүктү ыйгарып, алардын чыгармачылыгын “фольклордон, элдик оозеки чыгармачылыктан бөлүнүп, жеке чыгармачылыкка өтүү кырдаалында турган” деп белгилеп, этап же чыгармачылыкпы ачыктабайт. Мына ушул маселеден алып караганда, жана айтыштын жанр катары белгилерин эске алганда фольклордук поэтикадан башталып, өнүгүп ошол эле учурда адабияттык элементтери бар **адабияттык башталыш** экенин байкоого болот. Бул тууралуу ка-

зак окумуштуусу М.Ауэзов да төкмө ырчыларды (импровизаторлорду) фольклордук салт менен жазма же индивидуалдуу поэтикалык маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн ортосундагы “фигура” катары мүнөздөйт⁴.

Төкмө ырчылардагы фольклордук салттар менен индивидуалдуу чыгармачылыктын жарыш түрдө, органикалык абалда бирдиктүү жашашынан айтуучулуктун деңгээли жогорубу же индивидуалдуулук басымдуубу деген суроо чыгышы мүмкүн. Бул тууралуу С.Искендерова: “акындардын жекече чыгармачылык өркүндөп-өнүгүшү анын талантына жана акындык өнөрдүн туш келген чөйрөнүн деңгээлине жараша болот, б. а. акындардын “мектеби” өтө маанилүү. Алар элдик поэзиянын үлгүлөрүн, мисалы, эпикалык же лирикалык жанрдагы чыгармаларды айтканда жекече, өзүнчөлүк деңгээлинин көрүнүшү азыраак болот, мындай учурларда традициялык мотивдер жана көрүнүштөр үстөмдүк кылат. Ал эми акындар өз алдынча өздүк чыгармаларын жаратып жана аткарып жатканда жекече башталыш күчтүү чыгат”⁵ – дейт. Демек, айтыш өнөрүн ээлеринде жаратуучулук жана аткаруучулуктун жуурулуша берилиши, ырчынын чыгармачылыгынын жекелигин дагы да дааналап көрсөтөт. Айтыштын мына ушул феноменалдык өзгөчөлүгүнө карап, фольклордун салттарын өз боюна сиңирген, **индивидуалдуу башталышка ээ жанр** катары мүнөздөөгө болот. Айтыш сыяктуу эле бүгүнкү күндөгү жар-жар, сармерден, акыйнек, сыяктуу оозеки адабияттын лирикалык түрлөрү, табышмак, макалылакап, тамсил, санаттар сыяктуу таалим-тарбиялык туундулар, эпостордун варианттары бүгүнкү күндө дагы жаңы мазмун, жаңы форма менен жаралып жатат. Бирок, алардын баарынын автору белгилүү. Бул түрдөгү чыгармаларды авторунун белгилүү экенине, аны оозеки эмес жазуу формасында жаралганына карап профессионалдуу адабият дейбизби? Эгер андай десек жазманын жаралышы менен фольклор өз жашоосун токтотту деген жыйынтыкка келишибиз керекпи? Бул суроо азырынча фольклор таануучулар менен, адабият таануучулардын ойлоно турган маселелеринен.

Адабияттар

1. Ауэзов М. Айтыс өлөндөрү. Китепте: Айтыстану – Астана, 2013, 13-б.

2. Таштемиров Ж. Токтогулдун айтыштарынын өзгөчөлүгү. – Ф., 1989, 5-б.

3. Искендерова С. Жеке чыгармачылык менен көркөм мурасын айкалышы. – Б., 2010, 65-б.

**Кенан Алтынкая,
БГУ**

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК МАКАЛДАРЫНЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ АНАЛИЗИ

Бир коомдун экинчи бир коомдон айырмалап, өзгөчөлөп турган эң негизги элементтердин бири болуп саналган маданият – тил, тарых, адабият, искусство, фольклор сыяктуу элементтерден түзүлгөн түшүнүк. Коомдун жашоо образын чагылдырган ма-

даният – көптөгөн жылдар ичинде калынтанган материалдык жана руханий баалуулуктарын, ой-пикирлерин өз ичине камтыйт [4].

Кандайдыр бир коомду таанып билүү үчүн, ал коомдун ой-пикирлерин жана баалуулуктарын түшүнүү

үчүн алгач алардын маданияттарын изилдөө керек. Мына ошондуктан кандайдыр бир коомдун байыртадан күнүбүзгө чейинки ишенимдерин, каада-салттарын, кыскача жашоо образын билүү үчүн салттуу элдик маданият болуп саналган элдик ырлардын, кошоктордун, бешик ырларынын, элдик оозеки аңгемелердин, макал-ылакаптардын жана фразеологизмдердин ролу эбегейсиз чоң.

Макалдар – ким тарабынан айтылгандыгы белгисиз болгон, муундан муунга берилип келген чындыктардын кыска жана нуска түшүндүрүлүшү. Алар коомдун үрп-адаттарын жана каада-салттарын, мүнөзүн, жашоо түшүнүгүн чагылдырган, ал коом башынан өткөргөн тажрыйбаларын, чыныгы жашоо түшүнүгүн өз ичине камтыйт [2].

Түрдүү элдерде макалдарды «канаттуу сөздөр», «насыят», «өзөк сөздөр», «сабак берүүчү сөздөр», «алтын сөздөр», «элдик мектеп», «жан дүйнөнүн азыгы» сыяктуу маанини ташыган сөздөр менен да атап келишет. Түрк элдеринде, ашкача айтканда, Азербайжанда, Афганистанда, Иранда, Сирияда жана Иракта жашаган түркмөн элдеринде болсо макалдарды «ата-бабалардын сөздөрү» же «улуулардын сөздөрү» деп аташат. Кыргыз, казак, уйгур, өзбек, каракалпак, Казань татарлары, башкурт жана кырым татарлары сыяктуу түрк элдеринде болсо арап тилинен алынган «макал» сөзү колдонулуп келет. Түркменистанда, түндүк Афганистанда жана Ирандык түркмөн элдеринде болсо макалдар үчүн «макал» деген сөз да, «накыл» деген сөз да колдонулуп келет [1].

Түрк тилиндеги макалдарды анализдөөгө келсек, толугу менен окшош болгон, кээ бир жагы окшош болгон жана толугу менен айырмаланган макалдар деп 3 топко болүүгө болот [4]. Ушул эле эреже төмөндө бериле турган кыргызча жана түркчө макалдар үчүн да колдонулат.

Аталарыбыз эне журтунан дүйнөнүн түрдүү аймактарына таралса да, өздөрүнүн маданий чыгармачылыктарын да кошо алып кете алышкан. Бир эле тамырдан чыккан бир бутакта ачылган эки гүл да бири-биринен айырмаланары сыңары, кыргыз жана түрк тилдериндеги макалдар да бири-биринен кичине айырмаланып турат. Ошондой эле бири-бирине окшош макалдарды да кезиктирүүгө болот.

Кыр: Ачканын аты жүрбөйт.

Түр: Ач аяу оупамаз. (Ач аюу ойнобойт)

Кыр: Тооктун түшүнө таруу кирет.

Түр: Ач tavuk kendini darı ambarında görür. (Ач тоок өзүн таруу кампасында көрөт)

Кыр: Ачтын курсагы тойсо да көзү тойбойт.

Түр: Açın karını doyar, gözü doymaz. (Ачтын курсагы тойот, көзү тойбойт)

Кыр: Ыйлабаган балага эмчек жок.

Түр: Ağlamayan çocuğa meme vermezler. (Ыйлабаган балага эмчек берилбейт)

Кыр: Акыл баштан, асыл таштан.

Түр: Akıl yaşıda, değil baştadır. (Акыл жашта эмес, башта болот)

Кыр: Акмак достон акылдуу душман.

Түр: Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır. (Акылдуу душман акмак достон пайдалуу)

Кыр: Жыгачтын жумушагын курт жейт.

Түр: Ağacı içinden kurt yer. (Жыгачтын ичинен курт жейт)

Кыр: Аары да гүлдү тандап конот.

Түр: Arı bal alacak çiçeği bilir. (Аары бал ала турган гүлдү билет)

Кыр: Эки дөө кагышса, орто жерде кара чымын кырылат.

Түр: Atlar tepişir, arada eşekler ezilir. (Жылкылар тебишет, ортодо эшектер эзилет).

Кыр: Тириликтин күчү бирдикте.

Түр: Birlikten kuvvet doğar. (Кубат биримдиктен жаралат)

Кыр: Эки тоо тошулбайт, эки эл кошулар.

Түр: Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. (Тоо тоого кошулбайт, адам адамга кошулат)

Кыр: Эчкинин өлгүсү келсе, койчунун таягыга сүйнөт.

Түр: Eceli gelen köpek cami duvarına siyer. (Өлгүсү келген ит мечиттин дубалына сийет)

Кыр: Ит үрөт, кербен жүрөт.

Түр: İt ütür, kervan yüdür. (Ит үрөт, кербен жүрөт)

Кыр: Кызы бардын назы бар.

Түр: Kız evi naz evi. (Кыз үйү наз үйү)

Кыр: Карга сүйөт баласын “аппагым” деп.

Түр: Karga yavrusuna bakmış, “benim ak pak evladım” demiş. (Карга баласына карап “менин аппак балам” дептир).

Кыр: Жоголгон бычактын сабы алтын.

Түр: Kaybolan koyunun kuyruğu büyük olur. (Жок болгон койдун куйругу узун болот)

Кыр: Май кармаган бармагын жалайт.

Түр: Bal tutan parmağını uyar. (Бал кармаган бармагын жалайт)

Кыр: Бака майрыгын билбейт, жыланды ийри-ийри дейт.

Түр: Deve kendi kamburunu görmez, karşısındakini görür. (Төө өзүнүн өркөчүн көрбөйт, башкасыныкын көрөт).

Кыр: Конок конокту сөйбөйт, ээси баарын да сүйбөйт.

Түр: Misafir misafiri istemez, ev sahibi ikisini de. (Конок конокту сөйбөйт, ээси баарын да сүйбөйт)

Кыр: Кайсы жерин ооруса жанын ошол жерде.

Түр: Neren ağrırsa canın oranda. (Кайсы жерин ооруса жанын ошол жерде)

Кыр: Тириликтин күчү бирдикте.

Түр: Nerde birlik, orda dirlik. (Кайерде бирдик, ошол жерде тирилик)

Кыр: Чегирткеден корккон эгин экпейт.

Түр: Serçeden korkan darı ekmez. (Таранчыдан корккон таруу екпес)

Кыр: Бош кап тикесинен турбайт.

Түр: Boş çuval dik durmaz. (Бош кап тикесинен турбайт)

Кыр: Жылуу сүйлөсө жылан ийинден жыгат.

Түр: Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır. (Жылуу сүйлөсө жылан ийинден жыгат)

Кыр: Жыгылган күрөшкө тойбойт.

Түр: Yenilen güreşe doymaz. (Жыгылган күрөшкө тойбойт)

Кыр: Ач кадырын ток билбейт.

Түр: Tok acın halinden bilmez. (Ток ачтын абалын билбейт)

Кыр: Адилет сөз ачуу.

Түр: Doğru söz acıdır. (Туура сөз ачуу)

Кыр: Ажалга арга жок.

Түр: Ecele çare yok. (Ажалга чара жок)

Кыр: Ийри отурсан да түз сүйлө.

Түр: Eğri otur doğru konuş. (Ийри отур түз сүйлө)

Кыр: Эт тырнактан айрылбайт.

Түр: Et tırnaktan ayrılmaz. (Эт тырнактан айрылбайт)

Кыр: Сүттөн оозу күйгөн айранды үйлөп ичет.

Түр: Sütten ağzı yanan ayranı üfleyerek içer. (Сүттөн оозу күйгөн айранды үйлөп ичет)

Кыр: Өзүнө бычак ур, оорубаса кишиге ур.

Түр: İğneyi kendine batır, çuvaldızı başkasına. (Ийне-ни өзүнө сай, теменени башкасаңа сай)

Булактардын чектүүлүгүнө карабай топтой алган түрк жана кыргыз тилиндеги макалдарды салыштырууга аракет жасадык. Алардын арасындагы айырмачылыктар Бишкектеги жана Оштогу макалдардын айырмасындай экендиги белгилүү болду. Эгер бүгүн бир эле макалдарды айтып жатсак, балдарыбыз бир эле жаңылмачтарды айтып жатышса, элдик ырлар, алдей ырлары, кошоктор бирдей калыпта айтылып жаткан болсо, мунун себеби – бир бутактын эки гүлү сына-ры, биз да бир атанын балдары болгондугубузда.

Ушул сыяктуу изилдөөлөрдү олуттуу түрдө изилдөө менен бирге дагы да тереңдетүү аркылуу түрк элдеринин тамыры бир экендигин дос-душманга жарыялоо – менин эң чоң каалоом болуп эсептелет.

Адабияттар

1-Elçin, Şükrü 1988, Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları s:335.

2- Emir, Sabahat 1970. *Atasözleri ve Vecizlerin Açıklamaları*. İstanbul: Emir Yayınları. s :25).

3. Erkal, E. Mustafa, Sosyoloji (Toplumbilimi), Der Yayınevi, İstanbul, 2000.

4- Saim Sakaoğlu, 1983, Afganistan'dan Göçen Soydaşlarımızın Bazı Atasözleri Üzerine Notlar, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara, s:438.

**Г. Сейфеттин,
ЖАМУ**

КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН ТУРКИЯ ТӨКМӨ АКЫНДАРЫНЫН (АШЫКТАРДЫН) “АЛТЫН” ТҮШҮНҮГҮН ЫРЛАРЫНДА КОЛДОНУУ ЫКМАЛАРЫ

Кыргызстан менен Туркиянын оозеки адабиятында бермет (inci), маржан (mercan), жакут (yakut), зумурт (zümrüt), алмаз (elmas), седеп (sedef), акак (akik), каухар (gevher), күмүш (gümüş), жез (bakır), коргошун (kurşun), темир (demir) сыяктуу кымбат таштар менен металлдар ар түрдүү ойлор менен сезимдерди жеткирүүдө кеңири колдонулган. Көбүнчө салыштыруу ыкмасы менен баяндалган. Буга мисал катары алтын сөзүн колго алып иликтөөнү туура көрдүк. Биздин байкообуз боюнча алтын эки өлкөнүн адабиятында эң эле көп колдонулган металлдардын башында келет. Кыргызстан менен Туркиянын төкмө акындарында алтын түз мааниде да, каймана мааниде да колдонулуп, Кыргызстан аймагында алтын боюнча өзгөчө баяндоолор жаралган. Кыргызтандын акындарынан; Жеңижок (19-к), Токтогул (19-к), Калык (19-к), Барпы (19-20-к), жана Осмонкул (19-20-к); Туркия акындарынан болсо; Каражаоглан (17-к), Дадалоглу (19-к), Рухсади (19-к), Ашык Шенлик (19-20-к) жана Ашык Вейсел (19-20-к) сыяктуу акындардын ырларынын өз ара хронологиялык катар боюнча иликтеп салыштырууга аракет жасадык.

1. Төкмө акындардын (Ашыктардын) темага байланыштуу ырлары

1.1. Кыргызстан төкмө акындарынын ырларынан мисалдар

Кыргыз төкмө акындары, алтын сөздү материалдык жана маралдык маанилерин чагылдыра ала тургандай ыкмада көп ирет колдонушкан. Жеңижок ырларына алтын сөзүн эң көп колдонгон акындардын катарына кирет. Анын “Алтындан иймек сөйкөсү (Жусупбеков, 204: 105)” деген саптарындагы “алтын” сөзүн материалдык жактан туюндуруп “алтын сөйкө” маанисинде колдонгон. Акындын бул сыяктуу сөздөрү абдан көп кездешет. Анын алтын менен байланыштуу

сөздөрү салыштыруу ыкмасы менен жеткирилген: “Чөлдүү жерге барганда/Алтын менен күмүшкө/ Тең болосуң аккан суу!” (2004: 112). Бул саптарда аккан суунун жан тартуулоосу алтынга (жана күмүшкө) салыштырылып айтылган. Бир жактан аккан сууну алтын сыяктуу кымбат экенин баяндоодо. Жеңижок “Алтындай жаштык бар кезде/ Айлуу түндө ойнодук” (2004: 48) деген саптарында болсо “жаштык”, “Самашкан жерде сайраган/ Сары алтын кымбат кебим бар” (2004: 43) деген саптары менен “Айтпагам сөздүн беркери/ Ар сөзүм алтын, төп болгон” (2004: 223) деген саптарында “сөз” алтынга салыштырылган. Бул сыяктуу салыштыруулар кыргыз акындары тарабынан абдан кеңири колдонулган. Ушундай сыяктуу кеңири таралган салыштыруулар: “Алтын башым шылк этсе, Алган Кудай береби?” (2004: 50) деп айтылган сапта “баш” сөзү алтынга салыштырылып, кымбаттуу, баалуу маанисинде колдонулган. Бул жерде айтыла турган ой өмүр жөнүндө болуп жатат. Анын Аксы жергеси жөнүндөгү ырларынын бири: “Бир киши көзүн жумбаган/Жаңшоодон тилим талбагам/Ак калпак кыргыз элиме/ Алтынын ырдын арнагам.” (2004: 75) Болуп Аксы жери алтынга салыштырылды. Акындын Аксы жерине арналган мактоо ырында, “Сары алтын Аксы жеримдин” (2004: 68) деп айтканы менен “Саргайган сары жайыкка/ Сары алтын буудай эгилип” (2004: 40) деп айткан саптарында буудай алтынга салыштырылып айтылган. Бул сапта буудайдын түсү алтынга окшоштурулгандыгы ачык эле байкалууда. Жеңижоктун “Кылыгы кымбат алтын кыз/ Кызарып сууну суна алган” (2004: 92) жана “Алтыным чачкан жарыктан/ Айланам көрккө курчалып” (2004: 23) саптарында айтылган “алтын” менен “алтыным” сөздөрү сулууга байланыштуу айтылган. Кымбаттуу, сүйгөнүм деген мааниде колдонулган. Бул жерде ай-

тыла кетчү нерсе, Кыргызстанда алтын сөзүнөн жаралган “алтыным” деген сөздү “сүйгөнүм” маанисинде көп колдонулганын кезиктиребиз. Жеңижоктун ырларынан акыркы мисал катары балык тууралуу болмокчу. Балыктын канаттары алтынга окшош болгону үчүн “алтын канат” деп аталып калган: “Алтын канат, жез куйрук/ Аттай болгон балыгы” (2004: 73).

Токтогул акын да, алтын сөзүн ар түрдүү ыкмалар менен колдонуп келген. “Алтындан саат бурама/ Азапты менден сураба” (Токтогул, 1-том, 1968: 156) саптарында алтын сөзү материалдык мааниде колдонулган. “Кор болбой турган алтын баш” (1968: 97) жана “Сайраган алтын кебимди” (1968: 145) саптарында баш менен сөз, Жеңижок колдонгон алтынга салыштырып маралдык мааниде колдонулган. “Азабын тарттым баланын/ Көрбөдүм алтын жамалын” (1968: 149) саптары менен Коргол ырчы, Токтогулдун уулу Топчубайдын өлгөнүн угузганда Токтогулдун “Алтын айдай нур жүзүн/ Көрөр бекен дегемин” (1968: 159) деген саптарында уулунун жүзүн алтынга салыштырганы көрүнүп турат. Бул саптарда уулунун алтын сыяктуу жылтылдаган, нур жүздүү бир бала болгону баяндалууда. Токтогулдун төмөнкү саптарында “мүрүм” жана “туурум” сөздөрү да алтын туралуу салыштыруулар: “Ак шумкар алтын мүрүмдү/ Айланып көрдүм элимди.../ Басайын десем, муунум жок/ Отурар алтын туурум жок” (1968: 152). Токтогулдун “Дүнүйө” аттуу ырында “Келеринде, дүнүйө/ Алтын жагоо куштайсың” (1968: 65) деген саптары адамдын дүйнөгө келиши, алтын жакалуу кушка салыштырылып жатса (алтын жагоо, алган куштардын мойнуна тагылган жип), ушул эле ырдын уландысында “Келеринде, дүнүйө/ Алтын така тулпарсың” (1968: 65) деп бул кездер дагы алтын такалуу тулпарга салыштырылууда. Анын “Баасы кымбат, эти алтын/ Мал жараткан аккан суу” (1968: 70) деген саптарында өзгөчө бир салыштыруу ыкмасы болуп жатат. Бул саптарда малдын алтынга теңделиши (этинин татууланышы) тууралуу баяндалып аккан суунун мааниси белгиленет. Мал этин алтын сыяктуу кымбаттуулугу, аккан суунун көптүгү жана берекесинен улам болгонун баяндоодо.

Барпы акындын темабызга байланыштуу ырларынан “Аккан суу” ыры менен баштоону тандадык. Анын, “Жүрүп кетсе алтындай/ Жаркыраган, аккан суу (Барпы, Том I, 1995: 29)” деген саптарда көрүнүп тургандай аккан сууну алтынга салыштырууда. Баарыбызга белгилүү болгондой күн нуруна аккан суулар узактан караганда алтын сыяктуу жалтырап көрүнөт. Барпы акындын да ички сезими бул окшоштуруунун айланасында жаралган болушу ыктымал. Акындын сулууга арналган “Алтын” аттуу ыры бар, ырдын ар бир сабындагы салыштыруулардын баары алтын сөзү менен болгон:

Аты эмес, өзү – алтын
Асемден айткан сөзү – алтын
Ачылган гүлдөй кези – алтын.
Оромол салган башы – алтын
Олондой кара чачы – алтын
Осмо койгон кашы – алтын.
Он сегизде жашы – алтын...
...Анардай кызыл бети – алтын
Агарган кардай эти – алтын.
Илабинда – гүл алтын.
Ыраңында – күн алтын
...
Жүрөгүндө жуп – алтын
Жүрөк сырын ук, Алтын (Т. II, 2008: 54)

Жогорудагы саптарды кыздын тышкы көрүнүшү менен ички жан дүйнөсүнүн алтын менен салыштырганы ачык байкалууда. Муну менен бирге биздин байкообуз боюнча кыздын ысмы да Алтын болгон. Туркия жана Кыргызстанда “Алтынай”, “Алтынкыз” сыяктуу кыз ысымдары алтындан таасир алуудан улам коюлганы белгилүү. (Метал жана баалуу таштар киши ысмы катарында көп кездешкенин эске салып өтсөк: Темирбек-Demir, Алмаз-Elmas, Бермет-Inci, Акмаржан-Mercan, Каухарай-Gevher...). Барпынын “Гүл кыздар” аттуу ырында “бирин – жакут, бирин- зер/ бирин – сая, бирин- жел” (Барпы, 2-том, 2008: 47) саптарында айтылган “зер” сөзү менен “Атаң-энең мал үчүн/ Кызыкты тилла, зар үчүн (2008: 79)” саптарында айтылган “зар” сөзү да, “тилла” сөзү да алтын маанисинде колдонулган (аксент зер, зар формасында айтылган). Барпы акын медреседе окугандыгынан улам ырларында арапча менен фарсча сөздөр көп кездешет.

Калык жана Осмонкул акындардын ырларынан да алтын сөзүн кезиктирүүгө болот. Өзгөчө акындар жашаган мезгилиндеки индустриялык өнүгүүнү ырларында көрсөткөндүгү жагынан маанилүү. Калык акындын, “Кыргызстан жеринде/ Айдоолору ак алтын” (Калык Акиев, 2-том, 2003: 193) саптарындагы “ак алтын” сөзү менен пахтаны алтынга салыштырып, “Кара-Кече, дүңгүрөмөн кара алтын/ Катарланган тоолорундун баары алтын” (2003: 232) деген саптарында да көмүрдү алтынга салыштырууда. Бул салыштыруу көмүрдүн экономикалык жактан маанилүү каражат экенин көрсөтү үчүн колдонулгандыгы көрүнүп турат. Калыктын дагы бир ырында, “Сен, Алтын Тоо, бүт дүйнөгө көрүнгөн/ Ай ааламга нуруң балкып бөлүнгөн” (2003: 154) саптарында колдонулган “Алтын тоо” деген аталышты алтын сөзүнөн алган сыяктанат. Ошол эле убакта бул ырдын темасы дагы “Алтын Тоо” деп коюлган.

Осмокул акындын “Аппак алтын алма-өрүктөй гүл ачсын/ Аял-эркек теребиз деп чубашсын” (Осмокул, 1957: 35) саптарында Калык акын сыяктуу пахтаны алтынга салыштырууда. Сөз кезиге келганда айта өтөлү, Туркия оозеки адабиятында пахта үчүн “ак алтын” (beyaz altın), көмүр үчүн болсо “кара алмаз” (kara elmas) салыштыруулары колдонулат. Осмонкул акын “Кошоктошкон алтындын/ Бир башы калбай терилсин” (1957: 27) деген саптары менен да буудайды алтынга салыштырууда. Акындын төмөндөгү ырында салыштыруу башка бир формада колдонулган.

Сталин колхоз жылкысы
Топ-топ болуп дүркүрөп
Тоодон ылдый чубаган,
Бура тартып кучага
Бугудай моюн басаган.
Алтын күндө жол жүрсө,
Арыбастан чыдаган. (1957: 139)

Акын бул жерде күлкү атты мактап ырдайт. “Алтын күн” салыштыруусунда ысык күнгө карабай колхоз жылкысы чыдамдуулугун көрсөткөнү көрүнүп турат. “Ала-тоо алтын жерим бар/ Айтууга алтын кебим бар” (1957: 72) деген саптарга көз жүгүрткөнүбүздө тоо жана сөздүн алтынга салыштырып жаткандыгын көрүүдөбүз. “Курбунду таап дуулап өт/ Алтын башың аманда” (1957: 86) деген саптарда баш алтынга салыштырылды. Эң соң акындын 1942-жылы аскерде жүргөн кезинде энесине жазган “Энеме” деген ырына токтололу. Бул ырында “Алтын апа айтканыңды орундап/ Фашисттерге кандуу кыргын

саламын” (1957: 54). Бул мезгилде дүйнөлүк экинчи согуш болуп жаткан жылдар. Осмонкул бүтүн сагынычы менен “Алтын апа” деп жатат. Бул сөз “Сүйүктүү апа” деген сөз айкашы менен маанилешип бир сүйүүнү билдирип жатат. Башкача айтканда кымбаттуум, сүйүктүүм маанисинде энесине сагынуу менен кайрылып жатат.

1.2. Туркия акындарынын ырларынан мисалдар

Туркия акындары алтын сөзүн көбүнчө кооздук үчүн колдонушкан. Муну менен биргеликте өзгөчө салыштыруу ыкмалары ортого чыккан. Иликөөгө алган акындардын ырларында бул өзгөчөлүктөрдү көрүүгө мүмкүн. Хронологиялык тартип боюнча баяндоону чечкендигибиз үчүн Каражаогландан баштоону тура көрүп турабыз. Каражаоглан, “Алтын сөйкө кулагында шам сыяктуу жанат/ Көрүнүшүн санаамы тоодой артырып жатат” (Өзтелли, 1996: 208) деген саптар Жеңижоктун “Атындан иймек сөйкөсү” саптарына окшоштугун көрсөтүүдө. Эки акын тең алтын сөзүн аксесуар (кооздук үчүн пайдаланылган буюм, сөйкө, шакек ж.б.) катарында колдонушкан. Каражаогландын ырларында өзгөчө салыштырууну да көрө алабыз, алтын сөйкөнү шамга салыштырат. Бул жердеги салыштыруу өтө кызыктуу. Ал күндүн нуру тийген кезде кулактагы сөйкө жалтырайт, кечинде болсо шам жарыгы дал ушундай жалтырайт. Эки формадагы салыштырууларда жалтырак көңүлдү бурат. Адамдардын көзүн алуу жана кулакка тагылган алтын сөйкөлөр сулуунун сулуулугуна шаң кошот. Андан тышкары ал төмөнкү ыр саптарында алтын менен салыштыруу жасаган. “Алтын кемер бууп кыпча белиңди/ Жарашыктуу боюңу кучасым келди” (1996: 89) саптарында кемерди, “Бир алтын саат менен бир сүкнө шалбар/ Дагы бир сүкнө шал каалайт көңүл” (1996: 126) саптарында сааты, “Колуман алдырдым сулуу Хатчени/ Зергери да билет алтын акчаны” (1996: 128) деген саптарда акчаны (тыйындын) алтындан болгону билдирүүдө. Буларга кошумча төмөнкү саптарда алтын сөзү түз мааниде да кыйыр мааниде да колдонулган: “Арманда калдым булагынын башына/ Алтын жаап топурагына, ташыңа/ Улуу Жамисинин кандил башына/ Алтын шамы да жанат Хаманын” (1996: 174). Бул төрт сапта Хама шаары мактоодо. “Алтын жаап топурагыңа, ташыңа” саптарында, алтын сөзү каймана мааниде колдонулган. Бул жерде, Хаманын берекелүү топурактарга ээ болгонун айтууда. Кийинки саптарда Улуу Жамнин шамдарынын алтындан болгонун айтылууда. Кыскача айтканда, Каражаоглан, ошол мезгилдерде Хаманы жарыктын кучагында болгонун сүрөттөө менен алтындын көз алуучу күчүн баяндоодо деген ойдобуз. Каражаоглан төмөндөгү төрт сапта өзүн булбулга окшоштуруп “алтын капас” сөзүн өзү болгон жерге жараштырууда: “Алтын капас эле менин токтогон жерим/ Достун кылганындан жаралан-ды жүрөгүм/ Башта жакын элем, азыр ыраакмын/ Тагдыр мени наздуу жардан ажыратты” (1996: 76). Булбулдун баалуулугун жана үнүнүн кооздугун аны салган капастан байкалат. Акын өзүн булбул сыяктуулугун жогорудагы саптар менен айтууда.

Дадалоглунун ырларында алтын менен байланыштуу саптар Каражаогландагыдан көп деле айырмаланбайт. Бир гана алтын менен сулуу бир канча бириктирилип айтылганы көрүнөт: “Сулуулардын ордосуна баруу керек/ Колду көкүрөккө алып урматында туруу керек/ Кызыл көйнөктүү, алтын бурмалуу/ Ак колдору

топурак болот сулуунун” (Сакаоглу, 1993: 59). Бул саптарда сулууну белгилүү бир атмосфера ичинде сүрөттөп жатат. Сулуунун билегиндеги алтын бурма билерзик, сулуунун бир көркү катары колдонулган. Себеби сулуулар сулуулугуна жараша тургандай кымбат баалуу көйнөктөрдү кийип, кымбат баалуу тагынчактарды тагышат. Дадалоглунун “Бийиктеринде кийик көпөлөктөй айланат / Алтын, ак алкымында шам сыяктуу жанат” (1993: 66) саптарында алтын, алкымда (gerdan) шам сыяктуу жанат. Бул саптар Каражаогланды эске салат. Бир башка, “Жайлоолордо бир сулууга жолуктум/ Күмүш туфли киет алтын зынжыр менен” (1993: 55) деген саптарда сулуунун бутуна алтындан жасалган халхал (зынжыр) тагынганын билдирүүдө. Башка бир сапта Дадалоглу “Ар танда, ар танда өзүнү мактайт/ Алтын чач боосу согончогуна тиет” (1993: 52) деген саптары менен сулуунун чач боосун алтындан жасалганын айтуу менен анын кымбатын алдыга чыгарат. “Дин Ислманда болбойт барганга/ Ак колуну алтын чакада жуудулар” (1993: 58) деген саптарында сулуунун колунун алтын чакада жуулганын билдирүүдө. Көрүнгөндөй Дадалоглу алтын сөзүн сулуулардын бир өзгөчөлүгү катарында колдонгон. Бул жерде дагы бир салыштырууга токтолуп өтөлү. Көбүнчө Дадалоглунун ырларында сулуу ак билектүү же ак алкымдуу болуп сүрөттөлөт. Ушул көрүнүш башка эл акындары үчүн да көнүмүш адат. Сулуунун ак жүздүү болуусу тандалган бир сыпаттыр. Бул боюнча Туркия акындары көп колдонушканы белгилүү болду. “Ак жүз” ар түрдүү салыштырууларда акындардын ырында орун алган (алтын, күмүш, бермет жана маржан сулуунун кымбатын жеткирүү үчүн эң көп пайдаланылган жардамчы сөз болуп эсептелет).

Акын Рухсати дагы алтын сөзүн бир канча ырында колдонгон. Рухсати өмүрү өткөнчө жакырчылыктын азабын көп тарткан. Ырларына бул азаптарын чагылдырган. Акын ушул төрт сапта Кудай менен соодалашат: “Кедейликти жаттадым эмне кылайын/ Жок дегенде акындык шербетин жутайын/ Бир аз алтын берсең ажыга барайын/ Бул сөзүмдө турбасам бергенин кайра ал” (1994: 332). Акын ажыга барганы каалайт, бирок акчасы жок болчу. Кудайдан ажыга барыш үчүн алтын, башкача айтканда байлык сурайт. Эгер тилегени орундалган кезде ажыга барбаса же болбосо сөзүнүн үстүнөн чыга албаса анда бүтүн мал-дүйнөсүн (байлыгыны) кайра кайрып алуусун айтат. Дагы башка бир ырында “Жар үчүн дайым кыймылдап жатамын/ Колдо не барым бар, не сим жана зерим” (1994: 459) деп, колунда кумүш (сим), алтын (зер) болбогонун башкача айтканда жардылыгын сүрөттөйт. Бул жерде байкалгандай алтын сөзү, байлык, мал-дүйнө маанисинде колдонулган. Өзгөчө, кордоо ырында “Доолорго каралбайт хасбетенлилах/ Сим менен зерге урмат кылынат азыр” (1994: 293) деп, казылардын мал-дүйнө, байлыкка мастыгын, сим (күмүш) жана зерге (алтынга) маани бергишкенин ушул себептен пара албай доо-дооматтарды карап чыкпагандыктарын айтат. Мындан тышкары Рухсати, “алтын” менен “сулууну” бирге иштеген акындардан. “Кыпча белге кемер тагышып/ жанымы курман кылышат сулуулар” (1994: 461) деген саптарда алтын кемер, “Эми ысмы ар тамга менен окулат/ Кооздонуп алтын сөйкө тагынат” (1994: 418) деген саптардагы алтын сөйкө, төмөндөгү төрт сап болсо “алтын мончок” жана “зер билерик” сөз айкаштарынан алтын менен зер сөзүнү биргеликте колдонуп сулуунун аксесуарлары катары менен айтылат:

Кийинип, жасанып чырайлуу жүрөлү
Куса болгондордун боорун эзели
Алкымга беш катар мончокту тизели
Сөйкө, шакек, алмаз, каухар керек
Жашылынан хына каалайт колуна
Жуп шакек зер билерик колуна
Иран шалы жарашпайт белиңе
Лахордон шал, алтын кемер керек (1994: 356)

Акын Рухсати алтын сөзүн салыштырууда да колдонгон. “Билгизе албадым кадырымы/ Пул кылдын алтын атымы” (1994: 359) деген саптарда өз ысмыны алтын сыяктуу кымбаттуу болгонун айтат. Төмөндөгү төрт сапта болсо өз сөздөрүн алтын сөйкөгө салыштырса, Черкез кыздарыны эритилген алтын сыяктуу адамдын канына киргенин айтат: “Бул сөздөрүм алтын сырга белгилүү/Черкез кыздары кыпча белдүү/Сылыктыкка татыктуу тоту тилдүү/Алтын, күмүш сыяктуу сызган болот” (1994: 499). Бул төрт сапта алтын менен күмүштүн бирге колдонулганын көрдүк. Эң жогоруда болсо сим (күмүш) жана зер (алтын) сөздөрүн колдонулганын байкадык. Бул шарт Классик осмон адабияты акындар поэзиясына таасир эткен деген бүтүмдү айта алабыз (Билингендей классик осмон адабияты арап жана фарс адабиятынын таасиринде болгон). Күмүш жана зер сөздөрү фарс тилинен келген сөздөр. 17-кылымдан кийин бул таасир дагы да күчөгөнүн айтууга болот. Өзгөчө классик осмон акындарынан таасир алгандар, тарикат таасиринде калгандар, ислам мифологиясынан таасирленгендер же болбосо медреседе билим алган акындардын ырларында арапча менен фарсча сөздөр көп кездешет. Ушул себептүү кээ бир акындар зер менен алтынды бирге колдонушуп, кээ бири болсо көбүнчө “зер” сөзүн колдонушкан. Акын Шенлик да жогоруда сөз кылган акындардын катарына кирип, ырларында көбүнчө “зер” сөзүн пайдаланган. Шенлик зер сөзүн ар түрдүү маанилерде колдонгон. Шенлик атын кордоо маанисиндеги бир ырында “Чийден ат тарагы, юлафтан төш кайышы/ Ала чылдырдан зер жалатуу табылбайт” (Аслан, 2001: 213) дегенинде зербди (алтынды) чыныгы маанисинде колдонгон. “Илим ээси аалым, сүйөт өнөрпозду/ Зээни күчтүү, зерге чыгат баасы” (2001: 250) деп, мактаган адамдардын акыл-эсинин зер (алтын) сыяктуу барктуу болгонун туюндуруу менен алтын сөзүн салыштыруу ыкмасында колдонгон. Башка бир ырында “Жоготтум ынак досу, эч келбейт колго/ Элдин баатыры зер-жышааны кетиптир” (2001: 234) деп, жашаган аймагындагы бийлерден бири болгон Таштан бийдин Чылдырдан кеткенине өкүнгөнүн түшүндүрөт. Бул киши үчүн дагы зер-жышаан (алтын жышаан) сөзүн колдонуп, салыштыруу ыкмасын колдонгон. Акындын алтын жышаан салыштыруусунда орун алган Таштан бийдин аймак үчүн эң керектүү инсандардан болгонун ырларында баяндоодо. Аягында Акын Вейселдин төмөнкү төрт сап ыры менен теманы жыйынтыктоону туура көрөбүз: “Мени кор көрбө тууганым/ Сен

алтын, мен коло белем /Бир бардан бар болгонбуз/ Сен күмүш, мен түнүкө белем” (Бакилер, 1989: 151). Бул төрт сап биримдикке чакыруу максатында жана менменсиништи, өзүнү бийик көрүүнү (текебүрдүктүү) мыскылдоо иретинде айтылган. Акындын ойу бойунча үстөмүдк мал-дөөлөттө эмес, маралдык жактарда болот.

Жыйынтык

1) Иликтеп караган ырлардан жыйынтык чыгара турган болсок, Кыргызстан менен Туркиянын төкмө акындарында алтын көп колдонгон сөздөрдүн катарына кирет. Ырларда алтын сөзү түз мааниде да, каймана мааниде да колдонулган. Ушундан улам жогорку деңгээлдеги салыштыруу репертуары жарыкка чыккан деп айтууга болот. Эки өлкө акындарында, өзгөчө кыргыз акындары салыштырууда бөтөнчөлүктөрдү жараткандыгын билдире кетели. 2) Материалдык мааниде колдонулган кээ бир салыштыруулар бири-бирине жакындык көрсөтсө, маралдык мааниде колдонулган салыштыруулар көп айырмачылыктарды көрсөткөнүн көрө алдык. 3) Алтын сөзү эки өлкөнүн тең акындарынын ырларында баш-аламан колдонулган, ырдын ар кайсы жеринде алтын сөзү колдонулуп, бирок арасынан Барпы сыяктуу бир ырга алтын темасын тандаган акындар да болгон. Айрыкча алтындын зер жана тилла (дилде) тууралуу синонимдерин да колдонулганын далилдеп бердик. 4) Кыргызстанда, эл арасында алтын сөзү көп колдонулат, сүйүүнү, жактырууну туюнтуу катарында “алтын, алтыным” сыяктуу сөздөрдү, күнүмдүк жашоодо колдонулгандыгына жакындан күбө болдук. 5) Алтын сөзүнүн эки өлкөнүн да тил биримдигин көрсөткөн сансыз мисалдардан бири гана болгонун айта алабыз.

Адабияттар

1. Аслан, Энсар, Чылдырлы Ашык Шенлик, Диярбакыр, Дижле. 2001.
2. Бакилер, яавуз Бүлент, Ашык Вейсел, Анкара, 1989. КБ басмасы.
3. Барпы, Т. 1 / Түз: Болотбек Апилов, Бишкек, Кыргыз Инс. Башкы ред. 1995.
4. Барпы, Т. 2 / Түз: Болотбек Апилов, Бишкек, Полиграт-ресурс. 2008.
5. Жусупбеков, Асанбай, Жеңижок, Бишкек, 2004. Мурс Басмаканасы.
6. Калык Акиев, Т. 1 / Түз: М.П. Рахимова, Бишкек, Бийиктик. 2003.
7. Калык Акиев, Т. 2 / Түз: М.П. Рахимова, Бишкек, Бийиктик. 2003.
8. Каяа, Доган, Ашык Вейсел, Сивас, Сивас Валилиги бас. 2004.
9. Осмонкул, Фрунзе, 1957, Кыргызстан мамлекеттик бас.
10. Өзтелли, Жажит, Каражаоглан, 9.басым, Станбул, Өзгүр бас. 1996.
11. Сакаоглу, Саим, Дадалоглу, Анкара, Күлтүр баканлыгы бас. 1993.
12. Токтогул. Т.1 / Түз: Ж. Таштемиров, Фрунзе, “Кыргызстан”. 1968.

*М. Көлбаева,
Ч.Айтматов атындагы тил жана
адабият институту*

ТӨКМӨЛӨРДҮ АКЫН ДЕЙБИЗБИ ЖЕ ЫРЧЫБЫ?

Улуттук көркөм дөөлөттөр кандай узак, татаал мезгил мейкиндигинде стадиялуу түрдө өнүгүп толукталып, калыптанып келсе аны аткаруу, жаратуу, муундан муунга-сактоочулар дагы андан кем эмес түйшүктүү процесстин алкагында талбай изденип, татаал сыноолордон өтүп, акындык өнөрдүн бийик сересине чыга алган. Акын, ырчы ким? Анын чыгармачылыгы качан башталып, кантип калыптанды, башка өнөр адамдарынан кандай өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат – деген сымал суроолор фольклор таануу илиминде көп мезгилден бери талаш-тартыш туудуруп, талдоого алынып келе жатат. В.В.Радлов: «акын» терминин перс тилиндеги «ахунд» сөзүнөн келгенин айтып, «акын – ырчылардын айтышында жеңип чыккан ырчы»¹ деп белгилеген. Мында төкмөлүгү такшалган, айтышта жеңиштерге жетип, элдин сынына толгондорун акын деп атап жатса, казак айтыштарынын изилдөөчүлөрдүн бири С.Муканов акын менен ырчынын айырмасын: «... акын менен жыршынын арасындагы айырма, акынның негизги кәсібі өз жанынан тезинен өлең шығару (импровизация), жыршының негизги кәсібі шығарылган даяр өлеңдерді жаттау»² - деп акындарды өз алдынча чыгарма жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ өнөр адамдары катары сыпатташы, ырчыларды даяр өлөндөрдү ырдоо эл алдына аткаруучу катары мүнөздөйт. Ал Эми М.Богоданова акын менен ырчылардын айырмалары бар экенин белгилеп, бирок, алардын негизги объектиси эл турмушу деп чыгармачылыгына бир беткей баа берген³. Мына ушул сыяктуу талаш-тартыштуу пикирлерди талдай келип адабиятчы Ж.Таштемиров: «акын» деген наам ырчы деген наам сыяктуу, чар жайыт эле атала бербей ырчылык таланты күчтүү, өздөрүнүн чыгаргандарын, же үйрөнүп айткандарынын көлөмү боюнча да, сөзгө бай жана чечендиги боюнча да такшалган, эл арасына кеңири чыккан профессионал ырчыларга гана берилип келген атак» экенин белгилеп, акын чыгармачылыгы такшалган ырчылардын ырчысы экенин айта келип, «ырчы да, акын да алдын ала даярдык көрбөй, көзү чалган нерсени жана баамдагандарын ошо замат ыр менен баяндаган сөз чеберлери. Ушул жагынан алып караганда ырчы менен акындын ортосунда кандайдыр белгилүү чек коюу мүмкүн эмес»⁴ деген пикирин билдирет. Бул талаштуу маселенин тарыхын иликтей келип, адабиятчы А.Обозканов акын деген отоого караганда ырчы деген атоонун башаты тээ байыркы мезгилдерде экенин, ал эми «акын» деп атоо XIX кылымдагы акындардын чыгармачылыгында гана жолуга баштаганын белгилеп, музыка таануучу В.Виноградовдун «акын» термини кыргыз турмушуна жаңыдан гана кирген» деген оюна, К.Маликовдун: акындарды кийинчерээк «поэт» маанисинде колдонуп жүрөбүз. Маселен, жазма акындарды Тоголок Молдо, Ысак Шайбеков, А.Жутакеевдерди акын дегенибиз туура болор. Бүгүнкү күндө обон-

дуу ырларды чыгарып, аткаргандарды да «ырчы» деп атап жүрүшөт. Бул туура эмес, обон чыгаргандарды «обончу», аткаргандарын «аткаруучу» деш керек» деген» пикирлерге анализ жасай келип, «ырчы термини» төкмөлүк өнөрү бар шайырларга, ал эми «акын» термини жазгыч, бүгүнкү профессионал акындарга карата («поэт» маанисинде) гана колдонулганы ылайыктуу»⁵ - деген пикирин билдирет. Ушундай эле ойду адабиятчы О.Сооронов дагы белгилеп: «биздин адабият таануучулар, музыка изилдөөчүлөр ата-бабадан бери айтылып келаткан салтты эске албастан «ырчы» термини менен «акын» терминин чаташтыра пайдалануусунун негизинде төкмө ырчыларыбыз да, профессионал жазма акындарыбыз да «акын» деген бир термин менен аталып, мүжүмөл боюнча калып калды. Кол ойното комуз чертип, турган жеринен ырчы күүчүлүгүнө салып жамгырдай төгүп ырдаган Токтогул менен бир да ырын жатка айта албай кагаз бетинен окуган Сүйүмбай Эралиевдин айырмасы жок болуп, «акын» деп бирдей аталып калышты» деп өкүнүп, өткөн кылымдын 50-жылдарына чейинки өнөр адамдарын ырчылар деп атоо ылайыктуу экенин белгилейт⁶. Демек, бул талдоолорго анализ жасаганыбызда турган жеринен ыр жараткан төкмөлүгү менен айырмаланган адамдарды ырчы же акын деп атоонун мезгилдик жактан айырмачылыгы бар экенин көрүүгө болот, чыгармачыл адамдардын талант даражасын белгилеген атоо экени көрүнөт. Байыркы замандардан бери эле ырдоону негизги өнөрү катары тутуп, импровизациялык ыкма менен оозеки ыр жаратууну кесип кылган ырчылык байыркы мезгилдерден бери карай жашап келген. Аны «ырчы» деп атоо дагы байыркы элдик түшүнүктөрдөн. Ал эми убакыттын өтүшү менен жазманын пайда болушунун натыйжасында «акын» терминини жакынкы тектеш элдерден келип кирген дешке болот. Бута К.К.Юдахиндин «кыргыз менен казактарга «акын» термини уйгурдан кирген болуу керек» - деген пикири, көп жалдар бою ырчылардын чыгармачылыгын иликтөөгө алган адабиятчы Б. Кебекованын: «акын деген терминдин качан киргендигин так айтуу кыйын. Айрыкча Совет мезгилинде ырчыга караганда акын көбүрөөк колдонулуп, калктын көркөм табитинен, лексикасынан кеңири орун-очок алды» деген пикирлерине таянууга болот. Бул пикирдин негиздүү экенин Ж.Таштемиров «байыркы түрктү, анын ичинде кыргыз тилинин өсүш тарыхый процессине көз жүгүртүү менен караганда «акын» деген сөз «агынды» эмес, «aqin» (акын) делип, («поток, струя») деген маанисин берет»⁷ - деп белгилейт. Мындан улам «ырчы» жана «акын» деген эки атоонун чеги мезгилдик жактан ажырымдалып тургандай сезим калтырат. Эгер андай болгон болсо бүгүнкү күндөгү төкмөлүк менен жазмакеликти бирдей алып жүргөн Элмирбек, Жеңишбек, Аалы, Азамат, Амантай, Идиристерди акын деп атайбызбы же ырчыбы?

Бул суроого ой калчоо «акын», «ырчы» аталыштарынын аткарылуу ыгы, мүнөзү менен байланышта каралуусу кажет. «Ырчы» түшүнүгү байыркы мезгилден бери карай XX кылымдын башына чейинки кыргыз элинин тарыхында эл тагдырын, доор маселесин көтөрүп, калкка эстетикалык ырахат тартуулап, оозеки төкмөлүк менен алектенген өнөр адамын түшүндүрөт. Ал эми акындар деле коомдогу ар кандай проблемеларга баам салып, көз менен көргөндөрүн дароо ырга салып, баяндап айтып берүү жөндөмүнө эгедер таланттуу адамдар. Ырчы болобу, акын болобу алардын коом алдындагы милдети, аткарган кызматы, негизги сүрөттөө объектиси жагынан окшош. Бүгүнкү түшүнүгүбүзбө болгону алардын айтайын дегенин берүү ыгы ар башка. Мисалы, ырчылар алдынала даярдыксыз, төгүп ырдоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми акындар жазмакерликтин салттарына каныккан өнөр адамдары. Мындан улам XX кылымдан берки төкмөлүк, жазмалык менен алектенген өнөр адамдарын «акын» деп атап, ал эми алардын акындыгынын мүнөзүн «төкмө», «жазгыч» акын деген сыпаттоолор менен ажырымдоо туура болот деп ойлойбуз. Бул тууралуу Т.Саманчин «жазма адабият пайда болгондон кийин көбүнчө жазуучу акындардын өздөрүн ырчы дебестен акын деп атай баштаганын»⁸ туура байкаган. Эгер андай болбон болсо, төкмөлүктүн салттарына каныккан ыр-

чылырдын чыгармачылыгын «ырчылар поэзиясы» деп атап, жазмакерликтин салттарына каныккан өнөр адамдарынын чыгармачылыгын акындар чыгармачылыгы (акындар поэзиясы) деп атайбызбы? Андай бөлүштүрө турган болсок азыркы төкмөлүк менен жазмалыктын салттарын чогуу алып жүргөн акындарды кайсы топко киргизебиз деген суроо туулат. Мына ушундай суроолордун биринин артынан экинчиси пайда болбошу үчүн акындар поэзиясы, ырчылар поэзиясы аталыштары удаалаш колдонула бериши туура болчудай.

Адабияттар

1. Богданова М.И. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. – Изд-во Мос. уни-та, 1960, 430-б.
2. Муканов С. Айтыстар туралы. Китепте: Айтыстану. – Астана: «Жалгас-Print», - 2013, 52-б.
3. Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары, синкреттүү табияты. – Б.: «Шам», 2006.- 17-б.
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I. СПб., 1893.
5. Саманчин Т. Кылыч жазуучу акын. XIX жана XX кылымдын башындагы кыргыз адабиятынын тарыхынан. – Ф.: Кыргызстан, 1948, 8-б.
6. Сооронов О. Биз билген жана биз биле элек Токтогул. – Б.: Турар, 2014. -33-б.
7. Таштемиров Ж. Токтогул жана акындык поэзия. – Ф.: Илим, 1980, 16-б.

*Абдыраманова А.Ш.,
БГУ им. К.Карасаева*

РОМАН УЗАКБАЯ АБДУКАИМОВА «БИТВА» В СВЕТЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ И ВНЕЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

Русскую советскую литературу 20-30-х гг. характеризует оппозиционность и борьба реализма и модернизма, которая сформировала социалистический реализм. Исследователь советской литературы Голубков М.М., характеризуя развитие русской литературы, подчеркивает, что «результатом литературного (и внелитературного, социально-политического) развития 20-50-х годов стало формирование монистической концепции советской литературы (4. с.29), исключавшей существование какой-либо эстетической системы, помимо соцреализма, что отменяло саму возможность эстетической или идеологической оппозиционности.

Кыргызская профессиональная литература второй половины 20-40-х годов – время ученичества и становления литературных жанров, формирования литературной интеллигенции первого поколения, которые стали основателями новых тем, образов, жанров в национальной литературе. Именно они и их сторонники придерживались жестких правил и принципов соцреализма.

В 50-60-е годы перед советской литературой встает новая задача – «познание разных сторон национального бытия и национальной судьбы в исторических реалиях XX века. В эстетическом плане это возвращение к реализму, постепенный уход от канона социалистичес-

кого реализма (5. с. 291). Даже в русской советской литературе этот переход происходил в жестокой идеологической борьбе, не говоря уже о кыргызской профессиональной, да и любой национальной литературе.

В 50-60-е годы в кыргызскую литературу вошло поколение писателей, творчество которых вполне соотносимо было с новыми задачами. Роман У. Абдукаимова «Битва» в этом плане показателен. По большому счету раскол в литературной среде произошел между сторонниками социалистического реализма и реализма. Каждое новое произведение, в котором отцы-основатели видели отход от традиций социалистического реализма. Это рождало дискуссии и споры.

Первая часть военного романа У. Абдукаимова «Битва» вышла в 1961 году и вызвала острую дискуссию среди писателей и критиков (1. с. 76-98). Одни называли его психологическим и новаторским (Ч. Айтматов, К. Бобулов). Другие отмечали отход от принципов реализма: правдивость, историческая конкретика и показ происходящего в революционном развитии, показ только светлых сторон жизни социалистического общества (А. Токомбаев, Ш. Бейшеналиев, Ш. Уметалиев, К. Маликов). Поводом для критики стало письмо Кыдырбека, героя романа: «Жеңиш мөөрөйү колго тийген күнү болсо, бирибиз келсек, онубуз кел-

беспиз, онубуз келсек жүзүбүз келбеспиз» (2. б.216.) были восприняты как желание запугать советских людей. Так, мол, не может говорить советский солдат: "Кыдырбектин каты элдин сезимин көтөрүп, кайратын курчутмак түгүл, аларды кайта мөгдүрөтөт, ыйлатат" (1. с. 91)

Включение стихов репрессированного во второй раз в 1959 году Касыма Тыныстанова стало еще одним поводом для критики и разделения писателей на два лагеря. Образ сомневающегося, рефлексиирующего Качике также не вязался с традиционным образом советского солдата.

А. Токомбаев выдвигает политическое обвинение У. Абдукаимову, сравнивая его с писателем В. Дудинцевым (роман «Не хлебом единым». Новый мир. 1956. № 8-10). Верно ли было такое обвинение?

В романе Дудинцева «Не хлебом единым», вызвавшем острую дискуссию, представлены типы дельцов и карьеристов, которые думают только о своем благополучии и подавляют творческую инициативу новаторов (Дроздов, Шутиков, и др.). «Главный недостаток романа Дудинцева состоит в том, что этой сплоченной группе хищников и карьеристов противопоставлены в качестве положительных героев люди душевно надломленные, занимающие, как правило, оборонительные позиции. Образ Галицкого, воплощающего, по замыслу автора, здоровые партийные силы, ведущие бой против рутинёрства и косности, нарисован художественно слабо. Основной положительный персонаж книги – изобретатель Лопаткин – не выделяется достаточно убедительно от отчаявшихся и разочаровавшихся во всем изобретателей Араховского и Буська. Тяжёлые, подчас трагические перипетии travли новаторов изображены смело, сильными художественными мазками, а победа Лопаткина описана бегло, невыразительно и выглядит случайной.

Всё это дает возможность нездоровым элементам использовать роман для клеветнических измышлений о том, что социалистическая система якобы не способствует творчеству и новаторству, порождает косность и бюрократизм. Эти элементы пытаются доказать, что выведенные в романе отрицательные герои будто бы воплощают в себе типичные черты руководящих кадров всего нашего государственного и партийного аппарата.

Тон такому клеветническому истолкованию задал на обсуждении в Союзе писателей К. Паустовский, заявивший, что роман зовёт в бой против чиновников, которые захватили управление всей нашей жизнью и душат всё честное, смелое и творческое. «У нас в стране безнаказанно существует и даже в некоторой мере процветает совершенно новая прослойка, новая каста обывателей. Это новое племя хищников и собственников, не имеющих ничего общего ни с революцией, ни с нашим строем, ни с социализмом. Это циники и мракобесы... Это маклаки и душители талантов... Таких Дроздовых тысячи, и не надо закрывать глаза». Речь Паустовского - выпад против советского и партийного аппарата, направленный на то, чтобы посеять в народе недоверие к государственным органам; «Это произведение проникнуто ненавистью к советскому строю» (8. с. 155)

Как правильно отмечал К. Асаналиев (1.), обвинявшие автора в отходе от реализма А. Токомбаев и Ш. Бейшеналиев, даже не знают содержания романа В. Дудинцева. Здесь совершенно другая тематика и проблематика. Самое главное было – обвинить в отходе

от соцреализма, пропаганде творчества репрессированного К. Тыныстанова.

Как бы ни была молода профессиональная кыргызская литература, именно в 50-60-е годы она выходит не только на всесоюзную, но и мировую арену и отход от канонов соцреализма играет не последнюю роль при этом.

При анализе художественного произведения немаловажную роль играет биография писателя, его жизненный опыт. «Битва» - единственный роман в кыргызской литературе, написанный фронтовиком, свидетелем и участником военных событий. Большинство произведений кыргызских писателей о военном времени ограничивались изображением жизни в тылу, что было новаторством. Следует подчеркнуть, автор долгое время занимался переводами русской и мировой классики (поэзии и прозы), что дало возможность углубленного реалистического изображения действительности.

Большинство персонажей романа – представители кыргызской интеллигенции или люди творческие от природы. Мерилом оценки человека становится духовное богатство, понимание, «чувствование» поэзии, патриотизм.

Тема Великой Отечественной войны стала одной из главных в советской литературе второй половины XX века. Если большинство произведений о войне (очерки, рассказы, поэмы) 40-50-х годов носили больше агитационный, воспитательный характер, героизировали образ советского солдата, то после опубликования рассказа «Судьба человека» М. Шолохова (1956-1957 гг.), выдвинута новая концепция гуманизма и новая концепция героического.

Рассмотрим, каким образом автор воплощает их через образ Кыдырбека. Кыдырбек обыкновенный сельский парень, окончивший военное училище, который ничем не проявил себя, только детским озорством. Как, за что могла полюбить его Бермет? На войне он действует наряду со всеми, он «первый из равных», со своим взводом захватил в Сталинграде дом, который называли «Дом Кыдырбека», но одновременно его называют и «Дом Косолапова». При этом история о «Доме Павлова» - это пример героизации, пример для подражания. Не за героизм полюбила Кыдырбека умная и рассудительная Бермет. Автору удалось показать духовный рост обыкновенного офицера, запечатленный в письмах к Бермет, родным. Именно такого человека, обогащенного житейским опытом, проявившего чуткость и сдержанность, давшего ей возможность собственного выбора в любви, после долгих размышлений и колебаний выбрала Бермет. В этом проявляется подлинный реализм. В кыргызском литературоведении существует мнение относительно образа Кыдырбека, например, исследователя кыргызской литературы А. Садыкова: «Майдан» романында баатырдык темасы Кыдырбек Сулаймановдун образы аркылуу ачылат», «Мына ошентип, кыргыз жоокери көп улуттуу советтик кызыл армиянын катарында фашисттик баскынчылар менен каарманча кармашып, жөн эле эсепте жүргөн жок, капитан чинин алып, ротага командир болуп жүрдү. Өз катында жазгандай, ал өлүмдү ойлогон да, андан корккон да жок. Баардык максаты өлкө алдына койгон тапшырманы аткаруу. Кыдырбектин образын маани-маңызы мына ушул идеяны ачуу үчүн кызмат кылат.» (7. б. 168). Такое понимание образа приемлемо, если воспринимать его как судьбу конкретной личности,

отдельного человека (не подвиг масс), отражавшего степень обобщения, когда образ Кыдырбека Сулайманова представляет судьбу кыргызского воина на фронте – безупречного и исполнительного как Искандер, Сакеев и т.д. Имеет место, возможно, и личное восприятие героя литературоведом, проявление национальной ментальности, когда воин, защитник ассоциируется с возвышенным, идеальным. Причем это свойственно и самому автору, например, в сценах общения с гражданским населением Качике и других солдат, в оценке будущего Германии.

Многие исследователи подчеркивают влияние произведения Л. Толстого «Война и мир» на роман У. Абдукаимова. Например, эти вопросы освещались в диссертации литературоведа Лайлиевой И.Дж. (6.) «Многие писатели XX в. с помощью Толстого совершенствовали свой психологический инструментарий, учились «проникать в тайники чужой души». Среди них был и У.Абдукаимов. Его герои способны к духовному росту, внутренним переменам, психологической пластичности. Причем кыргызский писатель сумел показать сам процесс, психологическое движение своих героев, а это уже психологизм в подлинном смысле слова, а не показ отдельных психологических состояний, на который способны и писатели, изображающие, в целом своего героя внутренне неподвижным» - говорится в работе Лайлиевой И.Дж. Это утверждение связано, прежде всего, с образами Качике, Бермет, Кыдырбеком, Чынаркан, Абылкасымом и Саадат.

Соглашаясь вполне с мнением исследователей о влиянии Л. Н. Толстого на роман «Битва» У. Абдукаимова, можно указать на реалистичность и достоверность в изображении военных сцен, явные реминисценции, например, соотнесенность образов Пьера Безухова и Качике Ормонова в понимании семейных отношений, в определенный момент жизни оба несчастливы в браке, много размышляют о причине этого. Вообще в романе У. Абдукаимова как и у Л. Толстого немаловажное значение имеет вопрос семейных отношений. Например, через отношения Молдо-Ибраима и Калычи, Качике и Чыныркан, Саадат и Мусы, автор представляет разновидности таких отношений, что в конечном счете иллюстрирует пословицу «Аял жакшы – эр жакшы», очень популярную у кыргызов. В случае Шаарипат и Бакдавлета осуждаются человеческая черствость и старые обычаи, которые приводят к смерти молодой женщины.

Ночные размышления Бермет о любимом человеке воскрешают в памяти знаменитый монолог Наташи Ростовой. Как говорило выше, мерилом человека становится богатство духовного мира персонажа и здесь немаловажную роль играют аллюзии: разговор Бермет с комсоргом об Анне Карениной, замечание Качике о том, что он становится толстовцем, упоминание книги «Как закалялась сталь» Н. Островского, поэмы «Витязь в тигровой шкуре» Ш. Руставели в переводе А. Осмонова, лермонтовский Казбич из произведения «Герой нашего времени» и т.п.

В то же время в изображении военных сражений, характеров, поступков и речи советских солдат мы находим общее с произведениями М. Шолохова «Они сражались за Родину», К. Симонова «Живые и мертвые», «Солдатами не рождаются», «Последнее лето».

В романе «Битва» правдиво изображается множество комических и трагических ситуаций из быта солдат, в чем-то сходные с произведением М. Шолохова. Автор детально описывает военный быт, приводит философские размышления героев о немцах, фашизме и социализме. Ценным является документальная точность в описании военных действий советской армии, которыми характеризуются, например, и романы К. Симонова. И не мудрено, речь в них идет об одной войне, об одном времени, об одном государстве. Так возникают типические жизненные обстоятельства, типические образы.

Национальное бытие и национальные судьбы более ярко проявляются в картинах мирной жизни.

Постановления ЦК ВКП(б) по идеологическим вопросам 1946—1948 годов привели к тяжёлой обстановке в литературе, когда все, выходящее за узкие рамки теории социалистического реализма подвергалось критике, осуждению. Роман У. Абдукаимова «Битва» не обошла эта судьба. В свою очередь роман В. Дудинцева «Не хлебом единым», о котором упоминалось, при обсуждении романа кыргызского писателя, стал причиной раскола среди писателей РФ. Таким образом, для всей советской литературы были характерны подобные дискуссии, тому множество примеров.

Конец 50-х – начало 60-х гг. для кыргызской национальной литературы, с одной стороны стал временем выхода на всесоюзную и даже мировую литературную арену, а с другой – временем непрерывных дискуссий и споров, ожесточенной литературной и вне-литературной борьбы.

Обретение литературного опыта, полученное через переводы русской и мировой классики, дали возможность У. Абдукаимову обратиться к реалистическому изображению действительности, с которым не могли согласиться его оппоненты. Время рассудило и определило место романа У. Абдукаимова в истории кыргызской и советской литературы.

Литература

1. Асаналиев К. «Майдан» романынын майданында. // Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме баян.- Б., 2008. 286 б.
2. Абдукаимов У. «Майдан» Роман. –Ф., 1980. 652 б.
3. Абдукаимов У. «Битва» пер. В. Рослякова.- Ф., 1989. 439 с.
4. Голубков М.М. Утраченные альтернативы. Формирование монистической концепции советской литературы. 20-30-годы. – М., 1992
5. История русской литературы. XX век. Часть 2. –М., 2007. 541 с.
6. Лайлиева И.Дж. Традиции мировой литературы в кыргызской литературе. //Дисс. Канд. Наук.- Б., 1995.
7. Садыков А. Узакбай Абдукаимов. // Кыргыз залкарлары. IVт. -Б., 2012. 238 б.

*У. Жапаркунов,
Улуттук Илимдер Академиясынын Ч.Айтматов
атындагы Тил жана адабият институту*

ТОКТОСУН САМУДИНОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ЛИРИКАЛЫК ЫРЛАР

Кыргыз адабиятында, тагыраак айтканда кыргыз поэзиясында акындарыбыздын көпчүлүгү лирикалык жанрга негедир басым жасашкан. Мүмкүн айрымдары лирикалык ыр жаратып жатканын өзү байкабашы мүмкүн, айтоор анча деле маани беришпесе керек. Айтайын дегеним Токтосун Самудинов дегенде биз түз эле “балдар акыны” деп тааныйбыз же болбосо куйкум сөздүү парадист катары билебиз. Чын-чынына келгенде Токтосун Самудиновдун чыгармачылыгында лирикалык ырлар чоң оорунду ээлеп турат. “Лирика – адамдын жан дүйнөсүндөгү не бир купуя сезимдерди, эч кимге түшүндүрө, айта албаган ички сезимди, ичтеги буркан-шаркан түшүп, ээ бербей жаткан уйгу-туйгуларды, көңүлдү жаркыта кубанычты, түнөрткөн кайгы-мунду жарыкка чыгарат.”¹

“Акын жазып жаткан нерсени өзү жон териси менен сезип-туюп, анан аң-сезиминен, жүрөгүнөн өткөрүп, андан соң жаратканда гана окурман жүрөгүнөн оорун таап, акындын эле карандай кайгы-кубанычы эмес окурмандын же кайгы-кубанычына айланат”.² Жогорудагы шилтемелерге таянып Токтосун Самудиновдун лирикалары көбүнесе жеке тагдырына байланыштырсак болот.

Токтосун Самудинов 1941-жылы жарык дүйнөгө келген. Болочок акындын төрөлүшүнөн көп узабай атасы Самудин согушка аттанып кетип, 1945-жылы январь айында майданда курман болгон. Акынга бул тагдыр курч саптарды жаратууга себепкер болду.

Ойлогондо ысып чыгып таманың,
Атакенди тосоор күндү самадың,
Билген жоксуң сагындырып түбөлүк,
Ошо бойдон үйгө кайтпай калаарың.³

деп жазганы бекеринен эмес эле. Акындын бала чагы журт кыйналып турган Улуу Ата Мекендик согуш учуруна туура келип, ал кездеги элдин азабын өз көзү менен көрүп, өзү да аны башынан өткөзүп акындын чыгармачылык жактан дагы эрте жетилиши, акын болуп калыптанышына балалык чагында башынан өткөргөндөрү чоң түрткү болгондугу чыгармаларында байкалып турат. Согуш жылдары атасын күткөн балдар четтен кездешет болчу. Курбу-курдаштарынын ошол учурдагы ой жүгүртүүлөрү, балалык аруу тилектери, үмүттөрү, кыялдары, муңу, көз жаштары айтоор ушул сыяктуулардын баары себеп болуп отуруп кийин Токтосун Самудиновду чыгаан акын кылып жаратты.

Балачагы бешигинде кыйылган,
Маңдайына атасыздык буюрган.
Мен силерди Жеңиш менен куттуктайм,
Курбуларым уруш жылы туулган.

Токтосун Самудиновдун лирикалык чыгармаларынын ичинде эне тил жана сөз темасы өзгөчө орунда турат. Бул тема акындын чыгармачылык портретинин чагылдырат.

Байыркы ата-бабабыз,
Душманын кээде беттеген.
Жыкчу экен чөгө түшүрүп,
Найзадан сүрдүү кеп менен.

Акын сөз наркын жогору баалаган элдик салтка гана таасирленип чектелбестен, өзү да сөздүн күчүнө баш ийип урмат кылат.

Кездешсе, көздөр кылгырып,
Сөздөр бар айткан жылдырып.
Айтылбай турган сөздөр бар,
Теренде жаткан туңгуюк.

Мекенди бешик атаган жана анын атынан аталган «Бешик ыры» жыйнагында мекен темасындагы ырлар басымдуулук кылат. Акын бирде мекендин бешигинде термелип, бирде аны бешик кылып терметет:

Алыстасам, карааныңды көрбөсөм,
Кыялымда алдейлеймин, терметем.
Сени сүйүп жашап жүрүү зор бакыт,
Ал бакытты өзүң бердиң кең Мекен.

Көөнүм толкуйт качан болсо сен десем,
Сенин пейлиң деңиз бекен, көл бекен?
Жер шарында кызыктырар өлкө көп,
Бирок мага сен жалгызсың кең Мекен.

Чыгармачылык жактан да, турмуштук жактан да такшалып калган куракта жазылган бул ырда акындын мекендин кадырын билген чынчылдыгы ачык көрүнөт. Ырда ашыкча кооз сөз издөө жок. Жалынып жалбарган жасалмалуулукка жол бербеген кадимки табигый сезим.»Мээр чөп» жыйнагында эле толкуп-ташып турган Т. Самудиновдун атуулдук мындай сезими «Бешик ырында» тереңдеп баратканы байкалат. Бир кезде атасын издеп, күтүп, сагынып, куша болуп, ага тынымсыз ыр арнаган жаш акын, кийин минтип бир үйдүн, бир адамдын тагдырын ойлогондон такыр башка, андан бийик, андан терең, андан олуттуу жана жооптуу адамдык парыз жөнүндө көкүрөк чыңалтып, көңүл туйлаган башка санаттык деңгээлде ыр жараткан сүрөткерге өсүп жетти. «Ата журтум» аттуу төмөнкү лирикасы ага күбө боло алат:

Адамзат жаралыптыр жашаганга,
Чарчабайт жашоо үчүн күрөшкөндөн,

Ажырайт эне менен атадан да,
Бөлбөсүн Ата журтум, бирок сенден.

Алыста көңүл азып, капаланып,
Өзүңсүз жокко санайм өмүрүмдү,
Боюна булагыңдын жатып алып,
Тийгизем кеберсиген эринимди.

Акындын Ата журттагы сулуулукту көрө билиши анын жаратылыш темасында жазган ырларында курч мүнөздө берилген. Жаратылышты акын жөн гана кооздук үчүн сүрөттөбөйт. Ал кооздук менен каны жаны аралашып, адам жаратылыштын бир бөлүкчөсү, анын бөлүнгүс тамыры экенин сезип-туюп, жашыл ааламдагы ошол гармонияны күүгө салат:

Күзгү токой чер дагы
Жалын болуп албырат.
Тууган жердин мен дагы,
Дарагында жалбырак.

Мекен, туулган жер темасы акындын 2003-жылы басмадан чыккан «Тандамал» жыйнагына да мурунку чыгармаларынан тандалды, анын алгачкы бети да «Мекенди сүйүү жетишсиз» аттуу ыры менен башталат.

Сүрөтүн толук тартууга,
Тил жетпейт экен кантели?
Мекенди сүйүү жетишсиз,
Сүйгөндөй болсун ал сени - деген

адаттагы мекен темасындагы ырлардай айырмаланган бул төрт сапта Самудиновго таандык жупунулук, жөнөкөйлүк жана жоопкерчилик сезилет. Баланы тарбиялоо үчүн ыр жазган адамдын өзүнүн тарбиясы сезилген учурда гана окурманга чыныгы таасирин бериши мүмкүн. Тилекке жараша, Токтосун Самудиновдун тарбия деңгээли талапка ылайык экени анын чыгармаларынан байкоого болот.

Акындын мекен темасындагы ырларында ашыкча көп сөздүүлүктүн жоктугу, тескерисинче, анын ыйыктыгына ички туюм аркылуу баш ийүү, анын алдындагы пенделик алсыздыгын моюнга алуу сезимдери-

нин берилиши анын балдар адабиятына даярданып жатканындай таасир калтырат.

Кеңирсип жаткан бул жерден
Тулпардын түшкөн такасы.
Кас туруп, басып үйрөнгөн
Атамдын дагы атасы.

«Туулган» жер аттуу бул ырда, балким, укмуш табылга деле жоктур, бирок анда окуган адамдын туулган жерин көз алдына элестетип, ички дүйнөдө тазартуучу касиетке бай. Поэзиянын аруулугу ушундадыр. Акын мына мындай өзүн өзү тарбиялоодон кийин, интеллектуаллык ички дүйнөсүнүн «квалификациясын» жогорулаткандан кийин гана балдар адабиятынан биротоло байыр алды.

Токтосун Самудинов да табияттын ар кыл көрүнүштөрүн ырларында сүрөткө кылдат тарткан. Алардын көбүн мисалга келтирип олтурбай эле төмөндөгү сегиз сап ырынан анын ашкере чебердиги, кылдат сүрөткерлиги ачык көрүнөт деген ойдомун. «Жаз» деген ырынан төрт сап:

Булутка башын матырган
Чоккуда суук катылган.
Кар жатат арча түбүндө
Ак коён окшоп жашынган.

«Кеч күздө» деген ырынан төрт сап келтирсек:

Табиятат терең кыялда
Жашыл жаз кетип турналуу.
Калгырып көлдөр карашат
Көздөрү менен сурмалуу.

Лирика демек түбү жок чексиз жанр. Токтосун Самудинов жөнүндө бул биринчи жана акыркы эмес. Алдыда жазыла турган иштер, айтыла турган сөздөр арбын.

Адабияттар

1. Асакеева Д. Адабият теориясы. -Б., 2008. 87-б.
2. Исаева С. Азыркы кыргыз поэзиясы тууралуу этюддар. - Б., 2013. 180-б.
3. Самудинов Т. «Бешик ыры» / Кит. «Балалыкка кайрылуу» ырында. -Ф., 1986. 28-б.

Э.Абдибалиев,
Ош МПИ

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВГО АРНАЛГАН АРНОО ЫРЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДÜК ӨЗГӨЧӨЛÜКТӨРÜ

1-макала

Кыргыз профессионал адабияты кылымга таяган өзүнүн тарыхый жолунда көптөгөн ийгиликтерге жетише алды. Дүйнөлүк искусствонун жетишкендиктерин ыкчам өздөштүрүп, ага өз салымын кошконго үлгүрдү. Элибиздин түпкү потенциалында болгон сөз өнөрүнүн бай мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу менен адабият айдынында жаңы жээктерди ача алды десек болот.

Так ушундай жетишкендикти шарттаган, бийиктиктерди багынткан сүрөткерлердин эң көрүнүктүүсү ал – Ч. Айтматов.

Кыргыз десем Чыңгыз түшөт эсеме,
Чыңгыз десем кыргыз түшөт эсеме.
Кыргызым деп, Чыңгызым деп эргисем,
Кубангандан жаш кылгырат көзүмө, -

деп, таланттуу акыныбыз Б.Сарногоев айткандай, жеке кыргыз адабиятында эле эмес, дүйнөлүк адабиятта гениалдуу жазуучулардын бири болуп эсептелген Чыңгыз Айтматовдун сыйкырдуу калеминен жаралган классикалык чыгармалары кимди гана болбосун эргитип, кубантып, көзүнө жаш кылгыртпайт.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыкка болгон көз карашын өзүнүн төмөнкү сөзүнөн билүүгө болот: “Адабиятка киши эптеп-септеп жазаармын деп келбейт. Сөзсүз жаңылык киргизем, мурункулардын традициясын улап, алардан бийигирээк чыгармачылык тепкичке жетем деп, чоң максатты көздөп келет. Демек, ар бир адам өз мүмкүнчүлүгүн кем санабай, бардык күчүн искусствонун чокуларына жетүү үчүн жумшоого милдеттүү. Болбосо адабиятта убара болуунун зарылдыгы жок. Ар бир жаш талант чоң художник болууну көздөбөсө, адабият өнүкпөйт” [1. 18-б], - дейт Ч.Айтматов.

Ооба, чындыгында да залкар жазуучу чыгармачылыгынын алгачкы мезгилинен эле өз ишине катуу талап менен жооптуу караган, ар бир учурдагы коомдук көкөй кескен проблемаларды кыя өтпөй, ага тереңден кайрылып, чыгармаларында бийик деңгээлде ачып берүүнү көздөйт.

Көркөм чыгарманын предмети – адам. Ч.Айтматов адам, адамдагы адамдык касиетке өзгөчө басым коюп, адамдын ички жан дүйнөсүн тереңден аңтарып, ачып көрсөтүүнү башкы максатым деп эсептейт.

Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот? [2. 444-б] -

деген суроону ар бир чыгармасынын эң башкы маселеси катары киргизип, аны көркөм иликтөөгө алып, окурмандарга сунуштайт. Кайсы гана чыгармасы болбосун аягына чыкпай калган сыяктуу аяктап, андан ары окурманды өзүнчө ойлонууга түртөт. Ар бир чыгармасы менен жаңылык алып келип, адамдын бүйүрүн кызыткан маселелерди козгойт.

Бүгүнкү күндө чыгармалары дүйнөлүк классикага айланган Ч.Айтматовдун чоң адабиятка келишинин алгачкы кадамы тууралуу адабиятчы, белгилүү айтматовтаануучу Лайли Үкүбаева “Жаш Чыңгыз Жамбулдагы зооветеринардык окуу жайында окуп жүргөндө ыр жазчу экен (Тилекке каршы, анын ырлары эч жерде сакталбаган – Л.Ү.). Өзүнүн ырларын ошол окуу жайдын дене тарбия боюнча мугалими, көркөм адабиятты көп окуган билимдүү адам А.В. Штуффондорфго окутуп көрсө, ал киши Чыңгызды: “Сен ыр жазба, кара сөз жаз, сенин табиятыңа кара сөз жакын” – дептир. Балким, Ч. Айтматов мугалимине ырлары менен кошо аңгемелерин да окуганга бергендир – бул боюнча эч маалымат жок. Эмнеси болсо да, Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармачылык жолуна агайы Алексей Васильевич Штуффондорф туура багыт берип, анын чыгармачылык табиятын туура түшүнгөн Кыдыр Алейхи Салам болгондой...” – деген кызыктуу бир маалыматты айтат [7. 5-б]. Бул пикирден улам бизге Айтматовдун акындык таланты анын кээ бир чыгармаларында көрүнгөнү бекеринен эмес экен деген ой келет.

Ч.Айтматов адамзатты таң калтырган таланты аркылуу ар бир окурманды өзүнө таазим эттире алды.

Анын талантына таазим этип, тамшанбаган, даңктабаган окурман жок десек да жаңылыштык болбос эле.

Даңкын бар, даңктан артык талантын бар,
Дүйнөнү жарып өткөн канатың бар.

Баркың бар, барктан артык өз атың бар,
Ааламга маалым болгон санатың бар, -

деп акын, сынчы Камбаралы Бобулов жазгандай, аалам алпы Айтматовдун өлбөс-өчпөс чыгармалары жана бийик адамгерчилиги дүйнөлүк поэзиянын көркөм объектисине небак эле айлангандагы тарых тастыктап турат. Тагыраак айтканда, Чыңгыз Айтматов 1963-жылы СССРдин чыгармачылык жактан эң бийик сыйлыгы – Лениндик сыйлыгынын лауреаттыгына татыктуу болгон күндөн тартып төкмө акындардан, профессионал калемгерлерден жөнөкөй окурмандарга чейин өз мекендешине карата сыймыктануу сезимдерин, чыгармачылыгы, таланты боюнча жакшы пикирлерин, сый-урматтоолорун, ызаттоосун жазуучуга поэзия тили менен билдирип келишкен. Ал гана эмес, чет элдик жана мурдагы СССРдин аймагындагы өлкөлөрдүн улуу, таланттуу акындары да Адамзаттын Айтматовунун көркөм таасирине берилип, не бир керемет сыйкырдуу, жагымдуу поэтикалык саптарын тизишпеди.

Адабият тарыхында акындардын акындарга арноо ырларын жазган учурлары арбын жана ал салттык көрүнүш болуп калган, а бирок дүйнөлүк көркөм прозанын авторлорунун бири да – атактары таш жарган Толстой, Достоевсий, Чехов, Фолкнер, Хемингуэй, Габриел Гарсиа Маркес да акындар тарабынан Айтматовдой, чыгармачылык ызааттоо бактысына туш келген эмес. Айтматовдун чыгармачылык жана адамдык портреттик образы ар улуттагы акындар тарабынан ар түстүү көркөм боёктор менен даана, ачык тартылып келет. Пушкин поэзияда кандай даңкталса, Айтматов да поэзияда дал ошондой даңкталды.

Кыргыз адабиятында Ч.Айтматовго арналган ырлар миңдеп саналат. Аларды талдоодон мурда арноо ырларына термин катары аныктамаларды келтире кетүүнү туура көрдүк. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгүндө арноо ырларына төмөнкүдөй аныктама берилген.

Арноо ырлары – жеке бирөөгө же окуяга арналган чыгармалар. Кыргыз адабиятынын тарыхында арноо мүнөзүндөгү чыгармалар арбын кездешет. Мисалы, Токтогулдун “Бүркүтчү Мамыр жөнүндө”, А.Токомбаевдин “Таланттын жылдызы” (Пушкин), “Алишер Навои” сыяктуу ырларын көрсөтүүгө болот. Майрамкан Абылкасымованын “Эстелик сүйлөйт” поэмасы Улуу Ата Мекендик согушта курман болгондорго арналат. Арноо ырлары элдин коомдук абалы, максат-мүдөөсү менен тыгыз байланыштуу. Төңкөрүшкө чейинки оозеки адабиятта эл ичинен чыккан атактуу байманаптарга, баатырларга, сулууларга, күлүк аттарга арналган ырлар көп болсо, совет мезгилинде жаңы өкмөткө, коммунисттик партияга, Ленинге арналган ырлар арбын жазылган, алардын көбүндө жеке адамды ашкере көкөлөтүү, эпсиз мактоо орун алган [8, 19-б].

Ал эми ушул эле сөздүктө ода термини мындайча түшүндүрүлөт: “Ода - (гр. ыр) лирикалык түргө кирүүчү жанр. Мындай ырлар кимдир бирөөгө же белгилүү бир окуяга, кубулушка арналып, шандуу темп менен айтылат. Ода байыркы грек адабиятынан бери эле белгилүү. Орус поэзиясында М.В.Ломоносов, Г.Р. Державиндер ода жанрын өнүктүрүшкөн” [8. 64-б].

Адабиятчы Динара Асакееванын “Адабият теориясы” [4] деген китебинде болсо автор ода жанрына кеңири токтолуп, анын келип чыгыш тарыхын, өнүгүшүн, табиятын даана ачып берген:

Ода – (грекче ыр дегенди билдирет). Кайсы бир даңазалуу окуяга, же кайсы бир белгилүү адамга арналып көтөрүңкү маанайда, кубаныч менен, лирикалык мазмунда жазылган ыр. Жанр катары музыка менен коштолгон лирикалык жана хор ырлары аталган. Ода байыркы Грецияда кудайларды мактоо ыры катары дүйнөгө келген да, адегенде хордун аткаруусунда жана бий, музыканын коштоосунда эл алдына чыккан, бара-бара адамдарга да арналган мактоо ырлары пайда болгон, мисалы, күрөштөрдө жеңип чыккан жеңүүчүлөргө арналган байыркы одалар (ал кезде ода деп аталбастан “эпиникий” деп аталган). Оданы баштоочу катары Пиндар эсептелет, ал спорттук күрөштөрдүн жеңүүчүлөрүнө арнап, лирикаларды жараткан. Ал мезгилде оданын милдети адамдарды алдыга үндөө, ошондой эле ак сөөк коомунун жеңүүчүлөргө болгон кызыгуусун ойготуу милдети да орун алган.

Ода Римде да өнүккөн. Гораций бул жанрда жемиштүү эмгектенген. Гораций Пиндар сыяктуу эле жазган, бирок, анын ырлар кайсы бир адамга арналып эле тим болбостон, ага таасир берүү максатын да кошо алып жүргөн.

Ода классицизм багытында “жогорку жанрдын” белгилүү чыгармасы катары алдыга кеткен, баатырлардын же белгилүү адамдардын эрдигин жана махабатты даңазалоо иретинде өнүккөн, мисалы француз классицизм багытынын белгилүү өкүлдөрү Ронсар, Малербдин одалары. Эрдиктерди, же атактуу адамдарды, сүйүүнү даңазалаган одалар да бар.

Жанр Барокко менен Кайра жаралуу доорунда классицизм багытындагы караганда бир аз өзгөрүп, антикалык образдарга ылайык жазыла баштаган лирикалык чыгармага айланган, мындай маанайдагы чыгармага Шиллердин “Кубанычка болгон одасы” ачык мисал боло алат. Ода жанр катары жогорку мазмундагы жана жогорку стилдеги баатырдык, граждандык лирика катары чыккан. Мына ошондуктан ода эмоция менен жогорку, көтөрүңкү стилде окулган.

Россияда ода XVI кылымдын аягында Симон Полоцкий деген акындын «Рифмологийон» деген жыйнагы менен жарыкка келген, мындан кийин Ф.Прокопович, Д.К.Кантемир, М.В.Ломоносов, А.П.Сумраковдор жанрды өнүктүрүшүп, орус поэзиясында эң алдыңкы жанрга айланган жана баатырдык, граждандык лирика катары жашоосун улантканга жеке салымдарын кошушкан. Белгилүү одалар катары М.В. Ломоносовдун «Улуу урматтуу императрица Елисавета Петровна 1747-жылы бүткүл россиялык такка отурган күнүнө арналган ода», А.С.Пушкиндин «Эркиндик», «Царское селону эскерүү», «Жез атчан», Г.Р. Державиндин «Кудай», «Шаркыратма», «Фелица», «Мещердик княздын өлүмү» ж.б.эсептелип жүрөт.

Жанр бара-бара бир гана мактоо менен чектелбестен сүрөттөгөн окуясынын чоңдугун, тарыхый мааниге ээ экендигин ачууга, же инсандын ким экендигин, кандай адам экендигин, чын эле ода жазууга татыктуу адамбы, артыкчылыгы кайсы экендигин ачып берүүгө умтула баштаган.

Совет адабиятында жанр бир кыйла өнүгүүгө учураган, бирок, жакшы нерселердин бардыгы, кубанычтуу кырдаалдар компартияга, компартиянын акылман жетекчилигине арналгандыктан революция жараткан

майрамдарга, жумушчу табынын жеңишине, жетекчилерге карата чыгарылган одалар жазылган. Ошондой болсо да, өзүнүн жеке көз карашын чыгарган, эркин ойлогон одалар да анча-мынча жара калып турган, мына ушундай одалардын бири Осип Мандельштамдын 1937-жылы жазылган «Ода» деген ыры.

Ода жанры кыргыз улуттук адабиятында кеч жаралган жанрлардын бири, бирин-серин одалар болбогондо жанр катары алдыга анча чыга элек, бул жанрда А.Токомбаев, Ж.Мамытов, О.Султанов, Т. Кожомбердиевдер бир аз эмгектенишкен. Кыргыз ода жанрынын алдыңкысы, мыктысы деп Жолон Мамытовдун «Ажал жана сулуулук» деген белгилүү актриса, таланттуу инсан Таттыбүбү Турсунбаевага арналган одасын айтсак болот.

Ж.Мамытов сулуу, таланттуу актрисаны эч кандай курулай мактоого алган эмес, анын талантын, сулуугун, кыргыз элинде ушундай адамдын жаралып калгандыгын кубаныч менен ырга кошуп, мыкты инсанды, күчтүү талантты айтып берүүгө умтулган.

Ода десе эле мактоо ыры деген түшүнүк чыгат, чындыгында ода мактоо ыры эмес, арнаган теманы ачып берүү, эгер кайсы бир окуяны алса, анын маанисин, коом үчүн маанилүүлүгүн ачып берүү милдети көтөрүңкү маанайда, кубанычтуу нотада аткарылууга тийиш, эгер адамга арналса ал адамды курулай мактабастан, анын ким экендигин, эмгегин, кылган иштерин ачып берүү керек. Мына ошондуктанбы, кыргыз поэзиясында ода деген аталыштагы ырлар өтө көп. Эгемдүүлүк алган 90 – жылдардан кийин ода деген атылыштагы ырлар оголе көп жазылып, коомдук ишмерлерге, бийлик адамдарына, биринчи президентке, ал гана эмес анын үй-бүлөсүнө арналган мактоо ырлары да көп жазылган. Дал ушундай арноо ырлары, автору ода деп атап койгон ырлар көп, бирок булардын дээрлик баары ода деген жанрдык аныктамага жооп бербейт. Анын ордуна мактоо ырлары, же одалык мүнөздөгү ырлар десек туура келет. Мындай ырлар ода жанрынын милдети болгон – окуяны, адамды ким экендигин ачып берүү, мыкты, атайын сөз кылууга жараган эмгегин, одага татыктуу экендигин ачып берүү жок. Анын ордуна курулай мактоо, айга, күнгө теңөө гана орун алган.

Айтматовду кимдер билбейт дүйнөдө демекчи, залкар жазуучу тууралуу дээрлик бардык акындар өз чыгармаларын жаратышты. Жеке эле кыргыз акындары эмес, чет элдик акындар да улуу жазуучуга, анын чыгармачылыгына чексиз таазим этишип, не деген укмуш поэтикалык саптарды арнашпады.

Талант адамга атанын каны, эненин сүтү аркылуу берилет эмеспи. Чыңгыздай улуу жазуучунун чыгышына албетте ата-энесинин салымы зор десек туура болор. Анткени, анын атасы Төрөкул Айтматов жана апасы Нагийма Хамзаевна өз мезгилинин билимдүү, чыгаан инсандары болушканы тарыхтан маалым. Алардын берген тарбиясы, билими албетте, Чыңгыздын улуу жазуучу болуп чыгышына таасири чоң болгон. Бул тууралуу Дагестан эл акыны Расул Гамзатов «Атактуу уул» деген ырында мындайча баяндайт:

Оюмда тизе бүгүп, башымды ийдим
Келтирдим көз алдыма апакеңди.
Эркисизден ой-санаама андан кийин,
Элестеп апат болгон атаң келди.

Бөлөдүн кубанычка сен апанды,
Атаңдын наамына зор сыймык коштун.

Анткени Фудзиямага чыксаң дагы,
Эч кимге өйдөсүнүп көргөн жоксун.

Чабандес, чап атыңды, чыгып келсин
Кыдырып ай-ааламды жол арытып.
Жарымың европалык даңктуу эрсин,
Атактуу уул, тең жарымың азиялык [5, 32-33-б]

деген саптарында Р.Гамзатов ийгиликтери менен кошо анын адам бийик адамгерчилик сапатын да белгилеп, «Фудзиямага чыксаң дагы, Эч кимге өйдөсүнүп көргөн жоксуң» деп Ч.Айтматовдун оор басырыктуу, айкөлдүгүн даңазалап атат.

Казак акыны Канипа Бугыбаева «Чыңгыз бийиктиги» деген ырында жазуучунун «Кылым карытар бир күн» романын окугандан кийинки таасирлерин, адамзатка айтайын деген оюн терең талдап ырга айландырган:

Атом-кылым аркырайт күнгө тартып,
А күн нурун чачылтат гүлгө жаркып.
Көз учунда күн батып, таң да атат,
Жүрөгүндө адамдын милдет артып.

«Эзип-жанчып кечээ эле эбеленди,
Эчен жүрөк апаатка тебеленди
Өз энесин өлтүргөн маңкуртка окшоп
Атып алба, адамдар, Жер-Энени» -

Деп эскертип жаткансыйт ачык асман,
Али түндө ай калкып, жылдыз баскан.
Тургандайбыз туш келип ажыдаардай
Алааматка ушу кез оозун ачкан.

Мына ушундай учурда удургуган,
Карасаң да, бу кыйыр, а кыйырдан,
Бийиктиги Чыңгыздын берет белги.
Бийик бол деп, Адам, сен баардыгынан! [5] - деп

адамзатты дайым бийик, улуу болууга, акыл-эстүүлүккө чакырып өткөн Айтматовдун артыкчылыгын белгилеп кеткенин жогорку ыр саптарынан байкоого болот.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңырат. – Ф.: Кыргызстан. 1988. -18-б.
2. Айтматов Ч. III том. – Б.: Бийиктик. 2008. 444-б
3. Асакеева Д. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы сюжет куруу проблемасы. – Б., 1997.
4. Асакеева Д.Ж. Адабият теориясы. – Б., 2013.
5. Айкөлдүгү Манас баба өндөнүп... /Түз. А.Акматалиев. Н.Мамедов. – Б.: Мегамедиа, 2008.
6. Өмүрканов А. Акын-мезгилдин кардиограммасы. // Кыргыз руху. №30 2004, 8-б.
7. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б.: “Турап”, 2013.
8. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 1994.

Э. Абдибалиев,
Ош МПИ

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВГО АРНАЛГАН АРНОО ЫРЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ 2-макала

Ч. Айтматов менен сыймыктанбаган кыргыз жок болсо керек. Ушундай сыймыктанууну акын Темиркул Үмөталиев төмөнкүчө туюнтат.

Оюма алсам Чыңгызды,
Ойлоймун бүткүл кыргызды,
Олтурсам Чыңгыз жанына,
Өзүмдү сезем сыймыктуу!

Келбетин айтсам адашпай,
Кендиги кеңкол Таластай.
Кең көкүрөк, кең далы,
Турушун айкөл Манастай, [5] - деген

салыштыруулар аркылуу Чыңгыздын портретин көз алдыбызга тартат да, ырын төмөнкүдөй саптар менен жыйынтыктайт:

Ар кимдин ою бурулган
Алгыр куш учкан туурдан.
Атагы болду кыргыздын,
Ай-ааламга угулган.
Керемет уулду бул өңдүү,

От болсо да өчпөгөн,
Сактайлы чеки сөздөрдөн,
Сактайлы чекир көздөрдөн! [5]

С.Эралиев кыргыз поэзиясында өзүнүн керемет ырлары, поэмалары менен белгилүү. Эралиевдик саптар окурманды өзүнүн укмуштуудай сыйкыр күчү менен поэзия дүйнөсүнө дайыма чакырып тургансыйт. Ошондой эле анын Ч.Айтматовго арнаган ырлары да өтө бийик деңгээлде жазылган десек жаңылыштык болбос. Анын «Бүт дүйнө кулак түрдү» деген ырында төмөнкүдөй философиялык маани камтылган:

Бүгүн сен жерде турмуш орбитасын,
Көтөрүп көк мелжиген бийиктерге,
Көрүндүң андан кайра өзүң таасын,
Жылдыздай турган нуру тийип жерге.

Бир кеткен кыргыз жаны кошоктолуп,
Ааламда сен өзүңчө космонавтсың,
Канчалык өйдө жүрсөң ошончолук,
Өмүрдүн табышмактуу сырын ачтың. [5]

Не деген керемет саптар! Турмуш орбитасын бийиктерге көтөргөн Айтматовду ааламдагы космонавт-ка метафоралаштырып жиберген акындын талантына тан бербей кое албайсың

Кармалып келет сенин каламыңда,
Жердеги турмуш тирүү, адам тирүү.
Бүгүнкү сенин баскан кадамыңа,
Бүт дүйнө кубанычтуу кулак түрдү.

Биздин жер – аянт өзүң сарт алган,
Жонуңда ат көтөргүс даңкың - жүгүң.
Мезгилдин ашуусунда албан-албан
Жүрөсүң баш айланбай кантип бүгүн?! - деген

жогоркудай риторикалык суроо менен өз ырын жыйынтыктайт. Мында деле «Кармалып келет сенин каламыңда, Жердеги турмуш тирүү, адам тирүү» деген метанимиялык саптар аркылуу Айтматовдун чыгармалары адам турмушун бардык тарабын камтып турганын айткысы келген акын ушундай керемет поэтикалык табылгаларды жарата алган.

Ал эми акын С. Эралиев «Бийиктик» деген ырында жазуучунун даңкын төмөнкүдөй саптар аркылуу ырга салат:

Байкасаң элин сүйгөн жигиттери,
Көтөрүп алган окшойт далысына,
Дүйнөгө өзүн берген ыйык жерди,
Айланып анын даңкы-намысына.

Карабай башы көктө жүргөнүнө,
О, алар жер сыяктуу жупуну өтө.
Адамдын ой-сезимин жүрөгүнө,
Алпарчу жолдору да кыска, төтө.

Дүйнөгө өзүн берген ыйык жерди өзүнүн далысына көтөрүп, Ата журтунун намысы, атак-даңкы үчүн талбай эмгектенген Айтматовдун жаркын образын тартып берген акын С. Эралиевдин бул ырлары окурманды өзүнө тартпай койбойт.

Акбар Токтакунов Ч.Айтматовдун кайсы чыгарманы жазбасын темасын туура тандаганын төмөнкү саптарда айтып кеткен.

Таалайың ташкын суудай бууракандап,
Таамайлап жазар темаң тура тандап:
Белгисиз турмуш дыңын ачуудасын -
Бийиктен бийиктерге улам чамдап! [5]

Улуу жазуучу жеткен бийиктиктер кимдерди гана суктантып, кимдерди гана сыймыктандырбаган. Ошондон уламбы Айтматовго арналган ырлардын дээрлик бардыгында «бийиктик», «бийиктиктер», «бийиктей бер» деген сөздөр көп учурайт. Буга мисал Түмөнбай Байзаковдун «Бийиктей бер» аттуу ыры.

Тоо атада бийиктик бар, аска бар.
Тоо сыяктуу бийик залкар жазганың.
Бүт ааламга жеткирдиң сен куш кабар,
Бүт адамзат көрдү кыргыз асманын.

Дениздерде тереңдик бар, кеңдик бар.
Дениз өңдүү терең кенен чыгармаң.
Чыгармаңа өзөк болгон элдик бар,
Чыгат дайым окугандар кумардан.

Сөз аралайт кылымдардын катмарын,
Сөз сапарын күтөт урпак, болочок,
Канат кылып көркөм сөздүн саптарын.
Көкөлөй бер! Бийиктиктин чеги жок. [5]

Жазуучунун өзү асмандай бийик, чыгармалары деңиздей терең экендигин бүт ааламга жар салып жатат.

Чыңгыз Айтматовдун ысымы аркылуу кыргыз элин бүт дүйнө тааныды. Калемгер кыргыз эли улуу эл экенин бүт ааламга далилдеп даңазалады. Таланттуу акын Сооронбай Жусуев «Ч. Айтматовдун портретине камылгалар» деген ырлар циклинде жогорку ойду дагы бир тастыктайт.

Москвада жолукпайсың кимдерге,
Чолом тийип Чоң театрда киргенде
Мен кокустан калдым жанаш олтуруп
Мексикалык мейман менен бир жерге.
Көшөгөнүн ачылуучу убагы
Жете электе коңшум менден сурады:
- Жериң кайсы? Элиң чакан, чоң элби?
Азбы, көппү – адам саны мол элби?
- Ала-Тоолук чакан калктан элебиз,
Айтматовдун атын уккан белеңиз?

- О, түшүндүм, кайдан десем сени мен,
Турбайсыңбы Айтматовдун элинен.
Турбайсыңбы ою, жолу оң элден,
Турбайсыңбы чакан эмес, чоң элден. [5]

Айтматов биз сыймык гана эмес, ар бир кыргыздын чет элге чыккандагы «визиткасы» десек да туура болор. Анткени, залкар жазуучуну билбеген бир да эл жок болсо керек.

Кыргыз адабиятында дагы бир оригиналдуу талант бар. Ал – Байдылда Сарногоев. Ал өзүнүн сатиря-юморлуу ырлары менен белгилүү. Ошонун сыңары эле «Чыңгыз жана мен» деген ырын окуган адамдын ууртуна жылмаюу пайда болбой койбойт.

- Чыңгыз кайда?
- Москва, Берлин, Лондондо.
- Эмнеге кетти?
- Бир маанилүү маселе болгон го.
- Байдылда кайда?
- Мал жайылган тоолордо.
- Эмнеге кетти?
- Туз берип жүрөт койлорго.

- Чыңгыз кайда?
- Прага, Париж, Римде.
- Эмнеге кетти?
- Эл аралык адабияттын
Абалын билүүгө.
- Байдылда кайда?
- Таластагы үйүндө.
- Эмнеге кетти?
- Тамеки үзүүгө.
- Апиийм тилүүгө. [5]

Мындай саптар аркылуу акын Ч.Айтматовдун бүт дүйнөгө таанымал экендигин, маанилүү инсан экендигин бергиси келген. Ал эми Айтматовдун жанында өзүн жөнөкөй гана акын экендигин көрсөтүү менен жазуучунун кадыр-баркын дагы да көтөрөйүн деген идеяны бере алган. Бирок, Байдылда да өз эли үчүн керектүү акын экендигин төмөнкүчө баяндайт.

- Байдылда деле башка элге
Барганды жаман дебестир.
Алыска чыкпай жүргөнүнө,
Айрым бир нерсе себептир?
- А мүмкүн
Чыңгыз сыртта жүргөндө,
Айылга да киши керектир... [5]

Айтматов кайда гана жүрбөсүн, кыргыз элинин
гана уулу экендигин мындайча билдирет:

Чындыгында Чыңгыз талант, Чыңгыз да.
Чыгармасы чыгып кетти жылдызга.
Каалаганда кайда гана жүрбөсүн...
Бешиги бар, өз үйү бар кыргызда. [5]

Турар Кожомбердиевдин «Таңгалдырган бийик-
тик» деген ырында да жазуучу жеткен бийиктиктер
жөнүндө сөз болот.

Кыздарды да,
Жигиттерди дегдеткен
Кыял жеткис бийиктиктер сен жеткен.
Саматтырып жүрөктөрдү дегдеткен,
Санаа жеткис бийиктиктер сен жеткен.

Кыл чокуга суктанамын,
сен жеткен.
Кыргыз демек,
күчкө толгон –
эр жеткен! [5]

Самак Давлетовдун «Кыргыз уулу» деген поэма-
сы тууралуу сөз кылбай коюу мүмкүн эмес. Бул
поэма миң санаттуу залкар инсан Чыңгыз Айтматов-
дун өмүр баяны тууралуу көлөмдүү көркөм баяндын
– поэма, повесть романдардын эң алдыңкысы деп кой-
сок болот. Поэманын автору каарманынын Адам ка-
тары, чыгармачыл инсан катары, эл уулу катары ка-

лыптанышын эмпирикалык факт, материалдарды
сүрөттөө аркылуу гана эмес, ошондой эле, көркөм
шарттуулуктарды пайдалануу аркылуу ачып берген.

Поэманын баш каарманына шарттуу түрдө Чыгыш
деген ысым берилген, б.а, бай маданияты жана тары-
хы бар Чыгыштын урпагы, өкүлү, о.э. угулушу боюн-
ча да Чыңгыз ысмына жакын, жазуучунун атасы
Төрөкулдун ысымы «төрө» маанисине байланышты-
рылып Султан деп алынган. Айтматовдун каармандары да угулуш окшоштугуна карата жана ономопозти-
калык маанисине карата Гүлсары – Аксары, Данияр –
Бактияр ж.б. болуп өзгөргөн. Поэмада Чыгыш, Эне
сыяктуу адамдык конкреттүү образдардын катарында
Тагдырдын шарттуу образы бар. Ошондой эле Айт-
матовдордун үй-бүлөсүнө, балалыгына чоң кайгы сал-
ган окуялар табият кырсыктары менен башкача айт-
канда, сталиндик репрессия – жазгы алай-дүлөй куюн,
үшүк менен, фашисттик согуш – тайфун борону ме-
нен алмаштырылып, метафоралаштырылып берилген.

Жыйынтыктап айтканда, акындар Чыңгыз Айтма-
товдун образын поэтикалык керемет саптар аркылуу
жеткиликтүү ачып бергенге аракет кылышкан. Анын
талантын, жеткен бийиктиктерин даана көз алдыга тар-
тышкан.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. – Ф.; Кыргызстан. 1988. -18-б.
2. Айтматов Ч. III том. – Б.: Бийиктик. 2008. 444-б
3. Асакеева Д. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы сюжет куруу проблемасы. – Б., 1997.
4. Асакеева Д.Ж. Адабият теориясы. – Б., 2013.
5. Айкөлдүгү Манас баба өңдөнүп... /Түз. А.Акматалиев. Н.Мамедов. – Б.: Мегамедиа, 2008.
6. Өмүрканов А. Акын-мезгилдин кардиограммасы. // Кыргызы руху. №30 2004, 8-б.
7. Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. – Б.: “Турар”, 2013.
8. Кыргыз адабияты. Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 1994.

К. Абакиров,
Ж.Баласагын атындагы КУУ

МАНАСТААНУУ ИЛИМИНИН ӨНҮГҮШ ЭТАПТАРЫ

Манастаануу илиминин жаралышы жана акырын-
дап телчигип, калыптануу жана өнүгүү эволюциясы бир
кылка болбогондугу белгилүү. Аны жазып алуу, жарыя-
лоо жана өзгөчө илимий жактан изилдөө иштери кий-
инки (XIX-XX к.) мезгилдеги кыргыз эли баштан кечир-
ген доорлордун социалдык-экономикалык, маданий-
рухий жактан өнүгүш процесстерине, бийлик тарабы-
нан эпоско, элдик көркөм-рухий, маданий мурастары-
на болгон саясий-идеологиялык баа-ченемине тикелей
көз каранды болду да, «Манас» бул жагынан бардык
өөдө-төмөндүктөрдү башынан өткөрдү. Демек, манас-
таануунун илим катары эволюциясы коомдук-эконо-
микалык, социалдык-маданий, саясий кырдаал-шарт-
тарга байланышта каралышы табыгый көрүнүш.

Манастаануу илиминин тарыхын атайын изилдеп
ага өзүнчө эмгек арнаган **С.Мусаев** анын өнүгүү жо-

лун адегенде Октябрь революциясына чейинки жана
кийинки деген эки чоң этапка ажыратса (1, 4-б.), кий-
ин бул бөлүштүрүүсүн кыйла тактап кеңири
түшүндүрмө берет. Ал Октябрь революциясына чей-
инки («Мажму ат-таварих», Ч.Валиханов, В.Радлов,
Г.Алмашы ж.б.) «Манас» боюнча маалыматтарды тал-
дай келип, аларды «үзүлдү-кесилди мүнөздөгү айрым
кабарлар» катары баалап, «системалуу иш алып ба-
рылган илимдик денгээлге көтөрүлө алган эмес» де-
ген бүтүм чыгарат (2, 44-б.). Окумуштуу бул жерде
«Манасты» жазып алуу, изилдөө иштеринин кокустуу-
лугун эске алып, ал боюнча аткарылган **жазып алуу,
жарыялоо аракеттерин эң негиздүү багытка киргиз-
гени ачык**. Бул негизинен туура. Себеби, эпос жазы-
лып алынып, жарыяланмайын изилдөө иштери да то-
лук жолго коюлмак эмес. **Бирок С.Мусаев ошол эле**

учурда маанилүү бир учурга кененирээк көңүл бурган эмес. Тигил же бул руханий-көркөм көрүнүш илимге айланыш үчүн ошол фактылык материалдарды теориялык жактан андап-билүүдөн өткөрүп, териштирип, негиздөө жана белгилүү бир тыянактарды чыгаруу зор мааниге ээ болот. Изилденбесе, жалаң адабий-фольклористикалык материалдар өзүнөн өзү илимге айланып кетпей, даяр материал катары кала берет. Ушул көз караштан алганда С. Мусаев В.Радлов жазып алган фольклордук материалдарга караганда анын «Кириш сөзүнө» анчейин маани бербеген сыяктанат. Аныгында болсо, так ошол «Кириш сөзүндө» В.Радлов кыргыз эпикалык поэзиясынын, ириде «Манас» эпосун нагыз илимий сыпаттоодон өткөрүүнүн теориялык базасын даярдап берген дешке болот. В.Радловдун эмгеги Октябрь революциясына чейин эле кыргыз эпикалык поэзиясынын теориялык пайдубалын түптөп койгон дешке толук негиз бар болсо да, ал эпостун жана аны жаратуучулардын өзүнө карата кийин гана колдонула баштап, көп жактары орундуу жана таасын экени ачык көрүндү. Эпостун текстин толук жазып албаганы менен В.Радлов аны кыйла кенен уккан сыяктанат. Болбосо, ал анын текстинин чексиз, тынымсыз өзгөрүп турарын, ошондуктан аны толук жазып алуунун кажетсиздигин белгилемек эмес. Муну менен катар анын ырчы-жомокчулардын чыгармачылыгы тууралуу байкоолору өзгөчө маанилүү экендигин да жокко чыгаруу кыйын. Кыскасы, «Манас» эпосу толук жарыя болгонго, манасчылардын өмүрү, чыгармачылыгы ар тараптуу изилденгенге чейин эле В.Радлов алардын өзүнчөлүгүн, өзгөчөлүгүн кылдат талдоого алып, теориялык маселелердин бир тобунун ажатын ачууга жол салганы талашсыз. Белгилүү фольклорист **М.Мукасов:** «Манастаануу илими... XIX кылымдын орто ченинде гана пайда болуп...» деп ириде Ч.Валиханов менен В.Радловду эске алып отурушу да бекеринен эмес (3, 9-б.).

С.Мусаев манастануунун Октябрь революциясынан кийинки этабы тууралуу буларды жазат: «XX кылымдын 20-жылдарынын баштарынан тартып, 30-жылдарга чейинки алгачкы башат – деп атоого боло турган 1-этап, 30–40-жылдар мезгилин кучагына алган түптөлүү учуру, 50–60-жылдардагы изденүү деп атоого боло турган 3-этап жана 70-жылдардан тартып, бүгүнкүгө чейинки калыптануу, бойго жетүү, өзүнчө илимдик деңгелге көтөрүлүү мезгили» (4, 62-б.). Окумуштуунун бул пикиринде жөндүү да, талаша турган да учурлар бар. Практик илимпоз катары С.Мусаев бул этаптарды негиздөөдө дагы эле эпостун варианттарын жазып алуу, жарыялоо, которуу, кара сөз түрүндөгү үлгүлөрү сыяктуу иштерге таянат. Бирок В.Радловго окшош кырдаал Октябрь революциясынан кийин деле байкалат. Эпостун тексти толук жарыя болгонго чейин эле М.Ауэзов, К.Рахматуллин, А.Бернштам, П.Берков, В.Жирмунский, Б.Юнусалиев жана да Е.Поливанов, Т.Байжиев, Ө.Жакишев өңдүү илимпоздордун иликтөөлөрүнүн жаралышы аны жарыялоо иштеринен илимий изилдөө иштери алдыда жүргөндүгүн айгинелейт. Аталган илимпоздор негизинен чыгарманы кол жазмалары, жарык көргөн айрым бөлүмдөрү, алардын кээ биринин котормосу боюнча гана иликтөө мүмкүнчүлүктөрү болсо, айрымдары Саякбай сындуу залкар манасчылардан угуу менен өз байкоолорун тереңдеттишкен. Демек, **манастануу илими эпостун тексттерин жарыялоо ишине бирото байланып калбагандыгы ачык көрүнөт да, жогорку илимпоз-**

дордун 30–40-жылдардагы фундаменталдуу эмгектери манастануу илими ошол жылдарда эле калыптана баштагандыгын, нагыз илимдик деңгээлге көтөрүлгөндүгүн айгинелейт. Илимий изилдөөлөрдүн саны бул жерде принципиалдуу мааниге ээ болбой калат да, аз-көптүгүнө карабай алар ошол илимдин магистралдык өнүгүү багыттарын канчалык деңгелде аныктай алды, анын кийинки этаптарында канчалык салмагын сактап калды деген маселе негизги орунга чыгат. Бул көз караштан алганда, манастануу илими 40-жылдар ичинде жана 50-жылдардын I жарымында эле калыптанып калган дешке болот. Мындай бүтүм чыгарууга аталган илимпоздордун эмгектери толук негиз боло алат.

С.Мусаев кантсе да манастануу илиминин эволюциясын туура мүнөздөйт, анын ар бир этабына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү бөлүп көрсөткөндө да таасын тыянактарды чыгарат. Бирок, **айтылгандай ал эпос боюнча аткарылган практикалык иштерге көбүрөөк көңүл буруп, изилдөө иштерине кыйла үстүрт сыпаттама берип, ага принципиалдуу маани бербегени ачык байкалат.** Ал эми биздин баамыбызда изилдөө иштери гана манастануунун илим катары жаралып, телчигүүсүн жана калыптануусун шарттаган негизги фактор болуп эсептелет. Болбосо, ал китеп басуу иштеринин тарыхы сындуу маданий иш чаралардын эле бири болуп калмак.

Ошентип, манастануу илиминин өнүгүш этаптары тууралуу, жогоркудай айрым тактоолор менен С.Мусаевдин концепциясын кабыл алууга болот. Башка эч ким бул маселеге атайын көңүл бурган деле эмес (М.: Т.Бакчиев бир гана фраза менен ушул бөлүштүрүүнү кайталайт). Иш жүзүндө ар бир илимдин тарыхы сыяктуу эле комплекстүү карала турган бул олуттуу проблема жана ал терең иликтеген учурда «Манас» эпосуна байланыштуу көптөгөн теориялык жана практикалык иштердин кеңири панорама-сын ачып берүүгө көмөк болмок.

Илим дегенибиздин өзү адамдын таанып-билүүсүнүн чегин кеңейтип, түшүндүрүү функциясын алып жүрөрүн эске алсак, **манастануу илиминин жаралышы үчүн таанып-билинип, түшүндүрүлүүгө тийиш болгон объект – «Манас» эпосу жана аны жаратып, тараткан жомокчу-манасчылар (1) жана субъект – аларды иликтеп, андап-билип, түшүндүрө турган, бул тармакка кызыгуусу күчтүү, же даярдыгы жеткиликтүү кадрлар (2) болушу зарыл эле.** Булардын биримдиги, айкаша келип, **кыймыл башталбаган жерде манастануу илим катары жаралбайт болчу.** Бардык илимдердин тарыхы көрсөткөндөй объект илгертен эле жашап келип, бирок эч ким тарабынан ирилденбесе, ишим боло албайт, кургак (сырой) материал сыпатында кала берет. Ошол сыңары, «Манас» эпосу далай замандарды башынан кечирген, өзгөрүп, өнүгүп келген чыгарма болсо да, элде аңыз кеп болуп, түшүндүрүлүп келсе да даярдыгы жеткилең кадрлардын коомдук шарттардын (жазуунун) жоктугунан улам көпкө дейре изилденбей келди. Мындай шарттын ыңгайы XIX кылымдын II жарымында Ч.Валиханов менен В.Радловдун Ала-Тоого келип, «Манас» эпосу жана жомокчу-манасчылар менен көзмө-көз жолугушуусу учурунда жаралды. Мындай ыңгай андан 100 же 300 жыл мурда келиши мүмкүн беле? Мүмкүн болчу. Анда деле «Манас» эпосу, балким, башкачараак «Манас» эпосу, башкачараак жомокчу-манасчылар бар болчу. Бирок изилдөөчү жок эле, ичтен болобу,

сырттан болобу – «Манаска» жана жомокчуларга жолуккан, аларга кызыгып, түшүндүрүп бермекчи болгон, даяр илимпоз-кадр жок болчу. Демек, манастаануу илими мына ушул экөөнүн (объект менен субъект) жолдору кесилишкен жана андан ары ажырашпаган жерде гана жаралмак. Ошондуктан, **манастануу илиминин көз жарган учуру деп мына ошол XIX кылымдын II жарымын, ага чыйыр салгандар деп жыйноочулук-изилдөөчүлүк иштерди бир көтөргөн Ч.Валиханов менен В.Радловду атоого толук негиз бар.** Алардан кийин эпос үзүл-кесил жыйналды, үзүл-кесил пикирлер айтылды да, манастануунун жолу шыдыр болуп кетпей, дээрлик жарым кылымга үзгүлтүккө учурады.

Жогоркудай коомдук шарт XX кылымдын 20-жылдарында гана кайра түзүлүп, залкар эпос менен залкар жомокчу-манасчылардын доору жүрүп турганы менен даярдыгы жетиштүү кадрлардын дээрлик жоктугунан, алардын баралына келе электигинен улам акырындап бутуна туруп, башка жактан келген, даярдыгы жогору кадрлардын аракетин менен гана үзгүлтүккө тушуккан процесс кайра башталды. 20-жылдары көптөгөн залкар айтуучулардын көзү тирүү эле, бирок «Манаска» карай жаңы бийликтин эки анжы көз карашы (элдик чыгармабы же феодалдык аристократиянын идеологиясын чагылдырган чыгармабы), эпосту жазып алуу боюнча илең-салаң иштер, аны уюштуруу жана жүзөгө ашырууда финансы каражаттарынын жана кадрлардын жетишсиздиги сыяктуу бир катар объективдүү жана субъективдүү тоскоолдуктар бар болчу. Саясий-идеологиялык эки анжы көз караш, ошентип, эпосту толук кандуу жазып алып, жарыялоо жана изилдөө иштерине тикелей таасир берди да, мындай абал чейрек кылымга жакын мезгилди кучагына алып, белгиленгендей, 1952-жылдагы конференция менен гана аягына чыкты. Бирок бул мезгилде бир нерсе колдон чыгып кетти – бир катар залкар жомокчу-манасчылар баалуу варианттарды өздөрү менен кошо ала кетишти. Сагымбайдан «Манас» гана калды, Саякбай, М.Чокморов, Ш.Рысмендеев (ж.б.) сындүү жомокчулар айрымдары толук, айрымдары кыска өз варианттарын калтырууга үлгүрүштү. Ошентип, 20–30–40-жылдар манастануу илими үчүн утуш жана утулуштардын, көз караштардын трагедиялуу аяктаган кагылышууларынын мезгили болду. Бирок ал илим катары телчигип, өнүгүү жолуна түштү.

Ушундай жагдайларды эске алганда, **Октябрь революциясынан кийинки манастануу илиминин (жаралган, түптөлгөн мезгили деп Ч.Валиханов менен В.Радловдун эмгектерин эсептөө менен) өнүгүш жолун 1920–1952-жылдар (1), 1952–1980-жылдар (2) жана эгемендүүлүк доорундагы манастануу илими (3) деген этаптарга ажыратуу анын реалдуу абалын чагылдырат.** Маселен, 1920–1952-жылдар ичинде эпосту жазып алуу, жарыялоо, бастырып чыгаруу, которуу жана изилдөө боюнча кыйла иштер аткарылганы менен бийлик органдарынын колдоосу менен ал «феодалдык аристократиянын идеологиясын чагылдырган чыгарма» (ж.б.), натыйжада «эпостун өзү элдик чыгарма эмес» деген өңдүү көз караштар таңууланып келди да, айрым алымча-кошумчалар менен мындай абал 1952-жылга чейин өкүм сүрдү. Бул иш аны изилдөөгө кедерги болбой койгон жок, бирок так ушул мезгилде Х.Карасаевдин 1930-жылдагы макаласынан баштап, М.Ауэзов, Е.Поливанов, Ө.Жакишев, Т.Байжиев, П.Берков, А.Бернштам, К.Рахматуллин, М.Бог-

данова, В.Жирмунский, А.Валитова, Б.Юнусалиев сындүү илимпоздордун салмактуу эмгектери жаралды жана алардын жоон тобу «Манас» эпосунун олуттуу проблемаларын фольклористиканын ошол кездеги бийиктиктерине жооп берген, илимий-теориялык денгели жогору изилдөөлөр экени айдан ачык болуп калды. Алар бүгүнкү күндө да өз маанисин, илимий салмагын жоготпогондугун эске алганда, ошол жылдары манастануу илими калыптана баштады дегендикти түшүндүрөт. Балким, ушундай өзгөчөлүктөрдү эске алып, Э.Абдылдаев: «Эпосту аңдап-билүү XIX кылымдын экинчи жарымында (Ч.Валиханов, В.Радлов) башталганы менен илим катары XX кылымдын 30-жылдарында калыптана баштаган (М.Ауэзов)», - деп жазса керек (5, 424-б.).

1952-жылдан кийин эпос биротоло анын жаратуучусу болгон элге кайтарылды, адегенде кандай болсо да аны толук абалында бастырып чыгаруу милдети коюлуп, ал 1958–60-жылдардагы кошмо вариант түрүндө жүзөгө ашырылды. Бул вариант элдин да, адистердин да эпоско болгон кызыкчылыгын тириктип, аны изилдөө ишин магистралдуу жолго салды. 1952-жылдагы Бүткүлсоюздук конференция манастануу илиминин Октябрь революциясынан кийинки (1920–1955) узак жана татаал этабын аягына чыгарат да, мындан кийин түркүн саясий-идеологиялык кысымдардан негизинен бошонгон «Манас» эпосун изилдөөнүн жаңы этабы башталат, манас изилдөөчүлөрдүн жаңы мууну илим айдынына келип, бир катар маанилүү диссертациялык иликтөөлөр жазылат. Эпостун тегерегиндеги саясий-идеологиялык талаш-тартыштар дээрлик токтоп, аны кыйла жайбаракат шартта жарыялоо, изилдөө иштери жолго коюлат, партиялык көзөмөл болгону менен анын назары диний жана улут аралык мамилелер сыяктуу жагдайларга бурулат.

60-жылдардан тарта эпос боюнча мурдагыдай жалпылама-багыттоочу эмгектердин ордуна алда канча конкреттүү багыттагы изилдөөлөргө кезек келет. Буга Б.Юнусалиев, Р.Кыдырбаева, С.Мусаев, Э.Абдылдаев, К.Кырбашев, А.Жайнакова, М.Мамыров, А.Сыдыков, Р.Сарыпбеков сыяктуу манасизилдөөчүлөрдүн 60-70-80-жылдардагы иликтөөлөрү айкын мисал болот. Булардан тышкары Б.Керимжанова, Ж.Субанбеков, К.Кудайбергенов, К.Кырбашев, Б.Кебекова, М.Борбугулов, З.Мамытбеков, И.Молдобаев, Т.Абдыракунов, О.Сооронов, А.Медетбеков, орус окумуштуулары А.Петросян, Е.Мелетинский, П.Берков, М.Богданова, С.Абрамзон, А.Бернштам, казак окумуштуулары А.Маргулан, Р.Бердибаев, К.Жумалиев, түркмөн окумуштуусу Х.Короглы, кытай окумуштуусу Ху Чжень Хуа, түрк окумуштуусу Т.Йылдырым, европа окумуштуулары Р.Дор, А.Хатто, К. жана М.Чэвдижтер, Баура жалпы эле эпос таануу жана «Манас» эпосу боюнча кыйла орчундуу эмгектер жаратышат. 1961-жылы Москвадан, 1968-жылы Фрунзеден «Манаска» тиешелүү ири эмгектердин жыйнактары жарык көрөт. Эпостун классикалык варианттарын жарыялоонун жаңы этабы башталат (70-жылдар). **Мына ушул мезгилде, б.а., 60–70–80-жылдарды өз ичине алган 30 жылдыкта кыргыз манастануусу ошол кездеги союздук жана дүйнөлүк фольклористиканын бийиктигинен алганда деле толук талапка жооп берген илим катары калыптанып бүтөт.** Ошентип, дээрлик жүз жылды кучагына алган процесс аягына чыгарылат. Жогортодо аталган окумуштуулар менен катар Р.Кыдырбаеванын «Генезис эпоса «Манас» (1980) аттуу фундаменталдуу эмгеги кыргыз манастануусунун бийиктиги жана

этаптык көрүнүшү болуп калат. Мындан кийин да манас изилдөөчүлүрдүн улам жаңы генерациясынын илимге келүүсү уланып, иликтөөлөрдүн проблематикалык-тематикалык алкак-чеги кеңейе берет (алардын эмгектери биздин изилдөөнүн тиешелүү жерлеринде сөзгө алынды – К.А.).

Эгемендүүлүк доорунун башталышында эле «Манас» эпосунун 1000 жылдыгынын эл аралык денгелде белгилениши (1995) ага болгон коомдук жана адистик кызыкчылыктын жаңы толкунун жаратканы менен мурдагыдай мамлекеттик көзөмөлдүн жана камкордуктун жоктугу нагыз илимий иликтөөлөр менен бирге псевдоилимий көз караштардын тамырлап жайылуусуна да ыңгайлуу шарт түзүп берет. 1991–2000-жылдар аралыгында көзгө толумдуу жаңы эмгектер аз жаралып, негизинен мурдагы, манастаануунун классикасы деп айтаарлык илимий изилдөөлөрдүн бир тобу кайра басылган. Алгач ирет эки томдук «Манас» энциклопедиясы жарык көрөт (1995.). Бирок, белгиленгендей, аларга илешип, «Манасты» жамынчы кылган, илим түспөлүндөгү иликтөөлөр да жайнап чыга келди. Жалпысынан «көзү ачыктар», «жайсаңчылар» деп аталышкан уюшкан топтун өкүлдөрү болгон К.Иманалиев, Т.Токтогазиев, Ө.Осмонов, А.Сариев, К.Матикеев, А.Жакшылыков, Э.Абдыжапаров, Г.Мамбеталиева, А.Осмонкулова, Л.Асанбекова, Г.Өмүрбековалардын айрым монографиялык эмгектери жана эсепсиз макалалары адегенде «Жайсаң», кийин «Айкөл Манас» деп аталып, Манастын калмак чоросу Үмөт уулу Жайсаңдын арбагы Майрамбүбү (Бүбүмариям) аттуу аялга «айтып берди» делген 10 томдук китепти, анын баш каарманы Жайсаңдын өзүн даназалоого арналды да, ал чыгарма «Манастын» жаңы, чыныгы варианты деп жар салынды. Аларга колдоо көрсөткөн илимий даражалуу адистер да пайда болду (К.Жумалиев, Г.Айтбаева, Т.Бакчиев, К.Исаев ж.б.). Натыйжада манастаануу илиминин нукура илимий сыпатына көө сүртүү, аны жалганчылык менен айрым илим-сымал ой жоруулардын аралашмасынан турган мистикалык-эзотерикалык окууга айлантуу, «Манастын» жана манасчылыктын элдик табиятын бурмалоо, булгоо коркунучу келип чыкты. Салттуу, нукура элдик «Манастын» жактоочулары менен аталган илимий багыттын тирешүүсү уланып, бул көрүнүш кайсы бир денгелде саясий-идеологиялык түспөл алды.

Эгемендүүлүк доорунда «Манас» эпосуна болгон элдин жана адистердин мамилеси жалпысынан жаңы денгелге чыгып, айрым гана салмактуу изилдөөлөрдү эске албаганда манастаанууда бир аз тыным өкүм сүрүп, 2005-жылдардан кийин гана ол кыйла ыкчам өнүгө баштагандыгы баамга урунат. Ошентип, дээрлик бир жарым кылым ичинде манастаануу бүчүрлөп, телчигип, тамыр жайып өнүгө берди да, өткөн кылымдын 60–80-жылдарында изилдөө объектиси («Манас») жана атайын адистик даярдыктары талапка толук жооп берген кадрлары бар (окумуштуулар, уюштуруучулар, илимий мекемелер) нукура гуманитардык-социалдык, тар мааниде – адабий-фольклористикалык илим катары калыптанып бүттү да, мурда изилденген жана жаңы маселелерди жаңыча караштырып, тереңдетүү, бүгүнкү күндүн талаптарына ылайык изилдөө милдеттерин аркалап келди.

Акырында «Манас» боюнча бараандуу эмгектер жазып, кыргыз эпостаануусу менен манастаануунун жаралып, телчигүүсүнө жана андан ары өнүгүп, калыптануусуна олуттуу салым кошкон илимпоздорду

көз караштарынын ар түрдүүлүгүнө карабай атай кетүүнүн зарылдыгы бар. Ал илимпоздорду манастаануунун эволюциясына, кимиси эпосту кайсы мезгилде изилдөөгө киришкенине жараша топтоштуруу ылайыктуу көрүнөт (булардын эмгектери тууралуу биздин иликтөөбүздүн тиешелүү жерлеринде сөз боло турганын жана алардын көбү тигил же бул проблема боюнча адабияттардын тизмесине киргизилгендигин белгилей кетейин – К.А.). Ошентип, эпосту кимдер, кайсы мезгилдерде иликтешкен дегенде, аларды төмөнкүдөй жайгаштыруу керек болот.

1. XIX кылым жана 1920-жылга чейинки мезгил: Ч.Валиханов, В.Радлов, Б.Смирнов, Г.Алмаши.

2. 1920–1950-жылдар: П.Фалев, Б.Солтоноев, К.Мифтаков, К.Тыныстанов, Х.Карасаев, М.Ауэзов, Т.Байжиев, Ө.Жакишев, К.Рахматуллин, Е.Мозольков, В.Жирмунский, М.Богданова, П.Берков, А.Бернштам, Ы.Абдрахманов, Т.Саманчин, А.Петросян, Е.Поливанов, В.Бартольд, А.Валитова, З.Бектенов, С.Абрамзон.

Аталган эки топтогу манасиликтөөчүлөрдүн илимий чыгармачылыгы негизинен көрсөтүлгөн мезгил бүктөмдөрү менен чектелери талаш жаратпайт, б.а., алардын «Манас» боюнча ирдүү иликтөөлөрү манастаануунун жаралышына жана калыптанышына кайталангыс салым кошкон эмгектер катары бүгүнкү күнгө дейре өз салмагын жоготпой келет.

3. 1950–1980-жылдар: Б.Юнусалиев, С.Мусаев, Б.Керимжанова, А.Салиев, А.Сыдыков, К.Кырбашев, Ж.Субанбеков, Э.Абдылдаев, К.Кудайбергенев, Р.Сарыпбеков, С.Бегалиев, З.Мамытбеков, А.Медетбеков, Е.Мелетинский, Т.Абдыракунов, К.Асаналиев, Р.Кыдырбаева, А.Маргулан, Р.Дор, А.Хатто, А.Тагиржанов, Г.Волков, А.Боровков, И.Климович, А.Жайнакова, Б.Кебекова, Х.Короглы, А.Мирбадалева, Н.Кидайш-Покровская, Р.Бердибаев, М.Мамыров, М.Борбугулов, И.Молдобаев, Ө.Караев, О.Сооронов, О.Исмаилов, А.Инан, Д.Йылдырым (ж.б.).

Бул топко киргизилген илимпоздордун көпчүлүгүнүн илимий ишмердигиндеги активдүүлүк так ушул 1950–1960–1970–1980-жылдар ичине туура келет. Мына ушул илимпоздордун эмгектери аркылуу манастаануу өзүнчө жана так иликтөө предмети бар, толук калыптанган илим таризинде көрүнөт. Бул илимпоздордун бир тобу кийин деле чыгармачылыгын улантышып, бир катар олуттуу эмгектер тартуулашып, манастаануунун андан ары алгалоосуна байкаларлык салым кошуп келишти.

1990–2015-жылдар: А.Акматалиев, М.Убукеев, С.Байгазиев, Ш.Акмолдоева, К.Ботояров, С.Кайыпов, Ху Чженхуа, Г.Мукамбаева, К.Айдаркулов, М.Жумагулов, Т.Тургуналиев, А.Боронов, Б.Садыков, К.Садыков, С.Дүйшөнбиев, Г.Жамгырчиев, Н.Бекмухамедова, Ж.Орозобекова, К.Калчакеев, А.Бакиров, К.Талиева, И.Мусаева, Д.Айдарова, Г.Орозова, Р.Жолдошев, М.Мукасов, М.Өмүрбай, М.Мамбетакун, К.Ибраимов, С.Алиев, Т.Кулматов, М.Кошоев, Т.Чоротегин, К.Жумалиев, Т.Кененсариев, К.Райхл, С.Кляшторный, А.Мокеев, Т.Укубаев, А.Обозканов, А.Жоокаева, А.Кадырбаева, Д.Чынгышев, О.Айтымбетов, Т.Оторбаев, А.Эшиев, Б.Турал, Т.Бакчиев (ж.б.).

Бул мезгилде кыргыз эпикалык чыгармалары жана «Манасты» изилдөөдө проблематикалык-тематикалык конкреттүүлүк, айкындуулук тенденциясы улантылып, тереңдетилгени ачык көрүнөт. Классикалык варианттардын толук, академиялык, кошмо, кара сөз, котормо түрлөрүндө жарык көрүшү, «Манастын» 1000 жылдыгынан тышкары ондогон илимий конференциялар-

дын, маданий иш-чаралардын өткөрүлүшү эпосту изилдөө иштерине позитивдүү таасир тийгизип, илимий активдүүлүк күч алганы да айгине. Аталган илимпоздордун «Манасты» изилдөөдөгү орду, эмгектеринин илимий салмагы бирдей эмес. Алардын бир тобу эпосту узак мезгилдер бою туруктуу изилдеп келсе, бирин-серин болсо да айрым салмактуу макалаларды жарыялоо менен чектелгендери да бар (Аталган илимпоздордун ирдүү эмгектеринин тизмеси «Манас» эпосун изилдөө: тарыхы жана өнүгүү жолдору» деген бөлүмдө берилди – К.А.).

Адабияттар

1. Мусаев С. Манастаануу илиминин тарыхы. – Б., 2000.
2. Мусаев С. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. VIII том. – Б., 2012.
3. Мукасов М. Кайрылып куштар келбеси... - Китепте: Манастаануучулар. / Түзгөн Н.Калыкова. – Б., 2012.
4. Мусаев С. «Манас» эпосу. – Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы. «Манас» жана манасчылар. Фольклористика. II том. – Б., 2004.
5. Абдылдаев Э. Манастаануу. – Китепте: «Манас»: энциклопедия. I том. – Б., 1995.

Г.Н. Кенжебаева,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети

АНАТАЙ ӨМҮРКАНОВДУН “ЖАЛГЫЗДЫГЫ”

Анатай Өмүрканов бул жолу жээкке урган толкундун кайра тартылганындай, арыдан-бери алып учкан жаз илебинен, күнөстүү жай аптабынан, кужүрмөн күз күрөшүнөн кийинки кышкы уйкуга даярданган даракты элестеткен маанайдагы ыр жыйнакты бизге тартуулап отурат. Чындыгында мындай токтоо тартууну ыр куржундун “байып” калышы катары кароого болбойт. Тескерисинче, кайра тарткан толкун, дагы да күүлөнүп жээкке урууга, кышкы уйкуга жаткан дарак жазда кайрадан жаңы дем менен жанданууга камынгандай, акын А. Өмүрканов да көп жылдык изденүүлөрү, ички даярдыгы бышып жетилгенин дал ушул жыйнагында көрсөтө алды десек жаңылышпайбыз. Анткени, бул китепте, бир гана акын катары эле эмес инсан катары да такшалган, көптү көрүп жашоого туруктуу позиция алган, турмуш, быт-жөнүндө, адамдык ички татаалдык, анын аалам менен болгон карым-катнашы жөнүндө терең философиялуу ойпикири так адамды элестетет.

Анын ушуга чейинки алгачкы ыр китеби “Мөлтүр сезим” жарык көргөндөн бери отуз жылдан ашуун убакыт өтүптүр. Бул китеби жарык көргөндө акын кырчылдай жапжаш эле, баёо, балалык сезимдердин бийлөөсүндө, жаштыктын керемет, мөлтүрөгөн булагынан сезимдерин сугарып жүргөн чак эле. Андан соң “Чабалекей”, “Биринчи кар” сымал балдарга арналган чакан ыр китептеринен кийин жаштыктын деми менен “Күн жол”, “Жашыл арал” сымал жыйнактарды окурмандарына тартуулайт да, андан соң элдин башына түшкөн оор мезгилди акын өзү да башы менен тартып, жүрөгү менен сезип, көбүрөөк замана темасына, саясатка ыктаган китептерди чыгара баштайт. Аталыштарына эле карап көрсөк “Жанкисе”, “Күндөгү так”, “Асмансыз жылдар”, “Тушалган чагылган” ж.б. Бул жыйнактарда эл-жердин тагдыры, бир системадан башка бир системага(тагыраак айтканда системасыздыкка, башаламандыкка) өтүп жаткандагы, өткөөл мезгилдеги кыргыз калкынын караңгыдан жылчык издеп, тунгуюктан жол издеп, көр тириликте кантип эптеп кетүүнүн айласын таппай турганда, “жерден жарака кетсе акындын жүрөгүнөн өтөт” болуп, акын Анаатай Өмүрканов бул абалга кайдыгер карап тура албады. Сулуулукту, сулууну кандай жан дили менен берилип сүйсө, элин андан артык сүйүп, өзүнүн

атуулдук ырлары менен журттун келечегине салым кошту. Чындыгында эле анын ырлары куду Байдылда Сарногоевдикидей, Мидин Алыбаевдикидей элдин сүймөнчүлүгүнө айланды. “Жалгыздык ырына” чейинки китептерин саймедиреп айтып отурганыбыздын себеби, акын поэзия дүйнөсүнө кадам шилтей баштаган күндөрдөн бери эмнелер өзгөрдү да кандай сапаттар, салттар дале сакталып келүүдө деген суроого тагыраак жооп табуу болуп эсептелет. Жогоруда да айтып өткөндөй, замана темасынан сырткары, сүйүү, өмүр, карылык, арноо ырлары басымдуулук кылат.

Сөз башынан болсун үчүн “Жалгыздык ыры” жыйнагына кирген заманага байланыштуу ырлардын кээ бирлерин карап көрөлү:

Ал ансайын “улук” элди уулады,
Кошаматка кол куушурду куулары.
Өлүп бара жатканда да, “Кандайсың?”
Десе: “Жакшы” деген кыргыз куурады.

Мыкты чыкма мык каккандай кагылды,
Ачкалыктан үнү асманга чагылды.
Кара жаны кашайгандан калкымдын
Кайгысына кайнаттым мен канымды.¹

Мындан сырткары бийликтегилерге, өлкө башчыларына кайрылган, аларды жериген көптөгөн ырлар кирген жыйнакка.

Жыйнактын аты да айтып тургандай, улгаюуга байланыштуу жалгыздык темасы китепти кызыл сызыктай аралап өтөт. Улам жаш илгерилеген сайын дос-жардын саны суюлуп, бир-экиден түбөлүк жайга аттанып калышат эмеспи. Бул абалды үшкүрүк тартып “улгаюу, карылык” деп эскеребиз. Бир жактан дидар көрүшкөн жакындардан ажыроонун азабы, кусалыгы кыйнаса, экинчи жактан өзүндүн да бир бутундун көрдө экени жүрөктүн үшүн алат. Өлүм – ак деген менен ага баш ийгибиз келбей, кантип эле, кантип эле баары бүтүп калсын, кантип эле дүйнөдө калып калуунун жолу болбосун дегендей аргасыз суроолорго кептелесин. Кээбирөөлөр үчүн баары өлүм менен эле бүтпөйт деңизчи, бирок, бул дүйнөнүн, жандын таттуулугу жаатынан алганда чачтын агарышы, ооруунун көбөйүшү, кыскасы өлүмдүн “чакрыктары” жашоо-

нун баркын ого бетер жогорулатып жиберет. Өмүрканов да: “Карылыктын башка сүрү, Бассам, турсам кудайлап, Санап калдым өмүрүмдү, Жылдап эмес – күн, айлап...”² десе, дагы бир башка “Карылыктын кой күрөң” аттуу ырында: “Жылмайабыз жылып өткөн жылдарга, Жылмайбаска кайда кайрат, кайда арга?! Карт жүрөккө огожо экен жылмайуу, Көкүрөктө кыбыраган жан барда.”³ деп убакыттын, кыбырагандын баарын мертинткен күчүнө аргасыз баш ийгенин, көрармандай четте эрксиз карап турганын айтат.

Китептин дээрлик жарымын эле сүйүү ырлары ээлейт. Сүйүүнүн кенин ушунчалык терең, ар тараптуу каза алган акында не деген алп жүрөк бар экенине ыраазы болосуң да таазим этесиң. Акын бир ырында:

Ай бактылуу сен деп жаңырган,
Мен бактылуу сага жалынган.
Сен бактылуу шунча издегип,
Тагдырыма таамай табылган.
Күлүп койсоң оттой жанамын,
Түштөн көрсөм жыргап каламын.
Жарк дей тийген жазгы күнгө окшош,
Сен деп турган менин абалым.⁴

десе, дагы бир башка ырында:

.....
Бактылуу бир бирине табылган жан,
Тилегем сагынууну тагдырымдан.
Жер Күндү сүйгөн үчүн чимирилет,
Куйкалайт Күн да Жерди сагынгандан...⁵

дейт. Ооба, кимдир бирөөнү сагынып, кимдир бирөө үчүн өмүрүңдү арнап жашабасаң, анда жашоонун маңызы эмнеде? Ар кандай жаман жолго түшүп кеткендер, турмуштан буту тайгандар, жашоодогу максатын, тирүү басып жүрүүнүн маанисин жоготкондуктан болуп жатпайбы.

Китепте көңүл жубатаарлык, окуган адамды ыраазы кылаарлык саптар оголе көп: “Алдырып баарын ууруга, Аңгырап турган адамдай”, “Жарашчу элек бирибизге бирибиз, Жарашкандай жакшы ырга жакшы обон”, “Жардам бер мага, булбулдун муңдуу жакшы ыры, Колдой көр мени маңыроо жүрөк актыгы”, “Жолукпайбыз, кезикпейбиз эми кайра, Биз күн-түнбүз бири келсе бири кашчу...”, “суу эс албайт толкуп-ташып акмайынча”, “Кайрыл мага ширетели сынганды, Жылыгталы тоңуп калган жылдарды”, “Булутка чагылганды кимдер каткан? Жек көрүү желип чыкты кай кучактан?”, “Дил башка экөөбүздө, дүйнө башка... Айланып кетсек эгер кара ташка, Байкабай жакын туруп калбаш үчүн Кетмекпиз тоголонуп жылдыздарга.” Айрыкча, “Колдой көр мени маңыроо жүрөк актыгы” сабы улам жүрөктө жаңырып, ушул сапты кайталап, абийирибиздин тазарышы, ар кандай “предрас-судокторго” алданбай, илим-билимдүү болуунун текебээрчилигине, көп билемдикке алдырбай, “бүт нерсеге так көз карашым, туруктуу позициям бар” демиш болбой, жашоого куду ымыркайча таптаза, маңыроо назар сала алсак экен, үйрөнүүгө ачыркаган кызыгуу толо назарыбызга нукура сулуулук, чындык гана илээшсе экен деп жалбарууну жогорудагы сапты окугандан соң адатка айланттык...

Албетте, эң эле чебер акындын да баардык ырларынын телегейи тегиз, кынтыксыз боло бербейт. Андай ырларды, саптарды же куплеттерди Өмүркановдун да соңку китебинен жолуктурсак болот. Мисалы,

“Ал жок оозум ачканга да”⁶ аттуу ырында акын пейили бузук, ачкөз, акча үчүн баарына даяр адамды сүрөттөп жатып: “Мээси доллар, жүрөгү алтын, боору таш” сымал сыпаттама колдонот. Биз негизи “жүрөгү алтын” сөз айкашын оң мааниде, “жакшы адам” деген мааниде колдонгонго көнүп калганбыз. Ал эми “Сакта”⁷ аттуу ырында: “Жаман гана өз тууганын өзү кордойт, Кордогондун колу узарбайт, иши оңолбойт. Түшүнгүн, түкшүмөлдөп сурап билгин, Түбүнө түбөлүктүн жеткен болбойт.” деген куплетинде, түбөлүктүн түбүнө жетүүнү кайсыл мааниде колдонгонун так түшүнбөй калат окурман: түбөлүктүн сырын чечүүбү же өлтүрүү жок кылуубу?.. Ал эми анчалык чындыкка коошо бербеген, биздин оюбузча максатына жетпей калган ырлардан “Бейжай аял”⁸ аттуу ырын мисал келтирсек болот. Мында ушунчалык тили заар, өңү эле аялдыкындай болбосо ичи жылан аялдын уу сөздөрүнө жолдошу өмүр бою чыдап жашай берет. А түгүл анын кабанаак иттей ырылдап үрүшү күйөөсүнө майдай жагат. Анан байкуш эр ажаан аялдын запкысына чыдай албай жантасним кылат да, анын артынан аялы дароо башка күйөө таап алат. Мындай үй-бүлөлөр да бар чыгар, бирок, бул накта эле жасалма сюжет, кыргыз профессионал адабиятына Айтматов менен психологизм кирип келгенге чейинки жаман-жакшы болуп “сорттолгон”, “робот” типтер.

Акындын ыр саптарын окуп отуруп “булут, жарык, жалынуу, кан, жандасың, кандасың, күү, колуң кармайын, сылоо, өбүү, уйкусуз түндөр, жыт, өкүнүч, көз, карашуу” ж.б сымал сөздөрдү улам жолуктурсак болот. Бул сөздөр өздөрү айтып тургандай эле, накта “мужскойлугу” менен таанылып турушат. Чындап эле сүйүү дартына чалдыккан акынга көз жашын көлдөткөн “булут” ортоктош, сүйгөн жары –жашоонун “жарыгы”, жан азыгы, “жалынуу”- анын махабатка таазим эткендеги жүрөгүнүн адаты, зикири, “кан”- жүрөктүн махабаттын колунда имерилип чимерилгендеги чабак урганы, “жандагы, кандагы сүйүктүүсүнүн колун кармоо, аны сылоо, өбүү”- акындын жуткан абасы, “ уйкусуз түндөр”- анын жан жолдошу, кадыресе көнүмүш жашоосу, “моймол көздөр”- илхам булагы да, а алардан ажырап калуу- бел майыштырган, адамды зил кылган түпсүз “өкүнүч”.

“Жалгыздык ыры” бир гана жалгыз калуунун көңүл чөгөттүктү эмес, ички келбет, рух менен беттешүү, ички мухитке саякаттын бакытын да даңазалайт. Бул оюбузду “Жалгызга жылдыз жолдош” аттуу ыры аркылуу бышыктасак болот:

.....
Жалгызга жылдыз жолдош. Андан көрө,
Өзүнө өзүн сууга ыргыткан таштай чөгө,-
Аңтарып жандүйнөдү миң бир эки
Адамдыгың жалгыздыгың менен төлө...

Кайда калды адамзаттык улуу тарых?!
Жазып чык кайра баштан аны аңтарып.
Сөлөкөтүн сүрмө топто сан көбөйтпөй,
Жалгыздыгың жакшылыкка чачсын жарык!

Көмүлгөн көр дүйнөнү калтыр тышка,
Жан билбеген көп нерсе бар жалгыздыкта.
Жалгыздык көрдө жалгыз жатканда эмес
Жашоодон жаңы маани таап чыгышта...⁹

Ооба, бул ырдын ар бир сабы өзүнчө ширелүү да таңдайынды такылдатат, айрыкча акыркы саптары. “Адамдыгың жалгыздыгың менен төлө...” Ар бир адам

өзүнчө жалгыз, кайталангыс, ага окшош дагы бирөө, а түгүл эгиз да болсо аалам пайда болгондон бери жаралган эмес кыяматка чейин башка жаралбайт дагы. Демек, биологиялык жактан, руханий жактан индивидуалдуу жаратылган соң, Кудай Таала беке-ринен адам баласына мынчалык көп “инвестиция” кылбагандыр, бекеринен ынтаа койбогондур, аны өз чеберчилигинин туу чокусу катары атабагандыр, андыктан моралдык жактан, сага катылган ички келбетти, шык талантты, казынаны таап чыгуу жагынан да индивидуалдуу, акын айткандай “жалгыз” болушун керек да, бул кайталангыстыгың адам болуунун наркын көтөрө алышы, беделин төлөй алышы, бул ысымга татышы керек. Акын бул оюн экинчи куплетте ирээти менен улайт. Неге мурдагыдай, улуу тарыхта болгондой көзгө сүртөөр, артынан тайсалдабай ээрчир улуу кишилер азыр чыкпай жатканына жан кейитет. Ошол улуу тарыхты кайтарыш үчүн улуу киши болуу жүгүн окурманга жүктөйт, тарыхты кайра жазып чык дейт. Албетте, тарых бир гана жолу жазылат, аны өзгөртүп болбойт, бирок, чыгаан инсандардын алгылыктуу иш жасаганы, улуу тарыхты үзгүлтүккө учуратпай, мурдакылардын аманатын андан ары ишенимдүү алып кете алганы – тарыхты кайра жазуу эмеспи. Чындыгында элдин, а түгүл жаамы адамзаттын эртеңкисине бир эле адам өз таасирин тийгизээрин, “Жакшылыкка жарык чачаарын”, анын артынан үлкөн бурулуштар жасалаары тарых эчен ирет ырастады. А ал эр кишини, генийди, чыгаанды дейлиби, албетте, эл тарбиялаары шексиз.

Ал эми ырдын үчүнчү куплетинде акын сөз учугун чебердик менен кайрып келип кайра эле адамдын ички дүйнөсүнө бурат. Сен ааламда жок гений, жакшылыкка, элге жарык чачкан, башкалардын ажатын ачкан өзгөчө жан болсоң дагы, ошол абалыңды, өзгөчөлүгүңдү көрмөксөңгө алмайынча, эл катары кадыресе бир жан боло алмайынча, ийилип башың жерге тийгендей кичи пейил болмоюнча, күчтүү жактарыңа ээ чыккандай алсыз жактарыңа да ээ чыгып, атүгүл аларды сүймөйүнчө сен чыныгы адам боло албайсың сыңар бир терең философиялуу ой менен жыйынтыктайт ырды.

Акындын “Соңку кучак” аттуу ыры Ч. Айтматовдун “Тоолор кулаганда” романындагы “Кыз кайып” уламышын эске салат. Бир айырмасы, романдагы бийкеч тээ качандыр бир жашап өткөн бирөө болсо, Өмүркановдун бийкечи заманбап, кээде Индия киносун эстетсе, кээде “Севинч” аттуу Өзбек киносун эске салат, жигити да мерген эмес, Ооганга согушка кеткен аскер:

Буралган тал чыбыктай бир кыз эле,
Жакшы окуп, теннис ойноп ар бир кечте,
Кинону жадыбалдай билип алып,
Күү жана актёрлорго кумарланып
Жашачу. Үйдө өскөн аппа гүлдөй,
.....

Ырдын аягы келип “Кыз кайыпка” айланат да, теннис ойногон кыз:

Аскадан асканы ашат дагы дагы
Аралайт ак кебездей булуттарды.
“Тигине...” дирт-дирт этет эриндери,
Дагы бир кыйкырганга жетет деми:
“Барчыным бер жакка бас... мен мындамын,
Бери жакка бас, бери жакка кел, каным-жаным...”
Кол созот... кусалыгы жүрөк көзөп,
Саргайткан сагынычы жанын эзет..
Кучагы кучагына айкашарда
Аскадан буту тайып кулап кетет..¹⁰

Жогорудагы ырга окшош “эстетме” дагы бир ыр: “Жамгырда калган кыз” аттуу ыры негедир А. Осмондун “Жибек кийген эрке кыз” ырын эске салат. Убагында бул ырга көптөгөн сынчылар кайрылып, Б. Усубалиев да бул ырды майын чыгара талдап берген эле.¹¹ Ошол талдоону окуп чындап бул ырга да, аны жеткиликтүү жиликтеп берген баамдуу сынчыга да аябай суктанган элек. Балким, Өмүрканов да ал ырдын көтөргөн салмагын, шүүдүрүмдөй ичиркенткен, жан дүйнөнү кытыгылаган кереметин акындык дили аркылуу таамай туйгандыр деп ойлоп кеттик... Албетте, таасирленүүлөр законченемдүү эле көрүнүш. Адам баласынын талаптары, муктаждыктары, дегеле руханияты окшош болот эмеспи, дал ошондой чыгармалар да бири-бирине окшошуп кеткени кеп эмес, эң негизгиси ал чыгарма өз авторунун почерки менен жазылган болсун.

Өздүк почерк демекчи, замандаш акын агабыз Анаатай Өмүрканов кырк жылдык чыгармачылык өмүрүн изденүү менен жемиштүү өткөрдү деп айтсак болот. Ал өз талантынын улам жаңы кырларын ачып жатып, өзү жеткен стилин коргоп “Анатайлыгыңча” кала алды. Ал дайыма окурманга агынан төгүлүп берүүгө даяр, сезим-ойлорун “замазкаалабаган” түз киши. Ошон үчүн биз анын ырларын жан дүйнөбүзгө жакын алабыз, а түгүл жаттап да алабыз. Орто муундун эстрада ырчылары К.Эралиева, А. Керимбаев, И.Жунусов ж.б. ырчылар акыныбыздын жүздөн ашуун ырларын ар кыл обонго салып ырдап жүрүшөт. Кыскасы, биз Анаатай Өмүркановдун “Жалгыздык ыры” китебин үмүт менен ачтык, утук менен жаптык, андан издегенибизди, өзүбүздү таптык...

Адабияттар

1. Өмүрканов А. Жалгыздык ыры. – Б., “Анфаль”, 2010, 264 б.
2. Бакиров К. Карылык жана мөңкүгөн сүйүү саптары: (Кыргыз Эл акыны А. Өмүркановдун “Жалгыздык ыры” аттуу соңку ырлар жыйнагы жөнүндө пикир) / К.Бакиров// Эркин-Тоо.-2011.-№ 70(23-авг)
3. www.ky.wikipedia.org/wiki/Өмүрканов,_Анатай
4. www.pisateli.kloop.kg/category/omurkanov-anataj/
5. www.azattyk.mobi/a/2033041.html

*Н. Турдубаева,
Жусуп Баласагын атындагы КУУ*

ЖУСУП МАМАЙДЫН «МАНАСЫ» КЕҢЕШ КЫРБАШЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

Кытайлык кыргыздардан чыккан белгилүү манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына жана анын жараткан «Манас» эпосуна эгемендүүлүк жылдарына чейин кызыккан окумуштуулар саналуу гана эле. Ошолордун катарына белгилүү адабиятчы, профессор Качкынбай Артыкбаев жана фольклорист Кеңеш Кырбашев эле. Адабиятчы Качкынбай Артыкбаевдин кытайлык кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана адабияты жөнүндөгү изилдөөлөрү тууралуу көп эле жазылган. Ал эми Кеңеш Кырбашевдин жалпы чыгармачылык изилдөөлөрү жана анын ичинен кытайлык кыргыздар жөнүндө жүргүзгөн изилдөөлөрү тууралуу жалпы багытта гана сөз кылынган. Тагыраак айтканда, Кеңеш Кырбашевге таандык изилдөөлөр тууралуу кеңири анализ болгон эмес. Аталган макалабызда Кеңеш агайдын Кызылсуулук кыргыздардын манасчысы Жусуп Мамайдын «Манас», «Семетей» сыяктуу чоң эпосторунун тегерегинде жүргүзгөн изилдүүлөрү тууралуу кыскача ой пикирибизди айтып өтсөк.

Кеңеш Кырбашев 1931-жылы Ысык-Көл районуна караштуу Темир айылында төрөлгөн. Жергиликтүү мектепти аяктагандан кийин 1956-жылы Кыргыз Улуттук университетинин кыргыз филология факультетин аяктаган. 1958-жылы ал кездеги Кыргыз ССРилимдер академиясынын ТАИде лаборант, 1959–69-жылдары кенже илимий кызматкер, 1969-жылы улук илимий кызматкер, 1990-жылдары жетектөөчү илимий кызматкер катары өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин илимий изилдөө иштери менен иштеди.

Алгачкы чыгармачылык ишин мезгилдүү басма сөздөрүнө жарыялоо менен баштайт. Маселен, 1961-жылы 18-июлда «Мугалимдер газетасына» поэзиянын элементтеринин бири тууралуу «Лирика жана эстетикалык тарбия» аттуу макаласын жарыялайт. Ушул жылдар менен кийинки чыгармачылык иши улантылып, 1962-жылы «Ленинчил жаш» газетасынын 11-майындагы санына «Кыял саптары, окудук, оюбузду айтабыз» аттуу макалалардан кийин Кеңеш Кырбашев адабиятка ынтызар жазуучу катары тааныткысы келе баштадыбы, айтор адабияттагы кичинекей жанр катары өнүккөн аңгеме менен алек боло баштайт. 1963-жылы ал кездеги мектеп окуучуларына белгилүү болгон «Кыргызстан гезитинин» 14-сентябрдагы санына «Бир боор», 1966-жылы 26-ноябрындагы санына «Айылга келгенде» аттуу чакан аңгемелерин жарыялайт. Ушул жылдары илимий изилдөө багыты дагы күч алат. Маселен, 1967-жылы «Мугалимдер газетасынын» 27-июндагы санына «Чыгармадагы синонимдердин ролу» аттуу илимий мүнөздөгү макаласын окурмандарга белгилүү болот. Ошону менен катар 1967-жылы 100-беттен турган «Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили» аттуу чакан эмгегин жарыялайт. Ал кезде Алыкул Осмоновдун тилин үйрөнүү совет адабиятында жана тил илиминде бирден-бир актуалдуу маселелерден болуп турган. Ушул алкактан автор карап, аталган

чакан эмгегин жазат. Бул жылдардагы эмгектерин карап, Кеңеш Кырбашев адабиятчы-изилдөөчү катары тааныла баштагансыйт. Бирок 80-жылдардагы эмгектерин эске алганда Кеңеш Кырбашев дароо фольклорист-окумуштуу катары да илимий ишин уланткандыгын байкоого болот. Маселен, 1981-жылы «Ленинчил жаш» гезитинин 14-апрелдеги санына «Манас сүрөт искусствосунда», 1986-жылы «Мугалимдер газетасынын» 11-июндагы санына «Манасчынын көркөм дүйнөсү», 1986-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасынын 23-октябрдагы санына «Манас» эпосунун Кытайдагы кыргыздардын вариантындагы айрым өзгөчөлүктөр», 1987-жылы «Ленинчил жаш» газетасынын 22-сентябрындагы санына «Сейрек талант. Манасчы Сагынбай Орозбаковдун 120-жыл», 1988-жылы «Ала -Тоо» журналынын 4,6-сандарына «Кызылсуулук кыргыздардын Манасы» аттуу макаларын жарыялап, окурмандарга фольклор изилдөөчү катары тааныла баштайт. Ушул макалаларынын жыйынтыгы 1983-жылы «Манас» эпосунун стили» аттуу колго алгылыктуу эмгегин жарыяланышына түрткү берет. Ошентип, жогорудагы илимий изилдөөлөрүнүн ичинен Кеңеш Кырбашевге таандык Жусуп Мамайдын «Манас», «Семетей» эпосторунун тегерегинде жүргүзгөн аракеттери тууралуу кыскача айтып өтсөк.

Жусуп Мамайдын «Семетей» эпосу «Манас» эпосунун уландысы катарында экинчи бөлүгү болуп, 5-6-7-томдорун түзөт. Эң алгач Кызылсууда 1984-жылы биринчи тому, экинчи, үчүнчү томдору 1991-жылы «Шинжаң эл басмасы» тарабынан жарыяланган. Ал эми Кыргызстанда болсо, эң алгачкы 1995-жылы «Манас» эпосунун миң жылдыгына карата Жусуп Мамайдын «Семетей» эпосунун үч китеби тең Кеңеш Кырбашев тарабынан араб арибинен орус криллицисына кыргыз тилине оодарылып берилген. Бүгүнкү күндө Кеңеш Кырбашев тарабынан жарыяланган эпостун үч китебиндеги тексттер менен 2004-жылы «Шинжаң эл басмасы» тарабынан жарыяланган «Манас» эпосу жана анын бөлүмдөрүн (18 тому) бириктирилген, араб арибинен орус криллицисына салынган көлөмдүү китебиндеги «Семетей» эпосунун тексттерин салыштырмалуу карай турган болсок, айрым айырмаланган өзгөчөлүктөр кездешет. Алар айрым тексттериндеги саптарындагы сөздөр, көркөм образдардын аттары кыскартылып, атүгүл алмаштырылып берилген. Маселен, «Семетей» эпосунун башталышында Манас батыр каза болгондон кийин Абыке, Көбөш, Жакыптар Каныкейди колго түшүрөлү, Көбөшкө аялдыкка берели деп, кырк чоронун башчысы Кыргылчалды коркутуп туруп, аны Каныкейге жуучу катары жиберешет. Мына ушул Кыргылчалдын аты Саякбайдын жана Жусуп Мамайдын «Семетей» бөлүмүн даярдаган Кеңеш Кырбашевдин даярдоосунда, 1995-жылы Кызылсууда «Шинжаң эл басмасы» жарыялаган «Манас» эпосунун кыскача окуяларынан баян» аттуу кара

сөз түрүндөгү китептин «Семетей» бөлүмүн жазган Толкун Турдунун даярдоосунда сакталган. Ал эми 2004-жылы жарыялаган көлөмдүү китептин тексттин акын Мамбет Асан даярдаган. Мына ушул Мамбет Асандын даярдоосундагы текстте кырк чоронун башчысы Кыргызчалдын аты жоюлуп, «Арачысы бир киши» деп гана жазылып калган. Мындай тексттеги алмашуулар же кемчиликтер Мамбет Асан тарабынан киргизилген болсо керек. Акын Мамбет Асандын даярдаган текстине салыштырмалуу Кеңеш Кырбашевдин даярдаган текстти алда канча оригиналга жакын даярдалган. Кеңеш Кырбашевдин ишке жоопкерчиликтүү мамиле жасагандыгы байкалып турат. Ошону менен катар Кеңеш Кырбашевдин «Семетей» бөлүмүн араб арибинен орус крилицасына салып, Кыргызстандык окурмандарга даярдап бериши, көп жылдык пайдалуу иш кылганына күбө болдук. Маселен, Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясына «Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы жана адабияты» аттуу лекциялык курстун көп жылдар аралыгында окутулушунда студенттер Жусуп Мамайдын «Семетей» эпосун менен таанышууда ушул Кеңеш Кырбашевдин даярдаган текстти окушуп келишти. Элге пайдалуу жагы көмүскөдө калбай даярдалган китептин көп жылдар аралыгында окулуп калышы. Ошону менен катар Кеңеш Кырбашев «Кызыл-суулук кыргыздардын «Манасы» аттуу «Кыргыздар» деген китептин биринчи томундагы жарыялаган макаласында Жусуп Мамайдын «Манас» эпосунда сүрөттөгөн окуяларынын өзгөчөлүктөрүн баамдоо менен жазган. Өзгөчө, Кыргызстандагы белгилүү манасчыларга Сагынбай, Саякбай, Шапак Рысмендиевдердин варианттарына салыштырмалуу анализге алат. Манасчы Жусуп Мамайдын вариантында айырмаланган өзгөчөлүктөр тууралуу ал кезде Кеңеш Кырбашевге чейин эч ким деле анализге алган эмес. Атүгүл, айрым «мен гана мыкты» деген окумуштуулар Жусуп Мамайдын «Манасында» эч кандай көркөм сүрөттөөлөр жок деп айтып келишти. Ошол айткандардын китептерин келечекте окурмандар окуйбу же окубайбы келечек көрсөтөт. Ал эми «Манас» эпосун кыргыздын деп эсептеген окурмандар ар дайым окуп келет деген ишенимдүү пикиримди айта алам. Кеңеш Кырбашев ушундай түшүнүк менен жогорудагы макаласын жазып, Жусуп Мамайга таандык көркөмдүк өзгөчөлүктөрдү туура баамдаган. Өзгөчө, эпосто Жусуп Мамайдын Манас баатырдын каруу-жарактарын жасоодо кадимкидей устачы катары сүрөттөгөн көркөмдүк баалуулуктарын бөлүп көрсөткөн. Чындыгында, Жусуп Мамайдын манасчылыгында бөлүп айта турган көп эле көркөмдүк сүрөттөөлөр бар. Бул кыскача макаланын мазмунуна баарын батырууга болбойт. Бирок Кеңеш Кырбашевдин Манас баатырга Жакыптын атайын Бөлөкбай аттуу устаны чакырып, ага каруу-жарактарын жазатып берген эпизоддук сүрөттөө кайсы окурмандын болсо да назарын өзүнө тартпай койбойт. Эң алгач бизге белгилүү варианттарда ар дайым курал-жарактары деп жазылып жана окутулуп келген. Маселен, Жусуп Мамайда «каруу-жарактар» деп сүрөттөлсө, Сагынбай, Саякбайларда «курал-жарактар» деп сүрөттөлгөн. Суроо туулат, эмне үчүн каруу же курал? Албетте, бир эле тамганын мааниси эч нерсе тастыктайт. Бирок кандай болсо да кызык. Бул бир жагы. Эми экинчи жагы Жусуп Мамайга таандык көркөмдүк өзгөчөлүк тууралуу. Өзгөчө, Кеңеш Кырбашев баамдаган көркөмдүк өзгөчөлүгүнө токтолуп өтсөк. Маселен,

Манас баатырдын бир гана колунда кармап жүргөн найзасын жасаткан бир эпизодунан мисал келтирсек.

Сабындагы жыгачын,
Он эки түрдүү кырдатам.
Үн чыгарып ырдатам,
Отуз эки түр менен,
Оюу-чийүү сырдатам.
Тийген жерин ырбатам,
Мындай найза болбойт деп,
Жамакчыга ырдатам.
Жайдын күнү болгондо,
Колу тердеп кетпеске,
Коло менен чырмагам.
Кыштын күнү болгондо,
Колу үшүп кетпеске,
Кой макмал менен каптатам. (1.44-б)

Мына ушул сыяктуу сүрөттөөлөр менен ат жабыкты, кийген кийимдери жана башка курал-жарактарына чейин түрдүү ыкмада сүрөттөп жүрүп отурат. Бул кыскача мисал аркылуу Жусуп Мамайдын манасчылыгына таандык көркөмдүк баалуулуктарды ажыратып байкоого болот. Ушул өзгөчөлүктөрдү Кеңеш Кырбашев аталган макаласында далилдүү мисалдар менен кеңирээк ажыратып жазып берген. Ошону менен катар Жусуп Мамайдын тарыхчы катары да баалап өтөт. Анын пикиринде: «Кенди иштетип, андан ар кандай жана ар кыл шаймандарды, үй буюмдарын, чарбалык куралдарды жана жоо куралдарын жасоо кыргыздар арасында байыркы заманда эле колдонулуп келгендиги жазма маалыматтардан, тарыхчылардын эмгектеринен кенен маалим. Мына ушул жагдайдан алып караганда Жусуп Мамайдын айтуусунда курал-жаракка карата өзгөчө көңүл бөлүп, эпостун сюжетине өзүнчө эпизод катары киргизилиши бекеринен эмес». (2.461-б) Демек, Кеңеш Кырбашевдин пикиринде Жусуп Мамай ата-бабадан бери сакталып келе жаткан тарыхты эң жакшы билген. Негизи, кыргыз фольклорунда «Манас» эпосундагы баатырларга тийиштүү курал-жарактарынын пайда болгон белгилери азырынча толук карала элек. Ушул алкактан алып караганда, Жусуп Мамайдын вариантындагы Манас баатырдын курал-жарактарынын манасчы тарабынан сүрөттөлүшү башка белгилүү варианттарга салаштырылып изилденбей келе жатат. Ошону менен катар Жусуп Мамайдын манасчылыгындагы өзгөчөлүктөрдү байкап, Кеңеш Кырбашевге чейин эч ким баалап, ар бир деталына чейин анализге алган алган эмес. Кеңеш Кырбашев буга чейин 1988-жылы «Ала-Тоо» журналынын №4,6-сандарына да Жусуп Мамайдын манасчылыгында байкаган көркөмдүк өзгөчөлүктөр тууралуу жазган. Ушул аталган санда акын Жолон Мамытовдун «Жүсүп Мамай – кытай кыргыздарынын атактуу манасчысы» деген макаласын да кошо жарыялаптыр. (3.73-74-б) Макаланын аталышындагы Жүсүп деген жазууга көңүл койсок. Кыргызстандагы изилдөөлөргө көңүл бөлсөк, баардык эле изилдөөчүлөр Жусуп деп «у» тамгасы менен жазып келишет. Ал эми Жолон Мамытов аталган макаласынын баш-аягына чейин «ү» тамгасы менен Жүсүп деп жазган. Бирок кытайлык кыргыздардын окумуштуу кызы Токтокан Ысмайыл дагы кийинки изилдөөлөрүндө «ү» тамгасы менен Жүсүп деп жазды. Көрсө, чындыгында эле Жүсүп деп «ү» тамгасы менен жазыш керек окшойт. Анткени, акын Жолон Мамытов жогоруда айтып өткөн макаласынын маз-

мунунда Жусуп атанын ага жазган каттарын кошо бериптир. Ошол каттардын аягында «ү» тамгасы менен жазылган – Жүсүп Мамай деген манасчынын өз колу менен жазылган сөз бар экен. Демек, Жүсүп Мамай да өз атын «ү» тамгасы менен жазгандыгын туура көрсө керек. Ал эми Кеңеш Кырбашевдин макаласынын акыркы саптарында жазган жекече баамдоосу эң эле таамай жазылган деп айтууга болоор эле. Маселен: «Жусуп Мамайдун вариантынан кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын бай арсеналында кеңири тараган эпикалык сүрөттөмөлөрдү, көркөм поэтикалык көркөм каражаттарды, элдик афоризмдерди, макалалакаптарды, элдик насыят, накыл сөздөрдү, дагы толуп жаткан көркөм сөздүн берметтерин учуратабыз. Ошентип, башка варианттар менен бирдей ат салыша алат». (3.86-б) Бул Кеңеш Кырбашевдин пикирин толук колдоого болот. Чындыгында, Жусуп Мамайдун

варианты башка манасчылардын варианттарынан кем калбайт. Мындай Кеңеш Кырбашевдин баамдоосу өз учурунда туура жазылган. Кеңеш Кырбашевдин кыска өмүрүнүн жылдарында фольклор багытында Жусуп Мамай тууралу жазган илимий изилдөөлөрү дагы эле кызмат кылмакчы. Ошондой эле, Жусуп Мамайдун манасчылыгында жараткан көркөм табылгаларын көп эле изилдөөчүлөр азыркы күнгө чейин Кеңеш Кырбашевдей анализге ала элек деп ишеничтүү айтууга болот.

Адабияттар

1. Манас. Айтуучу Жусуп Мамай. -Ош, 1995.
2. Кырбашев К. Кызыл-суулук кыргыздардын Манасы. Китепте: Кыргыздар. 1-том. Б.: Кыргызстан, 1991.
3. Кырбашев К. Кызыл-суулук кыргыздардын Манасы // Ала-Тоо, 1988, №4, 6.

Абдыраманова А.Ш., БГУ

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО КОНФЛИКТА В ДИЛОГИИ Ш. БЕЙШЕНАЛИЕВА «СЫН САРБАЯ» И «ИСПЫТАНИЕ СЛАВОЙ»

Роман Ш. Бейшеналиева издан на кыргызском языке в 1973 г., переведен на русский язык и издан в 1976 году. В книге К. Артыкбаева «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» написано: «Анын биринчи китеби «Кордун тукуму» 1965-жылы жарыкка чыккан. Экинчи китебин («Даңка жараша жүктү») кийинчерээк жазып бүтүп, 1973-жылы биринчи экинчи китебин бириктирип “Даңка жараша жүк” деген ат менен басмадан чыгарды». (1. б. 520-521). Таким образом, в кыргызском варианте это одно произведение. Такие случаи нередки в истории кыргызской литературы, вспомним повесть «Долгий путь», который в кыргызском варианте представлен как роман, а в русском переводе – повесть.

В русском переводе («Сын Сарбая» - перевод Е. Босняцкого; «Испытание славой» - Н. Голосовской) это своего рода дилогия (1966-1972), так как роману предшествовала повесть «Сын Сарбая» (1967) о детстве юности персонажа. В статье представлен анализ русского варианта. Здесь мы знакомимся с основными действующими лицами романа «Испытание славой», родными и близкими – сторонниками Рахмата и его друзьями-врагами. Произведения основаны на фактах биографии известного чабана Героя Социалистического Труда Р. Сартбаева.

С идеологической точки зрения выверенный, роман написан с точности в соответствии с требованием и духом времени. Помогло ли в этом обучение на Высших Литературных курсах при Литературном Институте им. А.М. Горького (1962-1964 гг.), работа 1955-1956 гг. секретарем ЦК ЛКСМ Киргизии (1955-1956 гг.) или то, что сам родился в бедной юрте скотовода и отразил свое видение мира, – суть неважно. В свое время роман пользовался большим успехом у критиков и читателей как истинное произведение социалис-

тического реализма. Произведения писателя были широко известны в республике и на Союзном уровне, произведения переведены на 36 языков мира.

Герой повести по прозвищу Дардаке (веселый, озорной) воспитывается в уважении к семейным традициям, труду, другим людям. Как бы он ни уважал отца, все же имеет свое собственное мнение. Отец считает себя и весь свой род «племенем униженных», на что мальчик отвечает: «А вот и нет! Мы племя возвышенных...». В предисловии к дилогии исследователь В. Мотышов подчеркивает: «Спор Рахмата с отцом – главное в первой части дилогии. Именно здесь полнее всего выявляется идея автора» (2. с. 7)

Повесть состоит из двух частей по 4 главы в каждой, в первой части «Племя униженных (След отца)» через ряд поступков раскрывается характер Рахмата, он добровольно выполняет отцовские обязанности в его отсутствие, кормит целый аил в голодное время - все время проявляет инициативу и самостоятельность в противоположность отцу, который пассивен и лишь выполняет порученное ему дело. Автор показывает его бережное отношение к природе, пробуждение первого чувства, твердость позиции во взаимоотношениях с Чекиром и Алапаем и другими людьми. Рахмат – юноша активный, доброжелательный, умеющий отстаивать свои позиции и серьезный и честный - решение стать возчиком айрана, стать полезным для колхоза свидетельствует об этом.

Вторая часть называется «Призвание», в которой названные выше качества характера находят свое применение в настоящем освоении древней профессии чабана. В схватке с Алапаем проявляются упорство и удал Рахмата и ответственность за свои поступки. Трудные условия чабанской жизни выявляют новые способности главного героя: «чувствование» природы и животного мира, необыкновенная выносливость.

Повесть динамична и познавательна, психологически обусловлена. Дардаке своим характером, поступками словно доказывает «возвышенность своего племени». Здесь ярко проявляется талант детского писателя Ш. Бейшеналиева. А.И. Тимофеев подчеркивал: «изображение того или иного характера осуществляется путем постепенного введения в произведение все новых указаний на те или иные свойства характера, которые постепенно создают полное представление о нем» (3. с. 153). На наш взгляд повесть Ш. Бейшеналиева отвечает этой характеристике.

Роман «Испытание славой» логическое продолжение повести. Основным содержанием его становится конфликт между Рахматом Сарбаевым Героем Социалистического Труда и известным чабаном Алапай. Суть и значительность спора, разногласий между персонажами вызывает сомнения. Если Гоголь, изображая спор Ивана Васильевича с Иваном Никифоровичем полон иронии, то здесь автор серьезен. Нам представляется, что в романе отражена так называемая в советское время «теория бесконфликтности» (Рахмат и Алапай опытные чабаны, семейная жизнь благополучна, каждый может поучиться у другого.) Знаменитый чабан Рахмат, после получения Звезды Героя, требует особого к себе внимания, привилегий, даже власти. Алапай, в свою очередь завидует Рахмату, ощущает себя равным, и даже выше противника и всячески самоутверждается (вызовы на социалистическое соревнование, покупка машины, проведение тоев и т.п.). Автор изображает косвенные и непосредственные столкновения интересов, целей, практических действий сторон.

«Художественный конфликт, противоположность противоречие представлен как принцип взаимоотношения между образами. Конфликт становится движущей силой действия. Конфликт определяет главные стадии развития сюжета: зарождение конфликта - завязка, наивысшее обострение - кульминация, разрешение конфликта (не всегда обязательное) - развязка.

Обычно конфликт выступает в виде коллизии, т.е. прямого столкновения и противоборства между изображаемыми в произведении действующими лицами...» (4. с. 165)

В конфликте могут быть задействованы и косвенные участники - они не принимают активных действий в конфликте, но поддерживают ту или иную сторону. На протяжении развития конфликта его участники, как прямые, так и косвенные, могут меняться. Далеко не всегда участники конфликта — и прямые, и косвенные — очевидны.

По мере развития конфликта могут меняться не только его участники, но и предмет спора, т.е. он не бывает статичным.

Анализ художественного конфликта в романе «Испытание славой» показал, что это действительно движущая сила действия. С главным героем Рахматом Сарбаевым мы встречаемся через пятнадцать лет после событий изложенных в повести и получение Звезды Героя — своего рода вхождение в «племя возвышенных». В романе продолжается мировоззренческий конфликт отца и сына: «Я не простой пастух» - говорит Рахмат в ответ на упоминание отца о бедности рода. «Если хочешь отблагодарить людей, сынок, оставайся прежним, скромным» (5. с. 249). Данный спор можно воспринимать как экспозицию.

Вызов на соревнование является завязкой конфликта. «- Я вызываю на соревнование по приросту мо-

лодняка нашего Героя! Знатный чабан Сарбайуб не имеет права отказать в этом рядовому чабану. А если он почему-либо уклонится, значит, не уверен в своих силах... Самолюбие Рахмата было уязвлено вызывающим тоном, каким говорил Алапай. (5. с. 258).

Дальнейшие события из жизни главного героя следует понимать как развитие действия и развитие и углубление конфликта: победа Рахмата в соревновании, требование угощения и отказ Рахмата, съемка на телевидение и т.п. приводят к усилению конфликта. На совещании Алапай докладывает о недостатке у Сарбаева, о которой никто не спрашивает, в ответ слышит обвинение в воровстве 3 овец. Новый вызов на соревнование. Действия Рахмата по «устранению» соперника, Беседы с председателем Садыком и райкомом Тынаевыми выступление на курултае о проблемах животноводов.

Автор подробно описывает план Рахмата о том, как «проучить» своего врага, лишить работы, дает понять, что с Героем должны безоговорочно соглашаться. Сомнения Рахмата: работать лучше или жаловаться выше, его защитят - вполне реалистичны и жизненны. Рахмат Сарбаев — персонаж многогранный, труженик и философ, идеальный муж и семьянин, пользующийся уважением коллег. И только в конфликте, причем со стороны малозначительном, он становится мелочным, чрезмерно обидчивым, малоубедительным. Хотя в мировой практике встречаются примеры такого порядка. Вспомним мольеровского господина Журдена смешного в своем желании стать дворянином, в остальном же вполне адекватного и трезвого человека.

Кульминацией конфликта и действия становится выступление на курултае, где Рахмат выступает с прекрасной речью о нуждах и требованиях животноводов, критикует начальство покрывающих «любимчиков» (считай Алапая). В этом эпизоде образ Алапая симпатичен больше, он поздравляет с хорошим выступлением, но подчеркивает — «кроме большой славы нужно иметь еще и широкую, щедрую душу и доброту». Рахмат же не исправил: «Алапаю надо понять как следует, что сколько бы ни выпячивал свою грудь, сколько бы ни кичился, все равно не достигнешь той славы, какой достиг я. (5. с. 384).

Развязки конфликта как таковой нет. Каждый остается при своем мнении, конфликт продолжается... Он неразрешим. Как в жизни. Остается только сожалеть о малозначимости конфликта.

Участие в конфликте других персонажей (Закира, Сарбая, Садыка, Тынаева, Чекира) мало помогает в его разрешении. Рахмат и Алапай уже взрослые и сформировавшиеся люди идут своей дорогой, влияние посторонних малозначимо.

В оценке романа как положительным считается изображение деталей кыргызской повседневности, быта скотоводов-кочевников, согласимся вполне с этим утверждением.

Таким образом, художественный конфликт неглубокий, но постоянный, иногда затухает, потом активизируется, вовлекает все новых персонажей. Еще раз подчеркнем, что образ Рахмата Сарбаева как профессионала, его отношение к природе и животному миру, понимание и проникновение в работу чабана воспринимается даже как некая идеализация (например, общение с животными). Семейные отношения также безукоризненны. Если уменьшить внимание на социалистический антураж, то возникает вопрос о ценности произведения.

Литература

1. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. -Б., 2004. с. 653
2. Мотышов И. Голос наследников. // Бейшеналиев Ш. Сын Сарбая. Испытание славой. -М., 1987. с. 543

3. Тимофеев А.И. Основы теории литературы. -М., 1966. с. 438.
4. Литературный энцикопедический словарь / Под ред. В.М. Кожевникова и П.А. Николаева). -М., 1987. с. 752
5. Бейшеналиев Ш. Сын Сарбая. Испытание славой. -М., 1987. с. 543.

Гулзат Нурдин кызы,
КТМУ

«ЗАМАНА» ПОЭЗИЯСЫ АРМАН ЫРЛАРЫНЫН АЛКАГЫНДА

«Замана» темасы кыргыз адабиятында көптөн бери талкууланып, бирок ушул күнгө чейин түйүнү чечилбей келе жаткан маселелердин бири. Айталы, замана ырлары көркөм-идеялык мазмуну жагынан да, жанрдык табияты боюнча да так аныктама-сын ала элек. Мисалы, мазмуну жагынан «замана» ырлары элдик арман ырларынын алкагында каралган учурлар да бар. Мында чындыгында эле «замана» поэзиясы арман ырларына киреби же анын жанрдык алкагына сыйбай калабы деген суроо табигый түрдө келип чыгат. Бул макалада жогоруда аталган маселе «замана» темасы кам-тыган ырлардын мазмунуна анализ жасоо аркылуу аныкталат.

Ачкыч сөздөр : замана, арман ырлары, Зар заман, Тар заман, Акыр заман, Хал заман.

Эгемендүүлүктөн кийин кайрадан колго алына баштаган жана кыргыз адабий илиминин кызыгуусун туудурган маселелердин бири- замана поэзиясы. Бул поэзия ар тараптан каралып келе жатканы менен аликүнчө так аныктамасын ала элек¹. Айталы, анын жанрдык чектери тактала турган көйгөйлөрдүн бири бойдон калууда. Бул маселеге кайрылган кээ бир адабиятчыларыбыз «замана» ырларын санат-насыят ырларына киргизсе, айрымдары аны арман ырларынын алкагында карашат.

Алгачкы кыргыз адабиятчыларынын бири Т. Саманчин «замана» поэзиясын ар тараптуу изилдеп, аликүнчө актуалдуулугун жоготпогон олуттуу аныктамаларын берген. Мына ошол аныктамалардын биринде изилдөөчү: «замана ырлары эзилген элдин абалын баяндаган сюжетсиз, каармансыз кара (арман) ырлар²», - деп «замана» поэзиясын арман ырларына киргизген. Кийинчерээк ушундай эле тыянакка орус адабиятчысы А. Петросян да келип, зар заман поэзиясын: «чыгыш поэзиясындагы поэтикалык арыз армандардын салттуу формасы», - деген. Окумуштуу А. Эркебаев да ушул ойдун учугун улайт, бирок ал «замана» поэзиясы ислам дини аркылуу кирген деген пикирге караганда элдик арман ырларынан келип чыккан деген ойго көбүрөөк басым жасайт³. Албетте, жогоруда берилген аныктамалар кайсы бир деңгээлде туура. «Замана» ырларынын ички мазмуну, мотиви жалпы элдин арманын, кайгы мунун жана күйүтүн берип жатат дегенге болот. Ал эми кайсы бир жагынан алып караганда, бул аныктама замана ырларынын жанрдык табиятына толук төп келбей калгансыйт. Мисалы, кыргыз адабиятындагы замана ырларынын көч башында турган Калыгулдун «Акыр заманын» ала турган болсок, анда:

Тегиз жерден тегирмен жүрөр.
Тексиз жерден бий чыгар...
Капыр менен аралаш айыл конор.
Ошол заман жакын болор...⁴ ж.б. -

деген кыргыз элинин келечеги тууралуу ой-жоромолдор орун алган. Бул өңдүү саптарда арман ырларынын мотиви көрүнбөйт. Арман ырлары – адамдын кайгы-капалуу, муң-зарлуу акыбалын чагылдырган лирикалык ырлардын бир түрү. Ал кандайдыр бир турмуштук жагдайга жана кырдаалга байланыштуу келип чыккан бир адамдын оор абалын, кайгы-капасын, ички муңдуу сезимдерин билдирет. Көбүнчө аткарылбай калган тилекти, же баштан өткөн кайгылуу, мундуу окуяны, элдин кайгысын, ички күйүтүн көркөм чагылдырган ырлар арман ырлары болот. Бул жагдайдан алып караганда, Калыгулдун ырлары али боло элек нерсени алдын ала кабарлоо, элдин башына түшө турган мүшкүл иш үчүн санаа тартуу катары айтылып жатат.

Ошондой эле Арстанбектин «Тар заманынан» алынган:

Ушул орус келгенде
Аштык чыгар жерди алар,
Бээден туулган керди алар.
Менменсиген эрди алар,
Бузукту журтка көп салар...
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап⁵ ...ж.б. -

деген саптарды да арман ырларына киргизүүгө болбойт. Калыгулдун оюн улаган Арстанбектин негизги ой максаты – орус колониясынын жасай турган иш-аракеттери туурасында элге алдын ала кабар берүү. Албетте, алардын ырларында арман мотиви таптакыр жок деп айтууга да болбойт. Мисалы ушул эле ырдын айрым:

Жайлоо тургай жер кайда,
Жайылып жаткан эл кайда,
Ачып кирер көр кайда?...
Кайран заман куурулду.
Бей бечара момундар,
Баткак болуп жуурулду... -

деген саптары арман ырлары менен үндөшүп турат. Бирок, жалпы жонунан, мындай саптарга караганда ошол учурду сүрөттөп, баяндаган ыр саптар басымдуулук кылат.

Арман ырларынын негизги өзгөчөлүгүнө кайрыла турган болсок, арман ырлары жекече тагдырдын натыйжасында келип чыгып, жалпылаштырылган формада болушу зарыл шарт⁶. Бул өңүттөн алып караганда да, замана ырларынын өзөгүн адамдын жеке тагдыры эмес, бүтүндөй кыргыз элинин тагдыры түзөт. Калыгулдун «Акыр заманы», Арстанбектин «Тар заманы», Молдо Кылычтын «Зар заманында» жеке тагдырдан коомдук-социалдык мотивдин өсүп чыгышы байкалбайт. Бул ырлар адегенде эле жалпы элдин саясий-социалдык акыбалын сүрөттөөгө багытталгандыгы айдан ачык.

Жогоруда аталган изилдөөчүлөр замана ырларын жалпылаштырып карап, арман ырлары менен үндөштүгүн байкаган. Ошондуктан «замана» ырларын арман ырларынын бир түрүнө киргизүүнү ылайык көргөн.

Арман ырлары тарыхый, санат-насыят ырлары менен тыгыз байланышта өнүгөт. Замана ырларын Т. Саманчиндин классификациясы менен үч этапта карап көрсөк:

1. Кыргыз элин падышалык Россия колонияга айландыра баштаган мезгил. Орустардын келе жатканын, алардын келиши менен заман кандай болоорун болжолдогон Калыгул менен Арстанбектин ырларында арман мотивине караганда элдин келечеги туурасында ой толгоо басымдуулук кылат. Алардын ырларын арман ырларына киргизүүгө болбойт.

2. Падыша өкмөтү кыргыз элин биротоло каратып алган учур. Мындагы акын Молдо Кылычтын «Зар заманында»:

Салабаттуу зар заман,
Зарлап өттү куу заман,
Канча зарлап айтсам да
Оңолбоду бул заман...⁷ –

деген арман мотиви бар. Ошону менен бирге эле бул ырда насаат-нуска, учурдагы окуяларга ар тараптуу талдоолор, кээ бир учурда орустардын иш-аракетинин прогрессивдүү жактарын сүрөттөөлөр берилген. Демек, Молдо Кылычтын «Зар заманын» толугу менен арман ырларына киргизүүгө болбой калууда, анын кайсы бир бөлүгү гана арман ырлардын мотивин берип калат.

3. Орус падышачылыгынын запкысына чыдай албай кыргыз эли кытайды көздөй качкан мезгил. Бул учурда жазылган И. Шайбековдун «Кайран эл» деген ыры арман ырларына толугу менен төп келет. И. Шайбеков ар бир кыргыз адамдык жеке тагдыры жалпы элдик тагдырга айланып, кыргыз элинин өтө оор, муңдуу мүнкүрөгөн абалын таамай сүрөттөгөн. Мисалы:

Өз элинен адашып,
Арман кылды, кайран эл...
Азаттыкты эңсешип,
Зарлап жүрөт, кайран эл⁸ –

деген саптардын өзү эле көрсөтүп тургандай бул арман ырынын туу чокусу десек да болот. Анткени, бир гана адам эмес, бүтүндөй элдин зарын, кайгы-мунун жана кыргыз элинин эң трагедиялуу учурун, арманын чагылдырган ыр.

Жалпы жонунан караганда, замана поэзиясын бир нече этаптарга бөлүп карасак, бир этабы мазмуну боюнча арман ырларына кирет, ал эми башка этаптарындагы ырлардын мазмуну ой-толгоолорду камтып турат. Ошол эле учурда, Молдо Кылычтын «Зар заманында» санат-насыят ырларынын элементтери басымдуулук кылат. Мындан төмөнкү жыйынтыктар келип чыгууда. Жогоруда айтылгандай, Калыгул менен Арстанбектин учурунда кыргыз эли жылып кирип келе жаткан колониянын эпкинине гана сезишкен. Кыргыз эли кайгы муң азап көрө элек учур. Кыргыз акындары, айрыкча, Арстанбек казак акындары менен карым-катнашта болуп, айтыштарда заман туурасында маселерден да кеп сөз козгогон. Мында акын алардын уккандарын, Калыгулдан калган сөздөрдүн учугун улай заман жөнүндө ой толгоолорун элге айтып берген. Анын айткандары элдин үрөйүн учуруп, айрымдары көздөрүнө жаш алган учурлар да болгон. Кийинчерээк орус колониялык саясатынын жагымсыз жактарын өз көзү менен көргөн.

Ал эми Молдо Кылыч Калыгул менен Арстанбек кабарлаган шум замандын күбөсү, бул учурда «Акыр заман» менен «Тар заманда» айтылгандар чыныгы турмушта ишке ашкан. Биринчиден, кыргыз элинин мал-мүлкүн, жайыттарын жана дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлерин орустар тартып алып, калкты тоо тарапка сүргөн. Калк кысылып кор болуп, күндөн күнгө көбөйгөн салыктар бүтүндөй кыргыз элин жакырдытып, жалчыга айланткан. Бул мезгил эл мурунку эркиндикти, бейпилдикти эңсеп, арман кылып, кайгы-мунга бата баштаган учур. Кыргыз калкынын кайгы-капасы, арманы Молдо Кылычтын «Зар заманынан» орун ала баштаган. Мисалы;

Байыркынын өркүнү,
Көчүп турган күн-түнү...
Эмдигинин, карачы,
Орус алып турагын,
Түштү жерге жылдызы...–

деп байыркы эркин көчүп, конуп жүргөн эркин кыргыз эли менен учурдагы кысылып кор болгон элдин абалын салыштырат. Молдо Кылычта баштаган арман Алдаш Молдонун «Хал заманында» уланып жүрүп олтурат:

Айдап чыкты тоо-тоого,
Ашып көчтү эчен бел.
Аштык айдаар жери жок,
Азып жүрөт кайран эл.
Шол кылганы дуруспу?
Аргасы кеткен эли-журт,
Акыры түбү бир күнү,
Бунт кылып салар урушту⁹ –

деп акын орустардын кылган кылык-жоругуна чыдабай калган элдин абалын сүрөттөп, мындай кыйноонун аягы эмне менен бүтөөрүн боолгойт. Чындыгында эле, Алдаш Молдонун бул айтканы да келип, кыргыз эли улуттук боштондук үчүн көтөрүлүшкө чыккан. Айрыкча, эркектердин «согушка» солдаттыкка алына башташы кыргыз элинин үрөйүн учурган. Бул окуя кыргыз элинин трагедиясы болгон 1916-жылдагы «Үркүн» менен аяктаган¹⁰. Кыргыз эли мында жакырдынып, кыйналганы мындай турсун, кызылдай кыргынга учураган, айрымдары кытайга качып, ал жерде ит көрбөгөн турмушту башынан өткөргөн. Бул учур кыргыз улутунун улуу трагедиясы катары И. Шайбековдун «Кайран эл» ырында орун алган. Демек,

Молдо Кылычтын «Зар заманынан» башталган, Алдаш Молдонун «Хал заманында» улантылган арман ырларынын күүсү И. Шайбековдун «Кайран эл» ырында өзүнүн апогейине жеткен. И. Шайбековдун ыры миндеген жеке адамдын тагдырынан өсүп чыккан, жалпы элдин, бүтүндөй кыргыз улутунун арманы.

«Замана» ырлары, тематикалык жактан алып караганда, арман ырларындагы адамдын жеке тагдырына байланышкан «жокчулук», «жетимдик», «баласыздык», «карылык» ж.б. темалардын алкагына сыйбайт. Ошондой эле, «тарыхый адамдардын конкреттүү окуяга байланышкан» армандарына да туура келбей калат. Бирок, мазмуну жагынан алып караганда, жалпы элдин кайгы капасын, муң-зарын чагылдарган арман ырлары катары каралса болот. Бирок, «Акыр заман» менен «Тар заманды» бул топко киргизүүгө болбойт.

Адабияттар

1. Акылман Калыгул [Текст] / Түз. А. Акматалиев, С. Мусав. – Б.: Шам, 2000

2. Арман ырлары жана Ак Мөөр / [А. Акматалиев, Б. Кебекова]. - Б.: 2003
3. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. [Текст] / [А. Эркебаев, С. Эралиев, Ж. Садыков]. Т.1 - Б.: 1999
4. Кыргыз поэзиясынын антологиясы . т. 2., - Б.: «Кыргызстан. Сорос». 2000
5. Кыдырбаева З, Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү. -Б., 2004.
6. Махмутбекова М. Кыргызстандагы улуттук- боштондук кыймыл. - Б.: «Эркин-Тоо», 1996.
7. Петросян А. Споры о наследстве // Литературно художественный и общественно политический. -М.: Изд-во Правда, 1961.
8. Саманчин Т. Колониялык доордогу биздин адабият / Советтик адабият жана искусство. – Ф., 1941. - № 5.
9. Саманчин Т. Кыргыз адабиятынын очерктери. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943.
10. Сооронов О. Молдо Кылыч, Казалдар [Текст] / О.Сооронов. - Ф., 1991.
11. Эркебаев А. Малоизученные страницы истории киргизской литературы. - Б.: «ЖЭКА», 1999.

**Искендерова С.И., профессор,
Майчинова Г.Т., БГУ**

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КЫРГЫЗОВ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Историческая судьба кыргызского народа достаточно неоднозначна. В ней огромное значение в свое время приобрел Великий Шелковый путь. Многие древние народы, жившие на территории Кыргызской Республики, находились у истоков формирования величайшего культурного и экономического феномена. Этим феноменом стал Великий Шелковый путь, который дал возможность многим городам, и более того, странам установить выгодные экономические связи с ближними и дальними соседями. Кыргызстан в этом смысле занимал чрезвычайно выгодное географическое положение, находясь прямо на торговых путях и вбирая в себя многочисленные культурные достижения, как Востока, так и Запада. Прямо по древней территории Кыргызстана проходило три ветки караванного пути, которые пролегали через высокогорные перевалы. Эти дороги связывали Восток и Запад 15 веков. Примечательно, что Великий Шелковый путь менял свое направление постоянно, но вот маршруты, пролегающие через кыргызские земли продолжали обладать все тем же непреходящим значением.

На дорогах Великого Шелкового пути располагается огромное количество историко-культурных памятников. Территория современного Кыргызстана также содержит множество памятников по караванным дорогам. К ним относятся постоянный двор Таш-Рабат, подножие горы Сулайман, удивительная башня Бурана и комплекс Узген. Этот торговый путь для многих стран стал тем толчком, который положил начало развитию активной торговли и выстраиванию примитивной экономической системы. Благодаря этому пути кыргызский народ и другие кочевые племена получи-

ли возможность развивать свою духовную культуру и пополнять научно-практические знания.

В качестве полноценной торговой магистрали путь стал восприниматься с третьего века до нашей эры. Он пережил множество опустошительных набегов, пожаров, голод и даже страшный мор. Многие города, через которые проходил Великий Шелковый путь, канули в вечность, оставив после себя лишь развалины. По караванному пути можно пройти даже сейчас. В истории мировой цивилизации этот путь может по праву считаться одним из самых ценных и значительных достижений. Он помог наладить диалог между многими городами и странами, что пошло на пользу абсолютно всем. Свое современное название путь получил только в 19 веке от Фердинанда фон Ризтгофена. Его важность для мира подтверждается организацией ЮНЕСКО.

Народный поэт Башкортостана М. Карим по этому поводу писал: «Не говорит ли это о том, что здесь мы упускаем всеобщую связь? То есть не всегда свою судьбу рассматриваем в тесном взаимодействии, взаимосвязи с судьбами других». Многие элементы национальной культуры имеют общие черты, сходные признаки, единые нравственные ценности. Формирования толерантности подразумевает чуткое, уважительное отношение и проникновении в образ жизни другого народа. Мы привыкли говорить о дружбе народов, а надо учиться уважать национальность своих товарищей, их предков, культуру и традиции, языки. Поэтому очень важно, чтобы учитель, а вслед за ним и ученик знал и уважал культуру не только того народа, к которому он себя причисляет, но и историю и культуру народов, с которыми его народ имеет давние исторические корни.

Чем богаче опыт общения национальной культуры с другими культурами, тем в большей степени представитель данной культуры способен проникнуть не только в “стиль”, манеру, творческие приемы и способы развития, характерные для одной национальной культуры, но и их внутренний облик, основу, заложенную природой целого ряда культур. В тесной взаимосвязи находятся проблемы общности культур народов и их национальной самобытности.

В настоящее время, когда смещение народов, языков, культур достигло невиданного размаха, особенно остро встала проблема воспитания терпимости к чужим культурам, пробуждение интереса и уважения к ним, преодоления в себе чувства раздражения от избыточности, недостаточности или просто непохожести чужих культур. Именно этим вызвано всеобщее внимание к вопросам межкультурной, международной коммуникации.

Великий Шелковый Путь - изначально это был маршрут из Китая в столицу Римской Империи во 2-м веке до н.э. Его протяженность была примерно 7 тыс. км. Самый ценный товар, импортируемый из Китая, был шелк, что объясняет название этого трансконтинентального маршрута.

Главный маршрут проходил через Китай вдоль коридора Ган-Суу, затем через бассейны Тарима, Памирские и Тянь-Шанские горы, Среднюю Азию, Афганистан, Иран, вдоль восточных берегов Средиземноморья и далее к главным торговым центрам Ближнего Востока, Северной Африки и Европы. Великий Шелковый Путь играл большую роль в жизни многих народов Евразии. Это была важная артерия в Древние и Средние века, источник торговли и информации, причина многих конфликтов и войн.

Географическое положение Кыргызстана предопределило его важное место на Великом Шелковом Пути. Многие считают, что этот отрезок дороги функционировал еще в 4-м веке до н.э. В исторической судьбе кыргызов и их государственных объединений большую роль сыграл Великий Шелковый путь. Территория и народы древней Кыргызской Республики находились у истоков и в центре формирования величайшего экономического и культурного феномена мировой истории Великого Шелкового пути. Занимая выгодное географическое положение на торговых путях и впитывая в себя культурные достижения Востока и Запада, Кыргызская Республика стала тем мостиком, который соединял Запад и Восток. По территории Кыргызской Республики проходило три ветки древнего караванного пути памиро-алайская, южная и северная, пролежавшие через высокогорные перевалы Тянь-Шаня и Памира. Около 15 веков связывали эти дороги Восток и Запад. Характерно, что направления Великого Шелкового пути в течение тысячелетий постоянно изменялись, но маршруты следования караванных путей, пролегающих через Кыргызскую Республику, всегда оставались неизменными, т.е. Кыргызская Республика являлась своеобразным хранителем горных ворот этой древней караванной дороги.

Кроме природных достопримечательностей, Кыргызская Республика богата историко-культурными памятниками, расположенными на дорогах Великого Шелкового пути. Здесь проходили и останавливались караваны купцов, местами их остановок были постоялый двор Таш-Рабат, подножие Сулейман горы, Башня Бурана, архитектурный комплекс Узген; Великий Шелковый путь дал толчок не только развитию торговли, но

и способствовал на протяжении столетий активному обмену духовными ценностями кыргызского народа с народами других стран. Многие караванные маршруты на Великом Шелковом Пути изменились, прежними оставались только основные направления из Востока на Запад и из Запада на Восток. Но в данном регионе маршрут проходил по тем же самым местам, где и столетия назад, из-за близости к Тянь-Шанским и Памирским горам. С самого начала через Кыргызстан проходило 3 ветки Великого Шелкового Пути.

Первая ветка - Южная, проходила из Термеза через Самарканд до места нынешнего Душанбе, вдоль притока Кызыл-Суу к Алаю, к современному Иркештаму, далее направление менялось на Кашгар.

Вторая ветка - Ферганская, вела из Самарканда через Ходжент к Исфаре, Коканд и Ош. Ош был главным промежуточным торговым пунктом, откуда караваны шли дальше на Кашгар через перевал Торугарт.

Третья ветка - Северная, проходила от Замин Рабата до Бенкета (Ташкент), Исфиджаба (Шимкент), Тараза (Джамбул), Нузкет (Кара-Балта) и Баласагын (Бурана). Отсюда караваны шли через Боомский каньон на Иссык-Куль, и далее в Китай через Сан-Ташский перевал.

Караваны шли медленно. Караваны были разные, иногда до 10 000 верблюдов. Вдоль караванного маршрута через определенные интервалы стояли караван-сарай. Караванное движение способствовало переходу к оседлому образу жизни, развитию скотоводства. Так было в Таласе, Чуйской долине, на Иссык-Куле, в Центральном Тянь-Шане. Таким образом, благодаря тому, что в Кыргызстане проходили три ветки Великого Шелкового Пути, Средневековый Кыргызстан стал одним из культурных центров древних тюркских народов. На пути караванов стали возникать и расцветать богатые города, торгово-ремесленные поселения, караван-сарай. Туркмены - Мерв; Узбекистан - Бухара, Самарканд, Ургенч, Хива. Казахстан - Отрар, Туркестан, Тараз, Испеджаб. Киргизия - Джуль, Суяб, Новокент, Баласагун, Борскоон, Таш-Рабат, Ош, Узген.

Большое значение Кыргызстан имел на Великом Шелковом Пути еще и за счет города Ош - главного города юга современного Кыргызстана. В течение многих тысячелетий из-за географически удобного расположения он был транзитным городом Ферганской ветки Великого Шелкового Пути. Местные жители обслуживали путешественников и торговцев караванов. Ош как удобное место для торговли и обмена товаров привлекал торговцев, ремесленников, скотоводов и земледельцев.

До сих пор территория Кыргызстана хранит эти воспоминания. Наиболее значимыми являются руины Красная Речка (Навекат - Согдийский город, VII-VIII вв.), башня Бурана и город Баласагын (государство Караханидов, X-XI вв.), Ак-Бешим (Суяб - тюркский город, VI-X вв.), караван-сарай Таш-Рабат (IX в.) и другие.

Великий Шелковый путь (ВШП) - одно из наиболее значительных достижений в истории мировой цивилизации. На протяжении 18 веков, с 2 в. до н.э. и до 16 в.н.э., ВШП являлся важным средством торговых связей и диалога между культурами Восточной и Европейской цивилизаций. Караваны, выходившие из китайского города Сиань, направлялись к северным Тянь-Шанским горам, пересекали территории Центральной Азии, а затем через Хорасан попадали в Месопота-

мию и к Средиземноморью. Протяжённость ВШП составляла от 7 до 12 тыс. км, поэтому мало кто из торговцев проходил весь путь полностью. В основном они старались путешествовать посменно и обменивать товары на полпути.

По ВШП провозились не только товары, но и идеологии, религии, искусства и технологии, что способствовало культурному взаимообогащению не только народов Востока и Запада, но и тех народов, через территории которых пролегал этот торговый путь. На этом пути появлялись, расцветали, а затем приходили в упадок многие народы и культуры, великие державы, торговые центры.

Современная территория Кыргызстана была важным участком древней караванной магистрали. Здесь проходили две ветки Великого Шёлкового пути: один по Северному региону вдоль озера Иссык-Куль, по Чуйской и Таласской долинам, и второй по Южному - через нынешние земли Нарынской и Ошской областей. ВШП оставил богатое историко-культурное наследие Кыргызстану. До наших дней дошли много памятников ВШП, самыми значимыми из которых являются: древнейший город Ош, которому уже более 3000 лет; города Неватек 5-6 вв. и Суяб 6-7 вв.; памятники времён Караханидов 10-12 вв.: башня Бурана, Узгенский архитектурный комплекс, мавзолей Шах-Фазиль, город Баласагын; гумбез легендарного народного героя Манаса 14 в.; Караван-сарай Таш-Рабат 15 в.

Понятие «Центральная Азия» - достаточно условное. Границы ее территории многие исследователи определяют по-разному. Тем не менее, этот регион был сосредоточием древних цивилизаций, отсчитывающих свою историю задолго до 1500 года до н. э. Великие торговые города, такие как Кашгар, Коканд, Самарканд, Бухара, Хива, Куля-Ургенч, Мерв и Нишапур, возникли на пересечении Шелковых путей. Связывая Турцию, Кавказ, Западный Китай, Иран, Афганистан и Индию, караванные тропы превращали их в одну огромную культурную и экономическую зону. Свободные передвижения людей и идей по этой территории способствовали появлению ряда выдающихся энциклопедистов, ученых, поэтов и философов и их школ - Ибн Сино, Беруни, аль-Фаргани, аль-Хорезми, Рудаки, Навои. Величественные средневековые мавзолеи, мечети и медресе Центральной Азии свидетельствуют об утонченном мастерстве ремесленников. По сей день сохранившие свое очарование Бухара, городское ядро Хивы - Ичан-кала, темуридские шедевры Самарканда и Шах-рисабза являются весьма драгоценным и хрупким наследием. Веками древние строения испытывали на себе влияние сурового климата, подвергались землетрясениям. Поэтому здесь постоянно ведутся реставрационные работы, которые, однако, иногда приводят к потере подлинности памятников. Следствием стремления в недавнем прошлом показать основные монументы исламского наследия как «Музей под открытым небом» стало то, что огромные районы вокруг отдельно выбранных зданий были разрушены. Дышащие древностью поселения с домами в традиционном стиле постепенно превращались в современную застройку.

Народы многих стран сегодня стремятся изучить корни своей истории, понять истоки духовности, своей национальной причастности к мировой культуре. И потому совсем не случайно усиление в последние годы научного и общественного интереса к Великому Шелковому Пути, идее его возрождения как важнейшего канала взаимодействия культурных, экономических, туристических связей.

Одной из отличительных особенностей и фундаментом национальной культуры служит язык, являющийся орудием общения, обмена мыслями, средством понимания людей в обществе. Для того, чтобы иметь возможность судить о перспективе развития кыргызского языка, необходимо иметь ясное представление о том, на какой стадии развития находится он в настоящее время и какие исторические этапы им пройдены.

Кыргызский язык - язык кыргызско-кыпчакской подгруппы, по другому определению - восточно-хуннской ветви тюркских языков. Из около 4 миллионов человек около 2,5 млн. проживают в Кыргызстане, остальные компактно живут в Китае, Монголии, Афганистане, Пакистане, Казахстане, Узбекистане и Таджикистане.

В кыргызском языке три диалекта: северный (основная база современного литературного языка), юго-восточный и юго-западный.

В истории кыргызского языка выделяют три периода: древне-кыргызский (VIII-IX века), средне-кыргызский (X-XV века) и новокыргызский (с XV века). В рамках последнего выделяют четыре этапа: с XV до середины XVIII века, когда кыргызские племена, находясь на юге Кыргызстана, сохраняли тесные связи между собой (арабо-персизмы этой эпохи отличаются однородной адаптацией); с середины XVIII века до Великой Октябрьской революции, когда диалектные расхождения углубились; советский, когда с консолидацией нации формируется единый национальный язык кыргызов; постсоветский период, определяющей тенденцией которого является бурное развитие национального языка на народной основе при одновременном массовом заимствовании лексики из английского и других западных языков.

Кыргызский язык имеет глубокие и богатые народно-поэтические традиции, его история связана с местной древнетюркской и древнекыргызской руникой и письменными памятниками восточнотюркского варианта тюрки. С победой енисейских кыргызов над Уйгурским каганатом в 840 г. связывают начало становления колоссального по объёму кыргызского эпоса «Манас», для полного исполнения которого потребовалось бы 6 месяцев. Имя главного героя эпоса ассоциируется с мавзолеем Манаса (14 век) на реке Талас. Кроме него, на кыргызском языке созданы дастаны - народные поэмы «Кедейхан», «Курманбек», «Ер Тош-тук», «Джаныш-Баиш», «Ер Табылды», «Сарынды и Бокой», «Олджобай и Кишимджан» и др.

Письменная литературная традиция опирается на творчество акынов Калигула и Арыстанбека (XIX век), Токтогула Сатылганова (1864-1933), Баймбета Абдрахманова - Тоголока Молдо (1860-1942) и их последователей.

Основы кыргызского языкознания заложили выдающиеся тюркологи Игорь Батманов (1906-1969) и Константин Юдахин (1890-1975).

Язык - зеркало национальной духовности. Именно поэтому уважение к государственному языку, изучение его богатых возможностей, является долгом каждого гражданина любой страны. Только около ста языков в мире имеют статус государственного (официального) языка из существующих более пяти тысяч языков. Задав высочайшую в мировом масштабе планку кыргызскому языку, государство должно нести ответственность за соответствие столь высокому статусу. Придание кыргызскому языку статуса государственного языка в республике в 1989 году стало действительно мощным рычагом для его развития. И по истечении уже более 23 лет можно подвести опреде-

ленные итоги и сказать, что именно эти годы были самыми значимыми для дальнейшего развития и распространения кыргызского языка. На сегодняшнем этапе мы имеем в регионах почти монологическое общение только на родном языке, обучение в сельских школах осуществляется преимущественно на кыргызском языке, большая часть школ в городах также ведет обучение на кыргызском языке, делопроизводство в регионах осуществляется на кыргызском языке, огромными тиражами издается периодика на кыргызском языке как в регионах, так и в столице.

Кыргызский язык в качестве государственного объявлен одним из символов государственного суверенитета Кыргызской Республики. Он призван служить средством укрепления государственности и консолидации нации, способствовать политическому, экономическому и духовному прогрессу страны. Общество в лице своих образованных представителей должно активно участвовать в развитии и культивировании государственного языка, а государство обязано оказывать действенную поддержку в этом.

Принятие Закона «О государственном языке Кыргызской ССР» от 23 сентября 1989 года внесло большой вклад в дальнейшее развитие кыргызского языка, способствовало поднятию национального самосознания кыргызского народа, повышению престижа государственного языка.

В Кыргызской Республике согласно Закону «О государственном языке» (принят 23 сентября 1989 года) и действующей Конституции (ст. 5) государственным языком является кыргызский язык - язык коренного населения и большинства граждан Кыргызской Республики, на котором созданы выдающиеся культурные ценности.

Законодательное и конституционное установление статуса кыргызского языка как государственного создало правовую основу для развития кыргызского языка, всестороннего применения его в различных сферах общественной и государственной жизни. За годы суверенитета в Кыргызской Республике был предпринят ряд мер по его поддержке, но, наряду с позитивными сдвигами, отмечается отставание в темпах расширения сферы использования государственного языка, в том числе в государственном управлении.

Формирование национальной культуры должно проходить сегодня на здоровой основе: с одной стороны, развивая прогрессивные традиции, обычаи, нравственные ценности нации и с другой, - формируя

интернационалистические убеждения, гармонизируя отношения людей. Таков путь формирования, развития и обогащения национального и интернационального. Необходимо и впредь сохранять добрососедские отношения с другими народами, избегая проявлений шовинизма и национализма.

Литература

1. Дешериев Д. Развитие общественных функций кыргызского и других литературных языков в Кирг. ССР. // Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. М., «Наука» 1976, стр. 277-302.
2. Орузбаева Б. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жиншди, -Ф., 1968.
3. Сартбаев К.К. Функциялык стилдер жиншди // «Эл агартуу», 1977, № 9.
4. Юнусалиев Б.М. О стилиевой дифференциации кыргызского литературного языка
5. Указ Президента Кыргызской Республики от 20 января 1998 года № 21
6. Гумилев Л.Н. Хунну. Троецарствие в Китае. Хунны в Китае. — М.: Айрис-пресс, 2008. — 624 с. — (Библиотека истории и культуры). ISBN 978-5-8112-3115-7.
7. Гумилев Л.Н. История народа хунну. — АСТ, Люкс, 2004. ISBN 5-17-026629-4, 5-9660-0501-X.
8. Гумилев Л.Н. Этногенез жана Жердин биочөйрөсү / (Которгон Токтобай Мүлкүбатов; Сүрөтчүлөрү А.Н.Карпов, А.Н.Абрамов. — Б.: «Ариал-Принт», 1999. - 596 б. - ISBN 9967-11-054-99.
9. Н.Я. Бичурин (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М.-Л. АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая, 1950. — Т. 1. (Ср.: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/bicurin.htm>)
10. Григорьев В.В. Восточный или Китайский Туркестан. СПб, 1873.
11. Даркевич В.П. Византия и Восток // СА 1991 №3.
12. Иерусалимская А.А. К вопросу о связях Союза с Византией и Египтом «Народов Азии и Африки» - 1967, №3.
13. Киселев С.В. Из истории торговли енисейских кыргызов // КСЛИМК — 1974, №6.
- Лубо-Лесниченко «Китай на Шелковом пути», -М., 1994.
14. Пигулевская Н.В. Византия на пути в Индию. М.-Л., 1961.
15. Ставинский Б.Ф. О международных связях Средней Азии в V — сер. XIII в. // Проблемы востоковедения. М., 1960, №5.
16. Ахметшин Н.Х. Тайны Шелкового пути. М., 2002.
17. Петров А.М. Великий Шелковый путь. М., 1995.
18. Ахметшин Н.Х. «Тайны шелкового пути», М., 2002, 11 с.
19. Е.И. Лубо-Лесниченко «Китай на Шелковом пути». -М., 1994, 24 с.

А. Пардабаева,
Кыргыз-Түрк “Манас” университети

МЕЛИС АБАКИРОВДУН ӨМҮРҮ, ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ ЖАНА ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ИДЕЯЛЫК-КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз адабияты 20-кылымда чыйыр салып, ушул эле кылымда абдан өнүккөндүгү, алдыга ары зор, ары маанилүү кадамдарды таштагандыгы белгилүү. Бул кылымда жаралган кыргыз адабиятын айрым адабият-

чы-сынчылар өзүнчө доорлорго бөлүшүп, “кыргыз адабиятынын алтын доору”, “күмүш доору” деп да аташты¹. Ошол учурунда дүңгүрөп атагы алыска тараган адабиятты албетте кыргыз жазуучулары башын-

да турган жоон топ калемгерлер жаратты. Ал эми ошол адабиятка бийлик тарабынан дагы, коомчулук, калың эл тарабынан дагы колдоо көрсөтүлүп турган учурда оозго аларлык чыгарма жараткан дээрлик ар бир жазуучунун чыгармалары эволюциялык өсүп-өнүгүшүнүн алгачкы баскычтарында эле иликтенип, адис сынчы-адабиятчылар тарабынан ар кандай баалоолор ыйгарылып, коомчулукка тааныштырылып турган. Мезгил ордунда турбашы, жашоонун жазылбаган мыйзамына ылайык тынымсыз аракетте болуу менен же алдыга жылып өнүгөөрү же артка кетип бузулуп жоголору белгилүү эмеспи, анын сыңарындай мезгил, доор бир орунда, бир калыпта турбай, жазуучу журту үчүн май көл, сүт көл болуп турган доор, саясий түзүлүш түп тамырынан бери өзгөрүп, кыйроого учурады. Кыргыз мамлекети толук эгемендикке ээ болгондон кийин коомдун бардык тармактарында, анын ичинде адабиятта да башаламандык өкүм сүрүп, мамлекет тарабынан дагы мурдагыдай колдоо таппай калды. Бирок, ошентсе дагы, албетте адабий процесс токтоп калган жок, тескерисинче бул айдында өзүнчө бир стилдик, тематикалык жаңылануу, өзгөрүү жараяны активдүү жүрдү. Биздин макалабыздын мазмунун ушул кыргыз адабияты үчүн татаал мезгилде алапайын таппай алдастаган көпчүлүктөн айырмаланып, үзүрлүү эмгектенген, сапаттуу, алгылыктуу эмгектерди жараткан Кыргыз Эл жазуучусу (2011) Мелис Абакировдун чыгармачылыгы түзөт.

Жазуучу, котормочу Мелис Абакиров Чүй областынын Бурана айылында 1940-жылы 15-мартта туулган. 1963-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн. Эмгек жолун 1963-жылы 23 жашында мугалим болуп иштөөдөн баштаган. Мугалимдик кесипти эки жыл аркалаган соң 1965-1970-жж. Ысык-Көл областындагы Тоң райондук “Эмгекчил” гезитинде адабий кызматкер, бөлүм башчы, жооптуу катчы, редактордун орун басары, 1970-1971-жылдары “Ленинчил жаш” гезитинин бөлүм башчысы, 1971-1979-жылдары “Советтик Кыргызстан” гезитинин адабий кызматкери, өз кабарчысы, жооптуу катчынын орун басары, 1979-1985-жылдары Кыргыз ССРинин Мамлекеттик басма комитетинин башкы редактору, 1985-1988-жылдары “Мектеп” басмасында бөлүм башчы, 1988-2005-жылдары “Акыл” акционердик коомунун төрагасынын орун басары – “Кыргызстан” басма үйүнүн башкы редактору, 2004-жылдын декабрь айынан 2007-жылдын мартына чейин Кыргыз Республикасынын Улуттук Жазуучулар союзунун катчысы болуп иштеген, учурда өзгөчө эмгек сиңирген ишмер-пенсиянер.

Ааламга кеткен жол айылдан башталат демекчи, чыгармачыл адамдын чыгармачыл инсан болуп калыптанышына биринчи кезекте балалык мезгилинен башат алган жалпы өмүр жолунун, тагдырынын орчундуу таасири болору айкын. Жазуучунун тагдыры – кызык тагдыр. Мелис Абакиров жогоруда белгиленип өткөндөй 1940-жылы 15-мартта жарык дүйнөгө келип, балалык чагы каардуу Улуу Ата Мекендик согуштун башталган жылдары менен катаал согуштан кийинки кыйынчылык мезгилге туура келген. Башкача айтканда ал Улуу Ата Мекендик согуштун каарын жон териси менен сезген, азаптуу тиричиликти, баш көтөрткүс эмгекти, жокчулукту башынан өткөргөн муундун өкүлү. Жазуучу өзүнүн балалык чагы тууралуу ойдон чыгарылбаган окуялар циклинде жазылган “Айыл аңгемелери”² түрмөгүндөгү аңгемелеринде кеңири баяндап берген. Жазуучу өзүнүн балалыгы

жөнүндө “Кагылайын кара шыйрак балалыгым ай!” деп баяндаганы бар. Бул сөздүн түпкүрүндө терең сагыныч да, өкүнүч да, анан көп маанини камтыган элестер да жатат. Балалыгы өткөн туулган жерин – Чүй областындагы мурдагы Кегети совхозун, азыркы Бурана айылын дагы “Негедир айыл дегенде аялуу сезимим бар” деп терең ностальгия менен эскерет. Жазуучунун өз сөзүнөн мисал келтирсек: “Боорду көтөрүп, боконо ката элек кезден колхоздун кара жумушуна аралаштык. Сары Өзөн Чүйдүн аптаптуу жай саратанында эртеден кечке жылаңач-жыртык, өп-чап кызылча суюлтуп, буудай аянтынан сары ындоо отодук. Кетмен көтөргөнгө каруу жеткенден тарта отоо чаап, жер жумшартып, жылаңайлак муздак суу кечип кызылча, эгин сугарып жүрдүк. Анан он эки-он үч жаштан баштап эрте жазда трактористке прицепчи болуп сокодо олтуруп, күздө комбайнердин саман түшүрүүчүсү болдук, кеч күздө лобогрейка менен чабылып кол менен жыйналган эгинди молотилканын барабанына бастырдык. Күндүзү араба айдап, түндөсү ат бактык, чөп чөмөлөп, сарыгыр кылып саман үйдүк. Кырманда кызыл сапырыштык. Кап-кап кызылды арабага салып адегенде калаадагы заготзерного, анан айылдагы кампага ташыдык. Азыр белибиздин саал бүкүрлүгү, өңүбүздүн кара-торулугу ошол кездин белгиси. Калп айткан менен болобу, кара жумуш көкөйгө көк талкандай эле тийген. Антсе да так ошо кездер, азыркы баары бар да, көбү жок көр-оокаттуу заманыбыздан алда-канча ырахаттуу, алда-канча сырдуу, ал тургай жомоктогудай сезилип кетет. ... Кагылайын кара шыйрак балалыгым ай! Унуттурбай кайра-кайра түшүмө киргениңе миң мертебе ыраазымын³. Ошентип согуштан кийинки кезенде кабыргасы ката элек кара шыйрак бала, келечектеги коомдук ишмер, жазуучу кенедейинен оор түйшүккө аралашып, турмушка мезгилинен мурда бышып, эр жеткен.

Ушул эле аңгемелер түрмөгүнөн автордун акыркы тарыхый повесть жана романдарынын айрым башкы жана эпизоддук каармандары – Маматкул бий, Черикчи бий, Абайылда баатыр сыяктуу тектүү тукумдан экендигинен кабар алабыз. Автордун манаптын, бийдин тукуму болгондугу учурунда совет мезгилинде балалык аң-сезимине, кийинчерээк инсандык калыптанышына, жазуучулук чыгармачылыгына да кайсы бир деңгээлде оң-терс таасирин тийгизбей койгон эмес. “Кулактын тукуму” деген ачуу сөз, жалаа бир чети болочок жазуучунун балалыгын ууласса, бир чети мүнөзүн курчутуп, кайратын такшалткан. Жазуучу өз атасынын балдарына берген тарбиясы тууралуу дагы: “Атам раматылык ар качандан бир качан айтаар эле: “Тегиңи бил! Сөөмөйүн кезегендей баса айтаар эле: “Өз тизгининди өзүң чой!” “Өз жемиңди өзүң тап!” “Наалыганга, ноюганга – акың жок!” “Жети атандын арбагына ар дайым таазим эт!” Анан курмандык сойгондо, өзүнүн жети атасынын ар бирин атап: “Арбагыңан айланайын Маматкул, Темир, Черикчи, Абайылда, Коондук бабаларыма, Медет чоң атам, Ыйманалы атама багыштадым деп үнүн чыгара куран окуп турчу. “Бий болбогон бий болсо – ойлогону көп болот, бай болбогон бай болсо – сайдын баары бок болот” – деген макалды көп кайталачу. Балалыгыбыздын башатында мээбизге сиңирилген накыл-кеңеш ушулар эле.”- деп эскерет⁴. Автор кийинчерээк, тагыраак айтканда 2013-жылы жарык көргөн жана ошол эле жылы учурдун абройлуу “Арча – 2012” адабий сынагынын жыйынтыгы боюнча баш байгеге татыган “Эрөөл” повестиндеги башкы каарманы Кудайберген билгинин кеби менен өз атасы-

нан угуп, көкүрөгүнө кыттай куйган акыл-насаат, турмуштук принциптерди төмөнкүдөй туюндурган: “– Биздин таалимибиз башка эле – деп сөзүн улады Кудайберген билги. – Хан, бектин алдында да башынды ийбе, тике туруп, тик кара. Насилине шек келтирбе. Жалчыдай болуп жалтактаба, койчудай болуп корунба. Сен деген жер ээсисин, мал ээсисин, “Керсейгенге керсейгин – машаяктын уулу эмес, энкейгенге энкейгин – атаңдан калган кул эмес” – деп үйрөтүшкөн бала кезден. Ар качан “Улууну сыйла, кичүүнү ызааттоону да унутпа! – дешип накыл кептерди да мээбизге куйган.” Ата тарбиясы, өзгөчөлөнгөн жеке тагдыры, балалыктан калыптанган жашоо принциптери, тутунган адамдык идеалдары жазуучунун чыгармачылыгына өтө зор таасирин тийгизген деген пикирдебиз. Анткени көркөм чыгарманын предмети – адам эмеспи. Мелис Абакировдун чыгармаларынын каармандарынын (“Алмалуу бак” повестинде: Өтөгөн, Асылбек, Бүкөн ж.б., “Алчалуу төр” повестинде: “Кумар” повестинде: Сармат, “Жинди Сабыр” повестиндеги Сабыр, “Канталамай” повестинде: Касым Мусаев, “О, опаасыз, опаасыз дүйнө” повестинде: Бекташ бий, Нартай бий ж.б., “Көкөй кести” романында: Абайылда баатыр, Бекбото бек, Каработо бек, Аюуке баатыр, Акбике султанайым ж.б., “Барымта” романында: Билерман эне, Шааболот бий, Кылычбек бек, Султанбек бек, “Эрөөл” повестинде: Кудайберген билги ж.б.) басымдуу көпчүлүгү да дал ушундай акыйкаттык үчүн күрөшкөн, эли-журту, ата мекени үчүн күйгөн, ак жүрөк, өжөр, кайраттуу, нарктуу, сөзмөр адамдар. Ал эми терс каармандары оң каармандарына карама-каршы мүнөзгө ээ болушуп, алардын катарын нарк билбеген, тексиз “сасык байлар” (Дыйканбай бисар – “Эрөөл” повести, Дүрбөн болуш, Бакалчы Тезекбай, Малтабар көпөс – “Барымта” романы ж.б.) түзөт.

Жазуучулукта учаарга бир канаты журналисттиги, бир канаты турмуштук зор тажрыйбасы, коноорго куйругу – тубаса таланты болгонунан, ал адабий жүрүмгө өзгөчө сергек назар салып, мезгилдин тамыр кагышын, учурдун көйгөй, суроо-талаптарын үзгүлтүксүз андап, аларга кезегинен кечиктирбестен жооп да берип келе жаткан сезимтал калемгер⁵ экендиги талашсыз.

Мелис Абакировдун чыгармачылыгынын башаты өткөн кылымдын 60-жылдарынын аягы, 70-жылдарынын башында башат алып, андан бери жогоруда белгиленген коомдук ишмердиги менен катар көркөм чыгармачылыгын дагы өстүрүп, тынымсыз эмгектенип келген. 50-жылдардын башталышын кыргыз совет адабиятынын телчигүү доору катары кыргыз адабий изилдөөчүлөрү жана сынчылары мүнөздөп келишсе, ал эми 60-70-жылдары кыргыз көркөм сөз өнөрү өсүп-өркүндөөнүн жаңы баскычка көтөрүлгөндүгүн баса белгилешет.

... 60-70-жылдары мезгилдик өсүштөгү турмуш чындыгын көрсөтүү прозаиктердин көпчүлүгүнө, анын ичинен өзгөчө жаш жазуучуларга көбүрөөк мүнөздүү көрүнүштөрдөн болгон. Кыргыз адабиятына келип кошулган жаш муундун иш-аракеттери келечектен көптү үмүттөндүрүү менен жазуучулук адам тагдырын көркөм изилдөө багытындагы аракеттери улантылып жатканынан, окурман андан дараметтүү чыгармаларды күтүүгө негиз бар экенинен кабар бергендиги адабий сынчылар тарабынан ырасталган⁶. Жолон Мамытов: “Кыргыз прозасынын роман, повесть жанрында жүрүп жаткан идеялык-эстетикалык, тематикалык-проблематикалык изденүүлөр – аңгеме жанрынан сейрек учурап жатканын ачык эле айтышыбыз керек. Ырас, кийинки кездерде мезгилдүү басмаларда бир топ зирек көркөмдүктө жазылган аңгемелер

пайда болду. Буга Сыдыкбековдун “Ийгенбай койчу кантип учма сатып алды”, Э. Борбиевдин “314-каттам”, М. Байжиевдин “Уурулук”, М. Мураталиевдин “Баш таңмай”, К. Акматовдун “Мунабия”, К. Өмүркуловдун “Жылкы жылы”, М. Гапаровдун “Айгүл тоо”, М. Абакировдун “Абийир” (астын мен чийдим – авт.), Ш. Абдырамановдун, С. Жетимишовдун, А. Стамовдун, К. Жусубалиевдин, О. Айтымбетовдун аңгемелерин кошууга болот. Бирок, бул чакан жанр али да болсо окурман көңүлүн бурган чыгармачылык изденүүнү көздөй чукул бурулуш жасоону сөз өнөрүнүн эгедерлеринен күткөнү күткөн”⁷ – дейт. Жазуучунун алгачкы чыгармачылыгы тууралуу адабиятчы, сынчы М. Апышев төмөнкүдөй пикирин билдирет: “М. Абакировдун чыгармачылыгынын башаты өткөн кылымдын тээ 60-жылдарынын аягында, 70-жылдарынын башында эле башталып, басма сөздө эң алгачкы жарыяланган аңгемелери менен, ары бараандуу, ары батыл-ишенимдүү, ары жаш калемгердин келечегинен чоң үмүткөр кыла баштаганы дайын эмеспи...”

Албетте азырга чейин адабиятчылар, дегеле көркөм сөздү баалай билген күйөрмандардын эсинен түнөк таап, алиге чейин көркөм образдары эсинен чыкпай келе жаткан “Алмамбет”, “Чардактар толкунду сүйүшөт” сыяктуу жана башка аңгемелери жаш авторду ошол кездеги өтө күчтүү, чоң топтун арасынан да “жарк” эттире бөлүп көрсөтүп, таанымал кылып таштагандыгы кокусунан болгон эмес эле!⁸ Демек жазуучунун алгачкы чыгармалары ошол эле жылдары адабиятчы, сынчылардын оң пикирине татып, кандайдыр бир деңгээлде окурмандардын сүймөнчүлүгүнө ээ боло алган деген оюн билдирип жатат. Калемгердин алгачкы эмгектери студенттик жылдарда жарыяланган. 1979-жылы “Жаштык рапсодиясы” аттуу биринчи аңгемелер жыйнагы жарык көргөн. Л. Н. Толстойдун, Х. Хименестин, О. Шестинскийдин, Арпад Генцтин ж.б. чыгармаларын кыргыз тилине которгон. 1983-жылы СССР Жазуучулар союзунун, 1976-жылы СССР Журналисттер союзунун мүчөсү. Кыргыз ССРинин Жогорку кеңешинин Ардак грамотасы менен сыйланган. СССР “Басмасынын отличниги”, “Кыргыз Республикасынын маданиятынын эмгек сиңирген ишмери” ардак наамын алган⁹.

Жыйынтыктап айтканда, М. Абакиров аз бирок саз жазган, өз чыгармачылыгына өтө олуттуу мамиле жасаган, талапты катуу кое билген жана сөз, тексттин уюштурулушу, стили менен өзгөчө жоопкерчилик, дыкаттык менен иштеген саналуу жазуучулардын бири.

Дагы бир адабиятчы-сынчы, филология илимдеринин доктору, профессор К. Байжигитов: “Бүгүнкү күндөгү Кыргыз Эл жазуучусу (2011), окурмандардын калың катмарына таланттуу прозачы жана котормочу катарында таанылып жана кабыл алынып отурган Мелис Абакировдун чыгармачылыгысыз дал ошол азыркы адабиятыбыз кыйла жагынан бөксө, ажарынан кемчил. Жазуучу Улуу Ата Мекендик согуштун кесепетин өз көзү менен көрүп, жон териси менен сезген, ошол катаал мезгилдин таалимин алып, граждандык жактан эрте жетилген чыгармачылы муундун катарына кирет.” – деген калыс пикири менен бөлүшөт¹⁰. Жазуучунун чыгармаларынын 2 томдугу жарыкка чыккан 2009-жылы дагы ушул эле илимпоз журналисттердин “бүгүнкү күндө улуттук адабиятка тагырылык чыгармалар жаралып жатабы?” деген суроосуна төмөнкүдөй жооп узаткан: “– ... Бизде көбүнчө кийинки учурда чоң аталарын, өз уруусун, өз кызыкчылыгындагы адамдарды мактаган китептер көп чыгып кетти. Мындайлар албетте улуттук адабият боло албайт.

Ал эми М. Абакировдун кыргыз жан дүйнөсүн ачкан, улуттук, руханий байлыктарын чагылдырган, абалкы тарыхына кайрылган бул чыгармаларын тартынбай эле улуттук адабиятыбызды түзө турган чыгармалардан десек болот¹¹. Ал эми белгилүү сынчы-адабиятчы О. Соороновдун пикиринде – М. Абакиров чыгармага дагы, достукка дагы ак мамиле жасап, ак кызмат кылган инсан. Ал жазуучуга жазуучу эмес, акын деген баасын берет. Анткени сынчынын пикиринде М. Абакировдун акындыгы поэзияда көрүнбөгөнү менен прозада жатат¹¹.

Мелис Абакиров көптөгөн мыкты чыгармаларды жаратып, бир нече адабий сыйлыктарга жана наамдарга татыктуу ээ болгондугуна¹², чыгармачылык айдында олуттуу ийгиликтерге жетишкендигине карабастан, анын чыгармачылыгы мезгилдүү басма сөз булактарында жарыяланган бир нече макалаларды эсепке албаганда комплекстүү түрдө изилдөөгө алына элек, т.а. бул калемгердин чыгармачылыгы боюнча атайын илимий эмгек жокко эсе. Жазуучунун чыгармачылы-

гы терең изилдөөгө алынып, адабиятчы-сынчылар жана окурман журтчулугу тарабынан татыктуу, таасын баасын алуусу мезгилдин бышып жетилген талабы деген пикирдебиз.

Адабияттар

1. Абакиров Мелис. Тандалган чыгармалар: II том. Роман-дар, повесттер, аңгемелер. – Б., 2009. – 605 б.
2. Азыркы кыргыз адабияты. X том /А. Акматалиевдин жалпы ред астында. – Б., 2014. – 214-б.
3. КРнын жазуучулары: Маалымдама. 1-том, /Түз. М. Ааматова ж.б. 3-чыг. – Б.: Дэми, 2008, 736 б.
4. Ибраимов Осмонакун. История кыргызской литературы XX века: том второй). Учебник. – Б.: “Бийиктик”, 2013. – 512с.
5. Мамытов Ж. Бийик көркөм нарк, эргиген чыгармачылык жигер үчүн // Ала-Тоо- 1986, № 9, 15-20-б.
6. Мамасаалы Апышев. “Жаңы Ордо”, – 2015. 16-февраль.
7. Урматова А. Казат Акматовдун чыгармачылыгындагы каарман жана мезгил. – Б.: Мамл. Тил жана энциклопедия борбору, 2004. 6-б.
8. ky.wikipedia.org/wiki/Абакиров, – Мелис

Назира Курт,
Эл аралык Атамүрк-Ала-Тоо
университети

КӨРКӨМ КТОРМОДОГУ УЛУТТУК БӨТӨНЧӨЛÜКТӨР

Котормодогу айрым бир маселелер жөнүндө сөз козгоодон мурун алгач котормо тууралуу белгилүү адабиятчы О.Ибраимовдун пикири менен баштоону туура таптык: «Котормо- адамдар бири- бирин жакыныраак түшүнүп, дүйнөдөгү асыл нерселер ар кимдин орток менчиги болушун көздөгөн өрнөктүү өмүр. Котормо- азыркы учурда ар кыл тилде сүйлөгөн элдердин ортосуна достук көпүрөсүн курган, тынчтыктын туусун желбирете көтөргөн бийик искусство» [4, 7-б.]. Эгер адабиятчынын бул пикирине таяна турган болсок, котормо чындыгында ар кыл тилде сүйлөгөн элдердин ортосундагы көпүрө. Өзгөчө көптөгөн мамлекеттердин ортосундагы саясий, маданий байланыш күчөп турган азыркы учурда котормонун мааниси абдан чоң.

1) Кыргыз адабиятынын тарыхына көз чаптырсак, канчалаган чыгармалардын кыргыз тилине, кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларынын башка тилдерге которулгандыгына күбө болобуз. Ошол эле убакта адабиятчылардын сын пикирлери, талдоолорунун сан жагынан кем калышпастыгы да кызыгууну туудурбай койбойт. Негизинен эле котормолорду талдоого алууда көптөгөн адабиятчылар котормолордо кездешкен айрым мүчүлүштүктөрдү тереңден талдашкан да, котормочулардын чабалдыгына, которуу дараметинин жетишсиздигине өздөрүнүн сын пикирлерин билдиришкен. Алсак, ошол эле адабиятчы О.Ибраимовдун талкуу иретинде жарыялаган «Азыркы кыргыз котормосундагы реализм маселеси» аттуу макаласы котормо сынынын жанданышына, бул тармакта кездешкен бир топ проблемалардын чечилишине өз салымын кошкон десек жаңылышпайбыз. Бул сын макаласында: «... котормочу үчүн эң эле башкы чыгармачылык милдет – түп нускадагы көркөм чындык-

ты өз калыбынан өзгөртпөй кайра түзүү, сөздөрдүн, ар кыл статистикалык фигуралардын көмүскөсүндөгү турмушту автордун көзү менен, автордун ой-жүгүртүү ыкмасы менен көрүүгө умтулуу. Котормодогу реалисттик принциптин күчү да дал ушунда жатат- реалист котормочу сөз менен сөздүн, сүйлөм менен сүйлөмдүн эмес, образ менен образдын, түп нускадагы чындык менен таржымалдагы көркөм чындыктын төп келиши менен күрөшүү керек.» [3, 136-б.]. деген пикирин билдирет дагы, В.Распутиндин «Акыркы мөөнөт» повести, Ф.Достоевскийдин «Көк мээ» романы, И.Тургеневдин «Дворян уясы» романы, М.Шолоховдун «Тынч Дон» романы, В.Шукшиндин аңгемелери баш болгон бир топ котормолорду талдоого алган. Ал котормолордогу «Чыгарманын ички ыргагын туйбагандык», «түпкү көркөм уңгудан, мазмундан артта жүргөндүк», «түп нусканын стихиясына органикалык түрдө аралашпагандык» сыяктуу котормо кемчиликтерин билдирет. Чындыгында эле түп нусканын стихиясына органикалык түрдө аралашуу үчүн котормочу бул эки тилди мыкты билүү менен гана чектелбестен, өзү которуп жаткан элдин адабиятын, маданиятын жакындан билүүсү зарыл. Котормочу ал эле тил эмес, ошол улут жашаган аймакка чектеш жашаган коңшу улуттардын маданиятынан кабардар болсо дагы ашыкча болбос. Бирок, котормолорду сынга алган адабиятчылар котормочу менен бирге оригинал менен котормонун ортосундагы мезгилдик, мейкиндик мамилелер менен бир катар факторлорду эске алышы керек. Бул тууралуу белгилүү адабиятчылар Д. Кенжебаев, С.Жумалиевдер «Котормо процессине таасирин тийгизүүчү факторлор» деген макаласында: «котормонун сапатын аныктоодо, дегеле которуу процессинин теориялык жактан изилденишинде котормонун ишке ашы-

шын коштогон, ага белгилүү өлчөмдө таасир тийгизген ички жана сырткы факторлорду талдоого алуу, иликтөө зарыл проблемалардын бири катары эсептелет. Себеби, кандай гана мүнөздөгү өзгөчөлүктөгү котормону алып карабайлы, анын ишке ашырылышы айрым бир объективдүү мүнөздөгү жагдай-шарт, факторлордун жанында жүрөт. Мындай өзгөрмөлүү мүнөздөгү факторлор көпчүлүк изилдөөлөрдө негизинен үч топко бөлүп каралып жүргөндүгү белгилүү. Биринчи топту которула турган тексттин функционалдык багыты, оригинал менен котормонун ортосундагы мезгилдик жана мейкиндик мамилелер, оригиналдын жанрдык бөтөнчөлүгү сыяктуу факторлордун катары түзөт» [3,136-б.] деген оюн ортого салышкан. Жогорудагы пикирлерге таянуу менен көркөм котормого коюлуучу төмөндөгү талаптарды бөлүп көрсөтсөк болот:

1) Котормочунун эки тилди тең мыкты билиши. Себеби котормочу эки тилди тең мыкты билбесе котормонун сапатсыз болору талашсыз маселе. Эки тилдин грамматикасын, сүйлөмдөрдүн түзүлүшүнүн тууралыгы дагы котормонун сапатын жакшыртат;

2) Эки элдин адабиятын, чыгармалардын жанрдык өзгөчөлүктөрүн, фразеологизмдерди, макал-лакаптарды мыкты билүү. Себеби, көптөгөн котормолордо фразеологизмдердин, макалдардын сөзмө-сөз которулуусу кездешет. Ал эми сөзмө-сөз которуу автордун бере турган оюн туура эмес берип, түпкү маанисин жоготот, чыгарманын көркөмдүгүнө доо кетирет;

3) Дагы бир баса белгилей кетүүчү нерсе- улуттук бөтөнчөлүктөрдү сактоо.Которулуп жаткан чыгарма кайсы улутка таандык болбосун, ал элдин каада-салт, үрп-адаттар, дүйнөтаанымындагы өзгөчөлүктөрдү, мүнөздүү белгилерди сөзсүз кездештиребиз. Ал эми котормочу буларга аябай кылдат мамиле жасашы керек. Түпкү маанисин жоготпой, өзгөртүүсүз бериши керек. Бирок, бул нерсе дайымы эле биз каалагандай боло бербеш адаттагы көрүнүш. Көптөгөн котормочуларды да улуттук колоритти, бөтөнчөлүктөрдү бере албагандыгынан улам дагы сынга алышкан.

Мындай талаптардын ишке ашырылышында жалгыз гана котормочунун дараметинен көз каранды десек жаңылышабыз. Себеби, чыгарманын оригиналы дагы сапаты жагынан мыкты чыгарма болгондо, котормо менен шайкеш келгенде окурмандын жүрөгүнөн орун табат.

Ал эми улуттук өзгөчөлүктүн чыгармаларда берилиши, орун алышы да зор мааниге ээ. Бул тууралуу адабиятчы П.Гликин: «Нам не следует забывать замечание Н.Г Чернышевского о том, что «без местных красок и без национальных обычаев,мыслей,национальных характеров в действующих лицах нет ни вида реальности- правдоподобия-в действии, ни осязательности в действующих лицах.А без этих условий нельзя обходиться романам и повестям...»[1,106-б.] деген оюн билдирет. Чыгармаларды көркүнө чыгарып, кызыгууну арттырып турган көркөм каражат катары улуттук бөтөнчөлүктү эсептесек болот. Кайсы гана элдин көркөм чыгармасын окубайлы, ал улуттун дүйнөгө болгон көз карашы, адамдардын ортосундагы мамиле, алардагы карым-катыш, алар жашаган аймак , табигый көрүнүштөр тууралуу маалымат ала алабыз.

Андан дагы кызыктуусу чыгармаларда фольклордун орун алышы. «Интерес нации к ее прошлому,к национальным формам искусства, к истории ее художественно-эстетического развития, углубленное изучение фольклора, национального орнамента, этнографии свидетельствует об интенсивности процесса развития самосознания наций. Самосознание наций неотделимо связано с их прогрессом, с взаимопроникновением национального и интернационального.Только нация, достигшая расцвета, способна осознать себя в истории. История, прошлое нации становятся не только объектом, но и субъектом литературы и искусства» [2,90-б.] деген пикир тастыктап тургандай улут өнүккөн сайын өзүнүн тарыхына кайрылат . Тарыхка кайрылууда, өзүнүн тарыхын билип эле тим болбостон ошол улутка тиешелүү маданиятты, тилди өнүктүрүү менен катар каада-салттарды, үрп-адаттарды жандандыра баштайт. Бул пикирибизди бир топ өнүккөн мамлекеттердин тарыхынан көрө алабыз. Демек, кайсы гана элдин адабияты болбосун фольклорду өзүнө камтымайын жакшы жетишкендиктерге жете албайт десек жаңылышпайбыз. Ушул сыяктуу эле пикирде:«Национальные обычаи и традиции сохраняются устойчиво длительное время и в них особенно четко проявляются черты национальной психологии. В. Г. Белинский говорил, что как народ не может жить без своего языка, так он не может жить без своих обычаев, которые передаются от поколения к поколению; обычаи составляют своеобразие народа- без них народ предстает безликим существом: « В чем же состоит эта самобытность народа? В особенном, одному ему принадлежащем образе мыслей и взгляде на предметы, в религии, языке и, более всего, в обычаях... Между сими отличиями каждого народа обычаи играют едва ли не самую важную роль,составляют едва ли не самую характерную черту оных». (В.Г. Белинский. Соч.,т.I, М.,1953,с.35) [2,90-б.] деп айтылат.

Негизи эле жогоруда айтылган улуттук бөтөнчөлүктөрдүн чыгармада орун алышы котормочулардын бул бөтөнчөлүктөрдү мыкты билүүсүн шарттап турат. Себеби, белгилүү бир чыгармаларды мыкты которуш үчүн ал чыгармада кездешкен улуттук бөтөнчөлүктөрдү туура түшүнө, сезе билүүсү зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, көркөм котормо – бул көркөм өнөр. Дүйнөдөгү элдерди бири-бири менен тыгыз байланыштырып турган, алардын бири-бири жөнүндө, т.а. бири-биринин маданияты, тили, дили, дини үрп-адаты тууралуу туура маалымат бере турган бул көркөм котормонун максаты жана милдети.

Адабияттар

1. Гликин П.Е. «Чингиз Айтматов». Ленинград, 1968.
2. Аркадий Исенов. Психологизм современной прозы. Алма-Ата. Жазушы. - 1985.
3. Ибраимов О. Азыркы кыргыз котормосундагы реализм маселеси. // Ала-Тоо. -1986. -№9.
4. Ибраимов О. Ачык айтканда. // Кыргызстан маданияты. - 1986. -№17. -6-б.
5. Кенжебаев Д. Азыркы кыргыз котормосундагы реализм маселеси. // Ала-Тоо. -1986. -№9;
6. Шаршенбаев А.К. Көркөм котормонун кээ бир маселелери. // Ж.Баласагын ат. КУУнун жарчысы. -2012. -Вып.2.-188-191-б.

*Назира Курт,
Эл аралык Атамүрк-Ала-Тоо
университети*

УЛУТТУК БӨТӨНЧӨЛÜКТҮН КӨРКӨМ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ОРДУ

Фольклордун элдүүлүгүнүн ачык көрүнүшү болуп аны билдирүүнүн көркөм каражаттарынын улуттук бөтөнчөлүгү болуп эсептелет. Алсак, тилдин, образдуулуктун, жанрдык формалардын бөтөнчөлүктөрү деп түшүнсөк болот. Ар түрдүү элдердин фольклорундагы чындыкка болгон эстетикалык мамиленин улуттук бөтөнчөлүгү кээде ушунчалык белгилүү болот. Дайыма эле эл тарабынан туура баалана бербейт. Себеби, ар бир адамдын эстетикалык татымы өзүнүн улутунун жана ага жакын улуттук формалардын өзгөчөлүктөрүнө көнүп калгандыктан болот. Мисалы батыштык бир инсан чыгыш элдеринин фольклоруна сүнгүп кириш үчүн аябай чоң аракет талап кылынат. Бирок, бул ар бир элдин фольклорунун өзүнө гана тиешелүү бөтөнчөлүктөрү бар дегенди түшүндүрбөйт. Себеби, ар кандай замандардагы, ар кандай жерлердеги чындыктардын, окуялардын сүрөттөлүшүндө дагы жалпылыктардын болушун тана албайбыз. Бул өңүттөн алып караганда эстетикалык тарбиянын негизги маселелеринин бири болуп ар түрдүү элдердин фольклорундагы айырмаланып турган ар түрдүү улуттук көркөм формалардын эстетикалык кабыл алууларынын жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү болуш керек. Ар бир эл өзүнүн тарыхый өнүгүшүндө ар түрдүү элдер менен алакада болуп, улуттук каада-салттардын таасирине дуушар болуу менен бирге фольклору калыптанган. Жеке бир гана улутка тиешелүү болгон фольклордук сюжеттердин болушу мүмкүн эмес десек жаңылышпайбыз. Себеби, жогоруда белгилеп кеткендей ар бир улут башка коңшу улуттар менен алакаланып, ыр, жомоктору, каада-салттары бири-бирине камыр-жумур болуп сиңишип аралашып кеткен. Бул пикирге ар бир улутта кездешкен элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүндөгү сюжеттик, темалык окшоштуктарды алсак болот. Фольклордун тарыхы- бул миндеген жылдарды камтыган процесс. Бул улут тигил улуттун фольклорунан өз таасирин алган, же бул улуттун фольклордук чыгармасындагы сюжетти тигил улуттун фольклордук чыгармасы өзүнө алган десек бир топ күлкү келтирерлик угулушу мүмкүн. Анткени, мындай пикирлерди эч ким тастыктап бере албасы баарыбызга маалым. Бул өз ара байланыштын пайда болушунун бирден-бир себеби болуп көчмөндүүлүк эсептелет. Фольклордун улуттук спецификасы узак тарыхый процесстин жыйынтыгы болуп эсептелет да, ар кандай варианттарда кездешет. Алсак, бул же тигил сюжет бардык улутка тиешелүү болот дагы, болгону ошол улутка тиешелүү кандайдыр бир улуттук бөтөнчөлүк менен өзгөчөлөнүп турат. Чыгармалардагы улуттук бөтөнчөлүктөр тууралуу адабиятчы А.Исеновдун төмөндөгү пикири муну тастыктап турат десек жаңылышпайбыз: «Следовательно, национальное в литературе- это сформировавшаяся в течении длительного эволюционного периода совокупность художественно-изобразительных средств отражения действительной жизни, духовного мира народа и проявляющаяся в них общность нравственного

и эстетического идеалов. Основным в зарождении и развитии различных элементов национального и национального в культуре в целом являются социально- исторические условия жизни народа. Эти условия сами по себе не порождают национальное, а создают почву для возникновения и развития его. Поскольку социальная структура общества меняется на историческом пути жизни народа, то и национальное находится в развитии и обогащении. Какие-то элементы национального нарождаются в новых условиях, какие-то отмирают. Национальное в писменной литературе народа формировалось под влиянием устного народного творчества, действительной жизни народа и родной природы, географической среды» [2, 112-б.] Бирок, бардык эле жазуучулардын чыгармачылыгын караганыбызда, улуттук бөтөнчөлүк даана байкалып турат же чыгарманын негизин түзүп турат десек аша чапкандык болор. Себеби, аны ачып берүү, көркөм чагылдыруу бардык эле калемгердин колуна келе бербес. Бул тууралуу дагы канчалаган адабиятчылардын пикирлери илимий эмгектерде орун алган. Бул улуттук бөтөнчөлүктү берүүнүн жөнөкөй эместигин билдирген пикирлердин катарына адабиятчы П.Глинкиндин төмөндөгү пикирин алсак болот: «Однако сложность вопроса о национальном своеобразии творчества писателя в том, что эти примеры лежат в области формы. Их может быть больше или меньше, и всегда нас будет постигать роковая трудность: а как быть в том случае, если у какого-либо автора национальная форма не таит за собой глубины содержания. К тому же вопрос о национальной специфике даже в области чисто изобразительных средств отнюдь не так прост». [1, 115-б.]. Улуттук бөтөнчөлүк канчалаган жазуучулардын чыгармачылыгында кездешкендигин талдоого алганыбызда, алардагы үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын, фольклордун орун алышы менен тарыхый окуялардын, элдик оозеки чыгармалардын орун алышына көңүл буруу-буз кажет. Акыркы эгемендүүлүк жылдарында жарык көргөн көркөм чыгармаларда дагы улуттук бөтөнчөлүктөр байкалып турат. Бул да болсо кыргыз адабиятынын улам өнүгүүгө умтулуп, кийинки урпактарга улутубуз, каада-салтыбыз, тарыхый инсандарыбыз жөнүндө кенен маалымат берүүгө салым кошуп жаткандыгы деп түшүнсөк болот. Азыр бул эгемендүүлүк жылдарындагы кыргыз адабиятынын өсүп-өнүгүшү, кээ бир чыгармалардагы фольклордун орду сыяктуу ар тараптан изилдөөгө алынып жаткандыгы баарыбызга маалым. Ал эми совет учурундагы кыргыз адабиятындагы улуттук бөтөнчөлүктөр тууралауу жазылган илимий эмгектерге көңүл бурсак, кыргыз элин ааламга тааныткан Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы улуттук бөтөнчөлүк көптөгөн илимий эмгектерде талдоого алыныптыр. Алсак, адабиятчы П.Глинкин өз эмгегинде: «Чингиз Айтматов- писатель глубоко национальный. Но в нашей стране, где культура более чем ста наций и народностей достигла всестороннего развития и неви-

данного расцвета, понятие национальный писатель приобрело новые качества. Действительно, начав писать свои произведения на киргизском языке, Айтматов с первых же шагов в литературе стал широко известен во всем социалистическом многонациональном государстве.» [1, 102-б.] деген пикири менен катар: «Итак, через национальное показать общечеловеческое. Действительно, если взять любое из произведений Айтматова, неизменно бросается в глаза ярко выраженное своеобразие формы. Строй мыслей и характер чувств, картины природы, не говоря уже о нравах и обычаях, все специфически восточное, киргизское. Эти особенности свойственны и авторской речи, они окрашивают в неповторимый цвет образную систему:....» [1, 104-б.] деген оюн билдирет. Кыргыздардын жашоосун сүрөттөө менен жогоруда белгиленип кеткендей башка улуттарга да таандык образдарды жарата алган.

Ар кандай уламыштарды пайдалануусу, улуттук оюндарды, каада-салттарды, ырым-жырымдарды өз чыгармасына киргизип, ачып берүүсү жазуучунун чыгармаларын көркүнө чыгарып турат. Бугу-эне тууралуу, манкурт тууралуу уламыштар менен катар Раймалы менен Бегимайдын махабаты тууралуу сүйүү дастанын гана алып карасак, чыгармаларга кандай көрк берип турат. Уламыштардан сырткары макал-лакаптардын орун алышы, табият менен жаныбарларга шайкеш келтирип, параллелдүү салыштыруу менен каармандардын образын, психологизмин ачып берүүнүн өзү кандай чеберчилик. Өзүнүн чыгармаларында фольклордогу каармандарды сүрөттөө менен азыркы турмушта жашап жаткан адамдардын образын ачып бере алган. Бул тууралуу адабиятчы В.Левченко: «Легенда о манкурте прорастает не только в миф о ракетах-роботах, не только в образ Сабитжана, но и уходит далеко за пределы романа, когда мы обращаемся к себе словами Георгия Ломидзе: «Разве нет среди некоторых современных людей манкуртов?..»; «А разве не существуют манкурты в ином обличии, более респектабельные?..»

Есть. Существуют.

И между прочим, тип одного из них Айтматов уже вывел - в повести «Белый пароход». Это тот самый

молодой шофер-солдат, что повстречался мальчику однажды весной, не знающий и не желающий знать имен семерых предков, как установлено обычаем; его этому не учили... Это своего рода доброжелательный, приятный, симпатичный манкурт; над ним Айтматов издевается исподтижка, словно бы только удивляясь вместе со стариком Момуном и мальчиком: откуда такие, мол, берутся?». [3, 212-213-б.] деген пикирин айтат. Мындан тышкары ушул эле «Кылым карытар бир күн» романында Казангапты жерге берүү салтанатын дагы, ошол эле Эдигейдин эскерүүлөрү менен канчалаган окуяларды, улуттук бөтөнчөлүктөрдү ачып бере алган. Жазуучунун канчалаган чыгармалары башка тилдерге которулду. Бирок, ушул улуттук бөтөнчөлүктөр сакталып калдыбы деген суроо туулат. Себеби, жогоруда белгиленип кеткендей, чыгармаларды которууда бул улуттук бөтөнчөлүктөрдү толугу менен котормодо берүү чоң милдет жана талыбас эмгекти талап кылат десек аша чапкандык болбос. Аны изилдөө жана талдоо келечектин иши.

Жыйынтыктап жатып адабиятчы А.Исеновдун төмөндөгү пикирин бере кетсек ашыкча болбос: «... Безусловно, что национальный язык-основное условие существования национальной культуры, и в этом смысле он есть форма деяния культуры, но не как философская категория формы. То есть язык есть материальная форма существования национальной культуры, и в этом смысле он есть форма деяния культуры, но не как философская категория формы. То есть язык есть материальная форма существования национальной культуры, одно из составных частей национальной формы культуры» [2, 84-85-б.].

Адабияттар

1. Глинкин П.Е. «Чингиз Айтматов». Ленинград, 1968.
2. Исенов А. Психологизм современной прозы. Алма-Ата Жазушы.- 1985г.;
3. Левченко В. Чингиз Айтматов.-М.-1983.,
4. Коркин В. Человеку о человеке. -Ф., 1974.
5. Рыскулова Ж. Восприятие творчества Чингиза Айтматова в англоязычных странах. -Ф., 1987.

*Н.Т. Асанова, КР УИА,
Тил жана адабият институту*

САЛИЖАН ЖИГИТОВДУН ПАРОДИСТИК ӨНӨРҮНҮН ӨЗГӨЗӨЛҮКТӨРҮ

Кыргыз сатирасынын тарыхында С.Жигитовдун “Дарбыздан дарбыган сөздөр” аттуу пародиялык цикли чоң жаңылык болуп калды. Себеби, бул чыгарманын жанрдык, сюжеттик - композициялык курулушу да башкалардан айырмаланып, поэтикалык интерпретациялоо, синтездөө жолу менен жазылган. Ал эми улуттук жана жалпы адамзаттык руханий баалуулукту көркөм интерпретациялап синтездөөгө абдан чоң чеберчилик; адабий билим, сатириктик туюм, куудулдук жосун, чыгармачылык эргүү, ойлоп табуу, эстетикалык угут, даярдык, түрдүү эмоция жаратчу кыр-

даалдарды ассоциациялай билүү сыяктуу иш аракеттер жумшалат. Жетик акылгөй, ашкере таамай баамчыл, күлкү, тамашага ышкы-оту жанып турчу С.Жигитовдун “Дарбыздан дарбыган сөздөр” пародиялык циклинде адабий, маданий коомчулукка төбөсү көрүнүп калган инсандардын ар биринин чыныгы чыгармачылык жана жеке инсандык тагдырына тиешелүү урунттуу учурлары, бийик көркөмдүк чектерди багынган чыгармачылык секириктери менен бирге өксүктөрүнө эстетикалык чалгын жасалып, натыйжалар ар-бир автордун жеке стилинде, өз үнүндө, ай-

рымдары өзү жараткан образдарында, жеке табылгаларында, өз боектору сүртүлүп, башкы өзөктүү образ – дарбызга бириктирилип тамашага шыкакталып, юмордук шанда интерпретациялап отуруп, бутага алынган ар бир калемгердин бүтүндөй чыгармачылык көркөм дүйнөсүнүн тийиштүү белгилерин жана чыгармачылык индивидуалдуулугун ачып бере алган.

Бул пародиялар цикли жанрдык табияты боюнча синтездөөчү пародиялар тобуна кирет. Синтездөөчү пародияда пародист эмнени жазаарын алдын ала билбей, качан гана пародия жаратып жатканда идеялар жаралып, улам жаңы табылгалар бирине бири жалгана берип өз алдынча оригиналдуу көркөм чыгарманын деңгээлине жетет. Кыргыз калемгерлерге үлгү болуп келген канаатташ орус адабиятына кайрылсак, ал жакта пародия жазылыш максатына карай синтездөөчү жана сындоочу болуп экиге бөлүнсө, форма-мазмундук, жазылыш-техникалык жактан эки түрдүү, 1) **интерпретациялоочу** 2) ырдан **цитата алып жазуу** жолу менен жазылып, алардын башында эки башка поэтикалык жүзү бар юморист-пародисттер Ю.Левитанский жана А.Ивановдор иш алып барган. Мисалы Ю.Левитанский баштаган топ синтездөөчү пародияларды интерпретациялап «левитанскийлик мектептин» түптөлүшүн шарттаса, А.Иванов баштаган топ пародияга алынчу ырдан, тексттен «цитата алып» ошонун негизинде ой «чубап», «ивановдук мектептин» жаралышын шартташкан. Кыргыз адабиятында ошол ырдан, тексттен «цитата алып» жазуу жолу жакшы эле колго алынган, мисалы, Т.Самудинов, Ж.Абдылдаев, Э.Чопиев, А.Кыдыров, ж.б., ал эми интерпретациялап синтездөөчү пародия али «көз жара» элек болчу. Орус адабий айдынына да мындай пародиянын үлгүсү Ю.Левитанский аркылуу алгач кирген. “Варианттуу сюжеттер” же “Коендор баяны” **1963-ж.** (Сказание о зайце). Орус юмористи Ю.Левитанский бул эмгекти бир кылым илгери жашап өткөн орус акыны, котормочусу Ф.Миллердин (1818-1881-жж.) калемине таандык “раз, два, три, четыре, пять, вышел зайчик погулять” аттуу балдар оюн ырынын (детские считалочки) структуралык классикалык моделин түзгөн коен жана мергенчинин (айрым учурларда карышкыр да аралашат) образындагы окуялардын айланасына топтогон. Левитанский да өзүнүн замандаш каламдаштарынын чыгармачылык, жеке инсандык тагдырына мүнөздүү айрым көрүнүштөрдү тамашалуу сын маанайында чагылдырып бере алган. Эмгектеги ар бир ыр ар бир авторго өзүнчө арналып, ысымдарына карай алфавиттик тартипте “а” тамгасынан баштап “я” тамгасына А.Ахмадулинден - Яшинге чейин ирээти менен байлашса, экинчиден, илимий изилдөө сыяктуу үч бөлүктөн: киришүү, негизги бөлүм “Сюжеттик варианттар”, корутундудан турат. Алгачкы орус пародиясынын теориясын жараткандардын бири Т.Бек. “Адабий пародия өзүнчө бир кичинекей адабий изилдөө” демекчи “Коендор баянындагы” пародиянын объектисине алынган ар бир инсандын жеке жашоосунан тартып индивидуалдуу чыгармачылык ишмердүүлүгүнө чейин Ю.Левитанский абдан жакшы билген. Бул ырлар түрмөгүн орус окумуштуусу Н.В.Новиков: “Ар бир ыр өз алдынча пародиялуу портрет болуп, оригиналдуу чыгарманын деңгээлине жеткен” деген пикирин айткан. Эмгектин көркөмдүк баалуулук боекторуна азыраак токтоло өтсөк; мисалы С.Кунаев деген акын бир ырында «Добро должна быть кулаками» кыргызча божомол которсок, «жакшылык муштум менен болуш керек» деген ойду кылдат се-

зимтал пародист Ю.Левитанский коенго апкелип «Пайдалуу кеңештер» деген ат берип, «Лицо должно быть со щеками./ с клыками быть обязан рот./ чтобы летела шерсть клоками, / когда охотник зайца жрет» пародиясын божомол кыргызчаласак «Бет жаак эти менен, ооз азуу менен болуш керек, мергенчи коенду жеп жатканда, жүндөр тутамдап ыргып турушу керек» болуп калат (Болжолдуу маанисин гана берүүгө умтулуп жатабыз). Ички күчтүү туюм аркылуу өткөн-болочок тагдыр, окуялар, нерселер ж.б. тууралуу маалыматтарды билип коюучу, элдик түшүнүк менен айтканда “көзү ачык” адамдар болот эмеспи. Орус адабиятында ошондой “көзү ачыктык” жайы бар акын Л.Маргариновго “А был (заяц) он поющим и вещим”, А.Вознесенскийдин калемине таандык “Тишины хочу тишины” ыр сабынан ой чубап, Ю.Левитанский: “Ветчины хочу ветчины, Небывалой величины” [1. с.162-171.] деген саптар менен контрастталган эң сонун сюжеттүү пародиялык түрмөктөрдү жаратып, ар бир автордун “түгөйү” боло алган. Пародиядагы интерпретация абдан чебер, чыгармачылык эргүү менен иштелип ары күлкүлүү, ийгиликтүү чыккан.

“Дарбыздан дарбыган сөздөр” пародиялык цикли мазмундук, стилдик жагынан Ю.Левитанскийдин “Варианттуу сюжеттер” эмгегине үндөш. Кыргыз адабиятында мындай түрдөгү пародияны алгачкылардан болуп эксперимент кылган С.Жигитовду орус пародисти Ю.Левитанскийден таасирленип жазган деп тайманбай эле айтсак болот. Орус юмористи Ю.Левитанский “Варианттуу сюжеттерге” чейин эле экрандашкан “Кинематограф” деген атта күлкүлүү сюжеттерден турган кыска метраждуу тасмаларды тартып келиши анын келечекте мыкты пародияларды жазышына чоң өбөлгө, тажрыйбалык мектеп болгон.

«Дарбыздан дарбыган сөздөр» пародиялык түрмөктөрү эркин шайырлык, ойноок артистизмдин жардамында иштелген. Пародист бутага алынган ар бир чыгармага чабуул коюп сындап өтпөстөн, алардын авторлоруна чын пейилинен чыккан калемдештик тилектерине, сунуштарына образ берип, **синтездөөчү пародияларын** ары кызыктуу, ары көрсөтмөлүү, ары сюжеттүү ишке ашырган. Эмгекте дарбызга “байланган” сюжеттин каарманы болгон ар бир калемгердин инсандык, чыгармачылык индивидуалдуулугун (айрымдарынан “бир үзүм болсо да”) кыраакы сынчы катары таамай кармап, адегте ар бири ондогон куплеттерден турган эпикалык поэмага сыя турган айкын бааларын накта пародиядагы жандуу тамашалуу портрет, жандуу карикатуранын көлөмүнө сыйдыра алды. Бул эмгек тубаса таамай поэтикалык туюмга эгедер С.Жигитовдун көркөм сындык, эстетикалык ой-пикиринин бышып жетилгендигинин күбөсү, көркөм сөзгө болгон таазими болсо, бир чети С.Жигитов өзү бир ырында: “Кыйналганда кабак-кашым дебеген, Кысталганда курулай кайгы жебеген, Тагдыр айдап жолукканча сен мага. Тамашакөй, бейгам жүргөн бала элем” демекчи ууздай ак, арзуу сезим гана С.Жигитовду муңайымга салбаса, майда-барат арзыбас нерселерге кенебеген, көңүл тереңине кылча кек сактабастыгынын, табиятынан шайырлыгынын, тамашакөйлүгүнүн күбөсү. С.Жигитовдун замандаштары бир ооздон анын шайыр, тамашакөйлүгүн өзгөчө баалашчу. Алсак, маданий ишмер Абды Алай: «Ал куудулданып дайыма шайдоот жүрө турган» [2. 15-бет.] десе, С.Эралиев: «Ал дайым дүйнөсү түгөл шаймашай кишидей шатыра шатман жүрчү», “... кайда жүрбөсүн, ошол жерди күлкү-тамашага толтуруп са-

лаар эле».[3. 7-бет.] Кеңеш Жусупов: «Кыргыз адабиятындагы тамашалуу, шакабалуу жагынан дүйнөлүк адабияттын үлгүлөрүнө тең келгендей чыгарма жаза алган биринчи Салижан болду»[4.] - дешип, анын жаратылышы, кыял-жоругу юморго жакын экендигин белгилешет.

“Дарбыздан дарбыган сөздөр” пародиялар түрмөгүнө келе турган болсок; “Түрдүү жанрга сала түрдүү ыкмаларды колдонуп, ичтен да, сырттан да байкоого алып нары кычыткылуу, нары кызыктуу жактарын кааласа күлкүгө кандырып, кааласа күйүткө чалдырып кармай билүүгө маш болуп бүткөн ойноок калем ээси” (К.Даутов) С.Жигитовдун тентек кыял калемдеш курдашы Р.Рыскуловго арнаган пародиясы өзгөчө кызык. Р.Рыскуловдун эркин ыр формасында жазылган “Космостук манифест” поэмасы 60-70-жылдары алдыңкы прогресске умтулууга болгон күч аракеттердин өзөгү ИТРдин адам турмушуна тийгизген таасирин шарттуулукка, символикага толгон эң сонун поэтикалык табылгалар менен кеңири масштабда сүрөттөп бере алган. Ал эми пародист С.Жигитов ошол Р.Рыскуловдун ыр жазуудагы кадыресе эрежелерден четтеп кетүүчү “бейбаш” поэтикалык эркиндигин фантазиялуу ой-чабыттын натыйжасында абдан сонун шыкакталган көркөм деталдар менен, сүрөттөөнүн предметтик, көрүү, элес образдары менен пародиялаган. Акын Р.Рыскуловдун ыр саптарындагы ойкуп-кайкып, бирде күлкү келтирээрликтей ашынган кыялкеч, бирде таңкалтыраарлык түшүнүксүз, бир туруп философиялык ойлорго жык толгон таамай саптары өзү эле пародиялоого бута болуп, күлкүнүн жыты искелип, күлкү чакырып турат. Белгилүү адабиятчы Т.Аскарров “Поэтикалык шарттуулук айрыкча ассоциациялык образдарды сүйүү менен кабыл алат эмеспи”[5. 31-бет.] деп айтмакчы “Дарбыздык манифестте” поэтикалык шарттуулуктун жардамында иштелген жана аны ар тараптан өөрчүтүп, чыгарманын бүтүндөй тулку боюна кыймыл берип туруучу күлкү чакырчу ассоциациялуу образдык туонтомалар аркылуу элестүүлүк күчтүү чыккан. С.Жигитовдун пародиясы Р.Рыскуловдун “Космостук манифест” поэмасынын окуяларынан азык алып, Р.Рыскулов менен “Дарбыздык манифестке” “полемикага чыккан”. Акын Р.Рыскуловдун (“Космостук манифестиндеги”) космоско учкан каарманы С.Жигитовдун (“Дарбыздык манифестине”) каламына түшкөндө космоско эч кандай санаркоосуз ыкчам ылдамдыкта шайдоот, “купшундап”, “икар минип” учканы, “жерди өркөч кылып артынып”, анысы чыгарманын кийинки бөлүмүндө дарбыз болуп чыгышы сыяктуу көрүнүштөрдү акын Р.Рыскуловдун өз акындык табылгаларына, өз көркөм образдарына дарбыздык контрастарын таап, өтө оригиналдуу, бүтүндөй туруштурпатынан юмор төгүлүп турган саптарды жаратуу менен Р.Рыскуловдун чалды-куйду чыгармачылык жүрүш жасаганы менен оригиналдуу асыл ойлорго бай, даанышмандык идеялар оргуштаган, көтөрүнкү маанайга кириптер кылчу акындык индивидуалдуу почеркин ача алган. Пародияга үч башка ой сыйдырылып, үч бөлүктөн турган текстти бир негизги өзөктүк идея дарбызга бириктирген жана дарбызга контраст болуучу параллель түшүнүктөр менен шөкөттөлгөн. Биринчи бөлүктө пародиялык каарман “икар” болуп асманга учат. Ушул жерден карай кетчү теориялык маселелерге келсек; бүгүнкү күндө орус окумуштуусу Лушникова Г.И. пародия жанрынын теориялык маселелери тууралуу талбай изилдеп, тарыхый, прак-

тикалык тажрыйбалары абдан мол болгон чет элдик адабий үлгүлөргө таянып орус адабиятында бул жанрдын теориялык талаштуу маселелерди чечмелөөдө жигердүү эмгектенип келатат. Окумуштуунун көз караштарына таянып пародиялык тексттен «Дарбыздык манифесттен» алгачкы нусканын («Космостук манифесттин») айрым үзүндүлөрүн теориялык негизде салыштырып карасак; «Пародиянын стилистикалык ыкмалары эки принцип – аналогия жана контраст менен курулат. Аналогия пародияга алынган объекттин түрдүү деңгээлдеги элементтерин таап чагылдырса, контраст түрдүү элементтерди параллель түшүнүктөр менен алмаштырып күлкүлүү чагылтат. Аналогияга оригинал тексттен өзгөртбөй кирген элементтер, цитаталар, өзгөртпөй берилүүчү аттар кирет. Ошондой эле тескерисинче, пародияда сөзмө сөз берилген элементтер да контраст боло алат, анткени, алар алгачкы оригинал тексттен чыгып башка (пародияга) текстке киргенде башка контекстке ээ болуп, башка «чөйрөгө» туш келет» [6. 104-бет]. Оригиналы тексттин темасы «Космостук манифест» деп аталса, пародияда «Дарбыздык манифест» (1969-ж.) деп берилишинде аналогия (окшоштук) жатат. Андан ары оригиналда берилген идеялардын түрдүү элементтери улам түрдүү параллель түшүнүктөр менен алмашып күлкүлүү эффект улам кызып отурат. Биз кара сөзгө салып канчалык убара тартпайлы, кыскартып болсо да пародияда С.Жигитовдун айтуусунда укмайынча так баамдай албайбыз.

Мис, оригиналда (прототексте):

«Кыян жүрдү кыялда
Кылымдарга шайланып.
Миң сезимдер зыркырады,
Миң сезимдер быркырады.
Жылдыз күйүп шыркырады».(Р.Рыскулов
«Күнмайрам». 48-бет).

Пародияда:

«Миң кыялдар шыркырады,
Миң ырларым буркырады.
Ичкен сүтүм иридиби,
Ичим жаман куркурады».

С.Жигитовдун текстинде пародиянын башкы белгилери аналогия жана контраст бири-бирине жиксиз сиңип биримдик болуп ажырымга бөлүү кыйын болуп калды көрүнөт. Теорияга кайрылсак; «Айрым учурда аналогия прототекстти өзгөртүүсүз чагылдырат. Булар – сөзмө-сөз цитата, аллюзия, энчилүү ысымдарды өзгөртпөй киргизүү ж.б. кирет. Бирок, сөзмө сөз чагылдыруу да контрастты түзөт. Анткени, прототексттеги сөздөр пародияга, экинчи текстке өткөндө да контраст болот. Ошол контраст да прототексте (оригинал текст) менен аналогияны жаратат. Сырты өзгөрсө да анда сөзсүз кайсы бир окшоштук болот. Сөздөрдүн айтылышы, лексико-грамматикалык же синтаксистик окшоштук, аффоризм, макал ж.б. аналогиянын болушу контрасттын болушун шарттаса, контрасттын болушу аналогияны шарттайт. Лингвистикалык жактан аналогиянын ишке ашышы түрдүү деңгээлдеги элементтердин кайталанышынан турат. Кайталоонун үч түрү болот. Биринчиси симметриялуу: лексикалык, идентикалуу фразалык, экинчиси варианттуу: синонимдик, уңгулуу, сөздөрдүн синонимдик кайталанышы, үчүнчүсү антисимметриялуу: карама-каршы маанилердин кайталанышы. Ушунун баары пародияда боло берет. Симметриялуу кайталоо башкысы болуп саналат. Ошонсе да ал симметриялуу кайталоо

алгачкы оригинал текстке тең боло албайт. Анткени, анда башка чөйрө, башка контекст бар. Апыртылып сөзмө-сөз кайталоодон көрө сыртынан өзгөргөн кайталоо оригиналдын кемтигин сындап, ага жаңыча көз карашта кароого умтулуп, комикалуу эффект жарата алат. Антисимметриялуу кайталоо тексттер аралык карама-каршылыктан курулуп, гротескти жаратат. Кайталоонун жардамында пародист пародиянын тилин чагылдырып, өзү да ошондой сүйлөп калат» [7.104-бет.]. Кайталоо - пародиянын оригиналын таанууга негиз болсо, а контраст – оригинал тууралуу калыптанып келген элестөөлөрдү, ойлорду башкача өзгөрүүлөргө дуушар болуусун шарттайт. Ал эми пародист С.Жигитовдун пародияларында аналогия, контраст, параллель сыяктуу элементтер өзүнчө бөлүп кароого мүмкүн болбогон тарамдалган туташ биримдикке айланышынан улам ушунчалык эргүү менен окулуп, күлкүлүү образдуулук көз алдынан чубуруп, жеңил кабылданууга жеткен:

«Таруу болуп куюлдумбу,
Кан жүгүрүп шашылдым.
**Кармап көрөм жоготконсун,
Кайта-кайта башымды».** (48-бет).

Пародияда:

«**Кармап-кармап башымды,
Кайгы тарттым “не кылам**
Ал жарылган жер эмес,
Дарбыз экен карасам!».

Оригиналда лирикалык каарман **башын** “жоготуп алдымбы деп чоочуркап” кармаласа, пародияда “жарылган жер шарынын үзүгүн” кармап алып “не кылам” деп **башын** кармайт. Оригиналдагы ой пародияда бир уңгулуу сөздөрдүн бир аз маанисин буруп кайталанышынан симметриялуу аналогия жаралды.

Оригиналда: «Таң нурунан жоолук сунуп кыздарга» (61-бет) – индивидуалдуу идея.

Пародияда: «**Күн баш кыздар ыйлайт ко**», айрым сынчылар Р.Рыскуловду “күн баш акын» деп аташат. Анткени «күн баш кыздар» Р.Рыскуловдун өз ырларында кездешчү образы.

Оригиналда:

«Буга чейин мен турмушту,
Мындай катуу сүйбөгөм
Мындай анын ысыгына күйбөгөм.
Эртең чындап мен турмушка үйлөнөм»
(64-бет).

Пародияда:

«Буга чейин мынчалык эч
мен дарбызды сүйбөгөм,
Жетет эми. Мен дарбызга үйлөнөм!».

Мазмундук контраст абдан таамай алынган.

Пародиялар циклинен К.Урманбетовго “**Дарбыз жөнүндө антракт**” пародиясын алсак; Мында акын К.Урманбетовдун эмоцияга көбүрөөк берилип, күйүп-жанып кумарланып, дидактикалык, философиялык ырларга жакындыгын дарбыз тууралуу көтөрүңкү “возвышенный” пафоско салып “антракт жарыялайт”

Редакторлук кесипте көп эмгектенген акын Түмөнбай Байзаковдун “Акын жана булак” аттуу диалогдуу ырынан цитата алып, “**Акын жана дарбыз**” (1976-ж.) деген атта диалогдуу пародия жазууда С.Жигитов булакка дарбызды контраст коюп, экөөнүн окшоштуктарын жалпылайт. Оригиналда “жандандырыл-

ган” булак акын менен сүйлөшүп, “Ызаа дилин кыйнаган” бийкечти көргөндө музга айланаарын, ал бийкеч “жүзү гүлдөй жайнап” келсе кубанаарын айтат, ал эми пародияда булактын аналогиясы дарбыз адамча ойлонот, чон акындын калаадан келишине кубанат, анан «акын мени жеп албасын» деп чочулап санааркашы абдан тамашалуу чыккан.

“**Дарбызчы дыйкан**” (Сүйүнбай Эралиевге (1985). Сүйүнбай Эралиевге арналган бул пародияда С.Жигитов мазмундук контрасты колдонуп “Василий Теркин” (акын С.Эралиев аны кыргызча чоң чеберчилик менен которгон) поэмасынын стилинде жазган.

С.Жигитов дарбыздын мисалында майдан талаасынын жүрөк титиреткен жандуу картинасын согуштун ветерандары С.Эралиев, С.Жусуевдердин мисалында ачып бере алган. Эралиевге арналган эки пародиянын бири “**Дарбызчы дыйканда**” акын С.Эралиевдин жоокердик милдетин мээнеткеч дарбызчы дыйкандын эрдигине өткөрө юмордук маанайда сүрөттөгөн. Адеп окуганда кадыресе эле салыштыруудай, олуттуу текст катары эле туюлат. Бирок тексттин поэтикалык жугумун ого бетер арттырып, эстетикалык салмак кошуп турчу касиети пародист тарабынан кыйытылган. Ал туташ идеялар, пародиянын тили менен айтканда аллюзиялар “намектор” - акын С.Эралиевдин бийик көркөмдүк чеберчиликти багынтып ажарлуу поэтикалык дүйнөсү, дилге жатык, эркинди бийлеп алчу кайталангыс стили. Жарак алып Мекенге кылган ак кызматы поэзия алдындагы өтөгөн ак кызматына, поэзияга болгон сүйүүсүнө өтмө катар туташта контрастталып, өжөр дарбызчынын образында ачылып берилген. Текстте “Жымшыгым” деген эркелетүүсү менен эле көркөм элес жаратып койдук.

«Жан экен бир өжөр-көк,
«Кой-ай» десек, жеңдеп,
Эпке келбей, уругун,
Эгип жатты бөжөндөп»,

деген дыйкандын образы берилген бир эле куплетинде акын С.Эралиевдин чыныгы поэзия үчүн жан алып, жан берип өжөрлөнүп иштеген майнаптуу чыгармачылык процессин дасмиялайт. Өжөрлүктүн да жакшы жактары бар. Бул төрт сап ичине мелжеген ой-мүдөөгө жетүүгө жумшалган күч-аракеттер, кыялдануу, жаза басуу, мертинип кайра түзөлүү сыяктуу канчалаган процесстерди бирде акылга салып, бирде кара күчкө салып, бирок эч качан артка чегинбей, кызылдай өжөрлүккө салып жеңген түйшүктүү чыгармачылык тагдыр сыйдырылган портрет чагылдырылган.

Ал эми С.Жусуевдин ушул согуш тематикадагы “Жыт”, “Жарыкта”, “Кол”, “Жылуулук”, “Дарак” аттуу ырларын кезинде сынчы катары талдоого алган С.Жигитов: “Акын ырларында согушка каршы айгай салып кыйкырбайт, тынчтыкты жактап, чубалжыган тирадалар айтпайт, биерде ал-абалды жай гана баяндаган көзгө комсоо деталдар бар. Бирок, ак чалган муруттагы көз жашты, салбырап турган колсуз жеңди, соо колдун тыбырчылаган салааларын көрсөткөн көркөм деталдарда канчалык лиризм, канчалык драматизм жатат. С.Жусуевдин акындык күчү мына ошондо” [8. 200-бет.] деп баалаган эле. Эми С.Жигитов пародист катары С.Жусуевге арналган «**Согуш жана дарбыз**» (1969-ж.) пародиясында согуштун чыныгы трагедиялуу жүзүн акындын өз стилине, жеке өздүк манерасында берүүгө умтулуп, ой туюндуруу каражаттарын башкы өзөк кылып алган дарбызга парал-

лель салыштырууга батынып, жүрөк титиреткен курч драматизмди берген элес деталдар менен согуштун жексур, мыкаачылыгын С.Жусуевдин деңгээлине тете образдуу, кыска, таамай, көрсөтмөлүү бере алган. Карасак:

«Көтөрүп башымды мен зыркыраган.
Карасам айланама ныксыраган.
**Жатышат томолонуп жарык баштар,
Дарбыздар баштар өңдүү быркыраган.**

Турдум да топуракты араң ачып,
Темтендеп араң басып бара жатып
**Андасам: көлк-көлк этет дарбыз суусу
Адамдын кандарына аралашып...».**

Байдылда Сарногоев табиятынан тубаса патриот болгондуктан эл, жер улут тагдыры дегенде ичкен ашын жерге коер эле, ырларын да чындап жүрөгүн канатып жазчу. Кыргыздын жаман сапаттары; илээнди, жалкоо, кенебестигине жаны ачып чет элдиктер шылдыңга алган учурларда ары келип, чыдап тура албай мекендешин ардантчу ачуу чындыкты сатиранын мурчтуу тилине салып күчтүү сезим менен жазган ырларынын күкүм бүрүн коротпой дал ошол позицияда, дал ошол стилинде С.Жигитовдун калеминен көрүнө алды. С.Жигитов патриот акынга эки пародия арнаган. 1) **“Кыргызымдын дарбызы”** (1985-ж.), 2) **“Дарбыз жок биздин дарбыздай”** (1986-ж.). Бул эки пародия мазмундук-идеялык жактан бири-бирин толуктап эл акыны Б.Сарногоевдин турмушта тутунган позициясын, чыныгы тубаса патриот экенин, жалпы эле көркөм ой жүгүртүү системасынын микромоделдин түзүп, бүткүл чыгармачылык жүзүнүн жандуу элесин таасын бере алган:

1) “Дардайган досум сен өзүң,
Даамы бал сонун немесиң.
Кырыңдан чертсем, даңкылдап,
“Кыргыз!” деп дабыш бересиң.
.....
.....
Кымбатым, сен да мага окшоп,
Кыргыз деп жүрүп өлөсүң”.

Идеялык саясат өкүм жүргүзүп турган катаал кырдаалда жалгыз Б.Сарногоев гана чыныгы атуулдук, акындык милдетин бирдей өтөп кара башын канжыгага байлап коюп дүйнөдө бир да тил, бир да улут башка тилдерден, улуттардан улуу болбосун (мисалы, орус-тар “великий русский язык, великий русский народ” дешет эмеспи), болгону жаралыш мезгилдик жана сандык айырма болоорун эскертип, ал эми кыргыз эли да (калкынын аздыгына, көчмөн психология күтүнгөнүнө карабай) даанышман эл болгонун, “тоолорун жайып жиберсе, жер шарынын теңине келээрин”, “ак калпак” улуттук баш кийимдин артыкчылыгын, кол өнөрчүлүгү, мал күтүү, устукандоо, конок тосуу, бала тарбиялоо сыяктуу көчмөндүк психологиянын улуу маданият, улуу этностук цивилизация болгонун, аны тутунган кыргыз эли жөн эл эмес экенин көкүрөк сыйбаган мактанч менен ырдаган. Ал эми шайыр мүнөз пародист С.Жигитов улут сыймыгы Б.Сарногоевди дарбызга өткөрүп;

2) “Таң калат башка пенделер,
Таң кала берем мен деле.

Кымбатым, кыргыз дарбызы,
Мынчалык таттуу ал неге?”.

Көп кырдуу талант эгеси илимпоз, романчы, сынчы, тамсилчи М.Борбугуловдун “Торпок” аттуу тамсили бар. Тамсилде бир жерде өкүм жүргүзгөн бука кол астындагы кызматкерлерин өз жек жаатынан курагысы келет. Кызматкери өгүз орун басарлыкка атты сунуштайт. Аны жактырбайт. Токтоо, сабырдуу деп койду сунуштайт. Аны да “аңкоо” деп табат. “Чыйрак эчки “тынчы жок болуп чыгат”, “Акыры бука “торпок буканын тууганы” деп кашка торпокту ылайык табат”. “Ак теке” тамсили деле дал ушундай сюжетти камтыйт (ушул сыяктуу окшош сюжеттер арбын учурайт). Бул эки тамсилдик сюжеттин моделине салып С.Жигитов **“Дардаңпоз дарбыз”** (1985-ж.) деген атта Борбугуловго пародия жазат. Текстке кайрылсак; Мекемеге башчылыкка дээринде жок, аңкоо, жалкоо болсо да дарбызды шайлашат. **«Ургаачы болсо да коормон көчкөр коём деп»**, - бул идея күлкү келтирээрлик акылга сыйбас, орусча айтканда “абсурд” ассоциацияларды чакыруусу менен кубаттуу күчкө ээ, багытталган тарабына абдан курч сокку боло алат.

Башы жок бадыранды (“б” тыбыштары сөз башында келип, образдуулук күчтүү берилген). Кадрлар бөлүмүнө, профкомго председатель кылып ташкабакаты, ашкабакаты (образдар улам күчөнүп градацияланып барат), коонду, жалаң туугандарын өз карамагына алып, кызматка орноштуруп алат. Бул тамсил-пародия өз адепки башаты болгон М.Борбугуловдун тамсилине тете, ал түгүл артык жазылган. М.Борбугуловдун тамсилдеринде жогоруда айтылгандай тематикалык кайталоолор кездешет, ырдык, лиризмдик маанайга караганда карандай кара сөздүүлүк ашыкча кезигээрине бизди ынандырат. М.Борбугуловдун тамсилдик чеберчилигине кыргыз окумуштуулары Р.Кыдырбаева, К.Асаналиевдер “Кыргыз адабиятынын терминдер сөздүгү” эмгегинде “М.Борбугулов тамсил жанрынын артынан түшүп, бир кыйла системалуу түрдө иштесе да анын тамсилдерине поэзиялык ырдык сапат жетишпей жатканы сезилбей койбойт” деген пикирине кошулбай коюуга болбойт.

20-30-жж. Алгач телчиге баштаган партиячыл, тапчыл кыргыз жазма адабияты, анын ичинен өзгөчө поэзиясы өз “рыцарларын” тарбиялап, таптап чыгаары айкын. А.Токомбаев баштаган ал рыцарь акындар (Т.Үмөталиев, Н.Байтемиров, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж.Бөкөмбаев, С.Карачев ж.б. көптөгөн) мезгилдин талабына жараша көркөм чыгармачылыкты түздөн түз саясат менен чаташтырып, саясий үгүтчүл калемгерлерге айланып калышкан экен.

Шакабачыл, шайыр пародист С.Жигитов пародияда ошол чыгармачылыкты адегенде саясат менен чаташтырып жүргөн пропагандист акындар Т.Үмөталиев, Н.Байтемировдордун портретин дарбыз мисалында безилдетет. Алсак, Н.Байтемировго:

“Эгер мен дарбыз болсом” (1986-ж.)
“Эгер мен дарбыз болсом,
Тапчыл өрт болот элем.
Тап душман турпагында,
Чыкпай да коет элем.
Бышпай да коет элем”.

Пародист акын Н.Байтемировдун тутунган позициясын, тайманбас курчтугун, майышпас эркин өз күчүндө чагылдырса, анын акындык почеркине таан-

дык дагы бир тема – сүйүү темасынан да кыя өтпөптүр. Алсак:

“Эгер мен дарбыз болсом,
Набаттай мөл болмокмун.
Жер, суунун сүтүн эмбей,
Сүйүүгө тел болмокмун”.

Дарбыз сүт эмбейт да. Бирок, аналогиялык анти-симметриялуу окшоштук окурман тарабынан кады-ресе кабыл алынып, поэтикалык чындыкка айланып калган. Сүт эмбей сүйүүдөн гана азык алуучу – бул дарбыз эмес акын Н.Байтемировдун акындык ташкындуу стихиясы.

Т.Үмөталиевге “Дарбыз жеп жыргап келем” (1986) деген темадагы арноо азилин багыштайт. Текст биографиялык сюжетти камтыйт. Пародиянын каарманы жаш Темиркул дарбызы мол байга малай жүрөт. А түгүл дарбыздын жарылганын жебей балакатка жетет. Ооруп жатып “дарбыз жесем дарман кирмек” деп кыялга чөмүлөт. Кийин большевик кыялына жеткирет. Большевиктин образы симметриялуу окшоштукка (аналогияга) өткөндө дарбыздын образы менен чагылдырылган. Совет бийлиги орноп кембагалдар азаттыкта, теңдикте жашап жатышын аллюзиянын (намектун) жардамында:

Партияга ыр арнап урмат менен,
Бактыбыздын бийигин ырдап келем.
Телегейим тептегиз, дүйнөм түгөл,
Жайын-кышын дарбыз жеп жыргап келем”, - деп

Т.Үмөталиевдин партиячыл ырларына жыйынтык сөз берип коюптур.

Улам арылаган сайын күлкүлүү саптар улам чыңалууга өтүп, күлкүнүн күчү да чыйралып түрдүү ассоциациялар жаралып көңүлүн да, акылың да сергип, шаттыкка бөлөнүп отурат. Т.Кожомбердиевге арналган пародияда; адамзат тирлигинин өзөгү болгон отко “жан берип” ичкериден жалын бүркүп, ой-сезиминди козголоп, жылуу мээримге бөлөп, аны бүтүндөй чыгармачылыгынын өзөгү кылып ырга айланткан акын Т.Кожомбердиевдин “Тамак ичүү” ырынан эки сап цитата алып, “Жайлоодогу кызыл дарбыз” (1976) деген темада пародиялаган. Буга чейинки пародиялар интерпретациялоо жолу менен иштелген болсо, бул пародия цитата алуу жолу менен ишке ашат. Т.Кожомбердиев “Тамак ичүү” ырында жайлоо турмушунун тамактанып жаткан бир учурдун накта кыймылга толгон сүрөтүн көз алдына тартып берген болсо, юморист-пародист С.Жигитов тарабынан ар бир көркөм деталь дарбызга өткөрүлүп, дарбыздар жалындуу отко паралель салыштыруусу биз, окурман тарабынан жыты искелип, даамы келип, табитинди там-

шантып жиберсе, бир чети ушундай жандуу кыймылга толгон кооз салыштыруулар эркинди бийлеп кетип моокумун кангыча кумарланып көз тигесиң, чыныгы эстетикалык ырахатка тунасың. Салыштыруулар менен “табит тамшанткан” саптарга көз тигип баксак: «От жанат коломотодо алоолонуп, Казандын түбү барат кароолонуп. Жалындар – жандуу дарбыз тилимдери, өрөпкүйт өйдө карай тоголонуп». Бул бир куплетте сезүү образдары күчтүү берилген. Жарылган дарбыз күйөт алоо болуп – дарбыздын ички кызылы «мякоть» - алоолонуп күйгөн отко салыштырылат. Кызыл «өрт» чоң табакка кызыл жагоо болуп тагылып калды. «Дарбызды керттип-керттип туураганда, Кертимдер жатып калат булоолонуп». Пародисттин булоолонгон тамакка дарбыз кертимдерин контраст коюп салыштыруусу элес, сезүү образдарды жандандырган. С.Жигитовдун ар бир дарбызынын образдуу портрети дал ушундай поэтикалык эргүү менен ырахатка туш кылат. Ар бир салыштырууларында олуттуу негиз болуп, бийик интеллектуалдык деңгээлден туруп жазылган. С.Жигитовдун бир гана пародиялары эмес, анын «кайсы ырын албайлы, алардан жогорку интеллекттин илеби уруп, акылдын эстетикасы кашкайып турат»[9]. Көркөм табитинди курчутуп, поэтикалык туюмунду ойготууга, кыял-чабыттарыңды түрдүүчө “жүрүш жасатып” кумар ышкынды жалбырттатып жандырууга туш кылат. Көз алдыңдан жандуу картинадай чубайт. Улуу сүрөтчү Леонардо да Винчи: “Сүрөт бул көз менен көрүп турган поэзия, ал эми поэзия уга турган сүрөт”, деген экен. С.Жигитовдун бүтүндөй поэзиясы уга турган сүрөткө айланып, асылдыгына, наздыгына, көркөмдүгүнө, даанышмандык ойлорго канык экенине, оригиналдуулукка жетип, классикалык чыгармалардын катарынан орун алаарына окурманын ынандырып келет.

Адабияттар

1. Кадочникова И.С. Жанр пародии и его функциональная трансформация в творчестве Ю. Левитанского // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. — 2010. — N 2 (76). — С. 162-171.
- 2 //Кыргыз Туусу 2011-ж. 29-март, 15-бет.
- 3 Эралиев С. Шуулдаба, теректер, теректерим...//Кыргыз Руху №7(687) 6.02.2007. 7-бет.
- 4 Жусупов К. Акыл дарыгери. //Кыргызстан маданияты 2011, 17-март.
- 5 Аскарлов Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө «Кыргызстан», Ф.: 1967-ж. 31-бет.
- 6 Лушникова Г.И. Специфика лингвистических средств литературной пародии //Вестник Челябинского ун-в. 2009. №39 (177) стр.104
- 7 Аталган эмгек 104-бет.
- 8// Тил, адабият, искусство маселелери. №1, (12) 2011. 200-бет.
- 9 Нурушев Э. «Сөздүн генийи» // Кыргыз Руху 18-март, 2011.

Асанова Н.Т., КР УИА,
Тил жана адабият институту

КЫРГЫЗ САТИРАСЫ ТУУРАЛУУ

Бул макалада кыргыз элинин фольклордон башат алган элдик сатиранын өсүп-өнүгүп отуруруп биздин күнгө жеткенге чейинки урунттуу учурлары каралат.

Кыргыз адабиятындагы сатира жанры тууралуу сөз кылаганда, анын алгачкы башаты синкреттүү мүнөздө өнүгүп, бутактанган элдик ооз эки чыгармачылыкка барып такалат.

Ошол синкреттик маанай күтүнгөн оозеки чыгармачылык - элибизди кылымдан кылымга ашырып, улут катары биздин күнгө жеткирди. Фольклордун салаалары эпос, уламыш, макал, лакап, жаңылмач, табышмак ж.б. бары аткарылып, өз угуучуларын тапкан сайын таасири артып, жамаатты ынтымакка, биримдикке үндөп, улуу-кичүүгө жасалчу түрдүү мамилелерди өздөштүрүүгө тарбиялап келген.

Көпчүлүктүн арасынан чыккан алсыздын ырысына кол созгон, күчү жетсе тартып алчу, бирөөнүн жакшылыгына көз артчу карөзгөй, наадандарга да фольклордун “фондусунда” өз чаралары көрүлгөн. Алсак, элдик тамсилдер, макал-лакап, легендарлык айтымдар, учкул сөз, айтыштар (чечен айтыш, акындар айтышы) ж.б. Мындай чыгармалар учурдун талабы, ыңгай-шартына ылайык тийиштүү адам, же адамдар тобун тамашалай, чымчылай өтүп, такмазага алып, ачык да, кыйыр да түрүндө өзөктү шыркыратып куйкалап өтчү куйкум сөздөр менен эл алдында тарбиялап алышкан. Эгер идирек-дарамети болгон болсо ал адам таалимге келген.

Сөз кудуретин мыкты билген эл адамдардагы терс көрүнүштөрдү ашкерелеп, сындап, чымчып өтүп катуу барып кайра жайкап кетмей иш аракеттери менен катар тамаша өнөрүн (юморду) чер жазышуу, көңүл ачуу максатында бийик мерчемге жеткире өздөштүрүшкөн. Маселен, Европа элдеринде салтанаттуу учурлары ар түрдүү карнавалдык типтеги шааншөкөттөр менен белгиленип, атайы маскаларды, костюмдарды кийген маскарапоздор элдин көңүлүн алышса, кыргыз элинин күлкү маданияты көркөм сөзгө негизделген. Тамашалуу, күлкүлүү баяндар дайыма адам рухун көкөлөтүп турган оптимисттик маанай, жайдары көңүл, жаркын үмүт жаратаары талашсыз.

Адепки сөз учугу болгон фольклорго кайтсак; кыргыз сатирасын алгачкылардан болуп талдоого алган Х.Бапаев элдик сатиранын тамырлары тереңде экенин айтып келип, алардын башында элдин кыялдануусунан жаралган образдар Апенди, Алдар Көсөө, Кожо Насреддиндер тураарын жана алардын ойлоп тапкычтыгын баса белгилеп, “...булар күлкүлөрү менен бир жагынан эзүүчү таптын өкүлдөрүнүн карөзгөйлүгүн, зордук-зомулугун, акылсыздыгын мыскылдап келишсе, экинчиден, карапайым мээнеткечтердин акылмандыгын даңазалашкан” [1.9-бет], деген оюн айткан. Бул пикирге адабиятчы Б.Баймырзаев да кошулат. (Вестник КНУ 1995. Элдик сатиранын жаралыш жагдайына карата. 41-44 -б.).

Бул изилдөөчүлөр элдик сатиранын урунттуу учурларын терең изилдөөгө алышат. (“Манас” эпосунан сатирага жатчу үзүндүлөрдү алгач казак улуу окумуш-

туусу М.Ауэзов белгилеп, Б.Баймырзаев ал ойду андан ары тереңдетет).

Айтылуу Апенди, Алдар Көсөө, Кожо Насреддин, Жээренче, булар айбанчылыкты аелуу сөздөрү менен азилдеп, доордун жоорун күйүттүү сөздөр менен куйкасын күйдүрө ашкерелеп элдин мүдөөсүн колдоп, коргоп келген деген ишеним реалдуулукка жол алып, мезгилдин өтүшү менен “кудай тилекти берди” болуп, Куйручук, Айдыраалы, Жоошбай, Бекназар, Карачунак, Шаршен сыяктуу элдик куудулдардын жаралышын шарттады. Эл шайырлары салт болуп келаткан вазийпаны кемелине келтире өтөштү. “Куудул сөз устаттарынын чыгармачылык туруш-турпаттарын негизинен юмор, ирония түзөт” [2.69-бет]. Демек, аталган эл шайырлары көркөм сөздүн ушул жанрларын ар тараптан өнүктүрүшкөн.

Күлкү маданиятын тереңден изилдеп, омоктуу ойлорун айтып келаткан дагы бир агабыз Бөкөй Конокбаев “Куудулдук өнөрдүн эволюциясы” аттуу макаласын көчмөн кыргыз элинин жазуу-сызуу жарала элек мезгилдеги күлкү өнөрүнө, күлкү маданиятына арнаган. Анда, кыймыл-аракет аркылуу күлкү жаратуучу таз сүзүшүү, куурчак күрөш сыяктуу оюндарын айтып келип, күлкү маданиятынын өзөгүн түзүп турган куудулдук өнөрдүн табиятын ачууга умтулган. Куудул сөзүнүн этимологиясын эки вариантта карап, мындай ойго бизди ынандырат: “Куудул” деген сөздүн чыгышын ал өнөрдү алып жүргөн өнөрпоздордун кылык-жоруктары менен байланыштырып карасак болот. Анткени куудулдук өнөр XIX кылымда өнүккөн да, ал учурдагы куудулдардын дээрлик баарынын (Жоошбайды кошпогондо) абалы окшош болгон. “Куудулдун көпчүлүгү кедей-кембагалдын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту материалдык, моралдык теңсиздикти, өз баштарынан өткөргөндүктөнбү же табигый сезимталдыгы, байкагычтыгы, кыраакылыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, зордукчулуктун жана анын айрымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл аракетинде ашкерелөө традициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгында орун алат”. [Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кыргыз эл ырчылары. 5-том.-Бишкек, 2002, 708-б]. “Чечмелеп айтканда “куудулдун” мааниси кенен. Куудул адам сөзмөр да, тайманбас өткүр да, дароо курч ситуацияларды түзө койгон ойчул да, керек учурда бүткөн боюн, бет түзүлүшүн түрлөнтө билген, мимикага бай, аткаруу чеберчилиги артык өнөрпоз да болушу керек.” (Ошондо. 702-б). Мына ушундай оор турмушта жашагандан улам, адегенде, дене түзүлүшү да бузулуп, (же жай өсүп) далысы эле чыгып эл ичинде “куу далы” аталып, кийин тилдик өзгөчөлүккө ылайык (үндөштүк мыйзамы) “куудул” болуп калган. Алар кара курсактын айынан түрдүү

амалга салып азык таап, колуна келсе таламдаштарын да тойгуза алган. “Демек, куудулдук менен алектенген өнөрпоздор психологиялык жактан алып караганда – куу, ал эми физиологиялык жактан караганда чыгып турган далысы көзгө дароо урунгандан, эл арасында “куу далы” деп аталган” [3.]. Куудулдук өнөрдө чечендик, тапкычтык, сындап, калыс баа бере кетүүчүлүк, ошону менен бирге кыймыл аракет т.а. артисттик чеберчилик, үндүн түрдүү доошко, а түгүл музыкалуулукка жете чыгышы сыяктуу бүгүнкү күндө ар бири өз алдынча илим катары изилденүүчү өнөр түрлөрү айкалышкан. Бир канча функцияны бир эле адам аткаруусу – бул бийик искусствого жатат. Куудулдук өнөр көчмөн кыргыз элинин күлкү маданиятынын туу чокусу болгон.

Ар кандай доордун мүнөзүнө, аң-сезим, муктаждыгына жараша күлкүсү болот. Маселен, феодалдык доордун күлкүсү социалисттик доордо күйүт катары кабылданса, социалисттик доордун күлкүлүү көрүнүшү феодалдык коомдо күйүттүү ж.б.у.с. Мезгилдин талабына ылайык адам аң-сезими, дүйнө таанымы да өзгөрөөрү айкын. Жалпы жонунан алганда оозеки түрдө өнүгүп келген кыргыздын күлкү маданияты таптык (байлар жана кедейлер) мамилелердин ортосунда жаралып, абийир, ак ниет, калыстыкка чакырган көркөм сөздүн күч кубатын санжыргалуу элескөркө бөлөп, терс сапат, көрүнүштөрдү ашкерелеп шылдыңга алган, социалдык мүнөз күтүнгөн улуу маданият болгон.

Ал эми кол жазма адабияттын дооруна көз жүгүртө турган болсок, К.Мамбеталиевдин “Сатира и юмор в кыргызской литературе” аттуу монографиясында Калыгул олуядан берки бүгүнкү күнгө чейинки жазгыч акындардын эмгегиндеги сатираны талдоого алган. Калыгулдун көркөм дүйнөсүндөгү жаңы табылгалары менен, бийик идеялык-эстетикалык, накта профессионалдык сапатта жазылган сатиралык поэмага кайрылсак: Калыгул өзүнүн даанышман ойлорун, калыс сөзүн айтып жашап өткөн адам болгон. Ормон хандын бийликке отурушуна да себепкер, бугу бийи Боромбайдын Ормонхан менен урушун да токтотууга көп умтулуп, натыйжа чыкпаган соң өзүнө абдан нааразы болгон. Балким чыгарма да кандайдыр бир деңгээлде касташ эки тарап башчыларына таасир тийгизип калабы деп, төмөндөгүдөй эң сонун көркөм табылга жаратып, жаратылышты жандандырып адамдарга өткөрүп, калыстыкты эңсеген. Чыгармада эки бак, сөксөөл жана карагай, экөө жанаша өсөт. Бир күнү уруша кетип, душманга айланышат. Ортодо өскөн табылгы жараштыра албай,

“Уялгандан табылгы,
Кызыл болгон.
Кызаргандан карагай,
Узун болгон” [4. 17-б]. деп аяктайт.

Карагай – бугу уруусу, сөксөөл – сарбагыш уруусу. Эки дөө урушса, ортодо кара чымын кырылат деп, бөөдө калың элдин каны төгүлөт.

Кыргыз элинин ичара-ынтымагын ыдыратып, ырайымсыз сурак жүргүзүп, эки урууну биринин канын бирине забын болтургандан башка уруу башчылары (Боромбай менен Ормонхан эле эмес) кыргызга кайсы жакшылыкты кылды эле. “Уялбагандан өзүн уял” деп, Калыгул олуя табылгыдай жаныптыр. Учурунда таасир эте албаса да, келечек муундарга сабак – тарбиясы ак кагазда калды. Мындай учурлар тарых

барактарында арбын эле кездешет. Маселен Грек кулу Эзоп да бийликке каршы ойлорун дайыма тамсилде-тип, тескерисинче (же каймана) туюндуруп турган болсо, немец гениалдуу окумуштуусу, философ И.Гете: «Заманында ачык айта албагандарын өгмө мааниде символикалык, аллегориялык, фантастикалык формаларга салып туюнтуу амал - айлаларын издеген» [5. 242-б]. Мындай даанышман кемеңгер адамдар куйкум даамдуу курч тилдери менен каршылык айтып гана калбастан, сөз күчүн колдоно билип, угуучуларын ынандырып көздөгөн максатын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн алышкан. Ушул жерден Циолковскийдин “Сөз менен өлтүрсө болот, сөз менен куткараса болот, сөз менен артыңдан ээрчитип кетсе болот” деген сөзү эске келет.

Кандай гана маселе, кырдаал-шарт, процесс болбосун, ал белгилүү бир эреже, шарт-талаптардан, чектен чыгып кетсе, ошол жерде карама-каршылык жаралаары айкын. Адабиятта ошол карама-каршылык сатиранын тили менен чагылдырылат. Сатира адабияттын гана маселелерин тескеп калбастан, саясий, маданий, экономикалык, кыскасы бүтүндөй коомдук турмушка кийлигишип, тескөөгө акылуу да, милдеттүү да. Антпесе ал сатира болуудан калат. Сатира сатирикти укуругу узун өкмөткө да, заалими күч хан, бекке да чындыкты айттырып, кара башын тобокелге сайыдырып, айтпай коюуга болтурбай ичинен дем-күч болуп дүрмөттөп турат. Мындай абалда А.С.Пушкиндин сөзү менен айтканда: “Бийликке күлүп туруп чындыкты айтуу” (Сказать истину царям с улыбкой) зарыл. Бул тууралуу жазуучу, илимпоз Б.Усубалиевдин эң таамай, эң адилет берилген баасы колдоого арзыйт. Анда: «Сатирик да күлдүрөйүн дебейт, күйгүзүп куйкалайын дебейт, ал болгону көкүрөктөгү күйүтүн, өзөктөгү өртүн чыгаргысы келет, жок, булар сатириктин эркине баш ийбей эле өзүнөн өзү чыгып кетет. Биз ушундай ойлойбуз, сатирикке ушундай милдет таккыбыз келет. Демек, сатириктин күлкүсү – бул ый, күйүт жана өрт. Ушундай болгондо гана ал ымыркайдын күлкүсүндөй тунук жана табигый болот» [6.]. дейт. “Айлан кеткенде күлөсүң” деп коюптур кыргыз эли. Дал ушундай эле түшүнүк орус элинде “и смех и грех” деп берилет эмеспи.

Чакан макалабызга жазгыч акындардын, төкмө акындардын чыгармачылыгындагы жалпы кыргыз сатирасына өрнөк болгон орчундуу учурларды камтый кетсек. Маселен: Молдо Кылычтын “Бүркүттүн тою” поэмасы тууралуу улуу даанышман М.Ауэзов: Кайсы гана адабият болбосун сыймыктанат, анда коомдун бүтүндөй саясий - социалдык, социалдык - экономикалык жиктелүүсүн кеңири мазмунда камтылган полупародия” деген оюн берет. Мындай калыс, өтө таамай айтылган пикирден кийин комментарийлеп, майдалоонун деле кереги жок. Тамсил жанрына эң алгачкы негиз салуучу Тоголок Молдонун “Кем Чонтой” поэмасын залкар адабиятчы К.Асаналиев: “Кем Чонтой” поэмасы бай манаптардын көндөйлүгүн мыскылдаган күчтүү сатира” деген.

Ар бир атуул мезгил кулу демекчи, эл акындары Токтогул Сатылганов, Барпы, Жеңижоктор Улуу Октябрь революциясына чейин жергиликтүү бай-манаптардын адилетсиз бийлигин ашкерелеп ырдап келишсе, совет бийлиги орногон алгачкы жылдары совет бийлигин орнотууга тилектеш жарчылык милдетти өтөп, кулакка тартуу сыяктуу маселелерди жүзөгө ашырышкан. Бул акындар улуттук сатиранын аудиториясына айланган айтыш өнөрү менен таланттары ташкындап, жылдыздары көктө жанды. Айтыш

өнөрүнө эки акындын ортосунда түбөлүктүү темалар (адам, аалам, өмүр-өлүм, сүйүү, келечек ж.б.) менен бирдикте күнүмдүк турмуш тууралуу ойлор оргуп, эки акындын сөз тапкычтыгы, ойду улам тереңдетип өркүндөтүү чеберчилиги, ички туюмунун зиректиги, баары жумурай журт алдында таразаланган. Эки акын бир түрдүү акыл калчап гана айтыша бербестен, бири-бирин тили заар сатиранын мыйзамдарына салып, бирде жайдары маанай, жеңил күлкү тартуулаган юмордун тилине салып табышмактатып, кезектешип “жем” таштап күч сынашкан.

Социалисттик доордо “Кудайдын кудурети жетпеген жерге сатиранын күчү жетет” деп, ошол учурдагы саясий маанай күтүнгөн алдыңкы катарда жүргөн сатирага тамашалай баа берүү коомчулукта кеңири таралган. Кудайдын кудуретинен да сатиранын кудуретин күчтүү кылып шарттуу, салыштырмалуу түрдө айтылууга сатира акылуу. Себеби, кай жерде, кандай гана процесс болбосун ал дайым кудум жан кечти жоокерче кармашууга өтөт. Тагыраак айтканда сатираны куралданып сатирик чабуулга аттанат. Алдыңкы прогресске катышып, түз жолго үндөөгө, өзгөртүүгө милдеттүү. Жеке керт башынын коопсуздугуна кайыл болуш үчүн өтө чоң эрдик, батылдык керек. “Ала Тоону сүйүш үчүн, Ала Тоодой жүрөк керек” (М.Алыбаев) демекчи, сатириктин жүрөгү тоодой болушу керек. Француз классиги Гюстав Флобер: «Тамаша – дүйнөдөгү өтө каардуу жана өтө кубаттуу күч, анын кайталангыстыгы – аны жоопко тарта турган дүйнөдө

бир да сот жок экенинде» [7.117-бет.] - деп, бул жанрдын кадыресе көрүнгөнү менен ааламды ала салдыраар күчкө ээ экенине ынандырган. Антикалык доордо эле сатираны адабий түрлөрдүн эң коркунучтуусу деп эсептеп, башчылар дайым коркуп турушкан экен. Маселен: философ, риториктер турмушту түшүндүрүп, айтып өтүшкөн болсо, сатириктердин жараткандары турмушту чагылдыруу “көргөзүү” менен алда канча таасирдүү болгон. Аристотель аны коомдун аң – сезимин тазалоочу деп баалап, “катарсис” “тазартуучу” терминди ыйгарган. Себеби, сатира адам баласын абийир сотуна тартып, жан дүйнөсүн ыпыластык, арамдыктан “тазартып”, адал жолго үндөйт. С.Щедриндин сөзү менен айтканда: “Сатиранын максаты – адамга анын адам экенин эскертүү”.

Адабияттар

1. Бапаев Х. Кыргыз сатирасынын айрым маселелери, -Ф.: Кыргызстан. 1981.9-б.
2. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөзү –Б.: “Бийиктик” 2004, 69- бет.
3. Конокбаев Б. Куудулдук өнөрдүн эволюциясы. Б., 2011.
4. Мамбеталиев К. Сатира и юмор в кыргызской литературе, -Б.: Алтын принт, 2011.17-б.
5. Даутов К. Мезгил сыны жана Мен: Тандалмалар. –Б.: Бийиктик, 2004. 242-б.
6. Усубалиев Б. // Кыргыз туусу, 12.08.2011-ж.
7. Мамбеталиев К. Сатира и юмор в кыргызской литературе, -Б.: Алтын принт, 2011.117-б.

*А. Дүйшембиева,
КР УИА,*

*Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту*

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН “КЫЯМАТ” РОМАНЫ АМЕРИКА СЫНЫНДА

Дүйнөнүн бардык элдери сыяктуу эле Америка Кошмо Штатында Ч. Айтматовдун чыгармалары зор кызыгуу менен кабыл алынып, адабиятчылар, сынчылар тарабынан талкууланып, изилдөөлөр жүргүзүлөт. Жазуучунун дээрлик бардык чыгармалары боюнча Америка сынында ар кандай макалалар, изилдөөлөр жазылган.

Америкалык окумуштуулар Ч.Айтматовдун “Кыямат” романы боюнча да бир катар кызыктуу пикирлер айтышкан. Мисалы: Кэрл Ж. Эйвинс “Кайра куруунун кыйрашы Айтматовдун “Кыяматында” аттуу макаласын¹ Советтер Союзунда басма сөз каражаттарын чектөөнүн басандашы советтик коомдун илдеттерин ачыкка чыгарган эмгектердин жаралышын шарттагандыгын айтуу менен баштайт. Горбачевдун ачык айтуу саясатынын артыкчылыгы – системанын чабалдыктарын аныктоо менен аны күчтөнтүү болгон дейт Кэрл Эйвинс. Эгер социалисттик реализмдин максаты – окурманды “тарыхый таңга” (тырмакчага алган - А.Д.) шыктандыруу болсо, жаңы чыгармалар Совет коомчулугун келечекке карай алып барчу белгиленген ачык жолдору болбогон акыркы күндүн көздү уялткан жары-

гында чагылдырышты. Окумуштуу Сталинизм илдетинин да эле болсо жоюла элек экендигин чагылдырган Теңиз Абуладзенин 1986-жылы алгач ирет көрсөтүлгөн “Покаяние”, Ролан Быковдун “Чучело” (1984) жана Вадим Абдрашитовдун кайрадан баштоо кыйынчылыктарын чагылдырган “Плюмбум” (1986) аттуу кинотасмаларына да токтолот. Ал эми адабий чыгармалардан окумуштуу советтик коомдун тамыры тереңде болгон аморалдыгын курч сынга алгандыгы менен белгилүү болгон деп Валентин Распутидин “Пожар” (1985), Виктор Астафьевдин “Печальный детектив” (1986) жана Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” аттуу чыгармаларын атайт. Чыңгыз Айтматов советтик системаны жөн жерден гана сынга алган жок, анын “Кылым карытар бир күн” романы “Совет өлкөсүн (жана Американы) бул жана башка планетаны көзөмөлдөөгө бул жерде өтүп жаткан жашоого кам көрүүгө караганда көбүрөөк кызыкдар”² экендигин чагылдырган. Ал эми жазуучунун “Кыямат” романы бул романга чейинки романдардан озуп, учурдагы кыйынчылыктардан куткара албаган советтик идеологиянын кыйроосун ачыгыраак чагылдырат деген пикирде.

Окумуштуунун баамында романдын негизинде индивидуалдык жана системалык өзгөрүүнүн бири-бири менен болгон байланышы жатат, ошондой эле чыгарма кайра куруу саясаты кантип жана ким тарабынан жүргүзүлүүдө? Инновациялар өйдө жактан келип чыгып жатабы, же ылдый жактанбы? деген суроолорду коёт. “Кайра куруунун лимитинин кендиги”³, б.а. кайсы сфераларда реформалардын болуусу абзел? деген суроого Айтматов чыгармасы менен өлкөнүн экономикасында жана адамдардын жандүйнөсүндө деп жооп берген дейт окумуштуу.

Кэрол Эйвинс полемикалык жолдор менен жандүйнөдөгү жана коомдогу трансформацияларды чагылдырып 1920-жылдан бери жарыяланган чыгармаларга обзор берет. Алар: Евгений Жемятиндин “Моё” (1920-1921), Михаил Булгаковдун “Соба́чье сердце” (1925) жана Андрей Платоновдун “Котлован” (1929) чыгармасы. Окумуштуунун пикиринде, жогорудагыдай чыгармалар жана публицистикалар “инсандын ой-жүгүртүүсүн реформалоого пост-революциялык кызыгуунун жаңырыктарына жыш толгон”⁴. Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” романы ушул эле теманы чагылдырган алгачкы чыгармалардагыдай реформа тууралуу эмес, реформаторлор тууралуу жазылды. Негизги каармандар - өзгөчө теолог жана журналист Авдий Каллистратов жана кыргыз чабаны Бостон Үркүнчиев – экөө тең принципиалдуу жана институттун кара мүртөздүгү менен элдешпеген өзгөчө инсандар. Бостон катышкан сюжеттик линия негизинен экономикалык реформаны камтыса, Авдийдин линиясы түздөн-түз руханий жаңыланууну камтыйт. Бирок Айтматов жогорудагы 2 каармандын башынан өткөндөрүн сүрөттөө аркылуу өзгөрүүнүн ушул 2 түрүнүн бири-биринен айырлбастыгын көрсөтөт. Эки түшүнүктүн “айырлыгы экендиги жаңылык деле эмес. Кызыгы, - дейт Кэрол Эйвинс, - жана мен изилдейин деп жатканым – эмне үчүн эки адамдын тең инициативасы ийгиликтүү аяктаган жок”⁵.

Кэрол Эйвинс, Айтматовдун чыгармасында Иса Пайгамбар менен Пилаттын узун маегин чыгармада колдонуусу Булгаковдун “Мастер жана Маргарита” чыгармасын тууроо болуп калган деп эсептейт.

Чиркөөнүн жардыланышын чагылдырууда Чыңгыз Айтматовдун позициясы өтө курч жана бекем. Авдийдин чиркөөнүн кызматкери – координатор менен болгон диалогу тууралуу айтып жатып, Кэрол Эйвинс координаторду Достоевскийдин “Инквизитору” менен үндөшүп турганын айтат.

Авдийдин семинариядан кетип журналистикага кирип кеткени таң калтырбайт. “Азыркы күндүн каалагандай үгүт жүргүзүүчүсү медиада бир таянычы болуусу керек (жана америкалык сыйлабас окурман Айтматовдун юморсуз жана кээде олдоксон стили үчүн Авдийди өзүнүн Евангелие сааты менен элестетиши мүмкүн)”⁶.

“Кыяматтын” көп окулгандыгы жана Авдийдин идеяларына көптөгөн комментаторлордун көңүлүнүн каалышы – анын руханий жол көрсөткүч катары болбосо дагы, руханий карлыгач катары потенциалдуу ийгилигинин сырткы көрсөткүчү. Ал образдын ушундай кабыл алынышы - Айтматовдун максаты болгон,” – дейт Кэрол Эйвинс⁷. Авдийдин образы тууралуу сөз кылып жатып, Кэрол Эйвинс анын (Авдийдин) өтөмифологизацияланышынандырарлык болбой калганын дагы белгилейт.

Айтматовдун вариантында Понтий Пилат Иса пайгамбардын сөзүнө көбүрөөк кулак төшөйт, ал эми

күнөөкөрлөр Авдийдин сөзүн этибарга алышпайт. “Руханий ренессанс алар үчүн эмес...” – дейт Кэрол Эйвинс⁸.

Социалисттик утопия – Советтер Союзунун берген, бирок аткара албай калган сөзү эле. Чыгарма өлкөнүн туура эмес багытта жүрүп баратканын көрсөтүү деп эсептейт Кэрол Эйвинс. Романда көңүлгө алынбаган идеяларга көңүл буруу жана эски “мифтерди” (тырмакчага алган – А.Д.) кайрадан карап чыгуу аркылуу гана токтотула турган **дегенерациялык** абалдагы коомчулук көрсөтүлгөн.

Бостондун образы тууралуу айтып жатып, окумуштуу Айтматовдун Бостондун образына болгон мамилеси мындай саясаттын табигый тамырлары бар экендигин көрсөтүү аркылуу Горбачевдун децентралидаштыруу аракетин закондоштуруу эффектинде ээ деген пикирин айтат.

Джеймс Б. Вудвард “Чыңгыз Айтматовдун экинчи романы” аттуу макаласында⁹ болсо, Айтматовдун “Кыяматынын” коомчулукта чоң резонанс туудуруусунун себептерине токтолот. Окумуштуунун баамында алар:

1. “Кыяматта” козголгон проблемалардын биринин болуп көрбөгөндөй олуттуу болуусу (Советтер Союзундагы банги маселеси);

2. Орус христианына романдын эң негизги ролун берүүсү (Джеймс Б. Вудвард Айтматовдун негизги каармандын ролун алгачкы жолу оруска бергендигин белгилейт).

3. Христос менен Пилаттын бетме-бет көрүшүүсүнүн жаңы вариантынын чыгармада орун алышы;

4. Айтматовдун романда Сталинисттик доордун аша чапкандыктары жана алардан калган мурас сыяктуу көнүмүш темалар менен катар, “кайра куруу, айлана-чөйрөгө камкордук, учурдагы моралдык талаш-тартыштар” сыяктуу көптөгөн учурдун орчундуу маселелерин камтый алгандыгы тууралуу Джеймс Б. Вудвард Катерина Кларктын бул роман тууралуу “Закондун өзгөрмөлүүлүгү: социалисттик реализм жана Чыңгыз Айтматовдун “Кылым карытар бир күнү” аттуу макаласында¹⁰ айткан пикирлерди кубаттайт.

Окумуштуу Совет адабиятындагы оң каарман маселесине токтолуп, “Кылым карытар бир күн” романдагы Эдигей Жангелдиндин образындагыдай эле Бостондун образында да Советтик оң каармандын бардык атрибуттары бар экендигин белгилейт.

Макалада сынчы чыгарманын өзгөчөлүгүн ачып берүүдө 3 сюжеттик линиядан куралган романга саясий коомдук пикирди чагылдырган эмгек катары жана эмгеги катары да талдоо жүргүзөт. Макала 5 главадан турат:

1-главада макаланы жазуу максаттары белгиленет.

2-главада романдын кыскача мазмуну берилген. Авдийдин Кудай тууралуу ойлору Достоевскийдин индивидуалдык жоопкерчилик жана абийирдин күчү тууралуу идеялардын таасирин жокко чыгарат деп эсептейт окумуштуу. Чыңгыз Айтматовдун өзүнүн чыгармачылыгы жана кызыкчылыктары тууралуу берген интервьюларында, жазган макалаларында¹¹ Достоевскийди абдан аз эскерүүсү Джеймс Б. Вудварддын эмнегедир көңүлүн бурат. Романдын 2-главасынын башталышындагы эпизод Айтматовдун концепциясына Достоевскийдин таасиринин күбөсү дейт окумуштуу¹². Авдий менен Гришандын тартышуусу Достоевскийдин “Инквизиторунун” айкын пародиясы болуп калган, ал эми 2-главанын 2-бөлүмүндө Бул-

гаковдун “көлөкөсү” (тырмакчага алган – А.Д.) бар деп эсептейт Джеймс Б. Вудвард.

Макаланын 3-главасы “Кыямат” романынын Айтматовдун башка романдары менен болгон окшоштуктары, “Алтоо жана жетинчи” уламышын анализдөөгө, фольклордун Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында алган ордун аныктоого арналат.

Айтматовдун чыгармачылыгы менен тааныш болгон окурман роман менен автордун башка чыгармаларынын ортосунда көп окшоштуктарды таба алат деп эсептейт Джеймс Б. Вудвард: мисалы, романдын үч сюжеттик линиясында тең орун алган жана негизинен табият менен партиянын ар кандай өкүлдөрү аркылуу сүрөттөлгөн Жакшы менен Жамандын конфликтисинин чагылдырылышы. Бул туурасында Джеймс Б. Вудвард С.Пейтондун ушундай моралдык конфликттердин Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында орун алуусу кыргыз оозеки чыгармачылыгынын таасиринен улам келип чыккандыгы тууралуу пикирине кошулат¹³. Кандаловдун сайгактарды атуусу жана партиянын чакырыгы символикалуу түрдө “Гүлсарыдагы” колхоздун башкармасы Алдановдун атты бычуусу; “Ак кемедеги” Орозкулдун маралды атуусу менен окшошуп турат, ал эми Базарбайдын бөлтүрүктөрдү урдоосу – Айтматовдун Сталинисттик системаны уяткарган жашоо, азаттык жана инстинктивдүү жакшыга болгон жек көрүүнү символикалык күнөөлөөнүн өнүгүүсү.

Джеймс Б. Вудвард: “Ак кемедеги” маралдарды өлтүрүү чыгарманын жаш каарманынын өзүн өзү өлтүрүүсүнө алып келген сыңары, сайгактарды кыруу бала сымал Авдийдин логикалуу түрдө даргага асылышына алып келет. Табиятка болгон жек көрүү адамга болгон жек көрүүнү билдирет,” – дейт¹⁴. Бул цитатадан көрүнүп тургандай, Джеймс Б. Вудвард Советтик сынчылардан айырмаланып “Ак кемедеги” сюжеттин чечилишин бала аны курчап турган адамдардын ыпластыгынан, оройлугунан, чечкинсиздигинен, эрксиздигинен аруулукка, акыйкаттыкка сүзүп кетти деп баалабастан, түздөн-түз өзүн өзү өлтүрүү деп баалайт. “Кыямат” романына чейин жазган чыгармаларында Айтматов бул жек көрүүнүн булактарын так белгилегенге даабайт. “Ак кемедеги” Орозкулга жана “Кылым карытар бир күндөгү” Тансыкбаевге Момун менен Елизаров коркуу сезими менен гана жооп бере алышса, Авдий аркылуу булак так аныкталат деп эсептейт Джеймс Б. Вудвард.

“Алтоо жана жетинчи” уламышы тууралуу сөз кылып жатып, Джеймс Б. Вудвард бул уламыштын маанилүүлүгүн бириктирүүчү руханий жана моралдык күч катары абийир күчүнүн жана маданий салт күчүнүн байланышынан келип чыккандыгы тууралуу пикирин айтат.

Макаланын бул бөлүмүндө сынчы фольклордун Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы орду тууралуу да сөз кылат. “Бул таасирдин изи, - дейт Джеймс Б. Вудвард, - Айтматовдун негизги чыгармаларынын бардыгында бар жана өзгөчө жан-жаныбарлар катышкан мифтер жана легендаларда байкалат...”¹⁵.

Чыгармадагы орус жана кыргыз маданияттары арасындагы мамилелер, орус жана кыргыз элинин маданий салттары жана алардын арасындагы коллизиялар макаланын төртүнчү бөлүмүндө каралат. Бир окуянын ичинде камтылып берилиши эки окуянын арасындагы параллелдикти гана эмес, камтылган окуянын (Авдийдин окуясы) камтылган окуяга караганда (бөрүлөрдүн окуясы) экинчи планда экендигинен кабар берет деп эсептейт окумуштуу. Айтматов романында орус эли-

нин мамилелерине караганда кыргыз элинин мамилелерин чагылдырууга көбүрөөк кызыкдар деп эсептейт. Ошол эле учурда, эмне үчүн автор романдын биринчи жана экинчи бөлүмдөрүн Авдийдин окуясына толугу менен арнагандыгына кызыгып, Айтматовдун берген интервьюларынын биринен жооп издейт¹⁶. Джеймс Б. Вудвард Айтматов Авдийдин образын сүрөттөө аркылуу маданий таасирди көрсөткүсү келген, б.а. орус маданиятынын өзүнүн элинин салттарындагы баалуулуктарга тийгизген таасирин көрсөткүсү келген деген жыйынтыкка келет. Романдын чечилишиндеги окуялар символикалуу: Акбаранын Бостондун баласын уурдашы – анын жанын чоочун ишенимдин бузуучу таасиринен куткаруу аракетин, ал эми экөөнүн тең жүрөгүнө тийген атуу – анын трагикалык боштугун көрсөтөт.

Бешинчи бөлүмү – макаланын жыйынтыктоочу бөлүмү.

Америкалык дагы бир окумуштуу Жозеф П. Мозур, “Чыңгыз Айтматовдун “Кыяматы”: Совет адамынын жаңы динибиз?” аттуу макаласында¹⁷ “Булгаковдун “Мастер жана Маргарита” чыгармасынан кийин Христос темасын колго алган биринчи советтик роман “Кыяматтагы”¹⁸ Авдийдин образы, дин, атеизм тууралуу пикирин ортого салат. Макалада романдан үзүндүлөр Мозурдун котормосунда берилген.

Окумуштуунун баамында Айтматовдун баш каарманынын атынын романга абдан олуттуу таасири бар. “Авдий”, падышалардын библиялык китебинде жазылган сыңары, Ахаб падышасынын адилет вазири болгон жана ал падышанын Израилдин элин Баалга сыйындырыш үчүн анык Кудайдан бургандан кийин пайгамбарларды Кудайдын жазасынан коргоп калган. Окумуштуу Авдий жана Христостун ортосунда көптөгөн окшоштуктарды келтирген.

Айтматов Авдийдин образын жактырат жана Авдийдин диний философиясын түшүнүү автордун максатын жакшыраак баалоого мүмкүнчүлүк берет. Романдын III бөлүмүндө “бардыгы колдон келеттик” менен мүнөздөлгөн терс каармандардын руханий жардылыгын ачып берүүгө көңүл бөлүнөт.

Мозур Авдийдин динге болгон көз карашынын, мамилесинин орус дин философу Николай Бердяев (1874-1948) үгүттөгөн идеяларга өтө окшош экендигин белгилейт. Ошондой эле Күмүш кылымдын диний ойчулдарына жана Бердяевдин өзүнө карата да колдонулган, “богоискатель” (“Кудайды издөөчү”) термининин романда Авдийге карата бир канча жолу колдонулушу да сынчыны кызыктырган көрүнүштөрдөн. “...Бердяевдин пикирлердин булагы болушу мүмкүн экендигин байкабай коюуга мүмкүн эмес,” – дейт Мозур¹⁹. Пикирин далилдөө үчүн сынчы Авдийдин романдагы пикирлери менен Бердяевдин эмгектериндеги айрым цитаталардын²⁰ арасында параллелдер жүргүзүп, орток ойлорду табат²¹.

Мозур Бердяевдин концепциясынын (“Кыяматта” болгондой эле) Достоевскийдин “Инквизиториядан” келип чыккандыгын белгилейт. “Айтматов, - дейт Мозур, - бардык чыгармаларында ар дайым өзүнүн заманынын “телосун жана басымын” чагылдырып келген. Ошондой эле “Кыяматтагы” Авдийдин теологиясынын мүнөздөлүшү Совет мезгилине бир штрих катары гана эмес, илимий атеизмдин натыйжасында келип чыккан моралдык диллеманын чагылдырылышы катары берилген”²².

Макалада сынчы “Кыямат” тууралуу айтылган советтик айрым сын-пикирлерге да кайрылат. Тагыраак айтканда, советтик динтаанучу, библиятаанучу, иудаизм жана христиан дини боюнча адис, филосо-

фия илимдеринин доктору, профессор Иосиф Крылевдин “Комсомольская правда” гезитине жарыяланган жана В.В.Быков, В.П.Астафьев жана Айтматовдун чыгармаларындагы диндин чагылдырылышын сындаган макаласына²³ да токтолот. Аларга карата өз көз карашын билдирет.

Жогорудагы айтылгандарды жыйынтыктасак, Ч. Айтматовдун романы Америка сынында биздегидей эле кызыгуу туудурган десек болот. Америкалык сынчылар “Кыяматка” ар кандай позициядан карашып, эркин талкуулашкан. Биз макалабызда кайрылган окумуштуулардын эмгектеринен көрүнүп тургандай, “Кыямат” романына карата америкалык көз караш бир кылка эмес жана алар ошонусу менен биздин кызыгуубузду арттырып турат десек жаңылышпайбыз.

Адабияттар

1. AVINS, J. Carol. (1988). The Failure of Perestroika in Aitmatov's The Executioner's Block. Studies in Comparative Communism, 21, 255-261.

2. WOODWARD, James. (1991). ChingizAitmatov's Second Novel.Slavonic and East European Review, 69, 201-220.

3. CLARK, Katerina. (1984). The Mutability of the Canon: Socialist Realism and Chingiz Aitmatov's I dol'shevakadlitsia den". SlavicReview, 4, 573-587.

4. “Человек и мир. 70-е годы” // Новый мир, 1977, 12, стр. 254; Айтматов Ч. О неизменном в меняющемся мире. // Известия, 27-апрель, 1986, стр. 3.

5. PATON, S. (1984). ChingizAitmatov's First Novel: A New Departure?The Slavonic and East European Review, 62,- 499.

6. Айтматов Ч. Цена – жизнь // Литературная газета, 13-август 1986, 4-стр.

7. MOZUR, Joseph P. Jr (1988). Chingiz Aitmatov'sPlakha: A New Religion For Soviet Man? Studies in Comparative Communism, 21, 263-273.

8. SPINKA, Matthew, Nicolas Berdyaev: Captive of Freedom (Philadelphia: The Westminster Press, 1950), p. 128; Nicolas Berdyaev, The Realm of the Spirit and the Realm of Caesar, trans. D.A.Lowrie (New York, Harper and Brothers, 1952), p.43.

9. Крылев И. “Кокетничая с боженькой”, // Комсомольская правда, 30-июля 1986, 4-стр.

Хамза Өзайдын,
*Жалал-Абаддагы Экономика жана
башкаруу университети*

ИХСАН ОКТАЙ АНАРДЫН РОМАНДАРЫНДА КЕЗДЕШКЕН ФОРМАЛДУУ САНДАР

Математика илимдеринин негизи түзгөн сандар, кадимки милдеттеринен башка да элдик ишенимдердин булагы болуп саналат. Айрыкча маданий жана диний чөйрөдө негизги милдетин аткарган сандарга, тууралыгы шектүү деп эсептелген бир нече эл ишенимдерине да маани берилет. Пертев Наили Боратав эл ишенимдери боюнча буларды айткан: «Эл ишениминде айрым бир сандарга айрыкча маани берилиши жана тез-тез колдонулушу анын негизги сандык милдетинен – белгилүү бир өлчөмдү сан менен көрсөтүүсү менен түшүндүрүлөт. 1, 3, 5, 7, 9, 12 сыяктуу баштапкы сандар менен 40, 70, 72, 99, 300, 360, 366, 1001, 18000 сыяктуу жогору сандардын ар бири куттуулук менен жайлуулукту билдирет. Сандардын мындай мааниде колдонулушун изилдеген түрдүү изидөө иштери да жазылган. Чындыгында, бул сандар түрк маданиятына таандык эмес; аларга таандык байыркы доордон тартып бүгүнкү мезгилге чейин жеткен бир топ уруунун орток салтына айланган. Бир бөлүгү байыркы Египет салттарына, бир бөлүгү Шумерлерден баштап Месопотамияда өнүккөн жылдыз жана асман илимдерине таянат; планеталардын, зодиак сандарынын, жылдын айларга, жумаларга, күндөргө бөлүнүшү ж.б. Айрымдары грек философу Пифагордун айтымындагы “сандар менен адамдын түрдүү абалынын физикалык жана рухий өмүр сүргөндүгүнө» шилтеме берет (Боратав 2003: 117–118).

«Антикалык цивилизациялардын көбүндө сан менен заттын ортосунда символдук байланыш түзүлгөн. Символизм издери мифологияда жана азыркы доордо пайда болгон ишенимдерде учурайт. Кээ бир сандарды башка сандардан бөтөнчө көрүп, алардын өзгөчөлүгүнө

биринчи болуп кызыккандар грек философу Пифагордун жолун жолдоочулар эле(б.з.ч VI к). “Ар бир табигый заттын сан экени,б.а бардык нерсенин түпкү теги сан болушун” сыпаттаган философиялык пикирлер...» учурайт. (Гөкдоган 2009: 213).

«Жадагалса Пифагор (Pythagoras) сандары; Моноад (1), Дуад (2), Триад (3), Тетрад (4), Пентад (5), Гексад (6), Гептад (7),Огдоад (8), Эннеад (9) жана Декад (10) түрүндө ургаачы, эркек деп аталып, түрдүү аспектиден каралган. Пифагордун бул концепциясы коомчулукка жайылып, адам келечегин болжолдоочу искусство түрү катары таанылган. Бул искусство кийинчерээк нумерология деп аталган ¹.» (Күчүк 2013: 95-96).

Түрк мифологиясындагы сандар эки негизги топко бөлүнөт. Мусулманчылыкты кабыл алганга чейинки байыркы түрк элдеринин ишенимдери менен мифтериндеги сандардын орду жана мусулман коомчулугуна таандык ишенимдердеги сандардын орду. Бирок негизинен бул эки мезгилдеги өз ара айырмачылык байкалса да, бул айырмачылык бири-бирин толуктап туруучу касиетке ээ. » (Чорухлу 2000: 194-195).

Сандар эң көп сыйкырда пайдаланат. «Сыйкырда сандардын ролу өтө чоң. Мисалы, сыйкырда белгилүү бир санды жамандыкка себеп кылуу үчүн пайдаланат. Дээрлик ар кандай эл ишенимдеринде жана сыйкырда «үч жолу жерге түкүрүү», «жолдун кесилишинде көмүү», «жети үйдөн жип саптоо», «кыркы күн жууп-тазалоо» сыяктуу ишенимдер кездешет... Көбүнесе 3, 7, 9, 40, 41, 99 сыяктуу сандар сыйкырдуу жана мистикалык күчкө ээ экендигине ишенишет. » (Мисал 2000: 147-148).

Сандарга байланыштуу мындай ишенимдер адамдардын акыл-эсинде жана элдик оозеки чыгармачылыкта (жомок, дастан, макал-лакап) жашап келет.

Бул ишибизде Ихсан Октай Анардын чыгармаларындагы расмий сандардын пайдаланышын карап көрөбүз. Жазуучунун «Тумандуу материктер атласы»², «Афрасиябдын аңгемелери»³, «Амат»⁴ жана «Жетинчи күн»⁵ романдарында расмий сандар пайдаланылган.

3, 7, 40, 41, 52, сандары формалдуу мааниде берилген.

Үч

Үчтүн мистикалуу күчү бар деген ишеним бир эле учурда көп элде учурайт. «Үч бурчтук – геометриялык форманы чагылдырган биринчи сан болгондуктан биринчи чыныгы сан болуп эсептелет» (Топжу 2008: 241). Бул ошондой эле идеалдуулуктун белгиси. Үч саны – эки карама-каршылыктын ортосундагы өзүнчө бир жол, ыкма. «Элдик аңгемелердин ичинен үч саны эң көп жомоктордо учурайт». (Шиммель 2000: 93).

Жомоктордун аягында асмандан түшкөн үч алма, падышанын үч кыздуу же үч уулдуу болушу, үч перзентинин ичинен эң кичүүсү ар дайым баарынан акылдуу болуп чыгышы, каармандардын сыйкырдуу жандыктардан үч ирет жардам алышы жана каалоо-тилектердин да үч мезгилге (үч саат, үч ай, үч жыл ж.б.) чейин аткарылышы. Жомоктун каармандары көздөгөн максатына жетүү үчүн да үч күн, үч түн жол жүрүшөт.

«Кырк добулбасчы аянттын ышпалдасын чыгарып жаткан учурда элүү бир сурнайчы чыгарган чуру-чуу асманга көтөрүлүп, айыл ичи **үч күн, үч түн** жер тепкилегенде асман-жер кошо онтогон эле. » (Анар 1998: 43).

«... чыгашанын ар түрүнө караманча каршы чыккан имам **үчүлүгүн**, кыркын, элүү экилигин окуп, ар кандай мевлүттөргө барып жүрүп тапкан акысын чачпаптыр. » (Анар 1998: 60).

«**Үч күндүк** тойдо алтымыш кой, жыйырма кочкор союлду...» (Анар 1998: 103).

«Эчтеке эмес. Болгону асмандан **үч алма** түшүптүр.» (Анар 1998: 232).

Төрт

Жер жүзү төрт бурчтук формада болуп, төрт көк өгүздүн үстүндө чайпалып турат деген ишеним «төрт элемент», «негизги төрт багыт», «төрт мезгил» «төрт убакыт», «төрт түс», «төрт жылдыз» же тыюу салынган мөмөлөр сыяктуу элементтер мифологиялык тамырга ээ. » (Дурбилмез, 2009: 72).

«Акыйкаттык, адилдик менен дүйнөнүн символу болгон 4 саны; теңдикти, теңдештикти, бекемдикти жана сапаттын жогорулугун билдирет. «Төрт колдоп кучактоо», «көзүн төрт ачуу», «түрк аяктап тура калуу» сыяктуу айтылыштар бул ойду ырастап турат. От, аба, жер жана суу сыяктуу төрт элемент биригип бир бүтүндүктү түзөт. Өзгөчө төрт саны негизги төрт багытка тиешелүү болуп, «дүйнөнүн төрт бурчу» деген түшүнүктү жараткан. Ошентип төрт саны багыт жана мезгил сыяктуу түшүнүктөр үчүн да пайдаланылган.» (Күчүк 2013: 100).

«Бирок бул жерде да уктай албагандыктан, атагы дүйнөнүн **төрт бурчуна** жайылган, даңкы тилден-тильге өткөн бир сыйкырчынын үйүнө барды...» (Анар 1995: 228).

«Себеби жүргөн жолу тууралуу шектенерин айтса аны ордуна коюп, **төрттөн төрттү**, б.а экинчи бир мүмкүнчүлүк бербей турган эле. » (Анар 1998: 69).

«Мунун үстүнө имам буддисттердин **төрт ыйык китебин** кабыл албай, алардын китеби жок экенин далилдөөгө аракеттенип жатты. » (Анар 1998: 73).

«Күн сайын асмандан беш ирет чакыруу гана эмес, бул базарга өзгөчө **дүйнөнүн ар бир төрт бурчунан** малмүлк да келет, элдин башын катырып, жалган дүйнө менен акыреттин ортосунда чечимсиз абалда картылдыз. » (Анар 1998: 84).

«Ошол күндөн тартып канчалык өзүнүн жек көрүндү экенин билсе дагы, деңизчилердин баары Сулайманды шамалдын кудайы деп билет жана шаардын **төрт бурчунда** чынжырдан бошогон отуз алты шамалдын биригип айдагандай бюолсо да....» (Анар 2005: 101).

Жети

Жети - өзгөчө диний контекстте көп учураган сан. «Жети санын Исламда көп учуратабыз. Алла Таала асманды жети кат кылып жараткан. Бакара сүрөөсүнүн 29 жана Мүминун сүрөөсүнүн 17 аяттары муну ырастап турат. Ажылык үчүн Каабаны зыярат кылгандар жети жолу айланып чыгат. Сафа менен Мервенин ортосунда жети шарт түзүлүп, жети жолу барып-келишип, жети таш менен үч жолу шайтанга таш ыргытышат» (Чорухлу 2000: 201-202).

Христиан дининде болсо жети саны кооздукту билдирет. «Кудайдын эс алуу күнү» - жекшемби болуп эсептелсе да, ошол эле учурда убакыттын өтүшүн да билдирип турат. Иса пайгамбар өлгөндүн эртеси, сегизинчи күнү тирилип кайып болуп кетет. Ыйык Рухтун белеги болуп 7 чоң күнөө эсептелет (Шиммель 1998: 148).

Туруктуу сөз айкаштарында жети көп кездешкен сандарга кирет: жети жандуу, жети деңиз сүрүп чыгарган, жетиден жетимишке чейин, жети дубан, дүйнөнүн чар тарабы, жети атасы тааныбаган, жети айылга чейин ...

«Кыяматтан **жети жыл** мурун чоң шаардын түндүк тарабында бир кызыл булут пайда болот. » (Анар 1995: 177).

«Азыр эле күзгүдө кыяматтан бир жыл мурдагы **жетинчи ай толгондо** Мехдинин келечеги жазылган эле. » (Анар 1995: 179)

«Бул себептен сен үчүн, дүйнөдөгү эң кыйын, эң татаал кыйноолорун алып келтирдим. » (Анар 1995: 205).

«Бул себептен **жетиге чыкканча** өзүмө Франз деген ат койгом. » (Анар 1995: 207).

«Жадагалса коңшубуздун кеп-кеңеши менен журкан-төшөгүн оронуп **Жети Уйкучунун** үңкүрүнө да барып келди. » (Анар 1995: 228).

«Бу адамдар **жети жыл** бою уктаган ыйык киши менен көрүшүү үчүн чатырдын кире беришинде куйрук улаш турушту. » (Анар 1995: 228).

«Мындай кылбасаң **жети муун өткөнчө** кедей өтөсүң.» (Анар 1998: 92).

«Үчтөр, **жетилер**, кырктар, олуялар жана пайгамбарлар үчүн! » (Анар 1998: 99).

«Баланын айткандарын аткарганда мордон так **жети добуш** чыгарды. » (Анар 1998: 57).

«Китепти **алты күн** бою жаздырды. Дожира менен жолугушчу күн да келген эле. Акыры алтынчы күн болду дегенде түнкү саат 12 болгондо мындай деди: «Мен чарчадым, эми эртең иштейин, сиз да ошондой кылыңыз. » (Анар 2012: 240).

Кырк

Кырк дагы үч сыяктуу эле мистикалуулугу менен белгилүү расмий сандын бири. Бул сандын диний контекстте өтө көп учурайт. «Ислам дининин кабыл алынышынан мурун түрк элдеринин салтында бул сан олуттуу роль ойногон. Мухаммед пайгамбар кырк жашында Аллахтан биринчи жолу кабар алганы, Аллах кырк күндө адамды ылайыдан жаратканы, Мехди кайра дүйнөгө келип кырк жыл жашай турганы, тирилип жаткан учурда асманды кырк күн бою туман каптай турганы жана кырк күн тирилери айтылат. Мухаммед пайгамбардын аты мим тамгасы менен башталып, **кырк дегенди билдирет**. (Чорухлу 2000: 204). «Иудаизмде, ошондой эле Ислам дининде 40 күн тазаланат: төрттөн кийин аялдар 40 күн төшөктөн турбайт. Христиан дининде 2-февраль Ыйык Марьям күнү, б.а. Марьям Исаны төрөгөндөн кийин тазартуу күндөрүнүн аяктаганын билдирет». (Шиммель 2000: 268)

Элдик ишеним боюнча сакайтуу өзгөчөлүгүнө ээ деген адамдарды «кырк» деп аташкан.

«Кут ыроологон кишилердин ичинен эл арасында көп айтылганы – «кырктар» болуп саналат. Ар бир эле адамга насип боло бербеген «жогорку бакытка» жетише алган кээ бир адамдар өлбөстөн, «кырктарга» кошулуп кетет деп ишенүү. ... 40 sayəsə аугəса kərklaма, lorusanəп kərkə, кырк күн күтүүнү талап кылган, оорудан astaləkləgəп bulajomamasəпə saplayan korunma tedbirleri vb. hallerde цnem таюгг. » (Боратав 2003: 119).

«Куранда кырк саны төрт жолу учурайт. Бакара сүрөөсүнүн 51-аятында Муса пайгамбар Сина тоосунда кырк күн бою кармалат, Маида сүрөөсүнүн 26-аятында жолдон чыккан бир урууга кырк жыл бою ыйык жерлерге кирүүгө тыюу салынган. Араф сүрөөсүнүн 142-аятында Муса пайгамбарга Сина тоосунда кырк күн убакыт берилет жана Ахкаф сүрөөсүнүн 15-аятында адам кырк жашка киргенде эрезеге жетээри айтылат. » (Гүвенч 2009).

Кырк: кырк кудуктан суу алып келүү, кырк үйдүн мышыгы, кырк тийикке баш багуу, кырк тыйынсыз, кырк таракта беzi болуу (kərk tarakta bezi olmak), кырк жылда бир, кырк жылдын башы, кырк меш нан жеш, «бир акмактын кудукка ыргыткан ташын кырк акылман чыгара албай айласы кетиптир», «кырдан өткөндө сакалы өрттөнүптүр» деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштарында кездешет.

«... чыгашанын ар түрүнө караманча каршы чыккан имам үчүлүгүн, **кыркын**, элүү экилигин окуп, ар кандай мевлүттөргө барып жүрүп тапкан акысын чачпаптыр ... ажылыкка баруу үчүн жетишээрлик акча жыйнаган эле. » (Анар 1998: 60).

«Үчтөр, жетилер, **кырктар**, олуялар менен пайгамбарлар жолуна!» (Анар 1998: 99).

Кырк бир

Кырк бир жалпысынан ийгилик жана кут чакыруу же бир окуянын, нерсенин сырдуулугун арттыруу үчүн пайдаланылган сан.

Өзгөчө көз тийүүдөн (назар) сактоочу касиети бар деген ишеним менен «кырк бир жолу машаллах» сыяктуу айтылыштар да белгилүү.

«Тилемчилер башчысы буларды айтып бүткөндөн кийин, кут чакырсын деп жигиттин алаканына туура **кырк бир тыйын** менен үч алтын салып берип, каалашынча сейилдей ала турганын айтат. Бирок түн

жарымы болоордо зээрканын жанындагы кырааткананын астында күтүп турушун эскерткен эле. » (Анар 1995: 126).

«Терең чуңкурлардан тапкан алтын толо кумура-ларды жылдар бою ушу бузукулардын уясында коротуу менен алек болгон алтын издегич таштарды того-локтоодон мурун, минтип макүрөө жерге барууга **кырк бир тыйынга** макул болгон бирөөгө үйлөтүп жаткан эле.» (Анар 1995: 165).

«Чоң үч батнуста туура **кырк бир** түрдүү даам жайнап турду. » (Анар 1995: 169).

«Зергерлик буюмдар расмиси башталганда, **кырк бир ишчи** араң зорго ташып алып келген казына сандыгынан чыккан биринчи шуруну келиндин кайын синдиси алып кызга тагыптыр, ... » (Анар 1998: 43).

«Түндөсүн чоң ата-чоң энелердин неберелерге айтып бергени боюнча, дүнүйөсү жетпеген **кырк бир зергер** өз ара биригип кайын энесин сатып алгандан кийин ... » (Анар 1998: 53)

Элүү эки

Куранда же сахих хадис китептерине кирбеген бирок эл арасында кеңири белгилүү бир ишеним бар: Киши өлгөндөн кийинки элүү эки күнү түндө сөөк менен эт бир-биринен ажырап, өлүк жан чыдагыс азап тартат. Мындай азапты жеңилдетүү үчүн элүү экинчи түнү өлгөнгө куран окуу керек.

«... чыгашанын ар түрүнө караманча каршы чыккан имам үчүлүгүн, кыркын, **элүү экилигин** окуп, ар кандай мевлүттөргө барып жүрүп тапкан акысын чачпаптыр ... » (Анар 1998: 60).

Адабияттар

1. GÜVENÇ, Ahmet Özgür (2009), Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.: 41, Erzurum, 85-97
2. BORATAV, Pertev Naili (1999), 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
3. BOZ, İbrahim (2013), Cengiz Dağcı'nın Romanlarının Halk Bilimi Açısından İncelenmesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.
4. ÇORUHLU, Yasar (2000), Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabcacı yayınları, İstanbul
5. DURBİLMEZ, Bayram. (2009). Türk Kültüründe ve Futüvvetnamelerde Dört Sayısı / The Number «4» in Turkish Culture and Futüvvetname, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli-Araştırma Dergisi, (52), Ankara.
6. GÖKDOĞAN, Melek Dosay (2009), Sayı, İslâm Ansiklopedisi, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul, s. 212-213.
7. KÜÇÜK, Mehmet Alparslan (2013), Türk Destanlarında “Sayı” Motifinin Dinî Yansımaları, Gazi Türkiyat, Güz, S. 13, s. 91-109.
8. SCHİMMELE, Annemarie (2000), Sayıların Gizemi, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
9. SEZER, Abdulsatit (2007), Murathan Mungan'ın Mensur Eserlerinde Halk Bilimi Unsurları, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
10. ÖRNEK, Sedat Veyis (2000), 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
11. TOPCU, Mümin (2008), Yasar Kemal'in Romanlarında Halk Bilimi Unsurları, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır.
12. YAĞMUR, Sibel Karadeniz (2011), Elif Şafak'ın Dört Romanında Halk Bilimi Unsurları, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
13. <http://tr.wikipedia.org/wiki/N%C3%BCmeroloji>

*А. Дүйшембиева,
КР УИА, Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту*

ЭРИКА ХАБЕРДИН “ОРУС ЭМЕС ЖАЗУУЧУЛАРДЫН МИФИ: ИСКЕНДЕР ЖАНА АЙТМАТОВДУН СЫЙКЫРДУУ ДҮЙНӨСҮ” АТТУУ ИЗИЛДӨӨСҮНӨ ПИКИР

Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөнүн бардык элдериндей эле Америкалык окурмандардын да кызыгуусун туудуруп келет. Бүгүнкү күнгө чейин жазуучунун чыгармачылыгына арналган, аларды илимий изилдөөгө алган көптөгөн макалалар Американын адабий журналдарында жарыяланды. Ошондой эле жазуучунун чыгармаларын илимий иликтөөгө алган эмгектер да жазылды. Алардын арасында Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арналган салыштырмалуу жаңы эмгек учурда Нью-Йорк шаарындагы Сиракюз университетинде (Syracuse University) орус тили жана XIX-XX кылымдарда орус адабияты боюнча курсту жетектеген профессор, доктор Эрика Хабберге таандык. Окумуштуунун «Орус эмес жазуучулардын мифи: Искендер жана Айтматовдун сыйкырдуу дүйнөсү» аттуу изилдөөсү¹ 2003-жылы басылып чыккан. Аталган илимий эмгекте Хаббер Айтматовдун адабий ийгилигинин сыры, орус жана кыргыз тилинде чыгарма жарата билүүсү, Айтматов жана советтик сын, Айтматов жана Габриель Гарсиа Маркес, жазуучунун мифтерди жана уламыштарды чыгармаларында пайдалануу максаты, Айтматовдун чыгармачылыгында тарых жана эс концепциялары сыяктуу темаларга токтолот.

Изилдөө эмгегин окумуштуу бир канча майда темаларга (подтема – А.Д) бөлүп жазган экен. Биз дагы бул макалабызда автордун ал темалар алдында кандай маселелерди карагандыгын так берүү максатын көздөп, бул макалабызда эмгектин оригиналындагы аталыштарын сактоого аракеттендик.

Айтматов – Орто Азиянын абийири

Бул бөлүмчөдө Эрика Хаббер Айтматовдун адабий ийгилигинин сырына токтолуп, аны эки маданиятын: өзүнүн элинин жана советтик маданиятты айкалыштыра билүүсүндө деп тааныйт. Ал айкалыштырууну ишке ашырууда жазуучунун эки тилди (кыргыз жана орус тилдерин) билүүсү чоң мааниге ээ экендигин белгилөө менен Айтматовдун эки тилде жазуусу ага “кыргыз да, советтик адам да болуу артыкчылыктары менен ырахаттануу мүмкүнчүлүгүн берди” деген пикирге келет (109-б).

Айтматовдун ийгилигинин дагы бир себеби катары Хаббер режимге Айтматов сыяктуу орус эмес советтик жазуучулар пост-сталиндик доордо орус маданиятына гана багытталган саясатты арылтуу максатында керек болгондугун эсептейт. Анткени Айтматовдун чыгармалары сынчылар соцреализмдин жаңы моделдерин издеп жатканда пайда болгон. Ошондой эле Айтматовдун чыгармалары партиянын кызыкчылыктарына жараша интерпретациялаганга ыңгайлуу болгондуктан, Айтматов советтик сынчылардын көбүнүн

сүймөнчүгүнө айланган (110-б). Айтматов болсо изилдөөчүнүн терең ишениминде ага берилген салыштырмалуу эркиндигин сталиндик режимдин кордоосу жөнүндө жазып, салт менен эс-тутумду жана улуттук маданиятты – өзгөчө Советтер Союзундагы улуттук азчылыктын маданиятын – сактоонун маанилүүлүгүн даңазалоо үчүн пайдаланган. Өз эмгегинде Э. Хаббер жогорудагы пикирин далилдөө максатында жазуучунун бир катар чыгармаларын анализдөөгө алып алар боюнча принципиалдуу тыянактарын чыгарууга жетишкен. Мисалы, изилдөөчүнүн ою боюнча “Гүлсара” – советтик коммунисттик партиянын майда бюрократтарынын көрсөткөн кордуктарын майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөгөн эр жүрөк жана күчтүү повесть” (112-б). Ал эми “Ак кеме”, “Эрте жазда турналар” жана “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повесттери Айтматовдун “элинин салттуу мифин советтик чындык менен өзүнүн уникалдуу **магиялык реалисттик** стилинде аралаштырууда эң ийгиликтүү аракети болгон” деген ойдо (112-б).

Хаббер “Ч. Айтматов – Орто Азиянын абийири” деп, анын чыгармачылыгына эң жогорку бааны берүү менен ал жазган чыгармалар деги эле кемчиликсиз деген ойдон алыс. Мисалы Хаббер Айтматовдун “Кыямат” романындагы “морализаторлугу айкын жана **жүдөгүп жиберет (overpowering)**” деп жазуучунун стилин сындаса (113-б) “Кассандра тамгасы” романында жазуучунун “эң мыкты чыгармаларын мүнөздөгөн салттуу мифтик жана фольклордук элементтердин” (114-б.) жоктугунан улам Айтматов “өзүнүн улуттук мурасын колдогон жана даңазалаган Борбордук Азиянын акыл эси эмес, учурдун модасына жараша жазган жазуучу сыяктанып калган” деген пикирин да билдирген (114-б.).

Айтматовдун Орто Азиялык магиялык реализми

Советтик сында Айтматовду – советтик жазуучу - Латын Америкалык социалист Гарсиа Маркес же Варгас Льюсага салыштыруу тенденциясы Советтер Союзундагы официалдуу адабиятка идеологиялык маани берилгендиги менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Бирок, Хаббердин пикиринде, Айтматовдун алгачкы повести Маркестикиндей кенен масштабда болсо дагы, бул көрүнүш жалаң гана Латын Америка прозасынын таасири менен түшүндүрүлгөнү жаңылыштык. “Айтматовдун стили Латын Америкалык жазуучулардын түздөн-түз тийгизген таасири же [чыгармаларынын] адаптацияланышы катары карала албайт. Айтматовдун бышып жетилген стили Советтер Союзунда Гарсиа Маркестин “Жалгыздыктын жүз жылы” (“Сто лет одиночества”) чыгармасы 1970-жылдын жайын-

да жарыяланышына чейин эле калыптанып калган. ...Гарсиа Маркестин магиялык реализминин түрүнөн айырмаланып Айтматовдун стили кыргыз жана казак миф менен фольклорун советтик чындык менен аралаштырат; ошондуктан анын прозасынын Орто Азиялык экендиги калетсиз” (121). Хабер стилдик аспектиден Айтматовдун чыгармачылыгына Гарсиа Маркеске караганда Гоголь менен Булгаковдун таасири күчтүүрөөк болгон деп эсептейт.

Эмгекте Э. Хабердин төмөндөгү пикири да көңүл бурууга татыктуу. Анын “Айтматов уламыш жана мифтерди экзотикалык деталь катары колдонбойт. Алар көп учурда сюжеттеги окуянын, каармандын калыптанышынын жана окуянын структурасынын негизинде турат” (122-б) деген пикири биздин оюбузча советтик жана кыргыз окумуштууларынын ой-пикирине, көз караштарына үндөшүп турат десек болот.

Хабер Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы социалисттик реализдин орду тууралуу да ой жүгүртүп өтө олуттуу көз карашын билдирген. Соцреализм ыкмасы бирдей даражада өкүм сүргөн эки чындыкты (сөз реалдуу чындык жана көркөм чындык жөнүндө – А.Д) параллель сүрөттөөгө мүмкүнчүлүк берип, авторго ал эки чындыктын бирөөнө да тараптар болбой койгонго мүмкүнчүлүк бергендиктен “Айтматовдун прозасы соцреализмди караманча таңгандык эмес, жөн гана ага карата укмуштуудай митайымдык менен берген талкалоочу жообу” деген (123-б).

Айтматовду ийгиликтүү, славян эмес советтик жазуучу катары даңазалаган сынчылар жазуучунун “стилиндеги жана мазмундагы айрым аша чабууларга көз жумуп коюшкан” деген пикирде Хабер (124-б). Бул пикирин окумуштуу мындайча түшүндүрөт: “Аларга [сынчыларга] Айтматов славян эмес улуттардын биримдиги жана бир туугандыгы жөнүндөгү советтик мифти көрсөтүү үчүн керек болчу” (124-б). Хабердин жогорудагы пикири бүгүнкү күндө да ой токтотуп ойлонууга, бул маселеге жаңыча мамиле кылууга балким негиз берет.

Айтматовдун прозасы Орто Азиялыктар үчүн улуттук кимдиктин чагылдырылышы катары эмес, заманбап совет коомунун кадимкидейкөп улуттуу табиятынын көрсөткүчү катары сунушталган (124-б).

Айтматовдун магиялык реалист прозасын жарыялоого мүмкүнчүлүк берген дагы бир фактор – Айтматовдун Маркес же Фазиль Искендер сыяктуу сатирик болбогондугу деп эсептейт Хабер. Алардын айырмаланып Айтматов “экстремалдык кырдаалга туш болгон каармандарды сүрөттөп, моралдык жана аморалдык жүрүм-турумду карама-каршы коёт” (124-б). Окумуштуунун баамында, Айтматовду классикалык соцреализмдин үлгүлөрүнөн айырмалап турган дагы бир өзгөчөлүк – автор чыгармаларында койгон маселелерди чечүүнүн жеңил жолдорун сунуштабайт.

“Чыгармаларына миф жана фольклордун кошулуусу Айтматовдун күчтүү, жада калса **жүдөтүп жиберчү (overwhelming)** акыл насаат үйрөтүүчү баяндоосун жеңилдеткенге жардам берген” (125-б).

Хабер Айтматовдун **магиялык реалист** стилин анализдөөдө бир гана “Кылым карытар бир күн” романы жана 1970-жылы жарыяланган эки повестин изилдөө менен чектелген. “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повестинде Айтматов “нивх элинин миф жана салттарын чагылдыргандыктан” (125-б), (б.а. кыргыз элинин эмес) аталган повестти эсепке алган эмес. Албетте окумуштуунун бул чыгармага карата позициясы кыргыз элинин миф, легендалары менен аз кабардар болгондуктан бул жерде бир жактуулукка жол бергенди-

гин айтпай кетүүгө болбос. Анткени “Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт” повестинде жазуучу кыргыз элинин байыркы “чычкан аке суу бер” легендасын пайдаланганын билген эмес.

Советтик жана Орто Азиялык мифтердин жарышы

Э. Хабердин пикиринде “Айтматовдун магиялык реализми советтик жана Орто Азиялык чындыкты миф катары сүрөттөгөнү менен бирөөсүн да жактаган эмес. Бул – Советтер Союзунда өкмөткө каршы адабий акт катары каралган” (126-б).

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдеген башка америкалык окумуштуулар сыяктуу Хабер жазуучунун шаар турмушу менен айыл турмушун дайым карама-каршы койгондугуна көңүл бурат.

Ч. Айтматовдун Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү уламышты повестке чеберчилик менен киргизүүсү уламыштын жөн гана Баланын жомогу эмес, андан да кенен жана терең мазмунду туюнтат деп эсептейт Хабер.

“Ыйык Мүйүздүү Бугу-Эне жөнүндөгү уламыш балага таандык (бул жерде сөз Бугу уруусуна баланын таандыгы жөнүндө – А.Д) сезимин берет” (128-б). Ошол эле учурда уламыштын советтик коомду кыйыр түрдө сындап жатканын белгилейт Хабер, анткени “уламыш **мораль** жана руханий баалуулуктардын куржуну (**сактагычы – repository**), чоң атадан небересине өтчү салттуу акылмандык катары кызмат аткарат” жана “советтик менен салттуулуктун ортосундагы карама-каршылыкты” чагылдырат (130-б).

Повесттеги “прогрессивдүү” советтик образдар өзүмчүл жана зөөкүр болуп соцреализмдин алгачкы үлгүлөрүнөн өтө айырмалагандыгын, повесттин Социализмдин дагы бир миф болгондугун көрсөткөндүгүн жана Ч. Айтматов бул чыгармасында эки ишенүү системасын бири-бирине карама-каршы койгондугун белгилейт Хабер.

Э. Хабер “Эрте жазда турналар” повестин советтик армиянын жеңилбестигине басым жасабай, “аталарды, балдарды жана күйөөлөрдү сагынуу жана жоктоо сезимине сугарылган жогорку деңгээлде эмоционалдуу сценалардан куралган” деп жогору баалайт (131-б). Султанмураттын чыгармадагы руханий шыктандыргычы катарында советтик баатырларга эмес, салттуу мифтик баатырларга кайрылуусу Хабердин көңүлүн бурат. Ошондой эле повесттеги аталардын жана элдик баатырлардын советтик эмес улуттук баатырлар катары сүрөттөлүшүнө басым жасоо менен изилдөөхү аны Ч. Айтматовдун стилдик бөтөнчө өзгөчөлүгү деп баалайт.

Тарых жана эстин даңазаланышы

Э. Хабердин “Айтматовдун магиялык реализминде улам-улам пайда болчу тарых жана эс темасы өздүк жана улуттук кимдиктин жоготулгандыгын чагылдырат” (133-б). Тарых жана эс темасына Ч. Айтматов “Кылым карытар бир күн” романында учур чак (Борондуу бекетиндеги окуя), өткөн (Дөнөнбай кушу жөнүндөгү уламыш) жана келер (фантастикалык сюжет) чакта да басым жасаганы, Хабердин пикиринде, тарых жана эстин жок кылынышы “кайсы убакыт жана кандай мейкиндик болбосун, маданиятты соолутат” (134-б). Ал эми романдагы фантастикалык сюжет “тарых менен эс бир улут үчүн гана эмес, бүтүндөй адамзат үчүн керек” экендигин чагылдырат (134-б).

Э. Хабер “Чыңгыз-Хандын ак булут” повестин анализге алып андагы уламышты “Сталинизмдин тер-рор жана зөөкүрлүгүн чагылдырып, бийликтин максаттуу умтулган жана деспоттук изденүүсү тууралуу эскертет” деген (140-б).

Ошондой эле Э. Хабер “Айтматовдун прозасында “реалдуулук” соцреализм методу же идеология эмес, жөн гана көрүү, сыпаттоо жана баамдоонун жолу болуп калат” деп эсептейт (141-б).

Социалисттик реалист баатырлар?

Хабер сыпаттаманын магиялык реализмдин табиятына жалпысынан мүнөздүү болбогондугун, бирок Айтматовдун прозасында сыпаттама жана образдын өнүгүшү – жазуучунун стилинин негизги эки элементи деп эсептейт.

Окумуштуу Айтматовдун каармандары “коммунисттик идеологияны даңазалагандын ордуна руханий күчтү, моралдык эрк жана салттуу баалуулуктарды даңазалайт” деген жана өзүнүн бул пикирин бекемдөө үчүн “Кылым карытар бир күн” романындагы Эдигейдин образына кайрылат (142-б). Эдигейдин деле соцреализмдин башка баш каармандарындай болуп максаты (Казангапты Эне-Бейит мазарына коюу) ишке ашпай калат, анын жарык келечекке деле үмүттөнгөндүгүн көрө албайбыз. “Идеология жана коммунизмдин гүлдөгөн келечеги аны [Эдигейди] шыктандырбайт. Тескерисинче, анын кыймыл-аракетин өзүнүн маданиятынын ишеним жана баалуулуктары калыптандырат. Негизги каармандын аң-сезиминдеги мындай салттуу жана советтик баалуулуктардын карама-каршылыгы – Э. Хабердин көз карашы боюнча Айтматовдун башкалардан айырмаланган башка чындыгын тастыктайт” (143-б).

“Ак-кеме” повестин изилдеп жатып, Э. Хабер “...эң маанилүүсү абышка [Момун] Мүйүздүү Бугу-Эненин чындап бар болгонунан жана анын кайтып келүүсүнүн маанисинен эч күмөн санабайт. Абышка аркылуу Айтматов мифти күмөн туудурбаган чындык катары сүрөттөй алган. Бул - магиялык реалист стилинин негизги белгиси” - деп белгилейт (144-б). Ал эми “Эрте жазда турналар” повестинде балдар өздөрүнүн аталарынан, “Манас” эпосундагы баатырлардан шыктанышат, эч кандай большевиктик үлгүдөн эмес. “Алардын легендарлуу баатырга болгон ишеними советтик режимдин баатырларына болгон ишенимден күчтүүрөөк экендиги айкын. Ушундан улам көрүнүп тургандай, Айтматов жасалма советтик социалисттик баатыр жомогунан салттык мифтин моралдык жана руханий тереңдигин сунуштайт” (144-б).

Хабер Айтматовдун чыгармаларынын популярдуулугун салттуу мифтер аркылуу чагылдырылган моралдык чындык менен түшүндүрөт. “Айтматовдун магиялык реалисттик стили улуттук уламыштарды жомокторду советтик мифтер менен бир шартта ча-

гылдыруу менен окурманды экөөнүн арасында контраст коюуга шыктандырат” (144-б).

Улуттук салттуу баалуулуктар системасынын универсалдуулугун даңазалоо менен бирге Айтматов улутчулдук менен көрсокур болуп калбагандыгын көрсөткөн жана муну Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын күчтүү жагы деп эсептеген “Этникалык ар намысына карабай Айтматов Совет бийлигине карызы бар экендигин түшүнгөн (бул тууралуу Катерина Кларктын англис тилине которулган “Кылым карытар бир күн” романына жазган алгы сөзүнө кошулат²).

“Айтматовдун алгачкы (алдын сызган - А.Д.) чыгармаларынын укмуштуудай идиосинкраттуу магиялык реалисттик стили менен орус жана Орто Азия адабиятында из калтыргандыгы - талашсыз” (145-б), б.а. Хабер Айтматовдун алгачкы чыгармаларына (бул жерде сөз анын 60-80-жылдардагы чыгармалары жөнүндө - А.Д.) басым жасап, баа берет. Айтматовдун кийинки чыгармалары начар болуп калган деген ойдо.

Хабердин жыйынтык пикири мындайча: Советтик режим орус магиялык реализмди “улуттар аралык достукту” жарнамалоо үчүн пайдаланууга аракет кылган, ал эми Айтматов, Искендер сыяктуу орус эмес жазуучулар аны [магиялык реализмди] орток тарых, ишеним жана салттарга ээ болгон элдерди бириктирүү артыкчылыгына пайдаланган. “Айтматов менен Искендердин чыгарманын популярдуулугунан кийин Анатолий Ким, Маргит Зарин жана Николай Евдокимов сыяктуу жазуучулар бул стилде жазууга аракет кылышса да, арасында саналуулары гана ийгиликке жетишти, бирок ал учурда убакыт өзгөрүп калган. Искендер менен Айтматовдун орус эмес магиялык реалист стили алардын жашынын (курагы маанисинде - А.Д.) жана талантынын жемиши эле” (150-б).

Э. Хабердин аталган эмгеги боюнча көз караштарыбызды жыйынтыктап жатып төмөндөгүлөрү айтууга болот :

- Хабер азыркы учурдагы Америкадагы Айтматов таануучулардын ири өкүлү.
- Аны совет доорундагы адабият өзгөчө ал мезгилдеги орус эмес, бирок советтик деп эсептелген Ч. Айтматов сыяктуу жазуучулардын чыгармачылыгы кызыктырат.
- Орус эмес жазуучулардын советтик идеологияга жана социалисттик реализмге кызмат кылуусу жана ошол эле учурда өз чыгармачылыктарында улуттук баалуулуктарды кантип сактап калгандыктары кызыктырат.

Адабияттар

1. Haber Erika, The Myth of the Non-Russian. Iskander and Aitmatov's Magical Universe. Lexington Books, USA 2003. Мындан кийинки цитаталар ушул китептен алынып, бетинин саны кашанын ичинде көрсөтүлүп берилет.

2. Aitmatov Chingiz, The Day Lasts More than a Hundred Years. (Translated by John French). – Indiana University Press, Bloomington, 1983.

КЫТАЙ ЭЛИНИН УЛУУ КЛАССИГИ ЛИ БОНУН ӨМҮР БАЯНЫ ЖАНА АНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ

Байыркы адабий чыгармалар -жаратылыш менен адамдын табигый биримдигине кылдат ой жүгүрткөн, аны көркөмдүктүн өтө никке саймалары менен шөкөттөгөн, кеменгер акын карегине чөгөрүп жан киргизген эбегейсиз дүйнөнү өз ичине камтып турат. Анын тиричилик түйшүгүн калтырып, кыялдын асманьнда каалгып канат кагышы-бул укмуш да, бирок опасыз дүйнөдөгү жашоонун мааниси жөнүндө илгертен бери адамзатты тынчсыздандырган суроолорго жооп табуу болот.

Кытай элинин эң көрүнүктүү акыны Ли Бо (701-762), салттуу чыгыш адабиятынын классикалык өкүлү. Ли Бо Тан династиясы бийлик жүргүзгөн (618-907), Кытай маданияты дүркүрөп өскөн доордо жашап, чы-

гармаларын жазган. Кытай тарыхында дал ошол Тан доору башка доорлордон айырмаланып, азыркыга чейин миңдеген атактуу акындар чыккан ошол убакытта. Алардын чыгармалары ошол гүлдөгөн доорду даңазалап, аны Кытай адабиятындагы “Алтын кылым” деген атка коңдурган. Ли Байдын чыгармаларын басып чыгарышкан, баардыгы - 30 том болуп чыккан. Анын чыгармалары калктын бактылуу жана бейпил турмушта жашоосун каалаганын билдирип, Ата-Ме-

кендин тоолору менен сууларынан ажайып кооздугун, адамзаттын махабатын ырдады.

Толтура сырга толгон таңкаларлык сонун өмүрдө жашаган акындын ысымы укмуштай уламаларга бай. Атүгүл туулганы жөнүндө да көптөгөн аңыздар бар. Ли Бо туулардан мурда эле бир чоң ак жылдыз энесинин түшүнө кирген, ошондуктан бала туулганда атын Тай Бай (Чолпон жылдызы) деп коюшкан.

Акындын жаш чагы Сычуань провинциясында өткөн. Ли Бо өз сабатын үйүндө ачкан. Беш жашында окуй баштаган - адегенде эсеп чыгарганды үйрөнгөн. Андан соң ойчулдар жана акындар менен тааныша баштаган. 15 жашынан даосизм жана буддизм менен таанышкан. 725-жылы ал Сычуандан чыгып, көп жерлерге саякат жасаган; бир жагынан көп ыр жазып, бир жагынан көп кишилер менен достошууга үлгүргөн 17 чыкканда акын Миншань шаарындагы Дун Яньцзыга келет. Аныкында бир нече жыл туруп, бир нече жыл жер кезип, көп окуп, лютна аспабында ойноп ыр жаза баштайт.

Ли Бонун замандаштары менен достору аны “сянь” дешчу. Даосизм философиясында- табияттын жана дүйнө жаралышынын сырын билүүгө умтулган, түбөлүк жаштык менен өлбөстүккө ыкма табууга аракет кылган адамды айтат. Сяньга азаттык сезими таандык, өз дүйнөсүндөгү каалоо кусалыгы менен кумар бийлигинен оолак болуу сезими турат. Ли Бонун өмүрү так ошондой болгон.

Алга умтулган кыялкеч Ли Бо эреже-жосунду, үрп-адатты, шарттуу жашоону танып, булуттун ары жагындагы руханий дүйнөгө умтулуп, тынымсыз изденүүдө болот. Ар дайым бушайман кылган рух дүйнөсү жашоо шарты жакшы камсыз болгон жаштардын жолуна тушпөй, такыр башка жолго салат. Ли Бо элине жана мекенине пайдалуу эмгек өтөгүсү келет, андыктан жакшылыктын жолуна салыш үчүн, падышанын кеңешчиси болууну ойлонот.

Ли Бо 20 жашка келгенде чиндүү кызмат сунуш кылынат, бирок ал кызматтан баш тартат, ал жапайы жаратылышка суктанып “жер менен асмандагы керемет көрүнүшкө” кызыгы тартат. Ли Бо туулуп өскөн провинциясына жер кезип кетет: Эмей тоосуна, Дайтаньшаньга жөнөйт.

Ошол мезгилде “Эмей тоосундагы айга”, “Юань Даньцю тоодо кантип жашаганы тууралуу”, “Лушань тоосундагы шаркыратманы карап турам” деген жана башка ырларын жазат. Аталган ырларда тууган жер кооздугун, көркөмүн, бөтөнчөлүгүн даңазалаган.

Ли Бо туулган жери менен табигый биримдигин сезет, улам жаңы жерлерге умтулат.

Акын пейзажга жан киргизет, кан жүргүзөт, аны асмандагы ай коштоп жүрөт. Тоолор аны тиктеп турат, лотос гүлү сырдашкысы-сүйлөшкүсү келет, жер ыргалат, жылмайт. Анын ырларында жаратылыш көңүлдү көтөрөт, бакытка терметет, шаттыка бөлөйт, кан тамыры бирге кагат. Ал закымдап учкан убакытты сергек

сезип, канатынан кармап калгысы келет, бирок кудурети жетпейт, ал жаратылыштын сырын туюнуп, анын шаттыгын бөлүшүп, бул дүйнөдөгү өмүрдүн кыскалыгына абдан өкүнөт, мезгил кадамын токтотуп калууга аракет кылат:

“ Буга дейре батынчу эмес кыялым
Эми мына, көрдүм анын сырларын,
Таптым издеп. Алдым булут нурларын,
Жалган дүйнө жоголду бул жолдордо.
Бараткансым ак козуга мен минип,
Ак жарыкка, айкалышкан колдорго”

Жашоону сүйгөн Ли Бо элден чет турмуштан тажап, кайрадан жер кезикет да көп жылдан кийин 742-жылы борборго келет, ага тиешелүү кызмат бербей аксарайга акындык чакырышат, ага атактуу “Ли Бо” стилинде ырлар жазууну тапшырышат. Императордун аксарайында “алтын тордо” узак убакыт тура албайт. Жашоонун маңызына эркин жүрүп жеткен, эркин ойлогон акын 744-жылы аксарайды таштап кетет.

Кытайдын экинчи борбору Лоянда улуу акын Ду Фу менен таанышат. Булардын достугу Кытайдан эн улуу инсандарынын күлк мүнөзүн жана рух дүйнөсүн, биздин күнгө чейин жеткен ондогон мыкты ырларды тартуулады.

Ли Бонун өмүрү жана чыгармачылык жолу катаал болуп, журтунан дайыма алыста жүргөнүнө байланыштуу, анын ырларында алыста калган досторун сагынганы, үй-бүлөсүнүн эңсегени жана өскөн жерине кайрылып келүүнү самагандыгы жөнүндө жазган ырлары бар.

Акындын даана көрүнгөн бир белгиси: мекенге болгон назик сүйүүсү. Ал көз карегини өйдө көтөргөндө Мекенин асманын көрөт, төмөн түшүргөндө туулуп-өскөн жерин көрөт.

Мен баратам капчыгайда ыр ырдап,
Жол бошоду чыкканымда чыйырдан.
Алды жакта типтик аска, кокту-жар,
Айлампа бар суу-өзөнгө жулунган.
Буу чыгарып ташка конот булуттар,
Келген адам кетпей карап суктанар.
Гул денизин кана жыттап каңылжаар,
Күн баткыча тоо койнунан кут табар.

762-жылы турмуштан коңулүү калган, бирок акылман, денеси алсыраган, бирок руху кучтуу Ли Бо жерде жашагандарга талант нурун түбөлүккө жаркыратыш үчүн опасыз жалган дүйнөнү таштап башка дүйнөгө, жылдыздар мамлекетине учуп кетти.

Ли Бо картапып, алдан-күчтөн тайыган мезгилинде, турмуштун оор жагдайына дуушар болгон мезгилинде, карыллыкка, кедейликке кабылып, эске алынбай, эл алдында унутула баштаган адамдын ички дүйнөсүн, рухун чагылдырган, жүрөк титиретип, жак толкуткан ырларды да жазып калтырган:

Жер солкулдайт Пен-куш учуп чыкканда,
Ал да кыйрайт.
Зор күч чирип, өзгөрөп
Күнгө жеткен бак-Фусанга жанапсаң
Жарык нурдай жаш урпактар эскерер.

Миндеген ай айтып калаар, мисалы,
Ким түшүндү?-Конфуций да узаады

Түшүндүрмө. Баоиндин биринчи жылынын он биринчи айында, көз жумарында агасы Ли Янбиндин үйүндө жаазган акыркы ыры. Пэн кушу – өлчөөсүз зор күчтүү туюндурган мифологиялык персонаж. Фусан – башы күнгө жеткен мифологиялык дарак, аны менен “Асмандын улуу” деген императордун образын айтып жатат. Конфуцийди – Ли Бо “улуу устатым” деген. Уламыш боюнча, ал өлтүргөн айбандын касиеттүү бир мүйүз экенин тааныган жападан жалгыз акылман болгон.

Ли Бо замандаштары тарабынан жана кийинки адабият тануучулар тарабынан аксарай формалдуу стилин жокко чыгарып, ага башкача реалисттик форма, көркөмдүк, тереңдик, маанилүү мазмун киргизген реформатор катары бааланган.

Жел жаңы,
Ай да жарык,
Түштү күзгү жалбырак
Күзү таан үшүйт шакта калтырап...
Ак тилекти, күндөрдү бириктирчү кез
кайда?
Мындан оор, күнүрт кезді билбеген жаным
бейпайда.

Түшүндүрмө. Бул Ли Бо жасаган тажрыйба: буга дейре биртегиз чен-өлчөм менен өңүрүп отурган мындай форма классикалык кытай поэзиясында кезикпейт.

Ли Бонун акындын поэтикалык дүйнөсүнүн тереңдигине жана көп убакыт саякатта жүргөндүгүнө байланыштуу жаратылышка арнаган жогорку көркөмдүктөгү бир керемет чыгармаларды жараткан. Албетте турмуш тирүүлүк үчүн гана күрөш эмес, ал жердеги көз иремдик жашоого көз каранды болбогон, андан зор мааниге ээ болгон, руханий жактан байып, тазаланган дүйнөгө эшик ачкан акындын ырларын туюнтуу дегендик, бул түбөлүк жарык менен аруулук менен жанашуу дегендик.

Акынды мейкиндик жана мезгил, социалдык чөйрө калыптабайт, аларды акын өзү түзүт жана сезимсиз, жалпак, кезирмемдик колоритти жаркыратып, турмушту байытып, жан – дүйнөбүзгө сиңирип турат. Ли Бону ортокылымдагы кытай мейкини жаратыштырбы? Ал мейкиндикти Ли Бо жараткан! Кытайдагы көптөгөн окурмандар аны “пайгамбар акын” деп урмат менен аташат.

Сөздүн акырында акындын поэтикалык жан дүйнөсүнүн терендигине жана көп убакыт бою саякатта жүргөндүгүнө байланыштуу жаратылышка арналган сулуулукту көркөмдөгөн көптөгөн чыгармаларды жана ыр саптарын жараткан. Албетте Ли Бо кытай поэзиясынын эң бир көрүнүктүү классиги. Терең мааниси, жогорку көркөмдүгү менен элдин купулуна толгон ырларды жазып калтырган, кытай элинин улуу акыны катары белгилүү.

Адабияттар

1. Ли Бо. Тандамалар. Ч., 1-2
2. И.С.Болджурова. –Б., 200

НЕБОЖИТЕЛЬ – ЛИ БО

Время расцвета средневековой китайской литературы, Танской эпохи, неразрывно связано с тремя великими именами: Ли Бо, Ду Фу, Бо Цзюй-и. Наиболее своеобразным и наиболее прославленным поэтом своей страны является Ли Бо, «Небожитель», как называли его восхищенные современники.

Ли Бо или Ли Тай Бо – китайский поэт времен династии Тан. Известный как «бессмертный гений поэзии» (варианты перевода — «поэт-святой», «гениальный поэт»), Ли Бо принадлежит к числу самых почитаемых поэтов в истории китайской литературы и является одним из крупнейших мировых поэтов. Он оставил после себя около 1100 произведений (включая около 900 стихотворений).

Имя поэта прожившего удивительную полную жизнь приключений, окружено легендами. Даже о его рождении существуют множество преданий. Незадолго до рождения матери Ли Бо приснилась большая белая звезда, поэтому мальчика называли Тай Бай (великая белизна).

Пришедшая на смену феодальной раздробленности объединённая империя Танской династии становится одним из самых крупных государств эпохи. Экономический подъём возрождает Китай: оживляются ремёсла, торговля, сельское хозяйство, прикладное искусство. На этом фоне происходит и всплеск художественного творчества. Танская империя подарила миру целую плеяду талантливых поэтов и стала своеобразным «золотым веком» китайской литературы.

Ли Бо-создатель проникновенных творений, ярких образов, исполненных творческой фантазией, бурных эмоций- представляет собой весьма значительную характеристику в поэтическом творчестве Танской эпохи. Еще давно китайская литературная критика отмечала, что стих Ли Бо стремительно охватывает «все».

В 1708 году Император Канси приказал выпустить «Полное собрание стихов эпохи Тан». Многомный труд содержал почти пятьдесят тысяч стихотворений. Однако среди более двух тысяч поэтов той эпохи, обладавших различной степенью таланта, принадлежавших к различным направлениям, имя Ли Бо (как и его близкого друга Ду Фу) выделяется особо.

Ли Бо известен своим неумным воображением, эпатажной манерой поведения, глубокой философичностью и яркими образами даосов в своей поэзии, а также, по распространённым преданиям, своей любовью к спиртному. Как и Ду Фу, он много времени проводил в путешествиях.

Странствия давали пищу его жадному до впечатлений сердцу и взгляду, способному замечать мельчайшие детали. Его гений оказался способен переработать, осмыслить и выразить в творчестве всё воспринятое богатство.

«Уже и птиц не стало в вышине,
И тучка улетела на покой.
Лишь эти горы не наскучат мне
Они одни остались предо мной.»

Авторы «Истории китайской литературы» отмечают, что «содержание стихов Ли Бо, пожалуй, затронуло все стороны жизни китайского общества, с какими могли сталкиваться мыслящие люди того времени».

О родителях поэта сведений осталось очень мало. В «Книге о династии Тан» говорится, что «отец был военачальником в городе Жэньчэн», но исследователи установили, что в действительности в Жэньчэне жил дядя Ли Бо. В стихах поэта отец упоминается лишь однажды — высокий, статный мужчина с белыми бровями.

Многие единоплеменники матери жили и в Шу, куда из западных краёв прибыло семейство Ли. Так что не только до пяти лет, но и более длительный период детства Ли Бо жил в этой среде, что дало ему и знание языков, и сказалось на ментальности, восприятии мира, образной и эмоциональной натуре.

Ли Бо родился в семье богатого торговца. Существует много версий по поводу того, в какой местности родился поэт. Часть исследователей предполагает, что Ли Бо, возможно, родом из области прежнего Туркестана вблизи современного города Токмак на севере Киргизии.

По другой версии местом его рождения считается провинция Ганьсу — по крайней мере, из Ганьсу точно происходили его предки. Когда Ли Бо было пять лет, семья переехала в Цинляньсян (современный г. Цзянью в провинции Сычуань на юго-западе Китая). Здесь же семья принимает фамилию царствующего дома «Ли». В государственной школе Ли Бо не обучался, получив домашнее образование. Уже десятилетним мальчиком начинает писать стихи. Свободолюбивый и независимый характер Ли Бо проявляется с юности: достигнув восемнадцати лет, он уходит в горы Миншань в окрестностях Чэнду, где начинает заниматься с наставником-даосом ДунЯньцзы. Это был побег от строго регламентированной жизни феодального государства, следующего нормам конфуцианства: большинство представителей интеллигенции того времени пользовались предоставленной возможностью участвовать в государственной жизни страны и сдавали экзамены на должность чиновника.

В 742 году Ли Бо был представлен ко двору императора Сюань-цзуна и получил высшее академическое звание в Академии Ханьлинь, что открывало ему возможность придворной карьеры. Сам поэт рассматривал её как возможность принести большую пользу стране. Однако император лишь желал иметь при себе талантливого человека, способного как развеселить его, так и запечатлеть его величие, Ли Бо становится одной из многочисленных забав в ряду петушинных боев, забав с наложницами или поисками «эликсира долголетия». На посту придворного поэта Ли Бо провёл около двух лет. Дворцовые интриги также поспособствовали его уходу из дворца:

«Хочу ли
Знатным и богатым
Быть?
Нет!
Время я хочу остановить»

Большой интерес к реальному миру, к человеку, к повседневной жизни в ее многосложности определяет творчество передовых танских поэтов и развитие их реалистического метода. Творчество Ли Бо характеризуется большой жизненной полнотой и эмоциональной яркостью, интересом к окружению людей, к общественным явлениям. Благородство идей, патриотизм, чистота и просветленность видения жизни, сила духа, заключенные в творчестве Ли Бо, делают его поэзию неповторимым источником истинного удовлетворения не только для китайцев, но и для других народов.

Ли Бо был передовым умом своего времени, великим сыном китайского народа. Живя в эпоху могучего подъема своей родины, поэт жаждал свободы и творчества, будил мысль, укреплял веру в лучшие человеческие устремления.

Ли Бо создавал стихи на живом языке в духе народных песен. Он слышал биение родной речи, вдохновлялся китайской природой, историей, самобытной жизнью своей родины. Многие его произведения, отличающиеся необыкновенной простотой стиля и неповторимой задушевностью, продолжают жить в китайском народе как самые чтимые и близкие сердцу. Мерой его моральных принципов, нравственной ценности человека с древнейших времен оказывалось его отношение к отечеству, к народу из которого он и вышел.

Но в то же время в многочисленных стихах поэт открыто не довольствуется современными общественными явлениями и порядками, царившей властью сильных и имущих:

«Много их, идущих против неба,
Власть его присвоивших бесчинно».

В зрелые годы поэт прославившийся своим поэтическим творчеством, удостоился высшего академического звания «ханьлинь», которое открывало перед ним перспективу придворного благополучия и славы. Но подобная карьера, не прельщала поэта.

Ли Бо писал обо всем, что входило в круг тем танской поэзии. В его стихах есть мужество, суровость и пленительный лиризм. Он не был чужд романтики, но и здесь он впереди многих других поэтов пишет смелые стихи против войн, которыми изобиловали 40-50-е года. В его творчестве прослеживается связь со старой народной поэзией. Свой стих он строил умело расширяя рамки правил, подсказывая стихотворцам способы движения вперед, обновляя китайское стихосложение. Независимость Ли Бо была логичным развитием идеала свободы. Но Ли Бо хотел большего: он уверен в своей миссии поэта-пророка, поэта-учителя, требующей от него полной безжалостной самоотдачи.

Весной 744 года он покинул двор. По одной из версий, он был изгнан из дворца за отказ явиться по приглашению императора и читать тому стихи. В любом случае, карьера при дворе противоречила его вольнолюбивой, и дорожить благосклонностью императора не казалось ему важным.

Выше всего Ли Бо дорожил свободой, и в этом истоки уверенности: поэта в торжестве разума, творческой мудрости. От предшественников он унаследовал культ личности свободной, культ эмоции и природы, горячую и непримиримую вражду к угнетению человека, неподвластного и вольного по своему складу и стремлениям. Он принадлежал к числу тех, кто своими гениальными строками себя творил в образе

богов. Ли Бо возвышался над своим временем, тем не менее, благодаря тому, что был более связан с жизнью и духом народа. Он движим был нравственной оценкой людей независимо от их сословного происхождения, гуманизмом проявляющимся в сострадании к народу.

Ли Бо величественен, но в отношении его к людям нет тени и высокомерия или даже покровительства: он поглощен людскими тревогами, он доставляет радость людям, и знает об этом, и хочет этого.

Яркие, удивительные примеры природы встают перед глазами читателей: пейзаж у него оживает, он одухотворен, луна сопровождает поэта, вместе с ним пьет вино и движется в такт пению и танцу; горы смотрят на него, лотос желает поговорить с ним; ветерок смеется. В его стихах природа точно определяет и разделяет настроение поэта, почти живет с ним одним дыханием. Он ощущает быстротечность времени и не в силах остановить его бег. Постигая тайну природы, радуясь вместе с ней, он понимает краткость этой жизни и хотел хоть на чуть-чуть остановить бег времени:

«В мечтаньях я доселе был не смел
Но вот-свершилось то, что я искал.
Свет облака в себе уже ношу,
Весь бренный мир исчез куда-то вдруг,
И мнится мне-на агнце возношусь
К светилу белому в сплетении рук.»

В 756 году во время восстания Ань Лушаня Ли Бо вновь приглашают на государственную службу. Он соглашается на приглашение, но оказывается, что ко двору его звал младший брат императора принц Ли Линь, который предпринимает попытку захватить власть. После разгрома сил принца Бо пускается в бега, но его ловят и сажают в тюрьму в Цзюцзяне. Там его осуждают как государственного преступника и приговаривают к смерти. Однако вмешивается генерал ГоЦзы-и. Ли Бо спас его от суда и казни во время своего прошлого пребывания при дворе, когда тот был простым солдатом. Генерал заявляет императору, что меняет свой чин на жизнь поэта. Император соглашается помиловать Ли Бо и ссылает его в далёкий Елан (на территории нынешней провинции Гуйчжоу). Путь в ссылку через всю страну оказывается долгим. Ли Бо успевает написать множество стихов за это путешествие. В Елан он так и не доезжает: в 759 году он узнает о своей амнистии, и отправляется обратно на восток.

В 761 году присоединился к идущим на войну отрядам, но болезнь заставила его вернуться в дом родственника, начальника уезда Ли Янбина (который в дальнейшем издал первый сборник стихов поэта), в Данту где он и умер. По легендарной версии, поэт утонул в реке Гуси, притоке Янцзы вывалившись пьяным из лодки, когда пытался поймать отражение луны в воде, а затем взлетел на небо.

Совершенно верно, понять стихи поэта, войти в его мир, чтобы духовно очиститься, обогатиться, осознать что жизнь это не только борьба за выживание, но что-то большое, независимое от заземленной сиюминутности-это соприкосновение с вечностью, светом, чистотой.

Литература

1. Сергей Торопцев. Жизнеописание Ли Бо — Поэта и Небожителя. - М., 2009.
2. Ли Бо. Избранная лирика. -М., 1957.
3. Ли Бо. Дух старины. -М., 2004.

Акматов Б.М.,
БГУ

КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ БАГЫТЫНДАГЫ ОКУУ СТАНДАРТТАРЫНЫН БАЗАЛЫК БӨЛҮМДӨРҮНДӨ КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНА ТИЕШЕЛҮҮ ПРЕДМЕТТЕРДИ АДИСТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ НЕГИЗДЕП ОКУТУУ

Кийинки мезгилдерде “окутуунун методикасы” дегенге караганда “окутуунун технологиясы” аттуу түшүнүк педагогика илиминде көбүрөөк колдонула баштады. Кээ бир жерлерде “методика” термини “технологияга” синоним термин катары пайдаланылып келсе, көп учурда методика технологиянын ичине кирип кете турган тар түшүнүк катары аныкталууда. Ошондуктан, кыргыз адабиятын компетенттүүлүккө негиздеп окутуу технологиясына киришүүдөн мурда ушул эки терминдин айырмасын бөлүп көрсөтүү зарылдыгы турат. Анткени, маселе окутуу технологиясына тиешелүү болгондуктан, анын маанисин, биз эмне маселелер жөнүндө кеп кылууну максаттанып жатканыбызды педагогикалык коомчулук билиши керек болууда. Тактап айтканда, биринчи “окутуунун технологиясына” толук аныктама берүү, анын окутуунун методикасынан болгон айырмасын көрсөтүү бул жерде талдоого алына турган проблеманын башын ачууга, негизги анализге алынуучу технология түшүнүгү өз ичине эмнелерди камтый тургандыгын, алар окуу процессинде кандай орунга ээ экендигин билүү максаттары менен да айкашаары белгилүү. “Окутуу технологиясы” бир караганда “билим берүү технологиясы” деген түшүнүккө жакын турганы менен мазмуну бир кыйла тар экендигин качан аталган түшүнүктөргө талдоо жүргүзүп, ар биринин өз маанисин берүүгө аракет кылган учурда ачыкка чыгат. “Билим берүү технологиясы” өз ичине педагогикалык процесске таандык бардык маселелерди өз кучагына алгандыктан, аны илимий-теориялык изилдөөлөр “педагогикалык технология” деген аталыш менен да берип жүрүшөт. Алардын айрымдарына токтоло турган болсок, мисалы В.П.Беспалько: “Педагогическая технология - это содержательная техника реализации учебного процесса” [1] десе, И.П.Волков: “Педагогическая технология - это описание процесса достижения планируемых результатов обучения” [2], М.Чошанов: “Технология обучения - это составная процессуальная часть дидактической системы” [3], В.М.Моныхов: “Педагогическая технология - это продуманная во всех деталях модель совместной педагогической деятельности по проектированию, организации и проведению учебного процесса с безусловным обеспечением комфортных условий для учащихся и учителя” [4] деген пикирлерин келтирүүгө болот. Ушул эле

жерге ЮНЕСКО тарабынан берилген аныктаманы да кыстара кетүүнү туура көрдүк, анда: “Педагогическая технология - это системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия, ставящей своей задачей оптимизацию форм образования” [5], - деп белгиленет. Сунушталган көз караштар ар бир өз алдынча аныктама берүүгө аракеттенгени менен алардын баары окуу процессине тиешелүү бир бүтүндүктү өз тарабынан карабаса маани-маңызы боюнча жалпы бир түшүнүктү айтып жаткандары ачык эле байкалат. Ырас, биз бул жерде айрым-айрым айтылган гана ойлорду алганыбызда белгилей кетели, болбосо педагогикалык процесске ким кайрылбасын анын баары бул түшүнүккө өз аныктамасын берүүгө аракеттенгенин айтпай кетүүгө болбойт.

Эгер “окутуунун технологиясына” аныктама берүүгө аракеттенгендердин изилдөөлөрүн карап, өз ара салыштыра турган болсок, кими болбосун окуу процессине таандык, бири-бири менен өтө тыгыз байланышта турган үч түшүнүктүн – *методология, стратегия жана тактиканын* өз ара жуурулушкан байланышындагы окутуу процессинин максаттуу аракетин талдоодон чыгышканы даана көрүнөт. Бирок, алардын ар бирин мисалы “окутуунун методологиялык технологиясы”, “окутуунун стратегиялык технологиясы” жана “окутуунун тактикалык технологиясы” деп өз алдынча изилдөө объектиси кылып карагандар да кездеше тургандыгын белгилей кетели. Ошондой эле алардын бардыгын бир бүтүн система экенин баамдашып, “педагогикалык технология” деген жалпы аталыш менен берүү аракети кийинки мезгилде педагогика илиминде күч алып бара жатат. Анткени, ал өз ичине окутуу технологиясын толугу менен камтып, окуу процессинде алдыга койгон педагогикалык максатка жетүү үчүн окутуунун инструменталдык каражаттарын жана инсанды бардык мүмкүнчүлүктөрдү толук пайдалануучу *методологиянын системдүү жыйындысын ишке ашыруу эрежелерин* туюндуруп келет. Окутуунун (педагогиканын) технологиясы өз ичине максаттуу аткарылуучу төмөнкүдөй иш чараларды камтыйт:

- студентте белгилүү компетенцияларды калыптандырууга катышы бар окутуунун техникалык каражат-

тарын, ыкмаларды объектилерди максаттуу пайдалануу;

- педагогикалык процессте коммуникативдүүлүктү уюштуруу системасын (бул кыргыз адабиятын окутууда өтө маанилүү орунда турат) жана маалыматтарды жеткирүүнү (презентация, ж. б.) формаларынын педагогикалык иш чараларда максаттуу колдонуу;

- окуучулардын (студенттердин) таанып-билүү ишмердүүлүгүн башкаруу системасын уюштуруу;

- белгилүү маселелерди чечүү үчүн педагогикалык процессте окутуу усулдарын жана каражаттарын максаттуу конструкциялоо;

- окутуу процессинде компетенттүүлүктүн калыптанышын пландаштыруу;

- компетенциялардын калыптанышы үчүн сабактын максатын окутуу процессинде студенттердин жөндөмдүүлүктөрүн ойготуу, аналкалык ой жүгүртүүгө багыттоо, сунушталган илимий-теориялык маалыматтарды студенттин жеке турмушу менен айкалышырып түшүндүрүү;

- окуу процессин интеграциялоо, окуу материалын реалдуу турмуштун контекстинде комплекстүү кароо;

- окуу процессине долбоорлоо технологиясын, ар бир студенттин өз алдынча жыйынтык чыгаруу системасын колдонуу;

- окутууну коомдук-социалдык керектөө менен айкалыштыруу, билим берүү методологиясында алган компетенцияларынын негизинде өзүн-өзү реализациялоого калыптандыруу;

- азыркы дүйнөлүк билим берүү процессиндеги баалоо системасын пайдалануу, студенттерди өзүн-өзү баалоого, кырдаалды, мүмкүнчүлүгүн сын көз менен карап баа берүүгө калыптандыруу.

Кыргыз адабияты филология багытында “кыргыз тили жана адабияты боюнча жогорку кесиптик билим берүүнүн бир бутагы деп тааныганыбыз менен жогоруда белгиленген иш чараларды бир сабакта, же бир предметтин алкагында баарын аткарып жиберүү мүмкүн эмес. Ошондуктан, предметтин мазмунуна, мамлекеттик стандартта алган ордуна, окуу планында ээлеген максат-милдетине, модулдук өлчөмүнө, бөлүнгөн кредиттик сааттарга ылайык окутуу технологиясындагы ордун аныктоо милдети турат. Бул кесипке багыттоочу мугалимдин өзү окуткан дисциплинасына карата *субъективдүү мамилесинде чечиле турган нерсе катары көрүнгөнү менен* компетенттүүлүк негизде окутууда студентте компетенцияларды калыптандыруу үчүн спецификалык өзгөчө деңгээли боло тургандыгын белгилей кетели. Анын биринчиси – **модулдук деңгээл**, бул азыр Кыргызстанда жогорку кесиптик билим берүүдө, адистештирилген кесиптик орто окуу жайларында, орто билим берүү тармактарында кеңири жайыла баштагандыктан, компетенттүүлүккө негиздеп окутуу методологиясы менен тыгыз байланышта өнүгүп келет. Анын жогорку кесиптик билим берүүдө орду кандай экендигин билүү максатында 116 мугалим менен аңгемелешүү жүргүзсөк, алардын 91и компетенциялар жана компетенттүүлүк жөнүндө маалыматтары бардыгын белгилешти. Алардын 9у модулдук окутууда компетенциялардын зарыл эместигин, эгер андай жөндөм керек болсо, ким болбосун окуу аяктап, ишке орношкондон кийин деле өздөштүрүп алаарын, окууну бүтө электе, ким кайсы кызматка орнош турганын билбеген соң андай компетенцияларды студенттердин билишин камсыз кылууга аракеттенүү абсурд экенин далилдөөгө,

өздөрүнүн жеке көз караштарын коргоого далалаттанышты. Суроого жооп бергендердин 7си модуль деңгеди студенттердин билимин сессия ичинде эки же үч жолу текшерүү деп түшүнө тургандыгын белгилешсе, 9у мындай окутууга таптакыр каршы экенин, билгиси да келбей тургандыгын айтып чыгышты. Ал эми модулдук системада компетенттүүлүктүн негизинде окутуу кантип пайдаланып жатышканын сураганда 116 мугалимдин 23ү гана жумушчу программаларын түзүүдө компетенцияларды камтууга аракеттенишкен болсо, калгандары аны кийинки окуу жылынан тарта жакшы түшүнүп алып анан колдоноорун билдиришкен. Мына бул көрүнүштүн өзү компетенттүүлүк негизде окутуу үчүн мугалимдердин билимин, түшүнүгүн, аны кантип колдонуу керектиги тууралуу прикладдик маанисин, анын негизинде окутуу студенттерге кандай ийгиликтерди бериши мүмкүн экендигин үйрөтүү үчүн атайын методикалык семинарлар зарылдыгын көрсөттү.

Экинчиси – **предметтик деңгээл**, компетенттүүлүктүн негизинде окутуу мугалимге өзү окутуп жаткан предметтин мазмунун терең түшүнүүдөн тышкары ал предмет жогорку кесиптик билим алып жаткан адиске кандай кызмат аткара тургандыгын да талап кылат. Ырас, ар бир мугалим өзүнүн окутуп жаткан сабагы абдан маанилүү экендигин аныктаса да, көпчүлүгү ошол предметтен студент кандай компетенцияларга ээ боло тургандыгын так көрсөтө алышпайт. Мындай көрүнүштүн өзү мугалим өзү окутуп жаткан предметинин канчалык маанилүү экендигин билбегендиктен эмес, анын жогорку кесиптик билим берүүдө кандай компетенцияларды кайсы шартта калыптандырышы мүмкүн экендигин талдап, аны максаттуу түрдө реалдуу турмуштук кырдаалдар менен айкалыштырып көрүп жыйынтык чыгара электигинде турат. Мугалим өзү окутуп жаткан предметинин ордун тактамайын, анын студенттин кесиптик даярдыгына канчалык таасири болоорун аныктоо кыйын. Ал эми азыркы билим берүү системасында, өзгөчө компетенттүүлүк парадигмасында студентке сунушталган маалыматтын баары эле билим боло бербей тургандыгы анык. Азыркы шартта студенттин ошол *предметтен алган билими анын реалдуу жашоосуна кызмат кыла ала турган компетенцияларга жараша аныкталат*. Эгер анын реалдуу турмушуна өз таасирин тийгизе албаган предмет бекер кеткен кредиттик саат катары эсептелиниш керек. Биз тарабынан жүргүзүлгөн сурамжылоо иштерине катышкан 116 мугалимдин 17си гана өзү окуткан предметтер студенттин кесиптик даярдыгына карата кандай компетенцияларга ээ кыла тургандыгын так айтса, 54ү кандай компетенцияларга ээ болушун өз алдынча аныктап, бирок ага эксперимент жүргүзбөгөндүгүн билдирди. Калган мугалимдер алар окутуп жаткан предмет зарыл болгон үчүн окуу планына киргизилгенин белгилешти. Мындай көрүнүш Кыргызстандын жогорку кесиптик билим берүүсүндө ар бир факультет тарабынан колдоого алына электигин, бардык мугалимдерге түшүндүрүү иштери толук уюштурулбай жаткандыгын ырастайт. Демек, бул маселе ар бир факультеттин окумуштуулар кеңине коюлуп, адистер тарабынан кеңири талкуу жүргүзүлүп, кесиптик билим берүүдө адистикке сунушталган *дисциплиналар кандай максатта, кайсы компетенцияларды калыптандырууга жөндөмдүү экендигине карай* үчүн методикалык семинарлар, ал тургай конференциялар керек экендигин айкындоодо.

Үчүнчүсү – **жалпы педагогикалык деңгээл**, бул ар бир жогорку окуу базасында аткаруучу жалпы дидактикалык ишмерди кучагына алганы менен айырмана турган окутуу технологиясы болуп эсептелет. Биз “окутуу технологиясы” деп айтып жатканыбызга себеп, ар бир дисциплинанын окутулуш деңгээлин, кандай иш аракеттер менен жөнгө салынып жатканын, окуу процессиндеги ордун, мугалимдин чыгармачыл ишмердүүлүгүнө багыт берүү, керек болсо, сапаттуу билим берүүгө багыт алган ар кыл педагогикалык иш чараларды колдоо толугу менен жогорку кесиптик билим берүүчү окуу жайдын приоритетиндеги маселе болуп саналат. Экинчиден, мамлекет тарабынан сунушталган окуу стандарттары да жогорку кесиптик билим берүүчү окуу жайлар аркылуу ишке ашкандыктан, каалайбы же каалабайлы баары бир ар бир окуу жайдын өзүнүн стратегиясына ылайык мына ушул багыттагы иштер – *жалпы педагогикалык деңгээл* боло тургандыгы анык. Ырас, өнүккөн өлкөлөрдөгүдөй Кыргызстандын жогорку окуу жайлары мындай деңгээлде өзүнө гана таандык педагогикалык – окуу жайдын кесиптик билим берүүдөгү мазмунду аныктоочу *жалпы дидактикалык технологияга* ээ боло элек болсо дагы бул багытта иш чаралар акырындап жолго коюла баштаганын айтпай кетүүгө болбойт. Тагыраак айтканда, *окуу жайдагы окуу процессин бир бүтүн система катары кароо*, анда *бир нече максаттарды бириктирген, жаңычыл мазмунга* ээ кесиптик билим берүүнү уюштурууга аракеттенген, инновациялык

жана интеграциялык окутуу формалары менен ык-укулдарын пайдаланган көрүнүштөр өлкө ичинде бардык жогорку окуу жайларында болуп жатат. Бирок жогорку кесиптик билим берүүчү окуу жайлардын биринде да өзүнүн педагогикалык деңгээли боюнча айырмаланганы боло элек. Алар изденүү жолун баштан кечирип, түрдүү мамлекеттердин жогорку кесиптик билим берүүдөгү жакшы жактарын алып, алардын жетишкендиктерин Кыргызстанда практикалоо аракетинде экенин, анын натыйжасында өлкөдө жогорку кесиптик билим берүү системасы калыптанууда, б. а. ар бир жогорку окуу жай кесиптик билим берүү маселесинде өзүнүн жалпы педагогикалык деңгээлин аныктоо, стратегиясын тактоо, тактикасын иштеп чыгуу багытында иштерди аткарып жатканы ар биринде педагогикалык технология жолго коюла баштаганын ырастайт.

Адабияттар

- 1 Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: «Педагогика», 1989, 136-бет
2. Үзүндү алынды: Концепция Федеральной целевой программы развития образования на 2006 - 2010 годы, 4-бет.
3. Чошанов, М.А. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения [Текст] // Педагогика. №2, 1997.
4. Үзүндү алынды: Концепция Федеральной целевой программы развития образования на 2006 - 2010 годы, 5-бет.
5. Үзүндү алынды: Концепция Федеральной целевой программы развития образования на 2006 - 2010 годы, 4-бет.

Колдошев М.,
Ош мамлекеттик университети

КАН МАНАС ЖОРТУУЛГА АТТАНААРДА ЖОЛУНДА КЕЗИККЕН ЭЛДЕРГЕ ИСЛАМ ДИНИН НАСЫЯТТОО МЕНЕН БАЙЛАНЫШТУУ ЖАГДАЙЛАР

|| Бул макалада Манастын таятасы Эштек менен жолугушуу жана жортуулунда жолунда кездешкен элдерге Ислам динин үгүттөө окуялары баяндалат.

Манас кан көтөрүлгөн соң, кийинки болгон окуялардын жүрүшүн аңдап, билип, бу кытай бизге кекененин, катылганын койбоду, кытай оңбочу болду деп, Бакыр уулу Байматтын атка минүүсүн жана Алдайга кабарлап баруусун буюрат. Ал жердеги түрк, алаш уулумун дегендердин баарынын аскерге келүүсүн, акылман карылар, билермандар да кошо келсин деп тапшырма берет. Жортуулга баруу учуру келгенин Манас мындайча белгилейт:

Жарагым кармап толуптур,
Менин жанчышар кезим болуптур.
Элиме душман толуптур,
Менин энишер күнүм болуптур.
Айылыма душман толуптур,
Агышар күнүм болуптур!-дейт [1:177].

Бир кезде Манастан кек, өч алабыз деп атайы келишкен кытай аскерлери ногой калкы булгарлыктар

менен он төрт күнү атышып, алардын кайра качуучу жолун Манас тосуп алган соң, кытайлар ортодо камалып, сегиз күн токтоп калышат. Бул учурда бардык болгон аттарын союп жешет. Он үч күн дегенде мусулмандардын колу орчундуу көбөйгөнүн көргөн кытайлар не кыларды биле албай, эстеринен танышып:

Бирин бири жарыптыр,
Бир убакта караса
Бир неме калбай калыптыр.
Өз билгенин кылышып,
Өжөр жайыл капырлар
Өзүн өзү кырышып,
Кылыч, мылтык бар жарак
Калыптыр жерде калдырап,
Чарайна, соот, кыягы
Жерде жатыр шалдырап.
Өлөрүн билип өздөрү
Торгун, тубар асыл бул

Кийимин өрттөп коюптур.
Күлдөрү жатыр үйүлүп,
Тамеки жатыр түйүлүп.
Кылычы жатыр кылайып,
Сүнгүлөр жатыр сулайып,
Түпөгү менен булайып.
Бычагы жатыр, кыны жок,
Кыягы жатыр, кылы жок,
Денеси жатыр, жаны жок,
Өлгөн кытай саны жок!-деп айтылат [1:178].

Буллардын курал-жарактарын олжолоп алышып, Манас аскерлерди абыдан жыйып, Кангардын бийик тоосунун капчыгайында кытайлардын колу токтогон болуу керек деп болжолдоп, алардын тек-жайын, санын билүү үчүн Аккуласын камчылап, мубакүлдүү сыр найзасын кармап, “аркар жүрбөс кыр менен, эчки баспас зоо менен” өзөндүн башын ашкандыгы, б.а. Манастын абдан кылдат, байкатпай чалгындоо аракетин мүнөздөлөт. Манастын көзүнө кенен жашыл шиберлүү жайкалган жайыт, ал жайытта оголе көп жылкылар жайыла оттоп жүргөндүгү, ал эми “кулундары куюгуп, кунандары жарышып, куйругун сыртка салышып”, жылкылардын өлчөөсү аз болгондо кырк миндей деп болжолдойт. Бу жайылган мал кытай-калмактыкы өңдөнөт, жылганы көздөй үркүтүп, малдын көбүн айдап кетүүгө аракеттенет. Ал аңгыча акырып, “Айдаба!”-деп бакырып, алтымыш менен жетимиш жаштын арасындагы бир адам, ак сакалын жайкалтып, кубалап кыйкырып жөнөйт. Ал адамдын: -Атандын аты ким эле? Өзүңдүн атың ким эле?-деп айбаты катуу кыйкырыгын уккан Манас: -Менин түбүмдү, ата-тегимди сураганына караганда, бул киши түрк уулунан болуп жүрбөсүн деген ой ага келе түшөт. Чалдын ачуулуу, орой мамилесине Манас да өчөшүп, тугаланып, каяша жооп кайтарат. Чал калбаны баштап, качырып келип Манаска найза урганда, Манас атынан учуп кете жаздап, илгери-кийин мынчалык шашпагандыгын эстеп, экөөнүн ортосунда найза сайыш башталат. Качырышып бул экөө каршы-терши өтүп кетишет да, Манас баатыр Аккуланы бура тартып, атына камчы салып: “Баабедин!”-деп бакырып, “Манастап!” ураан чакырып, айгай салган учурда, бая өткөндө чоң той берилип, жаңы төрөлгөн наристеге “Манас” деген ат коюлган болчу, ошол Манас болуп жүрбөсүн деген ой кылт дей түшөт, аксакалга. Чынында, бул чал Манастын таятасы эр Эштек болуп чыгат. Манаска Эштек бакырды:

“Кагылайын каралдым,
Бери келгин!”-деп чакырды.
Оно турган чал эмес,
Оңой-олтоң жан эмес,
Сурайынчы жайын-деп,
Султан Манас ойлонуп,
Жанына жакын барганы.
Жайы-көйүн сурап баланы,
Жакыптын уулу жаш Манас
Жайын айтып салганы,
Ошо жерде угуп эр Эштек
Оодарып аттан алганы,
Ой-бойду бийик салганы,-делет [1:182].

Андан ары Эштек: -Сени бапестеп, алдейлеп чоңойткон атаң, энең, эл-журтүң эсен-аманбы? Бул жерге кандайча келип калдың? Аркар баспас кырларда

кантип басып жүрөсүң? Бул жайга бөлөк жан түк келбейт дечү элек. Кытайдын жазийрасынан кол мол чыгып, Канар тоого таянып, Булгар жерибизден бул орунга качып келдик; кытайлар бизди кууп келип курчоого алышты; бала-чака биригип алар менен он төрт күн уруш салдык, минтип камалып турганыбызга кырк күнчө болду деп:

Кагылайын каралдым,
Кайдан келип калганын?
Каран калган жылкыны
Кайдан көрүп айдадың?
Манас деген атыңдан,
Атка минген затыңдан,
Кебете-келбет боюңдан,
Акылга терең оюңдан,
Аман болсоң жалгызым,
Ар иш келер колуңдан.
Аттанганың мингениң
Алда!-деп, жолго киргениң
Бүгүн болсо каралдым,
Айдаган жылкың бир канча,
Айдаганың айдап кет,
Алып көөнүң жайлап кет!
Акжолтой Манас болуп жүр,
Айдап жылкы оңуп жүр,
Не кармасаң кыз кармап,
Олжолуу Манас болуп жүр!
Акжолтой болсун жолуңуз,
Алган жылкыңды айдап кет,
Уялбасын колуңуз!-делет [1:183].

Башкача айтканда, Манаска жолукканына жүрөгү жибип, элжиреп, ага ак дилинен чыккан каалоо-тилегин айтып, батаасын ыроолоп жатат. Анда Манас: -Бир да тайды албаймын, жаман атка калгым келбейт, сиздер жоодон коргонуп жатканда мени Кудай урбайбы, жылкыңарды айдасам дейт. “Жакшы болду таята, жакындан чыгып калганың”-деп, жоону өзөнгө камаган турбайсызбы, жоонун асты жагынан сиздер атып, аркасынан биз атып, ортого жоону алып-пыз; биз атышкан жоонун баарын кытай экен деп, сиздер да бизди кытай экен деп ойлоп, жөнү жок бир-бирибизден коркуп, кейишке кенен батыппыз, сиздин жакшы балаңыз бар экенин уккам, Жамгырчы таякем кана?-деп Эр Манас сурап калат. Эштек баатыр кеп айтат: “Эртең менен Жамгырчы, кытайды байкап келем-деп, кеткен бүгүн”,-деп айтат [1:184]. Андан ары Эштек кытай менен жакын арада болгон окуяны баяндайт. Б.а. балам кытайдын пейили бузулду, түрк уулун түгөтөбүз деген ойлору жаман, начар ниетте алардын аскерлеринин жыйылгандыгынын кабарын алып, шашып үч жылганы өрдөп качтык, колоттун оозун тосуп, ойрон болгон кытай менен так он төрт күн абдан катуу атыштык. Ошо күндөрдө биздин журт:

Чыканак жерге салбады,
Чырым уйку албады,
Катын менен балада
Эч бир тынчтык калбады.
Эл караанын көрдүк го
Эми арман калбады,-дейт [1:184-185].

Эштек кебин улап, кызыталак кытайдын катылгагы солгундаганына, урушууга келбегенине төрт күн

болду, урушудан жадап, жүдөгөндөй көрүнөт; жүрчү балам, кыр-кырлап абайлап бастырып, кытайдын кантип жатканын көрөлүк, “Келди бекен Жамгырчы? Кембин угуп каналык”-деп, көрүнөө жерге барып карашса, карга-кузгун учуп-конуп жайнап жүргөнүн көрүшүп айран калышат жана бир да баскан жан көрүнбөгөнүн, алар кырылып калган өңдөнөт: “Кырдан көрүп каткырып, Кыраан Эштек күлүптүр”, -делет [1:185].

Чынында кытайдын жүз он бир миң аскери ортодо тосулуп, камалып калгандыгын билишип, алар гайырлык менен өзүлөрүнүн жандарын өзүлөрү кыйышкан болчу. Кытайдын күтүүсүз мындай кырылганына айран-таң болгон Манастын чогулган үч жүз миң колу алардан калган курал-жарактарды, жабдыктарды, буюмдарды талашып, сүйүнүшүп олжолоп алышат жана алардын айрым куралдарынын мыкты жасалгандыгы төмөндөгүчө сүрөттөлөт:

Камыш экен найзасы,
Тарамыш менен чаптаган,
Желим менен каптаган,
Ташка чапса сынгысыз,
Жакшы экен сүнгүсү,- делет [1:186].

Эртеси Тунук-Булак деген жайдын башында аксакалдардын, акылмандардын, элдин баарын жыйып Манас кеңеш курайт. Бу кытайлар кыйынсынып, бизге катылганын, камаганын, урушканын койбоду; бизди кытай эл дебейт, эшигин ачсаң кел дебейт; Эсенкан деген бирөөнү кан көтөрүп салгансып, алар эч кимди көзүнө илбей калды, аз жылдан бери кан чыгып, ааламдын баарын үшүн алып коркутат, кылык-жоругун карасаң Теңир ургандай түрү бар; байкаган болсоңор, эл-журтубуздун ар-намысына доо кетип жатат, намысыбызга келели: -Алаш экен атабыз, арбак урган кытайга, аттанбай кантип жатабыз,-деп чакырык салат. Алардын байыркы түбү бизге тууган экенин моюндагына алышпайт; шайтан тилине азгырылып, туура жолдон адашып азып жүрүшөт; арам менен адалдын айырмасын алардын чаташтыргандары төмөндөгүчө мүнөздөлөт:

Азезил айткан боюнча,
Аларга арам чыккан жок,
Чыккан, чымын баары адал,
Жылан-курттар дагы адал,
Ит менен догуз ага адал,
Кескелдирик, кумурска,
Кез келгендин баары адал,
Башы курсун кытайдын
Маймыл, борсук дагы адал.
Кашкулак менен суурду
Казанына куурду,
Жебесек жанга залал-деп,
Жер үстүндө кыбырап
Жүргөн-турган адал-деп,
Билбейбиз кандай экенин,
Жылкыны арам-деп коёт,
Арбак урган кытайга
А кандай болуп билинген?-деп [1:188].

аянбастан аларды ак жолуна салалык дейт. Алар баскынчылык кылып үч ирет келди, карап турганыбыз жарабас, эгер динге кирбечү болсо, калкынын баарын кыралы!-деп бекем эркин билгизген Манас батаа айтууга алаканын жайып:

Ушу сөздөн жанганды,
Убададан танганды,
Төбөсү ачык көк урсун,
Төрт чарыяр көп урсун,
Төшү түктүү жер урсун,
Арбагы бийик эр урсун,
Ак байгамбар пир урсун,
Аты Кызыр тирүү урсун,
Кырк чилтен кайып эр урсун,
Кылым турган эл урсун,
Каусул Кыяс кошо урсун!
Укумунан тукумун
Немесин койбой тоздурсун!-дегенде [1:189],

уруулуу журт көп алаш, карыя Эштек, атасы Жакып бай, аксакалдан Айдаркан, азар түмөн “канча жан “Оомийин!”-деп күнгүрөп, кол көтөрүп дүңгүрөп, батаа кылышып, кош башына бир бээден союшуп, өзөндүн боюнда ал күнү конуп жатышып, эртеси күнү акылдашышат, б.а. жортуулга бели катуу, бек айбат жарамдуулар, эрегишкен душманга эр азаматтар барышсын. Ал эми кары-картанды, чабалдарды, балдарды, кыз-келиндерди убара кылбайлы, алар эгин айдап, мал багышсын деген пикир айтылганда, “Кандай барбай калам?”-деп, жаш-карыдан чыр чыгып, нааразылана калбалашканда, Дагалакты алууну оңой көрбөгүлө дешип, эстүүлөр абалдын жөн-жайын ынанымдуу түшүндүрүшүп, отуз миң адамды кайтарат жана эки жүз сексен миң кол жортуулга барууга даярдалат.

Бул учурда Эштек тар жылганын ичинде үркүп-бозуп, кагылып-чабылып, качып келип жайланышып калган булгар элин, анын кийинки тагдырына кооптонуп, Манастын журтуна кошууну самап, көчүрүүгө аракеттенет. Бирок Жамгырчы бул ойго макул эместигин билгизип: -Жылганын оозу туюк тар экен, бирок ары жагына өткөндө отуз миң үй болсо да кенен, ал эми кырк миң үй кысылышып жайгашкыдай жер, жайлоо бар болуп жатат; аштык айдап, мал багууга ыңгайлуу, “тар-тар десе мейли,-деп тарлыкпайлык, “Ый артында күлкү бар” деген нуска кепти эстейли; эң алдынкы үй-бүлөлөрдө жыйырма миңден, кембагал дегендеринде бир миңден айдаган жылкысы бар; бу да болсо Кудайдын берген мүлкү, ырыскысы, ар коштон бирден киши алайын, аларды ээрчитип алып байларга салык салайын, “антип-минтип элимден отуз миң жылкы алайын, орчун колдун союшун бүгүн берип салайын”-деп, жортуулга аттанган колдун азык-түлүгүнө ушинтип жардам берүү бүтүмүнө келет. Тарак казак калкында Ыраман аттуу таанымал киши болгон. Ырамандын Сарылбек деген баласы болот. Сарылбек деп ат коюлушунун себеби, андан мурда төрөлгөн алты агасы турбай, жашында каза таап, Ыраман байкуш болуп бүгүлүп, ыйлап жүрүп, соңку каза тапкан баласынан кийин арадан алты жыл өтүп перзенттүү болот. Ошол Сарылбек кан Манаска чоро болгондон бери үч жылдын жүзү болуп, жашы он бешке толуп, ырчылык өнөрү жана чечендиги менен жогору бааланып, “Ырамандын Ырчы уул” атына конот. Эр Жамгырчы Ырамандын Ырчы уулун өзүнө чакырып, аны ээрчитип, ага мындай кеп айтат:

“Колду аралап жар салгын,
Кош башына бир киши
Даярлансын!”-деп, айтат.

Ырчысы атка мингени,
Кош башына кыдырып
Жар чакырып ийгени:
“Жээндери келиптир
Кош башына бир бээ
Таякеси Жамгырчы
Сыйнатына бериптир,-делет [1:191].

Ырчы уул: -Кудай жалгап, мусулман олжолуу болсо, берилген сыйнатты көңүлдөрүнө алаар, б.а. ыраазычылык менен кайтараар маанисинде айткандагысы (албетте, кайтарган кезде экинчи тарап да чын дилден ыраазы болушу керек), а эгер, кытайдан кыргын таап жеңилсек:

Чын ушул алган жылкыңдын
Чын дүйнөгө барганда
Сыңар чака доосу жок!”-

муну айтып ырчы жарды журтка салганы делет [1:191], мындайча айтканда, ыраазы болуп бергиле, силерди Кудай колдосун, сообу тийсин, чын дүйнөгө барганда аскерлердин моюнуна карыз катары илинбесин дегени.

Ошо күнү конушуп, эртеси эрендердин баары намаз окушат.

Андан соң бай Жакыптын агасы Бай деген жол баштап, кан Манас жортуулга аттанат.

Кеп соңунда Манастын Ислам динин үгүттөөсүнө байланыштуу доцент Эшмухаммед Дүйшенов: “Манастагы Ислам динин үгүттөөнү – Кыргыз руханий байлыгынын жаңы ачылышы катарында карообуз керек. Кыргыз эли үчүн Манастагы системалуу түшүнүктөрдүн керемет кудурети артылып, ар бир сөзү алтындай уютулуп, Улуу Кыргыз сөз казынасын жараткан, кунуна баа жеткис мындай үгүттөө-адеп-ахлакты, айкөлдүктү ишеним-ыйманга ынандырып, бир Аллахка ишенүү биздин руханий байлыгыбыз болгон “Манас” эпосунда айтылгандыктан, ал биздин журтчулуктун эң аздектелген казынасы болуу керек”, - деп эң келечектүү жана баалуу көз карашын айткан [2:178].

Ошентип, баяндалган макаланын мазмунун жалпылоо катары төмөнкү тыянактарды келтирүү мүмкүн:

Тунук-Булак деген жерде чоң кеңеш куруп, Манас жортуулга аттануусунун жөн-жайын чогулган элге баяндоосу, б.а. кытайлар бизди такыр көзүнө илбей, эл деп санабай калды, андыктан элди ар-намыстуу болууга, башты, көөдөндү бийик көтөрүүгө чакырат;

Манастын жортуулга аттануусундагы башкы максат, биздин оюбузча, биринчиден, алар (кытайлар) шайтан тилине азгырылышып, адал-арамды ажыратышпайт, кайдагы сүрөт сыяктуу буюмдарга сыйынышат, жакындан бери бизге залалды гана ойлошот (б.а. жака белдеги элдерди бытырандыга бөлүп, айлантып, аларды кул, күң кылып, баскынчылык менен мал-мүлкүн, дүнүйөсүн олжолоп, жерин өзүнө каратуу маанисинде), ошондуктан аларды ак Ислам динине тартып, бирдей ишенимди тутунган эл бололу, ошондо алар биздин эл-журтка карата туура эмес көз карашта жүргөндүгүн түшүнүшөт, а эгер, текеберленип, айтканга көнбөй, караманча каршылык көрсөтүшсө, кыргын салуу чечимине да келген болчу; экинчиден, соңку саптар Ислам дининин өзөгүндө тазалык, жан дүйнөнүн аруулугу менен камырдай жуурулушкан феномен купуя жаткандыгын күбөлөйт; убадага, антка бекем болууга берилген ак батаа (убада, ант батаа менен тастыкталып жатат), бул, эгер антты бузган болсо, ал тирүү өлүктөн так өзү, б.а. анын тирүү жүргөндөн көрө өлгөнү артык дегенди туюндурат.

Адабияттар

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/ С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. / Түз.: С. Мусаев.-Б.: Хан-Тенир, 2010. -1840 б.

2. Дүйшенов Э. Реалдуулуктан, объективдүүлүктүн призмасынан Ислам окууга өтүү [Текст]/ Э. Дүйшенов // Билим берүүнүн рухий-ыймандык дөөлөттөрү: абалы жана келечеги. V илимий симпозиумдун материалдары. – Б.: 2013-жыл, 100 б.

3. Дүйшенов Э. Дени сак, руху таза инсандын модели/ Шоокум, №6 июнь, 2014, 10-б.

Р.Ю. Эмилбекова,
Жалал-Абад мамлекеттик университети

ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА МЕКТЕП ТАРБИЯСЫНЫН ТЕҢ ӨНӨКТӨШҮҮСҮ

“Тарбия берүү – улуу иш: аны менен адамдын тагдыры чечилет”- деп жазган В.Г.Белинский. калыптандыруу, ошондой эле конкреттүү билимдер жана ыкмалар менен куралдандыруу керек. Ал үчүн ата-эне мектеп менен биргелешип иш аракеттерди жасоого тийиш.

Мектеп – бул татаал организм. Аны түшүнүү үчүн сен иш жолунду мектептен баштап мугалимдик кесибинди сүйүп, балдарга жакын болгондо гана мектеп жөнүндө ойлорунду айта аласын. Совет доорундагы мектеп, советтик коомго керек, милдетин жогору кой-

гон адамды тарбиялап өстүргөн. Азыркы биздин мектепте келечектин жаш Тарбия адамзаттын коомдогу түбөлүк жашаган орду. Адам коому өркүндөп өсмөк тургай, бир калыпта каалагандай жашап туралмак эмес. Адам баласы жарык дүйнөгө келгенден баштап тарбияга жана тарбиялоочуга муктаж болот. Бүгүнкү коомубуздагы болуп жаткан өзгөрүүлөр ар бир инсанды ойлондурбай койбойт. Себеби, мындан аркы өнүгүү жараяны сөзсүз ушул жараянга байланыштуу болот. Бул кандай жараян? Анын жообу жаңы муунду өзгөрүлгөн жаны заманда жашоого үйрөтүү болуп

саналат. Ар бир ата-эне баланы жашынан тарбиялоого милдеттүү. Ошондуктан кыргыз эли баланы жашынан деп келишет. Ошол башталыш кайсыл мезгилден башталуусу керек деген суроо жаралат. Бала төрөлгөнгө чейин, же болбосо төрөлгөндүн биринчи сааттарынан баштап тарбия алкагына алынуусу зарыл. Кайсы гана элдин турмушунда болбосун таалим-тарбия маселеси эн олуттуу, эң манилүү маселе катары бааланып келген. Адам баласынын тиричилик-турмушу, жашоонун маңызы менен майнабы дал ушул тарбияга байланышпай коё албайт. Тарбиялоонун эң башкы фактору катары үй-бүлө эсептелет. Үй-бүлөдөгү баардык адамдар анын тарбиячысы. Алардын ар биринин жүрүш-турушу, мамилеси баланын көңүлүн буруп, инсан катары туура өсүшүнө шарт түзөт. Бул жагынан алганда үй-бүлөгө бир дагы тарбиялык булактар тен келе албайт. Балага үй-бүлөлүк таасирдин эч нерсе менен алмаштырылгыстыгы үй-бүлөлүк тарбиянын өзүнчө бир өзгөчөлүгүн аныктайт.

Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоонун флагманы ата-эне. Баланын кандай болуп жетилүүсү ата-эненин берген тарбиясына байланыштуу. Ата-энелердин милдети балдарын ишмердүүлүккө акырын менен тартуу үчүн, алгач, алардын кызыгууларын талаптарын ойготуп, ошондон кийин гана баланы ага болгон туура мамилесин калыптандырууда турат. Өз кезегинде бул да убакыт келгенде баланын өз алдынча болуусуна шарт түзөт.

Орус педагогу жана психологу П.Ф. Кантерев минтип жазган: "Үй-бүлөлүк тарбияны туура коюу үчүн, ата менен эненин балдарды тарбиялоого мүмкүн болушунча бирдей катышуусу эң маанилүү, а түгүл өтө зарыл. Эркек менен аял өзүнүн дене бой жана руханий сапаттары боюнча ар түрдүү. Тарбия берүүгө экөө тен катышуусу балдарга берилүүчү таасирдин ар тараптуулугун камсыз кылат".

Эгер ата-энелер өздөрүнүн тарбиячылык иш-аракеттерин так билүү менен гана чектелбестен, аны талдап жана түзөтүүлөрдү киргизип турушса, анда алар балдарга туура мамиле жасашары шексиз.

Биз айтып жаткан мектепке чейинки жаш, өзгөчө мезгил, бул мезгилде адамдын ан-сезиминде адеп-ахлак, жүрүү-туруу нормаларынын негиздери түзүлүп, атуулдук сезимдери түптөлөт. Мына ушул жараянда ата-энеге өтө чон бир урмат-сый, үлүш туура келет, ал да болсо, наристенин ан-сезимине биринчилерден болуп, үрөн себүү. Бул жоопкерчиликтүү жараянды кандай денгээлде ишке ашырат, ал үй-бүлөгө байланыштуу.

Ошентип, жаш өсүп келе жаткан муундарды инсан катары калыптандырууга үй-бүлө тийгизүүчү көптөгөн таасирлердин ичинен ата-энелердин тийгизген таасири алдынкы орунда турат. Ар бир эне, ар бир ата өз баласынын жакшы жана ыймандуу адам болушун чын ыкласынан тилейт. Буга ата-энелердин тарбиячылык иш аракети менен коомдук тарбия системасынын кызматкерлеринин иш-аракети шайкеш келген учурда гана ийгиликке жетишүүгө болот.

Азыр ата-энелердин жардамы, алардын балдарга болгон көзөмөлү, жоопкерчилиги жок болсо, мамлекеттин жасаган баардык далалаты текке кетет. Себеби, ата-энелер баланы тарбиялоодо, билим берүүдө сыртта калууда. Алардын балдарды мектепке киргизип коюп, калганын билбей деп, мектепке баарын жүктөп салып, басып кетиши туура эмес.

Баарынан мурда, үй-бүлө менен мектептин баланы тарбиялоо боюнча биргелешкен күч аракети, алар-

дын өз ара урматташуусун, бири-бирине көңүл буруу менен өтө терең мамиле жасоосун талап кылат. Өз ара урматташуу, өз ара ишеничтүүлүктү арттырып, бала жөнүндө туура кабар алышып турушса жана алардын кызыкчылыгынын артылышына өбөлгө түзөт.

Үй-бүлөдөгү тарбия мектептин тарбиясынын тарбиягый уландысы болууга тийиш, бирок, ар бир үй-бүлөнүн жашоо шарты, баланын жеке өзгөчөлүгү эске алынып түзүлгөн режим гана жемиштүү болот. Балдарды үй-бүлөдө тарбиялоонун негизги шарттарынын бири болуп аны мектеп менен коомчулук менен бекем туруктуу байланышы эсептелет. Баланы тарбиялоо боюнча күч аракеттерди айкалаштыруу проблемасы үй-бүлөдө биринчи жолу баланы мектеп босогосун аттаткан мезгилден баштап келип чыгат. Ата-энелер балдарынын мектептеги шартты алардын эрежелери башкача айтканда мектеп уставдары, андагы коюлуучу талаптар жана ушул сыяктуу жөнүндө кабар алууга тийиш.

Өз кезегинде мугалим (класс жетекчи) баланын үйдөгү жашоо шарты, ал-акыбалы менен таанышуусу зарыл. Эгер зарыл болсо, ата-энелер өздөрү да аларды кызыктырган маселелерди мугалимдер менен талкуулоого демилге көтөрүшүп, үй-бүлөлүк тарбиядагы кыйынчылыктар жөнүндө айтып берип, өз баласынын тарбиясындагы ийгиликтерди бөлүшүүгө милдеттүү. Үй-бүлө менен мектептин кызматташтыгынын таасирдүүлүгү эки тарапка тен байланыштуу экендигин терең түшүнөбүз. Ата-энелер комитеттери мугалимдер менен бирдикте тарбия маселелери боюнча көп жагдайларды карап чыгуусу шарт. Алсак, класстын ата-энелери менен чогулуш өткөрүү, жалпы мектеп боюнча ата-энелер чогулушу, үй-бүлөдө бала тарбиялоодогу иш тажрыйбаларды алмаштыруу максатында конференцияларды өткөрүү, ата-энелер менен жекече иш алып баруу, алар үчүн педагогикалык сабактарды уюштуруу. Балдарды тарбиялоодогу ийгиликтер менен кыйынчылыктар жөнүндөгү суроо-жооп кечелери, жолугушуулар, диспуттар жана семинарлар зор пайда алып келери шексиз: алгылыктуу тажрыйба сыяктуу эле, кетирилген кемчиликтер да башка ата-энелердин жанылыштыгын алдын алууга, аларды балдар менен натыйжалуу мамиле түзүлөрүнө көмөк көрсөтөт.

Алардын балдарга коомдун таасири уламдан-улам күчөөдө, аларды тарбиялоого ар кандай шарттар таасир этүүдө. Үй-бүлө өз таасирин жоготуп, тарбия берүүдө анын ролу экинчи орунга сүрүлүп калган жокпу? Деген суроо туулат. Буга жооп бериш үчүн мугалим мындай тыянакка келет: үй-бүлө коом сыяктуу дайыма өсүп өнүгүп туруусу зарыл. Коомдун керектөөлөрүнө ылайык анын милдеттери жаныланып турат.

Кээ бир мектеп жетекчилери ишенимдүү түрдө мындай жооп айтат: үй-бүлөнүн балдарга карата тарбиялык мааниси начарламак тургай, кайра күчөөдө. Үй-бүлөлүк тарбия дайыма коомдук мүнөздө болушу керек. Анткени, ал үй-бүлө-коом менен байланышкан коллектив. Үй-бүлөнүн тарбиялык таасири өзүнүн балдарына энелердин педагогикалык маданиятын жогорулатуунун жолдору тууралуу түшүнүктөрдү муун калыптанып жатышпайбы. Ата-энелер балдарын тартипке чакырып, азыраак урушуп койсо, мугалимди сотко чейин жеткирип, өздөрү шериктеш болушат. Андан тышкары эң маанилүү көйгөй, жаш муундарды тарбиялоодо мектептин жардамчысынын жоктугу башкача айтканда мектеп руханий жана маданият би-

лиминин жалгыз булагы катары болушу. Азыркы учурда биздин көпчүлүк айылдарда китепканалар иштебей, мектеп окуусун толуктап жана колдогон коомдук иш чаралар өткөрүлбөй калгандыгы баарыбызды тынчсыздандырат. Анысы аз келгенсип, ата-энелер мектептен абдан эле алыстап, өз тиричиликти менен алек болгондору ачык эле сөз. Буну биз ар кандай мисалдар менен далилдесек болот: чындыгында бир чейректе эмес, бир жылда да мектепке келип, сабактарга катышып, класс жетекчиси менен сүйлөшүп, өз баласынын билим тарбиясына кызыккан ата-энелерди сейрек жолуктурабыз. Ата-энелер жыйналышы болгондо, мектеп ачылганда же акыркы конгуроодо гана келишет. Башка мезгилде атайын баласына билим тарбиясынан кабар алып, мугалим менен ой болушуп, жардам берейин деп келген ата-энелерди көрө албайсың. Ата-энелердин мектеп менен байланышынын начардыгына мугалимдерди да күнөлөгүм келип кетет. Биринчиден, кээ бир мугалим ата-энелер менен алака-катышты чейректерин угузуп, класска акча токтогондо гана эске алышат. Экинчиден, баланын күндөлүгүнө кат жазуу, кээде үйүнө барып коюу менен чектелет.

Ошого байланыштуу кээ бир ата-энелер мугалимдин иш-аракетине жараша кыймылдашат. Бирок ага карабай ата-энелерди эки топко бөлсөк болот: биринчилери, балдарды жоопкерчилик менен табиялайт, милдеттүү түрдө мектепти түшүнгөндөр. Экинчилери, бардык нерсе мектептин милдети деп ойлогондор. Баланы тарбиялоо мектептин да, ата-эненин да милдети болушу керек.

Демек, тен өнөктөш болуу – бул бири-бирине бирдей кызыгдар болуу, бири-бири жөнүндө максималдуу маалыматка ээ болуу. Чындыгында, ата-энелерге көптөгөн маалыматтар жетпей да калат.

Ата-энелер мектеп кандай проект менен иштеп жатат, кандай пландары бар, мектептин кандай жетишкендиктери бар, педагогдордун классификациясы кандай деген суроолор кызыктырышы керек. Ата-энелер

бул жөнүндө мектеп администрациясынан билүүлөрү зарыл.

Мындай ата-энелердин кызыгуулары мектеп турмушуна, анын андан ары өсүшүнө эн зор таасирин тийгизет. Ата-энелердин жардамы, алардын балдарга болгон көзөмөлү, жоопкерчилиги жок болсо, мектептин жасаган бардык иш аракеттери текке кетип, кыйынчылыктар туулат. Үй-бүлө жана мектеп тарбиясынын биргелешкен ишмердүүлүгү – бул өсүп келе жаткан балдарыбыздын андан аркы келечегин түптөйт.

Балдар жакшы жана ыймандуу өсүшү үчүн улуулардан келе жаткан улуу мурас.

1.Тарбиялоо жараянында эч качан шашкалактыкка жол бербейсиздер.

2.Себеписиз балдарыңыздардын иштерине кирише бербейсиздер.

3.Натыйжа чыгарууда өтө этият болуңуздар.

4.Бир жагымсыз иш кылып койсо тез эле жазалоо жолуна өтпөңүздөр.

5.Баланын кылык-жоруктарын, адаттарын, аны капа кылбаган деңгээлде талдоого алууну унутпаңыздар.

6.Баланын ар бир аткарган ишин баалоо эсиңиздерден чыкпасын.

7.Балаңызды канчалык даражада сүйөрүңүздү сөз менен эмес, ага жасаган мамилениз аркылуу сездириңиз.

8.Балага жалынып, өөп-жыттаганды токтоткон оң. Олуттулук керек.

9.Баланын кээ бир олдоксон аракеттерин көрсөңүз да, көрбөгөндөй болуп коюңуз.

10.Баланын айтканын аткара бергенден узак качыңыз. Аткаруунун минимумун кабыл алыңыз.

11.Болор-болбос иштерге балаңызга болушпаңыз. Чатакты чечип жараштырыңыз.

12.Ар дайым баланызды көзөмөлүңүздөн чыгарбаңыз.

13.Балага талапты коюуну да, жана аткартууну да билиңиз.

К.Т. Мадиева,
К. Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети

«КОРКУТ АТА» ЧЫГАРМАСЫНДА ЭТНОМАДАНИЙ ТААЛИМ-ТАРБИЯ ЖАНА ИНСАН МОДЕЛДЕРИ

Буга чейин “Коркут Ата” китеби көркөм адабий жана тарыхый изилдөөлөргө алынып келген. Бул макалада биз “Коркут Ата” китебин бир гана көркөм адабий жана тарыхый жактан изилдөөгө эмес, келечектеги инсан моделин сунуштаган салттык педагогикалык китеп катары көрсөтүүгө аракет кылдык.

Акыл-эс концепциясы

“Уул кантсин, атасы өлүп мал калбаса. Ата малынан не пайда, башта акыл болбосо”¹ Акыл-эс адамдын инсандык сапатынын эң негизги көрсөткүчү. Акыл инсанга табияттан берилери анык. Мындана автор акылы жок адамга ата мурасынын, деги эле эч бир мүлктүн кажети жоктугун бергиси келген.

Инсан моделдери

“Коркут Ата” китебинин негизги темаларынын бири – бул “инсан моделин түзүү” жана “инсан моделин көрсөтүү” болуп эсептелген. Себеби, мындай бөлүштүрүү менен таалим-тарбиялык методдорун иштеп чыкса болот деген. Мындан өткөндү (тарыхты) жакшы түшүндүрүү жолу аркылуу келечекте өрнөк болчу инсанды тарбиялоо моделин көрсөткөн салттык педагогика десек жаңылышпайбыз. Чыгарманын негизги максаты, адам баласына турмуштук жол көрсөтүү, бул берилген моделдер аркылуу этномаданий таалим-тарбия берүүнү көздөгөн.

Идеалисттик инсан модели – Коркут Ата, Букаш кан, Бамшы-Берек, Эр Домрул, Баяндыр хан. Аталган моделге мамлекеттин кызыкчылыгын ойлогон, элдин үмүтүн аткарып, элге үлгү боло алган инсандар гана бул топко кирген.

Улуу инсан модели – бул топко огуз жигиттерин тарбиялап, акыл-насааттарын айта алган тажрыйбалуу инсандар кирген. Мында Баяндыр хан улуу инсан культунун өкүлү катары көрсөтүлгөн.

Бала (уул) – Түрк коомчулугунда бала (уул) аябай эңселип, көптөн күткөн, тукум улантуучу, чоң кут деп саналган, үй-бүлө жана коомдо чоң мааниге ээ болгон. Көчмөндөр бир жерден экинчи жерге көчүп-конуп, жер которуп, журт издеген эл үчүн баатыр эркек бала абдан керек болгон. Түрк элдеринин үй-бүлө түзүлүшү патриархаттык мүнөздө болгондуктан, эркек бала ар дайым көңүлдүн чордонунда турган. Негизинен, эркек бала ата мурасын жана жолун улантканы менен алдыңкы планда турган.

Инсан – Коомдо өз ордун тапкан, ортоктошо иш алып бара алган, социалдык жактан жоопкерчиликтуу, коомчул инсан, сыймыктуу, кадырлуу, намыскөй, кадыр-барктуу мүнөздөргө ээ болушу керек. Коомчулук ошол учурда бир инсанды коомго кабыл алууда, жогоруда аталган сапаттарга ээ болуусун талап кылган.

Жаныбар денелүү инсан – мында кеп Төбөкөз тууралуу жүрөт. Ал адамга окшошпогон, айбан сымал да эмес, бир жан болгон. Коом тарабынан кабыл алынбаган терс каарман деп эсептелген. Инсан деп айтууга мүмкүн эмес, себеби, коомго зыяндан башка пайдасы жок бирөө катары көрсөтүлгөн.

Деградацияланган инсандын модели – Төбөкөз, Дерсе кандын 40 жигити бул моделдеги инсандардын типтери катары көрсөтүлгөн. Өнүгүү жок, инсандык сапаттар менен карама-каршы мүнөздө болгон.

Баатыр аял – 4-окуяда каапырлар тарабынан туткунга түшүрүлгөн Орозду куткаруу үчүн Бурла Хатун согуштун ортосуна кирип, каапырдын кара желегин кылычтап жерге түшүрөт.² Эркек менен тең тайлашып, согуштук усулду билген, баатырдыкты, эрктүүлүктү көрсөтө алган аял тиби.

Идеалдуу аял – эрктүү, үй иштерин билген, кылыч кармап согуша алган, билимдүү, акын, ат үстүндө ойногон, чебер, мээримдүү, боорукер, үйдүн куту болгон эне мүнөзүнө ээ.

Аял моделдери – Коркут Ата аял моделин берүүдө 4 түргө бөлүп караган.

1) *Ниэти бузук аял* – ынсапсыз, каниетсиз, эртең менен туруп бети колун жуубай бир табак айранды ичип салып, кардын кампайтып басып жүргөндөн артык нерсени эңсеген аял.

2) *Үй-бүлөнүн таянычы* – үйүнө конок келсе, жолдошу үйүндө болбогон учурда да үйүнө киргизип, дасторконун жайып, коноктоп, сыйлап узаткан аял. Көпчүлүк үйүнө ушундай сапаттарга ээ аял келсе экен деп самашкан.

3) *Кесирдүү аял* – түшкө чейин уктаган, үй оокатын жыйнабай, казан-аягы жуулбаган, ую саалбаган аял. Мындай аялдар ушак айтышып, айыл кыдырган-дан башканы билбеген, тил албаган, келген кеткен менен иши жок, адамкерчилиги төмөн аялдар болгон. Мындай аялдан Кудай сактасын деп тиленишкен.

4) *Үйдүн куту деп эсептелген аял* сапатына – үй-бүлөнүн тиреги, үйдүн куту, меймандос болгон аялдар кирген.³

Жамаат модели – адам коому бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, биргелешип иш алып ба-

рышы керек. *Инсан жана коом модели* – толеранттуу, жалдыздуу, акыл-эстүү, тарбиялуу, адамдар менен тил табыша билген, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө тартуу менен эл үчүн иштеп, адилеттүүлүк менен иш алып барышы керек.

Баатыр жигит модели (Алп – эр жүрөк модели) – жалпы түрк элдериндеги идеалдуу уул модели. Мындай уул кайратуу, күчтүү, эр жүрөк, таланттуу, ийгиликке жете билген сапаттарга ээ болгон. Атанын атын өчүрбөй, ишин уланта билген. Бекеринен, ата-бабаларыбыздан калган “Атанын уулу болбосоң да, эл уулу бол”, “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген накыл сөздөрдү айтышпаса керек. Ал эми элдин уулу болуу – эл үчүн эмгек кылуу эр жүрөктүк менен элин коргой алган, намысын бийик тутуп, керек болсо ата-мекени жана эли үчүн өз жанын курман кылууга да даяр болуу чыныгы “жигиттик” түшүнүгүнө ээ болгон. Мындай чыныгы жигиттик сапаттарга болгон талап жана көз караш бүгүн да актуалдуулугун жоготпой келет. Баатырдык түшүнүгү башкы түшүнүк жана ал башка элдерге кол салып, зыян келтирүү эмес, тескерисинче, элин - жерин, эң жакын туугандарын (уул, ата, карындаш, тууган) коргоо менен сүрөттөлгөн. Айрыкча, чыныгы жигиттик сапатка абдан чоң маани берилген. Эркек балдар ысымга ээ болуш үчүн атайын бир эрдик көрсөтүшү шарт болгон. Андан соң гана Коркут Атадан көрсөткөн эрдигине жараша ысым алышкан. Берилген ысым анын баатырдык ишине байланыштуу болгон. Ошондой эле, ал өзүнө берилген милдетти так аткарган жана эли, жери үчүн эмгектенген азамат болууга аракеттенген.

Митаам инсан модели – моралдык жактан жакыр, жылма иш жасаган, ишенимсиз, өзүнүн болгон эс акылы жана күчү менен коомго зыянын тийгизген, терс мүнөзгө ээ инсан модели.

Инсандык модель – тынчтык, ынтымак, эрдик-баатырдык, балбандык, экономикалык күчкө ээ болуу, марттык, сыймык, даңк, намыскөйлүк, кадыр-баркка ээ болуу, чебердик, таланттуулук, айкөлдүк, мамлекеттин сүйгөн патриоттуулук, меймандостук, чынчылдык, адамзатына болгон сүйүү, кайраттуу, күчтүү, амалкөй, толеранттуу, көтөрүмдүү болуу сапаттары менен ченелген.

Ошондой эле аял-эркек ортосундагы ак сүйүү бири бирине болгон чын дилден берилгендиги даңазаланат. Жогоруда айтылган инсандык улуу сапаттарга басым жасалган.

Кытмырдык, адепсиздик, коркоктук, жалтактоочулук, мактанчаактык, зулумдук, адилетсиздик, сараңдык, текебердик, көкүрөгүн көтөргөн инсан, оройлук, жалган сөз көп сүйлөгөн, көрө албастык, ушакчылык, уйкучулук, жалкоолук, кошоматчылык, коомдун түшүнүгүн өздөштүрө албастык, коомдун эрежелерине баш ийбөө, коомчулук менен мамиле кура албаган, тажрыйбага ээ болбогон, алдамчылык терс сапаттагы көрүнүштөргө ээ болгон инсан деградацияга дуушар болгон.

Билим берүү концепциясы. Эне эркек баласын турмуштук тарбияга, ал эми кыз баланы турмуштук жана кесиптик билимге үйрөткөн эң биринчи тарбиячы - мугалими болуп эсептелген. Үй-бүлөдө эне турмуштук билим, жашоо концепциясы, жүрүм-турум жана адеп-ахлак темаларын камтыган билимдин жыйындысын бере алган үлгү катары көрсөтүлгөн. Ал эми уул баланын кесиптик билими (өнөргө ээ кылуу) менен атасы алектенген.

Инсандын терс жана оң мүнөздөрү

<i>Терс мүнөздөгү инсандардын аты</i>	Мүнөздөрү	<i>Оң мүнөздөгү инсандардын аты</i>	Мүнөздөрү
<i>Төбөкөз</i>	Коомдун мүчөсү эмес, инсандан башкача бир көздүү желмогуз.	<i>Бөртө сулуу</i>	Сапарда эркек кишилерче курал алып асынып, жоого каршы тайманбай, кан майданга чыккан. Алп аял моделинде.
<i>Төрөбөс аял</i>	Коомго пайдасы жок. Баласыз инсанды Теңир өзү каргаандыктан эл да жактырбайт.	<i>Бамшы - Берек</i>	Адалдык үчүн ажал тапкан. Эр жүрөк жана адал баатыр.
<i>Бооз Фатима</i>	Күйөөгө тийбейт. Никесиз мамиле курат. Бузулган аял.	<i>Бисат</i>	Жалгыз көздүү желмогуз дөөнү айла амал менен өлтүргөн баатыр.
<i>Капыр кыздар</i>	Дини башка. Бизден эмес. Жамандык жасаганга жакын. Коркуусу жок.	<i>Кан - Туралы</i>	Күч кубаты жана эрдиги өзүнөн кем эмес келинчек издеген баатыр.
<i>Эгрек</i>	Мактанчаак, кытмыр, адепсиз инсан.	<i>Атасын, туугандарын туткундан бошоткон баатырлар</i>	Өз тууганын душман колунан бошоткон эр жүрөк баатырлар

Бала тарбиялоо. Үй-бүлөдө баланы тарбиялоо боюнча ата-эне эриш-аркак иш алып барган эң биринчи тарбиячы - мугалимдерден болуп эсептелген. Андан соң гана коомго аралашып өзүнүн билимин улантып, өзүн өзү калыптандырган. Үй бүлөдө алган билимин өзү жашаган коомдо колдоно билүүсү шарт болгон. Көчмөндөрдүн жашоосунда баланын тарбиясында эң негизги таалим-тарбия берүүчү борбор болуп коом саналган. Бала 15 жаш курагына чыкканда, ал толук кандуу түрдө коомдун мүчөсү деп эсептелген. Өзүнүн жөндөмүн, талантын, өнөрүн, билимин, коомдогу өзгөчөлүгүн, кыскасы, эрдигин көрсөтө алган 15 жашар балага Коркут Ата өзү татыктуу ысым берген. Коркут Ата чыгармасында бала 15 жашка келгенге чейин чыйралып, билимин өстүрүп, өнөргө, эрдик көрсөтүүгө үйрөнүп калган коомдун толук кандуу мүчөсү болуп эсептелген. Педагогика илиминде 15 жаш курагындагы бала өз алдынча эмгек кылууга жарап калган курак болуп эсептелет. Бул жаш курагында адамдар менен өз алдынча мамиле түзгөндү билиши керек. Ошондой эле, бир кесипке, өнөргө ээ болушунун процесси башталып, өзүн-өзү таанууга умтулат. “Коркут Ата” китебинин негизинде жаштар огуз коомунун салт-санаасына жана талабына ылайык билим алып келишкен. Ал мезгилде таланттуу, жаратман, ийгиликке умтулган инсан моделин тарбиялоого аракет кылышкан. Жогоруда сөз кылынган инсан моделинин негизги сапаттары “Коркут Ата” китебинде толугу менен камтылып көрсөтүлгөн. Жалпылап айтканда, ошол мезгилдеги огуз жаштары мамлекеттик

түзүлүш, коом менен болгон байланыш, адеп-ахлак, салт-санаа, жүрүм-турум маселеси, экономикалык жана социалдык билимдерди камтыган жалпы маалыматка ээ болушкан.

Дин концепциясы

“Алла-Таала демейинче иштер өнбөс.¹ Мында динге өзгөчө маани берилген. Чыгармада коомдук түшүнүктү өздөштүрө албаган, менменсинген, текебер, өзүнөн башка эр жок деп эсептеген Эр Думрул аркылуу дин концепциясы толук түрдө чагылдырылган. Эр Думрул аягында Теңирдин каарына калып, Азреил менен бетме-бет чыкканы сүрөттөлөт. Акыры Эр-Думрул Теңирдин күчүн сезип, баш ийип, Теңир тарабынан кечирилет. Төбөкөз терс каарман катары көрсөтүлөт. Төбөкөз Пери энеден төрөлгөн. Бир чабан пери кыз менен никесиз түрдө көңүлдөш болуп, андан Төбөкөз төрөлөт. Чыгармада айтылгандай, бул жерде никесиз, Теңирге жакпаган аял менен эркектин ортосундагы бала коомчулук тарабынан кабыл алынбайт. Анын башкача сүрөттөлгөндүгү, желмогуз, коомго зыян келтирген адам катары көрсөтүлгөнү да мына ошондо жатат. Эл мындай баланы кабыл алышкан эмес. Чыгармадан динге болгон толеранттуулукту көрө албайбыз, ошол учурда каапырлар менен болгон согушта сыйынуучу жайларды өрттөнгөндүгүнүн өзү динге болгон толеранттуулуктун жоктугун ырастап турат.

Ал мезгилде жырткыч жаныбарлар менен алышып, аны жеңиши эр-жигиттин социалдык даражасын ого бетер жогорулаткан. Бул нерсе огуздарда тотем ише-

ниминин болгондугунан кабар берет. Анткени жигит өлтүргөн жаныбарынын атын алган.²

“Дүйнө менин дегендерди,
Ажал алып жер менен жексен кылды.
Жалган дүйнө кимге калды
Келип кете турган дүйнө,

Акыры өлүм менен бүткөн дүйнө”³ – деп айтат Салар Казан. Демек, бул дүйнө жалган, келип кете турган дүйнө, эч кимге калбайт, түбөлүксүз деген түшүнүктү бергиси келген.

“Кудай, Кудай дебеген соң иштер оңолбойт. Теңир өзү бермейинче, эр жигит байлыкка ээ болбойт” деп айтылат. Ошол менен катар Теңирди урматтап, анын элчиси Мукаммедди мактап жазган. “Коркут Ата” китебиндеги баатырлар душманга каршы согушка аттанганда Теңирге сыйынып, намаз кылышкан. Ар бир окуянын аягында Коркут Ата келип, Теңирдин аты менен баштап, бата берген.

Коркут Ата чыгармасында инсан модели – улуу элдик педагог, философ, кемеңгер Коркут Ата инсанды барктаган, ар бир адамга сый-мамиле жасаган, рухий баалуулуктарга жана өз мамлекетине ынак, акылдуу, таланттуу, жаратман, өз сөзүнө турган, коомдун талабын биринчи койгон, ортоктошуп иш алып

барган, социалдык жактан жоопкерчиликтүү, билимдүү, ыймандуу, руханий баалуулуктарды барктаган, тунгуюктан жол тапкан, ийгилик жарата алган жана өнөргө шыктанган инсан моделин сунуштайт. Инсандарда (адамдарда) атлаган сапаттар азыркы учурда да актуалдуу. Жогорудагы сапаттарга ээ болгон инсанды тарбиялоодо жалпы педагогикалык жамаат изилденип, анын үстүндө иштеп келет. Бул моделди Коркут Атанын инсан модели деп атасак болот.

Кыскасы, чыгармадан Коркут Атанын инсан модели түзүүдө үй-бүлөдө алган тарбиясы, билими менен коомго керек болгон баланын кандай сапаттарга ээ болушу керектигин иликтөөгө аракет кылдык.

Адабияттар

1. Байыркы орток түрк адабияты. – Б.: Шам басмасы. - 1996. - 30-б.
2. Orhan Şayık Gökyay. Dede Korkut Kitabı Hikâyeleri. – Ankara. –T. C. Kültür Bakanlığı. - 2000.
3. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. 28. Baskı. –İstanbul. –Boğaziçi yayınları A. Ş. No: 51. –Ağustos. -2004.
4. Uluslararası Dede Korkut konferans kitabı. Ali Duymaz. Dede Korkut Kitabında Alpların eğitimi ve gelenekleri. Atatürk yüksek kurumu-Atatürk Kültür Merkezi. - 19-21- октябрь. 1999.

Б.М. Акматов,
БГУ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТҮН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУ ЖАНА АНЫН ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Кыргыз адабиятын компетенттүүлүктүн негизинде окутуу студенттерде талап кылынган компетенцияларды калыптандыруу үчүн кредиттик технологияда аталган жөндөмдөрдү көндүм катары жолго коюучу методдорду пайдаланып, практикалык ишмердүүлүктө таанып-билүүнүн түрдүү методологиясын, чыгармачылыктын көп кырдуу табиятын студенттин өздөштүрүүсүнө толук жетишүү дисциплиналардын туура бөлүнүшүн, ар биринин аткара турган миссиясын да тактоо зарылдыгын көрсөтүүдө. Ырас, окутулуп жаткан кыргыз адабияты сабактары бир гана миссияны көздөбөй тургандыгы белгилүү. Бирок алардын көп баскычтуу педагогикалык иш-аракетинде келечекте филолог адистин модели туруп, реалдуу турмуштук шартта өз кесиби боюнча ири ийгиликтерди жарата алган, демилгечил, социалдык-психологиялык жүрүм-туруму таасирдүү, өзүн-өзү өнүктүрө алган инсанды калыптандыруучу максаттарда өз ара интеграцияланышы керек. Ошондой эле кыргыз адабияты сабактары көркөм-эстетикалык баалуулуктарды аныктоодо улуттук бийиктиктер менен чектелбей тургандай эстетикалык нарк-насилди дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшү, маданий процесстердин жаңылануусу, адабий чөйрөдө болуп жаткан жаңылануулар, социалдык коомчулукка таасирдүү болуп жаткан утурмдук көрүнүштөр менен адабий-эстетикалык дөөлөттөрдү студенттерге түшүндүрүү менен гана

чектелбестен, *филолог адис аны өзүнөн кийинки муунга, зарыл болсо замандаштарына да үйрөтүүгө жол чаап берүүсү* зарыл. Мында кыргыз адабияты сабактары филолог адиске жалпы адамзаттык көркөм-эстетикалык баалуулуктардын туундусу катары ушул мезгилге келип жеткен эстетикалык табиттен улуттук жана дүйнөлүк адабий чыгармачылыкты кароого, өз ара салыштырып артыкчылыгын аныктоого, социалдык-психологиялык талаш-тартыштуу кырдаал түзүлсө, жалпы адамзаттык көркөм-эстетикалык дөөлөттөргө артыкчылык берүүгө, дайыма көркөм чыгармага тарыхый принципте мамиле кылып, өзүнүн илимий-теориялык билимин колдонуп далилдөөгө, ар түркүн адабий жана искусство агымдарынын артыкчылыгы менен кемчилдигин көрсөтө алууга, көркөм чыгарманы жанрына карап талдоо жүргүзүүдө мыйзамченемдүүлүктөрүн таап, ынанымдуу чечмелеп берүүгө көнүктүрүүчү сабактарды – *чыгармачыл өнөрканаларды* түзүү милдетин аркалап турат.

Кыргыз адабияты сабактары студенттин компетенцияларын ушул тапта практикаланып жаткан лекция жана практикалык сабактар менен калыптандыра албайт, бул окутуу мазмунун филолог адистин окуу ишмердүүлүгү аркылуу жетиле турган бардык окутуу формаларына иреттүү жайгаштыруусун талап кылат, б. а. *чыгармачыл өнөрканалар* кредиттик сааттар менен өлчөнсө да, өз ичине окуудан тышкаркы

иштерде – студенттердин чыгармачыл мекеме-уюмдар менен кызматташуусун, илимий чыгармачыл иштерге катышуусун, студентти оюн-зоок, конкурс, фестивалдарда чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн көрсөтүүсүн, акын-жазуучулардын чыгармачыл кечесин уюштуруусун, түрдүү республикалык жана эл аралык адабий сынактарда күчүн сынап көрүүсүн, ж. б. иш чараларда аткарылган иштер менен бирге коомдук-социалдык турмушта керектелүүчү жөндөмдөрдү комплекстүү окутуу системасы гана чече алат. Кыргыз адабияты сабактарын гуманитаризациялоо компетенттүүлүк негизде окутуу мазмунуна филолог студенттин өз алдынча аракеттенүүсүн да шарттайт. Тактап айтканда, компетенцияларды калыптандырууда *студентти субъекти катары кабылдоо* окутуу системасын демократиялаштырууну - өзгөчө кандай сабак болбосун ойлордун көп түрдүүлүгүнө эркиндик берүү, адабий анализдөө принциптеринде методологиялык жактан плюрализмди сактоо, окуу процессинде негизги жана вариативдүү ойлоо маданиятын иштеп чыгуу, студенттин жеке байкоолоруна кысым көрсөтпөстөн аны далилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүү, ж. б. кесиптик билим берүүдө анча өнүкпөгөн окутуу формаларын логикалуу пайдалануу чеберчилигине ээ болууну милдеттендирүүдө. Дүйнөлүк кесиптик билим берүү системасында аныкталгандай, мунун баары тигил же бул сабакта колдоно коюучу кымаларга, чыгармачыл мугалимдер иштеп чыккан методикалык усулдарга кирбейт, тескерисинче ал филолог адисти компетенцияларын калыптандырууда туруктуу аткарыла турган иш чаралар – окутуунун жаңы формалары болуп белгиленүүдө. Себеби, *билим берүүнү гуманитаризациялоо* жогорку кесиптик билим берүү тармактарын кучагына албастан, ал *орто билим берүү мекемелеринде филолог мугалим пайдалануучу дидактиканын бирдиктүү мазмуну* да болуп берет.

Эми кыргыз адабияты боюнча дисциплиналар аркылуу филология багытында “кыргыз тили жана адабияты” жогорку кесиптик билим берүүдө бакалардын билимин **фундаменталдаштыруу** маселесине токтолсок, бул дүйнөлүк кесиптик билим берүүдө өтө маанилүү орунда турган принциптердин бири болуп саналат. Бул принципке орус окумуштуулары да өзгөчө басым коюу менен мамиле тургандыктарын да айтпай кетүүгө болбойт. Маселен, А.В.Хуторской адамзат калыптандырган илимий-теориялык ойлорду жокко чыгаруу мүмкүн эместигин, аныкталган теориялык түшүнүктөр менен азыркы мезгилдеги жаран сөзсүз куралданышы керектигин, ал тургай азыркы мезгилде эскирип калган көз караш, концепциялардан да маалыматы болушу зарылдыгын, өзү тандап алган кесипке ылайык жаңылануу процессин түшүнүп баалашын, мындай шартта керексизден керектүүнү айырмалап билүүсүн негизги компетенциялар катары аныктаган болсо [1], кыргыз адабияты илимий деңгээли айкындалып бүткөн фундаменталдуу базасына, совет доорунда тоталитардык бийликтин таасири менен жазылган илимий-теориялык изилдөөлөрүнө, негизги окуу китеби катары колдонулуп келе жаткан К.Артыкбаев, М.Борбугулов, А.Садыков, ж. б. окуулуктарына дагы бир сыйра талдоо жүргүзүү менен адабий-теориялык, көркөм-эстетикалык илимий наркын кайрадан түзүү, өзгөчө соцреализмдин кысымында **фактологиялык мазмунда жазылган касиетинен** ажыратып, чыныгы **аксиологиялык нарк-насилде студентке жеткирүү** милдети бар экени ачык байкалат. Тагыраак айтканда, кыргыз адабиятынын илимий-теориялык жактан **фун-**

даменталдаштыруу тигил же бул илимий концепцияга артыкчылык берүү эмес, филологиялык кесиптик билим берүүдө ар бир көз караштын оң жана терс жактарын адабий-теориялык изилдөөлөр аркылуу “далилдөө”, ал агымдын же көз караштын чыгыш тенденцияларына эбак белгилүү болгон илимий-теориялык ойлордун негизинде объективдүү баа берүү, ар бир агымдын пайда болуу себептерин көрсөтүү, анын ири жетишкендигин айкындай алган чыгармаларга талдоо жүргүзүү, көркөм ойлоого, эстетикалык дөөлөттөргө, конкреттүү жанрга, чыгармачыл ой жорумдун индивидуалдуу сапатын айкындаган стилге, ж. б. новатордук табылгаларына баа бере алган окуу жүгү, анын базасын түзгөн адабият теориясынын негизинде филолог адистин системдүү ойлоосун тарбиялоо болуп саналат. Кыргыз адабияты боюнча сабактарды фундаменталдаштыруу мурдатан иштелип чыккан адабий теориялык “аныктамаларды” ошол турушунда студентке сунуштоо эмес, тескерисинче студенттердин талкуусуна салып, ар биринин ошол көз карашка карата мамилесин, оң жана терс пикирин билүү, буга чейин кеткен ошол “аныктамалардын” катасын студенттердин өзүнө таптыруу, б. а. ар бир студентти өз көз карашында туруп, тарыхый принципти эске алуу менен саясий-социалдык, коомдук-экономикалык факторлордун алкагында жеке чыгармачыл изилдөөсүн жүргүзүүгө үйрөтүү, филолог адиске таандык компетенцияларды калыптандыруу менен реалдуу турмушта кездешүүчү ошол сындуу кырдаалдарда жол таап кетүүгө даярдоо вазыйпасын чечүү милдетин аркалайт. Мунун өзү кыргыз адабияты сабактарын фундаменталдаштыруу аркылуу ушул тапта окуп жаткан “Адабият таанууга киришүү”, “Адабияттын практикуму”, “Адабият теориясы” жана “Кыргыз адабий сынынын тарыхы” дисциплиналарына теориянын өзүн илимий-практикалык мазмундук жаңылануу зарылдыгын көрсөтсө, өзгөчө окуу пландарына илимий-теориялык жактан кескин жаңыланган толуктоолор жана аларды ишке ашыруучу окуу китептери, окуулуктар, окуу-методикалык база керек экендигин ачыкка чыгат.

Кыргыз адабияты боюнча сабактардын профессионалдык мазмуну, б. а. филологиялык багытта кыргыз тили жана адабияты боюнча жогорку кесиптик билим берүүнү **профессионалдаштыруу** ушул тапта окутулуп жаткан “Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгын тарыхы”, “Байыркы мезгилден XIX кылымга чейинки кыргыз адабияты”, “Акындар чыгармачылыгын тарыхы”, “XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы” жана “Соңку кыргыз адабияты”, ж. б. ушул сыяктуу компетенттүүлүк парадигмасы аныктаган принциптерге ылайыктоо зарылдыгы коюлууда. Анын **биринчиси**, А.В.Хуторской белгилегендей, *кесипке карата түзүлгөн социалдык, студенттин жарандыгын калыптандыруучу дүйнө таанымдык, компетенцияларга ээ болуу мүмкүндүгүн түзүүчү методикалык маселелерди жөнгө салуучу факторлорго* негизделиши керек болсо [2], **экинчиси** - филолог адистин кыргыз адабиятына таандык илимий-теориялык мазмунду, анын ичинде пайда болгон көркөм-эстетикалык табылгаларды, анын жаралуу, калыптануу жана өнүгүү табиятын, идеялык, поэтикалык жаңылануу кубулуштарын, адабий процессте болгон тенденциялардын мыйзамченемдерин, аларды талдоо принциптерин өздөштүрүү, ал эми **үчүнчүсү** – методикалык, б. а. *студенттин жеке анализинен синтезге өтүү, буга чейин колдонулуп келген аныктаманын чындыгына жетүүчү долбоордук же презентациялык иштер*,

маанилүү түшүнүктөрдүн студенттик аудиторияда моделдештирилиши аркылуу профессионалдык компетенцияларга ээ болуучу иш чаралардын системалуу аткарылышы менен толукталат [3]. Кыргыз адабияты боюнча билим берүүдө адистештирилген дисциплиналар аркылуу компетенцияларды калыптандырууда ар бир саатта белгилүү бир көндүмдөрдү пайда кылуучу көркөм-адабий жана эстетикалык дөөлөттөрдү өздөштүрүү мазмунун аныктап, анын натыйжасында профессионалдык компетенттүүлүктүн ар кыл сапаттык белгисин көрсөтүүчү *таанып-билүүчүлүк, коммуникативдик жана аксиологиялык ишмердүүлүктү* колдонуу чөйрөсүн, социалдык жактан керектөө муктаждыгын жөнгө салуучу *методикалык, маалымат каражаттарын жана технологиясын өздөштүрүү ык-усулдарын*, өз ишинде колдонууну адат катары пайдаланган студенттин *рационалдуу иш аракетин* колдогон **илимий-практикалык окутуу үйрөтүү технологиясын** жетекчиликке алмакчы. Ошондой эле кыргыз адабияты боюнча билим берүүнү профессионалдаштыруу турмуштун бардык кырдаалында керек болуучу билимди аныктоо милдетин да өз алдына коюп, анын негизинде филолог адис өмүрүнүн бардык этаптарында чыгармачылык менен колдонуп, зарылдыгына жараша аны өнүктүрүүгө, өзгөчө аны рухий байлык, энциклопедиялык билим, глобалдуу ойлоноуда “таяныч чекит” катары пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүү зарылдыгы менен коштолот. Анткени анын профессионалдык деңгээли качан жаш филолог адис турмуштук практикада ири ийгиликтерди реалдуу багындыра алганда гана көрүнөт. Ошондуктан кыргыз адабияты боюнча сабактардын студентке сунушталган мазмуну кыргыз адабиятына таандык маалыматтарды берүү, б. а. окуу планына бардыгын жайгаштыруу эмес, филологдун кесиптик ишмердүүлүгүнө тикелей таасири тие турган, реалдуу турмуштук шартта филолог катары бардык ишмердүүлүктө керектөөчү, ошондой эле филологдун кесиптин маданиятына (бардык тараптан сабаттуу болушуна) кам көрө алган, практикалык чыгармачыл ишмердүүлүккө негизделген, адабий-маданий маанилүү көрүнүштөрдө (мисалы жарыяланган конкурстарда) өзүн көрсөтүүгө, чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн далилдөөгө, филологдун кесиптик чеберчилигин аныктоочу концептуалдык долбоорлорго, ал тургай эл аралык деңгээлде болуп жаткан медиа кастингдерге катышууга шарт түзүүчү билим болууга тийиш. Демек, кыргыз адабияты боюнча билим берүүнүн доктринасын иштеп чыгууда адабий чыгармачылыкты болугу менен жолго койгон көркөм сөз каражаттарын толук пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзгөн тилдик (лингвопедикалык) жана кептик (риторико-коммуникативдик) даярдыктардан өткөрүү, окутууда практикалык иштердин мазмунун ушул багытка буруу менен жаңычыл окуу-методикалык окутуу формаларын, ык-усулдарды комплекстүү пайдалануу технологиясын иштеп чыгуу зарылдыгы турат. Бул технологиянын максаты студенттин кыргыз адабияты боюнча билимин жогорку баскычка чыгаруу, б. а. кыргыз адабиятын башка адабияттар менен салыштырып үйрөнүүгө, салыштырууда типологиянын ички, эл аралык деңгээлде колдонулган методикасында иштөөгө, адабий билим берүүнүн максатын жана мазмунун түзүүдө дүйнөлүк филологиялык илим жетишкен изилдөө технологиясын кыргыз адабиятынын базасында ишке ашырууга, кыргыз адабиятынын проблемаларын таанууда билингвизм системасына өтүүгө,

ал аркылуу адабий ишмердүүлүгүн чет өлкөлөрдө жүргүзүүгө шарт түзүүчү окутуу технологиясын окуу процессине киргизүүгө багыт алуу маселеси күн тартибине коюлат. Анткени, азыркы мезгилде кыргыз билим берүү системасын дүйнөлүк билим берүү технологиясынын контекстинде кароо күч алып бара жатат, кыргыз адабияты боюнча адистик билим берүү андан тышкары калуусу мүмкүн эмес. Башка предметтердей эле кыргыз адабияты инсанга багыттап окутуу концепциясын башкы орунга коё тургандыгын таанасак, анда компетенттүүлүккө негиздеп окутуу маселеси кыргыз филологунун чет элде иштеп келүү кызыкчылыгын, чет элдик окуу жайлар менен тыгыз байланышта чыгармачылык иштерди жүргүзүшүн, өзгөчө илим изилдөө, медиа системасында, мезгилдүү маалымат каражаттарында иштөө талаптарын да эске алуу маселеси коюлууда. Бул филология багытында “кыргыз тили жана адабияты” адистигинде билим алган жарандын дипломун алган соң түрдүү кызматтарда ишмердүүлүгүн жүргүзүү менен бирге андан ары билим алуусун улантып, эл аралык долбоорлордун масштабында үзгүлтүксүз билим берүү системасынан пайдаланууга жол ачып бермекчи. Өнүккөн өлкөлөрдө ишке ашып жаткан мындай көрүнүш кыргыз адабияты боюнча билим берүүдө кыялый түшүнүк катары көрүнгөнү менен компетенттүүлүккө негиздеп окутуу парадигмасынын максаттарынан алганда кыргыз адабиятын окутууга арналган дисциплиналардын окутуу технологиясынын контекстинде бул багытта иштердин аткарылышы өзгөчө окуу материалынын мазмунун аныктоодо, практикалык көндүмдөрдү калыптандыруучу сабактарды уюштурууда, тандоо курстарын сунуш кылууда, анан перспективада жогорку окуу жайында *аккредитациялык иштерди жолго коюуда* маанилүү роль ойномокчу.

Кыргыз адабияты боюнча билим берүү азыр өзүнчө аралчада турат, б. а. ал сырттан, эл аралык жогорку кесиптик билим берүү системасынан эч нерсе албагандай эле өзүнөн да мазмунга ээ маанилүү эл аралык деңгээлде эч нерсе чыгара элек. Эгер ушул абалында кала турган болсо кыргыз адабияты жогорку кесиптик билим берүү даражасынан ажырай тургандыгы анык. Ошондуктан филология тармагында жогорку кесиптик билим берүү системасында кыргыз адабияты өнүккөн өлкөлөр иштеп чыккан иш тажрыйбаларды өз ишмердүүлүгүндө пайдаланууга тийиш. Тагыраак айтканда, кыргыз адабияты боюнча предметтердин Мамлекеттик тил статусунда турган кыргыз тилинде коммуникативдүү байланышты жогорку деңгээлде уюштуруу үчүн маанилүү салымы бар экендиги белгилүү болсо, филолог адабиятчыларды, адабий ишмердүүлүктү өзүнүн кесиби катары аныктаган адабият күйөрмандарын эл аралык байланышка чыгаруу үчүн адабий билим берүүнүн базасында котормонун түрлөрүн (сөзмө сөз которуу, маанисине жараша которуу, синхрондук котормо, көркөм котормо, б. ж.) өнүктүрүп, ал аркылуу азыр филолог адиске зарыл болуп турган маданий аралык коммуникациянын бардык каражаттарынан пайдалана билүүнү калыптандыруучу компетенцияларга ээ кылуу маселесин чечүү керек болууда. Мунун өзү кыргыз адабиятына тиешелүү дисциплиналардын контекстинде чет тилдердин бирин үйрөнүүнү интеграциялоо зарылдыгын көрсөтүп, көркөм чыгарманы котормосуз окуп үйрөнүүгө, анын натыйжасында конкреттүү чыгарманын көркөм-эстетикалык нарк-насилин, автордун сүрөттөө манерасын, стилин, дүйнө кабылдоо чебер-

чилигин таанып-билүү максаты коюлбастан, лингво-өлкө таануучулук компетенцияга ээ болуу, анан барып филолог адистин чыгармачылык ишмердүүлүгүнө өтө керек гезит-журналдарда, радиотелеберүүдө чет тилиндеги макала-маалыматтарды котормосуз түшүнүүгө, зарыл болсо иштиктүү каттарды жазууга, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө, билим жетсе чет элдиктер менен келишим түзүп иштешүүгө таандык практикалык көндүмдөрдү калыптандыруу проблемаларын жолго коюучу окуу-методикалык инновациялык иштерди жүргүзүү маселеси ачык турат. Азыр ушул тапта мына ушул чечиле электигине байланыштуу филологиялык багытта жогорку кесиптик билим берүүдө “кыргыз тили жана адабияты” боюнча бакалаврдык кесипти энсеп келгендер жокко эсе экендигин, ЖРТ (жалпы республикалык тесттирлөө) алган баллы өзү энсеген кесипке жетпей калган үчүн ушул кесипти окуп калгандыгын билдиргендер студенттердин дээрлик көбүн түзө тургандыгын сурамжылоо эксперименти эчак эле аныктаган.

XXI кылым полиглоттордун заманы боло тургандыгын өнүккөн өлкөлөр XX кылымдын акыркы жылдарында эле ачыкка чыгарышкан. Кыргызстан бул багытты өзүнүн стратегиялык пландарына киргизип, орто билим берүүдө бардык билим берүү тармактарына үч тилден кем эмес билим берүүнү ишке ашырып келет. Ырас, анын натыйжага ээ болуусу ар түрдүү болгону менен качандыр бир мезгилде массалык масштабда ийгилик бере турганына күдөр үсүүгө болбойт. Филологиялык багыттын башка жогорку кесиптик билим берүү тармактарында (мисалы, англис, кытай, корей, япон, ж. б.) мындай иштер “кыргыз тили жана адабияты” адистигинде практикаланып, үч тил окутулуп жатканына карабай ал өз натыйжасын бере элек. Мындай көрүнүш кыргыз адабияты боюнча сабактарды гана эмес, аталган кесипке даярдоочу дисциплиналардын бере турган резултыатын интеграциялоо маселесин ачыкка чыгарат да, кесип кыргыз тили жана адабиятына таандык болгондуктан, проблеманы чечүү

маселесинде кыргыз адабиятына тиешелүү сабактардын мазмуну (кыргыз тилине таандык сабактар да ошондой эле жоопкер) стандарт белгилеген компетенциялардын чен-өлчөмдөрүнө ылайык билимдерди интеграциялоону өзүндө чечишин талаптандырат. Ырас анын бир бутагы сабактардын мазмунун компетенциялык парадигмасында жаңылоо болсо, экинчи бутагы интеллектуалдык маалымат технологиясын пайдалануу аркылуу чечилмекчи. Анткени, кыргыз адабияты боюнча сабактардын мазмунун, окутуу технологиясын жогорку окуу жайдын сайттарына жайгаштыруу кандай маанилүү болсо, О.В.Крючкова белгилегендей, онлайн системасын колдонуу, ал аркылуу эл аралык тилдердин биринде талкууларга катышуу [4], өзү өздөштүрүп жаткан тилде жазылган адабий-эстетикалык баалуулуктардан кабардар болуу, аларды кыргыз адабиятына таандык илимий-теориялык ойлор менен салыштыруу, ошондой эле кыргыз адабиятындагы новатордук табылгаларды дүйнө жүзүнө жайылтуу милдеттери алдыда турган болсо, муну адабий билим берүүнүн системасына киргизмейин маселе чечилбестиги анык. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабияты боюнча жогорку кесиптик билим берүүдө азыркы дидактикалык системада аракетке келүүсү дисциплиналардын мазмундук да, формалык да жактан жаңылануусун талап кылат.

Адабияттар

1. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированного образования // Народное образование. – 2003. – №2, 58-64-беттер.
2. Хуторской А. В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций // Интернет-журнал “Эйдос”. – 2005. – 12 декабря. (<http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm>)
3. Андреев А. Знания или компетенции? // Высшее образование в России. – 2005. – №2, 3-11-беттер.
4. Крючкова, О. В. Комплексная информатизация образования [Текст] / О. В. Крючкова. – Минск: Красико-Принт, 2006. 54-бет. – 176 с

М. Колдошев,
Ош мамлекеттик университети

ЖАМЫ ЖУРТ МАНАСТЫ КАН КӨТӨРҮҮСҮНҮН САБАКТАРЫ

Макалада жамааттык кеңеште өспүрүм Манастын кандык даражага шайлануусунун жүрүшүндө орун алган кыргыз элинин өзгөчөлүү, демократиялуу жана гумандуу жөрөлгөлөрү жөнүндө сөз жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: демократиялуулук, гумандуулук, көпчүлүктүн чечими, элдик бийлик, акылмандык, кайраткерлик, көрөгөчтүк.

Нуукер дөөнүн жоосун айыгышкан урушта жеңген соң, Камбарбоздун үйүрүнөн бай Жакып тогуз бозбээ байлап келип чалдырды. Айылына келгендин үчүнчү күнү эр Манас Алтайдын аймагын жайлаган ар түрдүү уруунун акылман, кайратман деген башчыларын чакырып:

“Алтайда жаткан эл-деди,
Аяк-башын жыйналтып,

Эсебиң канча, бер!”-деди,
Эл жыйылып келгени.
Башка уруктан маңгул бар,
Баатыр Жайсаң даңгыл бар,
Күлдүр, Калдар беги бар,
Манжурия журтуна
Бала Мажик беги бар,
Баштатан Дөгөн кары бар,

Андан бөлөк быякта
Алтайлыктын баары бар,
Алчын, үйшүн, найман бар,
Аргын Каракожо бар,
Абактардын ичинде
Айдаркан баатыр кошо бар.
Кыргыздардан Саламат,
Кыпчактардан чечен Таз,
Ногой уулу бай Жакып,
Нойгуттардан Акбалта,
Тотудан барган Токтоо бий,
Лөкүштөрдүн Өмүрзак,
Өзүбектин Дамбылда,
Өткүр чечен Абдылда,
Өз тууганы Акымбек,-делет [1:132].

-Баатырлар акыл ойлогула, бизди туш-туштан жоо курчап турат, алар бир күнү душмандык кылар!-деп Бердике ары-бери басып безилдей баштайт.

Акылмандар баарысы жыйылышып олтуруп, баарына тамак тартылган соң карыя Жакып:

-Канча кастык кылдык. Эми Эсенкан жөн жатпас.-
...аткарып турсак,-деп оюн ортого салат [2:100]. “Жакшы кеп!”-болду дешип, бай Жакыптын орундуу пикирин жактырышып, айрымдары күнгүрөп, калгандары дүңгүрөп калышат. Ал жерде топтолгон улуу-кичүүнүн баарысы:

Кана, чыгыңарчы каныңар,
Чыгым тозор жаныңар,
Чынданыңар баарыңар,
Калп айтпаган чыныңар,
Казатка чыгар тыңыңар,
Кандыкка бириң чыгыңар!
Беттешкен жоого белдүүнөр,
Белдешкен доого демдүүнөр,
Өткүр, чечен тилдүүнөр,
Өкүмөт жөнүн билчүүнөр!” -

дешип [1:134], эрендерденкимдир бирөө “Мен кан болууга жараймын!” деп, чечкиндүүлүк көрсөтүп ортого суурулуп чыгуусун күтүшөт. Жогоруда коюлган милдеттерди, шартты аткарууга, элди башкаруучулук наркты сактоого дараметим жетет деп кимдир бирөө чыкпай, акылдашып калышат. Бул абалды кылдат байкаган сексен төрт жаш уландын ичинен Айнакул озунуп, ак сакалдуу карыялардан ага сөз берүүсүн өтүнөт:

-Чеге коштоп барган боз быштыны сексен төртүбүз согуш алдында арал жерде сойгонбуз, Манасты кан көтөрүп койгонбуз, калганыбыз бүт ага нөкөр болуп алганбыз!”-деп ал болгон ишти төкпөй-чачпай айтып берет. “Каныбыз Манас болду!”-дешип көпчүлүк макул көрүшөт.

Заматта нары жакта Камбаркан небереси Көкчөнү жемелеп кирбеспи: -Сенин Манастан каериң кем? Бир тайды аяп калкка маскара болдуң. Атаң экөөң адамдан да, малды жакшы көрөсүңөр. Мына, башынан Кудай багын ачкан Манас атын союп, кандыкты кыргыз алып кетиптир,-деп катуу капаланганын кулагы чалган, сергек Акбалта: -

-Капалууңар, кан кылбайбыз дегениңер, көөдөнүңөрдөгү сөздү ушул жерде ачык айткыла; кан аталган соң, аны кылбайт элек деп артынан ар түрдүү кептерди чыгарчу болбогула, айылыңдан арман, ичинде арман калбасын, айткыла?-деген кезде, жыйынга арстан Манас жаш бала басып келип: -Алдымда агам жок, артымда иним али жаш; Кудайга шүгүр, мал-мүлк жагынан менде арман жок, бирок, башыма мүшкүл

иш түшсө, сууруп алаар азаптан тууганымда дарман жок, атам Жакып карып калган, ата-бабалардын өткөн тарыхында өз ара биримдик ыдырап, алардын тагдыр азабына күйгөн жайым бар:

Казак, кыргыз бир тууган,
Кан болуучу жан болсо,
Бирөө чыксын бел бууган.
Талаада бир ат сойдум-деп,
Кан көтөрүп койдун-деп,
Өз напсыма тартпайын,
Тоодой токонаалатты
Өз мойнума артпайын.
Калмагың бар, маңгул бар,
Казагың бар, кыргыз бар,
Каңгай менен тыргоот бар,
Бел байлаган болсун-деп,
Мени боштоп койсун”-деп,
Бала Манас айтат кеп,-делет [135-136]:

-Айткан сөзү ырас. Калайык кан кылууга ылайыксың өзүң,-деп журт дуулдап калат.

Өңгөсүнүн баарысы кандайдыр кандыкты бир-бирине кыйбай, б.а. куру намыска алдырып талашып-тартышпай, журтту Кудай сыйлады делет. Көпчүлүк эл: -Манас кан болууга жаштык кылса, Жакыптын дүнүйөсү, турмуш тажрыйбасы мол, андыктан карыса да Жакыпты кан көтөрүп алалы, кабылан Манасты душманга кайрат кылаар баатыр коюп салалы!-дешкен жүйөөнү туура көрүшөт. Ал аңгыча намыстанган эр Көкчө Айдаркан менен Камбаркандын ачуусунан чыдабай, жергедеги казактын жемесине чыдабай, жетип келип: -Кандыкты Жакып атабыз алдыбы? Баатырлыктын мансабы Манасына калдыбы? Көбүнөргө эп болсо, акылга кеңеш сураймын, төгөрөктөгү эл-журт туура көрсөнөр, төрөлүктү сураймын!-деп элге жар салганда, казактардан эр Көкчөнү төрөлүккө баары жайыла колдоп, көрсөтүшөт.

Андан ары кан көтөрүү аземи башталып, алты кулач ак кийизди астына салышып, агала сакал Жакыпты Акбалта менен Бердике жетелешип алышып, калган көпчүлүк аны кармалап сүйрөгөндө, “көтөрбөнөр мени”-деп, Жакып кебин баштайт: -Өзүнөр билесинер, канчалаган түмөн дүнүйөм болсо да, ошол мал-дүнүйөм көзүмө көрүнбөй, арманым сай-сөөгүмдү сыздатып, бала деп көп ыйлап-зарладым, чөгүп-чүнчүдүм. Мени карыганда кан бол дегениңер туура болбойт, кан жумушу көп болот, элдин убал-сообун ойлоо керек, каралдым кашымда турса, сен кан бол дегениңер куру сөз болуп калат, кан болууну мага кыйган чечиминер ырас болсо, анда баламды кан көтөргөнүңөр эп болот!-деп Жакыптын бурчактаган жашы тыйылбай, ал буркурап ыйлап жиберет. Бул, ырыасында, илгери кордуктун азабын тарткан байкуш чалдын жүрөгү жибип элжиреп, кубангандан ыйлаганы болуучу.

Канткен менен аземдин шаңына жандана түшкөн эл, казак, кыргыз камалап, калмак, маңгул жабылып ак кийиздин үстүнө бай Жакыпты салышып, баласы Манас баатырды, аны да ак кийиздин үстүнө биргелешот отургузушуп, ак кийизди көп журт көтөрүп, жети кадам басканда:

“Болду, балдар, болду!”-деп,
Жеткилең Жакып карыя
Жерге түшүп калганы.
Жеке Манас баланы
Көтөрүп алып көпчүлүк,
Алиги турган жыйынды

Жети айланып барганы,
Жергесинде калайык:
“Жеттик мүдөөбүзгө”-деп,
Кужулдашып калганы.
Кан өкүмүн тийгизди:
“Кан таажысы ушу”-деп,
Эр Манастын башына
Жыгалуу бөрктү кийгизди,-делет [137].

“Жыгалуу бөрк” (Кан жыгасы башында)-(ир. дже-гэ)-падышалык мансапты билгизүүчү баш кийимге (таажы) тагылган белги деп чечмеленет [3:74].

Ошондо Жакып ойлонуп, токсон бээ сойдуруп, тогуз күнү той берип, жергесинде кыргыздар кызматына турушат. Ордо үй тигилип, кан белгиси – туу саялы дешип, ногойдон калган бай Жакыптагы кызыл тууну аштап оболотушат. Ушул өңүттө ашым Жакып-бектин романында Көк Туу обого көтөрүлгөнү баяндалат. Анын жөнү мындай. Бай Жакып өпкөсү көөп алактап, кайда катып жүргөнү белгисиз, сынык ууктун учуна байланган кызыл желек көтөрүп чыга келсе болобу. Буурул... [102-103].

-Көк Теңирдин Көк Туусу Манас-деп “Манастан!” ураан чакырышып, рухий биригүүнүн кудуреттүү илеби, керемет күчү, баарын кайраттантты көрүнөт. Ак Ордодогу аземдүү салтанатты Ашым Жакыпбек мындайча баяндайт: -...Ак Ордо[103-104]. Той учурунда алтайлыкты санаса, баш-аягы болуп саны токсон алты миң болот. Чоң той тарап, кыргыздар кандуу журт болуп, элдин бак-дөөлөтү көтөрүлгөн, кыргыз элинин келечек тагдырында маанилүү орунду ээлеген зор тарыхый өнөктүк болгондугун белгилөө зарыл:

Кан көтөргөн Манаска
Кайта айланып келиңиз.
Таажы кийди кан болуп,
Кызматына турганы,
Кырк төрт жигит жан болуп,
Аскеритоксон миң болуп,
Айтканы журтка дүң болуп,
Айкожо келип пир болуп,
Көргөн душман көңүлү
Көөдөн кара кир болуп, – делет [137].

Жогоруда баяндалгандар төмөндөгүдөй корутундуга келүүгө мүмкүндүк берет. Биринчиден, Манастын Нуукер дөө менен болгон кармашынын баянын төкпөй-чачпай угуп, кээ бири баягыда Нескара дөө келгендеги урушту да эстерине алышып, тегерегибиз бүтүндөй душман-жоо болду, алар көптүгүнө, кастыгына алса, түрк уругунун бирин соо калтырбай тукум курут кылат өңдөнөт деп, турмуштун көп азабын башынан өткөргөн тажрыйбалуу бай Жакып абдан кооптонусун билгизип, бул маселеде чоң кеңеш куруу чечимине келет; бай Жакыптын өзөктүү ою жыйылган эл-журттун арасынан татыктуу бирөөсүн кан көтөрүү болуучу, анткени, ал өз оюнун тууралыгын төмөндөгүдөй жүйөөлөр менен бекемдейт: а) журттар ар кайсы жерде минтип башаламан чачкынды жүргөндө жарыбайт да, өнүкпөйт; кандуу журт болсок, кандын өкүмүнө көнсөк, өкүмүн аткарсак, журттардын ичиндеги тартип чыңалып, журттун биримдиги орноп, душманга жооп кайтарчу дем, шыктануу, күч, кайрат пайда болот; б) журттун биримдиги андагы ар бир адамдын

өз ара антташуу, шерттешүү шартына бекем турганында, ыйык тутканында, маселен, душмандар кол салса, кайраттанып жооп кайтаргандай бололу, кокустан өлүп калсак, бир чуңкурга тололук, а эгер, баарыбыз тирүү болсок, бир дөбөдө болулук:

Бели катуу бирөөндү
Бек көтөрүп коёлук!
Кайраты бар бирөөндү
Кан көтөрүп алалык,
Калкка кабар салалык,
Капыр келип кол салса,
Каруу-жарак асынып,
Каршысына баралык!” – дейт [134];

экинчиден, кеңеште кан болуучу адамга коюлуучу шарт да айтылат (б.а. кандай адам кан болуусу керек?), алсак, ал талапкер чынчыл, калыс, согушта эр жүрөктүү, кайраттуу, кармашта балбан, белдүү, сүйлөшүүдө курч, чечен, элди башкаруунун жөнүн, элдин көйгөйүн, жашоо-турмуш акыбалын жакшы билген акыл-эстүү жан болуусу керек; үчүнчүдөн, Камбаркандын катуу капалангандыгын кулагы чалган, сергек Акбалта жыйылган журтка кайрылып, киминердин өкүнүчтүү сөзүнөр, ичтеги арманыңар болсо, бул же тигил талапкер татыктуу эмес десенер, ушул жерде ачык айткыла,-деп аксакалдык калыстыктын үлгүсүн көрсөтөт; төртүнчүдөн, Камбаркандын капалуу сөзүнө көңүл бурган Манас да, кан болууну жандалбастап талашкан жайым жок, менден бөлөк татыктуу бирөө кандыкка көтөрүлсө, мен аны колдойм деп, маселеге карата Манастын кенен көз карашын, токтоо, сабырдуу мамилесин белгилөө абзел; бешинчиден, кеңештин жыйынтыгында кан көтөрүү маселесинин туура, калыс чечилгендигин белгилөө зарыл, б.а. татыктуунун татыктуусу Манастын кан көтөрүлүүсү жана казактардан эр Көкчөнүн төрагалыкка шайлануусу; бул өнөктүктүн дагы бир баалуу жагы, Кыргыз мамлекеттүүлүгүн куруунун башаттары ушинтип башталгандыгын күбөлөйт; алтынчыдан, кан көтөрүлгөн Манасты Ак ордого такка отургузуу аземи (шаан-шөкөтү), салтанатынын өз-өз орду менен шаан-шөкөттү да, бир караганда сүрдүү да жогорку деңгээлде өткөрүлүүсү, бул, эл-журттун коопсуз, жай турмушу үчүн буга дейре бир нече жолу эрдик көрсөткөн баатыр уулу Манаска болгон элдин терең таазиминин, бийик урматтоо, кадырлоо, баалоо, кубануу, ишеним сезимдеринин белгиси болуучу.

Адабияттар

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту / Түз.: С. Мусаев.-Б.: Хан-Теңир, 2010. -1840 б.
2. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас: Роман [Текст]/ Ашым Жакыпбек// Сүрөтчүсү Т. Курманов.- Б.: “Кыргызстан”, 1995. -560 б.
3. “Манас” эпосунун сөздүгү [Текст] / Түз.: Э. Абдылдаев, А.Акматалиев, Б. Садыков, Р. Сарыпбеков. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, Адабият жана искусство институту. – Б., 1995. – 172 б.
4. Алимбеков Акматали “Манас” – салттуу педагогикалык билимдердин көөнөрбөс булагы // Шоокум, сентябрь, 2014. №09 (97). -8-б.

ОКУУ КИТЕПТЕРИНДЕ ЖАЗУУЧУ ТУУРАЛУУ МАТЕРИАЛДАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Бул макалада окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде Ч.Айтматовдун чыгармаларынын окуу программаларында жана окуу китептеринде берилиши тууралуу илимий талдоолор жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: стандарт, программа, окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер, окуу китеби, окуулук, этномаданий мамиле, этнолингвистика, суроолор жана тапшырмалар, методикалык аппарат

VIII класстар үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китеби [1] 2012-жылы чыккан. Автору – С.Момуналиев. «Киришүү» бөлүмү бир топ кеңири жазылган (мурдагы окуу китептерине салыштырмалуу) жана анда Ч.Айтматовду «Аалам адабиятынын алпы» деп мүнөздөйт [1, 6]. Бул класста «Бетме-бет» повестинен үзүндү китептин 185-217-беттеринде сунуш кылынган. Жазуучу тууралуу бир топ маалыматтар жаңыдан киргизилген (М.Ауэзов, Л.Арагон тууралуу жана жазуучунун чыгармаларынын мааниси жөнүндө ойлор), ошол эле кезде анын чыгармаларынын аталыштары, алган сыйлыктары мурдагы класстардан «көчүп келет». Бул китепте мурдагы китептерге караганда бир кыйла тереңдетилген учурлар төмөнкүлөр болгон:

- тексттер сааттар боюнча бөлүнүп адаптацияланган;
- түшүнүксүз сөздөр кара (жирный), курсив шрифт менен басылган;
- сөздүк кеңири берилген;
- суроо жана тапшырмалар көбөйтүлгөн жана бир кыйла татаалдаштырылган.

IX класстар үчүн окуу китебинде [2] «Фудзиямадагы кадыр түн» пьесасынын тексти берилет. Чынында бул казак драматургу Калтай Мухамеджанов менен бирге жазылган драма. Бирок ал тууралуу китепке эскертилбейт. Драмалык чыгармаларды жазуунун жана окурманга сунуштоонун бардык шарттары аткарылган. Адегенде катышуучулар жазылат. Катышуучулардын аты текстте бир боштук жылдырылып терилет (Д о с б е р г е н), автордун сөзү, ремаркалар кашага алынып, курсив менен басылат. Окуу китебине драманын конфликттери аябай күчөп калган учуру – экинчи бөлүмү сунуш кылганы туура деп эсептейбиз.

Текстте өзү көрүнбөсө да мындай ыры менен каармандардын арасында жашап жаткан Сабырдын образы бар:

«Эзелтен чечилбеген улуу талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ураалап жоо кууса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Ажалга көз жумса да ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?
Душмандан жан соокалап качканда да,
Душманды кырып-жоюп басканда да,
Түбөлүк чечилбеген ушул талаш,
Канткенде адам уулу адам болот?»

Адамзат качан чечет, качан коёт,
Канткенде адам уулу адам болот?»

Мына ушул ырды окуу китебинин автору окуучулар үчүн талаш-тартыштын предметине айландырууга аракет калат. Аны үчүн төмөнкүдөй суроолорду коёт:

- Чогулгандар кайта-кайта сөз кылышкан Сабыр ким болгон?
- Сабырга кандай күнөө коюлган?
- Достор Сабырдын алдында өздөрүнүн достук милдеттерин аткара алыштыбы?
- Сабырдын күнөөсү көбүрөөкпү, же досторунунбу?
- «Адам уулу эми качан адам болот» деген суроо чечилип бүттүбү? ж.б.

Жогорудагы суроолор окуучуларды мейкиндик жана мезгилдик жактан чектелген гана убакытка, бир суткага жетпеген учурга жана окуяга өткөн жерге – Туу-Чоку, же каармандар аташкандай Фудзиямада алып барат. Ал жердеги бир убакта бирге окуп, бир чоңойгон, эми кызмат орундары, кадыр-баркы жогорулаган адамдардын жашоонун мааниси жөнүндө, ыйман-ынсап жөнүндө, саткынчылык, досчулук жөнүндө талаш-тартышына күбө болот. Дал ушул талашта ар кимисинин чыныгы жүзү ачылып, Фудзияманын чокусунда Айша-апананын окуучуларынан Мамбет, Алмагүл, кайра кайтып келген Досберген гана калууга татыктуу экендигин көрөбүз. Мына ушул драмалык конфликтти ачып берүү үчүн окуу китеби мүмкүнчүлүгүн көрсөткөн.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин X класстары үчүн биринчи жолу окуу китеби 2014-жылы гана чыкты. Анын авторлору С.Момуналиев жана К.Акматов [3]. Китепте жазуучунун өмүр баяны тууралуу бир кыйла кененирээк маалымат берилет. Бирок биздин оюбузча бул маалыматтарда факты, цифралардын жыштыгынан улам окуучулар өздөштүрүүдө кыйынчылык туудурган учурлар кездешет, мисалы, кайсыл жылдарда кайда иштегендиги, кайсыл жылдарда кандай сыйлыктарды алгандыгы.

Китепте «Жамийла» повестинен үзүндү берилет. Бул чыгарманы окутуу боюнча А.Муратовдун оюн окуп көрөлү: «Чыңгыз Айтматовдун «Жамийла» повестин окуп-үйрөнүүдө каармандарга образдык талдоого чоң роль таандык, ал повесттин идеялык-эстетикалык мазмунун, автордун позициясын түшүнүүдө

окуучуларга олуттуу жардам берет, албетте, бул ишти сөз кылынуучу чыгарманын идея-темаларын ачып, текст менен иштөө жумуштары жүргөндөн кийин уланткан оң. Буга чейинки сабакта окуучулар «Жамийланын» жазылыш тарыхы, ал жөнүндөгү сын пикирлер, негизги окуялар системасы менен таанышып, чыгарманы окуп чыккан болушат. Бул чыгарманы үйрөнүү боюнча жүргүзүлгөн сабактар ошону менен бирге Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы повесттин ордун көрсөтүп берүүсү керек. Мугалим окуучуларга бул повесть «Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык бешенесин ачкан жаш кезинин шедеври, колго бир тийген асыл заты» (К.Асаналиев), «сүйгүнчүктүү чыгармасы, көкүрөк баласы, айдыңдуу талаада эч кимден тартынбай бардык үнүн созуп ырдаган жаштык ыры» (К.Бобулов) экендигин тастыктоого аракет кылат. Ошону менен бирге бул повесть кыргыз маданиятынын дүйнөлүк аренага чыгышынын узак кылымдардан бери катылып келген кулпу экен, повесть адабияттагы Айтматов феноменинин көз жарышы экен.

«Сүйүүнүн гимни» (А.Стиль) болгон бул повесттеги Жамийланын образын сабакта талдоо мугалимдин көп теориялык жана турмуштук даярдыкты, окутуу усулдарды билгичтик менен пайдаланууну талап кылат. Анткени «Ал (Жамийланын образы — М.А.) Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы, мүмкүн азыркы кездеги бүткүл дүйнөлүк адабияттагы эң эле поэтикалуу толкундатуучу образдардын биринен болуп саналат» [4] (Теңдик Аскарлов). Жамийланын образына үнүлүүдө анын мүнөзүнө ой жүгүртүү бир топ маанилүү, каармандардын традициялуу ченөлчөмдөргө сыйбай, адаттан тышкаркы көрүнүшү дал ушул мүнөздөн башталат, б.а., Жамийладагы сапаттардын бир тобу («Ар бир ишке шамдагай киришип», «бирөөгө жемин жегизбеген өжөр, айтышкан менен айтышып, тилдешкен менен тилдешип, ал тургай бир-эки жолу келиндер менен тытышканы да бар», «өзү туура таап, айтам дегенин тартынбай айтып, ой-пикирин жашырчу эмес», «өтө эле шайыр сымак, бала кыялдуу» ж.б.) биз көнүп алган, а түгүл кыргыз кыз-келиндерине мүнөздүү делген сапаттарынан таптакыр башкача болуп турат, б.а., автор чү эле деген жерден бизге адабияттагы жаңыча каарманды, жаңы адамды алып келет, ошол мүнөзү менен, ошол сапаттары менен гана ал кийинки «революцияны» (К.Зелинскийдин сөзү менен айтканда) жасай алмак, ал ички «революция» ушундай адамдын гана колуна келмек.

«Жамийланы» окуучуларга жеткирүүдө мугалимди кыйнаган нерсе дал ошол Жамийланын көнүмүш каарман эмес экендиги, адабияттагы аялдар галереясында өзгөчөлөнүп бөлүнүп турушу, сабакта көндүм болгон ыкмалар менен мамиле кылып талдоо жүргүзүүгө жарабастыгы, андай мамиленин Жамийлага өтпөстүгү, буга каармандын муктаж эместиги» [5, 15-16].

Мына ушул татаалдыкты өзбек окуучуларына жеткирүү үчүн окуу китебинин авторлору биринчиден, повесттин бир бөлүгүн алып ага «Август түндөрү» деп, экинчи бөлүгүнө «Сырдуу жана кереметтүү обон» деген ат коюп сунушташат, б.а., алар айтматовдун тексттин «толукташат». Бул колдоого ала турган көрүнүш. Анткени повесттин талуу жери дал ошол август түнүнө жана обон эпизодуна байланышып, Данияр менен

Жамийланын жүрөк сыры ошол жерде белгилүү болот. Окуу китебинин авторлору башка каармандардын образын чагылдырган сүрөттөрдү тексттин арасына бергени да окуучулардын чыгарманы кабыл алууга жардам берет.

«Суроолор жана тапшырмалар» бөлүмүндө да чыгарманынын адегендеги аталышына («Обон»), август кечине, ырга басым койгону да авторлордун табылгаларынан болуп эсептелет. Чыгарманын өзбек тилиндеги котормосун окуу, айрым үзүндүлөрдү өзбек тилине которуу тапшырмалары да Ч.Айтматовдун дүйнөсүн түшүнүүгө жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, өзбек мектептери үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китептери бардык класстар үчүн жазылып бүттү. Бул ишти С.Момуналиев мекенчил окумуштуу, методист катары ийгиликтүү турмушка ашырды. Ага Оштогу өзбек мектептери үчүн окуу китептерин даярдоо борбору чоң жардам берди.

Жогорудагы китептер аркылуу «окуу материалдарын тереңирээк, кененирээк үйрөтүү максатында чыгармалардын окуя-конфликтисин, образ-мүнөзүн, идея-проблемасын айкындаган, мүнөздөгөн, талдаган түшүндүрмө тексттердин адабий-педагогикалык таржымалданышын сапаттык жаңы деңгээлге көтөрүү аркылуу ар кандай саясий-идеологиялык «резолуциялардан», «нормалардан» четтеп, улуттук рухка жана жалпы адамзатка таандык, көркөм-эстетикалык нарк дөөлөттөргө багыт алуу» [6, 197] милдети ишке ашырылды.

Эми өзбек мектептери үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китептериндеги Ч.Айтматовго байланыштуу бөлүмдөрдү өркүндөтүү милдеттери турат. Алар төмөнкүдөй багыттарда жүрүшү керек:

1. Окуу китептерин коштогон ага карата методикалык колдонмолорду жазуу.
2. Үзүндүсү гана берилип калган тексттерди кенен сунуш кылган окуу хрестоматияларын чыгаруу.
3. Адабий сын, адабият таануу материалдары менен камсыздоо.
4. Кыргыз-өзбек кош тилдүү тексттерди сунуштоо.
5. Уланмоочулук принцибин катуу сактоо.
6. Вариативдүү окуу китептерин практикалоо.
7. Китептердин методикалык аппаратын интерактивдүү окутууга ылайык өркүндөтүү.
8. Этномаданий сөздүктөр менен коштоо.
9. Тексттерди схемалар, сүрөттөр менен байытуу ж.б.

Адабияттар

1. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия-окуулук: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 8-класстары үчүн окуу китеби. — Б., 2012. — 232-б.
2. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия-окуулук: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 9-класстары үчүн окуу китеби. — Б., 2012. — 216-б.
3. Момуналиев С., Акматов К. Кыргыз адабияты: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 10-класстары үчүн хрестоматия-окуу китеби. — Б., 2014. — 180-б.
4. Аскарлов Т. Эл турмушунун эргиген ырчысы // Ала-Тоо, 1979. — № 5.
5. Муратов А. Ала-Тоодон ааламга үн салган Айтматов: илимий-усулдук колдонмо [Текст] / А.Муратов.. — Б.: Айат, 2010 — 187 б.
6. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятынын окуу китептери: өткөнү, бүгүнкүсү жана келечеги [Текст] Н.Ишекеев. — Б., 2011 - 216 б.

БААЛУУЛУКТАРДЫ ОКУТУУДА МАКАЛДАРДЫ КОЛДОНУУ

Күн сайын өзгөрүп жаткан заман жана шарттар ар бир тармакта болуп жаткандай эле, билим берүү тармагында да кээ бир жаңылыктардын ишке ашуусун талап кылат. Бүткүл дүйнөдөгү билим берүү программалары учурдун шарттарына ылайыктуу болуусу үчүн өзгөртүлүүдө. Бул өзгөрүүлөр менен бирге жаңы түшүнүктөр да пайда болууда. *Баалуулуктарды окутуу* түшүнүгү да жаңы түшүнүктөрдүн бири болуп саналат.

Баалуулук – түрдүү адамдарды, адамдарга тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрүн, каалоолорун жана максаттарын, жүрүм-турумдарын изилдөөдө колдонуучу критерий болуп эсептелет [3].

Учурда ааламдашуунун жана медианын балдарга жана жаштарга тийгизген таасири абдан чоң. Ушул учурда баалуулуктардын жоголушу – кандайдыр бир коомдун келечеги үчүн абдан кооптуу. Баалуулуктар – бир коомду жашоодо кармап турган, индивиддерин бири-бири менен байланыштырып турган эң негизги элементтердин бири. Мына ошондуктан, баалуулуктарды окутуу аркылуу сактап калуу абдан маанилүү. Баалуулуктарды окутуу – адамдын жекелик жана социалдык үйрөнүүсү аркылуу кабыл алгандарын адатка айлантыруусу, адамдын ички дүйнөсүндөгү жакшы болуу жөндөмдүүлүгүн колдонуусу жана өмүр бою улантуусу катары билинет [5].

Баалуулуктарды окутуу окуучулардын жүрүм-турумдарын жакшыртуу үчүн жалгыз чечим жана ошондой эле системалык түрдө баалуулуктарды окутуу окуучулардын жүрүм-турумун жана кабыл алуусун өнүктүрүүсү үчүн маанилүү болуп саналат. Эффективдүү үйрөтүү – чыныгы жана индивиддик болуусу абзел [2].

Адеп-ахлакты окутуу – индивиддин сөзсүз түрдө индивид болуусу үчүн, бирге жашаган коом тарабынан кабыл алынышы үчүн маанилүү болуп саналган түшүнүк. Анткени, индивид өзүнүн адеп-ахлагынын негизинде урмат-сыйга ээ болот. Учурда канчалык даражада мунун тескерисине дуушар болсок да, идеалдуу коомдо болуусу керек болгон нерсе ушул.

Адеп-ахлакты окутуу ар бир доордо адам баласынын билим алуу процессинде маанилүү орунга ээ болуп келген. Үй-бүлөдө башталган бул процесс коомдук түзүлүштүн башка динамикалары менен байланышуу аркылуу адамдын өмүрүнүн аягына чейин уланып келет [1].

Өзгөрүп жаткан бул дүйнөдө коомдук баалуулуктар да акырындык менен өзгөрүп жатат. Бул өнүгүүлөр маданияттар арасындагы байланышты, таасирленүүлөрдү дагы да тездештирет. Учурбуз – күчтүү маданият алсыз маданиятты жок кылууга даяр болгон учур. Ушул учурда биздин биримдигибизди, ынтымагыбызды камсыз кылуучу коомдук баалуулуктарыбыз дагы да маанилүү болуп жатат. Мына ошондуктан окутуу-үйрөтүү чөйрөсүндө индивиддерге өз маданиятын таанытуу менен бирге маданияттардын аккумуляциясы жоопкерчиликтүү экендигин түшүндүрүү керек [6]. Бул түшүнүктү жаштарга

өткөрүүдө макалдар чоң роль ойнойт. Төмөндө түрк калкы үчүн маанилүү болгон негизги баалуулуктардын кээ бирлери жөнүндө түрк тилинде жана кыргыз тилинде колдонулуп келген макалдар берилген.

Маалыматтуу болуу;

Yarım doktor candan, yarım hoca dinden eder.
Бузуктун элге бучуктан молдо болот.
Bilmemek ayıp değil, öğrenmemek ayıp.
Билбеймин дебе үйрөнөйүн де

Достук;

Dostun bin tane olsa da az, düşmanın bir tane de olsa çok.

Достун бин болсо да аздык кылат, душпанын бирөө болсо да көптүк кылат.

Dost acı söyler.

Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.

Эрдик;

Cesur bir ölü, korkak bin ölür.

Баатыр өлсө бир өлөт, коркок өлсө мин өлөт.

Yüz yıl kuzgun olarak yaşamaktansa bir gün kartal olarak yaşamak yeğdir.

Жүз жылы кузгун болуп жашагандан көрө, бир күнү бүркүт болуп жашаган артык

Бирдик-биримдик;

Bir elin nesi var, iki elin sesi var.

Жалгыз аттын чаны чыкпайт, жалгыз эрдин данкы чыкпайт.

Sürüden ayrılanı kurt kapar.

Адашкан казды топтошкон карга алат.

Yalnız taşın duvar olmaz.

Жалгыз жыгач үй болбойт, жалгыз жигит бий болбойт.

Ач көздүк;

Cimri zengin kesmeye kuzu bulamayıp, fakirin tek toklusunu ister.

Бай союга козу таппай, жардынын жалгыз тоklusун сураптыр.

Сабыр;

Sabır acıdır, meyvesi tatlı.

Сабырдын түбү сары алтын.

Sabreden derviş, muradına ermiş.

Кумурска-кичинекей болсо да кайраты тоо антарат.

Адеп;

Edebi edepsizden öğren.

Адепсизден да адепти үйрөн.

Meyveli ağacın başı eğik olur.

Шак мөмөлөгөн сайын ийилет.

Ата-энени жана туугандарды баалоо;

Babana ne yaparsan, oğlundan onu görürsün.

Ата-ененди сыйласан, өз баландан араа көрөсүн.

Anasının teptiği buzağının canı yanmaz.
Bee баласын чапчыса да мерт кылбайт.

Түрк маданиятын жана адеп-ахлагын жаш муундарга өткөрүүдө педагогдорубуздун милдети абдан жооптуу. Мектептерде жалгыз гана билим берүүгө эмес өз элинин жомокторундагы каармандарды тааныган, сүйгөн, өз тилин баалаган, макал-ылакаптарын колдонгон, жаңылмачтарын билген балдарды тарбиялоого да чоң маани берилиши керек. Нитеким Йылардын [7] эмгегинде мындай өзгөчөлүктөргө ээ болгон окуучулар мектептерде ийгиликтүү боло албашы айтылат.

Макалдар негизинен коом ичинде жыргалчылыкты камсыз кылуу үчүн жакшыны, туураны, сулууну көргөзгөн, колдонулушу керек болгон негизги элемент. Мына ошондуктан, макалдар билим берүүдө да абдан маанилүү болуп саналат. Башталгыч мектептерде жалгыз гана окутуу эмес, тарбиялоо процесси да ишке ашууда. Макалдар мектептерде бир нерсени үйрөтүү үчүн гана эмес, окуучуларды тарбиялоо үчүн да маанилүү. Макалдар менен бирге индивид маданияттын жана коомдун эрежелерин да үйрөнүүдө [7]. Бирок макалдар жана ылакаптар күнүбүздө абдан сейрек колдонулууда жана өз баалуулугун жоготууда. Айрыкча, социалдык жана маданий өзгөрүүлөрдүн негизинде кээ бир макалдар салттуу байланыштын жоголуусунан улам колдонулбай келсе, кээ бирлери өткөн доордогу адамдардын байкоолорун жана сындарын чагылдырганынан улам күнүбүздөгү социалдык чындыктарга туура келбейт. Илимий чындыктар талкууланганынан улам сындар максатында макалдар өзгөртүлүп жатат.

Түркиянын жана Кыргызстандын билим берүү системаларынын негизги максаттары изилденгенде тарбияланышы керек болгон кишилик мүнөздөр бир жактан үрп-адаттарга, улуттук баалуулуктарга жана улуттук маданиятка тиешелүү болуусу, экинчи жактан да өзгөрүүлөргө жана жаңылыктарга ачык болуусу окшош экендиги аныкталды. Муну менен бирге даярдала турган индивиддердин коомдун негизги ки-

решелери жөнүндө ойлонуусун, билим берүү менен коомдук биримдикти камсыз кылуу керек. Ошондой эле, индивиддердин жекелик өнүгүүлөрүн да камсыз кылуу керек. Мына ушинтип билим берүүнүн коомдук өлчөмү менен жекелик өлчөмү арасындагы тең салмактуулукту түзүү максатталууда. Максатка жетүү үчүн педагогдордун макалдарды колдонуусу абзел.

Жыйынтыктап айтканда, ар бир тармакта колдонууга мүмкүн болгон макалдарда окутууга байланыштуу нерселерди табуу, аларды кайрадан анализдөө – педагогдордун эң негизги милдеттеринин бири болуусу керек. Билим берүүдө макалдарды колдонуунун негизги максаты – коомдук биримдикти камсыз кылуу үчүн да, окуучуларыбыздын жекелик өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн да пайдалуу болуусу.

Адабияттар

1. Aydın, Mehmet Zeki (2003), Ahlak Öğretiminde Örnek Olay İncelemesi, Değerler Eğitimi Dergisi, 2(5), 154-158.
2. Belet, Dilek ve Deveci, Handan (2008), Türkçe Ders Kitaplarının Değerler Bakımından İncelenmesi, VII. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu, Çanakkale.
3. Dilmaç, Bülent (1999), İlköğretim Öğrencilerine İnsani Değerler Eğitimi Verilmesi ve Ahlaki Olgunluk Ölçeği ile Eğitimin Sınanması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
4. Duruhan, K., İlhan, B. (2004). “Eğitim-Öğretimle İlgili Bazı Atasözleri ve Deyimlerimizin Öğrenme-Öğretme Süreci Bakımından İrdelenmesi”. *Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 164, s:120
5. Karagöz, Bahattin (2009), Yapılandırmacı Yaklaşımına Göre İlköğretim 6 ve 7.Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Değerlerin İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Kayhan, Gökçe Çiçek (2009), Hakkâri /Yüksekova 75.yıl Yatılı İlköğretim Bölge Okulu İlköğretim 7. Sınıf Düzeyinde Öğrenim Gören Öğrencilerin Deyim, Atasözleri ve Bilmece Dağılımlarının Belirlenmesi ve Bunların Öğretilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. Yılar, Ömer (2007); *Halk Bilimi ve Eğitim*, Pegem Yayıncılık, 2. Baskı, Ankara.s:33

К.Т. Мадиева,
К. Карасаев атындагы
Бишкек гуманитардык университети

«КОРКУТ АТА» ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ПЕДАГОГИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕР ЖАНА ЭТНОМАДАНИЙ ТААЛИМ-ТАРБИЯ

Байыркы мезгилдерде бала тарбиялоо, деги эле инсан тарбиялоо боюнча атайын мектеп же болбосо атайын окуу жай мекемеси болгон эмес. Ал учурда педагогика илимине байланыштуу мектеп, окуучу, окутуучу ж.б.у.с. сөздөрдү да кезиктирүү мүмкүн эмес. Албетте, бул байыркы коомдогу көрүнүш. Бирок, ар бир мезгил, доордун өзүнүн тартиптери болгон, аны ошол тармакты изилдеген изилдөөчү өзүнүн изилдөөсүндө көрсөтүшү керек деп түшүнөбүз. Жалпысынан, байыркы мезгилдерде, анын ичинен кыргыз элине тиешелүү таалим-тар-

бия иштерине токтоло турган болсок, көчмөндүк жашоону башынан өткөрүп келген кыргыз эли балдарын ата-эненин карамагында акыл-насаат кептери менен тарбиялап келишкен. Баланы тарбиялоодо эң биринчи институт үй-бүлө болгон. Андан соң коом инсандык дараметин калыптардыруу ролун жүргүзгөн. “Улууга урмат, кичүүгө ызат” деген макалдын негизинде айтылгандай, адамдар бири бирине улуу жана кичүүлүгүнө карай урмат-сый көрсөтүп келишкен. Башкача айтканда, улуу адамдар, кичүүлөргө үлгү (модель) болуп келишкен. Бул

эзелтеден бери сакталып келе жаткан салт болуп саналат. Элибиздеги “Улууну көрүп, кичүү өсөт” деген макал да бул оюбузду айгиленеп турат. Ошол ата-бабадан калган бала тарбиялоо иштерине заманбап көз караш менен карап, байыртадан келе жаткан таалим-тарбиялоо иштерине жаңычылдык киргизүү келечектин иши деп ойлойм. Мындай көз караш ааламдашуу заманына жараша өзгөртүүгө алып келет деп ишенем.

“Коркут Ата” китебинин негизги темасы – бек жана бийлердин балдарын тарбиялоо маселесин колго алган. Ошол доордогу салт боюнча 15-16 жаш курагында балдарды аскердик өнөргө тарбиялоо негизги талаптардын бири болгон. Бул жаштарда балдар колуна курал алып, жоо менен беттешпеген болсо “эр жигит” деп эсептелген эмес, урмат-сый көрсөтүлгөн эмес. Элибизде эң жакшы билинген “Эр жигит эл четинде, жоо бетинде” деген макал бар. Бул түшүнүк кыргыз элине жаңылык эмес. Кыргыз элинин байыркы жашоосунда да дал ошондой болгон, азыркы учурда да дал ошондой бойдон бул түшүнүк сакталып калган. Эр жигит жоого каршы күрөшкө баш тартпай чыгуу, эл башына күн түшкөндө душманга каршы туруу, намысты бийик тууу, талап кылынган учурларда эл-журту үчүн өз жанын кыйып ажалга баруу керектигин даңазалаган.

“Коркут Ата” китебинде таалим-тарбияга байланыштуу макал-лакаптар арбын. Бардыгы акыл-насаат жана инсанга жол көрсөтүү максатында айтылган. “Энеден өнөр албаган кыз жаман, атадан таалим албаган уул жаман”¹ деп эң биринчи ата-эненин тарбиясына көңүл бурат. Себеби инсандын инсан катары калыптанышына эң биринчи ата-энеси жооптуу болуп эсептелет. Ата-

эненин сөзүн укпаган, урмат-сый көрсөтпөгөн, кандайдыр бир маселе чыкканда кеңешпеген инсан баласы эл-журтка жакпайт, коомчулукка жакпайт.

“Коркут Ата” китебинде балалуу болуу өтө чоң мааниге ээ болгон. Ошол менен катар балалуу болуу бул Улуу Теңир тарабынан берилген чоң белек экендиги айтылат. Бул бөлүмдө Баяндыр кан той жасап огуздардын бий жана бектерин чакырат. Бул тойдо ак өргөө, кызыл өргөө жана кара өргөө тигилет. Ак өргөөгө уулу болгондор, кызыл өргөөгө кыз баласы болгондор ал эми кара өргөөгө баласы болбогондор отургузулган. “Же уулу, же кызы жок жандарды Теңирим өзү кармаган, биз да ошондой кылабыз”, - дейт Баяндыр хан. Балалуу болгон инсан өзгөчө сый орунга ээ болгон коомдун мүчөсү болуп эсептелген. Огуз бийлери жыйналышты өткөзүштү. Баяндыр хан жигиттери менен Дерсе ханды тосуп чыгышты. Анын уулу жана кызы болбогондугуна байланыштуу кара боз үйгө отургузушту. Дерсе хан “Бул кара айып менден кетти же хатундан (хандын аялына берилген наам) кетти деп, кара боз үйгө отурбай чыгып кетти. Жубайына барып: “Келчи бери, үйүмдүн куту, бактым, тирегим” деп сөз баштап аялы менен кеңешет. Аялы кайыр-садага берип, ачты тойгузуп, ата-бабалардын арбагына сыйынып, Теңирден бала тилеп кайрылуу тууралуу кеңеш берет. Бул кеңешти эки кылбай Дерсе хан аткарат. Элдин батасы жана жасаган кайрымдуулук иши менен Дерсе хан көп өтпөй уулду болот.”² Бул жерде бирөөнү күнөөлөө жок. Башка аял алайын деген да ой жок. Бир гана аялы менен күйөөсүнүн кеңешип иш жасагандыгы тууралуу ой жатат.

“Коркут Ата” китебиндеги алптардын (баатырлардын) таалим – тарбиясы

		Төрөлүш жана бала чак			Алптык (баатырдык) көрсөтүү				
Баатырдын аты	Тийиштүү аңгемелер	Укмуштуу окуя менен төрөлүшү	Жалгыз бала болуу	Жаныбарлар менен чоңоюу	Жаш	Жырткыч жаныбар же укмуштуу күч менен күрөшүү	Душман менен салгылашуу	Ата-эне, тууган, аялын куткаруу	Ысымга ээ болуу
Букаш	1	++	++	—	15	++	++	++	++
Ороз	2, 4, 11		+	—	16	—	++	++	—
Бамшы - Берек	3, 12	++	++	—	15	—	++	—	++
Кан - Туралы	6	—	+	—	15	++	++	++	+
Жүгөнөк	7	—	+	—	15	—	++	++	—
Бисат	8	—	—	++	15	++	—	—	++
Амрэн	9	—	+	—	15	—	++	++	—
Секрек	10	—	—	—	15	—	++	++	—

“Коркут Ата” китебинде эпизод болуп берилгендер ++ белгиси менен көрсөтүлгөн.

“Коркут – Ата” китебиндеги 12 аңгемде педагогикалык аспектилер

1) Дерсе кандын уулу Букаш кан жөнүндө⁴

Бул сюжеттин тарбиялык мааниси абдан чоң. Түрктөрдүн бабалары тарабынан жаралып, акыйкатчылык жана баатырдык даңазаланат. Түрк элдериндеги баатырдык баяндардын теги бай мазмунга ээ. Ал эми бул баян түрк элинин баатырдык жомокторуна уютку болуп берген. Аталган сюжеттин айрым мотивдери кыргыздардын баатырдык эпосторунда да улантылган б.а. өз жаны, өз малы үчүн баласынын жанын кыюуга чейин барган Элеман менен Эр-Төштүктүн окуясы, байкабастан баласын атып алуу “Карагул Ботом” ж.б. чыгармаларында кездешет. Бул бөлүмдө айтылгандай элдик инсандын адептик жана психологиялык сапаттары, бул сапаттардын көрүнүшү биринчи кезекте экстремалдык жана жаңжалдуу жагдайларда инсандын туруктуу мамилеси, ата менен баланын мамилеси, эне-нин балага болгон сүйүүсү, кек сактабай инсандын кылган күнөөсүн кечирүү, айкөлдүк, өз атасын кандай жагдай болбосун аталыгын кечпөө, бузукулар, бузукуларга карата көрүлгөн чаралар, элдин күчү, элдин батасы, тайманбас жана өзүн кармай билген жүрүм-туруму мүнөздөлөт. Индивидуалдуу психологиялык сапат, бирок кээде коллективдүү социалдык психологиянын да энчиси боло алат.

2) Салар Казандын үйүн жоо чапканда⁵

Бул сюжетте огуздардын биримдиги, ар-намысты бийик тутушу, Казанбекти ыйык тутуп, аны сыйлап, эң башкысы тирүү турганда ар-намысты колдон чыгарбай, өз жанын курман кылгандыгы баяндалат. Эне-нин ар-намысына так түшүрүүдөн ашкан кор нерсе жок. Андан аябай коркушкан. Ар-намыс түшүнүгү, инсандын өзүнө-өзү жасоочу мамилесин жана ага коом тарабынан жасалуучу мамилени сүрөттөгөн. Салар Казан “Коркут Ата” китебинин эң башкы каарманы, Коркут Атанын замандашы, алп, эр жүрөк баатыр, огуз-кыпчактарынын ханы, Баяндыр хандын күйөө баласы болгон. Печенектер огуз-кыпчактардын ханы Салар Казандын үйүнө кол салат. Анын элин чаап, энесин (Чачак) жана аялын (Бөртө) туткунга алып, анын баласын союп өз энесине тартууламакчы болушат. Ошого байланыштуу эне менен баланын диалогунда баласы энесине: “Апаке! Атамдын намысын тебелетпе!!!” дейт. Ошондой эле огуз-кыпчактар намысты ыйык туткандары ачык айкын көрүнгөн. Бул жерде Манас атабыздын “эл журттун ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдиги”, “улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет” аттуу осуяттарынын толугу менен аткарылгандыгын, элдин өзүнөн өткөндүгүн көрө алабыз. Биримдик, ынтымак, ар-намыс, баатырдык даңазаланат. Ошол менен катар достук, кастык, жакшылык, жамандык, ар-намыс, адамкерчилик сыяктуу маселелерди ачып көрсөткөн. Бул сюжетте атасы энесин, баласын жана аялын туткундан куткарат.

3) Канбуура уулу Бамшы-Берек жөнүндө⁶

Бул сюжетте огуз элинин үйлөнүү-үлпөтүнө тийиштүү маалыматтар берилген. Үйлөнүү үлпөтү, кыз-каадасы түрк элдеринин маданиятында туруктуу орун алган көрүнүштөрдөн болгон. Ошондуктан кыргыз элинде педагогикалык мүнөздөгү төмөндөгүдөй макал айтылат: “Жакшыга жуучу келет, жаманга куучу (доочу) келет”, “Калыңсыз кыз болсо дагы, каадасыз кыз болбойт”, “Эки жакшы тоого чыкса кудалашып түшөт, эки жаман тоого чыкса кубалашып түшөт”. Калың салуу салты, кыргыз элинде деги эле жалпы түрк

тектүү элдерде туруктуу орун алган көрүнүш. Кыз алуучунун кыз тарапка берүүчү нарктуу малы, акчасы, байлыгы. Төө, музоолу уй же мамалактуу топоз, кулундуу бээ, улактуу эчки бир тогуз д.а. Суу төгүлбөс жорголор, үйүр-үйүр жылкы берилген бирок улуттук наркта “Алыбек, алына жараша” деген нускалуу сөз бар. “Коркут Ата” китебинде айтылгандай үй-бүлө күтүү салты абдан терең каралган. Ошондуктан жуучу тийиштүү каадасы, калың берүү, кыз узатуу үлпөтү, кыз оюн, күйөө жолдош, күйөө каадасы, күйөөлөтүү шарты, 30 күн кыз оюну, кызды күйөөгө узатуу аземи, нике кыюу түрк маданиятынын улуттук педагогикалык көөнөрбөс касиеттери. Булар бүгүнкү күндө да жаңы мазмунга, касиетке ээ болуп, мамлекеттүүлүктү бекемдөөнүн булагы катарында кызмат өтөөдө. Жалпы үй-бүлө куруу жана үйлөнүү үлпөтү каралат. Бул бөлүмдүн негизге каармандары Бамшы-Берек жана Бану-Чечек болуп эсептелет. Экөө эл батасы менен төрөлгөн кыз улан. Ата энеси баласыз болуп Баяндыр хандын тоюна барышат. Ошол жерден балалуу болсун деген элдин батасына ээ болушат. Огуз Бижандын жубайы кыз төрөп, атын Бану-Чечек деп коюшат. Ал эми Байбөрүнүн аялы уул төрөп, атын Бамшы-Берек коюшат. Экөөнү бешикте болгон учурда кудалап коюшат. Бирок кийин эки бала бой жеткенде бири-бири менен таанышат. Экөө теңме-тең күч сынашып, Бану-Чечекти Бамшы-Берек жеңген соң, экөө бири-бирине куда түшүшкөн. Бирок башын байлоо менен иш бүткөн эмес. Бану-Чечектин колун сураганга жуучу болуп барыш керек эле. Бирок кыздын Качар деген тууганы, кыз сурагандын баарын жазалачу. Ошондуктан карыялар бул маселени чечүүгө чогулушуп, акыры аягы Коркут-Атаны жибермей болушат. Бул жерде Коркут-Атанын кереметтүү сыры, анын айтылган сөзүнүн кабыл алынышы толугу менен ачылып берилет. Кыздын тууганы Качар Коркут-Атаны кыз сурап келгени үчүн өлтүрмөй болгондо “Чаба турган болсоң колун курусуң” – деп Коркут-Ата айткан соң, Качардын колу асманга көтөрүлгөн бойдон катып калат. Анан ал аман тилеп, кутулат. Бану-Чечектин тууганы Качар ургаачы көрбөгөн 1000 эркек төө, бээ менен жупташпаган 1000 айгыр, кой көрбөгөн 1000 кочкор, куйругу жана кулагы жок 1000 ит, кичинекей кара тору 1000 бүргө талап кылган экен. Айтылган калың толугу менен күйөө тараптан аткарылып берилген. Коркут-Ата куйругу жана кулагы жок 1000 ит, кичинекей кара тору 1000 бүргө чыгарган калганын күйөө тарап камсыз кылган. Бул окуядан кийин эле Бамшы-Беректи 39 жигити менен жоо туткундап кетет. Ал 39 жигити менен 16 жыл зынданда жатат. Акыры туткундан кутулуп, өз мекенине кайтып келет. Кийин 39 жигитин куткарганга жана аны туткундан бошоткон Хисар ханынын кызына берген убадасын аткарганга барат. Бул жерде туруктуулук, сабырдуулук, убадасына туруу даңазаланат.

4) Казандын баласы Орозбектин туткунга түшүшү⁷

Негизги тема: бек-бийлердин балдарын тарбиялоо маселеси болуп эсептелет. Ошол доордун шарты боюнча 15–16 жашка чыккан кан-бектердин балдарын аскердик өнөргө тарбиялоо салты болгон. Колуна курал алып, жоо менен беттешпеген жигитти эр азамат деп эсептеген эмес. Эң жаман касиет катары коркоктук жана жалтактык эсептелген. Аскердик педагогика, педагогика илиминин бир бөлүгүнө кирет. Аскер инсандарын тарбиялоо, окутуу, согушуу ыкмалары, согуш методдорун ийгиликтүү жүргүзүүгө даярдаган. Аскердик педагогика байыркы мезгилде эле пайда

болгондугунун бир далили. Алгач кеңеш, жолдомо, үйрөтүү, аскерлерди тарбиялоо жана окутуу эрежелери катары муундан-муунга өтүп, оозеки түрдө сакталып келген. Буга “Коркут Ата” китебиндеги аталган бөлүм ачык күбө. Көптөгөн согуштун жетекчилери оригиналдуу аскердик педагогикалык системаларды түзүшкөн. Демек, бул бөлүмдө аскердик өнөргө окутуу, тарбиялоо, психологиялык даярдык, өзүн-өзү тарбиялоо, каармандык, жоого каршы күрөшкө чогуу чыгуу, эл башына күн түшкөндө душманга каршы туруу, күрөшүү, намысты бийик тутуу, керек болсо ажалга да баруу керектиги даңазаланат.

Салар Казан уулу Орозбекти карап ыйлайт. Мындай абал Орозбекке жакпайт. Атасынан “Мени караганда сени эмне ыйлатты?” – деп сурайт. Салар Казан “Оң жагымды караганда тууганым Кара Көнөйү көрдүм. Баш кесип, кан төгүп, олжого жана өз ысмына ээ болгон. Сол жагыма караганда тай акемди көрдүм. Ал дагы баш кесип, кан төгүп, олжого жана өз ысмына ээ болгон. Маңдайымда сен турасың 16 жашка толдуң баш кескен жоксун, ок атып кан төккөн жоксун. Эртең мен дүйнөдөн кайтсам, тактымды сага беришпейт деген ой менен ыйладым деп жооп берген экен. Ошондо Орозбек атасына “Талантты балдар атасынан үйрөнөбү же атасы баласынан үйрөнөбү? Сен мени согуштуруп, баш кескенди ок атканды үйрөттүңбү?” деп жооп берет. Мында ата менен баланын ортосундагы көз караш жана мамиле авторитардык мүнөздө эмес, өз оюн дайыма ачык айта алган демократиялык көз карашта болгондугу бул диалогдо көрүнүп турат. Мындай жоопту алган атасы баласын аң уулоого алып барып, душман менен согушкан жерлерин көрсөтүүнү чечет. Аң уулап жүргөндө Татан чебинин коркпос баатыры кол салат. Бул согушта Казандын уулу туткунга түшүп ал эми уулунун 40 жигитинин башы каапырлар тарабынан башы кесилет. Ошондо Казан уулун куткарганга барганда туткундагы уулу мындай дейт “Уул үчүн атанын өлүшү айып болот. Согушпа кайра кайт дейт”. Бирок Казан уулун туткундан чоң салгылашуу менен бошотот. Кийин чоң той жасалып, Коркут Атанын берген батасы менен аңгеме соңуна чыгат.

5) Дока-Кожо уулу Эр Домрул тууралуу⁸

Бул бөлүмдө Коркут Ата өзүнүн жашоосун чагылдырып өткөн. Себеби Коркут Ата өлүмдөн качып, башка жерлерди кезип, өзүнүн көрөгөчтүгү менен узун өмүр сүргөн. Инсан менен Теңирдин мамилеси, ак сүйүү, таза махабат, аял-эркек мамилеси, аялдын чын дилден күйөөсүнө берилгендиги, актыгы, даңазаланат. Эр Домрул урунарга тоо таппай, урушарга жоо таппай, өзүнө теңдеш жок экендигин элге көрсөткүсү келет. Бир арыктын үстүнө көпүрө куруп, ал көпүрөдөн өткөндөрдөн 30 акча алат. Ал эми өтпөгөндөрдү төпөштөп 40 акча алган. Ошол мезгилде Эр Домрулга тиешелүү журтка бир айыл эл конот. Кийин ошол айылда бир жаш жигит өлүп калат. Эр Домрул: “Жигити өлтүргөн ким?” деп сурайт. Ага “Теңирдин буйругу менен өлдү, анын жанын алган кызыл канат Азрейил” деп жооп беришет. Ал жаш жигиттин өлүмүнө ачууланып, Азрейилди согушка чакырат. Азрейил Эр Домрул жигиттери менен ичип жеп отурганда өзүнө көрүнөт. Ал жерде отургандардын эч кими Азрейилди көрбөйт. Көзү көрбөй түнөрөт, муун-жүүнү бошоп, шалактап, кара тер түшөт. Экөө бири-бири менен сүйлөшүп акырында Эр Домрул кылычын чыгарганда Азрейил көгүчкөн болуп учуп кетет. Элге жерге мактанып, артынан кубалап бир эки көгүчкөндү өлтүрүп үйгө кайтканында атынын көзүнө Азрейил

көрүндү. Аты үркүп, Эр Домрулду жерге чапты. Эси учун жоготуп, Эр Домрул жерде жатты. Ошондо Азрейил ага минип алды. Ошондо Эр Домрул Теңирден кечирим сурайт. Теңир аны кечирип, бирок өзүнүн жанынын ордуна башка жан тартуу кылуусун талап кылат. Эр Домрул эң биринчи ата-энесине барып жан сурайт. Алар макул болбой коюшат. Ошондо жубайы менен коштошконго барганда жубайы өз жанын тартуу кылат. Чын дилден берилгендик, ынактык, таза сүйүү жана махабат даңазаланган. Ошол менен катар баласына жанын бере албаган, баласына кайыр кош ата-эне бул адамдыкка жатпаган сапат Теңирге да жакпаганын билдирип, Теңир ата-энесинин жанын алуу менен окуя аяктайт. Эр Домрул өзүнүн мактанчаактыгы, текеберчилиги, ээн баштыгы Теңирге каршы чыгышы, жаман сөздөрү үчүн жазасын алды. Бул бир гана коомчулукка эмес, Теңирге да жакпаган сапаттар экендигине басым жасалды.

6) Канды-Кожо уулу Кан-Туралы жөнүндө⁹

Бул бөлүм үйлөнүү үлпөтүнө арналган. Өзүнө өмүрлүк жар тандоодогу шарттар, коюлган талаптар толугу менен сүрөттөлгөн. Үйлөнүүдө кыз жана жигит бири-бирин сынаган, ал сыноодон өткөн инсан менен гана өз өмүрүн кошо алган. Бул жерде кыз менен жигиттин абалы жана укуктары бирдей болгон. Кыз жигит бири-бири менен салгылашып, ал түгүл жигитти кыз жеңген. Алп кыз жигиттен согуштук жөндөмү менен артта калган эмес.

Канды-Кожо деген даанышман киши уулу Кан-Туралыны үйлөндүрмөй болот. Аны уккан уулу Кан-Туралы болуп көрбөгөндөй талаптарды коёт: “Мага тие турган кыз төшөктөн менден мурун турушу керек, менден мурда ат токуп, менден мурда миниши керек, Мен алп жоого чабуул жасай электе, чабуулга кирип, мага душмандардын башын кесип алып келиши керек. Мен дал ошондой кызга үйлөнөм” – дейт. Атасы бул талаптарды уккан соң, “анда куда-сөөктү өзүң издеп тап, калыңын мен төлөп берем” деген экен. Демек, ошол мезгилде үйлөнүүгө демократиялык көз караш менен карашкан. Эч убакта мен айткандай болот деп зордоп, каалоосуна каршы чыккан эмес. Кан-Туралы бардык огуз элин аралап өзү каалагандай жар таппайт. Канды-Кожо бир топ аксакалды жыйнап, уулуна колукту издеп сапарга чыгат. Трабзон элине келгенде Текүр кандын кызы алп экендигин, эки жааны кыйналбай атаарын эл оозунан угшат. Бирок кандын кызына үйлөнүш үчүн да катаал шарттар бар экен. Аны аткаралбаган отуз эки каапыр жигиттин башы көрүнүктүү жерде илинип турган экен. Падышанын кызына үйлөнүүгө ынтызар эң оболу үч жапайы айбанды-арстанды, кара өгүздү, кара төөнү жеңиши керек экен. Канды-Кожо бул көргөн билгендерин уулуна айтып келет. Уулу Кан-Туралы эч камарыбайт. Ал Трабзон элине барып падышанын талаптарын толугу менен аткарып, падышанын алп кызын алып, өз мекенине жөнөйт. Кызды алып келе жатканда Кан-Туралы уйкуга кетет. Кыздын атасы жиберген 600 каапыр жоокерлери кууп келет. Кыз уктабай, Кан-Туралынын зоотун кийгизип, атына миңгизип, курал жарагын колуна карматып, өзү да зоотун кийип, курал жарагын колуна алып, атын минип, Кан-Туралыны ойготот. Кан-Туралы өзүн аттын үстүндө көргөндө кааломду Улуу Теңир кабыл алыптыр деп сүйүнүп, калың жоонун колун кырышат. Кан-Туралы кармашта жараланат. Селчен Хатун Кан-Туралыны ажалдан алып арачалап калган. Мындай абалга Кан-Туралы намыстанып, кыз менен жекеме-жеке чыгат. Кармашта ал Кан-Туралы-

ны өлтүрүп коё жаздайт. Ошондо гана экөө таттуулашып, жигит кызды өз элине алып кетип үйлөнөт.

Бул чыгарма согуштук педагогикага бир гана эркектер ээ болбостон, кыздар да ээ болгондугун тастыктайт. Жыйынтыктап караганда эрдик, намыс, инсандар арасындагы мамиле даңазаланат.

7) *Казылык-Кожо уулу Жүгөнөк тууралуу*¹⁰

Бул бөлүмдө ата менен баланын ортосундагы тыгыз мамиле, бири-бирине жакындык, үй-бүлөгө болгон ынактык, ар-намыс, эрдик даңазаланат. Дүзмүрд элинин амири алп Дирек тарабынан туткунга алынган атасы Баяндыр хандын увазири Казылык-Кожону уулу Жүгөнөк 15 жашка чыкканда өз атасын куткарганга барганы жөнүндө баяндалат. Атасы туткунга түшкөнүн эч ким айтпай сыр кылып жүрүшөт. Бир күнү Жүгөнөк мырзалар менен сүйлөшүп жатканда Кара Көнө уулу Будак менен пикири келишпей калат. Ошондо Будак Жүгөнөккө бул жерде көп сүйлөй бербей, кыйын болсоң 15 жыл туткунда жаткан атаңды куткарбайсыңбы? деп айтып өтөт. Бул сырды уккан Жүгөнөк, атасын душмандын колунан куткарганга Баяндыр хандан кол сурайт. Өзүнө кол топтоп Дүзмүрд элинин амири менен салгылашып, аны жеңип, атасын туткундан куткарат. Баатырдыкты, тайманбастыкты, өзүнө болгон ишенимди даңазалайт.

8) *Бисаттын Төбөкөздү өлтүргөнү жөнүндө*¹¹

Бул жерде никеден сырткары аял менен болуу туура эмес деп кабыл алынган. Коомчулук мындай жагдайда төрөлгөн баланы кабыл алган эмес. Ал эл катарына эсептелген эмес. Элдин батасын албай, аял менен эркектин никесиз карым-катнашынан төрөлгөн бала желмогуз болуп көрсөтүлгөн. Бир көздүү, коомчулук тарабынан жектелген, эл тарабынан кабыл алынбаган жандык бойдон кала берген. Андай баланы бир гана өлүм күткөн.

Аруз-Кожонун уулу бир жоо чапкан учурда, ызычууда кайып болгон. Ал арстан тарабынан эмизилип багылган. Кийин кайра эл-журт өз жерине көчүп барганда бул бала кайрадан табылат. Бирок ал жаныбар мүнөздүү болуп, жылкы канын ичип кайра ийинине качып кеткен. Кийин элдин кабары болуп, Коркут-Ата өзү барып, анын жаныбар баласы эмес, инсан экендигин түшүндүрүп, коомчулукка кошуп, ага Бисат деген ысым берген экен. Кийин ал, желмогуз Төбөкөздү баатырдыгы, акылы, жөндөмдүүлүгү жана амалы менен женет. Ал эми бул Төбөкөз, Аруз-Кожонун койчусу Конур Кожо сары чабандын пери кызы менен көңүлдөшкөндөн кийин төрөлгөн бала болгон.

Баатыр бир гана эрдик көрсөтүү менен чектелбестен билимдүү, ар тараптан тарбияланган, билимин практикалык чөйрөдө колдонгон, керек болгон учурларда айла-амалын колдоно алган эр-жигит болушу керек болгон.

9) *Бегил уулу Амрен жөнүндө*¹²

Бул бөлүмдө “Эр жигит эл четинде жоо бетинде” дегендей эл-журтту коргоо, эл үчүн кам көрүү, адилеттик даңазаланат. Баатыр бир гана баатыр бойдон калбастан, акыл-ойго камыккан айла-амалдуу баатыр болушу керектигин дагы бир жолу ачык айкын көрө алабыз. Ошол менен катар аялдын коомдо алган орду, абалы да көрсөтүлгөн. Бектер жана бийлер кандай гана маселе болбосун аялы менен кеңешип анын айтканын эки кылган эмес. Аял кадыр-барктуу абалда болгон.

Бул сюжетте Баяндыр хан Грузиядан көп салык жыйнап, аны бөлүшүүгө бек жана бийлерди чакырат. Бирок бир да бек, бий чек араны күзөтүү кызматына

келбейт. Коркут Ата Бегил бекти чек араны күзөтүүгө көндүрөт. Тойдо Бегил жөнүндө анын өзүн эмес, атын таланттуу жана жөндөмдүү деп айтышат. Бегилге бул жакпайт. Ал өз жигиттерин алып чыгып кетет. Үйүнө келгенде аялы аңчылыкка чыгып, эс алышына кеңеш берет. Бегил аңчылыкта бутун сындырып алат. Аны уккан душман аларга кол салат. Душман тараптан бир баатыр келип “Бегилдин эмнеси болосун?” деп Амрендин өзүнөн сурайт. Амрен өзү Бегилдин уулу болоорун айтып, анын жанында болбогон Салар Казан, Кара Көнө, Дүлөк, Алп Рустем, Бейрек аттуу баатырлар болгонун опузалап душмандын тынчысына айтып, душмандын үрөйүн учурат. Ал менен согушуп жеңилип калганда Амрен Теңирден жардам сурап кайрылат. Анда душман “Сенин бир Теңириң болсо, менин 72 колдоочум (идолум) бар” деп мактанат. Ошол мезгилде душманды жерге чаап Амрен жеңишке ээ болот. Душман амандык тилеп, “Сенин Теңириң ким?” деп анын динин кабыл алат. Аны уккан душман үрөйү учуп, кайра кайтат. Амрен атасына жардам берип, айла-амал менен келген жоонун колун кырып жок кылгандыгы тууралуу баяндалат.

10) *Уйсун-Кожо уулу Секрек тууралуу*¹³

Бул бөлүмдө эрдик, элди-жерди коргоо гана эмес, адамкерчилик, улуу-кичүү ортосундагы адептик мамиле, улууга сый көрсөтүү, ыйман сыяктуу маселелер чагылдырылат. Эр жигит – эли-жерин коргоочу, ошону менен катар адамкерчиликтүү, ыймандуу, адилеттүү, өз жерин сүйгөн, улууларга сый – урмат көрсөткөн сапаттарга да ээ болушу керектигин тастыктайт. Уйсун-Кожонун Эгрек жана Секрек аттуу эки баласы болгон эле. Анын тунгуч баласы Эгрек көйрөң, мактанчаак, кытмыр, адепсиз инсан катары көрсөтүлөт. Албетте бул терс көрүнүш аркылуу мындай инсандын модели коомго керек эместигин көрсөткөн. Эгрек ошол учурдагы ошол коомдун талаптарына жооп берген инсан болгон эмес. Мындай сапаттарынан улам эл тарабынан жектелип, эмне эрдик кылганы каралат. Ал өзүн коомдун мүчөсү кылып кабыл алдыруу, сый-урматка ээ болуу максатында жоо чапканга кеткенде туткунга түшөт. Анын иниси Секрек, ата-энеси эч кимге айтпай сактаган бул купуя сырды бири-бири менен согушуп жаткан эки баладан угат. Эки жетим урушуп жатканда экөөнүн бетине урат. Буга чыдабаган жетимдин ачуусу келет. “Биздин жетимдигибиз жетпейби? Ошончолук болсо туткунда жаткан байкеңди куткарбайсыңбы” - дейт. Ата-энесине барып, алардын макулдугун зорго алып байкесин душмандын туткунунан куткарганга аттанат. Душмандын жерине барып койчуларын өлтүрөт. Аны уккан душман Секрекке курал-жарактуу 60 аскер жиберет. Секрек алардын мизин кайрыйт. Экинчи жолу 100 аскер жиберет, аны да жеңет. Үчүнчү жолу туткундагы Эгректи чыгарып, 300 аскер менен кошо Секрекке жиберет. Эгрек инисинин жанына барса тердеп уктап жаткан болот. Белиндеги комузун көрөт. Комуз ойноп Секректи ойготот. Экөө бири-бирин сурашып, ага-ини экендигин билишет. Экөө душмандын колун талкалап, ата-мекенине кайтып келишет. Бул жерде тууганчылык, ынактык, эч нерседен коркпой өз максатына жетүү, өз алдынчалык, өз күчүнө ишеним, баатырдык даңазаланат.

11) *Салар Казандын туткунга түшүшү жана аны уулу Ороздун бошотушу тууралуу*¹⁴

Бул бөлүмдө уйку – “кичи ажал” катары каралат. Себеби баатырлар терең уйкуга киргенде дайыма жоо чаап келет. Бул сюжетте да Салар Казан уктап калганда

жоо келип аны туткунга алып, ал эми жанындагы бектерди кырып таштайт. Эң негизгиси бул жерде азил-тамаша, юморго, оюн-күлкүгө чоң маани берилген. Салар Казанды байлап, араба менен алып кетип баратышкан жеринен ойгонгон экен. Камырабай жата берип, анан байланган жибин үзүп, жоокерлерге “Мен түшүмдө бешикте жатам го, ал эми жанымда мени баккан энem терметип ырдап жаткан экен” деп мазактаган экен. Кийин ал үңкүрдө туткунда жатканда Трабзон элинин амиринин аялы келип, “Ден-соолугуң кандай баатырым?” - деген экен. Анда да Салар Казан “Силердин мурунку өлгөн туугандарыңардын ырыскысын тартып алып, ал эми өздөрүн ат кылып минип жүрөм. Сенин кызың аябай күлүк экен” - деп айткан экен. Салар Казандын баласы Ороз кеңештен чыгып келе жатканда, бир киши чыгып “Сен Салар Казандын уулусунбу?” - деп сурайт. Анда Ороз “Жок. Менин атам Баяндыр хан эмеспи?” - деген экен. Анда ал киши “Сенин атаң Салар Казан. Ал Томан чебинде туткунда. Ал эми Баяндыр хан энеңдин атасы” - деп чындыкты айткан экен. Ошондо Казандын уулу Ороз атасын душмандын туткунунан бошотушу менен окуя аяктайт. Бул жерде баатырга дагы азил-тамаша, юмор, оюн-күлкү сыяктуу сапаттар кошулат.

12) Сырткы огуздардын ички огуздарга каршы чыгышы жана Бамшы-Бейректин өлүмү¹⁵

Бул бөлүмдө уруулар ортосундагы уруш, пикир келишпестик, ички огуздар менен сырткы огуздардын кандуу кармашы сүрөттөлөт. Ал эми мындай абал дайыма болуп турган реалдуу көрүнүш. Эки элдин ортосунда болгон кагылыштар элдин биримдигин бузуп, жакшылыкка алып келбей тургандыгын көрсөтүү бул бөлүмдүн эң негизги максаты болуп эсептелет.

Салар Казан өз үйүн, жыйнаган мүлкүн элге таратууну чечет. Хандын үйүн талап-тоноо иш-чарасына огуз эли – “үч ок” (ички огуз) жана “бозок” (сырткы огуз) катышышы керек эле. Бирок, Казандын үйүн тоноо салтанатына жалаң гана ички огуздар келет. Ал эми Аруз-Кожо баш болгон сырткы огуздар ачуулаанып, салтанатка келбей калат. Алар жөн гана катыш-

пай калбай, кийин Казанга каршы тымызын иш-чараларды да жүргүзө башташат. Бул ишке жардам бериш үчүн Бамшы-Беректи чакырат. Бирок, Бамшы-Берек мындай оопасызыкка көнбөй коёт. Ички огуздардын беделдүү беги, адал жүрөк Бамшы-Беректи Казанга болгон адалдыгы үчүн Аруз-Кожо аны зулумдук менен өлтүрүп коёт. Бул кабар толугу менен элге жайылган соң, ички огуздар менен сырткы огуздардын кандуу салгылашуусу башталат. Бул согушта эки элдин ортосуна чок салган Аруз-Кожо өлтүрүлөт.¹⁶

Бул бөлүмдө элди – жерди коргоо, баатырдык салт, ханын жана элин ыйык тутуу, ыйман нормаларына чакыруу (урмат-сый көрсөтүү, ар ким өзүнүн жерин жана ордун билип жүрүшү), адепсиздик, зулумдук, адилетсиздик, ичи тардыкка каршы күрөшүү сыяктуу маселелер камтылган.

Корутундулап айтканда, Коркут ата чыгармасында жогоруда көрсөтүлгөндөй, ошол мезгилде эл ичинде балага болгон мамиле жана анын инсан болуп калыптанышына болгон элдин таалим-тарбиялык иштери кандай болгондугуна токтолдук. Үй-бүлөлүк жана коомдук таалим-тарбиянын орду жана ролу тууралуу, маселен, ата-эне менен баланын ортосундагы мамиле, ошондой эле ал мезгилдеги эркектердин аялдарга болгон мамилелери так жана даана көрсөтүлдү. Айрыкча баса белгилеп кетчү нерсе, ошол мезгилде ата менен бала ортосундагы демократиялык мамиленин бар экендиги да ачык айтылган, демек мында, бала өзүнүн оюн, принцип жана баалуулуктарын өнүктүрүүдө өз эркине коё билүүсү бар экендиги жакшы берилген.

Адабияттар

1. Байыркы орток түрк адабияты. – Б.: Шам басмасы.-1996.
2. Orhan Şaik Gökyay. Dede Korkut Hikayeleri. –Ankara.- T.C. Kültür Bakanlığı.- 2000.
3. Uluslararası Dede Korkut konferans kitabı. Ali Duymaz. Dede Korkut Kitabında Alpların Eğitimi ve Geçiş Törenleri. Atatürk yüksek kurumu-Atatürk Kültür Merkezi. - 19-21- октябрь. 1999.
4. Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. 28. Baskı. –İstanbul. –Boğaziçi yayınları A. Ş. No: 51. –Ağustos. -2004.

**Байсубанова А.К., Байсубанов У.К.
БГУ им. К. Карасаева**

ПОНЯТИЕ СВОБОДЫ, НЕОБХОДИМОСТИ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ЭВОЛЮЦИИ И РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ

«Развитие», так же как многие другие ценностные абстрактные понятия, например, «истина» или «успех», возникло путем обобщения содержания человеческой практики: только в ней подобные понятия конкретизируются. Развитие, так же как и успех или истина, относительно и конкретно требует специального восхождения к его смыслу на конкретном материале познавательного опыта личности. Чтобы не стать кризисным, это восхождение не должно быть абсолютным. Оно должно быть надежно обеспечено научной, теоретической страховкой на базе опыта и эрудиции исследователей, прежде уже восходивших к феномену саморазвития личности. Наибольшего успеха до-

бились те, кто рассматривал развитие преимущественно антропологически, сохраняя его адекватность предмету эволюционирующей личности. Развитие при этом не определялось только биологически, этически или только социально- психологически и политико - экономически. Но более всего продвинулись в понимании человеческого развития те антропологи, которые опирались на системные представления о содержании предмета личности, о специфике субъективной и объективной определенности этого предмета и его сущности. Субъективность личности не приемлет внешне, объективно определяемых ориентиров и оценок ее развития. Они могут быть, конечно, сформиро-

ваны, но, в сослагательном наклонении, образуя спектр тех возможностей, которыми вообще человек располагает в современной культуре. При этом указываемые возможности также сослагательны, то есть соотносительны между собой; ни одна из возможностей, если только она не стала внутренней необходимостью для личности, не субординируется по отношению к другим. Всестороннее развитие личности при этом не становится аналогом абсолютного и необходимого развития во все стороны. Самоизменению, в принципе неограниченному, не чужда всесторонность, но как сфера или гамма наклонностей личности, проявление которых определено субъектно.

Субъектно определенное развитие личности на фоне объективных условий предстает как всесторонне соотносительное, а не абсолютное, как саморегулирующееся и самодетерминируемое. Объективные условия в целом выступают как внутренние, поскольку в них преломляются и внешние условия развития личности. Принцип развития приобретает смысл принципа внутренне определенного всестороннего личностного самоизменения, адекватного идее неограниченного, свободного развития личности. Развитие культурных потребностей и активности личности не ограничено, и личность ориентирована прежде всего на самосовершенствование. Направленность активности личности в каждый отдельный момент времени, в каждой Я- ситуации развития определяется логикой и чувствами осознанного самоосуществления личности, выражающейся в ее самоответственности.

Понятие самоответственности- более глубокое, чем дисциплина или самодисциплина. Эти последние предполагают следование определенным критериям то есть тому, что не разрешается, в то время как личность принимает на себя не абсолютную, а относительную ответственность. Утверждение принятия личностью ответственности на себя, во-первых, является иной формулировкой, чем та, что дана в одном из принципов объективной гуманистической этики Э.Фромма: “добродетель- это ответственность по отношению к собственному существованию” ответственность только за себя, конечно, требует известного “искусства жить” в соответствии с некоторыми нормами. Но еще большее искусство жизни состоит в принятии человеком ответственности на себя, в относительной, а не абсолютной самоответственности. Личность не столько принимает ответственность, сколько она и есть эта воплощенная самоответственность. Личность не есть “выбор” или “позиция” где-то между свободой и необходимостью. Личность есть избранность, мера единства свободы и необходимости. И в этом смысле человек действительно является “мерой всех вещей”. Каждая личность представляет собой свойственную ей меру необходимости и свободы, избирая способ существования, закрепленный в содержании ее познавательного опыта. Согласно такой диалектике этих понятий, не дисциплинированность, а самоответственность представляет всеобщее определенную морально-психологическую ношу современного человека, более весомую, чем его внешне определенные, абстрактные обязанности. Без оговорок исключается расхожее понимание неограниченности развития как моральной и прочей вседозволенности, поскольку эта последняя опровергается всей ответственностью человека. Необходимость во внешнем контроле самоответственного поведения до известной степени снимается. Сфера “контроля” должна быть обращена в свою противоположность-в систему государ-

ственного, социального и, шире, культурного обеспечения условий для реализации самоответственности свободных граждан, начиная с их детства. Так важнейшим условием свободы отдельной личности становится всеобщая свобода ноосферы, предполагающая всеобщую необходимость самоответственности. Свобода и необходимость становятся взаимно координируемыми условиями самоосуществления субъектной активности личности, а не взаимно исключаящими ее условиями, как это представляется при абсолютном, субординированном мировосприятии. Можно сказать, что личность, раскрывается в своей субъектности как воплощенная самоответственность. Обстоятельства среды, разумеется, являясь известным препятствием для эволюции живого к личности, но они же, являясь воплощенной необходимостью, закономерно “творят” в активности живого свою “противоположность”, то есть свободу, что внешне выглядит как “безотчетное” на самом деле наиболее целесообразное, стремление к ней всего живого.

Но при отсутствии требовательности и доброжелательности в семье, в школе и в обществе, выражающемся в попустительстве одновременно с запретительной опекой, человек уродуется в своем развитии. Он склоняется к ничегонеделанию, инфантильности и уже с этих позиций требует дальнейшего воспроизводства условий инфантильного существования, естественных и привычных для него несвободных условий. Для такой личности гнет обстоятельств, людей, власти- вещи сами собой разумеющиеся, хотя со временем осознание собственной несвободы и неосуществленности неотвратимо приходит иногда слишком поздно, и не в первом поколении. “Отвращение людей от самоответственности осуществляется заинтересованными в этом “угнетателями” иногда и не осознающими этого, - и тогда в роли “угнетателей” выступают близкие люди, стихийно воспроизводящие привычный угнетающий образ жизни. Формами такого “отвращения” от самоответственности и свободы являются различного рода “дисциплины”, в том числе и преподаваемые учебные. Не переживаемое как действительно необходимое и свободное в условиях попустительствующе – запретительной опеки дисциплинирование формирует и провоцирует привычку бежать от всякой дисциплины, а заодно и от самоответственности, то есть от своей же свободы.

Кроме того, неосознанное или сознательное переживание человеком собственной безответственности вызывает вторичные осложнения в содержании его активности вплоть до суицидального поведения. Выходом из этой воронки несвободы является прежде всего всемерное перераспределение ответственности на субъекта в его отношениях с другими людьми и его ценностных ориентациях в той именно мере, в какой у него еще сохранилась спасительная способность к самоизменению. Овладев самостоятельно или с помощью специалиста собой и всей Я-ситуацией, человек, вновь возложивший ответственность на себя, становится способным продолжать себя и далее, то есть развиваться в непрерывном творческом самоизменении своей активности в ее пространственных и временных координатах.

Литература

1. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб: Питер, 1997.
2. Фромм Э. Бегство от свободы. -М.: Наука, 1990.
3. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. 2-е издание. СПб.: Питер, 2008.

К. Кимсанов,
И.Арабаев атындагы КМУ

Ч.АЙТМАТОВДУН «АТАДАН КАЛГАН ТУЯК» АҢГЕМЕСИН САЛТТУУ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ОКУТУУ

Бул макалада окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде Ч.Айтматовдун чыгармаларынын окуу программаларында жана окуу китептеринде берилиши тууралуу илимий талдоолор жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: стандарт, программа, салттуу технологиялар, трагедия, кино-эпизоду, кинокаарман, адабий персонаж, диалог, монолог, пейзаж, методист, эвристикалык (жарым-жартылай изилдөө) методу; изилдөөчүлүк методу; репродуктивдүү метод

Кыргыз адабияты өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде буга чейин методисттер жана практик мугалимдер иштеп чыккан жана натыйжалуу жол катары сунуштаган ыкмалар менен жүргүзүлөт. Адабиятты окутуунун методдорун орус методисти Н.И.Кудряшев төмөнкүдөй ажыратат: чыгармачылык окуу методу; эвристикалык (жарым-жартылай изилдөө) методу; изилдөөчүлүк методу; репродуктивдүү метод [1].

Мына ушул методдор биздин илимий изилдөөбүздө кеңири колдонулду. Ушундай бөлүштүрүүгө ылайык салттуу сабактардын бири Ч.Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемеси болду. Жазуучунун окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуу программасынан туруктуу орун алып келе жаткан чыгармасы да ушул – «Атадан калган туяк» аңгемеси. Анын туруктуу орун алып келе жаткандыгынын себеби – биринчиси, программада сунуш кылынган 5-класстын окуучуларынын курак өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуулугу; экинчиси, чыгарманы үйрөнүп жаткан 11–12 жаштагы балдардын башкы каарман Авалбекке жакындыгы, б.а., баарынын бала экендиги; үчүнчүсү, окуу китептеринде негизинен чакан аңгеменин толук текстинин берилиши, үзүндү эмес экендиги; төртүнчүсү, сюжеттик сызыктын бирде кино эпизоду болуп, бирде реалдуу жашоо болуп кызыктуу куралышы.

Аңгеме 1968-жылы биринчи жолу кыргыз тилинде жазылып, 1968-жылы 23–24-февралда «Советтик Кыргызстан» газетасына басылган. Адатта, анын ичинде Айтматовдун тажрыйбасында да жазуучу алгач чыгармаларын аңгеме жазуу менен баштайт да, анан повесть, роман жазууга өтөт. Ч.Айтматов бул чакан аңгемесин «Бетме-бет», «Жамийла», «Саманчынын жолу», «Биринчи мугалим», «Делбирим» повесттеринен кийин, Лениндик сыйлыкты алган соң «Гүлсарат» повести менен катарлаш жазып жаткандыгы кызыктуу факт.

Чыгарма – согуштун таасириндеги бала тууралуу. Бул жагынан жазуучунун «Бетме-бет», «Саманчынын жолу», «Жамийла» повесттерин кандайдыр бир деңгээлде улантат. Эгерде жогорудагы чыгармаларда окуя түздөн-түз согуш жылдарында өтүп жаткан болсо, бул чыгармадагы окуя согуштан кийинки жылдарда болуп жаткансыйт.

Аңгемени кыргыз мектептеринде окутуу боюнча А.Муратов Ноокат районунда мектепте иштеген кезде

эле өзүнүн тажрыйбасын макала түрүндө жазган. Демек, бул аңгемени кыргыз мектептеринде окутуунун теориялык таянычы мугалимдерге дурус эле жеткен деп айтууга болот. Биз мына ошол материалдарга таянуу менен өзбек окуучуларга жеткирүүдө төмөнкүдөй маселелерге өзгөчө көңүл бурушубуз зарыл.

Биринчиси: Аңгеменин аталышы – «Атадан калган туяк» деген сөздүн мааниси. Ар кандай чыгарманын аталышы ошол чыгарманын башкы идеясы, башкы проблематикасы, же башкы каарманы менен байланышат. Биз эксперимент жүргүзгөн учурда бул сөздүн маанисин 89 окуучунун 69у түшүнгөн эмес, 11и чала түшүнгөн, түшүнгөндөр 10 эле окуучу болгон (Ош шаары). Демек, мугалимдин биринчи милдети чыгарманын аталышын түшүндүрүү.

Туяк – биринчи мааниси – жаныбардын таманы, буту (копыто); экинчи мааниси, илгери элден (малы барлардан) жыйналуучу салык (алым) (сборы); үчүнчү мааниси – аттын туягындай кылып куулуп жасалган күмүш; төртүнчү мааниси – малдын санынын эсептөөдө колдонулган сөз («миң туягы бар»); бешинчи мааниси – өгмө маани – тукумун улай турган эркек бала. «Аркамда калган туяк жок», «Манастын жалгыз туягы – Семетей», «Сууга балык бүтөт, эрге туяк бүтөт» [2].

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө мындай аныктама берилет:

«Туяк 3. Бала, эркек бала. Сатылгандын бир жалгыз туягы болгон Токтогул (Барпы). Аркамда калган туяк жок (Токтогул). Калтырбай артта бир туяк, Кайтамбы эртең жерге мен».

Туяксыз 2. Баласы жок, эркек баласы жок, тукумсуз. Он эки зайып алгамын, Он экиси төрөбөй, Туяксыз болуп калгамын («Эр Төштүк») [3].

Демек, окуучулар туура түшүнө турган нерсе – туяктын өгмө мааниси – бала, эркек бала экендиги, ал кыздарга карата айтылбашы. Туяк бул – атынын каны, атанын мураскери, ал атанын ишин, тукумун улантуучу.

«Атадан калган туяк» дегендин мааниси – согушта каза болгон жоокердин жалгыз баласы, ал ошол маркумдун ишин улантуучу, тукумун улоочу. Аңгеменин аталышына жазуучу мына ушул этникалык философиянын терең маанилүү сөзүн колдонгондугу сабактын алдынан сөзсүз окуучуларга жетиши керек.

Бул сөздү кыргыз эмес окуучулар кандай кабыл ала-рын изилдеп көрдүк. Түрк аспиранты Мустафа Ожак-

беги мындай деп түшүндүрөт: «Негизинен чыгарма согуштан кийинки мезгилди ичине камтыйт. Башкы каарман 5-6 жаштагы Авалбек. Авалбек атасын көргөн эмес, энеси Жээнгүл кош бойлуу кезде атасы согушка кетип, согуштан кайтпай калган. Ошондон уламбы, жазуучу аны «Атадан калган туяк» деп атоону туура көрөт. Бул аталыш чынында эле кичинекей каарманга туура келет. Ал атасынан калган жалгыз бала. Атасынын жолун жолдоп, аткарылбай калган иштерин жүзөгө ашырып, максат-мүдөөлөрүн орундатуучу жана ата-баба тукумун жок болуудан сактап, андан ары улантуучу. Согуштун адам баласынын башына салган алааматынан улам атасын көрүү насиби ага буюрган жок. Согуштун кесепетинен «ата» деген кандай болоорун сезбей, ата мээримин көрбөй өмүр өткөрүүдө» [4].

Демек, бул сөздүн маанисин аңгемени окуп чыккан соң кыргыз эмес окуучулар да түшүнөрүнө ынандык.

Экинчиси, аңгемеде шаардык өзбек балдары үчүн анчалык түшүнүксүз согуш учурундагы кыргыз айыл турмушун чагылдырышы. Демек аңгеменин этно-маданий нарк-насилин талдап алуу керек. Аны үчүн тексттеги мындай сөздөрдүн маанисин чечмелөө зарыл: кашар, жүн кыркуу, камыш менен жабылган, жалгыз бой жесир аял, короо кой, көчмө кино, кендир кап, совхоз ж.б.

кашар – койлорду алып келип камай турган жай

жүн кыруу – ал кезде койлордун жүнүн жайлоого айдар мезгилде жаздын аягында кыркып алып, мамлекетке өткөзүп беришчү, согуштан кийинки жылдарда чарба ишинде негизинен аялдар менен жаш балдар кылып, ошолор бул ишти аткарчу

камыш менен жабылган – согуш мезгилинде жана андан кийинки бир топ жылдар бою үйлөрдүн чатырын жабуу үчүн шифер же тунуке жок болгондуктан камыш менен жабышкан

жалгыз бой жесир аял – күйөөсү каза болуп, башка күйөөгө чыкпаган аял

короо кой – же бир короо кой, ал мезгилде бир чабанга бөлүнгөн жалпы кой бир короо деп аталган, чабан ошол короо койго жооп берген

көчмө кино – социализм кезинде атайын машиналар менен киноаппараттарды салып алып, жайлоолорду, кыштоолорду кыдырып кино көрсөтүшчү, себеби ал жакта кино коюу үчүн клубдар, кино-театрлар болгон эмес.

кендир кап – кендир деген бул негизи өсүмдүк болуп, андан жип жасашкан, ошол жиптен тигилген кап (чипта мешок)

совхоз – өткөн кылымдын экинчи жарымында айыл-кыштактарда уюштурулган колхоздор сыяктуу эле коллективдүү чарбалар (советское хозяйство – советтик чарба). Анын башчысы директор болгон.

Жогорудагыдай өзбек мектептери үчүн зарыл болгон эки өзгөчөлүктү өздөштүрүп алган соң А.Муратовдун методикалык ыкмаларына ылайык төмөнкүдөй жолдор менен текст талданды. Ал ыкмаларды биз мындай ырааттуулукка келтирдик:

А) Аңгемени көркөтүү окуу. Аны үчүн талаптар:

1) текстти «адегенде жай, кадыресе токтоолук менен баштап, Авалбектин кино келгендеги кубанычын ачып берүүдө интонацияны жогорулатып, баланын эч нерседен капары жок романтикалуу дүйнөсүн, анын өмүрүндөгү сейрек болуучу «өпкөсү жарылып кете жаздоочу» абалын – кинонун келишине карата кубанычын өтө көтөрүңкү үн менен окуучуларга жеткирүү зарыл». 2) «Андан ары көркөм окуу-

чу-мугалим Авалбек менен Жээнгүлдүн кинодогу каарман жөнүндөгү диалогун берүүдө кылдат болушу керек, мында эки каармандын эки башка кыжаалатчылыгын өз орду-ордуна коюу, апасынын «Тиги кинодогу сенин атаң» деп айтып жиберилине мажбур болгон абалын сездирүү керек». 3) «Текстте кийин автордук ретроспекция улантылат да, андан Авалбектин өз атасы жөнүндө сыймыктануусун («Мен Токто-сундун баласымын») өзгөчө сыймыктануунун, даңктануунун тону менен угузуу зарыл. Бул Авалбектин атасы жөнүндөгү чабандар менен диалог, аңгеменин мурдагы окуяларынан башкараак кырдаалда окулат». 4) «Эми көркөм окуучунун талантын сынай турган жер – кинонун бир бөлүгү бүткөндөн кийинки Авалбектин кино каарманы – атасын туурашы, анын атасы экендигин олтургандарга далилдеп бериши, балдардын аны келекеге алышы, жашап калган адамдардын ооздоруна кеп келбей, тымызын бирөөлөргө наалат айтып, ичтен күйүшү баяндалып берилет. Албетте, мында мугалим ар бир сүйлөмгө, тыныш белгиге дыкаттык менен карап чыгышы керек. Башкысы – баланын көрүп турган чындыкты далилдөөгө кылган аракетин ачып берүү». 5) «Андан кийин Жээнгүлдүн ички дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу сезимин ачып берген «Жүр балам, жүрөгой. Ошол сенин атаң», - деген сүйлөмдү окуу менен жесир аялдын бул сүйлөмгө катылган баласына болгон энелик мээримин, күйөөсүнө болгон ызаат-сыйын, урматтоосун, андан калган туякка карата мээримин окуучуларга туюнтуу чоң милдет». 6) «Аягында пейзаждык сүрөттөөнү окуу менен балдарды окуянын «туткунунан» алып чыгып, жаратылыштын, өлбөстүктүн, түбөлүктүүлүктүн дүйнөсүнө баштап киребиз да: «Ушуга чейин ал ата жолуна түшкөнүн билелек эле, атадан калган жалгыз туяк экенин биле элек эле...» [5] деген сүйлөмдү окуу аркылуу бүткүл аңгеменин жыйынтыктоо идеясын берип, баяндын чекитин коюп, тыным алабыз» [6].

Сабакта окуучуларга ачып берилүүчү эки чоң нерсе бар: биринчиси – трагедия, экинчиси – балалык, бала дүйнөсү, ал эки нерсе бири-бири менен байланышат, бала али бала болгону үчүн согуштан келбей калган атасын «кинодон көрдү», эгерде ал бала болгондо ал кино деп, аны аткарып жаткан актёр деп түшүнмөк. Окуучулар менен иштей турган чыгарманы үйрөнүүнүн кийинки этабы – баланын трагедиясына азыркы мектеп окуучуларын аралаштыруу.

Окуучуларга мындай суроо коюуга болот: «Баланын трагедияга түткөн эмне болуп жатат?»

Жооптор талаш-тартыштуу болду:

1-топтогулардын жообу: Энесинин «тигиногу сенин атаң» деп коюшу.

2-топтогулардын жообу: Жээнгүлдүн өзүнүн ички бугун бала аркылуу чыгарышы.

3-топтогулардын жообу: Баланын сагынычы, кусалыгы.

4-топтогулардын жообу: Согушту чыгарган немистик-фашисттер

5-топтогулардын жообу: Кино көрүп отурган балдар

6-топтогулардын жообу: Балага жакшы түшүндүрүп коё албаган чоң кишилер.

Мына ушундай жооптордон улам окуучулар аңгеменин идеясын ар тараптуу түшүнгөнүн байкайбыз. Жазуучунун максаты да ошондой болгон, ким кандай түшүнсө, ошондой түшүнсүн дейт автор.

Чыгарманы окутууда мугалим аябай байкай турган нерсе – текстте бири-бири менен параллель, бири-бирин улай эки окуянын катар барышы: биринчиси –

кой кыркымдагы кино көрүп аткан адамдар, алардын ичинде Жээнгүл жана анын баласы Абалбек; экинчиси, кино экрандан көрсөтүлүп жаткан фильмдин окуялары, ошол окуялардын динамикасы. Мына ушул эки окуяны бирдикте, бири-бири менен байланышта, чаташтырбай алып баруу – мугалимдин чеберчилиги менен байланышат.

Адабияттар

1. Кудряшев Н.И. Методы обучения литературы. Китепте: Методика преподавания литературы / Под. ред. З.Я.Реза. – М., 1977. – 70-б.

2. Киргизско-русский словарь. Кыргызча – орусча сөздүк. Түзгөн К.К.Юдахин. М.: Советская энциклопедия, 1985. – 276-б. 476 б.

3. Кыргыз тилинин сөздүгү. А.Акматалиевдин редакциясы астында. – Б.: «AVRASYA PRESS», 2010. – 1227-б. 1460-б.

4. Ожагбеки М. Чыңгыз Айтматовдун «Атадан калган туяк» аңгемесиндеги бала жана согуш маселеси // Alatau Academic Studies Volume 5 - Number 2 - Year 2010. – 11-14-бб.

5. Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 2-бас. 3-т. / Түз.: А.Акматалиев. – Б.: Учкун, 2009. 9-б.

6. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: Турар, 2013. – 290-291-бб.

*Торе Гулжаркын,
КазНПУ имени Абая.
Алматы, Казахстан.*

ПОНЯТИЕ О ТЕКСТЕ И СПЕЦИФИКА УЧЕБНЫХ ТЕКСТОВ ПО МАТЕРИАЛАМ БИ БИ СИ

Трансляция социокультурного опыта от поколения к поколению, его усвоение, процесс социализации и духовного развития личности становятся возможными благодаря тому, что этот опыт обладает способностью определенным образом фиксироваться в разнообразных текстах. Важнейшей процессуальной стороной образовательной деятельности является работа с текстами, в ходе которой осуществляется их восприятие, понимание, осмысление, запоминание, переработка, классификация, систематизация, воспроизведение, составление и другие.

Заметим, что термин текст относится не только к письменно зафиксированной речи, а ко всякой связной, целостной и относительно законченной последовательности, объединенных некоторым смыслом знаковых единиц, образующих в своей совокупности сообщение. Приведенная дефиниция позволяет интерпретировать как текст любого уровня: информацию, адресованную Другому или Другим, включая и культуру в целом, ее отдельные феномены, мир, человека и его социокультурную деятельность, в том числе и деятельность общения. Однако для того, чтобы информационный и интенциональный смысл сообщения правильно понимался воспринимающей стороной, необходимо, чтобы используемая в нем система знаков адекватно интерпретировалась всеми сторонами коммуникативного процесса. [1]

Представитель коммуникативно-функционального направления в лингвистике А.А.Киселева отмечает, что текст – это «коммуникативная единица высшего ранга, представляющая собой семантическое, структурно и функционально законченное целое, представленное для реализации общего целевого назначения, общей коммуникативной задачи, поставленной автором. [2]

Тексты возникают в результате языкового взаимодействия, и адекватное понимание сущности текста возможно лишь при учете динамических процессов языкового общения, разворачивающихся во времени и ведущих к возникновению текста. Тем не менее существует длительная традиция изучения текстов, особенно письменных, как статических объектов, суще-

ствующих независимо от обстоятельств их возникновения. [3]

В научной литературе этот термин обычно сопровождается большим количеством разнообразных прилагательных, которые отражают качественные характеристики, направленность или принадлежность текста. Например, достаточно традиционными стали словосочетания «научный текст», «литературный текст», «политический текст», «художественный текст», «музыкальный текст», «медиа-текст» и т.д. В том же ряду стоит и словосочетание «учебный» текст, который часто встречается в научно-педагогической и методической литературе. Однако даже изданные в последние годы педагогические энциклопедии и справочники не содержат его дефиниции. Здесь мы имеем дело с ярким примером психолого-педагогической терминологии, которая активно применяется, но контур смыслов которой до настоящего времени остается размытым.

Большинство авторов, использующих словосочетание «учебный текст», имеют в виду преимущественно учебники, различные учебные пособия и справочные издания, то есть письменно, графически оформленные тексты, изначально создаваемые с учебно-воспитательными целями. В этом случае определение: учебный текст – это текст, проектируемый и составляемый с учебно-воспитательными целями, являлось бы исчерпывающим. Однако такая интерпретация смысла интересующего нас термина фактически лишает учебные тексты какой-либо специфики и богатства типологических характеристик. [1]

В настоящее время существует много работ, посвященных исследованию научного текста, в том числе учебного. Серьезный вклад внесли такие лингвисты, как Е.А.Баженова, А.Н.Васильева, С.А.Вишнякова, Н.Д.Зарубина, М.Н.Кожина, М.П.Котюрова, Н.М.Лариохина, Н.А.Метс, О.Д.Митрофанова, Е.И.Мотина, И.Г.Проскуракова и другие.

Характеризуя обобщенный учебный текст, следует обратить внимание на его информационно-деятельностную направленность. В связи с этим учебный текст можно представить как источник дидактической

информации, который определяет содержание самостоятельной учебной деятельности учащегося. [4]

Тексты в жанре письма, интервью, публицистические статьи и другие тексты малого объема, которые «обозримы и наблюдаемы в самых мелких их деталях», Е.С.Кубрякова называет «прототипическими». Они ограничены по своей протяженности, наглядно демонстрируют свою архитектонику, внутреннюю организацию, текстовые категории, четко выраженные пределы, формальную и семантическую самодостаточность, тематическую определенность и завершенность. В этих текстах ясна информационность и смысл его содержания. «Текст, содержащий информацию, рассчитан на понимание, а значит, на извлечение этой информации. С этой точки зрения текст должен быть рассмотрен как такое произведение, такая протяженность, которая по всей архитектонике и организации, по всем использованным в нем языковым средствам должна обеспечить у адресата формирование его ментальной модели [2].

Следует отметить, что текст в ситуации урока с учениками или занятия со студентами несёт не только информативную, но и познавательную и развивающую функцию. «Первые две функции реализуются при чтении и анализе авторского текста, который является основным в корпусе учебных текстов. Под корпусом текстов (термин прикладной лингвистики) мы понимаем ряд текстов, созданных на базе основного авторского текста. Текстовая деятельность в педагогическом дискурсе достаточно сложный феномен, так как происходит не только познавательная репродуктивная речевая деятельность, но и когнитивная, творческая, эмоциональная деятельность. На каждом уроке по единой лексической теме присутствует как минимум 4 текста: 1) авторский текст, 2) текст – полилог (реже просто диалог), 3) текст -пересказ учащихся, 4) заключительный текст – монолог учителя, а для серии уроков характерны ещё и тексты контрольных сочинений или изложений учащихся в жанре описания, повествования, рассуждения или эссе. По последним текстам можно судить, насколько был интересен учащимся авторский текст, который может быть художественным, научным или публицистическим. При анализе таких текстов учащиеся должны понять, что к ним обращается не только учитель, но прежде всего автор текста, то есть присутствие двух адресантов является спецификой анализа текста в прикладной лингвистике. Учитель является посредником между автором и читателями – учащимися»[3].

Рассмотрим тексты публицистического стиля, извлечённые из материалов Би Би Си. Как правило, тексты данного жанра адаптированы для широкой аудитории читателей, и как следствие этого, не всегда считаются учебными, но мы отбираем из текстов публицистического стиля материал в учебных целях и адаптируем их. Например: **Текст 1.**

«Новую модель СНГ разработают «мудрецы». На саммите в Казани решено реформировать органы Содружества. Как модель интеграции СНГ будет изменена. Как именно – пока неизвестно. Ответ на этот вопрос предстоит дать «клубу мудрецов», который будет действовать по образцу аналогичного «клуба» в ООН.

Об этом Владимир Путин сообщил на итоговой конференции по окончании саммита глав стран Содружества в Казани. По его словам, новая модель интеграции должна отвечать как общим интере-

сам Содружества, так и интересам каждой из стран-членов.

«Мы ищем взаимоприемлемый вариант», - сказал Путин.

Нынешняя же система, по мнению российского президента, устарела. Он отметил, что все страны СНГ заинтересованы в увеличении практической отдачи от Содружества, однако сейчас миссия СНГ упирается «в морально устаревшие формы и методы работы». Для разработки новой модели решено создать «группу мудрецов», вроде той, которая действует в ООН.

В роли мудрецов будут выступать политики, представители общественно и бизнеса стран СНГ».

Такие сообщения интересны студентам благодаря информационной насыщенности, по нему можно закрепив знания по теории текста, если студенты будут искать ответы на следующие вопросы:

1.Озаглавьте текст.

2.Докажите, что именно так можно озаглавить текст,

3.Найдите, слова-связки и докажите единство всех абзацев текста.

4.Объясните, в чём цельность текста?

5. Выделите ключевые слова, и опираясь на эти слова перескажите текст.

Данный текст мы использовали на занятии по русскому языку и для повторения и корректировке грамматических знаний, выполнив следующие задания:

1.Выпишите вводные слова и словосочетания. Объясните постановку знаков препинания.

2.Найдите сложносокращённые слова, объясните их значения, приведите подобные примеры.

3. Какие орфограммы следует знать, чтобы грамотно написать этот текст.

Текст 2.В 2006 году – в Минске

Лидеры стран СНГ назначили место новой встречи. Саммит 2006 года должен пройти в Минске.

Именно в Белоруссии предстоит избрать нового председателя совета глав СНГ. Пока же его обязанности продолжает выполнять Владимир Путин.

Председателя должны были переизбрать в Казани, но в связи с выработкой новой модели Содружества этот вопрос решено было отложить.

Помимо изменения модели интеграции стран СНГ, на саммите обсуждались вопросы сотрудничества в гуманитарной и оборонной сферах.

Владимир Путин отметил, что лидеры стран Содружества утвердили пакет документов о совместных действиях в области борьбы с терроризмом и нелегальной миграцией.

Кроме того, лидеры стран СНГ поддержали кандидатуру президента Казахстана Нурсултана Назарбаева на пост председателя Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе, выборы которого намечены на 2009 год.

На саммите были также одобрены соглашение о гуманитарном сотрудничестве и обращение стран СНГ в связи с 20-летием катастрофы в Чернобыле.

Задания для усвоения текста могут и другими. Например:

1.Составьте вопросы, чтобы обсудить с товарищем по парте в диалоге проблемы СНГ.

2.Можно предложить студентам продумать и написать эссе«Как я общаюсь в социальных сетях со студентами стран Содружества?»

Текст 3. По сообщению агентства ИТАР-ТАСС, в рамках саммита состоялась встреча президентов

Украины и Молдавии Виктора Ющенко и Владимира Воронина, которые обсудили ситуацию в Приднестровье, а также перспективы развития Единого экономического пространства стран СНГ.

Ющенко также встретился с Назарбаевым. Лидеры двух государств обсудили ход реализации проекта строительства международного порта в Крыму, к которому Киев приглашает присоединиться Астану.

Этот текст можно использовать для сравнительного анализа ситуации в Молдове и сейчас в Украине для развития аналитического мышления.

Как видим, эти тексты являются учебными, потому что в них содержится актуальная в определенное время информация.

Основываясь на возможном варианте анализа данных текстов, которые изучаются на занятиях по фрагментам, можно предложить задания и другие задания, кроме приведенных выше, в зависимости от уровня знаний студентов. Итак, учебный текст иногда ис-

кусственно составленный «грамматикализированный» текст, нацеленный в основном на усвоение определенных лексико-грамматических конструкций и последующее их воспроизведение.

Литература

1. Александров Е.П. «Учебный текст: опыт дефиниции и типологического анализа» <http://www.portalus.ru>
2. Семерджиди В.Н. «Лингвистические и дидактические особенности учебного текста на иностранном языке (русском и английском)» -Вестник ВГУ, серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2007, № 2, Ч. 1
3. Кондубаева М.Р. Корпус учебных текстов.// Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии, Астана, 2009, с.42-44.
4. Буховец С.К. «Особенности учебно-научного текста как основы обучения иностранных студентов-медиков изучающему чтению». УДК 801.73: 811.161.1-pdf <http://www.bbc.co.uk/russian>

**Байсубанова А.К., БГУ
Байсубанова К.К., КГАФУС**

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПРОВЕДЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Под технологией социально-педагогической работы понимают систему строго последовательных действий профессионала, нацеленных на решение определенной социально-педагогической задачи, проблемы.

Социально- педагогические технологии представляют систему упорядочивающих практическую деятельность специалиста императивов (узаконенных требований, алгоритмов действий, инструктивных предписаний). Вместе с тем нужная последовательность даже самых результативных действий не может гарантировать стопроцентной эффективности в достижении цели профессиональной деятельности. Социально-педагогические действия осуществляются в конкретных социальных условиях, через посредство различных социальных институтов и организаций, конкретными людьми. Человек – многофакторная система, заранее предсказать эффект того или иного влияния на него часто просто невозможно. В социально-педагогических технологиях большую роль играет так называемая «обратная связь», имеется возможность повторения отдельных частей процесса.

Очевидно и то, что всю социально-педагогическую деятельность технологизировать невозможно. Вместе с тем отдельные ее составляющие требуют использования конкретных технологий. Например, деятельность по устройству детей, оставшихся без попечения родителей, построена на узаконенной технологической процедуре; технологически регламентирована сфера занятости населения с безработными гражданами.

Л.В. Мардахаев¹ считает, что технологизация определенных аспектов профессиональной деятельности социального педагога неизбежна. В каждой конкретной ситуации социальной педагог либо действует

по алгоритму хорошо зарекомендовавшей себя традиционной технологии, либо моделирует новую инновационную технологическую процедуру. Чтобы принять решение о выборе технологии, социальному педагогу необходимо для себя четко определить: цели деятельности, условия ее реализации, возможности по времени, особенности места реализации.

Наши современные условия не позволяют социальному педагогу в полной мере развернуться в своей деятельности, поднимать инновационные технологии в сфере консультирования, посредничества, психотерапии и коррекции, а также в сфере организации досуга подопечных, проектирования, моделирования, экспертизы, управления и т.д.

Чрезвычайно слабо ведется реализация социально-педагогической технологии в активизации процессов саморазвития, самовоспитания, самосохранения, самообеспечения.

Каждая страна проходит свой путь по созданию системы социально-педагогической работы. Например, рассмотрим интересный опыт работы с различными категориями детей, семьями «группы риска», работы социального педагога в различных учреждениях и микросоциумах.

Какой опыт зарубежных коллег аналогичен кыргызскому опыту? Следует ли нам реализовывать в нашей стране тенденции социально-педагогической деятельности?

К примеру, в Германии социальный педагог включается в штат школы. Он работает с трудными подростками, занимается организацией их свободного времени, предупреждением детской преступности в микросоциуме, привлекает детей и подростков к работе с престарелыми одинокими людьми в доме инвалидов, в больницах, консультирует родителей. В судах и тюрь-

мах он работает с малолетними преступниками и до возбуждения уголовного дела, и после решения суда. В тюрьме социальный педагог составляет план обучения и работы осужденного на весь срок, помогает организовать досуговую деятельность воспитательной направленности, а после выхода из тюрьмы – устроиться на работу. Социальный педагог может входить в состав кадровой службы предприятия. Он занимается проблемами непрерывного обучения и повышения квалификации рабочих. Подобной дифференцированной функции в социально-педагогической деятельности в Кыргызстане нет. Далее, в Швеции² в учреждениях здравоохранения социальный педагог оказывает больному помощь в выполнении режима лечения, в подготовке к операции, в оптимизации его душевного состояния, помогает родственникам умерших, решает судьбу детей, которые остались без родителей.

Определенный интерес вызывает опыт Финляндии. В стране действует последовательная система мер социально-педагогической поддержки семей и детей из групп социального риска. Центрами такой работы являются бюро социальных услуг. Каждое бюро имеет целую сеть специальных воспитательных учреждений, куда помещаются дети, характеризующиеся девиантным поведением. Работа с воспитанниками ведется индивидуально, чему способствуют значительный штат специалистов и великолепная материальная база.

В нашей же стране, в системе социальной политики и социального развития, можно заметить, смутно очерченные задачи и принципы социально-педагогической деятельности, и поэтому развивать технологию практически очень трудно. Надо сказать о несоответствии социальных требований с существующими законами о социальном обеспечении; также о неразвитости социальных инфраструктур. Например, социальный педагог не разворачивает своей деятельности в судах и тюрьмах; не занимается проблемами непрерывного обучения и повышения квалификации рабочих; не ведется работа с воспитанниками индивидуально, и конечно же нет хорошей материально – финансовой базы и. д.

Далее, в Кыргызстане, муниципалитет не имеет гибкую технологию в отделе по защите детей; не срабатывают профилактические меры в конкретных семьях, нет грамотной дифференциации системы экономической поддержки в решении школьных проблем.

В отличие от социально-педагогической деятельности в Кыргызстане, в Великобритании социальный педагог работает в роддомах, психиатрических больницах, входит в состав социальной службы образовательного учреждения. Социальный педагог занимается с детьми, которые исключены из школы или временно ее не посещают по болезни, организуя занятия с ребенком дома. Оказывает помощь в пользовании социальными привилегиями, в процессе адаптации детей национальных меньшинств, поддерживает детей, которые получают образование вне школы.

Для эффективной работы социальному педагогу кроме достоверной информации, касающейся различных сторон жизнедеятельности его подопечных, необходимо пользоваться различными видами диагностики, приспособивая их к конкретным задачам своей профессиональной деятельности. В этом смысле он должен являться междисциплинарным специалистом и должен владеть методами социологического, педагогического, психологического и отчасти медицинс-

кого исследования. Речь идет о диагностике как области практической деятельности.

Поскольку деятельность социального педагога является многоплановой, а его функции разнообразны и в процессе реализации опираются на различные области научного знания, в практике работы ему приходится использовать методы, относящиеся к разным профессиям. В наших же условиях, психологи, психотерапевты, социальные работники и социальные педагоги, медики стремятся как бы не видеть друг друга. Такая разобщенность в их индивидуальной деятельности, приводит к той мысли, что никакой социально-педагогической деятельности как бы вовсе и нет.

К примеру, о технологии эффективного консультирования приходится только мечтать. Важная проблема теории и практики консультирования заключается в определении профессионально значимых качеств эффективного консультанта. Однако эффективность помощи снижается, если у консультанта есть собственные серьезные эмоциональные проблемы. Нашим специалистам следует выработать профессионально желательные личностные характеристики консультанта.

Профессиональная компетентность социального педагога в области методики и техники консультирования, безусловно, во многом определяют успешность его деятельности в образовательном учреждении.

Наши специалисты во многих направлениях педагогической деятельности испытывают наибольшие трудности - это работа с педагогически запущенными детьми, изучение психологических особенностей различных социальных и возрастных групп, развитие творческих способностей детей, работа с одаренными детьми, профилактика и разрешение педагогических конфликтов, сплочение детского коллектива и развитие самоуправления, и проблема эффективного взаимодействия с родителями воспитанников.

Действительно, профессиональная деятельность социального педагога не всегда опирается на поддержку родителей; специалисты зачастую не могут установить должный контакт с семьей подопечного. Поэтому совершенствование такого аспекта профессиональной подготовки педагогов, как технология работы с родителями, становится сейчас как никогда актуальной. Специалисты не проводят тренинговые занятия с родителями, отсюда и не нарабатывают зоны доверия, осознанием того, что он реально сумеет помочь в решении возникших трудностей в воспитании ребенка.

Нужно знать, что базой для установления эффективного взаимодействия с родителями является наличие у специалиста педагогического такта, что подразумевает ориентацию на индивидуальные качества родителей, их психические состояния, переживаемые отношения в совместной деятельности.

Изначально школа рассматривается как социально- педагогическая система. В современной ситуации кризиса детства, социальной неустойчивости части населения, семейного неблагополучия, усилившейся агрессивности социальной среды социальному педагогу – психологу приходится реализовывать следующие технологии: социально- адаптивную, это- включение школьника в реальные социальные отношения, развитие социальной мобильности личности; социально-преобразующую, это подготовка к сознательной жизни в условиях формирующегося общества, быстро изменяющихся жизненных ситуаций; социально-защитную, забота о детях, которым семья и общество не смогли создать нормальных условий для жизни и

развития; здоровьесберегающую и реабилитационную, преодоление пагубной традиции получать образование за счет утраты здоровья.

Социальный педагог-психолог должен уметь выполнять различные социальные роли: но и как посредник, владеющий технологией посредничества, между ребенком, семьей, школой, различными социальными службами, организациями и учреждениями, призванными заботиться о детях, о людях.

Сегодня специалист не может грамотно вести работу по выявлению причины и состояния проблемы подопечного, оказывать различные услуги в сфере правовой, социальной защиты, медико-психолого-педагогической реабилитации; затрудняется при выборе учреждения способного оказать подопечному эффективную помощь, и помощи в установлении контакта подопечного с соответствующим специалистом, и совершенное неумение составлять сопроводительное письмо с указанием причины и цели обращения подопечного в учреждение.

В наши дни социальный педагог при длительном выполнении профессиональных функций подвергается воздействию различных факторов, связанных со спецификой его работы. В связи с этим можно говорить о профессиональной деформации личности социального педагога, которую возможно определить как изменение качества личности.

Социальный педагог как специалист, работающий со сложным контингентом клиентов, находящихся в

критических ситуациях, будучи вовлеченным в длительное эмоциональное напряженное общение, часто испытывает «синдром выгорания» как одно из проявлений профессиональной деформации. Признаками синдрома могут быть ощущение эмоционального истощения, наличие психосоматических заболеваний. Наличие негативных чувств к подопечным, негативное восприятие себя как профессионала, увеличение чувства агрессии и чувства вины.

Для эффективной реализации социально-педагогической деятельности необходимо: - знание специалистами государственных актов и положений социального развития; - достойная заработная плата специалистам; -обеспечение материально-техническим оснащением условий работы специалиста; обеспечить регулярную переподготовку специалистов.

Литература

1. Никитина Н.И., Глухова М.Ф. Методика и технология работы социального педагога. -М., «Владос» 2007г.
2. Подласый И.П. Курс лекций по коррекционной педагогике. -М., 2006.
3. Немов Р.С. Основы психологического консультирования. - М., 1999.
4. Климов Е.А. Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации. -М., 1988.
5. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. -СПб., 2000.
6. Антонов А.В. Медков В.М. Социология семьи. – М., 1996.

Тулебердиев К.К.,
БГУ им. К.Карасаева

ТРУДОВАЯ АКТИВНОСТЬ ШКОЛЬНИКОВ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Реалии современной жизни, развитие рыночной экономики нацеливают подрастающее поколение на формирование своей жизнедеятельности в условиях экономической нестабильности и конкурентнообусловленных взаимоотношений. Одной из гарантий подготовленности к жизни в означенных условиях, уверенного существования на рынке труда является активность самой личности, трудовая составляющая которой проецируется на развитие инициативности, самостоятельности добросовестного отношения к труду. Данная позиция актуализируется в условиях сельской местности в силу ограниченности рынка труда и его недостаточной альтернативности. Формирование трудовой активности сельских школьников становится важной государственной задачей, значительную роль в решении которой призваны сыграть внеклассная и внешкольная работа. Данные позиции являются важной составляющей государственной образовательной политики, нашедшей отражение в Законе «Об образовании» Кыргызской Республики, в «Стратегии развития образования Кыргызской Республики на 2012-2020 гг.», а также в других основополагающих документах.

Рассмотрение вопросов трудовой активности сельских школьников тесно связано с теорией личности

Под активностью личности понимается понимается всеобщая характеристика живых существ, их собственная динамика как источник существования или поддержания ими жизненно важных связей с окружающим миром (1)

Активность присуща всем живым существам, включая человека, Применительно к человеку мы рассматриваем активность как особый вид деятельности или деятельность, отличающаяся интенсификацией своих основных характеристик(целенаправленности, мотивации осознанности, владения способами и приёмами действий,) а также наличием таких свойств как инициативность и ситуативность

Активность личности – это форма проявления активности, выражающаяся в волевых актах и личностном самоопределении и обусловленная представлением о себе самом как о «субъекте –причине» того, что происходит и должно происходить в окружающем мире Более того, согласно концепции персонализации «активность личности проявляется также в том, что своими поступками и деяниями личность личностьпродолжает себя в других людях, приобретая свою отражённость. В отличие от общественно значимых, однако стандартизированных актов, активность личности характеризуется тем, что человек поднимается над стандартом, реализуя

неодинаковые усилия для достижения общественно заданной цели или действуя надситуативно, т.е. за пределами своих исходных побуждений и целей (2).

Из определения активности следует, что она тесно связана с деятельностью, что позволяет рассматривать активность как:

- форму деятельности, свидетельствующую о сущностном единстве понятий активности и деятельности;
- деятельность, к которой у человека возникло внутреннее собственное отношение, в которой отразился индивидуальный опыт человека;
- личностно- значимую деятельность как форму самовыражения, самоутверждения человека с одной стороны, и о человеке как о продукте активного и инициативного взаимодействия с окружающей средой – с другой;
- деятельность, направленную на преобразование окружающего мира
- качество личности, личностное образование, проявляющееся во внутренней готовности человека к целенаправленному взаимодействию со средой, к самодеятельности, базирующейся на потребностях и интересах личности, характеризуемое стремлением и желанием действовать. (3)

Данные характеристики активности личности говорят о том, что в природе активности большую роль играют потребности , важнейшей из которых является потребность в труде. Но мы рассматриваем труд и как потребность и как необходимость, что особенно актуально в современных рыночных условиях. Необходимость в труде и удовлетворение потребности в труде становятся двигателем трудовой активности человека.

Закономерности развития трудовой активности занимают важное место в теоретическом анализе формирования личности в условиях современного села. Из многих аспектов данной проблемы нами выбран один- роль и место внеклассной и внешкольной работы в формировании трудовой активности сельских школьников. Для теоретического обоснования решения проблемы необходимо, на наш взгляд, выявить два важных вопроса:

- выявить специфику трудовой активности как интегрального качества личности;

- определить особенности формирования трудовой активности школьников в условиях качественных изменений в жизни современного села.

Классическая философия, социология, психолого-педагогические науки рассматривают человека как творца материальных и духовных ценностей, вступающего в определённые общественные отношения и в этих отношениях преобразующего себя.

Методологической основой анализа трудовой активности школьников является философский анализ субъектно-субъектных отношений, признание определяющей роли объективных материальных условий в развитии трудовой активности личности

Так. К.Маркс, рассматривая труд как процесс указывал, что он является свойством высокоорганизованной жизнедеятельности человека)

Проблеме теории и практик активности посвящены исследования О.А.Абдулиной, И.Б.Бекбоева, Э.М. Мамьетакунова, В.А.Сластёнина и др.

В настоящее время достаточно полно разработаны общепсихологические стороны данной проблемы, вопросы влияния трудовой активности на производство, выявлена социально-экономическая природа формирования трудовой активности. Данные позиции нашли отражение в трудах Н.С.Быковченко, В.Водопьяновой, Л.Л.Дементьевой, К.Ф.Козун, Л.А.Перфильевой и др. Но как было отмечено выше, своего внимания требуют вопросы формирования трудовой активности молодёжи в первую очередь в сельской местности с привлечением возможностей и потенциала внеклассной и внешкольной воспитательной работы. В данном случае будут разрешены в воспитательной практике противоречие между необходимостью формирования трудовой активности сельских школьников и современным состоянием внеклассной и внешкольной воспитательной работы на селе.

Литература

- 1.Психология. Словарь./ Под общ .-ред А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. -М.: Политиздат, 1990. -49 с.
- 2.Социология труда: учебник /Под ред. Н.И.Дряхлова и др. -М.: изд-во МГУ, 1993
- 3.Подласый И.П.Педагогика: учебник –М.: Юрайт, 2009 - 540.

**Судоргин Е.П.,
БГУ**

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПРИКЛАДНАЯ ФИЗИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ БГУ

Механизация и автоматизация трудовых процессов в промышленности и народном хозяйстве существенно снизила долю физического труда, связанного с активной двигательной деятельностью, которая необходима для нормального функционирования организма человека. В связи с этим, значение профессионально-прикладной физической подготовки (ППФП) студентов и специалистов различного профиля современного производства повышается с каждым годом. Особое значение ППФП приобретает для лиц умствен-

ного труда или труда связанного с деятельностью органов чувств или сенсорный (работа водителя, машиниста и др.).

В процессе умственного труда наиболее типичным является рабочее положение, сидя за столом. В таком, многократно согнутом в различных суставах ног, рук, туловища и шеи, положении с несколько наклонёнными вперёд головой и туловищем, кровь распределяется по органам и тканям очень неравномерно, могут появляться неблагоприятные застойные явления в но-

гах, полости таза, брюшной полости, головном мозге. Многие мышечные группы при этом испытывают длительные и однообразные статические напряжения, особенно мышцы шеи и поясницы. В результате такого длительного специфически наклонного положения тела у работников умственного труда, не занимающихся физкультурой и спортом, вырабатывается поверхностное дыхание, уменьшается жизненная ёмкость лёгких, нарушается осанка, дряхлеют мышцы скелета, понижается обмен веществ. Таким образом, ограничение функции движения вызывает особое состояние – гипокинезический синдром или болезнь. Гиподинамия как ржавчина разъедает профессиональную работоспособность, ухудшает здоровье, сокращает продолжительность жизни. Недостаток движения – это начало болезней, ведущее место среди которых занимает сердечно-сосудистая патология: гипертония, атеросклероз, ишемия, инфаркты, инсульты и др.

Особенности умственного труд

Разнообразные виды труда подразделяются условно на три категории:

- труд мышечный или физический;
- труд, преимущественно связанный, с деятельностью органов чувств или сенсорный.
- труд умственный или интеллектуальный.

Условность такого деления определяется двумя обстоятельствами:

1. Физическая работа всегда сопровождается определённой умственной активностью. Например, степень загрузки умственной деятельностью при мытье полов, вытирании пыли составляет 9%, при работе на станке-50%, при управлении автомашиной на спокойных дорогах-35%, в крупном городе-59%, при печатании на компьютере-73%, при чтении-100%.

2. Любая профессиональная физическая и особенно умственная деятельность сопровождается определённым нервно-психическим, эмоциональным напряжением. Степень этого напряжения и сопровождающие его вегетативные сдвиги в организме зависят от мотивации относительно деятельности и неопределённости внешней среды. (Нестеров В.А.)

Социально-экономическое значение ППФП.

Под профессионально-прикладной подготовкой понимается специальное направление физического воспитания, которое наилучшим образом обеспечивает формирование и совершенствование свойств и качеств личности, имеющих существенное значение для профессиональной деятельности.

Цели и задачи ППФП - развитие физических способностей, отвечающих требованиям избранной профессиональной деятельности, формирование и совершенствование двигательных умений и навыков, которые необходимы в избранной профессии; повышение резистентности организма к неблагоприятному воздействию специфических условий профессиональной деятельности; воспитание средствами физической подготовки необходимых морально-волевых качеств, требующихся в избранной профессии.

Профессионально-прикладная физическая подготовка призвана решать такие задачи:

1. Вооружить студентов прикладными знаниями о профессии, о физических качествах, необходимых им для успешной трудовой деятельности.
2. Сформировать у студентов двигательные умения и навыки, которые будут способствовать производительному труду.

3. Воспитать у них физические и психические качества, необходимые в будущей трудовой деятельности.

4. Научить использовать средства активного отдыха для борьбы с производственным утомлением, для быстрого и полного восстановления сил.

С позиции социально-экономической значимости внедрение ППФП в практику физического воспитания студентов будет эффективно содействовать укреплению здоровья, повышать устойчивость к заболеваниям. Труд, систематически занимающихся ППФП, более квалифицирован и производителен, надёжен и экономичен. Эти студенты сравнительно меньше утомляются во время занятий и гораздо успешнее справляются с учёбой.

Факторы, определяющие конкретное содержание ППФП.

Особенности ППФП студентов вузов выражаются преимущественно в её направленности и подборе применяемых средств.

ППФП специалистов современного производства подразделяется на два этапа: ППФП во время учёбы в вузе и в период деятельности по окончании вуза. Оба этих этапа тесно связаны между собой. К основным факторам определяющим содержание ППФП студента на избранном факультете, и будущего бакалавра, магистра либо специалиста данного профиля, относятся: формы и виды учебной деятельности на данном факультете; формы и виды труда после окончания обучения; условия учебной и будущей трудовой деятельности; особенности динамики утомления и работоспособности в процессе учебных занятий или профессиональной деятельности.

К дополнительным факторам, оказывающим влияние на содержание ППФП относятся: индивидуальные особенности личности, пол, возраст, состояние здоровья, типичные профессиональные заболевания, географо – климатические условия.

Средства реализации профессионально-прикладной физической подготовки.

Средствами ППФП являются традиционные средства физического воспитания, подобранные и организованные в полном соответствии с её конкретными задачами. В зависимости от направленности и форм использования ППФП можно разделить на следующие группы:

1. Прикладные физические упражнения.
2. Прикладные виды спорта.
3. Оздоровительное влияние природной среды.
4. Гигиенические факторы.

Каждая группа физических упражнений подразделяется на: основные, подготовительные и специальные упражнения. Физические упражнения, применяемые в ППФП, классифицируются по группам. В зависимости от преимущественной направленности упражнений, их влияние на функционирование отдельных органов и систем, выделяют упражнения, развивающие и совершенствующие сердечно – сосудистую, дыхательную и мышечную системы, опорно – двигательный, вестибулярный аппарат и тд.

Выше, в статье раскрывались особенности умственного труда и работающих сидя. Поэтому, мы предложим комплексы физических упражнений которые можно и нужно выполнять во время занятий или на рабочем месте. В школе это физкультминутки, подвижные перемены. На производстве физкультпаузы, производственная гимнастика. Эти формы занятий физическими упражнениями востребованы, как никогда сегодня. Такие занятия проводятся и сегодня, в

тех учебных заведениях и предприятиях, где администрация считает сохранение здоровья студентов и работников первостепенной задачей. Она требует неформального отношения педагогов и руководителей отделов к выполнению своих профессиональных обязанностей. Особенно велика в процессе здоровьесбережения роль педагога - предметника. Многие педагоги считают, что физкультпауза на занятиях отнимает массу времени (необходимо – 5 мин.), расхолаживает студентов, не способствует оптимизации учебного процесса. Однако многие авторы (Дереклеева Н.И., Парыгин Б.Д., Кузнецов В.С., Колодницкий Г.А.) констатируют, что использование физкультпауз позволяет использовать оставшееся время занятия или рабочего времени с большей результативностью и меньшим браком в работе. Перерыв между занятиями наши студенты и студентки проводят с сигаретой, а не на подвижной перемене, а иногда вместе с преподавателем.

Чтобы сохранить физическое и психологическое здоровье студента, не нужно организовывать что-то невероятное. Для этого не требуется специальный инвентарь и оборудование, применяют подручный инвентарь (стул, стол, книга, карандаш, комочек бумаги и др.). Оздоровительные паузы на занятиях будут способствовать не только сохранению физического здоровья, но и сохранению психического здоровья. Студенты будут больше общаться друг с другом и педагогом в неформальной обстановке, что повлияет на изменение их коммуникативной культуры.

Комплексы упражнений для работающих сидя

Упражнения выполняются на рабочем месте через каждый час по 5 минут. Можно во время занятия индивидуально или группой с педагогом (физ.пауза).

1. И.П. сидя на стуле, ладони наложить на глаза, спина прямая, на 1-30 надавливание на глазное яблоко. Не задерживать дыхание.

2. И.П. тоже, ладони наложить на уши, локти на уровне плеча - в стороны, на 1-30 надавливание на уши. Не задерживать дыхание.

3. И.П. сидя на стуле, руки опущены, спина прямая, взгляд вперёд стопы параллельно на полу. 1-3 руки вперёд-вверх, вдох (задержать дыхание 10-15 сек.), глаза вверх.

4 активный выдох, глаза вниз. Упр. выполнять 5-6 раз. При задержке дыхания кровь насыщается углекислым газом (СО₂), что является сильно сосудорасширяющим веществом, который активизирует дыхательный центр, способствует расширению сосудов сердца и мозга, усиливает кровоток в этих органах.

4. И.П. сидя на стуле, руки над головой, левая ладонь лежит сверху правой кисти, правая ладонь касается волос, спина прямая, ноги внизу расслаблены.

1.- руки отводятся назад, ладонь касается затылка. Глаза вверх - вдох.

2.- руки вперёд, ладонь касается лба. Глаза вниз - выдох. Упражнение выполнять 30 раз.

5. И.п. То же, как в четвёртом упражнении.

1.- отводим ладонь до левого уха Глаза видят левый локоть.

2.- то же вправо. Глаза видят правый локоть. Выполнять 30 раз.

6. И.П. О.С. 1- руки через стороны вверх, подняться на носки - вдох. 2-7 задержать дыхание, взгляд на пальцы рук. 8-И.П. –выдох. Выполнять 5-7 раз.

7. И.П. ноги на ширине плеч, правая рука вверх, левая на пояс. 1-2 наклон влево - вдох. 3-4 тоже вправо – выдох. Выполнять 3-4 раза в каждую сторону.

8. И.П. стоя правым (левым) боком у стола (стула) с опорой на руку. 1-присесть (кто может на одну ногу) 2-встать. Выполнять на каждой ноге 3-4 раза. Спину держать прямо.

9. И.П. ноги на ширине плеч. 1-наклоны вперёд, руками коснуться носка правой ноги, 2-коснуться пола между ног, 3-коснуться носка правой ноги. Наклоны выполнять на выдохе. 4-выпрямиться прогнувшись назад, глубокий вдох. Выполнять 4-5 раз.

Комплекс статических (без изменения длины мышц) упражнений для работающих сидя.

1.-И.П. сидя на стуле, спина прямая или прижата к спинке стула. Взгляд вперёд. Руки прямые, ладони лежат на столе. Стопы вместе на полу.

1-7 на выдохе, давим руками на стол.

8- 10 глубокий вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

2.- И.П. То же что в первом упражнении, руки ладонями под столом сверху.

1-7 на выдохе, стараемся поднять стол

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

3.- И.П. То же что в первом упражнении. Руки опущены вниз. Ноги коленями упираются в стол.

1-7 на выдохе поднимаем стол, разгибая стопы (поднимаемся на пальцы ног).

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

4.- И.П. То же что в первом упражнении. Руки обхватили стел с боков.

1-7 на выдохе сжимаем стол.

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

5.- И.П. То же что в первом упражнении. Руки под столом ладонями упираются в ножки стола.

1-7 на выдохе разжимают стол.

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

6.-И.П. То же что в первом упражнении. Левая ладонь касается левого уха.

1-7 на выдохе, головой давим на руку.

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

7.- И.П. То же, только давим на правую руку.

8. – И.П. То же что в первом упражнении. Левая (правая) ладонь подставлена под подбородок.

1-7 на выдохе, головой давим на руку.

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

9.- И.П. То же что в первом упражнении. Руки за голову, ладони на затылок.

1-7 на выдохе, головой давим на руки.

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

10.- И.П. Сидя на краю стула, держаться руками за сидение сзади.

1-приподнять наги вверх.

2-опустить. Выполнять 6-8 раз. Дыхание произвольное.

11.- И.П. Стоя в проёме двери. Руки упираются в боковые косяки. Ноги на ширине плеч.

1-7 на выдохе, давим руками на косяки

8-10 вдох, расслабиться. Выполнить 4-5 раз.

12.- И.П. . Стоя в проёме двери. Руки вверх упираются в верхний косяк. Правая нога вперёд.

1-5 переносим вес тела на правую ногу за счёт входа на пальцы левой ноги. Покачивание. Прогнуться в пояснице.

6-10 то же левой ногой.

Выполнение предлагаемых физических упражнений позволят повысить устойчивость организма студентов – экономистов к различным профессиональным заболеваниям и будет способствовать повышению их работоспособности.

Литература

1. Аксёнов О.Э. Евсеев С.П. Технология физкультурно – спортивной деятельности в адаптивной физической культуре. Учеб. пособие. – М.: Сов. спорт, 2004.

2. Дереклеева Н.И. Двигательные игры, тренинги и уроки здоровья. – М.: «Вако», 2007.

3. Кузнецов В.С., Колосницкий Г.А. Прикладная физическая подготовка. – М.: Владос, 2003.

4. Нестеров В.А. и др. Оптимизация психофизического состояния человека, занимающегося различными видами профессиональной деятельности. – Хабаровск: ДВ ГАФК, 2003.

5. <http://edu.meta.ua/ru/razd/fizkultura-i-sport/>

**Макиевский И.М., Султанбаева Э.Б.,
Болжирова Р.Ш.
БГУ им.К.Карасаева**

МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ ТРЕНАЖЕРОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ РАБОТОСПОСОБНОСТИ СТУДЕНТОВ БГУ

В системе средств физического воспитания студентов вузов все более широко используются технические средства обучения тренировки и контроля за учебного-тренировочным процессом. В научной литературе представлены материалы по проведению занятий на тренажерах в целях развития тех или иных двигательных качеств студентов-спортсменов. Однако не освещены вопросы использования технических средств тренировки для студентов не имеющих спортивных разрядов занимающихся по программе многоборья-здоровым по данным учебного контроля отнесенным к подготовительной группе.

Литературные данные и материалы медицинских осмотров поступающих в вузы свидетельствуют о недостаточном уровне физического развития абитуриентов а результаты приема контрольных нормативов о низком уровне развития выносливости, силы и скоростно-силовых качеств. В то же время новая программа по физическому воспитанию студентов вузов предъявляет достаточно высокие требования к проявлению этих физических качеств.

Как известно, одним из факторов повышения эффективности процесса физического воспитания является рациональное планирование средств в макро-, мезо-, и микроциклах. В соответствии с основными задачами физического воспитания студентов, регламентация средств в макроциклах определена государственной программой. В построении же мезо- и микроциклов занятий имеется еще целый ряд нерешенных задач.

Наша работа посвящена обоснованию методических основ планирования нагрузок в занятиях с использованием тренажеров для студентов 1 курса подготовительного отделения в осенне-зимнем семестре.

В исследовании были поставлены задачи:

обосновать направленность и содержание занятий с использованием тренажеров с учетом особенностей физической и функциональной подготовленности студентов;

разработать методику построения занятий с использованием тренажеров для студентов 1 курса в осенне-зимнем семестре.

Для решения поставленных задач применялись следующие методы исследования: тестирование физической подготовленности, тест-задания для исследования процессов внимания и памяти, определения артериального давления, пульсометрия, дозирования нагрузки для определения максимального потребления кислорода и физической работоспособности, математическая обработка данных с применением корреляционного и факторного анализа.

Апробация разработанной методики занятий с использованием тренажеров осуществлялась в ходе естественного трехмесячного педагогического эксперимента в процессе двухразовых в неделю обязательных занятий по физическому воспитанию студентов.

В исследованиях и эксперименте принимали участие 67 студентов-юношей, обучающихся на 1 курсе БГУ, отнесенных по состоянию здоровья к подготовительной медицинской группе. В занятиях наряду с традиционными средствами физического воспитания применялись изготавливаемые российской промышленностью тренажеры: стенка «Здоровье», велоэргометры «Педаль», тренажер «Перекладина», диск «Здоровье», пружинные и кистевые эспандеры, гантели, универсальный тренажер. В целях повышения плотности занятий применялся метод «круговой тренировки» по типовым режимом.

Для определения направленности и содержания занятий с использованием тренажеров проведено исследования физического развития, физической и функциональной подготовленности, а также состояния центральной нервной системы студентов.

Анализ данных физического развития показал, что величина жизненной емкости легких, жизненного индекса, объемной скорости вдоха и выдоха у студентов ниже рекомендуемых величин для лиц этого возраста, а весо-ростовой индекс в ряде случаев превышает норму.

Физическое развитие студентов 1 курса характеризуется низким развитием силовых, скоростно-силовых возможностей. Уровень физической работоспособности по тесту PWC170 и МПК также ниже рекомендуемых значений для лиц аналогичного возраста.

Таблица 1

Кистевая сила (кг)	Становая сила (кг)	Становая сила (кг)	Величина прыжка (г\к г)	Величина прыжка (см)	Величина прыжка (см)	Гибкость (см)	Равновесие (сек)	Быстрота движений	Дифференцирование		МПК(л\мин)	PW C170(кг\мин)
									Силовое усилие (%ошибки)	Скоростное усилие (%ошибки)		
53,94 +1,06	175,39 +1,89	73,90 +0,94	212,0 +0,72	46,84 +1,08	197,94 +4,1	-1,0 +0,42	15,15 +1,43	79,90 +1,72	28,76 - +1,17	27,40 - +1,65	3,02 - +0,08	880 -15,2

Интерпретация данных (по методу Выхода) корреляционного анализа показателей физического развития, физической и функциональной подготовленности и состояния центральной нервной системы студентов свидетельствует о том, что проявление физических ка-

честв осуществляется в первую очередь за счет решения задач координационного плана, затем напряжения в деятельности систем энергообеспечения организма. Это по-видимому и объясняет низкие результаты контрольных испытаний по физической подготовленности.

Таблица 2

Показатели	Факторные нагрузки		
	1 фактор	2 фактор	3 фактор
Рост	+0,650	+0,158	+0,240
Вес	+0,504	-0,586	+0,312
Весо – ростовой индекс	+0,421	-0,815	+0,274
ЖЕЛ	+0,653	+0,075	+0,474
Жизненный индекс	+0,493	+0,426	+0,163
Пневмотахом. выдоха	+0,551	+0,091	-0,056
Пневмотахом . вдоха	+0,561	+0,015	+0,164
Кистевая сила	+0,680	-0,171	+0,886
Становая сила	+0,864	+0,344	+0,092
Кистевой сил . индекс	+0,563	+0,620	+0,760
Становой сил. индекс	+0,844	+0,784	-0,364
Величина прыжка вверх	+0,365	-0,475	-0,652
Величина прыжка в длину	+0,549	+0,072	+0,682
Гибкость	-0,721	+0,465	+0,259
Равновесие	-0,425	+0,778	-0,381
Быстрота движения	+0,072	+0,371	+0,613
Объем внимания	+0,338	-0,740	+0,588
Показатель внимания	+0,364	-0,160	+0,658

Оперативная память	+0,250	+0,567	-0,483
Слуховая память	-0,458	+0,021	-0,051
Зрительная память	-0,091	-0,465	+0,680
Дифференцир. сил. усил.	-0,275	+0,543	-0,670
Дифференц. сил. усилий.	-0,446	-0,584	-0,251
Кинематометрия	-0,465	+0,365	+0,247
ЧСС в покое	-0,554	-0,155	-0,046
ЧСС после нагрузки	-0,628	-0,681	-0,260
АД в покое	-0,250	-0,608	-0,423
АД после нагрузки	-0,265	-0,652	-0,261
МПК	+0,839	+0,179	+0,462
PWC	+0,939	+0,691	-0,302

Факторизация интеркорреляционных матриц (см. табл. 2) показала что в первом факторе, объясняющем 27% общей дисперсии выборки, высокие факторные веса имеют параметры физической работоспособности (+0,939), МПК (+0,839), стеновой силы (+0,864), кистевой, силы (+0,680, ЖЕЛ (+0,653). Однонаправлено сочетаются с этими показателями и характеристики величин факторных нагрузок частоты сердечных сокращений (ЧСС) артериального давления (АД), зафиксированного после нагрузки. Поэтому этот фактор можно назвать фактором «физической работоспособности».

Во втором факторе, объясняющем 22,24% общей дисперсии выборки, наиболее высокие положительные факторные нагрузки имеют характеристики силовых возможностей. Поэтому этот фактор назван «силовым».

Однонаправленным в этом факторе и значения факторных весов координатных возможностей. Третий фактор интерпретирован как «скоростно-силовой», так как в нем доминируют факторные веса показателей проявления этих сторон моторики организма студентов.

Таким образом, анализ данных факторной структуры обеспечения физической и функциональной подготовленности студентов свидетельствует о том, что лимитирующим компонентом является уровень физической работоспособности организма, что, по-видимому, объясняет недостаточное развитие выносливости, а также скоростно-силовых качеств.

Поэтому разработанная методика занятий с использованием тренажеров была направлена на повышение физической работоспособности студентов с следующим развитием скоростно-силовых возможностей.

Как известно, для развития физической работоспособности применяются физические упражнения с циклической структурой движений с интенсивностью по ЧСС до 150-160 уд/мин. Повышение уровня скоростно-силовых упражнения обеспечивается использованием упражнений для развития силы, быстроты и скоростно-силового характера с режимом интенсивности нагрузок до 140-180 уд/мин. В таблице 3 представлено планирование направленности занятий с использованием тренажеров в осенне-зимнем семестре.

Таблица 3

Направленность Физических упражнений	1 мезо- Цикл (сентябрь)	2 мезо- Цикл (октябрь)	3 мезо- Цикл (ноябрь)	4 мезо- Цикл (декабрь)
Выносливость		XX*	XX	X
Сила	Занятия	X	XX	X
Быстрота	на	-	X	X
Скоростно-силовые	тренажерах	X	X	XX
Качества	не			
Ловкость	планируются	X	X	X
Гибкость		XX	X	X
Равновесие		X	X	-
Расслабление		X	X	X

Учитывая то обстоятельство, что большинство тренажеров наряду с общеразвивающим эффектом оказывает и специфическое, локализованное воздействие на организм занимающегося, необходимо соблюдать принципы последовательности и постепенности повышения нагрузки в занятиях. Кроме того, составление индивидуализированных комплексов упражнений на тренажерах с учетом характера и уровня

физической и функциональной подготовленности позволяет повысить эффективность занятий.

В таблице 5 приводится примерный режим нагрузок для человека с низким уровнем физической работоспособности и не достаточным развитием силы и гибкости. Этот режим рекомендуется во втором мезоцикле занятий. Построение плана-конспекта занятий на основе этого режима необходимо осуществлять в

Таблица 4

Части уроки	Виды упражнений	Дозировка по времени	Интенсивность по ЧСС(уд/мин)
1 Подготовительная (26 мин)	Строевые упражнения, ходьба, Общеразвивающие упражнения	15мин. 2 раза по 5мин с отдыхом 1 мин	110 140-150
2 Основная (60 мин)	Упражнения с гантелями Упражнения с кистевыми и пружинными эспандерами Упражнение на велоэргометре (нагрузки 1,5 КП, скорость-60 об/мин) Упражнение на тренажере-стенке «Здоровье» Упражнение на тренажере « Перекладина» Упражнение на велотренажере «Педаль» Упражнение с гимнастическим обручем Вибромассажная и самомассажная Процедура Упражнение с диском «Здоровье»	3мин 6мин 2 раза по 5мин с отдыхом 1мин 20мин 3мин 2раза по 5мин с отдыхом 1мин 5мин 2мин 5мин	120 130 150-160 140-150 120-150 120-130 130-140 130 100 120
3 Заключительная (4 мин)	Ходьба Легкий бег Упражнение на дыхание и внимание	1мин 2мин 1мин	100 110 90

соответствии с предлагаемой последовательностью упражнений, а объем и дозирование нагрузок нужно осуществлять в диапазоне рекомендуемой интенсивности. Такой вариант урока по физическому воспитанию для студентов 1 курса с относительно низким уровнем физической работоспособности апробирован и прошел корректировку в процессе естественного педагогического эксперимента. В результате этих занятий обеспечивается решение задач данного периода и, кроме того, не наблюдается негативного срочного и кумулятивного воздействия на основную, учебную деятельность студентов.

Аналогичные типовые режимы нагрузок на тре-

нажерах разработаны для третьего и четвертого мезоциклов занятий.

Проведение медико-биологические и педагогические исследования свидетельствует о положительном воздействии занятий с использованием тренажеров на состояние здоровья, физическую и функциональную подготовленность студентов. Так наблюдалось достоверное снижение частоты пульса, среднестатистического артериального давления. Значимые сдвиги получены по параметрам, характеризующим развитие силовых и скоростно-силовых возможностей. В таблице 4 представлены данные о повышении физической работоспособности и МПК у студентов-юношей 1 курса.

Таблица 5

Моменты исследования	Показатели		
	МПК (л/мин)	МПК (л/мин/кг)	PWC (кгм/мин)
До эксперимента	3,02±0,08	38,4±1,15	880±15,2
После эксперимента	3,39±0,090	43,1±1,19	1020±22,0
Статистические показатели	3,21<0,01	4,68<0,001	6,21<0,001

Проведение исследования позволяет сделать ряд выводов:

1. Применение в занятиях по физическому воспитанию тренажеров промышленного изготовления позволяет существенно интенсифицировать занятия, обеспечивает четкую индивидуализацию и направленное применение нагрузок.

2. В целях развития физической работоспособности организма студентов возможно использование тренажера в объеме 60-65% от общего времени урока.

3. Построение урока с использованием тренажеров требует четкого планирования применяемых нагрузок. Интенсивность упражнений в диапазоне 120-160 уд/мин по ЧСС способствует успешному решению поставленных задач и не оказывает неблагоприятных воз-

действий на умственную работоспособность в процессе их учебной деятельности.

Литература

1. Казачьян И.Ю. Программно – нормативные основы гимнастики в высших учебных заведениях – М.: ФИС, 2001.
2. Комаров И.И., Кораблева Е.Н. Экспериментальное обоснованное применения тренажеров в массовой физической культуре. – Гомель, ФК и спорт, (Белсовпроф) 1998.
3. Шлемина А.М. Воспитание правильной осанки. – М.: ФИС 1998.
4. Коваленко Е.А., Гуровский Н.Н. Гипокенезия. – М.: Медицина, 1994.
5. Черноусько Ф.А., Есенчук А.Ф., Вариационные задачи механики и управления. – М.: Наука, 1993.

*Дуйшенкулова Д.Ш.
КГТУ им. И.Раззакова*

ФОРМИРОВАНИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ РУССКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ ВТОРЫМ (НЕРОДНЫМ) ЯЗЫКОМ

В связи с постепенным внедрением и поэтапным переводом делопроизводства на государственный язык, в рабочую программу практического курса кыргызского языка для русскоязычных студентов был включен модуль «Расмий иш кагаздары. Официально-деловые бумаги», цель которого – знакомство студентов с основными функционально-стилистическими особенностями речи официально-деловых бумаг и формирование навыков и умений составления деловых бумаг на государственном языке. Обучение этому типу коммуникации, имеющему ярко выраженные стилистические особенности, является важной задачей преподавания кыргызского языка как неродного.

Следуя основным принципам Болонского процесса, в модульной рабочей программе по практическому курсу кыргызского языка для русскоязычных студентов был определен уровень формируемых навыков и умений в области письменной речи:

- умение заполнить анкету;
- умение составить заявление, расписку, доверенность, резюме;
- умение написать автобиографию;
- умение написать характеристику.

При кредитной технологии обучения крайне важно подчеркнуть, что будет знать и уметь студент по окончании изучения курса, поскольку в сумме они дают те необходимые компетенции, которые делают его востребованным на рынке труда. Так, по вышеуказанному модулю основными коммуникативными умениями, которыми должны овладеть студенты при составлении деловых бумаг являются:

- умение правильно располагать реквизиты служебного документа;
- умение использовать адекватный лексический материал, общепринятые речевые штампы;
- умение использовать соответствующие данному

му стилю речи конструкции простых и сложных предложений;

- умение употреблять по назначению формулы речевого этикета;
- умение составить деловую бумагу на государственном языке.

Для автоматизации названных речевых умений студентам необходимо знать следующий лексико-грамматический материал:

- композиционную структуру деловых и официальных бумаг;
- присущие данному стилю речи лексические средства;
- соответствующие формулы речевого этикета;
- конструкции простых и сложных предложений, употребляющиеся при составлении деловых и официальных бумаг.

Приступая к работе над официально-деловым стилем, прежде всего надо иметь в виду, что он неоднороден и может быть представлен в виде трех подстилей:

1. законодательный, включающий в свой состав нормативные акты высших органов государственной власти – законы, постановления, кодексы, конституции, уставы;
2. дипломатический, представленный такими жанрами, как международное соглашение, договор, меморандум, конвенция, пакт, нота и другие;
3. административно-канцелярский подстиль – наиболее многожанровая разновидность официально-делового стиля. Сюда входят: приказ, распоряжение, предписание, инструкция, докладная записка, отчет, коммерческая корреспонденция, а также канцелярская документация – справка, заявление, доверенность, расписка, отчет и т.п. В своей практической деятельности студенты чаще всего встречаются с документами этого типа.

Постановление, международное соглашение, инструкция, заявление, доверенность – любой документ имеет юридическое значение, поэтому он составляется согласно правилам делового стиля, что требует особой тщательности и продуманности. Здесь важно не только выразить мысль, но и отобрать те языковые средства, которые необходимы в данной сфере речевого общения. Так, при обучении студентов составлению заявлений используются такие задания:

Задание № 1.

Запишите речевые штампы, которые используются в разделе заявления, где излагается обоснование просьбы:

- по семейным обстоятельствам – үй-бүлөлүк шартка байланыштуу // үй-бүлөлүк шартка жараша;
- в связи с болезнью – ден соолугума байланыштуу;
- в связи с непредвиденными обстоятельствами – күтүлбөгөн шартка байланыштуу;
- в связи с несчастным случаем – кырсыкка байланыштуу;
- ввиду актуальности и неразработанности темы – теманын актуалдуулугуна жана иштетилбегендигине байланыштуу;
- по собственному желанию – өзүмдүн каалом менен.

Задание № 2.

Используя данные ниже конструкции, составьте

заявление на имя ректора университета, декана факультета, заведующего кафедрой:

– ооруп калгандыгыма байланыштуу, экинчи семестрден баштап, бир жылдык мөөнөткө академиялык эс алууга чыгууга уруксат берүүнүздү өтүнөм;

– спорттук мелдештерге катышып жаткандыгыма байланыштуу мени 2008-жылдын 20-ноябрынан 30-ноябрына чейин сабактардан бошотуп коюуңузду өтүнөм;

– үй-бүлөлүк шартыма байланыштуу мени сырттан окуу бөлүмүнө которуп коюуңузду суранам.

Стандартизация, трафаретность выражений уместна и оправдана практикой деловой коммуникации, так как она здесь облегчает процесс составления и восприятия делового документа, способствует унификации деловых бумаг.

При анализе деловых текстов надо учитывать те или иные языковые особенности, которые могут варьироваться в большей или меньшей степени. Одной из важных особенностей стиля являются составляющие его лексические элементы. Это наглядно можно продемонстрировать на следующем задании.

Задание № 3.

В предложенном образце отметьте речевые средства, характерные для официально-деловых бумаг. Назовите структурно-композиционные особенности данного текста.

Исхак Раззаков атындагы
Кыргыз мамлекеттик
техникалык университетинин
ректору _____
технологиялык факультетинин
ТПОП-1-14 тобунун студенти
Иванова Еленадан

Арыз

Ден соолугума байланыштуу стационардык дарыланууга муктаж болгондуктан мага 2013-2014-окуу жылына академиялык өргүү берүүңүздү суранам.

Бул арызга № 6 студенттик эмканадан 2013-жылдын 15-ноябрынан тартып берилген ден соолугум тууралуу справканы тиркейм.

2 –декабрь 2014-жыл

Иванова Е.

Составление деловых бумаг требует большого умения и языковой культуры не меньше, чем другие виды письменной речи. Поэтому развитие навыков стилистически дифференцированной речи и деловой речи в частности, представляет для студентов несомненный практический интерес.

Литература

1. Шпанова Э.М. Лингвистические особенности официально-деловой речи // Русский язык за рубежом. 1983

НАУЧНАЯ РЕЧЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ СПЕЦИАЛИСТА

Изучение коммуникативных потребностей студентов неязыковых специальностей позволяет определить цели обучения при формировании у студентов коммуникативной компетенции, а также отобрать необходимый для этого языковой материал. За срок обучения в вузе студент должен усвоить огромное количество информации, поэтому не случайно в настоящее время особое внимание уделяется интенсификации обучения русскому языку.

Научный стиль принадлежит к числу книжных стилей русского литературного языка, обладающих общими условиями функционирования и схожими языковыми особенностями, среди которых: предварительное обдумывание высказывания, монологический характер речи, строгий отбор языковых средств, стремление к нормированности речи. Основной формой реализации научного стиля является письменная речь, хотя с повышением роли науки в различных сферах деятельности, расширением научных контактов, развитием средств массовой коммуникации возрастает роль и устной формы общения с использованием научного стиля.

Научный стиль – это весьма широкое понятие, которому «присущ ряд общих условий функционирования и языковых особенностей: обдумывание высказывания, монологический его характер, строгий отбор языковых средств, тяготение к нормированной речи». (8, с.27).

Основная цель научного текста – сообщение нового знания о действительности и доказательство его истинности. Научный стиль в письменной форме представлен следующими жанрами: *монографиями, статьями, учебниками, справочниками* и т.п. Указанные выше базовые экстралингвистические стилиобразующие факторы обуславливают: 1) конструктивный принцип научного стиля; 2) подчеркнутую логичность, точность, ясность и объективность изложения, его последовательность, именной характер речи, некатегоричность изложения; 3) речевую системность и др.

В основе обучения научному функциональному стилю лежит текст. Текст с его коммуникативной направленностью стал предметом изучения и объектом языковой работы при обучении второму языку, он превратился в основную единицу обучения и, следовательно, в средство реализации целевых установок вузовского этапа обучения языку в неязыковом вузе.

Особую важность приобретает вопрос о соотношении текстов по специальности и общелитературных текстов для развития речи в общей системе обучения русскому языку в вузе.

Стиль научных работ определяется, в конечном счете, их содержанием и целями научного сообщения – по возможности точно и полно объяснить факты окружающей действительности, показать причинно-следственные связи между явлениями и т.д.

Кроме того, необходимость его изучения диктуется самой деятельностью, теми речевыми ситуациями,

в которые попадает студент – будущий специалист – при овладении своей специальностью в период учёбы и в своей профессиональной деятельности.

Аспект «язык специальности» помогает подготовить студентов к их будущей профессиональной деятельности, научить переводить специальную литературу с русского языка на родной язык, составлять аннотации, тезисы, писать рефераты, курсовые и т.д.

Экстралингвистические стилиобразующие факторы научного стиля определяют принципы отбора языковых средств и их организацию, важную роль при этом выполняет частотность употребления тех или иных языковых средств. *Отвлеченно-обобщенность* создается за счет широкого использования языковых единиц абстрактного и обобщенного значения. Это следующие средства: 1) абстрактная лексика, выражающая общие понятия; 2) конкретные слова, обозначающие в научном стиле общие понятия; 3) слова, усиливающие обобщенно-отвлеченный характер научного стиля: *обычно, обычно, регулярно, всегда, каждый, всякий*; 4) глаголы в обобщенно-отвлеченном значении, поскольку они десемантизируются, придавая выражению качественный характер; 5) использование в связочной функции глаголов: *быть, являться, служить, отличаться*; 6) использование глаголов в роли компонентов глагольно-именных сочетаний, в которых смысловая нагрузка выражена существительными: *подвергать анализу, производить анализ, оказывать влияние* и мн. др.

Подчеркнутая логичность тесно связана с последовательностью изложения, его доказательностью, аргументированностью, выражается в основном на синтаксическом уровне и уровне текста. Ее реализации способствуют следующие средства: 1) полнота грамматического оформления предикативных единиц; 2) преобладание союзных предложений над бессоюзными; 3) преобладание сложноподчиненных предложений; 4) осложнение простых предложений оборотами с подчинительной связью, что повышает спаянность предложения; 5) широкое использование вводных слов и словосочетаний; 6) конструкции и обороты связи; 7) объективный, нейтральный порядок слов; 8) средства подчеркнутой логичности на текстовом уровне: действие категорий *связности, логичности, цельности*; 9) использование повторов: лексических, синонимических, местоименных; 10) строго оформленная композиция текста: деление на главы, параграфы; выделение зачинов-вступлений, концовок-заключений; 11) категория гипотетичности как организующее начало композиции текста; 12) использование средств проспекции и ретроспекции (*перейдем к рассмотрению...; как было отмечено выше...*); 13) стереотипность связующих средств, наличие готовых формул.

Точность, ясность научного стиля достигается: 1) употреблением большого числа терминов; 2) четкими определениями вновь вводимых понятий; 3) одно-

значностью, недвусмысленностью высказываний; 4) использованием вводных слов, оборотов, вводных и вставных конструкций в функции уточнения; 5) употреблением обособленных согласованных определений; 6) употреблением причастных оборотов в синтаксической функции уточнения; 7) ссылок и сносок в тексте и мн.др.

Коммуникативная направленность речи выражается в категории *диалогичности*. В связи с этим наблюдаются: 1) обращенность к читателю; 2) взаимодействие двух или нескольких смысловых позиций; 3) собственный диалог; 4) вопросно-ответные комплексы; 5) вопросительные предложения, в частности, проблемные вопросы; 6) цитация чужой речи с оценкой приводимого мнения; 7) императив как обращение к читателю (*обратите внимание* и т.п.); 8) оценочные средства языка; 9) конструкции связи (*подчеркнем еще раз* и др.); 10) вводные слова, словосочетания, вставные конструкции с семантикой выражения авторского отношения к сообщаемому, либо справочного характера; 11) развернутые вариативные повторы; 12) противопоставление разных точек зрения на проблему; 13) средства категории проспекции и ретроспекции; 14) разного рода *акцентуаторы*, связанные с категорией акцентности; 15) категория диалогичности выступает как средство экспрессивности, эмоциональности.

Обучение научному стилю речи необходимо строить на учёте специфики этого стиля речи. Именно этим отличается обучение научному стилю речи от обучения другим стилям. Знания о характерных чертах научного стиля призваны служить руководством для правильной организации методической системы работы над текстом по специальности в вузе.

Любой стиль, в том числе и научный, следует понимать как использование языка в особой функции, как совокупность ресурсов общелитературного языка, получающих определенное функциональное назначение.

Опыт работы в вузе показывает, что в общей системе обучения русскому языку в неязыковом вузе специальный текст занимает главенствующее место и поэтому его изучению отводится большее количество учебных часов.

Отбор текстов по специальности для студентов – нефилологов базируется на тематическом принципе, и при этом необходимо опираться на принципы коммуникативности, сознательности, проблемности, расчлененности речевого действия. Учитывается и язык той или иной специальности.

Итак, тексты, выбранные для обучения, должны соответствовать интересам и склонностям студентов, быть связанными с учебным материалом по профилирующим дисциплинам и по специальности.

Научный текст, предлагаемый студентам, должен быть источником актуальной информации и служить основой для создания определенной коммуникативной ситуации, при которой появляется необходимость не только понять текст, но и воспроизвести его в беседе. Тексты должны способствовать обогащению словарного запаса, в том числе и терминологического, связанного с изучаемой специальностью. От содержания учебного текста, от наполнения его специфическими словами – терминами, языковыми конструкциями зависит процесс освоения студентами научного стиля речи.

Дадим характеристику тех основных работ, с которыми студент сталкивается во время учебы в течение нескольких лет.

Реферирование представляет собой краткое изложение содержания источника информации с указанием на характер, методику и результаты исследования. (3, с.54).

В качестве материала для реферирования предлагаются научные или научно-популярные статьи по специальности студентов.

Исходным моментом обучения реферированию и другим жанрам научной речи является смысловой анализ текста, который способствует правильному извлечению информации. При этом должен быть учтен ряд требований к текстам: информативная ценность, логичность изложения, содержательная и языковая доступность. Продуктом реферирования является реферат.

Реферат – это семантически адекватное, ограниченное малым объемом и вместе с тем возможно полное изложение основного содержания первичного документа, отличающееся постоянством структуры и предназначенное для выполнения разнообразных информационных функций. (9, с.45).

Реферат – это сокращенный текст, который отражает структурную и содержательную стороны исходного текста и строится в соответствии с его информационной моделью. (7, с.31).

Основными требованиями, предъявляемыми к рефератам, являются объективность изложения материала источника, логичность и последовательность изложения, единство стиля. Основная задача реферата – передать максимум информации в тексте минимального объема при сохранении такой формы сообщения, которая способствует быстрому восприятию содержащихся в нем сведений.

Начиная работу над рефератом, необходимо поставить следующие цели:

- глубоко осмыслить предлагаемую информацию и объективно изложить основные положения текста – источника, важнейшую аргументацию;

- в процессе чтения выделить основную и дополнительную информацию;

- составить план и краткий конспект текста – источника, а также подобрать необходимые лексико-грамматические средства для реферативного изложения.

Реферат должен раскрывать основные концепции исходного текста. Реферативное изложение должно быть сжатым. Цель реферирования: создать «текст о тексте».

Классификация рефератов осуществляется на разных основаниях:

- а) с учетом количества источников: монографический и обзорный рефераты;

- б) с учетом количества выделенной информации: конспекты (информативный реферат) и резюме (индикаторный реферат);

- в) с учетом подхода к оценке содержания источника: объективный (подход автора источника) и субъективный (подход автора реферата).

С нашей точки зрения, студентов следует учить всем указанным видам рефератов, так как в практике работы они должны пользоваться каждым из них.

Характерной чертой синтаксиса простого предложения в реферате является широкое употребление пассивной формы выражения предиката, которая позволяет исключить (или вынести на периферию сообщения) упоминание о субъекте действия в тех случаях, когда это упоминание несущественно с точки зрения передаваемой информации.

В реферате часто используется перечисление, которое служит грамматико-стилистическим средством краткого логического изложения основной информации первичного текста.

В реферате представлены обособленные определения и обстоятельства, выраженные причастным оборотом, прилагательным с зависимым от него словом и деепричастным оборотом. Они содержат обычно элемент добавочного сообщения и обеспечивают лаконичность изложения информации. Наиболее распространенный тип придаточного предложения в реферате - придаточное изъяснительное.

Тезисы - это жанр научной литературы, представляющий собой краткую запись содержания научного исследования в виде основных положений, сформулированных в сжатой форме. Они подразделяются: 1) на *первичные* (авторские) и 2) *вторичные*, созданные на основе чужого текста. *Первичные*, оригинальные тезисы предназначены для научно-делового общения, публикуются в виде сборника тезисов, распространяются между участниками форума до его начала. Тезисы рассчитаны также на долговременного адресата - специалистов, заинтересованных в получении соответствующей информации и в поисковой ориентировке. Для тезисов характерна строго нормативная композиционно-смысловая структура, включающая: 1) преамбулу, содержащую ввод в проблематику, обоснование ее актуальности, представление предмета исследования; 2) основное тезисное изложение - 3-7 тезисов, составляющих предметно-логическое единство; 3) заключительный тезис, ориентированный на целостную подытоживающую экспликацию выводного знания. К тезисам применяются строгие требования стилистической чистоты и однородности речевой манеры.

Аннотация - это 1) кратко информирующий о содержании и структуре научного произведения; 2) эксплицирующий центральную проблему исследования; 3) репрезентирующий цели и задачи автора; 4) намечающий перспективу развертывания основного текста. Аннотация обладает высокой степенью обобщения научного содержания, имеет специфическую прагматическую установку, обладает высокой степенью асемантии по отношению к основному тексту монографии.

Аннотация обычно состоит из двух частей. В первой части формулируется основная тема книги, статьи; во второй части перечисляются (называются) основные положения. Субъект действия в аннотации обычно не называется, потому что он ясен, известен из контекста; активные употребляются пассивные конструкции (глагольные и причастные).

Аннотация, как правило, состоит из простых предложений (сложные построения в ней почти не употребляются). Аннотация может содержать указание на цель издания и на его адресата.

Наряду с общей характеристикой аннотация включает некоторые дополнительные сведения об источнике и его авторе. Аннотация позволяет судить о характере работы, ее ценности.

Для аннотирования, как и для реферирования, предлагаются научные и научно-популярные статьи, монографии по проблемам, близким к специальности студента.

К тексту аннотации предъявляется ряд требований: учет назначения аннотации, учет содержания аннотируемого оригинала, соблюдение логической структу-

ры, ограниченный объем, использование языковых средств, свойственных научно-технической литературе.

Аннотирование - сложное комплексное умение, при котором выполняются следующие операции: поиск и вычленение главной информации, обобщение информации, аргументация. Вместе с тем при аннотировании не требуется такого точного понимания текста и вычленения всех существенных положений содержания источника, как при реферировании, отсутствует тождество между текстом оригинала (в его существенных положениях) и текстом аннотации

Рецензия - это жанр научной литературы, выполняющий функции репрезентации научного произведения, его оценки и осмысления в общем пространстве научного знания. В переводе с латинского «*recensio*» означает «просмотр, сообщение, оценка, отзыв о чём-либо». Рецензия - это жанр, основу которого составляет отзыв (прежде всего - критический) о произведении художественной литературы, искусства, науки и т. п.

Разновидности рецензии: 1) рецензия - научный отзыв; 2) рецензия - аннотация; 3) рецензия - рекомендация.

Рецензия отличается высокой степенью стандартизации. Она отражает состояние науки в определенный период ее развития, формулирует критерии оценки научного труда и систему требований к научному произведению.

Рецензия может иметь рекламный характер. Основные функции научной рецензии - информирующая и оценочная: 1) информирующая нацелена на информирование читателя о содержании новой научной публикации; 2) оценочная нацелена на оценку работы в целом. Личностное начало проявляется в том, что автор как индивидуальная языковая личность обнаруживает себя: 1) как субъект речи; 2) субъект сознания; 3) субъект эмоций. Текст рецензии находится с основным текстом в интертекстуальной связи. Объектами оценки являются: 1) жанр работы (словарь, справочник, пособие, монография, издание, раздел и др.); 2) аспекты исследовательской деятельности ученого; 3) разработанные им методы; 4) научные задачи; 5) материал исследования; 6) идиостиль автора, метаязык научного произведения и др. Многие ученые выделяют следующие типы оценки научного произведения: 1) общую аксиологическую оценку (высокий уровень, хороший образец, блестящая идея); 2) ментальную оценку: а) психолого-интеллектуальную (важный вклад, основополагающий метод); б) эмоционально-интеллектуальную (рациональный подход, тонкий анализ) оценку; 3) практическую оценку, ориентированную на норму, стандарт, традиции, актуальность, эффективность (своевременная постановка проблемы); 4) эмоциональную оценку (сильное впечатление, поразительные результаты); 5) оценку лица: а) общую оценку его мастерства (большой ученый); б) профессиональную оценку (высококвалифицированный специалист); в) этико-психологическую оценку (смелое решение).

Статья - аналитический жанр, в котором представлены результаты исследования события или проблемы. Стилистические признаки жанра: 1) логизированность изложения; 2) наличие рассуждения, развертывающегося от главного тезиса к его обоснованию через цепочку промежуточных тезисов с их аргументами или же от посылок к выводам, а также через цепь второстепенных тезисов и их аргументов. Языковые средства зависят от жанровой разновидности статьи:

1) в статьях, ориентированных на *научный стиль* поддерживается направленность на логизированность изложения (на уровне синтаксиса употребление союзов, вводных слов, слов и предложений, обозначающих вид логической связи: *приведем пример, рассмотрим причины* и т.п.; на уровне морфологии средства, позволяющие выразить формулировки закономерностей: настоящее абстрактное, ед.ч. с собирательным значением, абстрактные существительные); 2) в статьях, ориентированных на разговорный стиль, возрастает количество приемов, имитирующих дружеское, устное общение (языковые средства, имитирующие разговорную речь: бессоюзные предложения, присоединение разговорного типа, предложения, стремящиеся к уменьшению длины; разговорная лексика, выражающая эмоциональную оценку предмета речи); 3) в статьях аналитического характера может сочетаться ораторский синтаксис и ирония, элементы разговорного синтаксиса и сниженная эмоционально-оценочная лексика, приемы комического: каламбуры, пародии известных текстов и т.п.

Научная статья представляет собой краткий, но достаточный для понимания отчет о проведенном исследовании и определения его значения для развития данной области науки. В нем должно содержаться достаточное количество информации и ссылок на ее источники, чтобы коллеги сами смогли оценить и проверить результаты работы.

В статье следует четко и сжато изложить современное состояние вопроса, цель и методику исследования, результаты и обсуждение полученных данных. Это могут быть результаты собственных экспериментальных исследований, обобщения производственного опыта, а также аналитический обзор информации в рассматриваемой области.

В работе, посвященной экспериментальным (практическим) исследованиям, необходимо описать методику экспериментов, оценить точность и воспроизводимость полученных результатов. Желательно, чтобы результаты работы были представлены в наглядной форме: в виде таблиц, графиков, диаграмм.

При написании статьи следует соблюдать правила построения научной публикации и придерживаться

требований научного стиля речи. Это обеспечивает однозначное восприятие и оценку данных читателями.

Основные признаки научного стиля — объективность, логичность, точность.

Разновидности научной статьи: 1) проблемно-постановочная статья; 2) статья — сообщение о результатах научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ; 3) собственно-научная или научно-техническая статья, в которой подробно излагаются основные результаты исследования; 4) историко-научная обзорная статья; 5) дискуссионная или полемическая статья; 6) научно-популярная статья; 7) рекламная статья.

Итак, чтение, адекватное понимание научного текста на русском языке, его воспроизведение являются для студентов неязыкового вуза необходимыми видами речевой деятельности, а для их реализации требуется выработка определенных языковых умений и навыков. Систематическое, последовательное и целенаправленное обучение научному стилю речи позволит наиболее эффективно организовать учебный материал и сам процесс обучения русскому языку.

Литература

1. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка: Научный стиль речи. - М., 1976.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. - М., 1981.
3. Зорина Н.Д. Преобразование текста оригинала в связанный текст аннотации или реферата на старших курсах неязыкового вуза. - М., 1972.
4. Матвеева Т.В. Научный стиль // Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. - Свердловск, 1990.
5. Метс Н.А., Митрофанова Н.Д., Одинцова Н.В. Структура научного текста и обучение монологической речи. - М., 1988.
6. Обучение чтению научного текста. - М.: Изд-во Моск.-ун-та, 1991.
7. Преподавание русского языка аспирантам - иностранцам. - М.: Наука, 1981.
8. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. - М.: Высш.шк., 1977.
9. Сенкевич М.П. Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений. - М., 1984.
10. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. - М.: Высш.шк., 1978.

**Мехмет Гёк,
Кадиан БООБЕКОВА**
Кыргыз-Түрк Манас университети

ЖОГОРКУ МЕКТЕПТЕ ОКУГАН ОКУУЧУЛАРДЫН ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИНЕ ТААСИР КЫЛГАН ФАКТОРЛОРУН АНАЛИЗДӨӨ

Бул изилдөөнүн максаты – Бишкек шаарындагы мамлекеттик мектептердин жогорку класстарында окуган окуучулардын сабактарына тасир кылган факторлордун анализдөө. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча толук жана толук эмес үй-бүлөлөрдө чоңоюу окуучулардын сабактарда жетишкендиктерине өз таасирин тийгизбейт. ата-эненин билим деңгээли, үй-бүлө бөлүнгөндөгү окуучунун жаш курагы, ата-энелердин балдарына таширмаларын аткарууда жардам берүүсү, ата-энелердин балдарына үй-бүлөдө маанилүү экендигин айтуусу, окуучулардын өзүнө болгон ишеними, окуучулардын мектептерди жакшы көрүүсү, мектеп же-

текчилигинин окуучуларга болгон мамилеси, мугалим – үй-бүлө мамилеси, окуучулардын досторунун социалдык жардамдары мектептердеги жогорку класс окуучуларынын академиялык жетишкендиктерине эч кандай таасир тийгизбегени аныкталды. Муну менен бирге, окуучунун жынысы, үй-бүлөнүн айлык кирешеси, окуучулардын мектептен кийин иштөөсү, сабактарды калтырбоосу, келечектеги максаттары, маданий иш чараларга катышуусу, окуп жатышкан мектептердин социалдык-экономикалык деңгээли, мугалимдердин окуучулардын көйгөйлөрү менен жакындан алектенүүсү, мугалимдердин окуучуларга колдоо көрсөтүүсү, окуучулардын класста өзүнө болгон ишеними жогорку класс окуучуларынын сабактарда жетишкендиктерине таасир тийгизет деген жыйынтык жасалды.

Түйүндүү түшүнүктөр: *Үй-бүлө, толук үй-бүлө, толук эмес үй-бүлө, сабактарды өздөштүрүү, жогорку класстын окуучулары.*

Окуучунун окуудагы жетишкендиктерине көп факторлор таасир тийгизет. Бул факторлорго: окуучунун үй-бүлөсүнүн түзүлүшү, ата-энинин мамилеси, ата-энинин билим деңгээли, ата-эне камсыз кылган материалдык жана моралдык жактан колдоо, үй-бүлөнүн айлык кирешеси, мектептен кийин ар кандай иште иштеши, жашаган аймактын социалдык-экономикалык абалына байланыштуу билим берген мектептер, мугалимдердин окуучуларга болгон мамилелери, мектеп мүдүрүнүн башкаруу мүнөзү жана ага ылайык окуучуларга жасаган мамилеси, мугалим менен үй-бүлөнүн бирге иштеши сыяктуу факторлор окуучунун окуудагы жетишкендиктеринин деңгээлин аныктоочу боло алат. Орто мектеп окуучуларынын окуудагы жетишкендиктеринин деңгээлине таасир тийгизген башка факторлорго дагы көңүл бурулган. Анткени окуучулардын окуудагы жетишкендиктеринин деңгээлине таасири тийгизген мугалим жана мүдүрдүн окуучуга жасаган мамилелери, достук мамилелер жана досторунун социалдык чөйрөдөгү колдоолору окуучулардын үй-бүлөлөрүнүн түзүлүшүнө жараша айырмаланып турат.

Үй-бүлө коомдук, улуттук жана ахлактык баалуулуктарды жана нормаларды инсандарга жеткирген жана балага баардык жактан таасирин тийгизип, аны калыптандырган элемент катары эсептелинет. Ошондуктан, адамдын жаралышынан тартып азыркы күнгө чейин “үй-бүлө” терминине чоң маани берилип келген. Инсандын коом менен алака түзүүсүндө үй-бүлөнүн ээлеген орду зор. Коомдун негизин түзгөн үй-бүлө анын курамдык бөлүктөрүн бири-бир менен байланыштырып турган феномен болуп эсептелинет (конук, 1992). Үй-бүлөнүн алгачкы милдети катары өзүнүн тукумун улантышы менен бирге, ага баланын өсүп өнүгүүсүндө жана коом тарабынан кабыл алынышында дагы чоң милдет жүктөлгөн (Баглы жана Север, 2005). Түрктөрдө үй-бүлөнүн түзүлүшү тамыр байлаган коомдук түзүлүштүн орун алганын айгинелеп турат (Кулиа жана Сулейманов, 2008; 78). Социолог Зия Гөкалптын айтуусунда, үй-бүлө коомдун кичинекей модели, күчтүү үй-бүлө – күчтүү мамлекеттин жана улуттун негизги фундаменти болуп эсептелинет (Экши, 2005; 71).

Бала төрөлгөндөн баштап эле үй-бүлө чөйрөсүндө жашайт. Үй-бүлө баланын руханий жана материалдык жактан муктаждыктарын толуктап анын физикалык, акыл жана руханий жактан өсүп өнүгүүсүнө колдоо көрсөтөт. Бирок убакыт өткөн сайын үй-бүлө бул милдеттенмелерден чектеп калышат (Экши, 2005; 71). Үй-бүлөдөгү милдеттердин аткарылбагандыгы же үй-бүлөлөрдүн бөлүнүп кетиши коомго эң чоң залалын тийгизет (Китиш жана Билгижи, 2007; 8). Өнүккөн батыш өлкөлөрдөгү үй-бүлө жөнүндө маалыматтарга таянсак, үй-бүлө деген маани түп тамырынан өзгөрүп же жоголуп баратканын көрүүгө болот. Ажырашкан-

дардын саны, никесиз төрөлгөн балдар, толук эмес үй-бүлө, өгөй үй-бүлө, атасыз үй-бүлө сыяктуу жаңы маанилер пайда болуп жатат (Иылдырым, 2005; 90).

Коомдун негизин түзгөн үй-бүлө ажырашуу, өлүм, ажырашпай туруп бөлөк жашоо, иш себептери менен ата-энелеринин бирөө же экөө тең чет өлкөдө иштеши, ата-энинин баланы жалгыз чоңойтууну каалосу сыяктуу себептерден бөлүнүп жатат. Үй-бүлөнүн мыйзамына карата үй-бүлө узак убакыт жана дайым жашаш керек. Ал эми жарына, балдарына жана коом үчүн пайда алып келбесе, а түгүл ар кандай проблемалар жаратып жатса ажырашууга да туура келет. Ажырашуу деген бүгүнкү күндө жана өнүккөн коомдо пайда болуп жана өсүп жаткандыгы коомдо көнүмүш адатка айланып бараткандай (Экши, 2005; 71).

Ажырашуу жыл өткөн сайын көбөйүп баратат жана анын санынын өсүшү дагы мамлекетти ойлондурбай койбойт. Кыргызстанда дагы ажырашуунун саны жыл сайын өсүп баратат. Алып көрсөк; 2006-жылы 43.760 түгөй үйлөнүп, 6870 үй-бүлө ажырашкан жана ажырашуунун саны минде 8,4 пайызды түзгөн. 2010-жылы 50,362 түгөй үйлөнүп, 8155 түйгөй ажырашып жана ажырашкандын саны минден 9,2 пайызга чыкса, ал эми 2010-жылы Кыргызстанда ажырашуунун ылдамдыгы (жыштык) 1,5 пайызды түзгөн (<http://stat.kg>).

Ата-энесинин өлүм себеби менен үй-бүлөнүн бөлүнүшү балага өтө зор таасир тийгизет. Ата-энинин өлүмүнөн кийин бала күнүмдүк жашоодо теңтуштарынан айырмаланып кыйынчылыктарды жеңүүсү керек. Чондор өлүмдү жашоонун чындыгы

Жалгыз башына үй-бүлө куруу Орусия, АКШ жана Европа өлкөлөрүндө кеңири жайылган көрүнүш катары эсептелинип, айымдардын тандаган жашоо мүнөзү катары кабыл алынган. Жалгыз бой үй-бүлө деп никесиз, калоосуз туулган балдар өскөн үй-бүлөнү же көбүнчө орто жаштагы аялдардын үйлөнбөй туруп төрөп алуусу аркылуу түзүлгөн үй-бүлөнү айтууга болот. Жалгыз бой энелер көбүнчө баласына атасынын көз жумганын айтышат. Жалгыз апасы менен чоңойгон бала атасынын сүйүүсүнөн алыс болуп, анын инсан катары өсүп өнүгүүсүндө кемчиликтер болбой койбойт (Гёк, 2013; 3).

Максаты, Бишкек шаарында жашаган жана мамлекеттик орто мектептерде билим алган окуучулардын жетишкендиктеринэ тийгизген таасирини аныктап ортого коюу.

Проблемасы, орто мектеп окуучуларынын окуудагы жетишкендиктеринэ таасир кылган факторлардын белгисиз болуу.

Популяциясын Бишкек шаарында жайгашкан мамлекеттик мектептер түздү. Изилдөөнүн фокус группасын болсо, Бишкек шаарындагы жайгашкан социалдык-экономикалык жактан ар түрдүү балдар билим алган №2, № 85, № 38, № 72, № 77, № 2 жана № 68

мектеп менен бирге жети окуу жайдын 9,10 жана 11-класстарында билим алып жаткан 316 кыз, 218 бала менен баардыгы 534 окуучу түзгөн.

Предмети. Бишкек шаарындагы мамлекеттик орто мектептерде билим алып жаткан окуучулардын билим деңгээлине тасир кылган факторлорду изилдөө.

Методикасы, жалпы тарамдаштырма моделдерден мамилелик тарамдаштырма модели, адабияттарды анализдөө, баяндоо методу, анкета жана киши менен бетме-бет баарлашуу техникасы, үлүш, пайыз, анализ, синтез жана салыштырма методдор колдонулду. Фокус группага колдонулган анкета жолу менен топтолгон маалыматтар SPSS for Windows программасы менен анализделип, Ки-Карэ көз карандысыз тесттин жана Манн-Ухитнеей У тесттин жардамы менен чыгарылды.

Изилдөөнүн фокус группасын түзгөн 534 окуучунун 369 у (% 69,1) толук үй-бүлө, 165и дагы (% 30,9) бөлүнгөн үй-бүлө мүчөлөрү экендиги байкалды. Толук үй-бүлөгө ээ болгон окуучунун сабактарда жетишкендиктеринин орточо деңгээли 272,97 болсо, ал эми бөлүнгөн үй-бүлөгө ээ болгон окуучулардын 255,26 түзгөн. Толук үй-бүлө менен толук эмес үй-бүлөнүн окуучулардын билим деңгээли боюнча айырмачылыктар бар. Жалгыз Р ныкы 0.169 түзгөн. Бишкекте жайгашкан окуу жайдын 40 мугалимине «Үй-бүлөнүн бөлүнүшү баланын сабактарындагы ийгиликтерине тийгизген таасири боюнча пикириңиз?» деген суроого 34 мугалим (% 85) үй-бүлөнүн баланын сабактардагы ийгиликтерине терс таасирин тийгизе турганын айтышкан.

Изилдөөгө катышкан окуучулардын апаларынын 226сы жогорку окуу жайды бүтүргөн, 145иники орто мектепти бүтүргөн, 98синики болсо училища (кесиптик жогорку мектеп) бүтүргөн жана 65синики техникумду (кесиптик техникалык жогорку мектеп) бүтүргөн. Изилдөөгө катышкан окуучулардын аталарынын 189сы жогорку окуу жайды бүтүргөн, 165иники орто мектепти бүтүргөн, 74синики болсо училища (кесиптик жогорку мектеп) бүтүргөн жана 106синики техникумду (кесиптик техникалык жогорку мектеп) бүтүргөн. Окуучулардын сабактардагы ийгиликтери менен аталарынын билим деңгээлинин ортосунда Р ныкы 0.05ден чоң өзгөрүү жок болгондугу жана статистикалык жактан маанилүү бир тиешеси болбогондугу билинди.

Окуучулардын окуудагы жетишкендиктери менен окуучулардын үй-бүлөсүнүн бөлүнгөндө алардын жашы ортосунда Р көрсөткүчү 0.05дан жогору болгондуктан, статистикалык жактан мааниге ээ эместиги аныкталды. 10-таблицага карата үй-бүлөсү бөлүнбөгөн окуучунун сабактардагы ийгилиги жогорку деңгээлде болгону ырасталды. 1–5 жаш менен 6–10 жаш ортосунда үй-бүлөсү бөлүнгөн окуучунун окуудагы жетишкендиктери абдан эле төмөн деңгээлде экенин көрсөттү. Он бир жана андан жогору жаштагы окуучулардын окуудагы жетишкендиктери басымдуу орто деңгээлде болду. Бөлүнгөн үй-бүлөлөрдүн бөлүнүү себеби катары 77 (жакын % 46,4) атасынын өлүмү, 36 (жакын % 22) ажырашуу, 20 (жакын % 12) иш себептери менен 12 (жакын % 7,4) ажырашпай туруп бөлөк жашоо, 6 (жакын % 3,8) апасынын өлүм себеби менен бөлүнгөн. 14 (жакын % 8,4) окуучулардын ар кандай себептер менен жакын туугандарынын жанында же окуучу жатаканасында жашагандыктан бөлүнгөн үй-бүлө деп эсептелет. Окуучулардын окуудагы жетишкендиктери менен үй-бүлөнүн бөлүнгөн түрлөрү ортосунда статистикалык жактан маанилүү байланыш табылган жок.

Үй-бүлөсү менен чогу жашаган окуучулардын басымдуу бөлүгү окууда жогорку деңгээлдеги жетишкендиктерге ээ экендиги билинди. Ажырашкан үй-бүлөнүн балдарынын сабактардагы жетишкендиктери басымдуу орто деңгээлде. Апасынын өлүмү себеби менен жалгыз бой үй-бүлөлүү окуучулардын саны төмөн болгондуктан алардын окуудагы жетишкендиктеринин деңгээлине объективдүү баа бере албадык. Атасынын өлүмү себеби менен бөлүнгөн же ата-энесинин бирөө гана болгон жана ата энеси ажырашпай туруп бөлөк жашаган үй-бүлөнүн балдарынын сабактардагы ийгиликтери төмөн деңгээлде. Жакын туугандарында жашаган окуучулардын сабактарындагы ийгиликтери орто жана жогорку деңгээлде экендиги белгилүү болду.

Изилдөөгө катышкан окуучулардын үй-бүлөлөрү 133 (25%) кирешеси төмөн, 221 (41%) орто деңгээлинде болгон группа, 149 (28%) жогорку деңгээлде кирешеси болгон группадагы үй-бүлөлөр түзөт. Изилдөөгө катышкан окуучулардын ичинен 31 киши (6% жакыны) үй-бүлөсүнүн кирешеси канча экендигин билбегенин айтышкан. Окуучулардын окуудагы жетишкендиктеринин деңгээли менен үй-бүлөнүн айлык кирешеси ортосунда статистикалык маанилүү байланыш болбогондугу табылды. Үй-бүлөнүн айлык кирешеси 1000-3000 сомго чейин болгон үй-бүлөнүн балдарынын сабактардагы жетишкендиктери төмөн деңгээлде.

Жогорку класстын сабактарындагы жетишкендиктеринин деңгээли менен сабагындан кийин ар кандай иште иштегендердин ортосунда статистикалык жактан маанилүү байланышы табылган. Окуучулардын 10% пайызы сабактан кийин ар кандай иште иштешет, 17,2% пайызы кээ бирде иштеп жана 72,8% такыр иштебейт.

Жогорку класстын окуучулардын сабактардагы жетишкендиктери менен ата-энелердин баланын үй-бүлөдөгү барктуу болгонун сездирүү фактору ортосунда статистикалык маанилүү бир байланыш табылган эмес.

Изилдөөгө катышкан окуучулардын 316 кыз (60% жакын), ал эми 218 (40% жакын) эркек. Сабактарындагы жетишкендиктери менен жыныс өзгөчөлүктөрү ортосунда статистикалык маанилүү байланыш болгондугу табылды. Буга карата кыздардын сабактарындагы жетишкендиктери 300,13 болсо, эркек балдардыкы 220,20 түзгөн.

Жогорку класстын окуучулардын сабактардагы жетишкендиктери менен жашоодогу күнүмдүк проблемалары менен салыштырганда окуучулардын пикирлеринин ортосунда статистикалык маанилүү бир байланыш табылган.

Жогорку класстын окуучуларынын өзүнө болгон ишенүү сезим менен сабактарындагы жетишкендиктеринин ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган эмес.

Жогорку класстын окуучуларынын окуудагы жетишкендиктеринин деңгээли менен билим алып жаткан окуу жайды сүйүү мектепти экинчи үйү катары көрүү факторунун ортосунда статистикалык маанилүү бир байланыш табылган эмес.

Жогорку класстын окуучуларынын окуудагы жетишкендиктеринин деңгээли менен сабактарын калтырбай келген окуучунун ортосундагы статистикалык маанилүү байланыш табылган.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактардагы жетишкендиктери менен келечектеги максатынын ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган. Келечекке эч бир максаты жок жана мектепти бүтүргөндөн кийин ишке кирип иштейм деген окуучулардын сабактардагы жетишкендиктери төмөн дең-

гээлде болгон. Буга каршы окуп ийгиликке жетүүнү каалаган окуучулардын сабактардагы жетишкендиктеринин деңгээли жогору болгон.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен окуу жайды тааныткан маданий иш чараларга катышкандардын ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган.

Изилдөөнүн фокус группасы жайгашкан жери жана социалдык-экономикалык деңгээлине карата айырмаласак, социалдык-экономикалык деңгээли (СЭД) төмөн болгон мектептерден 138 окуучу (26%), СЭД орто болгон мектептерде 239 (45%) жана СЭД жогору болгон мектептерден 157 (29%) окуучу катышкан. Жогорку класстын билим деңгээли менен окуп жаткан мектептеринин СЭД өзгөчөлүктөрүнүн ортосунда маанилүү байланыш табылган. № 2, 77 жана №68 мектепте билим алып жаткан окуучулардын сабактардагы жетишкендиктери жогорку деңгээлде. № 38 жана №2 мектептин окуучуларыныкы болсо орто деңгээлде. Ал эми №72, №85 мектептин окуучуларыныкы сабактардагы жетишкендиктеринин деңгээли төмөн экендигин көрсөтүү.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен үй-бүлөнүн айлык кирешеси ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган. Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен мектеп мүдүрүнүн окуучуларга болгон мамилелеринин ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган эмес.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен мугалимдердин окуучулардын көйгөйлөрү менен жакындан алек болуу фактору ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен мугалимдердин окуучулардын жетишкендиктерин баалоо фактору ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен ата-эне жана мугалимдин өз ара карым-катнаш фактору ортосунда маанилүү байланыш табылган эмес.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен класста өзүнө ишенүү фактору ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган.

Жогорку класстын окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери менен досторунун колдоосунун ортосунда статистикалык маанилүү байланыш табылган жок. Мугалимдердин тажрыйба жана байкоолоруна жана анкетада берген жоопторуна карата, толук үй-бүлөнүн балдарынын достору менен болгон мамилеси жакшы жана достору дагы аны жакшы көргөндүктөрүн, ал эми бөлүнгөн үй-бүлөнүн балдары болсо достору менен мамилеси ар кандай экендигин белгилешкен. Толук үй-бүлөнүн балдары бөлүнгөн үй-бүлөнүн балдарына салыштырмалуу досторунан дагы көбүрөөк колдоо көрүшкөнү белгилүү болду.

Толук жана бөлүнгөн үй-бүлөгө ээ жогорку класс окуучуларынын окуудагы жетишкендиктеринин ортосунда байланыш болбосо да, окуучулардын орточо деңгээлине анализ жүргүзгөндө бөлүнгөн үй-бүлөдө өскөн балдарга караганда толук үй-бүлөдө өскөн балдардын окуудагы жетишкендиктери бир топ жогору болгондугу аныкталды.

Изилдөөнүн сунуш бөлүгүндө үй-бүлөгө, мугалимдерге, мектептин башкармалыгына жана коомго төмөндөгү сунуштар берилген.

Үй-бүлөнүн бөлүнүшү баланын сабактарындагы жетишкендиктерине терс таасирин тийгизет. Балдар ата-эненин сүйүүсүнө муктаж. Ошондуктан ата-эне үй-бүлөнүн бузулбашы үчүн чоң аракет жасашы керек. Эгерде ажырашуудан башка айла жок болгон абалга келгенде ажырашаардан мурун, ажырашып жатканда, ажырашкандан кийинки пайда болгон көйгөйлөрдү балдарга көрсөтпөй туруп ажырашуу керек. Ажырашкандан кийин ата-эне балага жакшы мамиле кылып аны түшүнө билүүсү керек.

Окуучулардын сабактан кийин иштеши балдардын сабактарындагы жетишкендиктерине терс таасирин тийгизгендиктен баланын иштеген түрткү болгон себептерин билип аны чечүүгө аракет кылуу.

Үй-бүлөнүн баланын сабактарына жана ар кандай кыйынчылыктарда жардам бериши алардын сабактардагы жетишкендиктерин жогорулатат.

Ата-эне баланын ишенимин жогорулатуу үчүн атайын оюн ойноп, аларды ийгиликке жете тургандыгына ишендирип, баланын проблемаларын чечүү эмес, ал проблеманы чечүү үчүн жол издөөнү үйрөтүү жана ага жол көрсөтүүчү болуу керек.

Балдардын жөндөмдүүлүгүнө жараша келечекке максат койгонду үйрөтүү жана алардын максатына жетишине колдоо көрсөтүү.

Окуучулардын ар тараптуу ойлонуусуна ылайык иш чараларга орун берилиши керек. Күнүмдүк проблемалардан качууну эмес, ал проблемадан кантип чыгуунун жолдорун издөөгө үйрөтүү керек.

Мектептин жакшы көргөн окуучуларынын сабактарындагы жетишкендиктери жогорку деңгээлде. Мектепте жакшы көрбөгөн балдардын классташтары жана мугалимдер менен проблемасы бар болушу мүмкүн. Ошондуктан окуучулар менен жакындан алек болуп жана алардын көйгөйлөрүн чечүүгө аракет кылуу керек.

Мугалимдер окуучулар үчүн мыкты жол көрсөткүч болуусу керек. Окуучулардын жөндөмдүүлүгүнө жараша кружок жана ар кандай жарыштарга катышуусуна жол көрсөтүү керек. Ошол эле учурда окуучулардын келечектеги кое турган максаттарына жол көрсөтүү менен алардын ал максатына жетүүсү үчүн мотивация берип колдоо көрсөтүү керек. Окуучулардын уланта турган билимине жана тандай турган кесиптеринин туура тандашына жардам берүү керек.

Окуучулар менен түздөн-түз байланыш болгон жана аларды жакшы тааныган мугалимдери болуп эсептелинет. Окуучулар мектепте же үй-бүлөөдөгү көйгөйлөргө туруштук бере албай калганда жанында колдо көрсөткөн бирөөнүн болушун каалайт. Ошол бирөө - анын мугалими. Мугалимдер окуучулардын көйгөйлөрү менен жакындан алек болуп, аларды укканды билишсе окуучулар өздөрүнө болгон ишеними күчөп мугалим менен мамилеси дагы жакындайт. Жакшы көргөн мугалимдин сабагын жакшы көрүп окуп, жакшы жетишкендиктерге жетишет. Мугалимдер окуучулардын көйгөйлөрү менен жакындан алек болушу окуучулардын сабактарындагы жетишкендиктерин жогорулатат. Ошондуктан, мугалимдер класстагы балдардын үй-бүлөлүк абалына жана СЭД карабай баарына бирдей мамиле кылып, ар бирөөнүн көйгөйү менен жакындан алек болсо, окуучулардын сабактарындагы жетишкендиктери жогорулайт.

Мугалимдердин сабак учурунда балдардын аракетчилдигин мактаса баланын классташтарынын жанында өзүн бактылуу сезишине жана сабака көңүл буруусу күчөйт. Сабакка көңүл буруусу жана өзүнү ырахат алып жүргөн окуучулардын сабактардагы жетишкендиктери жогорулайт. Ошондуктан мугалимдер

окуучулардын аракетчилдигин сөз менен макташы же сыйлык бериши керек.

Мугалим жана үй-бүлөнүн өз ара аракеттешүүсү сапаттуу жана системалуу түрдө окуучуларга оң таасирин тийгизе тургандай иш алып баруу керек.

Мугалим окуучуларга класста өзүн ишеничтүү алып жүрүшүн камсыз кылуусу керек. Мугалим окуучу туура эмес кылганда шылдыңдабашы, досторунун шылдыңдабашына, басынтпашына жана ичине сакташына жол бербөө керек.

Сабактан кийин иштөөгө зарыл болгон балдардын сабактардагы жетишкендиктери төмөн. Окуу жайдын башкармалыгы сабактан кийин иштеген балдарды ким экендигин аныктап билип жана аларга окуу жайдын бюджетине ылайык жардам берүү керек.

Сабакка келбеген баланын сабактардагы жетишкендиктери төмөн. Ошондой эле эрезеге жеткен балдардын сабакта бөлө турган убактысын көчөдө өткөрүп ар кандай жаман иштерге аралашып кетиши мүмкүн. Ошондуктан окуучулардын себепсиз сабактан калышына уруксат бербей, ата-энеси менен мугалимдер тыгыз байланышта болуусу зарыл.

Окуу жайдын мүдүрү лидер болушу жана максат койгонду билиши керек. Мектептеги шарттарга ылайык мектептин билимин сапаттуу кылууга аракет жазашы керек. Окуучулардан, мугалимдерден, окуучулардын ата-энесинен жана кызматкерлерден жана башкармалардан коюлган максатка бирге барууну күтпөшү керек. Алгач окуучулар, мектептин бардык кызматкерлери жана ата-энелер менен тыгыз байланышта болуусу маанилүү. Андан кийин окуучулар менен жакшылап таанышып жана алардын жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтө алганга ылайыктуу шарт түзүп бериши зарыл. Мектептин мүдүрү тарабынан түзүлгөн шарттарды көргөн окуучулар окуу жайды таанытыш үчүн абдан аракет жасашат. Ошондой эле өздөрүнүн сабактардагы жетишкендиктери да жогорулайт. Ошондуктан мүдүрдүн окуучуларга болгон мамилеси абдан маанилүү.

Үй-бүлөсү бөлүнгөн, ата-энесин жоготкон балдарга колдоо көрсөтүп аларга мээримдүүлүк менен мамиле кылуу керек.

Иштеп акча табуудан улам бөлүнгөн үй-бүлөнүн жыйынтыгында бир канча коомдук көйгөйлөргө жол

ачып жатат. Иш себептери менен үй-бүлөлөрдүн бөлүнбөшүнө алдын ала чара көрүү керек. Коомдогу колунда бар киши иш ордун ачып, фабрика ачып адамдарды иш менен камсыз кылышы, мамлекеттин башкармалыктары дагы акча бериши жана башка ар кандай жардам берүүлөрү керек.

Жалгыз бой үй-бүлө курууну адамдын тандоосу катары кабыл алышат. Үй-бүлө куруу мекемелери баланын өсүшүндө үй-бүлө эң чоң роль ойноорун дайым эскертүүсү керек. Мамлекет тарабынан үй-бүлөнүн бекем болушуна жана үй-бүлөлүк мекеменин күчтүү болушуна арналган атайын долбоорлор иштелип чыгып аткарылышы керек. Ар кандай коомдук ишкерлер тарабынан мектепте жакшы окуп жана материалдык жактан кыйын абалда болгон үй-бүлөдө өскөн окуучуларга жардам берип, сабактан кийин иштөөгө туура келген балдарга стипендия берип материалдык жактан жардам берилиши керек.

Адабияттар

1. Баглы, М. жана Север, (А. 2005). Табулаштырылан Курумун (Аилэнин) Курбанлыклар Эдинме Пратиги. Аилэ жана Топлум Эгитим Кюлтюр жана Араштырма Дэргиси, 2(8): 12–25.
2. Экши, Б. (2005). Эвлигиге Хазырлык Ашамасындаки Адайларын Эвлилик жана Ана Баба Олма Узерине Душунжелери. Аилэ жана Топлум Эгитим Кюлтюр жана Араштырма Дэргиси, 2(8): 70–79.
3. Гёк, М. (2013). Там Жана Парчаланмыш Аилэйэ Сахип Лисе Огрэнсилеринин Акадэмик Башарыларынын Каршылаштырмалы Оларак Инсэлэнмэси (Бишкек Мисалы). Яйымланмамыш Юксек Лисанс Тези, Манас Университеси, Сосяль Билимлер Энститусу, Бишкек.
4. Китиш, Й. Жана Билгижи, Ш. С. (2007). Бир Аилэ Ичи Шиддет Олгусу; Сыр Тутма Илкеси Иле Шиддет Ихбар Этмэ Юкумлуугу Арасындаки Этик Икилэм. Аилэ жана Топлум Эгитим Кюлтюр жана Араштырма Дэргиси, 3(11): 7–11.
5. Конук, Е. (1992). “Психоложи Семинери”. Семинер Дэргиси Озел Сайысы, 8: 7–8.
6. Кулиева, Н. Жана Сулейманов, А. (2008). XIX-XX. Юзийлда Азербайжанда Гэниш Аилэ Япысы. Аилэ жана Топлум Эгитим Кюлтюр жана Араштырма Дэргиси, 4(13): 77–84.
7. Йылдырым, Е. (2005). Бир Модерните Рюясы: Аилэнин Сону Му? - Кютахя Этиштирмэ
8. Йурду Орнеги. Аилэ жана Топлум Эгитим Кюлтюр жана Араштырма Дэргиси, 2(8): 88–95.
9. http://stat.kg/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=101 (10.07.2012).

Калыкова Л.С., Сауранбаева Р.А., Кульбаева А.Ж.
Казахский национальный аграрный университет
Республика Казахстан, г. Алматы

МЕТОДЫ И ДИАГНОСТИКА УРОВНЯ СОЦИАЛЬНОЙ ВОСПИТАННОСТИ ДЕТЕЙ

Проведен анализ развития сиротства. Выделены основные виды сиротства, изучены психологические особенности детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Рассмотрены причины и последствия социального сиротства, формы устройства детей в семью, пути решения проблемы сиротства.

Семейное воспитание детей в условиях Детской деревни – это одна из наиболее важных, актуальных и сложных проблем воспитательного процесса.

Семья является для ребенка первым коллективом, где происходит его развитие, закладываются основы будущей личности.

Дети, не имеющие родителей воспитывались в домах ребенка, в дошкольных детских домах, а те, которые поступили из семей, приобрели печальный опыт семейной жизни. Они создают свой, часто неверный, образ той или иной роли. Для адекватного вхождения воспитанника Детской деревни в систему социальных отношений должна проводиться специальная педагогическая работа, обеспечивающая овладение ребенком комплексом социальных ролей, в том числе – работа по семейному воспитанию.

Основная задача Детской деревни – подготовить своих воспитанников к самостоятельной жизни, адаптировать к социальному окружению, научить преодолевать возникшие трудности и обеспечить оптимальные возможности для становления личности.

Сегодня выпускнику Детской деревни необходимы экономические знания. Наше исследование показало, что дети-сироты слабо ориентируются в экономических вопросах, не имеют понятия о доходах и первоочередных нуждах семьи; затрудняются спланировать личный бюджет на месяц, не представляют себе структуру повседневных расходов.

Цели и задачи экономического воспитания можно изложить так:

- экономические знания – обязательный компонент знаний, без которого у выпускника Детской деревни не может быть комплексного адекватного представления о жизни;

- экономические знания способствуют совершенствованию воспитательного процесса, формируют позицию созидателя;

- экономические знания способствуют формированию морально-этических норм поведения, выработке навыков общения [1].

В связи с этим мы разыгрываем реальные ситуации, в процесс которых воспитанники учатся покупать продукты с учетом меню и количества человек; учатся экономить. Мы проводили экскурсию в магазины. Здесь мы учили определять размер одежды, ориентироваться в ценах на различные товары, продукты питания. Такие экскурсии выполняют не только экономически познавательную функцию, но и способствуют овладению навыками общения в условиях новой обстановки, также закрепляют правила культуры поведения в общественных местах.

Также эффективны беседы: «Роль экономики в семье», «Эстетика и уют в квартире», «Праздник в нашем доме» и т.д.

Вопрос о физическом воспитании детей-сирот также занимает важное место в Детской деревне. Воспитанники испытывали в своей жизни унижения, психическое и физическое насилие, оскорбления, поэтому так важно привить интерес детей к здоровому образу жизни.

В Детской деревне проводятся спортивные конкурсы, соревнования между семьями, устраиваются встречи с выдающимися спортсменами, медработниками. Мы проводим тематические беседы, дискуссии по темам: «Спорт в моей жизни», «Великие спортсмены страны и мира», «История видов спорта», «Вредные привычки: как от них избавиться», «Спортивные столицы мира», «Трудные судьбы большого спорта».

Нравственное воспитание детей-сирот в Детской деревне – это:

- во-первых, формирование общечеловеческих норм гуманистической морали, развитие культуры общения;

- во-вторых, развитие внутренней свободы, способности к объективной самооценке, чувства собственного достоинства;

- в-третьих, сознание личной причастности к миру, современной цивилизации.

По этому направлению проводятся с детьми:

- тренинг нравственного самосовершенствования, т.е. формирование умений и навыков в сфере общения, развития способности адекватного и полного познания себя и других людей);

- театральные и кинопросмотры;

- дискуссии по нравственной тематике «Доброта», «Справедливость», «Дружелюбие», «Верность» и т.д.;

- изучение нравственного наследия писателей и поэтов страны;

- беседы;

- праздничные поздравления братьям, сестрам, одноклассникам, педагогам, воспитателям, сюрпризные моменты, конкурсы;

- клубы «Азбука нравственности», «Нравственные истины», «Уроки нравственности».

Данная программа нравственного воспитания позволяет ребенку совершенствоваться, стать лучше, чище, ориентироваться на общечеловеческие ценности. Осваивать мир духовной культуры во всем ее многообразии, то есть формировать гражданские отношения к историческим, духовным, нравственным завоеваниям народа, восстанавливать национальные традиции и развивать их как часть мировой, духовной и материальной культуры.

В конечном итоге воспитанники должны стать самостоятельнее, внимательнее, милосерднее, терпимее, более ответственно относиться к учебе, к поручениям, меньше происходить должно конфликтов в классах, стать более открытыми, научиться четко формулировать свои мысли, перестать ориентироваться исключительно на мнение взрослых, давать свою оценку и иметь собственное мнение, принимать участие в обсуждении важных жизненных вопросов.

Задача тренинга – помочь ребенку преодолеть стереотипы, мешающие ему жить радостно и счастливо. Это коррекция личностных качеств, снятие барьеров, мешающих реальным и продуктивным действиям; эта работа должна быть направлена на повышение самооценки, уверенности в себе. В тренингах активно используются индивидуальные упражнения на управление своим телом, эмоциями, ролевые игры в малых группах; система домашних заданий, выступлений, дискуссий; приемы игротерапии, просмотр видеоматериалов и т.д. [2].

Наряду с использованием ролевых игр, моделированием жизненных ситуаций большое место в нашей работе занимали практикумы («Ласковое слово родным вам людям», «Как создать уют в семье?», «Какой вам видится ваша будущая счастливая семья?», «Семейная эстафета», «Шкатулка тайн», «Мы играем в семью») и анкетирование (Мой представление о семье», «Конфликтная ли вы личность?»), направленные на взаимопонимание, взаимоузнавание и т.д.

Семейное воспитание протекает в широком временном диапазоне. Оно продолжается всю жизнь, его влияние человек испытывает даже тогда, когда он находится вне дома.

И воспитателю, равно как и социальному педагогу, надо помнить, что объект его воздействия мысленно и чувственно невидимыми нитями связан с домом, семьей, с множеством волнующих его проблем.

Таким образом, названные методы и принципы (они могут быть расширены) являются важнейшим институтом социализации детей-сирот, стратегией со-

циального взаимодействия и межличностных отношений.

Литература

1. Галагузова М.А., Мардахаев Л.В. Методика и технология работы. Учебное пособие социального педагога. – М.: Академия, 2002 1992. – 114 с.

2. Мухина В.С. Дети детских домов и школ-интернатов о себе: ретроспектива рефлекса, обращенность в настоящее и будущее. – М.: Наука, 2004. – 158 с.

3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Наука, 2008. – 228 с.

4. Иванова Н.П. Социально-психологическая адаптация детей в замещающей семье. – М.: Слово, 2002. – 100 с.

Калыкова Л.С., Сауранбаева Р.А., Кульбаева А.Ж.
Казахский национальный аграрный университет
Республика Казахстан, г. Алматы

К ВОПРОСУ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАКТИКИ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В «ВКО ДЕТСКОЙ ДЕРЕВНЕ»

Проведен анализ развития сиротства. Выделены основные виды сиротства, изучены психологические особенности детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. Рассмотрены причины и последствия социального сиротства, формы устройства детей в семью, пути решения проблемы сиротства.

В современном Казахстане идет становление национальной модели образования. Новая образовательная парадигма является парадигмой «человека, подготовленного к жизни», «человека действующего», приоритетный характер приобретают вопросы становления личности и развития детей, оставшихся без попечения родителей, а также социальных сирот в учреждениях государственного общественного воспитания (детских домах, домах ребенка, школах-интернатах и т.д.).

Как известно, дети относятся к группе социального сиротства, когда их основные материальные, эмоциональные, медицинские и образовательные потребности не находят удовлетворения, или когда дети подвергаются насилию из-за того, что их опекуны не способны или же не желают обеспечивать адекватный уход за ними [1].

Факторы, повышающие риск социального сиротства варьируются и часто зависят от психосоциальных, медицинских, социокультурных, экономических, политических и экологических особенностей страны и общества. Чем в большей степени семьи подвержены этим факторам риска, тем больше вероятность, что дети лишаются их заботы. Типичные группы повышенного риска социального сиротства включают семьи, в которых:

– дети живут с одним родителем, включая родителя, не состоявшего в браке, вдова/вдовец, разведен/а, покинут/а или брошен/а;

– дети фактически живут с одним родителем. Второй родитель физически не способен обеспечивать ребенку должный уход, например, из-за болезни, инвалидности или нахождения в местах лишения свободы;

– дети потеряли родителей, включая детей, потерявших мать, отца или обоих родителей;

– дети находятся под опекой родственников;

– в семье много детей и семья с трудом заботится о таком количестве детей;

– дети, чьи родители смертельно больны (Вич/СПИД, или другой смертельной болезнью);

– дети, чьи родители живут с новым партнером или вступили в повторный брак (дети не принимают партнера).

Кроме этого, в процессе исследования нами было установлено, что многие дети поступают с нездоровой возбудимостью, или напротив, заторможенностью, которые являются следствием перенесенных психических травм: смерть родителей, ссоры и скандалы в семье, отсутствие санитарно-гигиенических норм проживания, постоянное недоедание, лишение родительских прав (алкоголизм, наркомания, проституция родителей), отказ от ребенка и др.

Последствия социального сиротства для детей очень тяжелы и отражаются на всей их последующей жизни, это: глубокие и часто необратимые воздействия на здоровье и психику, приобретенные еще до официальной констатации потери семьи; аномальное внутриутробное развитие в процессе нежелательной беременности матери, отрицательный опыт в период раннего и дошкольного детства. Отягощенная наследственность, неблагоприятные биологические и социальные факторы являются причинами различных отклонений в развитии детей, оставшихся без попечения родителей.

Проблемы психического характера чаще определяются недостатком родительской любви и ласки, ранней деприацией неформального общения со взрослыми. По мнению А.М. Прихожан, симптоматика психической деприации может охватывать весь спектр возможных нарушений: от легких странностей, не выходящих за рамки нормальной эмоциональной картины, до очень грубых поражений развития интеллекта и личности [2].

У оторванного от родителей и помещенного в условия детского дома ребенка снижается общий психический тонус, нарушаются процессы саморегуляции, доминирует пониженное настроение. У большинства детей развиваются чувства тревоги и неуверенности в себе, исчезает заинтересованное отношение к миру, у

детей появляется «чувство незащищенности». Причем, чем раньше ребенок от родительской семьи, тем более выражены деформации по всем направлениям психического развития.

Мы солидарны с автором в том, что «... в условиях школы-интерната дети постоянно находятся в кругу сверстников, в кругу одних и тех же впечатлений, одних и тех же педагогических воздействий, в результате чего» у детей отпадает один из важнейших источников постоянного накопления опыта и знаний, они не усваивают многообразные межличностные отношения.

Известные психологи Божович Л.И., Славина Л.С. отмечают, что регламентация поведения детей в условиях учреждений и введение дисциплинарных правил сдерживают естественную активность ребенка [3].

Таким образом, основные причины отклоняющегося поведения детей в том, что у них не реализуется «потребность в любви и признании, что приводит к деформации детской личности». Нереализованность потребностей в родительской любви и признании ведет к формированию отклоняющихся форм поведения трудновоспитуемости, личностным трудностям в развитии, приводит к эмоциональному напряжению и фрустрации, может повлечь развитие лживости, зависти.

Проблемы психологического, педагогического и социального характера усугубляются ослабленностью здоровья детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, их высокой заболеваемостью. Воспитанников отличает низкий уровень санитарно-гигиенической культуры.

В основу функциональной идеи комплекса Детской деревни была положена разработанная в конце 40-х гг. XX века австрийским педагогом Г. Гмайнером модель воспитания детей-сирот, максимально приближенная к современным условиям.

«Восточно-Казахстанская областная Детская деревня» открыта по инициативе президента республиканского детского фонда «Бобек» Назарбаевой С.А. и решением акима Восточно-Казахстанской области от 24.04.2000 г. № 848.

Комплекс Детской деревни состоит из 9 жилых домов, рассчитанных на проживание в одной многодетной семье (8-10 детей) во главе с SOS-матерью, медицинского пункта, общественно-административного центра и хозблока с мастерской и гаражом.

В Детскую деревню «ВКО Детская деревня» дети поступают в возрасте от 6 до 15 лет. Основными причинами поступления детей в Детскую деревню, как показывает проведенное нами исследование, является лишение родительских прав, отказные дети, сироты, дети, чьи родители пребывают в заключении, психические заболевания родителей, отказались приемные родители.

Так, 80 % детей составляют дети, чьи родители лишены родительских прав – социальные сироты. В Детской деревне воспитывается 75 детей, в том числе 37 мальчиков, 38 девочек в возрасте от 7 до 15 лет – 45 детей; от 16 лет и старше – 30 детей.

Из них: 5 – круглые сироты, 10 – оставшиеся без попечения родителей, 46 – дети, родители которых лишены родительских прав, 10 – подкидыши, 4 – отказные. Анализ причин поступления детей в «ВКО Детскую деревню» показал, что все перечисленные факторы социального сиротства присутствуют.

Семейные отношения строятся по четырем основополагающим принципам воспитания: мама, братья и сестры, дом – деревня. Администрация организует деятельность Детской деревни в интересах детей и обеспечивает их социальную защиту. На основе Закона РК «О Детских деревнях семейного типа и Домах юношества», который является основным документом, определяющим деятельность «ВКО Детской деревни» проводится следующая работа: медицинское обслуживание детей Детской деревни осуществляется квалифицированным врачом-педиатром, фельдшером и специализированной службой «Детской областной больницы». Консультативная помощь оказывается «Детской объединенной городской больницей №1».

Воспитательная работа с детьми спланирована на основе государственной программы воспитания в организациях образования в Детской деревне по духовно-нравственному, трудовому, патриотическому, правовому направлениям:

- осуществление системного подхода в семье к организации здорового образа жизни ребенка через формирование знаний о способах оздоровления организма и профилактику возникновения у воспитанников вредных привычек;

- приобщение к активному участию личности в собственном гуманно-нравственном саморазвитии через усвоение знаний о нравственных понятиях;

- формирование психологической установки и понимания необходимости трудовой деятельности как основного дохода и главного способа самореализации человека.

Содержание воспитания в Детской деревне и его организационные формы разрабатываются на основе принципов, позволяющих воспитать социально-активную, нравственную и физически здоровую личность:

- принцип личностно-ориентированного воспитания («Гражданин», «Экономика», «Право», «Труд»);

- принцип природосообразности («Нравственность и духовность», «Экология», «Самопознание», «Семья», «Здоровье»);

- принцип комплексного подхода («Уроки человечности», «Герб, флаг, гимн», «Как прекрасен этот мир», «Я и общество», «Права и обязанности»).

С помощью тестирования по методике Айзенка Г.Ю. выявляется профессиональная направленность выпускников Детской деревни: впоследствии выпускники поступают в профессионально-технические колледжи, лицеи и школы.

Социальное воспитание – это целенаправленная воспитательная деятельность, связанная с жизнедеятельностью людей в обществе и воспитательно-досуговые программы Детской деревни способствуют:

- повышению эффективности социального воспитания детей-сирот;

- объединяют детей;
- помогают преодолеть психологические барьеры;
- реализовать свои возможности.

Таким образом, Детская деревня формирует позитивное изменение детей-сирот к себе, к сверстникам, воспитателям и является важнейшим институтом их социализации. Именно здесь ребенок-сирота получает опыт социального взаимодействия и межличностных отношений и становится единственным местом получения такого опыта.

Литература

1. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Наука, 2008. – 228 с.
2. Дементьева И. Ф. Лиханова А.А. Социальная адаптация детей-сирот: проблемы и перспективы в условиях рынка. // Социологические исследования. 1992. - № 10. - С. 62-70.

3. Иванова Н.П. Социально-психологическая адаптация детей в замещающей семье. – М.: Слово, 2002. – 100 с.

4. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. – М.: Наука, 2004. – 128 с.

Ибраева М.,
Кыргыз-Түрк «Манас» университети

ИНТЕРАКТИВДҮҮ ЫКМАЛАРДЫ ОКУТУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Инсанга багыттап окутуу концепциясы өзүнүн өзөк идеяларын турмушка ашырууга ийкемдүү кызмат кылып бере турган бөлөкчө технологияны издөөгө бизди мажбурлады. Издей келгенде, мындай традициялык эмес жаңыча технологиялардын бири – интерактивдик метод болуп чыкты. Бул метод өнүккөн өлкөлөрдүн билим берүү системаларында бир топтон бери колдонулуп келаткан, практикада сыноодон өткөн, өзүнүн турмушка жөндөмдүүлүгүн көп жагынан далилдеген популярдуу метод болуп эсептелет.

«Интерактив» – бул сөз англис тилинен которгондо «өз ара аракетте болуу» деген маанини түшүндүрөт. Бул ыкма менен окутууда топтордун же түгөйлөрдүн биргелешип иштөөсү жакшы жыйынтык берет. Бөлүштүрүүнүн так эрежеси иштелип чыгып, ар бир студенттин милдети жана сабактын шарты түшүндүрүлүшү керек.

«Интерактивдүү усул менен сабак өтүүдө мугалим – фасилитатор, насаатчы-багыт берүүчү болуп эсептелет. Мында студенттер тапшырманы түшүнбөй же темадан четтеп кетсе, аларга багыт берилип турат.

Фасилитатор – студенттердин өз тажрыйбасына таянып, маалымат топтоосуна, өз алдынча жаңы көйгөйлүү маселелерди коё билүүсүнө көңүл бурат. Салттуу усулдар менен сабак өтүүдө окутуучунун статусу, ал билим берүүчү болгондуктан жогору турат. Ал эми интерактивдүү сабакта кадыр-баркты жогорулатуу үчүн окутуучу окутуу процесин башкара билиши керек. Ал үчүн аз сүйлөшүү, башкача айтканда, түшүндүрүүнү, баяндап айтып берүүнү азайтып, студенттердин өздөрүн көбүрөөк сүйлөшүүгө, өз ойлоорун тартынбай айтуусуна жетишүү керек.

Кээ бир мугалимдер интерактивдүү ыкманы кызыктуу болгондугу үчүн гана колдонушарын айтышат. Бул туура эмес пикир. Бардык эле сабактын максаты окуучуларды кызыктыруу менен гана чектелбейт.

Азыркы учурда жаңы теманы түшүндүрүүнүн ар кандай интерактивдүү ыкмалары иштелип чыгып, өзүнүн жакшы натыйжаларын берип жаткандыгы баарыбызга маалым. Мындай сабактар кызыктуу гана болбостон, тил үйрөнүүчүлөрдүн өз алдынча ойлоонуусун, активдүүлүгүн жогорулатат.

Интерактивдүү ыкмаларды тандаганда, студенттерди окутуп-үйрөтүүдө, анын канчалык деңгээлде пайдалуу экендигин эске алуу керек. Андыктан, методиканы тандаганда сиз эмнелерди жана эмне үчүн окутарыңызды жана максатын так билишиңиз керек. Чакан тайпада иштөө-окутуунун интерактивдүү ыкмасынын маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Себеби окутуунун көпчүлүк ыкмаларында студенттерди чакан топторго

бөлүп иштөөгө туура келет. Бул ыкма бир көйгөйдү чечүүдө же татаал тапшырманын үстүндө иштеген мезгилде колдонулат. Мындай ыкманы колдонуу студенттерге өз ара кайчы пикирлерди чечүүгө жардам берет. Студенттер кызматташ болуу көндүмүнө ээ болушат. Топтун мүчөсү катары алардын ар биринде бири-бирине айткан идеяларын талкуулоого шарт түзүлөт жана бири-бирине суроо бергенди үйрөнүшөт» (1).

Кыргыз тилин үйрөтүүдө кээ бир учурларда көнүмүш традициялык сабактар өтүлүп жүрөт. Албетте, мындай сабактардын натыйжасы алгылыктуу болбойт. Тилди үйрөтүү боюнча традициялык ыкма менен өтүлгөн айрым сабактарга кайрыла турган болсок, мугалимдин куру сөз менен эле айтып берүүсү мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп калган.

Мисалы, тил үйрөтүүдө колдонулуучу жана окуучулардын билим деңгээлин өнүктүрүүдө колдонулуучу оюн сабактары да интерактивдүү окутуунун бир тарабын толуктап тургансыйт, андыктан оюн сабагынын үлгүсүнө токтоло турган болсок төмөнкүдөй:

Оюнду өткөрүү методикасы

Окутуунун деңгээли: Башталгыч курс, орто курс

Оюндун аталышы жана коду: Ким көп билет?

Оюндун максаты: Өтүлгөн темаларды кайталоо иретинде окуучулардын эмнени билип билбегендигин текшерүү үчүн жүргүзүлсө болот. Мындайча айтканда, алардын окутуу процессиндеги иш-аракеттеринин жыйынтыгы такталат.

Оюндун убактысы: 15-20 мүнөт

Оюндун жабдылышы: Мугалим тарабынан суроолор алдын-ала даярдалат. Атайын кесилген кагаздар бир кутучанын ичине салынат да, суроолор мугалим тарабынан берилет.

Уюштуруу: Мугалим бир күн мурун студенттерге ар тараптуу маалыматтарды камтыган текстти берет. Студенттер текстти окуп, даярданыш керек.

Оюндун жүрүшү: Мугалим текст боюнча даярдалган суроону окуучуларга берет. Аларды катары менен сурай баштайт, кимиси суроого так жооп берсе, кутучанын ичиндеги бир кагазды колуна алат, эгерде жооп бере албай калса, оюндан чыгат. Ким суроого даана, кыска-нуска жоопторду айтса, анда анын колундагы кагазынын саны көбөйө баштайт. Оюндун акырында кагазынын саны көп окуучулар жеңүүчү катары саналат.

Жыйынтыктоо: Текст боюнча жакшы, туура жооп беришкен студенттер ким көп билет? оюнунун жеңүүчүлөрү болуп белгиленет.

Окутуучуга сунуштар:

1. Программда берилген ар бир тема өтүлгөндөн кийин темаларды жыйынтыктоо иретинде мугалим тарабынан окуучулардын билими текшерилет. Же темадан тышкары кызыктуу маалыматтарды камтыган тексттин негизинде бул оюнду жүргүзсө болот.

2. Экинчиден, бул оюнду ойнотууда ар кандай темаларды тексттерди бергенде, оюндан жеңүүчү болуш үчүн студенттер активдүү катышып, алардын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө жардам берет.

Жазуулар тууралуу кыскача маалымат

Эгерде Адам баласы жазуу дегенди билбей, басып өткөн тарыхын оозеки түрүндө гана калтырып келсе, анда аларды тактоо абдан оор болоор эле. Ошондой болсо дагы өткөн доордогу көчмөн уруулар басып өткөн тарыхын муундан-муунга оозеки түрдө калтырып келген. Бирок, айрым элдер өз тарыхын оозеки түрүндө гана сактабастан, жазып калтырууга аракеттенишкен. Алар ошол кездеги окуяларды таш, чопо, жыгач, сөөк, металл, тери беттерине жазып калтырышкан. Бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган ушундай эстеликтер жазма эстеликтер деп аталат. Аларга Египет папирустары, Вавилон-Ассирия жазмалары, байыркы Герман-скандинавия элдеринин, рун жазуулары, Орхон-Енисей жазмалары, орто кылымдардагы «Кутадгу билиг», «Лугат-ат-түрк» сөздүгү, карахандар доорундагы диний, юридикалык ж.б. ар кандай мазмунда жазылган жазма эстеликтер кирет. Жазма эстеликтерде мамлекетти башкаруу, туура саясат жүргүзүү маселелери, согуштук окуялар, чарбалык иштер, осуяттар ж.б. жөнүндө баяндалат.

Теңиртоодон Монголиянын учу-кыйрына көз жеткис талааларында боорунда жазуулар чегилген таш эстеликтерди кездештирүүгө болот. Ошол таштардан кыргыздар тууралуу байыркы түрк, кыргыз тилиндеги жазма эстеликтери табылган. Анда кыргыздарды аскеринин саны, жолбашчыларынын ысымдары, алардын ээликтерине баса турган жолдор күргөзүлөт.

Жер Ортолук деңизинин жээгинде ал пайда мундан 3000 жыл мурда сода-сатык менен жашаган финикиялыктар татаал окулган жана жазылган иероглиф тамгаларынан өтө жадашат. Анткени, Кичине эле кат жазуу үчүн көп убакыт кетип, кулачтаган папирус талап кылынчу. Ошентип, алар жазууга жеңил болгон 22 белгиден турган тамганы ойлоп табышат. Финикиялыктардын нерсенин аталыштарына жараша пайда болгон. Мисалы, биринчи тамгасы «алеф - өгүздүн башы, экинчиси «бет» - үй деген сөздөн алынган. Алардын башкы тамгаларынан улам «Алфавит» деген ат берилген. Кыргыз ж.б. түрк тилдеринде бул эки тамга араб жазмасы аркылуу «алип» жана «бэ» деп кирген. Биринчи класста тамга таануу үчүн окуган Алиппе да алфавиттин биринчи тамгасынан куралган. Жаңы тамганын пайда болуусу менен жазуу иштери бир топ жеңилдеген. Ушул 22 тамганын негизинде байыркы гректер өзүлөрүнүн тамгасын иштеп чыгышат. Алар өзүлөрүнүн тил өзгөчөлүктөрүнө жараша ага үндүү тамгаларды кошушат. Натыйжада грек тамгасы жазганга, окуганга жөнөкөй келип, дүйнөдөгү көпчүлүк элдердин жауусунун негизи болуп калган.

Грек тамгасынын негизинде биздин замандын 9-кылымында азыр биз колдонгон кириллица тамгасы түзүлөт. Аны 863-жылы славян агартуучусу Кирилл (өз аты Константин) негиздеген. Кирилл агасы Мефодий экөө грек тамгасын үлгү кылып, славян элдери үчүн жаңы алфавит түзүп беришкен. Ал бир аз

өзгөрүлүп, бүгүнкү күнү биздин да алфавит болуп калды.

Кыргыздар расмий түрдө 1927-жылга чейин араб, 1928–39-жылдары латын алфавитин колдонуп келишкен. 1939–40-жылдары кириллицага негизделген орус алфавитине өтүшкөн. Кыргызстандын аймагынан сырткары жашаган кыргыздар араб (Ооганстан, Кытай), латын (Өзбекстан, Түркия) жазмасын пайдаланышкан.

Оюндан кийин тексттеги маалыматтарды жыйынтыктоо үчүн иштелүүчү суроолор

1. Жазма эстеликтер деп эмнени айтабыз?
2. Адамдар ошол кездеги окуяларды кайсы жерге калтырышкан?
3. Жазма эстеликтерге кайсылар кирет?
4. Жазма эстеликтерде эмнелер жөнүндө жазылган?
5. Теңир тоодон Монголияга чейинки талаалардан эмнелерди кездештирүүгө болот жана ал жерде кандай маалыматтар жазылган?
6. Кириллица жөнүндө кыскача баяндап бер?
7. Канчанчы жылы араб алфавитин пайдаланышкан?
8. Канчанчы жылдары латын алфавитин колдонушкан?
9. Канчанчы жылдары орус алфавитине өтүшкөн?
10. Кыргыз тилинде канча тамга, тыбыш бар?

Байыркы замандардан бери оюн адам баласынын жашоосунда маанилүү роль ойноп келген. Байыркы гректер «Кудай оюнчуларды колдойт» деп ишенип келишсе, Ф.Шиллер оюндар адам баласынын жашоосунда эс алуунун эң сонун түрү катары баалана турганын айткан. Байыркы Кытайда майрамдык оюндарды император өзү ачып, ал тургай оюндарга жигердүү катышкандыгы жөнүндө маалыматтар бар.

Атактуу окумуштуу Г. Плеханов: «Оюн – эмгектин баласы», – деген. Анткени адам баласынын тарыхында эмгектен кийин оюн жаралгандыгы далилденген. Бул пикир оюндун жаралышы адам баласынын аң-сезиминин калыптануу процессиндеги алгачкы этаптарга туура келерин белгилейт. Оюн – адам баласынын физикалык жана акыл эмгегинин жасалма гимнастикасы, ошондуктан дүйнөнүн улуу педагогдору оюнду билим берүүнүн өркүндөтүүдөгү маанилүү каражат катары карагандыктары көпчүлүккө белгилүү.

Бөтөн тилди интенсивдүү окутуунун жаңычыл методисти Г.А. Китайгородскаянын тажрыйбасы (2) сабакта оюнду пайдалануу балдар арасында гана эмес, чоңдор арасында да үзүрлүү натыйжа бере турганды-

гын далилдеген. Сабактарда оюндун түрлөрүн үзбөй колдонуу бөтөн тилди үйрөтүүдөгү бир топ кыйынчылыктарды жеңилдетүүчү төмөндөгүдөй мүмкүнчүлүктөргө ээ экендиги далилденген:

- а) Оюн - адамга оң эмоция тартуулайт;
- б) Кептик реакцияны активдештирет;
- в) окуу материалдарына эрксиз көңүл буруунун негизинде тилге болгон кызыгуу туулат;
- г) студенттердин сабакка болгон пассивдүүлүгү, көңүл коштугу жоюлат;
- д) студенттердин өз ара жана мугалим менен студенттин ортосунда эркин мамиле түзүлөт;
- ж) окутуучуну чыгармачылыкка шыктандырат, өз ишиндеги шаблонго жол бербөөгө мыкты каражат катары кызмат кылат.

Жогоруда айтылгандай, оюн-сабактар окуучулардын кызыгуусун арттырып, сабакты жандандыраары жана жаңы теманы түшүндүрүүнү оңойлотору белгилүү эмеспи, ошондуктан сабакты түшүндүрүүдө да ар кандай оюндарды пайдалансак болот. Анда төмөндөгү оюндарга токтололуук.

Мугалимге сунуштар: Бул оюнду мына ушул сыяктуу кылып убакытка жараша бардык темаларга ылайыктап, студенттерди ойното берсе болот. Окуучуларга да абдан кызыктуу болгондугун, жана ар бир сабакта тил жатыктыруу жана өтүлгөн теманы бышыктоодо колдонсо тажатма эместигин өзүмдүн көп жылдык практикада байкадым.

Интерактивдик усулдун маңызы – студенттердин өздөрүнүн, же болбосо мугалим менен студенттин

биригип, өз ара кол кармашкан эмгек менен (сүйлөшүү, пикирлешүү, акылдашуу, дискуссия жүргүзүү, өз ара көмөктөшүү жолу менен) маселени чечиши, чогуу-чаран чындыкты издеши. Диалог – бул жерде мугалим менен студенттин ортосунда гана эмес, студент менен студенттин, студент менен студенттердин, студенттер менен студенттин ортосунда жүргөндүгү менен айырмаланат. Бул жерде баягыдай жалгыз мугалимдин монологу үстөмдүк кылбайт. Аудиториянын туусу – диалог, талкуу, үзгүлтүксүз алака-катыш (общение), сүйлөшүү, баарлашуу, кызматташуу, өз ара жардамдашуу.

Интерактивдик режимде окутуу студенттен гуманитардуу-инсандык (гуманно-личностный), демократиялуу позицияны, мамилени талап кылат. Бул жерде мугалим өкүм башкаруучунун ролунан, студенттин консультантынын, партнерунун, коштоочу-колдоочусунун, багыттоочусунун, шыктандыруучусунун статусуна көчөт.

Адабияттар

1. Саалаев О. Окутуунун интерактивдүү усулдары. – Б., 2007.
2. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения. – М.: Высшая школа, 1988.
3. Рыспаев С.К. Орус тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуу маселелери.-Б., 2007.
4. Корнеева. Л. Интерактивные методы обучения.-М.: Высшее образование в России, 2004.-№12.
5. Байгазиев С. О. Окутуунун интерактивдүү методу. – Б., 2004.

ӨӨЖ 374.31.(575)

Рысбекова А.Қ.,
Қ.А.Ясауи атынд. ХҚТУ
Абдуллина Г.Т.,
Қ.А.Ясауи атынд. ХҚТУ,
(Қазақстан, Түркістан к.)

КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУ НЕГІЗІ

Актуальность темы данной статьи показывает, формирование профессиональной компетентности теоретических и практических аспектов исследования. Работы известных ученых на основе компетентности, профессиональной компетентности, информации и анализа понятий компетенции. Вопросы образования конкурентной профессиональной подготовки компетентного человека в этом процессе.

Ключевые слова: Компетентность, профессиональная компетентность, специалист, конкурентный, профессионализм, квалификация, профессиональные возможности.

Елімізде бүгінгі күні білім беру саласы «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді Стратегиясының маңызды да, басым бағыттарының бірі. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Білім және кәсіби машық - заманауи білім беру жүйесінің, кадр даярлау мен қайта даярлаудың негізгі бағдары. Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек. Барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығы-

на да зор көңіл бөлу қажет», - деп атап көрсетті [1]. Бұл міндетті жүзеге асыруда білім беру жүйесін жетілдіру айтарлықтай рөл атқарады. Оқыту сапасын арттыруда білім беру үдерісінің барлық катысушыларының ең үздік білім ресурстары мен технологияларына тең қолжетімділікті қамтамасыз ету және оқушылардың алған білімдері табысқа жеткізетіндігінен ұғындыру, дәлелдеу қажет.

Қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа

талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен [2].

Қазіргі білім беру жүйесінің мақсаты - бәсекеге қабілетті маман дайындау. Қазіргі бәсекеге бағытталған қоғамдағы жаңа формация мұғалімі – педагогикалық құралдардың барлығын меңгерген, өзін-өзі жетілдіруге талпынған, жан-жақты дамыған, бәсекеге қабілетті, шығармашыл тұлға, білім алушының оқыту үдерісі кезеңінде алған білімін, білігін және дағдысын кәсіптік қызметте практикалық тұрғыдан қолдана білу қабілеті яғни кәсіби күзіретті тұлға.

Кәсіби күзіретті мұғалім – коммуникативтілік, акпараттық және тағы басқа күзіреттіліктердің жоғары деңгейімен сипатталатын рухани- адамгершілікті, азаматтық жауапты, белсенді, сауатты, шығармашыл тұлға. Кәсіби күзіреттілік - жете білушілік ұғымын енгізудің қажеттілігін, оның мазмұнының кеңдігімен, интерактивтік сипатымен, «кәсіптілік», «біліктілік», «кәсіби мүмкіндіктер» деген түсініктерді білдіреді.

Күзіреттілік қолдану мүмкіндігіне қарай күзірет, күзіреттілік, күзіретті (жетік, терең білетін) ұғымды анықтайды. Күзірлылықтың латын тілінен аудармасы «компетенс» белгілі сала бойынша жан – жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді. Яғни, күзіреттілік ұғымына «Қазақ Совет Энциклопедиясының» орысша қазақша сөздігінде «хабардар, жетік, терең білетін» деп, ал екіншісіне «хабардарлық, міндет, қызмет бабы» деп анықтама берілген. Күзіреттілік түсінігі көп аспектілі жан-жақты ұғымды білдіреді [3].

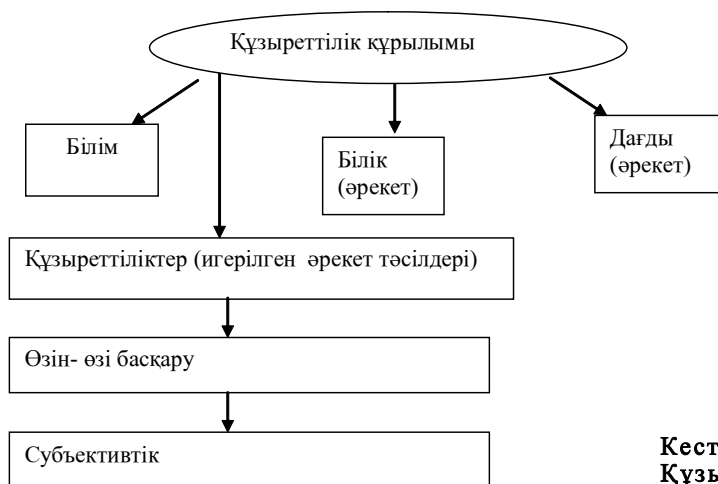
Ресей ғалымы профессор Н.Кузьминаның [4] талдауы бойынша «Күзірлылық дегеніміз - педагогтің басқа бір адамның дамуына негіз бола алатын білімділігі мен абыройлығы» деп атап көрсетеді, ал Қ.Құдайбергенова [5] «Күзірлы әртүрлі кеңеттен болған ситуацияларда мәселелерді шешу үшін қажетті білімді немесе әрекетті көрсете білу қабілеті, білім мен өмірлік ситуация арасындағы байланысты орнату мүмкіндігі ретінде, ал күзірлылықты адамның өзіндік деңгейіне, даралық қасиеттеріне тікелей бай-

ланысты тұлғалық, теориялық, практикалық өлшеу дәрежесі жоғары деңгейде кіріктірілген құрылым ретінде қарастыру ұсынылады» деген тұжырым жасайды. Ал Б.Тұрғанбаева «...өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын – күзірлылықтар деп атаймыз» деп анықтап, «Күзірлылыққа бағытталған оқыту үрдісінде тәжірибелік жолмен мәселені шешу мүмкіндігі молаяды. Осы жағдай біліктілікті арттырудағы екінші үлгіге көшірудің негізі бола алады. Өйткені, күзірлылыққа бағытталған үлгіде білім алушылардың өздерін ұйымдастыру - басты мақсаты» [6] деп көрсетеді.

Білім беру үдерісінде кәсіби күзірлы маман деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік меңгерген, білімгерлердің білім алуына, дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өз мамандығы бойынша қызметін жүйелілікпен атқаруға қабілетті, озат тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман. Мұғалім қоғам талабына сай өзін-өзі үздіксіз тәрбиелеп, білімін жетілдіріп отыратын, ұйымдастыру қабілеті жоғары тәжірибесі мол, теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым-қатынас мәдениетін меңгерген, педагогикалық шеберлігі шындалған бәсекеге қабілетті күзіретті маман.

Күзіреттілік бірнеше түрге бөлінеді: оқу-танымдық, акпараттық-технологиялық, коммуникативтік, әлеуметтік-тұлғалық. Білімгерлердің оқу-танымдық күзіреттілігі- өзінің білімділік қабілетін ұйымдастыра білу, ізденушілік-зерттеушілік әрекеті арқылы игеру деңгейі. Акпараттық-технологиялық күзіреттілік ол акпараттық технологияларды, техникалық объектілерді игеру мүмкіндігі деп атап көрсетуге болады. Коммуникативтік күзіреттілік - білімгерлердің қарым-қатынас жасау қабілеттілігі, орындау-шылардың жұмысын дұрыс ұйымдастыру біліктілігі. Әлеуметтік-тұлғалық күзіреттілік - өзінің, қоғам мүшелерінің әлеуметтік қызметтерінің маңызын түсіну шеберлігі. Білімгерлер күзіреттіліктерді игеру нәтижесінде білімді де білікті, кәсіби даярлығы жоғары, бәсекеге қабілетті маман бола алады.

Бұл күзіреттіліктің әрқайсысы білім, біліктілік пен дағды және құндылықтардың үлкен кешенінен тұрады, ол білім, білік және дағдының жай ғана жиынтығы емес сонымен бірге ол білімгерлердің шығармашылық іс-әрекеті, тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесі.

Кесте 1
Күзіреттілік құрылымы

Ал құзыреттілік нәтижесі – бұл алынған білімдер мен біліктерді практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі, ол білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, содан барып білім беру үдерісіндегі білім, білік, дағдылардың нәтижесі көрінеді. Шешуші құзыреттілік адам бойындағы сапалар мен іс-әрекетіндегі үйлесімділік, алынған білім мен білікті тәжірибеде қолдана алу қабілеттілігі, яғни жаңа сапаның қалыптасуы.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан жолы» – 2050» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2014.

2. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – М., 1974. – Т.1.

3. Советский энциклопедический словарь. – М., 1984. 613-б

4. Кузьмина Н.В. Оценка деятельности и личности учителя учащимися старших классов и руководителями школ // В кн.: Человек и общество. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – Вып. 3. – С. 206-213.

5. Құдайбергенова К. Құзырлық – тұлға дамуының сапалық критерий // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықаралық ғылыми – практикалық конференцияның материалдары. – Алматы, 2012.

6. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005.

ӘӨЖ 374.31.(575)

Абдуллина Г.Т.,
Қ.А. Ясауи атынд. ХҚТУ
Рысбекова А.Қ.
Қ.А.Ясауи атынд. ХҚТУ,
(Қазақстан, Түркістан қ.)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕИІНГІ БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕ АТА-АНАНЫҢ ЫҚПАЛ ЕТУ ФАКТОРЫ

В статье рассматривается актуальность темы духовно-нравственного развития детей дошкольного возраста взаимоотношение семьи и детского сада и эффективное использование методов воспитания.

Ключевые слова: семья, родители, воспитание, духовно-нравственное развития.

Қоғам үшін әр кезеңде, әр отбасында өсіп келе жатқан өрімдей ұл-қыздардың дені сау, рухани бай, еңбекке, білімге құштар болып өсуі – ең жоғарғы тілек, ең биік мақсат. Оның қуат алатын қайнар бастауы отбасы. Отбасының аса құнды ықпалы мен әсерін өмірдегі ешнәрсенің күшімен салыстыруға болмайды. Балаға ата-ана тәрбиесінің орнын ешнәрсе ауыстыра алмайды. Отбасы-өмірге сәби әкеліп, оны тәрбиелеп, қалыптастыруға және ұрпақ жалғастыру да теңдесі жоқ орын.

Отбасының балаға тәрбие берушілік қызметінің мақсаты баланың жасын, жеке ерекшелігін, психологиялық процестерін ескере отырып, жарасымды жетілген ұрпақты тәрбиелеу.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Сіздер мен біздер тек болашақ буынды ғана емес жалпы азаматтық, қадір-қасиеттердің мән-мағынасын түсінетін жаны да, тәні де таза, білімді патриот азаматтар буынын тәрбиелеуге міндеттіміз» деп айтқан болатын. Бала бойындағы табиғи қасиеттер, адамгершілік құндылықтар отбасында, балабақшада, әлеуметтік ортада нәрленеді, толысып әрленеді. «Бала нені білсе ұядан, өмір бойы соны таныр қиядан» деген накылдың астарында қаншама мән-мағына жатыр. Осы орайда баланың мәдени құндылықтарды игеруіне тек отбасы ғана емес, балабақшаның да ықпалы зор. Адамның ең негізгі қасиеттерінің бірі – оның адамгершілігі, мәдениеттілігі. Бұл қасиетті бала бойына сіңіру балабақша-

мен ата-аналардың педагогикалық ынмақтастығы арқылы жүзеге асырылады. Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші рөл атқарады. Рухани-адамгершілік тәрбие – екі жақты процесс. Бір жағынан ол үлкендердің, ата-аналардың, тәрбиешілердің балаларға белсенді ықпалын, екінші жағынан – тәрбиеленушілердің белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезімдері мен қарым-қатынастарынан көрінеді. Адамгершіліктің негізі мінез-құлық нормалары мен ережелерінен тұрады. Олар адамдардың іс-қылықтарынан, мінез-құлықтарынан көрінеді, моральдық өзара қарым-қатынастарды басқарады. Отанға деген сүйіспеншілік, қоғам игілігі үшін адам еңбек ету, өзара көмек, сондай-ақ қоғамға тән адамгершіліктің өзге де формалары, бұл-сананың, сезімдердің, мінез-құлық пен өзара қарым-қатынастың бөлінбес элементтері, олардың негізінде қоғамымыздың қоғамдық-экономикалық құндылықтары жатады. Баланың өмірге белсенді көзқарасының бағыты үлкендер арқылы тәрбиеленеді. Тәрбиелеу, білім беру жұмысының мазмұны мен формалары балалардың мүмкіндігін ескеру арқылы нақтыланады. Адамгершілікке, еңбекке тәрбиелеу күнделікті өмірде,

үлкендердің қолдан келетін жұмысты ұйымдастыру процесінде, ойын және оқу ісінде жоспарлы түрде іске асады.[1]

Мектепке дейінгі жастағы баланың рухани-адамгершілік дамуы балабақшасы мен отбасы арасындағы қарым-қатынастың тығыздығы артқан сайын ойдағыдай жүзеге асады. Әрбір бала қандай да болмасын бір міндетті орындау үшін, өзіндік ерекше жағдайлар жасалады. Мәселен, ойында ұнамды әдеттер, өзара қарым-қатынастар, адамгершілік сезімдер қалыптасады, еңбекте-еңбексүйгіштік, үлкендер еңбегін құрметтеу, сондай-ақ ұйымшылдық, жауапкершілік, парызың сезімі сияқты қасиеттер, патриоттық сезімдер жайлы мағлұматтар т. б. қалыптасады. Мектепке дейінгі жаста балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді: ізгілік бастамасымен тәрбиелеу, балалар мен үлкендер арасындағы саналы қарым-қатынас, тұрмыстың қарапайым ережелерін орындау, кеңпейілдік, қайырымдылық, жақын адамдарға қамқорлықпен қарау және т. б. Ұжымға тәрбиелеу, балалардың өзара ұжымда қарым-қатынасын қалыптастыру, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, әр түрлі ұлт өкілдеріне қадір тұту және сыйлау. Осылайша мейірімділіктің негізі қаланады, немқұрайдылықтың пайда болуына, құрбыларына, төңіректегі үлкендерге қалай болса солай қарауға мүмкіндігі жасалмайды. Қарапайым әдеттерді тәрбиелей отырып педагог балдырғанның бар істі шын пейілмен әрі саналы атқаруына қол жеткізеді, яғни сыртқы ұнамды мінездері оның ішкі жан дүниесін, оның ережеге деген көзқарасын айқындайды. Атақты педагог Сухомлинский: «Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады. [2]

Сананың қалыптасуы-ол баланың мектепке бармастан бұрын, қоғам туралы алғашқы ұғымдарының қалыптасуына, жақын адамдардың өзара қатынасынан басталады. Баланы жақсы адамгершілік қасиеттерге, мәдениетке тәрбиелеуде тәрбиелі адаммен жолдас болудың әсері күшті екенін халқымыз ежелден бағалай білген. «Жақсымен жолдас болсаң- жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң- қаларсың ұятқа...» «Жаман дос, жолдасын қалдырар жауға» — деген мақалдардан көруге болады. Мақал-мәтелдер, жұмбақ, айтыс, өлеңдер адамгершілік тәрбиенің арқауы. Үлкенді сыйлау адамгершіліктің бір негізі. Адамзаттық құндылықтар бала бойына іс-әрекет барысында, әр түрлі ойындар, хикаялар, ертегілер, қойылымдар арқылы беріледі. «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дегендей, ата-ананың күн сайын атқарып жүрген жұмысы- балаға үлкен сабақ. Жас балалардың үлкендер айтса, соны айтатынын, не істесе соны істегісі келетінін бәріміз де білеміз. Баланың үйден көргені, етене жақындарынан естігені-ол үшін адамгершілік тәрбиесінің ең үлкені, демек жақсылыққа ұмтылып, жағымды істермен айналысатын адамның айналасындағыларға көрсетері мен берер тәлімі мол болмақ. Әке-шешесімен қарым-қатынасқа кіру арқылы балалардың қоршаған ортаға мәмілесі қалыптасады. Десек те, балаларды ата-аналарының дәлмедәл қайталануы дегуге әрине келмейді. И.С. Кон баланың ата-анаға ұқсауына тосқауыл келтіретін тетіктері қатарында қазымырлық пен еріксіздіктен баланың қыңыр не болмаса шексіз еркіндіктен, тиымсыздықтан, алаңғасарлық, ата-ананың асқан беделінен ырықсыз, ынжық, не жағымпаз, сарандықты үнемі сезіну-

ден «мал шашар» тағы сол сияқты мәмілелер салдарынан балалар ата-анасына ұқсамай, басқаша болуы заңды дейді. Кішкене бала үшін ата-ана не істесе де жақсы мұрат болса, өскен сайын олар бұл пікірден бас тартып, басқа эталон басқа мұрат іздейді. Сондықтан бала тәрбиесіндегі отбасының ерекше маңызын белгілей отырып, одан басқа факторлардың да бар екенін ескергеніміз жөн. Өйткені, отбасы тәрбиесіне баланың да ықпал ететін жайттар бар: мәселен баланың өз басының дамуы; оның ішкі жан дүниесі, мәміле және қарым-қатынас. Сонымен тәрбиеге ықпал ететін басты нәрсе – ересектердің жұмысқа (еңбекке), отбасы мүшелеріне, балаларға, қоршаған ортаға болған мәмілесімен, отбасына енуге басқа да, ересектердің балалармен болған қарым-қатынасымен де белгіленеді. [3] Бірқатар педагогтар мен психологтар қайырым, үйірсең, өзін-өзі басқаруға қабілеттілік секілді аса маңызды қасиеттердің қалыптасуына отбасының қарым-қатынасы және оның қоршаған ортаға болған мәмілесінің ерекше орынға не екенін дәлелдеген. Әсіресе, отбасы мүшелерінің адамды бәрінен жоғары санауы, өзара қарым-қатынастың психологиялық жағымды сипатта болуы, ата-ананың балаға болған мәмілесінің парасаттылығы, баланың психологиясына жүк түсірмеудің тәрбиедегі мәні өлшеусіз. Отбасы мүшелерінің қарым-қатынасына қарап отырып, тәрбиеленген баланың болашақта өзін қоршаған құрбылары, топтағы достарымен мәмілесінің қандай сипатта болатынын алдын-ала болжауға болады. Өйткені, отбасындағы жағымды тыныс, ізгілікті мәміле тұрмыста ұстанатын үлгіге айналады. Міне, осыны отбасы мүшелерінің ата-ананың ықпалының нәтижесі деуге болады. Ата-ананың арасындағы, олардың балалармен болған қатынасы баланың рухани жандүниесіне жылылық бермесе, осының өзі-ақ, оның дамуы және тәрбиесіне нұқсан келтіретіні белгілі.

Отбасы қарым-қатынасының тәрбиелік ықпалын тереңдете түсетін тағы бір аса маңызды фактор – ата-ананың өнегесі. Жоғарыда айтып кеткендей балалардың еліктегіштігін естен шығаруға болмайды. Оның түрлері әралуан болуы мүмкін: өзін әкесі секілді ұстауға бейімділігі, не болмаса апасы, не шешесіне ұқсаудан пайда табуға, мысалы оларға жағып қалып, жақсы көрінуге ұмтылуы, т.б.. Ал еліктеудің сипаты – ата-анаға болған сүйіспеншілікке, ересек көрінуге, билік жүргізуге ұмтылуы, басқа балалардан қызғануы және басқа да болуы мүмкін. Мұндай қылықтарды баланың болмысындағы қасиет деп қарауға болмайды, алайда, біртіндеп орнығуы әбден мүмкін, олай болса, тәрбиедегі ата-ананың ықпалын күшейтудің бір жолы – олар балаға қандай талап қойса, сол талапты алдымен өздеріне қойып, оны қалтықсыз орындауы. Отбасын жеке тұлға мен қоғамның өзара мәмілесін қамсыздандыратын жеке адамның мүддесін қоғамдық мүддемен үйлестіретін басты құрал ретінде қарастыруға да болады. Бұл міндетті орындау үшін отбасы өз мүшелерінің мінез-құлқы, құндылық бағдарын айқындауда, қоғамда өз орнын табуына шарт түзуі қажет. Соңғы жылдары адамның жан дүниесімен сырласып, оның мінез-құлқын, тәртібін зерттеуде психолог-педагог мамандар адамдар арасындағы қарым-қатынасқа айрықша назар салып отыр. Осы бағыттағы құнды зерттеудің негізін, әсіресе мектепке дейінгі кезеңде М.И. Лисина, Қ.Т. Шериязнова сынды ғалымдар салды. Олар психологияда мектеп жасына дейінгі баланың ересектермен қарым-қатынасын зерттеуде жаңа жол ашты. М.И. Лисина зерттеулеріндегі

негізгі әдістердің бірі - отбасында тәрбиеленуші және түрлі типтегі балалар мекемелеріндегі отбасынан тыс тәрбиеленіп жатқан балаларды салыстыра отырып зерттеу. Балалар үйінде тәрбиеленушілер өмір сүруге қажетті барлық қажеттіліктермен (қалыпты тамақтану, киім, ойыншық, дәрігерлік бақылау, білім т.б.) қамтамасыз етілгенімен, дара бағыттағы үлкендердің эмоционалды-жағымды қарым-қатынасының тапшылығы олардың жан-жақты дамуын баяулатады. М.И. Лисина, Қ.Т. Шериязданова еңбектері көрсеткендей, мұндай қарым-қатынастың «қосылуы» баланың дамуының түрлі аспектілеріне: олардың танымдық белсенділіктеріне, тілінің дамуына, адамгершілік қасиеттерді меңгеруіне, заттық әрекет игеруіне игі әсерін тигізеді. Қарым-қатынасқа қажеттілік жеке тұлғаның әлеуметтік қажеттіліктерінің ішінде жетекші іс-әрекеттік қасиетке ие. Көптеген ғалымдардың пікірінше (А.В. Запорожец, А.А. Леонтьев, М.И. Лисина, Қ.Т. Шериязданова), қарым-қатынасқа қажеттілік, адамның басқа ниеттерімен қауыспайтын, ерекше, өзіндік іс-әрекеті болып табылады. Зерттеушілердің бақылауларынан, қарым-қатынасқа қажеттілік, баланың өмір сүру барысында, нақты қарым-қатынас үстінде қалыптасатын іс-әрекеті екенін көреміз. [4] Қазіргі заман отбасының тәрбиелік маңызы бір ғана мақсатты ықпал ету емес, сонымен бірге, ондағы бүкіл қарым-қатынас жүйесі балалардың жаман құлқын басып, жақсы жақтарын асырып отыратын ықпалында. Балаға өнегелі ықпалын бағалауда отбасының мәдени деңгейі, онда ересектердің отбасының психологиялық тынысын қалыптастыру мүмкіндіктері, тұрмыстық қарым-қатынаста осыған мән бере ме, өзара тәрбиелеу мен өзін-өзі тәрбиелеудің қажеттілігін түсіне ме, міне, осыларды да есепке алған жөн. Отбасы тәрбиесі қоғамдық мәнге ие. Өйткені, онда болашақ қоғамның болашақ азаматы туып тәрбиеленеді. Өмір сүру барысында кездесетін қиындықтар мен тосқауылдарды жеңудегі жігер, қайрат, табандылық, парасаттылық пен наным, сенімдерінің мығым болуы да отбасында көрген, білгені, алған тәлім-тәрбиесімен тығыз байланыста. Отбасында адамгершілікке тәрбиелеу барысында тәрбие әдістерін орынды пайдаланған жөн. Баланы тым еркелету барысында баланың өзіне деген сенімін жоғалтады, ал жазалау әдісін көп қолдану баланы тұйықтатып, қоғамнан алшақтатып қояды. Бұл әдіс тәрбиелеушіден үлкен әдептілік пен сақтықты талап етеді, сондықтан ата-аналар мүмкіндігі бойынша жазалаудан аулақ болып дұрыс тәртіпті қалыптастырғаны жөн. Әрине бұған көп уақыт керек, бірақ шыдамдылық танытып нәтижесін күту керек. Бала қалай жазаланса да, ол не істесе де, ол сізді әрқашан туған, жақын адам ретінде сезінуі тиіс. Бала өз кінәсін үнде-

мей және қинала уайымдайтын жағдайда, ересек баланы кемсітетін кешірімді талап етпей ақ, қолын бірінші ұсынуы керек. Бұл жазасыз қалдыру емес, бұл ақ көңілділік. Алдын-ала ешқандай сыйлық немесе марапатқа уәде беруге болмайды. Дұрысы жай мадақтау немесе марапатпен шектелу керек. Бала қуанышы, қанағаты, ойын-сауығы балаға жақсы қылық үшін марапат ретінде емес, баланың дұрыс қажеттілігін табиғи қанағаттандыру ретінде болуы тиіс. Өкінішке орай, кейбір отбасылар қаталдық пен қатыгездік тәрбие құралы болып табылады деп санайды. Көбісі өзінің балалық шағын, әке-шешесінің зорлық-зомбылығын естеріне түсіріп, осындай тәрбиені сенімді деп санайды. Балаға сәби кезінен бастап саналы түрде қатал жаза қолданатын адамдар қатары да кездеседі. Балаға деген сүйіспеншілік пен нәзіктілік оларға айқын жауыздық ретінде қабылданады. Балаға, ең жақын адамдары қолдау көрсетпесе, бала қалыпты өмір сүре алмайды. Мамандар мынадай шешімге келді, биологиялық жағынан толық жаратылған, бірақ ата-ананың жылуынан айырылған балалардың қалыпты дамуы бұзылады, оның бейімделу мүмкіншілігі аз болады. Ата-ананың істеген қылығының барлығын бала тез қабылдап алады. Өзіне деген адалдықсыз, талап етпеушілік, немесе керісінше, қоршаған ортаға деген жоғарғы талаптарды олар ешқандай қиындықсыз, дайын үлгі ретінде қабылдайды. Ал, өсе келе мұғалімнің, құрбыларының өзіне деген қарым-қатынасын «әділетсіз» деп наразы білдіреді, немесе қынырлықпен, басқыншылықпен қорғанады, немесе ешкімге ашылмай, өз өзімен қайғырады. [5] Отбасы тәрбиесін тиімді ұйымдастырудың алғышарттарының бірі – әр баланың жеке ерекшеліктерін білу және ескеру, талап қоюды жеке ар-намысына тимей адамдық қасиеттерін сыйлаумен ұштастыру, сүйіспеншілікті парыз ұғымдарымен ұштастыру, олармен бірге болуды қуанышпен өзара сүйіспеншілік қарым-қатынасқа айналдыру. Сіздің күш салуыңыздың нәтижесінде баланың табыстарға жеткеніне, жаңа сапаларды бойына сіңіріп, белсенділігі артқанда қуана риза болуы. Мұндағы басты қағида баланы тәрбиелеу барысында әр ата-ананың өзін-өзі жетілдіріп, өзінің де бала мен қоса өсуі.

Әдебиеттер

1. Дүкенбаева Г. Мектеп жасына дейінгі балаларды ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. - Алматы, 1992.
2. Нысанбаева Ә. Ой. Ақыл. Адамгершілік. - Алматы, 1994.
3. Островская Л.Ф. Беседы с родителями о нравственном воспитании дошкольника. - Москва: „Просвещение“, 1987
4. Айджанова З. Балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің бүгінгі мәселелері // “Ұлт тағылымы”, - Алматы, 2003-№4.
5. „Бала тәрбиесі“ журн., № 2, 2006; № 4, 2008, Алматы.

КУЛЬТУРА РУССКОГО СЛОВА

Ограниченная определёнными рамками свобода слова, постепенно переходит в своевольное употребление “как хочу, так и говорю”. Происходит искажение не только в произношении самого слова, но и теряются его смысл и форма, то есть меняется лексическое значение. Это есть нарушение нормы русского литературного языка или разрушение языка. Эти и другие проблемы русского языка были затронуты в статье, для того чтобы привлечь внимание на правильное словоупотребление, особенно среди молодёжи.

Каждому человеку свойственно стремление общаться целесообразно и эффективно, и в этом смысле правильность речи (устной и письменной) играет последнюю роль. В нашей жизни очень часто бывают ситуации, особенно когда работаешь с иностранцами или с закончившими кыргызскую школу студентами, когда неправильно употреблённые или неверно произнесённые ими слова, создают преграды во взаимопонимании, затрудняют общение или производят неблагоприятное впечатление на собеседника.

В народе часто говорят “встречают по одежке, а провожают по уму”, действительно, правильность устной и письменной речи и есть та “одежка”, по которой “встречают”, судят об общем культурном уровне человека, его образованности, эрудиции, этнических и эстетических установках в отношении языка и речи.

Очень много высказываний о языке и слове:

“Обращаться с языком кое-как – значит и мыслить кое-как: неточно, приблизительно, неверно”. (А. Н. Толстой)

“Слово – одежда всех фактов, всех мыслей”. (М. Горький)

Каждое слово, которое мы употребляем само по себе – это символ. А символ – это условное обозначение вещи, качества и действия в понятии или в идее. Поэтому слово имеет свой смысл, обладает значением и представляет ценность.

Задача, стоящая перед каждым человеком, состоит в постижении смыслов слова.

В нашей речи есть слова, лишённые всякого смысла, которые употребляются людьми, в силу своего характера или темперамента не в состоянии делать паузу в момент размышления или наоборот, заполняющие свою речь словами-паразитами легко и просто: *воот, значит, так сказать, паньмашь, как бы, в общем, вообще-то, ну-ка* и т.д. Такие эмоциональные вставки производят на слушателя неприятное впечатление.

Особенно важна правильность и точность речи для молодых людей, школьников, студентов, многим из которых придётся участвовать в современных конкурсах, будь то экзамены в вуз или приём на престижную работу. В этих случаях культура речи и её правильность могут стать решающим аргументом для достижения своих целей.

Кроме того, человек, владеющий правильной речью, свободнее выражает свои мысли, чувствует себя увереннее в общении с любым собеседником, получает больше удовольствия.

Нам, преподавателям необходимо давать советы студентам: наблюдать за речью других людей и сравнивать со своей; просматривать словари и проверять свои знания, внимательно читать книги, особенно художественную литературу. И уже после того, как всё это будет исполнено, возникает уверенность в том, что можешь грамотно построить свою речь.

Бывает, когда школьник или студент пополняет свой словарный запас жаргонами или сленгами, а порой руганью, бранью и нецензурными словами.

До 18 века многие нынешние бранные слова таковыми не являлись. И было вполне пристойно заявить красивой барышне: *какая вы зараза, сударыня!* Девушка даже не подумала бы обидеться, потому что “*зараза*” на Руси означала “*красавицу*”. Благородное значение имело слово *идиот* от греческого слова *idiotes*, которое означало вовсе не *дурень*, а “частное лицо”. Отрицательное значение *идиоту* дали византийцы. Византийское духовенство этим словом обозначало мирян, а поскольку миряне особым уважением священников не пользовались, слову *идиот* пришлось смириться с этим значением.

В просторечие сегодня попадает много жаргонизмов самого неприличного происхождения. Особенности их внедрения обычные, полностью повторяют семантические процессы литературного языка. Например, *дубовый, хреновый, дерьмовый, крутой* и т.д. Иногда такой процесс вульгаризации русской речи называют её демократизацией, но с ещё большим правом его можно было бы назвать субъективизацией речи, потому что основная функция сленга и жаргонов в использовании – стремление субъекта заявить о себе, выставиться, или, как говорят на жаргоне, это *выпендрёж* своевольного человека. Речевое поведение согласно свободой выбора из нормативных форм подменяется своеволием индивидуума. Основная функция литературного языка, языка интеллектуального действия, проявляется в соблюдении точности, логичности, последовательности в выражении мысли через понятия.

Недавно я была серьёзно взволнована ответом одного студента, в задании где нужно было объяснить значение фразеологизма “живой труп”, студент не понимал значения этих слов, почему “живой труп”? Но он знает, что среди сверстников часто произносят слова “ты труп”, (что означает ты будешь наказан) он объяснил возможно фразеологизм “живой труп” связано с этим. И это является разрушением языка или

нарушением нормы русского литературного языка. Смысл слова должен включать в себя и лексическое значение, и системную его значимость, а также стилистический ранг слова. В результате такого ответа студента, фразеологический антоним “живой труп” превращается в молодёжный сленг “ты труп”, теряя значение, смысл и окраску.

Во все времена весёлые школяры чуть-чуть искажали свою речь – и делали это сознательно, шутя, играючи. При этом они вовсе не отдавали себе отчёта в том, что уродуют язык. Вполне естественно, что это личное представление о красоте и ценности слова одного человека, со временем может распространиться и среди его сверстников – юный возраст легко поддаётся моде.

Студенты обычно, говорят на молодёжном жаргоне. Жаргон – специальная речь корпоративно замкнутых обществ, к числу которых относились и средневековые университеты, и воровские группировки, и современные студенты, которые ничего общего с ними не имеют. Молодёжная речь теперь иная, по характерному для неё стилистическому тону, оптимистична и энергична.

Многие современные литературные слова пришли со студенческой речи. Студенты Петербургского университета с 1860 по 1905 год, постепенно сменяя слова одно другим, максимально усилили выражение степеней качества: *большой – огромный – громадный – грандиозный; великолепно – прекрасно*, а сегодня слышим “*потрясно*”. Не уходят ли одно за другим выражения о модном стиле: *последний звон – последний крик – последний писк – отпад?*

Молодёжь инстинктивно отталкивается от строгости термина и точности логического понятия. Речь молодёжи – не система, она принципиально: несистемна – и *ляп*, и *хохма*, *классно*, *полный кайф*, *в натуре*, *не гони*, *трепать*, *хавать*, *балдеть*, *чувак*, *чуви* – и другие слова, среди которых некоторые быстро тускнеют и отсеиваются.

В современном мире с его развитием, с навязчивостью средств массовой информации (радио, телевидение, интернет), когда многие знают языки, очень модно искажать слова: и иноязычное заимствование, и метафора, и народная этимология, близость слов, основанная часто на звучании... Но, как и в каждом серьёзном деле, главное тут – не перебрать. Ведь всё дело в тонкости вкуса, в традиции русского слова и в цели, ради которой слово используется.

Возможности обогащения речи органически приущи самому языку: это и переносные значения слов, освежающие высказывания образным смыслом имеющих потенциальные значения: и богатство синонимов, позволяющих гибко использовать самые разные оттенки стиля и смысла; и многообразие словообразовательных способов, с помощью которых можно создать практически любое новое слово.

Александр Солженицын создал целый словарь таких наполовину придуманных и не всегда удачных, но ярких и смелых слов, которые, в общем, не нарушают общих принципов создания русского слова. Такие слова всегда чуть-чуть изменены по форме, в приемлемых пропорциях “искажения”: *гальё* вместо *галки*; *растя*, он *умнел*; *печь* *зинула* *огнём* ...

У Достоевского: *Он всё более и более раздумывался ...; и проникнутым голосом объявил ...; до того развратительно действует на человека ...; и как ты измочка! ...; я боялся уже давно, с самого давеча ...* -

всё это вместо “обыкновенных слов” *задумывался, проникновенным, отвратительно, вымокла...*

Проблемы языка находят свои решения в национальном самосознании, в духовности или, как теперь говорят, ментальности, т.е. в мировосприятии через формы и категории языка – факт, против которого трудно возражать. Хотим мы того или нет, но мир мы видим через язык.

Наше творческое сознание, с помощью которого мы принимаем решения, оцениваем события и факты, начинается не с рационального суждения (как в западноевропейских языках с их фиксированной синтаксической конструкцией), а с символически заряжённого слова.

Сегодня, когда ограниченная определёнными рамками свобода превратилась в необузданное своеволие творить что хочешь, в том числе и с русским языком, каждый по-своему “видит” слово, в различных и часто несопоставимых образных оттенках, которые легко подменить и другим понятием, и другим – иностранным словом. Причиной этому являются заимствование слов, переход молодёжного сленга в просторечие, развитие духовности и мировосприятия, смена поколений, а порой непонимание и незнание языка.

Хороший писатель удачно подберёт свою фразу, её непременно подхватят, обогащая тем самым синтаксис литературного языка. Историко-культурная роль писателя именно состоит в том, что он обогащает язык своего народа. После Карамзина, Пушкина, Тургенева, Достоевского, Чехова и др., писать, говорить, мыслить стали чуть-чуть иначе, чем до них, тексты классиков стали хорошими образцами для многих.

Писатель – художник слова, он пишет надолго, и потому обязан работать со словом, должен приложить свои силы для дальнейшего развития языка. Как это сделал А.С. Пушкин, впитав в себя всю художественную культуру прошлого и создав качественно новый, до него неизвестный сплав языковых форм, способных отразить современный мир в его развитии; он открыл не только законы гармонии слова, но и закономерности развития родного языка – прекрасно при этом зная и другие языки. То, что прежде казалось вульгарным и низким, народную речь, он осветил звучным своим стихом, впервые введя в русскую литературу интонации разговорной речи; устаревшим славянизмам он предпочёл живые народные слова. Тексты Пушкина, став хрестоматийными, были положены в основу грамматики и словарей русского литературного языка.

Литературный язык создавался на основе среднего стиля, опирающегося на язык ремёсел, профессий, дела. Объединяющие тенденции деловой сферы лежали в основе русского литературного языка. В среднем стиле, который был для всех приемлем, соединялись смысловые формы высокого идеального и бытового низкого стилей. С конца 17 века эта форма обретала лексическое богатство, оттачивала гибкие речевые конструкции, развивалась эстетика стилей, - формировалась все, что стало потом русским литературным языком.

Сегодня единым языком для всех является литературный язык, нормативный, нормированный, культурный язык.

Итак, если вернёмся к чистоте русской речи, требование предполагает исключение из употребления слов и выражений вульгарного свойства. Это свойства арго, жаргона или сленга, используемых в просторечии.

Арго – закрытая система выражений, используемая по преимуществу в профессиональной сфере. Есть специальные слова у спортсменов, у врачей, учёных, у студентов, в армейской среде или у политиков. Хотя это просто переосмысленные слова общего языка, они выступают как однозначные термины, выражающие одно какое-то понятие. Студент может *заграть* на экзамене, *слинять* с уроков, офицер скажет *салабон* о новобранце, *полкан* о командире полка и т.д. – и это тоже термины, потому что их знает узкий круг посвящённых в эту сферу деятельности лиц. В профессиональном аргоне много заимствований, некоторые из них со временем могут попасть в литературный язык, как попали туда *мастер, малая, наипиговать, шпаклёвка* и др.

Жаргон – не совсем закреплённая по использованию система: она наполнена эмоционально-оценочными образами, которые легко переходят в общее употребление, например, *базарить, балдеть, бухать, косячить, гасить, мочить* и т.д. – это образное обозначение действий (особого рода деяний), которые можно было бы обозначить обычными русскими словами *говорить, бездельничать, напиваться, притворяться, ругать, убивать* и т.д.

Криминальный жаргон в начале XX века очень распространился (до 3000 слов), сейчас их осталось более 500, но появляются новые, например, слова из воровского аргона, *свежак-серяк, катала, бедняга – парняг, катюха – маруха, балдёж – скулёж* и т.д. В криминальном жаргоне много заимствований, часть из них попала в просторечие: *лафа, фарт (удача), блат*. В 1930-е годы вошло в разговорную речь из идиш выражение *по блату* – “незаконным образом”, как у блатных. Слово *blat* – “посвящённый” поначалу перешло в польский язык. Там оно значит “укрыватель” либо “взятка”, а оттуда в воровской жаргон. В популярных словарях оно не отмечалось, но в последних изданиях четырёхтомного академического словаря, выходящего в 1980-е годы, можно увидеть слово *блат* не с пометой “вульг.”, а с самостоятельным значением этого слова “*блат* – знакомство, связи, которые можно использовать в личных корыстных интересах: *найти блат, по блату* (незаконным способом)”.

На мой взгляд в настоящее время идёт борьба с уголовным жаргоном, люди понимают, что тюремная лексика – упрощённый образ мыслей, в них нет развития, а есть выражение с уголовным прошлым.

Что же касается молодёжного жаргона, то он развивается интенсивно. Это – поиск новых выразительных форм речи, отторжение нейтральной нормы, своего рода отталкивание от привычного языка взрослых.

Эмоциональное отчуждение от привычного приносит выразительные образы, которые словно включаются в систему общего языка на правах экспрессивных синонимов, заменяя в некоторых формах общения слова нейтральные. Чтобы сказать *дурак* при общеизвестном *дубина* и просторечном *бревно*, появляется студенческое слово *пень* – высшая степень пустоты и дури. Экспрессивные глаголы употребляются при опущенном прямом дополнении: *свалить, пролететь*; в возвратных типах: *прогнуться, стебаться*. Глаголы порождают новые слова с кратким окончанием: *прикид, отпад, завал, обвал, навод, прикол, напруг* и др.

Сленг от латинского *slang*, что значит “жаргон”, но у молодёжи это стало понятием для выражения разговорной лексики, отражающей грубовато-фамильярное отношение к высказываемому, своего рода юмористическое. Таким образом, сленг – ещё более открытая система обозначений, которая приближается к просторечию, но отчасти намеренно его искажает.

Молодёжная речь – речь устная. Здесь важна интонация, отношение, даже взгляд, который способен сгладить ощущение грубости или выразить мысль.

Литературный язык – не разговорная речь и тем более не жаргон. Искусство художественного слова, как говорят мастера слова, – это способность создать образ, выразить словом, умело вплести в собственный его стилистический ряд.

И в конце хочу обратить внимание молодёжи на слова заслуженного деятеля науки РФ, профессора Санкт-Петербургского государственного университета Колесова Владимира Викторовича: “Нельзя уподобляться ленивым, невежественным и недобросовестным, искажающим речь. Всё дело в нас самих. Мы призваны сохранить великую силу русского слова: разумного и ладного, красивого и содержательного”. “С языком шутить нельзя, – предупреждал другой русский учёный, писатель лексикограф В. И. Даль, – словесная речь человека – это видимая, осязательная вещь, звено между душою и телом, духом и плотью”.

Литература

1. Колесов В.В. Преобразование слова. СПб., 2006.
2. Горбачевич К.С. Русский язык: прошлое, настоящее, будущее. М., 1990.
3. Борисова И. Комплексный словарь русского языка: Правописание, произношение, ударение, грамматические формы, словообразование, толкование. Екатеринбург: Издательство ЛИТУР, 2006.
4. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка: Ок.35000 слов. – М.: Рус. яз., 1990.

Токтоназарова К.А., КГЮА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ

Преподавание иностранного языка представляет собой сложный и трудоемкий процесс даже в специальных языковых вузах, где обязательны вступительные экзамены и производится отбор и обучение сту-

дентов, чей уровень владения всеми видами речевой деятельности является изначально очень высоким, где на изучение этой дисциплины выделяется двадцать и более часов в неделю.

В неязыковом вузе иностранный язык в течение десятилетий считался, а иногда и по сей день считается, «легкой» дисциплиной, на иностранный язык выделяется согласно учебному плану минимальное количество часов, в большинстве вузов отсутствуют вступительные экзамены по этому предмету, в результате чего значительная часть первокурсников имеет весьма низкий, а иногда и «нулевой», уровень владения иностранным языком. И, тем не менее, утвердилась точка зрения, согласно которой выпускник неязыкового вуза должен владеть иностранным языком в той же степени, в какой иностранным языком владеет выпускник специального языкового вуза. Поэтому главной задачей является подготовка студентов, творчески мыслящих, умеющих на практике применять полученные знания и умения, умения аргументировать и отстаивать свою точку зрения.

Современные исследования по педагогике и психологии ставят эффективность обучения в прямую зависимость от мотивации учения. Среди основных задач, стоящих в настоящее время перед каждым педагогом, нет другой более важной в то же время более сложной, чем задача формирования у студентов положительной, устойчивой мотивации, которая побуждала бы к упорной, систематической учебной работе. Это особенно важно, на наш взгляд, при изучении иностранного языка. Многие исследования показывают, что в настоящее время у студентов неязыковых специальностей наблюдается низкая мотивация к изучению иностранного языка, потому что иностранный язык – трудный предмет, требующий много сил, времени и упорства. Убежденность в невозможности преодолеть эти препятствия, неверие в свои силы, а порой и нежелание преодолевать определённые трудности, ведет к снижению интереса к иностранному языку. Поэтому главная задача, которая стоит перед преподавателем, это раскрыть творческий потенциал студентов, найти такие дидактические средства, которые пробуждали бы мыслительную активность студентов и интерес к иностранному языку. Важно создать на занятии такие условия, при которых у студентов появится заинтересованность и желание к изучению иностранного языка. Очень часто главной целью при обучении иностранному языку для многих студентов остается не извлечение знаний для своего развития и самосовершенствования, а получение зачета. Поэтому необходимо стимулировать развитие познавательного интереса у студентов. Они должны осознать, зачем им нужен иностранный язык, какова его практическая значимость для их будущего. Таким образом, при изучении иностранного языка на первом месте должен находиться мотив, который есть предмет потребности, ее непосредственное психологическое проявление. Потребность находит себя в конкретных мотивах, реализуется в них. Мотив – это ответ на вопрос: что нужно для удовлетворения потребности? Мотив – это то – психологически реальное, что побуждает и направляет деятельность, придает ей личностный смысл. Мотив принадлежит личности, которая «прилагает» его к той или иной деятельности. Мотивы образуют собственную иерархическую систему, которая выступает одним из проявлений направленности личности.

В настоящее время идут активные поиски новых методов в обучении иностранным языкам, способных стимулировать устойчивый познавательный ин-

терес к процессу обучения. В обучении иностранным языкам существуют различные подходы, различные стратегии в обучении. Признание личностно-ориентированного подхода в качестве новой парадигмы образования и воспитания привело к изменениям в постановке целей, в отборе содержания, принципов и технологий обучения иностранным языкам. Самое важное – найти дифференцированный подход к студенту, учитывать его возможности, склонности, потребности. Применительно к содержанию обучения иностранным языкам необходима проблемная подача материала, показ особенностей нравов, обычаев и культуры людей в нашей стране и в странах изучаемого языка в сопоставлении. Одним из важных моментов является то, что акцент делается не на сообщении готовых знаний, а на побуждении студентов к размышлению, к самостоятельному поиску информации, к самостоятельным выводам и обобщениям, а также «перенос на себя», то есть апелляция к жизненному и речевому опыту самих студентов. Студент и преподаватель в процессе обучения все время ставятся в ситуацию выбора (текстов, упражнений, последовательности работы).

Необходимо также отметить, что личностно-ориентированный подход предполагает, что, проявляя самостоятельность в выборе того или иного дополнительного материала, студенты исходят из своих потребностей, интересов, и это придает обучению личностный смысл. Этот подход предусматривает также развитие у них рефлексии, умение видеть себя «со стороны», самостоятельно оценивать свои возможности и потребности. Личностно-ориентированный подход позволяет внедрить в учебный процесс активные формы в обучении, способствующие развитию творческих способностей студентов, мышлению, умению перестраиваться в быстро меняющемся современном обществе. Делается акцент на групповые и парные работы, которые «вытесняют» фронтальные формы работы. В качестве наиболее адекватных технологий обучения выступает обучение в сотрудничестве, метод проектов, включение таких видов работ, которые вызывают эмоциональную разрядку студентов. Выбирая метод обучения, преподаватель, должен осознавать, что главное при изучении дисциплины – это формирование знаний, умений, навыков, а также воспитание и развитие обучающихся. Каждый из методов, применяющихся в педагогической практике, имеет свои достоинства и недостатки, но использование их в системе, во взаимосвязи поможет достигнуть наилучших результатов в усвоении студентами знаний и в развитии их мыслительной активности.

Выбор методов зависит от ряда условий: от специфики содержания изучаемого материала, от общих задач подготовки специалистов, от учебного времени, которым располагает преподаватель, особенностей состава студентов, от наличия средств обучения. Положительный результат для формирования аналитических умений студентов находится в прямой зависимости от средств и условий, в которых будет формироваться данное качество. Можно выделить следующие условия: 1) индивидуальный подход к студенту; 2) создание комфортных (психологических) условий, в которых будет раскрываться творческий потенциал студентов; 3) тщательный отбор учебного материала, значимый и интересный для студентов; 4) примене-

ние новых технологий в обучении иностранным языкам (групповая, парная работа, индивидуальная). Как отмечают многие исследователи, аналитические умения формируются в различных познавательных-исследовательских упражнениях, ситуативно-игровых упражнениях, проблемных ситуациях, различных конкурсах, ролевых играх. Все это способствует активизации мыслительной деятельности студентов, а именно умению сравнивать, сопоставлять, делать выводы, то есть активизации аналитических операций. Активные методы обучения могут быть использованы на разных этапах учебного процесса.

Отличием активных методов обучения от традиционных является то, что они способствуют активизации мышления студентов. Именно активное обучение формирует у студентов познавательную мотивацию, но речь должна идти не о «принуждении» к активности, а о побуждении к ней; необходимо создавать дидактические и психологические условия порождения активности личности в познавательной деятельности.

Таким образом, понятие «активное обучение» znamená собой переход от преимущественно регламентирующих, программированных форм и методов, организации дидактического процесса в вузе к развивающим, проблемным, исследовательским, поисковым, интереса к будущей профессиональной деятельности, условий для творчества в обучении. Как показывает практика, студенты принимают активное участие в дискуссиях, в ролевых, деловых, ситуативных играх, в различных проектах. Метод проектов как один из эффективных методов развития критичности мышления получил большое признание среди педагогов. Он привлекает многие образовательные системы, стремящиеся найти разумный баланс между академическими знаниями и прагматическими умениями. В основе метода проектов лежит развитие познавательных навыков учащихся, умений самостоятельно конструировать свои знания и ориентироваться в информационном пространстве, а также развитие критического мышления. В педагогической практике метод проектов направлен на реализацию творческого потенциала студентов, креативность, нестандартность мышления, на развитие их мыслительной деятельности, учит отбору и анализу информации.

Метод проектов хорош тем, что он предполагает совместное целеполагание студентов и педагога, предоставляет студентам право выбора, развивает мышление и рефлексию. Студенты становятся активными участниками, а педагог направляет их деятельность и помогает им. Проектная деятельность предполагает рефлексивную деятельность, потому что данный вид деятельности нацелен также и на самостоятельный поиск новых решений и информации. Опыт работы преподавания иностранного

языка в вузе подсказывает, что в группе всегда есть студенты с различным уровнем языковой подготовленности. При традиционной форме проведения занятий, менее подготовленные, студенты отмалчиваются, стесняются, боятся сказать что-то не то и не так. Данный же вид деятельности проходит в неприужденной обстановке, в которой студенты не испытывают психологической закрепченности, поэтому каждый студент может привнести что-то своё в этот вид деятельности, он может полнее осознать свое собственное «я» в процессе взаимодействия с другими людьми. Таким образом, в работе над проектом каждый студент вносит свою лепту в его реализацию в зависимости от знаний и личностных интересов. Каждый в равной мере несет ответственность за выполнение проекта и должен представить результаты своей работы. Деятельность студентов носит целенаправленный, осмысленный характер. Осуществляется взаимодействие студентов друг с другом и учителем, роль которого меняется от контролера до равноправного партнера и консультанта. Включение данного метода в учебный процесс стимулирует развитие познавательного интереса. Поэтому познавательный интерес можно охарактеризовать как сложное отношение человека к предметам и явлениям окружающей действительности, в котором выражено его стремление к всестороннему глубокому изучению, познанию их существенных свойств. Именно применение активных методов в отличие от традиционных, активизирует мыслительные процессы студентов, побуждает их к постоянному творческому поиску, учит студентов анализировать информацию, строить связанное логичное высказывание, учит общению друг с другом, умению правильно излагать свою точку зрения, терпимо относиться к мнению другого человека. Все эти умения имеют практическое значение для будущей педагогической деятельности студентов, все это является фундаментом их будущей профессии. Таким образом, можно сказать, что активные методы направлены на создание благоприятного мотивационного и эмоционального фона на занятии иностранного языка, что ведет к развитию устойчивого интереса к его овладению. Такие формы работы имеют большое значение для формирования аналитичности мышления студентов, активизации мыслительной деятельности студентов, раскрытия их творческих способностей, а также способности к рефлексии.

Литература

1. Байбородова, Л.В. Воспитательный процесс в современной школе. / Л.В. Байбородова, М.И. Рожков. - Ярославль, 2001.
2. Вербицкий, А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. / А.А. Вербицкий - 1VL 1991.
3. Сосновский, Б.А. Психология: Учебник для педагогических вузов. / Б.А. Сосновский. - М., 2005.

ДИАЛОГОВОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

На современном этапе основной целью образования становится не простая совокупность знаний, умений и навыков, а основанная на них личная, социальная и профессиональная компетентность - умение самостоятельно добывать, анализировать и эффективно использовать информацию, умение рационально и эффективно жить и работать в быстро меняющемся мире. С помощью, каких форм, методов и средств обучения можно достигнуть поставленных целей образования.

Общеизвестно, что эффективнее использовать методы активизации познавательной деятельности учащихся, применение именно таких продуктивных методов приводит к качеству обучения будущего специалиста. Одним из таких методов является метод учебного диалога. *Учебный диалог* - важная сторона деятельности и учителя, и ученика. В учебном диалоге, направленном на решение учебной задачи, эта цель конкретизируется в ряде подцелей: уточнении условий задачи, ее данных и искомого, выяснении непонятных моментов путем получения дополнительной информации выработке и обосновании своей точки зрения, изменении своей позиции для того, чтобы собеседник ее понял, получении его оценки, корректировки результатов решения.

Диалог в ситуации обучения является не только средством обучения и воспитания, но еще и полигоном для упражнения речевой способности учащихся и условием усвоения ими законов человеческого общения. Другая особенность диалога-всеобщность. *Всеобщность* проявляется в следующих смыслах. Во-первых: «диалогические отношения... это почти универсальное явление, пронизывающее всю человеческую речь и отношения и проявление человеческой жизни». Во-вторых: диалогизм нельзя рассматривать узко, только как спор, полемику. В диалоге складываются особые отношения, которые нельзя свести ни к чисто логическим, ни к чисто предметным[1].

Идея диалогового обучения не нова. Об эффективности диалога в познании нам известно еще с античных времен, времен Сократа. Сократ был мастером устного общения, пионером анализа, цель которого - с помощью слова обнажить то, что скрыто за покровом сознания. Создание техники диалога впоследствии стали называть сократическим методом. В его методике таились идеи, сыгравшие через много столетий ключевую роль в психологических исследованиях мышления: во-первых, работа мысли изначально носила характер диалога; во-вторых, она ставилась в зависимость от задач, создающих препятствие в её привычном течении. Именно с такими задачами ставились вопросы, вынуждая собеседника обратиться к работе собственного ума. Оба признака - диалогизм, предполагающий, что познание изначально социально, и детерминирующая тенденция, создаваемая задачей, - стали в XX веке основой экс-

периментальной психологии мышления. [2] Античная критическая техника является основанием критического мышления.

В дальнейшем идею организации диалогового обучения развили такие выдающиеся педагоги как Я.А. Коменский, И.Г. Песталотти, И.Ф. Герbart, А. Дистерверг, К.Д. Ушинский и др., которые предлагали основные положения организации взаимодействия педагога и учащихся. Я.А. Коменский стремился возможно сильнее развивать познавательные способности учащихся, «воспламенять жажду знания и пылкое усердие к учению», для чего надо, указывал он, соединять приятное с полезным, поощрять детскую любознательность. «У своих учеников я всегда развиваю самостоятельность в наблюдении, в речи, в практике и в применении» [3]. Главной идеей в теории развивающего обучения по Монтеню является то, что развивающее обучение не мыслимо без установления гуманных отношений к детям. Монтень следует Сократу, который, как известно, сначала заставлял говорить учеников, а затем уже говорил сам. [4]

В условиях все возрастающего потока научной информации задача развития интеллектуальной культуры критического мышления становится особенно актуальной. Проведенные исследования известных российских педагогов Ю.К. Бабанского, В. Занкова, И. Я. Лернера, М. И. Махмутова, и др. убедительно показали, что среди факторов, активно влияющих на процесс обучения, ведущая роль принадлежит мышлению учащихся. Мышление - это опосредованное и обобщенное отражение действительности, вид умственной деятельности, заключающейся в познании сущности вещей и явлений, закономерных связей и отношений между ними. Общие закономерности развития самостоятельности в режиме развивающего обучения рассмотрены в трудах М. С. Строговича, Н. И. Кондакова, Л. С. Выготского, В. В. Давыдова, А. М. Матюшкина.

Неоднозначен подход в психолого-педагогических исследованиях и к проблеме развития критического мышления. Развитие критического мышления становится одной из основных задач обучения. Так, Селевко И. П. даёт следующее определение критического мышления: *критическое мышление* - это один из видов интеллектуальной деятельности человека, который характеризуется высоким уровнем восприятия, понимания, объективности подхода к окружающему его информационному полю. [5].

Таким образом, прослеживается явная взаимосвязь между организацией диалогового обучения и развитием критического мышления обучающихся, что порождает необходимость в конструировании модели, в котором был бы определен комплекс критериев и показателей диалогового метода для развития их критического мышления.

Литература

1. Загрекова Л.В., Николина В.В. «Теория и технология обучения» М.: 2004
2. Ждан А.Н. История психологии от Античности до наших дней: Учебник для вузов М.: Академический проект, 2004.

3. Чечель И. Д. Антология гуманной педагогики. Коменский. - М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 1996.
4. Монтень М. Опыты. - М.: Правда, 1991.
5. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика: учеб. Пособие для вузов.

**Мамаева Д.А.,
Акыбаев Ш.Т. КГЮА**

СОЗДАНИЕ СИТУАЦИИ УСПЕХА НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ ПЕДАГОГИКИ СОТРУДНИЧЕСТВА И ПРОЕКТНОЙ МЕТОДИКИ

В статье рассматриваются проблемы мотивации на уроках иностранного языка. Педагогика сотрудничества – это учение без принуждения, свобода выбора, совместная деятельность, развитие творческих способностей. Педагоги и обучающиеся рассматриваются в учебно-воспитательном процессе педагогики сотрудничества как равноправные партнеры. Проектная методика позволяет вести индивидуальную работу, которая вызывает наибольший интерес, влечет за собой повышенную мотивированную активность.

Преподаватель в первую очередь должен быть создателем развивающей среды, побуждающей студента учиться. Сотрудничество – это совместная работа равных. Поэтому логично предположить, что на уроке возможно создание ситуации, когда в роли преподавателя выступает студент. Причем эта ситуация оказывается ситуацией успеха для всех ее участников. Вопрос о педагогике сотрудничества тесно связан с вопросом о роли преподавателя. Роль преподавателя состоит не в том, чтобы учить, а в том, чтобы помогать, студентам учиться.

Деятельность каждого педагога, по моему мнению, нельзя рассматривать отдельно, вне связи с той образовательной структурой, которую он представляет, и частью, которой является.

В процессе обучения студенты должны овладеть иностранным языком как средством общения и уметь им пользоваться в устной форме. Для того чтобы речь была речью по сути, а не только по форме, надо помнить о том, что в основе порождения и стимулирования речи лежит мотив, т.е. намерение говорящего участвовать в общении. На современном этапе развития теории и практики преподавания вопрос создания мотивов учебной деятельности студентов по праву считается одним из центральных. Качество обучения во многом зависит от того, насколько оно мотивировано в глазах студента.

Проблема мотивации на уроках иностранного языка особенно важна при отсутствии естественной потребности в коммуникации. Поэтому для преподавателя иностранного языка столь важна заинтересованность студентов не только и настолько в результатах своего труда, сколько в процессе достижения этих результатов. Как преподаватель - практик считаю, что использование проектной методики и межпредметных связей на уроках являются источниками создания мотивации у студентов к изучению английского языка.

Кроме того, элементом педагогики сотрудничества, также помогающим создать и в полной мере

ошутить (что очень важно!) ситуацию успеха на уроке, является проектная методика.

Проектная методика позволяет вести индивидуальную работу над темой, которая вызывает наибольший интерес у каждого участника проекта, что, несомненно, влечет за собой повышенную мотивированную активность студента. Он сам выбирает объект исследования, сам для себя решает: ограничиться ли учебником по английскому языку просто выполнив очередное упражнение, или почитать другую литературу.

Начальный этап работы над проектом – введение и обсуждение темы предлагается на обычном уроке, параллельно дается базовая лексика, грамматика, студенты осваивают простые предложения.

Одной из главных особенностей проектной деятельности, на мой взгляд, является ориентация на достижение конкретной практической цели – наглядное представление результата.

В обучении английскому языку метод проектов предоставляет возможность студентам использовать язык в ситуациях реальной повседневной жизни, что, несомненно, способствует лучшему усвоению и закреплению знаний иностранного языка.

С педагогической точки зрения ситуация успеха – это такое целенаправленное, организованное сочетание условий, при которых создается возможность достичь значительных результатов в деятельности как отдельно взятой личности, так и коллектива в целом. Важно подчеркнуть, что в педагогическом смысле это результат продуманной, подготовленной стратегии, тактики преподавателя.

Проект – это возможность студентов выразить свои собственные идеи в удобной для них творчески продуманной форме: изготовление коллажей, афиш и объявлений, проведение интервью и исследований (с последующим оформлением), демонстрация моделей с необходимыми комментариями, составление планов посещения различных мест с иллюстрациями, картой

и т. д. В процессе проектной работы ответственность за обучение возлагается на самого студента как индивида и как члена проектной группы. Самое важное то, что студент, а не преподаватель, определяет, что будет содержать проект, в какой форме и как.

Основных творческих усилий требует от преподавателя организация процесса обучения и комплексное использование технических средств обучения. Здесь необходимо взаимодействие различных форм работы (индивидуальных, парных, групповых), которое ведет к подлинному сотрудничеству и сотворчеству преподавателя и студентов.

Литература

1. Подласый И. П. Педагогика. М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999.
2. Белкин А. С. Ситуация успеха. Как ее создать. М.; 1991.
3. Бондаревский В. Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию. М., 1990.
4. Волков И. П. Учим творчеству. М., 1991.
5. Гин А. А. Приемы педагогической техники. М., Вита-Пресс, 2001.
6. Душеина Т. В. «Проектная методика на уроках иностранного языка.» ИЯШ №4 2003.
7. Комаров А. С. Творческий подход к планированию урока английского языка. //ИЯШ №5 2000.

Мамаева Д.А., КГЮА

ОБУЧЕНИЕ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

В данной статье рассматриваются задачи обучения письменной речи, варианты видов работы при обучении письменной речи, письменное высказывание. Письменная речь способствует формированию у студентов письменной коммуникативной компетенции.

Обучение письменной речи может быть как целью, так и средством обучения, так как этот процесс помогает овладеть монологической речью, отрабатывая такие ее характеристики, как последовательность и логичность.

Целью обучения письменной речи является формирование у студентов письменной коммуникативной компетенции, которая включает владение письменными знаками, содержанием и формой письменного произведения речи.

Задачи обучения письменной речи состоят в том, чтобы сформировать у студента умения и навыки:

1. Употреблять в письменных высказываниях предложения, соответствующие моделям изучаемого языка;

2. Строить языковые модели в соответствии с лексической, орфографической и грамматической нормативностью;

3. Пользоваться набором речевых клише, формул, типичных для той или иной формы письменной коммуникации;

4. Логически последовательно излагать письменные высказывания.

Варианты видов работы при обучении письменной речи.

1. Упражнение-это действие, ограниченное одним заданием, как единица учебной деятельности. Это строительный материал, из которого складывается процесс обучения иностранному языку.

Основные типы упражнений при обучении письму:

- списывание
- запись на слух
- диктант
- написание письма (заметки, описание события)
- упражнения-игры (кроссворды)

2. Письменное высказывание:

- план текста
- изложение
- конспект
- реферирование
- аннотирование
- описание
- написание письма (письменного сообщения творческого характера)
- сочинение
- эссе

Все упражнения в письменной речи, как и в устной, можно разбить на две большие группы: **подготовительные и речевые**. **Подготовительные** упражнения предназначены для овладения языковым материалом в графическом оформлении и для научения определенным операциям, связанным с письменным выражением мыслей. К **подготовительным** упражнениям, прежде всего, следует отнести разнообразные упражнения с моделями (трансформация моделей, расширение их и т. п.). Второй тип **подготовительных** упражнений обеспечивает умение логично и последовательно, своими словами передать ту или иную информацию. Это перефразировка, сокращение текста. Последнее может означать выбор ключевых предложений в сокращения внутри них. Для обучения логическому изложению мыслей используют составление различного рода планов: план в виде вопросов, план в виде номинативных предложений.

Система **речевых** упражнений открывается упражнением в воспроизведении по памяти группы связанных по смыслу предложений. Подобное упражнение протекает близко к самодиктанту. Как только студенты овладевают умением излагать мысли своими словами, возникает возможность использовать следующие виды упражнений: изложение, рассказ, описание, сочинение, написание письма.

Литература

1. Мусницкая Е.В. Обучение письму. (Текст лекций по курсу «Методика преподавания иностранных языков»). М.: МГПИИЯ им. М. Тореца, 1983.-58с.
2. Петренко Н.М. Методика обучения средствам выражения коммуникативного задания высказывания в иноязычной письменной речи (английский язык в языковом вузе): Автореф.

дис. . канд. пед. наук. М., 1977. - 28 с.

3. Каплич Л.В. Начало обучения преподавания письменной речи в лингвистическом вузе: Дис. . канд. пед. наук. М., 1996. - 235 с.

4. Долгина О.А. Обучение основам иноязычной письменной речи на I курсе языкового вуза (на материале английского языка): Автореф. дис. . канд. пед. наук. Л., 1982. - 20 с.

**Суералиева Д.С.,
КГЮА**

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

В статье рассматривается, что самостоятельная работа должна способствовать развитию таких профессионально значимых качеств у будущих специалистов, как самосознание, самооценка (развитие навыков самоконтроля и рефлексии), самоорганизация (овладение поведенческими стратегиями) и самоуправление (способность автономно действовать в профессиональной сфере).

Ключевые слова: самостоятельная работа; аудиторная самостоятельная работа; внеаудиторная самостоятельная работа; интеллектуальная активность; применение творческих заданий, развитие творческого потенциала студента.

В настоящее время все большую актуальность приобретают требования к личным качествам современного студента – умению самостоятельно вести поиск необходимого материала, пополнять и обновлять знания, творчески подходить к решению поставленных задач. По мнению Минаковой Т. В., одной из особенностей современной системы образования является создание условий для развития автономии личности в образовательном пространстве, т.е. способности обучаемого самостоятельно управлять процессом своего учения и нести ответственность за планирование, процесс и результат своей деятельности.

В процессе обучения русскому языку автономность представляется как самостоятельная учебно-познавательная деятельность, которая направлена на овладение знаниями и формирование определенных умений и навыков в различных видах речевой деятельности, способность их применения на практике и ответственность за результаты своего труда.

В учебном процессе высшего учебного заведения различают два вида самостоятельной работы: аудиторная и внеаудиторная. Аудиторная самостоятельная работа выполняется на занятиях по заданию преподавателя, в его присутствии и при его непосредственном участии. Внеаудиторная самостоятельная работа выполняется студентом также по заданию преподавателя, но без его непосредственного руководства. Именно организация внеаудиторной самостоятельной работы требует особого внимания со стороны преподавателя. Необходимо отметить ведущую роль преподавателя в организации самостоятельной работы студентов, который направляет познавательный интерес, анализирует самостоятельную работу, формирует умения и навыки самостоятельной познавательной деятельности. Преподаватель должен перевести студента из «пассивного потребителя знаний в активного их творца», умеющего сформулировать проблему, про-

анализировать пути ее решения, найти оптимальный результат и доказать его правильность. Таким образом, продумывая формы организации самостоятельной работы, преподаватель должен учитывать ряд критериев:

- необходимые знания, умения и навыки, которые должен показать студент в процессе выполнения самостоятельной работы;
- формирование профессиональных компетенций;
- развитие творческого потенциала студента и способности нестандартно мыслить;
- развитие активной исследовательской позиции студента;
- воспитание чувства ответственности за своевременное выполнение задания.

Для наиболее эффективной самостоятельной работы преподаватель должен грамотно сочетать объем работ, выполняемых студентами самостоятельно и в аудитории, методически правильно организовать учебную деятельность, предоставить студенту необходимые методические материалы для того, чтобы превратить процесс самостоятельной работы в творческий и обеспечить контроль над организацией и ходом самостоятельной работы.

Самостоятельная работа, организованная как парная или в которой принимают участие три человека, может быть более эффективной. Групповая работа усиливает мотивацию и интеллектуальную активность, позволяет вести общение на изучаемом языке. Важным фактором при этом выступает побуждение студентов к самостоятельному поиску и переработке информации.

Организация самостоятельной работы студентов является одним из наиболее перспективных направлений в обучении русскому языку, особенно на языковых факультетах, где количество аудиторных часов гораздо меньше, чем на языковых.

Одним из важных условий эффективности самостоятельной работы является ее контроль. В связи с этим появляется новая задача – необходимость проведения целенаправленной работы по созданию достаточного количества специальных заданий, пригодных для самостоятельного выполнения и интересных по содержанию. Самостоятельное выполнение различного рода заданий имеет также и воспитательное значение. Как особый вид деятельности, самостоятельная работа развивает наблюдательность, воспитывает внимание, увеличивает интерес к русскому языку. У студентов появляется уверенность в своих силах, воспитывается воля и характер, умение упорно работать и добиваться поставленной цели.

Одним из средств повышения эффективности самостоятельной работы является применение творческих заданий, целью которых выступает возможность облек процесс обучения в новую, более привлекательную форму. В условиях перехода на государственные стандарты третьего поколения для студентов, обучающихся по системе бакалавриата, большое значение принимает работа над чтением текстов, непосредственно связанных с профессиональной деятельностью будущего специалиста, и выполнением различного рода упражнений и заданий к ним. Это во многом способствует развитию интеллектуально-познавательных умений студентов – поисковых, лингвистических, информационно-аналитических, креативных и рефлексивных.

Следует отметить, что правильно подобранные тексты и задания к ним позволяют превратить этот вид деятельности в настоящий творческий процесс, в котором могут максимально проявиться знания, умения и навыки студентов. В связи с этим представляется возможным выделить следующие виды заданий, которые направлены на развитие разнообразных интеллектуально-познавательных умений в совокупности:

- выбор текста по нужной теме из нескольких;
- озаглавливание текста или его частей;
- поиск в тексте конкретной информации по тому или иному вопросу;
- обобщение извлеченной из текста информации в виде аннотации;
- сокращение объема имеющейся в тексте информации и передача его основного содержания в виде реферата;
- выбор подходящего по смыслу окончания текста из нескольких предложенных;
- логическое построение разбитого на части текста;
- критическая оценка содержания прочитанного;
- выражение собственного мнения по теме, отраженной в тексте.

Каждое задание для самостоятельной работы по чтению должно состоять из трех обязательных компонентов – формулировки задания, самого текста и при-

емов контроля. Обязательным условием рационального выбора задания является также учет индивидуальных особенностей обучаемых. В первую очередь, это уровень их языковой подготовки и индивидуально-психологические особенности каждого. Контроль понимания текста также может включать в себя несколько видов работы: перевод на родной язык, пересказ текста, постановка вопросов или ответы на вопросы преподавателя, тестирование понимания текста, реферирование или аннотирование.

Необходимым условием работы с текстами является подбор материала, соответствующего языковому уровню студентов и их профессиональным интересам. Тексты могут быть аутентичными, но адаптированными для студентов определенного уровня. Большой интерес представляют статьи, взятые из газет и журналов, а также размещенные в сети Интернет. Возможность обсуждения актуальных проблем, знакомство с лексикой, необходимой для будущей профессиональной деятельности студентов, делают занятия более насыщенными и в информационном, и в эмоциональном смысле и способствуют повышению интереса студентов к обучению русскому языку.

Таким образом, самостоятельная работа должна способствовать развитию таких профессионально значимых качеств у будущих специалистов, как самосознание, самооценка (развитие навыков самоконтроля и рефлексии), самоорганизация (овладение поведенческими стратегиями) и самоуправление (способность автономно действовать в профессиональной сфере).

В заключение следует подчеркнуть, что роль самостоятельной работы в современных условиях высшего профессионального образования возрастает. Обществу необходим творческий специалист, обладающий не только фундаментальными знаниями и профессиональными умениями и навыками деятельности своего профиля, но и опытом социально-оценочной, творческой и исследовательской деятельности по решению новых проблем. Самостоятельная работа интересна тем, что она позволяет непрерывно самосовершенствоваться и преподавателю, и студенту. В связи с этим особое внимание в процессе обучения должно уделяться развитию у студентов умений самообучения, творческого применения полученных знаний и возможностей адаптации к профессиональной деятельности в современном мире.

Литература

1. Минакова, Т. В. Развитие автономии студента в процессе обучения иностранному языку [эл. pec.] // conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf7/S20.pdf – С.1583-1587.
2. Соловова, Е. Н. Автономия учащихся как основа развития современного непрерывного образования личности / Е. Н. Соловова // ИЯШ. – 2004. - № 3 – С. 41-44.
3. Черноусова, А. М. О проблемах организации самостоятельной работы студентов [эл. pec.] // conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf7/S20.pdf - С. 1678-1681.

*Шодиев М.С., Комилов А.Ш.,
Курган-Тюбинский государственный университет
имени Носира Хусрава, Таджикистан*

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МУСУЛЬМАНСКИЕ УЧЕНЫЕ И ИХ МЕТОДЫ РЕШЕНИЙ УРАВНЕНИЙ 1-Й И 2-Й СТЕПЕНЕЙ

Одним из известнейших учёных средневекового мусульманского Востока был величайший математик – хоразмиец Мухаммад ибн Муса ал-Хорезми (ок. 780 – ок. 850 гг.). ал-Хорезми по прозвищу ал-Маджуси (*маг*, зороастрийский жрец) заведовал библиотекой «Дома мудрости», изучал индийские и греческие знания. Он был не только величайшим математиком своего времени, но замечательным астрономом. Он составил астрономические и тригонометрические таблицы. Следует упомянуть, что слово «алгебра» происходит от названия его сочинения «*الجبر والمقابل*» («Ал-джабр-ва-л-мукабала» - «Восполнение и противопоставление»), в котором излагаются методы решения уравнений первой и второй степеней с одним неизвестным. Вслед за ал-Хорезми преимущественно математикой и частично астрономией занимались следующие учёные, работавшие в основном в «Доме мудрости»: Ахмад ибн Абдаллах ал-Марвази (ок. 770 – 866 гг.), Абу-л-Аббас Ахмад ибн Мухаммад ал-Фергани (IX в.), Абу-л-Вафа Мухаммад ибн Мухаммад ал-Бузджани (940 – 988 гг.), Абу Махмуд Хамид ибн ал-Хидр ал-Худжанди (ум.ок. 1000 г.), Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ирак (ок. 960 – 1020 гг.) (он был учителем Абурайхана Беруни). Эти учёные занимались в основном математикой, тригонометрией, астрономией, а также и географией. [9, с.127].

Перу ал-Хорезми принадлежит трактат «*Об индийском счёте*», который сохранился на латинском переводе (*Denumerioindorum*) и способствовал популяризации позиционной системы во всём халифате, вплоть до Испании (Андалусии). Когда в XII веке эта книга переводится на латинский, от имени её автора (*Algorithmi*) происходит наше слово «*алгоритм*» (*algorithm*). Самое большое влияние оказало на европейскую науку и породило ещё один современный термин «*алгебра*» другое его сочинение под названием «Аль-киتاب аль-мухтасар фи хисаб аль-джабр-ва-л-мукабала» («Краткая книга об исчислении аль-джабра и аль-мукабала»). В книге словесно разбираются линейные и квадратные уравнения без учета отрицательного корня.

- квадраты равны корням ($5x^2=10x$)
- квадраты равны числу ($5x^2=80$)
- корни равны числу ($4x=20$)
- квадраты и корни равны числу ($x^2+10x=39$)
- квадраты и числа равны корням ($x^2+21=10x$)
- корни и числа равны квадрату ($3x+4=x^2$).

Многие средневековые мусульманские математики комментировали книгу «Ал-джабр-ва-л-мукабала» ал-Хорезми. После ал-Хорезми на его примере сочинили свою книгу «Китаб ал-джабр-ва-л-мукабала» более 40 и на «раздел наследства» более 70 ученых. Краткая информация об этих ученых и их сочинениях приведено в книге [5].

В данной статье постараемся привести краткие сведения о научных наследиях некоторых ученых, которые написали трактаты на вопросы «раздел наследства», и их задачи приводятся к уравнению 1-й и 2-й степени. Кроме того, постараемся выявить новые методы решения задачи, приводящие к уравнению 1-й и 2-й степени, придуманными средневековыми мусульманскими учеными.

Абу Али ал-Хасан ибн Харис ал-Хубуби ал-Хорезми (X-XI вв.), работал судьей (кази) в Хорезме, был крупным ученым математиком и законоводителем (факихом) своего времени. По словам Абу-л-Вафы, ал-Хубуби предложил ему доказать правила вычисления площади треугольника, отличного от общепринятого [3, с. 73]. В ответ на вопрос ал-Хубуби, Абу-л-Вафы сочиняет свою книгу: «Джавабаммасаалаху ал-факих Абу Али ал-Хасан ибн ал-Харисфи мисаха ал-мусалласат» (Ответ на вопрос, что задал ему законовед Абу Али ал-Хасан ибн ал-Харис об измерении треугольников). Как пишет ал-Бируни в «Хордах», ал-Хубуби в своем сочинении «Трактат о предпосылке Архимеда» дал два доказательства теоремы Архимеда [1, с. 97-99]. Кроме того ал-Хубуби сочинил следующие книги:

- а) «Китаб ал-хисаб-ва-л-джабр-ва-л-мукабала» (Книга арифметики, алгебры и ал-мукабала). Единственный экземпляр (рукопись) этой книги хранится в библиотеке университета Принстон (США), под инвентарным номером №1045.
- б) «Хисаб» (Арифметика). Единственная рукопись этой книги хранится в Мешхеде (Иран, библиотека Фазил, №35).
- в) «Китаб ал-истиксава-т-таджнис фи илм ал-хисаб» (Книга исследования и классификации в науке арифметики). Другое название этой книги «Китаб ал-истикса фи-л-джабр-ва-л-мукабала» (Книга исследования в алгебре и ал-мукабале). Рукопись этой книги хранится в Мешхеде (Иран, библиотека Фазил, №12, №13), в Стамбуле (Турция, библиотека Файзулла №1366), в Оксфорде (Великобритания, Бодлеянская библиотека, т.1, №986/1).

Дж. Х. Ибадовым была обнаружена ещё одна книга ал-Хубуби. Поэтому поводу он пишет: «В рукописях хранилища Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана, продолжая исследования, начатые ранее, мы обнаружили математическую рукопись, состоящую из двух трактатов (рукопись №1118. Ташкент. Рукописи хранилища библиотеки САДУМ). Первый из них - трактат ал-ХасанХариса ал-Хубуби, посвященный решению задач на деление наследства, второй – трактат Абу Тахира Мухаммада ибн Абд ар-Рашида ас-Сиджаванди (XII-XIII вв.), по арифметике и алгебре, написанный в виде комментария к трактату ал-Хубуби. Эта рукопись объемом 314 страниц (157 листов) и размером 13,5 x 17,5 см написана на арабском языке на плотной бумаге. Переписчик-Умар ал-

Кашгари ал-Кахиштивани, рукопись переписана в 692 г. х., в 22-й день месяца шаъбана, т.е. 28 июля 1293 г. Нами сделан комментированный перевод этой рукописи с арабского языка на русский» [3; с.73].

Другой экземпляр этой книги хранится в Тегеране, в библиотеке Махфуз, № 4. Название книги: “Китабистикса фи шархтурук ал-хисаб ал-джабрва-л-мукабала-ватурук ал-хандасава-л-амалбитарик ал-хатаайнва-д-динар ва-д-дирхам” (Книга исследования о разъяснении методов расчетов в вопросах наследств из исчисления алгебры и ал-мукабалы, методов геометрии и действий по методу двух ошибок и динара и дирхема).

Следует отметить, что Джемшид Гиясэددинал-Каши при решении трех задач на раздел наследства ссылается на эту книгу ал-Хубуби [2, с. 244-249].

Обнаруженная рукопись Дж.Х.Ибодовым была без названия, поэтому основываясь на некоторые исторические факты, в том числе, на ссылку ал-Каши на эту книгу он сделал вывод, что эта “Книга исследования об алгебре и ал-мукабале”.

В настоящей статье мы ссылаемся на книгу ал-Хубуби, которую комментировал и перевел с арабского на русский язык Дж.Х.Ибодов.

Трактат ал-Хубуби состоит из введения и четырех глав. Во введении ал-Хубуби восхваляет Аллаха, пророка Мухаммеда, Хорезмшаха, (имя шаха отсутствует) и затем пишет, что *“математика, являясь частью шариата, используется во многих областях, в частности при делении наследства”*.

Ал-Хубуби подчеркивает, что посвящает трактат задачам деления наследства, решаемым методом ал-джабр и ал-мукабалы и другими четырьмя методами.

Следует отметить, что все правила и вычисления начиная с Мухаммеда ал-Хорезми, излагаются словесно. В первой главе речь идет о задачах на раздел наследства, которые решаются с помощью уравнивания 1-й степени. Рассматриваются 16 задач, каждая из которых решена пятью методами.

Приведем одну из задач с решениями Ал-Хубуби: Задача. Человек завещал одному человеку часть наследства, равную доле сына, а второму – треть того, что останется после выделения от трети имущества доли. Потом он умер, оставив трех сыновей.

1. Решение задачи методом алгебры и ал-мукабалы. Имущества примем за вещь и дадим первому человеку его долю. Это равно трети вещи без доли. Второму человеку дадим треть этого. Это равно одной девятой вещи без трети доли. В результате решения этим методом получим, что вещь равна тридцати трем.

Проверка. Знай, что треть вещи равна одиннадцати, завещанное первому человеку - восемь, остаток, три. Треть этого – единица. Завещанное второму человеку есть единица, а сумма двух завещаний равна девяти. После этого от вещи останется двадцать четыре. Это будет доля трех сыновей, а доля каждого сына составит восемь.

Комментарии к решению задач. Имущество примем за вещь (x - икс) и дадим первому человеку его долю (y - игрек). Это равно трети вещи и вычитанной из нее доли первого человека ($\frac{x}{3} - y$), останется треть

вещи без доли ($\frac{x}{3} - y$). Второму человеку дадим треть этого. Это равно одной десятой вещи без трети доли.

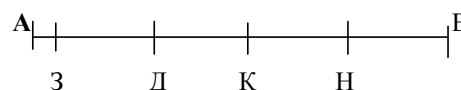
По условию задачи доля трех сыновей равна. Все доли вместе:

$$x = 3y + y + \frac{x}{3} - y, \quad x = \frac{33}{8}y. \text{ Принимая } y = 8 \text{ и } x = 33$$

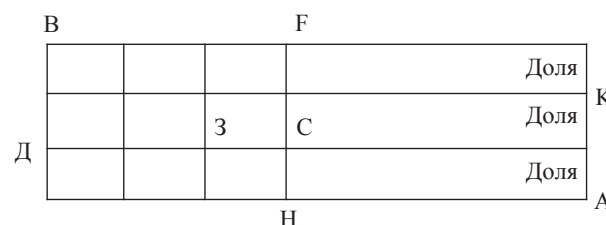
ал-Хубуби пишет, что вещь (т.е. x - икс) равно 33.

Проверка. Знай, что треть вещи равна одиннадцати Завещанное первому человеку – восемь, остаток - три. Треть этого - единица. Завещанное второму человеку есть единица, а сумма двух завещаний равна девяти ($8 + 1 = 9$). После этого остальное имущество делится между сыновьями [согласно 11 аят 4 сура Корана “...таков расчет после вычета по завещанию, которое он завещал, или выплаты долга”]. От вещи останется двадцать четыре ($33 - 9 = 24$). Это будет доля трех сыновей, а доля каждого сына составит восемь ($24 : 3 = 8$) (Комментарии в скобках наш).

2. Решение методом линий. Имущество примем за линию АВ и разделим ее на три части. Знай, что доля второго человека самая маленькая, ее примем за линию АЗ, которая равна $\frac{1}{33}$ части линии АВ. Осталась линия ВЗ, которая состоит из долей трех сыновей, равных друг - другу, и доли первого человека, равной доле сына. Линии ДК, КН, НВ – это доли сыновей, а линия ЗД доля первого человека.

3. Решение методом площадей. Имущества примем за площадь прямоугольника АВ, разделим его на три равные площади АД, ДК, КВ. Из точки В отрезем три равные площади, которые образуют девять маленьких площадей, также равных друг - другу. Восемь маленьких площадей – это доля первого человека, равная доле сына. Площади АС, СК, КФ – это доли сыновей, равные друг - другу. Площадь НЗ равна $\frac{1}{8}$ части площади (ВН-НЗ) и каждой из площадей АС, СК, КФ. Знай, что площадь НЗ – доля второго человека.

4. Решение методом динара и дирхема. (Денежные единицы измерения: условно принято, что 1 динар равен числу восемь, а 1 дирхем – единице). Если треть наследства обозначим через один динар и три дирхе-ма, то оно будет равно трем динарам и девяти дирхе-мам. Первому человеку дадим его долю согласно завещанию. Останется два динара и девять дирхемов. Помни, что динар равен восьми, а дирхем – единице. Каждому сыну дадим по одному динару, а второму человеку – один дирхем. Вот тебе и ответ.

Проверка. Так как один динар равен восьми, а дирхем - единице, наследство разделится так: Каждому сыну дадим по одному динару, будет три динара, и останется девять дирхемов. Первому человеку дадим восемь дирхемов, а второму – один, и ничего не останется.

Комментарии. Если треть наследства обозначим через один динар и три дирхема ($x / 3 = 1 \text{ динар} + 3 \text{ дирхем}$), то оно будет равно трем динарам и девяти

дирхемам ($x = 3$ динарам + 9 дирхемам). Первому человеку дадим его долю согласно завещанию (1 динар). Останется два динара и девять дирхемов. Помни, что динар равен восьми (1 динар = 8), а дирхем (1 дирхем = 1) – единице. Каждому сыну дадим по одному динару, а второму человеку – один дирхем. Вот тебе и ответ.

5. Решение методом двух ложных положений. Практический способ решения уравнений вида $ax + c = b$, заключается в том, что неизвестному приписываются какие-либо два значения x_1 и x_2 . При постановке их вместо x получаются две ошибки d_1 и d_2 :

$$\begin{cases} ax_1 + c = b + d_1 \\ ax_2 + c = b + d_2 \end{cases} \text{отсюда}$$

$$\frac{x_1 - x_2}{x_2 - x_1} = \frac{d_1}{d_2} \quad x = \frac{x_1 d_2 - x_2 d_1}{d_2 - d_1}$$

Способ двух ложных положений представляет собой алгоритм автоматического решения любых задач, выражающихся линейным уравнением с одним неизвестным.

Завещанное первому человеку обозначим большим числом, а второму – меньшим. Если первое число восемь, а второе – единица, то мы решили задачу. Но если это не так, то будем увеличивать или уменьшать эти числа до тех пор, пока не получили число восемь и единица. Вот тебе и ответ.

В "Ключ арифметики" ал-Каши решены 7 задач на раздел наследств: первые четыре из них решаются методом ал-Хубуби и методом таблицы. Метод таблицы принадлежит ал-Каши. Шестой и седьмой примеры сводятся к квадратным уравнениям с параметром. Ал-Каши эти задачи решает по правилу ал-Хорезми. По-видимому задачи, сводящиеся в квадратным уравнениям с параметрами впервые встречаются у ал-Каши. Следует отметить, что вопросы раздела наследства, указанные в 11, 12 и 176 аятах, 4 суре "Женщины" (Ниса) Корана являются одной из основных

причин возникновения и развития средневековой алгебры.

Литература

1. Ал-Бируни Абу Райхан. Трактат об определении хорд в круге при помощи ломанной линии, вписанной в него. Пер. Б.А.Розенфельда, С.А.Красновой и М.А.Рожанской. В кн.: Из истории науки и техники в странах Востока. Москва, 1963 – С. 97-99.
2. Джамшид Гиясэддинал-Каши. Ключ арифметики трактат об окружности. Перевод с арабского Б.А.Розенфельда, комментария А.П. Юшкевича и Б.А. Розенфельда. Москва -1956. – С. 244-254.
3. Ибодов Дж.Х. Математические трактаты ал-Хубуби и ас-Сиджаванди. В кн.: Из истории средневековой восточной математики и астрономии. Ташкент. Издательство "Фан" Узбекской ССР, 1983. – С. 72-81.
4. Ислам. Краткий справочник. Москва, Главная редакция восточной литературы. Издательство "Наука", 1983 – 159 с.
5. Матвиевская Г.П. Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII-XVII вв.) В 3-х книгах. Издательство "Наука". Главная редакция восточной литературы. Москва 1983. Книга:1 - 479 с., книга 2. – 650 с.
6. Священный Коран, смысловой перевод на русский язык. Первое издание, перевод с арабского Кулиев Эльмира. Комплекс имени Короля Фахда по изданию священного Корана Медины, Саудовская Аравия 1425 г.х. (1071).
7. Комили Абдулхай. Краткий математический словарь мусульманского Востока. – Душанбе: Нодир, 2010. – 48 с. (на таджикском языке).
8. Комили Абдулхай. Об истории и происхождении Академии и академических наук // Материалы международной научно-практической конференции «Современные проблемы точных наук и их преподавания», посвященной 20-летию Конституции Республики Таджикистан и 75-летию профессора Шарифова Дж. (10-11 октября 2014 г.). – Курган-Тюбе, 2014. – С. 127-135.
9. ۱۳۵۰ھ سنین ابن تہاویٰ از ابرار فیاضیدانان قرآنی ابوالقاسم (Абулькасим Курбани. Иранские математики от ал-Хорезми до Ибн Сины. – Тегеран, 1350, на персидском языке).

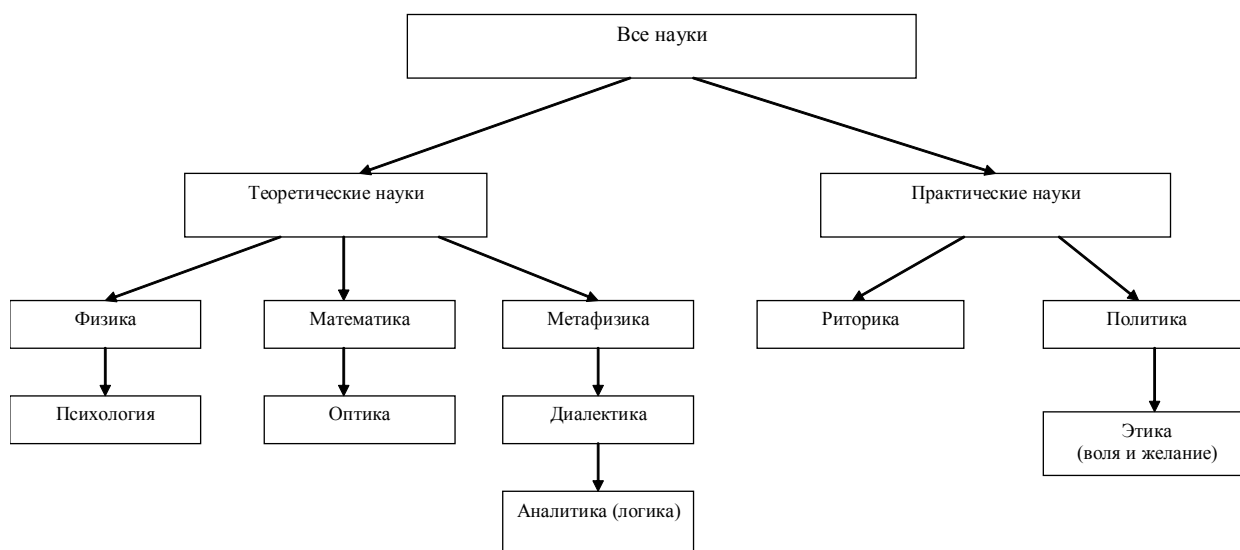
Комили А.Ш., Шодиев М.С.,
Курган-Тюбинский государственный
университет имени Носира Хусрава,
Таджикистан

О НАУКАХ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЦИКЛА В КЛАССИФИКАЦИЯХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ УЧЕНЫХ МУСУЛЬМАНСКОГО ВОСТОКА

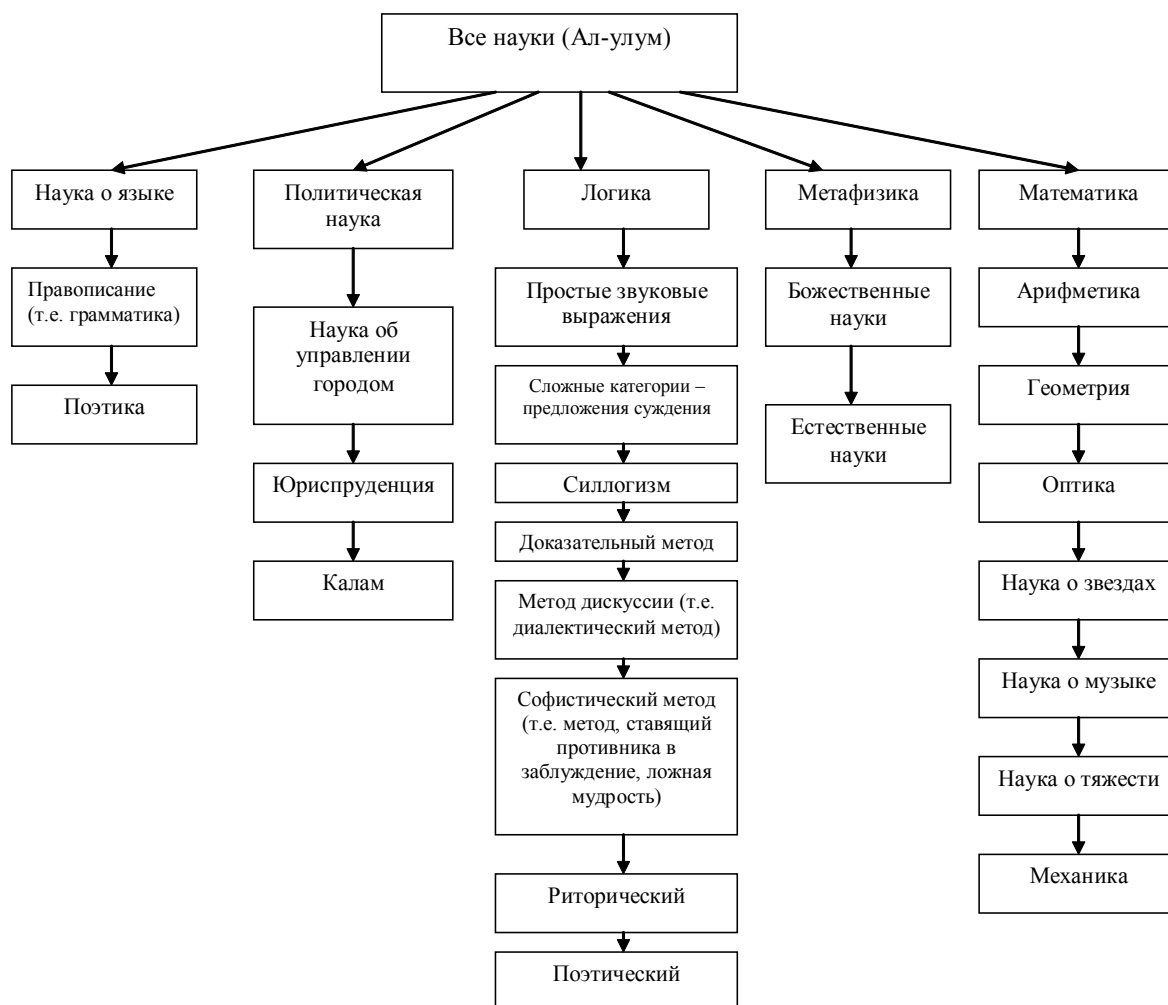
IX-X века характеризуются бурным развитием науки в странах Среднего и Ближнего Востока, в частности, в Средней Азии. Наиболее распространенной была классификация наук, разработанная Платоном и Аристотелем, сочинения которого в переводе на арабский язык получили широкое распространение на средневековом Ближнем и Среднем Востоке. Такие известные ученые как Абу Абдуллах Мухаммад ибн Муса ал-Хорезми, Абу Райхан Мухаммад ибн Ахмад ал-Бе-

руни, Абу Али Хусайн ибн Абдулла ибн Али ибн Сина, Абу-л-Фатх Гияс ад-Дин Омар Хайям, Абу Джафар Мухаммад ибн Мухаммад Насир ад-Дин ат-Туси, Кутб ад-Дин аш-Ширази, Абу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ал-Фараби, Абу-л-Вафа Мухаммад ибн Мухаммад ал-Бузджани, Ахмад ал-Мервази, Гияс ад-Дин Джамшид ал-Кашани, Али Кушчи ас-Самарканди и многие другие внесли огромный вклад в сокровищницу науки физико-математического цикла. Наряду с

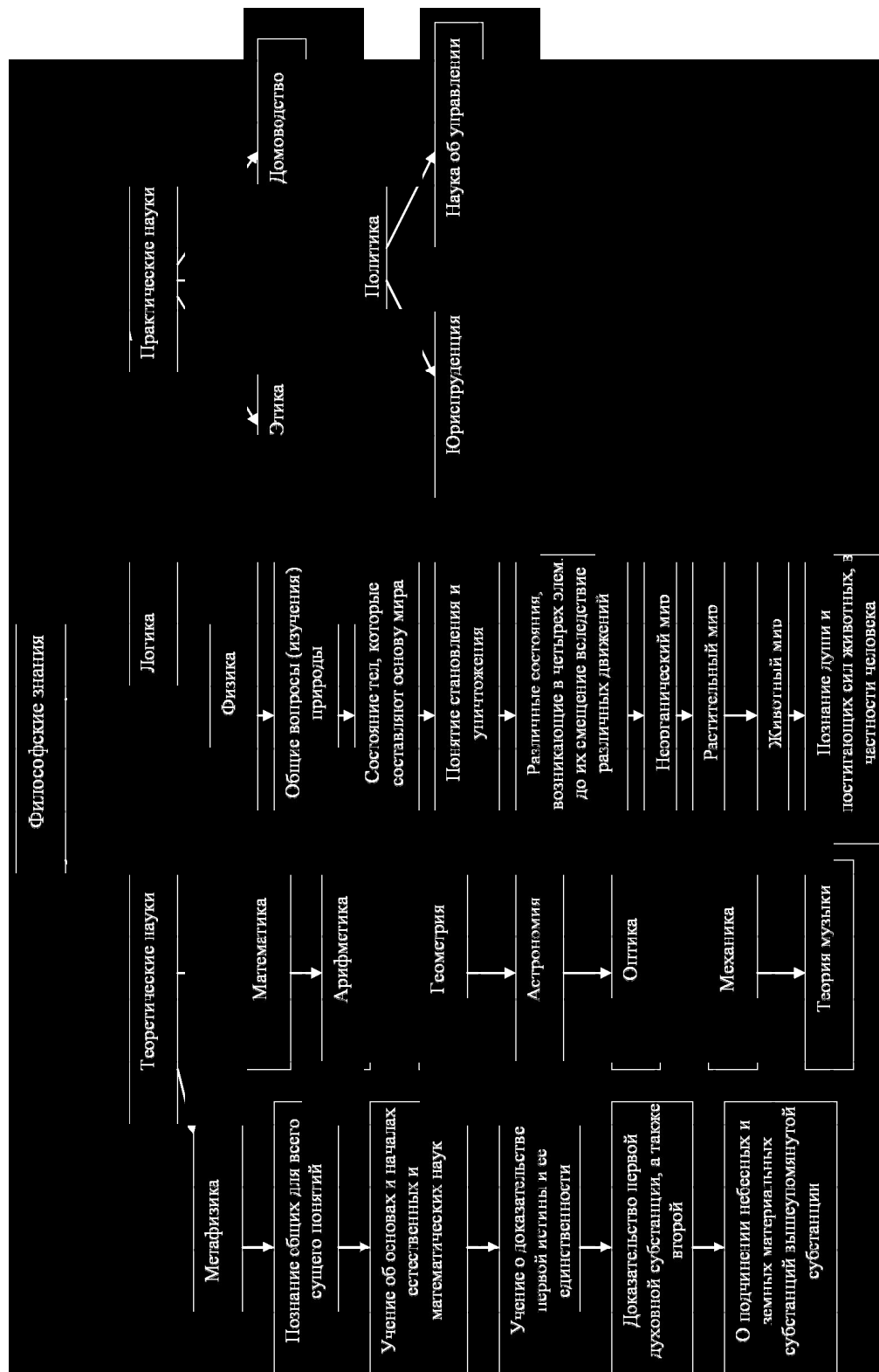
Классификация наук по Платону

Общая схема классификации наук по ал-Фараби

Общая схема классификации наук по Ибн Сине

этим, они обращали особое внимание на математическое образование, на преподавание математики в мадрасах (учебных заведениях) и других научных центрах (академиях). Некоторые труды вышеназванных ученых были учебным пособием в течение длительного времени, как на мусульманском Востоке, так и на христианской Европе.

Проблеме классификации наук уделяли внимание почти все вышеназванные ученые мусульманского средневековья, а также и другие как Якуб ибн Исхак ал-Кинди, Абу Бакр Мухаммад ибн Закария ар-Рази, Абу Абдуллах ал-Хорезми, Ибн ан-Надим, Ша'ийа ибн Фаригун, Абу Хайян ат-Тавхиди, Фахриддин ар-Рази, Джамалиддин ас-Суутти, Абу Хамид ал-Газали, Абул-Хасан ал-Худжвири, Шихаб ад-дин ас-Сухраварди, Ибн Халдун [5].

Несмотря на то, что в древнем мире существовала, можно сказать, недифференцированная единая наука – философия, которая включала в себе зачатки всех естественно-научных и гуманитарных знаний, первые попытки разработки принципов классификации наук можно встретить в учениях античных мыслителей [3], а именно у Платона.

В качестве примера рассмотрим классификацию наук по Авиценне. Он внес большой вклад в разработку этой проблемы. Следует отметить, что Авиценна написал специальный трактат относительно классификации наук своего времени по названию «Трактат о подразделениях (классификации) наук» («Рисала фи аксам ал-улум» - رساله في أقسام العلوم) [1, с.213-232]. Подобное сочинение написал и ал-Фараби.

В разработке классификации наук Авиценна следовал за ал-Фараби, который получил почетное имя «второго учителя» до него на средневековом мусульманском Востоке. Ал-Фараби в предисловии своего трактата «Перечисление наук» пишет: «Мы стремились в этой книге перечислить известные науки каждую в отдельности, представить полное содержание и разделы каждой из этих наук. И сделаем мы это в пяти главах: 1) языкознание и его разделы; 2) логика и ее разделы; 3) математические науки, т.е. арифметика, геометрия, оптика, математическая астрономия, музыка, наука о тяжестях, и наука об искусных приемах; 4) физика и ее разделы; 5) гражданская наука и ее разделы (юриспруденция и калам)» [4, с.24]. Авиценна следуя ал-Фараби в своей классификации пытается объяснить причины происхождения всех основных наук того времени. В частности он относит «науку об искусных приемах» («илм ал-хиял» - العلم الخيال), т.е. прикладную механику своего времени к «ветвям» наук, понимая под «ветвями» каждой науки совокупность относящихся к ней практических приемов. К «ветвям» геометрии он относит, например, значительную часть того, что обычно входит в «илм ал-хиял», а именно учение о движении грузов, движущихся с помощью механических приспособлений, движения вод и т.д. Авиценна выделяет в своей классификации «науку о тяжестях», т.е. статику и «науку о приборах», т.е. учение о простых машинах, т.е. фактически раздел статики. В обоих случаях он имеет в виду «илм ал-хиял». Характерно, что оба эти направления он относит к математике.

Классификация наук Авиценны близка к «аристотелевской» классификации. Во многом он следует ал-Фараби и Абу Абдаллаха ал-Хорезми, хотя конечно существуют различия между этими классификациями. Основы его классификации наук изложены в «Книге знания». Согласно Авиценне, все философские науки

подразделяются на две части: теоретические и практические [2, с.104]. Цель теоретической части - познание истины, цель практической - достижение блага. «Философские науки, - говорит Авиценна, - подразделяются на два вида: первый осведомляет нас о наших собственных действиях и называется практической наукой, так как польза ее в том, что она учит нас, что мы должны делать, дабы устроить наши дела в этом мире и чтобы можно было надеяться на спасение в том мире. Второй осведомляет нас о состоянии бытия вещей, чтобы наши души обрели свою форму и были счастливыми на том свете, как это будет объяснено в своем месте - эта наука называется теоретической» [2, с.104].

Каждая из этих частей делится ещё на три вида. Практическая часть включает в себя науку об управлении народом, т.е. политику, науку об управлении домом, т.е. домоводство и науку о себе самом, т.е. этику. Ибн Сина излагает ясно задачи этих наук. Например, этика - это наука о том, каким должен быть человек по отношению к самому себе; домоводство - это наука об отношениях в семье, между женой и мужем, отцом и детьми, хозяином и слугами. И, наконец, наука об управлении народом. Она в свою очередь делится на две части: а) наука о том какими должны быть религиозные законы; б) политика. Теоретическая часть тоже подразделяется на три вида. Это метафизика, математика и физика. Физику, называя её «наукой о природе» или «низшей наукой», Авиценна ставит на третье место. На первом месте у него стоит метафизика, так называемая высшая наука. На втором - математика - средняя наука.

В своей «Книге знания» Авиценна физику и математику определяет следующим образом: «Физика является наукой, которая изучает такие состояния, представления о которых неотделимо от материи» [2, с.168]. Математика - «наука об их состояниях, которые в бытии неотделимы от материи, но которые можно отделить «воображением» [2, с.168], включает в себя вопросы геометрии (измерение поверхностей), механика (измерение силы тяги грузов, устройство весов и гирь, устройство оптических приборов и зеркал), арифметики (наука о числах, индийский шестидесятичный счет и алгебра), астрономии (искусство составления астрономических и географических таблиц) и музыки (конструирование удивительных устройств), т.е. в некоторой степени «ветвь» илм ал-хиял».

Логика в классификацию наук Авиценны не входит. Она не включена ни в теоретическую, ни в практическую часть науки, а составляет некую самостоятельную третью часть. Ниже приведем в таблицах классификации наук по Платону и их сравнения по ал-Фараби и Авиценне. (см. табл. № 1-3).

Следует отметить, что методологические идеи Авиценны в дальнейшем успешно применялись в создании и совершенствовании различных отраслей науки, и особенно в естествознании (математика, физика, астрономия, механика и др.).

Литература

1. Завадовский Ю.Н. Абу Али ибн Сина. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 304 с.
2. Ибн Сино. Дониш-намэ. – Абу Али ибн Сино. Избранные произведения. – Т.1. – Душанбе: Ирфон, 1980.
3. Кедров Б.М. Классификация наук. – М., 1961. Т.1. – С. 44.
4. Кубесов А.К. Математическое наследие ал-Фараби. – Алмата: Наука, 1974. – 247 с.
5. Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдаллах ал-Хорезми. – М.: Наука, 1988. – 143 с.

КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРДА ОКУТУУДА ТИЛДИК- КОММУНИКАТИВДИК ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК БАГЫТТА ӨРКҮНДӨТҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ

Бул макалада кыргыз тилин окутуунун технологиясын жаңыртуу - кеп иш-мердүүлүгүн, коммуникативдик-практикалык максатка багытталгандыгы тууралуу жөнүндө айтылган. Коомдун өнүгүүсүнө ылайык улуттук тилди окутуунун технологиясын жана принциптерин жаңыча көз караштан кароо; бул багытта окутуунун жаңы технологияларын, жаңычыл инновациялык ыкмаларды, алдыңкы методдорду пайдалануу жолдорун сунуштоо.

Учурда билим берүү тармагында жүрүп жаткан реформалар, жаңылануулар жогорку окуу жайлардын алдына коомдун мындан аркы өнүгүшүнүн талаптарына ылайык студенттерге билим жана тарбия берүүнүн так, ачык концепцияларын аныктоо, методологиялык негиздерин тактоо сыяктуу талаптарды коюп жатат. Эң негизги максат болуп ар кандай көрүнүштөргө, кубулуштарга, чөйрөгө, коомдук, социалдык маселелерге өз бет алдынча мамиле жасай билген, бардык жагынан өсүп жетилген адамды тарбиялап чыгаруу процессин камсыз кылуу болуп саналат. Анткени муну турмуштун өзү талап кылып жатат.

Азыр Кыргызстанда Болонья процессине, сааттарды кредиттештирүүгө өтүп жаткан ЖОЖдор да жок эмес. Кыргыз Мамлекеттик Юридикалык академия да бул катарда.

КМЮАнын мугалимдеринин алдында кыргыз тилин окутууга тиешелүү окуу материалдарды тилдик-коммуникативдик жана практикалык багытта берүү өркүндөтүү менен бирге эле, өз эне тилин студенттер күндөлүк турмушунда баарлашуунун тилине гана эмес, кеп ишмердүүлүгүнүн, чечендик кептин мыкты үлгүсүнүн деңгээлине көтөрүү вазийпасы турат.

Демек, бул жерде студенттер сабакка катышып гана тим болбостон, кийинки турмушунда кереги тийе турган зарыл коммуникативдик-кесиптик көндүмдөргө ээ болуу зарылдыгы көрүнүп жатат. Мугалимдер тарабынан академияда студенттер үчүн жыл сайын «Тил жана укук» жождор аралык студенттик илимий конференциялар, тегерек столдор, белгилүү адамдар менен жолугушуу, курстар өткөрүлүп турат.

Бул иш чаралардын максаты жана милдеттери:

1. Мамлекеттик тилди окутууда студенттердин кесиптик билимин кыргыз тил аркылуу жогорулатуу.

2. Инновациялык жаңылануу процессинин негизинде дүйнөлүк тилдерди окутуунун технологиясын, принциптерин, методикасын, методикалык ыкмаларында үйрөтүү.

3. Компьютер менен иштөө жана анын жардамы менен кыргыз тилин үйрөтүү.

4. Билим берүүнүн мамлекеттик стандартын (өлчөмүн), көлөмүн үйрөтүү жана билимин берүүнүн концепциясы менен тааныштыруу.

5. Жаңыдан жарыкка чыккан илимий, илимий-методикалык адабияттар, окуу китептери ж.б. жаңылыктар менен тааныштыруу.

6. Кыргыз тилинин орфографиясынын негизги принциптери, жат жазуунун түрлөрүн, баяндама, иш кагаздарын жазууга үйрөтүү.

7. Тилди үйрөтүүдө эл маданияты, кыргыз элинин тарыхы, үрп-адаты, салты, элдик оозеки музыкалык чыгармаларын пайдаланууга багыт берүү.

8. Алдыңкы методдор, идеялар, актуалдуу проблемалар менен тааныштыруу.

9. Курстун программасы окулган лекциялардын тематикаларына карай төмөндөгүдөй бөлүктөрдөн турат.

Бул жылдын февраль айында КМЮАда жогорку окуу жайлардын мугалимдери арасында өткөрүлгөн “Лингвистиканы жогорку окуу жайларда окутуунун теориялык жана прикладдык көйгөлөрү” аттуу илимий практикалык конференцияда төмөнкү маселелер талкууланды:

- тилди коммуникативдик жана кесиптик багытта берүүнү өркүндөтүү

- бүгүнкү коомдун өнүгүүсүнө ылайык улуттук тилди окутуунун технологиясын жана принциптерин жаңыча көз караштан кароо; бул багытта окутуунун жаңы технологияларын, жаңычыл инновациялык ыкмаларды, алдыңкы методдорду пайдалануу жолдорун сунуштоо;

- сынчыл ойломдун стратегияларын пайдалануу менен студенттердин сынчыл ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү;

- проблемалуу кырдаал түзүп окутуу аркылуу алардын чечүү компетенттүүлүктөрүн өстүрүү;

- дифференциалдуу методду практикалоо менен инсанга багыттап окутуу;

- этнопедагогика, этнолингвистика, этномаданият багытында эне тилин элибиздин жана дүйнө элинин үрп-адат, каада-салты, маданий баалуулуктары менен тыгыз биримдикте окутуу;

- «Кеп маданияты», «Байланыштуу кеп», «Кептин стилдери», «Стиль жана стилистика», «Иш кагаздары» бөлүмдөрүн окутууда кептин тазалыгына, тактыгына, тууралыгына, көркүлүгүнө, образдуулугуна үйрөтүү менен максаттуу, натыйжалуу жана сапаттуу билим берүү боюнча тажрыйба алмашуу;

- «грамматика грамматика үчүн эмес, грамматика окуучунун оозеки, жазуу байланыштуу кебин, кеп адебин, кеп маданиятын өнүктүрүү үчүн» деген принципке ылайык окутуу ыкмаларын издөө;

- Кыргыз орфографиясынын соңку вариантын жетекчиликке алуу жана үйрөнүү маселелери;

Кыргыз тилин окутуунун технологиясын жаңыртуу - бул кеп ишмердүүлүгүнө, коммуникативдик-практикалык максатка багытталгандыгы менен айырмаланат. Тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүккө ээ кылуу багытында окутуунун негизги максаты - бул коомдогу тез өзгөрүүлөргө, социалдык турмуштагы жаңыланууларга ылайыкташуу, бүгүнкү глобалдаштыруунун шарттарында тилди окутуу-үйрөтүүдө дүйнөлүк билим берүү деңгээлинен артта калбоо, азыркы муундун коомдук-социалдык муктаждыктарын өз убагында толугу менен камсыздандыруу, окуучунун натыйжалуу кеп ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын иштеп чыгуу; окуучунун коомдук турмуштун түрдүү тармактарына чыгармачылык менен жигердүү катышуусу үчүн зарыл болгон тилдик өбөлгөлөрдү практикалык жактан өздөштүрүүсүнө жетишүү; ал аркылуу баланын коммуникативдик жөндөмүн, көндүмдөрүн жана кеп маданиятын, чечендик кебин керектүү деңгээлге жеткирүү, ж.б.

Кыргыз тилин окутуунун технологиясын мына ушул багыттарда өркүндөтүүнүн негизги милдеттеринин бири - жогордо кыргыз тили предметин окутуу ишин мазмундук жактан жаңылоо, бүгүнкү күндүн талабына ылайык инновациялык методдорду практикалоо, улуттук жана дүйнөлүк баалуулуктарга таянуу менен окутуу-тарбиялоо ишин бийик деңгээлге көтөрүү менен байланыштыруу. Бул жерде кыргыз тилин окутууга тиешелүү окуу материалдарды тилдик-коммуникативдик жана практикалык багытта берүү өркүндөтүү менен бирге эле, өз эне тилин балдар күндөлүк турмушунда баарлашуунун тилине гана эмес, кеп ишмердүүлүгүнүн, чечендик кептин мыкты үлгүсүнүн деңгээлине көтөрүү вазирпасы турат. Демек бул жерде студенттер сабакка катышып гана тим болбостон, кийинки турмушунда кереги тийе турган зарыл коммуникативдик-практикалык көндүмдөргө ээ болуу зарылдыгы көрүнүп жатат.

Бул абалдан чыгуунун бирден-бир жолу катары кыргыз тилин окутуунун мазмунун жаңыртуу, технологиясын өркүндөтүү, эне тили баланын бүткүл коммуникативдик ыкмаларын калыптандыруу менен, оозеки, жазуу байланыштуу кебинин, кеп ишмердүүлүгүнүн, кеп маданиятынын, адеп-ахлагынын нормаларын иштеп чыгуу, аларды турмушта пайдалана алгыдай деңгээлге жеткирүү-башкы милдеттерден. Жогорку окуу жайларда кыргыз тилин максаттуу, натыйжалуу, сапаттуу окутуу ушундан улам турмуштук зарылдык болуп саналат.

ЖОЖдордо мамлекеттик тилге байланыштуу окутула турган жогорудагы көрсөткөн конкреттүү бөлүктөрдү кандай жол менен үйрөтүүнүн ыкмаларын иштеп чыгат. Алардын ордун тактап, алардын натыйжалуу, ыңгайлуу жолдорун аныктайт. ЖОЖдо кыргыз тилинен сабак берген окутуучу педагогикалык чеберчилигин традициялык педагогиканын жана азыркы учурда колдонулуп жаткан окутуунун жаңы технологияларын терең өздөштүрүп, айкалыштыруу менен жогорулата алат.

Традициялык методдор менен катар азыркы учурда проблемалык, программалык, компьютердик, интерактивдүү ж.б. методдор жана алардын ар кыл ыкмалары да активдүү колдонулууда.

Азыркы учурда ЖОЖдо төмөнкүдөй технологияларды практикага активдүү киргизип жана колдонулуп жатат:

- Проблемалык окутуу. Анын маңызы, максаты үйрөнүп жаткандын алдына бара-бара жана атайын

максат менен билимди активдүү өздөштүрүү үчүн таанып билүүчү милдеттерди коюп баруу; билим берүүнүн максатына жетишүү үчүн изденүүчү методдорду жана таанып билүүчү милдеттерди коюунун механизмдерин колдонуу;

- Концентрирленген окутуу. Анын маңызы, максаты - билим блокторун бириктирип окуу менен предметтерди терең өздөштүрүүгө аракет кылуу, мында максатка жетүүнүн башкы жолу - үйрөнүүчүнүн иш жөндөмдүүлүгүнүн динамикасын өстүрүүчү ыкмаларды колдонуунун механизмдерин пайдалануу;

- Модулдук окутуу. Өз алдынча окуу программасы менен үйрөнүүчүнүн жекече ишмердигин өнүктүрүшү. Анын максатка жетүү механизми - окутуунун индивидуалдуу темпи жана проблемалуу мамиле.

- Өнүктүрүп - өстүрүүчү окутуу. Мунун маңызы-үйрөнүүчү адамдын потенциалдык мүмкүнчүлүгүнө жана анын реализацияланышына негизденип билим берүү. Максатка жетүү механизми - үйрөнүүчүнү ар кандай ишмердүүлүктүн түрлөрүнө салып, максатка алып баруу.

- Дифференцирлеп окутуу. Анын маңызы - үйрөнүүчүнү жалпыга милдеттүү стандарттан төмөн түшүп кетпеген ар түрдүү пландалган деңгээлдеги программалык материалдарды окуп үйрөнүү. Максатка жетүү механизми - индивидуалдуу окутуу методдорун колдонуу.

- Активдүү окутуу. Анын маңызы- келечектеги адистин ишмердүүлүгү үчүн предметтик жана социалдык мазмунду моделдештирүү. Максатка жетүү механизми - активдүү окутуунун методдору.

Оюнга негиздеп окутуу. Анын маңызы - билим берүүчү маалыматтарды издеп табуу, иштеп чыгуу жана өздөштүрүү ишмердүүлүгүнө багытталган жумуштарды өз алдынча ишке ашыруу. Максатка жетүү механизми - үйрөнүүчү чыгармачылык иш - мердүүлүккө тартуу үчүн оюн ыкмаларын колдонуу»

Бүгүнкү күндө адамдын коомдо ийгиликтүү жашоосу анын илимий деңгээлине, акылынын өсүшүнө, кесибине байланыштуу болууда. Себеби келечектеги экономика билим менен интеллектуалдык өндүрүшкө, руханий маданиятка негизделип өнүгүп жатат.

Ошондуктан, окуу жайдын алдында турган азыркы максат андай экономиканы, жаңы коомду кыймылга келтире турган бийик руханий маданиятка ээ болгон жаны муунду тарбиялоо жана андай муундарга билим бере турган педагогдорду калыптандыруу.

Мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселеси мына ушундай максат, шарттар менен, Кыргызстандагы билим берүүнүн түпкү маңызы менен, илим жолу менен байланышканын унутууга болбойт.

Адабияттар

1. «Окуу-тарбия процессинин эффективдүүлүгүн арттырууга багытталган, анын жогорку деңгээлин гарантиялаган, мына ошондо белгилүү максат-ниеттерге жетишүүнү камсыз кылган педагогика илиминдеги (прикладдык педагогика) атайын багыт» (Байкова Л.А. Гребенкина Л.К. Педагогическое мастерство и педагогические технологии. М.: Пед. общество России, 2011, 9-бет).

2. «Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксисин окутуу процессинде ЖОЖдордун студенттеринин кебин өстүрүү (орус тилдүү тайпалардын баштооч топтору үчүн)». Джаманкулова Айгуль Тологоновна. 13.00.02-окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили).

ЧТО ИСПОЛЬЗОВАТЬ MOODLE ИЛИ EDMODO

Онлайн “Система Управления Обучением” (СУО), годами использовалась с целью обучаться дистанционно.

СУО используется для группового обучения. С помощью этой системы можно объединить программу обучения между школами и университетами для обмена знаниями и информацией. MOODLE заслужила звание лучшей программы в этой категории. MOODLE – это образовательная система, которая предназначена для средних и высших учебных заведений.

В сфере дистанционного обучения вышла совершенно новая система, которая добилась высокой популярности и считается в наше время одной из лучших - EDMODO.

EDMODO использует концепцию социальных сетей, что делает ее превосходной и удобной для обучения.

Вопрос состоит в том, какая из платформ для образования является наиболее подходящей? Система Управления Образовани^{ем} (например MOODLE) или же платформа содержащая в себе совершенно другой подход, а именно идею социального обучения (например EDMODO). В этой работе мы постараемся рассмотреть это.

Сегодня существует две наиболее важные системы из двух категорий EDMODO и MOODLE. Они имеют отличия, как в структуре, так и в других деталях. Но также имеются сходства в использовании и преимуществах.

В MOODLE есть возможность работы с файлами, также имеется возможность создавать форумы, более того можно назначать и выполнять различные задания, проводить онлайн экзамены, а так же есть календарь, который специально разработан для образовательных нужд.

Но с другой стороны, MOODLE является очень сложной и высоконагруженной системой, что делает процесс обучения ею довольно трудоемким.

В свою очередь, EDMODO не требует каких-либо особых знаний для использования. Сама идея этой системы очень интересна, в ней вы представляетесь либо учителем, либо учеником. Если вы зарегистрированы как учитель у вас будет возможность создавать специальные группы. Каждая группа имеет свой личный, уникальный код. С помощью этого кода другие пользователи, то есть другие учителя или ученики, знающие этот код, могут быть приняты в эту группу и участвовать в ее деятельности.

Система EDMODO предназначена для пользования учителями, учениками, а также другими участниками образовательного учреждения является бесплатной и надежной платформой. Все учащиеся школы, ученики и преподаватели могут просто и безопасно отправлять сообщения, передавать различные документы, такие как фото, видео, презентации, документы и т.д.

В хранилище EDMODO можно хранить файлы (до 100 мегабайт), в бесконечном количестве. Также, име-

ется возможность открыть доступ для всей группы или для определенных людей.

С помощью EDMODO можно проводить экзамены, собирать информацию о пользователе или назначать задание. Более того, определить специальные сроки выполнения заданий, с помощью встроенного календаря.

Преимущество EDMODO над MOODLE

а) EDMODO имеет свой собственный сервер, когда как система MOODLE, требует создание своего.

б) Для EDMODO есть приложения для iOS устройств iPhone/iPad

с) Дизайн EDMODO очень динамичный, что делает его интерфейс дружелюбным, где бы он не использовался. Структура и стиль EDMODO очень похож на Facebook. Если у ученика есть опыт при использовании Facebook, то он с легкостью сможет пользоваться EDMODO. Следовательно, ученик и учитель, переходя на EDMODO, не испытают труда.

MOODLE, в свою очередь имеет более сложный интерфейс. Может потребоваться более глубокое знание компьютера. Помимо этого, для школы придется приобрести дополнительное оборудование.

д) Крупные инфраструктуры используют MOODLE (образование, планирование, непрерывное совершенствование).

е) На странице EDMODO можно интегрировать Google документы. Также, в библиотеку EDMODO можно загружать документы с Google Drive.

ф) В системе EDMODO с легкостью можно управлять группами, что в частности создает удобство для школ.

Преимущество MOODLE над EDMODO

а) MOODLE в основном используется в университетах и колледжах, главной причиной использования MOODLE является детальность и множество свойств. В действительности, для тщательного обучения, инфраструктура MOODLE имеет достаточно функций. Сравнивая, EDMODO с MOODLE, EDMODO более подходит как средство для общения между участниками группы.

б) MOODLE устанавливается только на хостинг. Для установки требуется свободный компьютер с выходом в интернет.

с) MOODLE может быть настроен по желанию.

д) EDMODO, хотя и является бесплатной системой, но различные компании могут продавать ее. MOODLE – бесплатная система с открытым исходным кодом.

е) MOODLE имеет документацию для новичков. Можно просматривать уроки на HTML или SCORM. В EDMODO есть функция слежки за курсом, а также имеется инструмент для создания собственного курса.

ф) В MOODLE есть большой и активный форум.

г) В стандартном пакете MOODLE имеется множество модулей и плагинов. Можно загружать свои собственные и производить обновление с сайта.

h) В MOODLE также имеется легко обновляемый раздел “WIKI”.

i) MOODLE, в отличие от EDMODO, имеет возможность дистанционного и классового обучения.

j) MOODLE имеет больше функций и программ для проведения различных классовых мероприятий чем в EDMODO.

к) MOODLE гораздо удобнее для обучения, дискуссии и проверки заданий и т.д. EDMODO имеет более узкий ряд вариантов.

По сравнению с EDMODO, MOODLE является более объемным и в ней присутствует огромное количество возможностей. Если у вас есть технические знания или есть возможность получить данные знания, то будет разумнее использовать MOODLE, в этом случае MOODLE будет более полезен и удобен для обучения. Однако, если учебное заведение с недостаточным количеством технических знаний и технической помощи, они могут использовать EDMODO, как платформу социальной сети для приобретения знаний.

EDMODO более простой, но многие полезные инструменты отсутствуют, которые весьма важны в сфере образования, но опять же, все недостающие функции имеются в MOODLE.

Студенты и преподаватели могут сразу же использовать систему после регистрации. Когда как, для использования СУО преподаватели должны пройти курс обучения этой системе.

Литература

1. Edmodo and Moodle (2011), James Roodhouse
2. <http://edmodoteacherhub.wikispaces.com/Selling+edmodo>
3. Edmodo v Schoology v Moodle (2012), Wazmac
4. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-v-moodle>
5. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-versus-moodle>

Исмаил Гесен,
Казакско-турецкий лицей, Астана

СРАВНЕНИЕ СРЕДСТВ СМЕШАННОГО ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Уже долгое время Система управления обучением (СУО) используются в среде дистанционного обучения. Сегодня же они начинают использоваться вместе и наравне с повседневным и смешанным обучением. Оттого, в этой сфере зарождается новая категория различных проектов - "Школьные социальные сети". Однако среди множества платформ, важно выбрать наиболее подходящую. Нужна ли вам наиболее функциональная или же с социальным уклоном? На сегодняшний день представлены три наиболее популярные платформы. Системы Edmodo, Schoology и Moodle. Edmodo и Schoology предназначены в основном для обсуждений, а Moodle - многофункциональная СУО.

Edmodo позволяет вам делиться домашними заданиями, тестами, анкетами документами, предоставляет обмен сообщений. Ориентирован на использование в начальных и средних школах.

Schoology более близка к Система управления обучением (СУО), хотя схожа и с другими школьными соц. сетями. Также направлена на начальные и средние школы.

Moodle является полноценной Система управления обучением (СУО), обладающей широкими возможностями. Подходит для средних школ и университетов.

Теперь постараемся проанализировать Edmodo и Schoology путем сравнения.

Edmodo:

1. Edmodo можно отнести к "защищенным социальным средам".

2. Интерфейс Edmodo похож на интерфейс популярной среди учеников сети Facebook. Интерфейс очень легок в использовании. Удобно реализована и обратная связь с учениками. Доступен у любого провайдера, по адресу edmodo.com.

3. Не требует дополнительных знаний для освоения интерфейса.

4. На Edmodo доступна регистрация как для ученика так и для учителя. Зайдя под своим логином, учитель может начинать и контролировать текущие уроки. Ученики также заходят под своим логином и регистрируются на доступные им уроки. Для получения доступа учитель сообщает ученикам уникальный код от урока. Получение а также ввод доступны из панели инструментов. Вся работа с группами и уроками осуществляется легко. Возможно создавать подгруппы внутри созданных групп.

5. Есть функции обмена заданиями, тестами и сообщениями. Анкеты создаются очень быстро анкеты. Из интерфейса ученика легко видны новые домашние задания. Присутствует календарь и система оценки.

6. Используя сервис EdmodoLibrary можно хранить и делиться файлами размером до 100 мегабайт. Сервис позволяет сортировать и группировать и делиться файлами с другими.

7. Интегрирован с сервисом GoogleDocs.

8. Edmodo позволяет школе получить свое поддомен. Внешний вид настраивается из интерфейса администратора.

9. Каждый ученик получает родительский код. С помощью него родители могут следить за оценками детей.

10. Существуют приложения Edmodo для мобильных платформ iOS и Android. При наличии девайса можно повысить эффективность пользования сервисом.

Schoology:

1. Интерфейс похож на интерфейс Edmodo однако более приближен к СУО.

2. Schoology хранится на собственных серверах. Доступен по адресу schoology.com.

3. Обучения организовано в формате одного класса, за дополнительную плату можно воспользоваться структурой школы.

4. Учитель может делиться заданием, уроками и журналом оценок. Доступ к классу получается по специальному коду. Календарь синхронизируется с календарем Google.

5. Schoology предоставляет бесплатное пространство на 15 гигабайт в облачном хранилище для 100 учеников.

6. Возможно записывать присутствие или опоздание детей на урок.

7. Выводится статистика посещений и активности учеников.

8. Доступно с мобильных устройств.

9. Интегрирован с googledocs.

10. По функциональности Schoology можно назвать средней между Edmodo и Moodle.

11. Доступны оповещения по e-mail и sms.

Минусы Edmodo:

1. Версия для мобильных устройств не обладает полным функционалом.

2. Усложнена функция создания класса. Например в Moodle и Schoology она же реализована намного проще.

3. Нет обмена сообщениями между учениками.

4. По сравнению с другими решениями Edmodo выглядит довольно детским.

Минусы Schoology:

1. Невозможно создать подгруппу. При большом количестве групп работа становится крайне неудобной.

2. Может оказаться сложным для освоения детям.

3. Нет обмена сообщениями между учениками.

Преимущества Edmodo перед Schoology:

1. В Edmodo имеется "Сообщество Профессионального Образования". Оттого учителя могут легко оказывать помощь другим учителям.

2. В Edmodo имеется расширенный, хорошо реализованный поиск.

3. Возможность создания подгрупп в Edmodo и их организация в виде папок является большим плюсом, ввиду отсутствия данной функции у Schoology.

4. Имеется функция значков, которая может служить хорошей мотивацией для учеников.

Преимущества Schoology перед Edmodo:

1. В отличие от Edmodo, мобильный сервис Schoology реализован удачно, что очень важно для получения доступа к платформе по время уроков.

2. В Schoology возможен обмен и хранение видео и фотографии.

3. Обмен сообщениями Schoology удобнее обмена сообщениями в Edmodo.

- В Schoology реализован отдельный подинструмент для обсуждений.

- Для каждого сообщения в обсуждении видна его оценка и отзывы.

- К сообщению в обсуждении можно приложить видео или фотографии.

- Можно отфильтровать все сообщения в обсуждении.

4. В Schoology есть отдельные инструменты для создания заданий.

- Учитель может приложить к заданию видео или аудиофайлы.

- Возможно подвести статистику выполнения домашних заданий.

5. Оценки можно отмечать специальным способом. Например одним цветом для троек и другим для четверок.

6. Можно анализировать успехи и достижения учеников.

7. Легко следить за обновлениями классов и новыми заданиями.

Сегодня информация о возможностях и недостатках инструментов использовала в смешанном обучении в наших школах, и мы попытались продемонстрировать преимущества этих транспортных средств друг против друга. Мы пытаемся показать за и против практики в целом для учителей, чтобы использовать эти приложения.

Литература

1. Edmodo and Moodle (2011), James Roodhouse
2. <http://edmodoteacherhub.wikispaces.com/Selling+edmodo>
3. Edmodo v Schoology v Moodle (2012), Wazmac
4. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-v-moodle>
5. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-versus-moodle>
6. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-versus-moodle>
7. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-versus-moodle>
8. <http://www.classroom20.com/forum/topics/edmodo-versus-moodle>

**Тынаев А.С., Мамыров Ж.Т.,
Шерботоев Т.С. БГУ им.К.Карасаева**

МЕТОДИКА ДОЗИРОВАННЫХ НАГРУЗОК ПРИ ТРЕНИРОВОЧНЫХ ЗАНЯТИЯХ НА ВЕЛОЭРГОМЕТРЕ И «НА БЕГУЩЕЙ ДОРОЖКЕ»

Клинические и специальные лабораторные исследования показывают, что недостаток двигательной активности отрицательно сказывается на физической подготовленности человека, его здоровье, физическом развитии, работоспособности, психической деятель-

ности. Доказано, что снижение необходимого минимума ежедневной физической нагрузки приводит к уменьшению мышечной силы, выносливости, подвижности в суставах, расстройству сложных движений, уменьшению быстроты.

Физическая тренировка в соответствии с современными представлениями рассматривается как основное средство адаптации и повышения резистентности организма к различным повреждающим факторам.

Одним из путей создания оптимальных условий для повышения работоспособности, особенно при ограничении возможности использования природных условий, является создание реабилитационных центров, оборудованных специальными тренажерами. Среди множества тренажерных устройств, которое используются в этих центрах, наиболее ценными являются велотренажер и беговая дорожка. Их преимущества заключаются в следующем:

Несложность промышленного изготовления и малая стоимость;

Возможность использования в небольших помещениях;

Простота и естественность двигательных локомоций;

Быстрое освоение двигательных навыков и методики использования спортивных снарядов при систематической тренировке;

Возможность локальной тренировки отдельных групп мышц;

Неограниченность выбора применяемых физических нагрузок как по объему, так и по интенсивности, оказывающих различное воздействие на организм занимающихся;

Точность дозирования нагрузок;

Благоприятное влияние на психические и физиологические функции организма;

Относительная легкость проведения медико-био-

логического контроля за функциональным состоянием организма занимающихся ;

Возможность использования тренажеров в качестве тренировочного и реабилитационного средства для лиц различного возраста, уровня физической подготовленности и состояния здоровья;

Возможность применения в процессе занятий на этих снарядах дополнительных. Активных и пассивных воздействий (массаж, ультразвук, ультрафиолетовое излучение, аутогенная тренировка, функциональная музыка и т.д.).

Регулярным занятиям на спортивных снарядах должен предшествовать медицинский осмотр и тестирование физической работоспособности всех занимающихся. Медицинские обследования занимающихся проводят по общепринятой программе. В отдельных случаях могут быть использованы и дополнительные инструментальные методы определения физической работоспособности организма являются тест PWC170 и МПК.

При выявлении физической работоспособности по тесту PWC 170 обследуемый на велоэргометре выполняет две ступенеобразные повышающие нагрузки субмаксимальной мощности. Нагрузки подбираются с таким расчетом, чтобы получить несколько значений частоты пульса в диапазоне до 170уд.мин.

Мощность первой 5-минутной нагрузки для здоровых людей обычно составляет около 500-600 кгм/мин. После 3-минутного перерыва испытуемый выполняет вторую 5-минутную нагрузку. Для определения мощности второй нагрузки целесообразно воспользоваться разработанными рекомендациями.

Таблица 1

ПРЕДПОЛАГАЕМАЯ ВЕЛИЧИНА RWC170(КГМ/МИН)	МОЩНОСТЬ РАБОТЫ ПРИ ПЕРВОЙ НАГРУЗКЕ (КГМ/МИН)	МОЩНОСТЬ РАБОТЫ ПРИ ВТОРОЙ НАГРУЗКЕ (КГМ/МИН)			
		ЧАСТОТА СЕРДЕЧНЫХ СОКРАЩЕНИЙ ПРИ ПЕРВОЙ НАГРУЗКЕ			
ДО 1000 1000-1500 БОЛЕЕ1500	400 500 600	80-89	90-99	100-109	110-119
		1100	1000	900	800
		1300	1200	1100	1000
		1500	1400	1300	1100

Мощность первой и второй нагрузок при определении физической работоспособности (по В.Л.Карпману)

В конце каждой нагрузки за 15 сек. определяется частота пульса с последующим умножением на 4.

При двухступенчатом тесте для расчета PWC 170 рекомендуется формула:

$$PWC\ 170 = M1 + (M2 - M1) \cdot 170 \cdot \Pi_1 / \Pi_2 - \Pi_1,$$

Где: M1 и M2-мощность первой и второй нагрузок;

Π_1 и Π_2 частота сердечных сокращений при первой и второй нагрузках.

Для оценки физической работоспособности занимающихся по тесту МПК можно использовать общеизвестную номограмму Астранда или формулу(7):

$$МПК = 1,7 \cdot PWC\ 170 + 1240$$

На основании литературных данных и результатов собственных исследований для дозирования величины физической нагрузки каждому занимающемуся на «беговой дорожке» и велоэргометре можно рекомендовать два параметра-это интенсивность (мощность) выполнения упражнений и их продолжительность. Другие же параметры физической нагрузки для всех занимающихся, независимо от уровня их физической подготовленности, возраста и т.д., устанавливаются одинаковыми и практически не меняются в течение всей тренировки. Конкретные величины этих параметров физической нагрузки при занятиях на спортивных снарядах представлены в таблице 2.

Таблица 2 Параметры физической нагрузки во время тренировки

№	КОМПОНЕНТЫ ФИЗИЧЕСКИХ НАГРУЗОК	ВЕЛИЧИНЫ И ИХ ХАРАКТЕРИСТИКИ
1	ТЕМП ПЕДАЛИРОВАНИЯ (ОБ/МИН)	50-60
2	РИТМ БЕГА (ЧАСТОТА ШАГОВ В МИН)	140-150
3	ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ОТДЫХА МЕЖДУ СНАРЯДАМИ (МИН)	5+1
4	ХАРАКТЕР ОТДЫХА	АКТИВНО-ПАССИВНЫЙ
5	МЕТОД ВЫПОЛНЕНИЯ УПРАЖНЕНИЙ	РАВНОМЕРНЫЙ
6	ЧИСЛО ПОВТОРЕНИЙ УПРАЖНЕНИЙ НА ОДНОМ СНАРЯДЕ	1
7	НАПРАВЛЕННОСТЬ ФИЗИЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ	АЭРОБНАЯ
8	ДИНАМИКА НАГРУЗКИ	ВОЛНООБРАЗНАЯ
9	КООРДИНАЦИОННАЯ СЛОЖНОСТЬ ВЫПОЛНЯЕМЫХ УПРАЖНЕНИЙ	ПРОСТАТА, НЕИЗМЕННАЯ
10	РАЗМИНКА	ПОСТОЯННАЯ, ПРОИЗВОЛЬНАЯ

Известно, что наиболее благоприятное воздействие на организм занимающихся оказывают физические нагрузки, мощность (интенсивность) которых составляет 70-80 % от работы, при которой потребление кислорода достигает величин МПК.

Для этой цели у занимающихся первоначально определяют величину МПК а затем арифметическим путем рассчитывают мощность работы, которая вызывает потребление кислорода равным МПК. Для этой цели можно использовать общеизвестную номограмму или, пренебрегая особой точностью в методике определения мощности работы на велотренажере и скорости бега на (тредбане) «бегущей дорожке», можно использовать данные, разработанные нами для занимающихся, имеющих физическую подготовленность (таблица 3).

Скорость бега на «бегущей дорожке» и мощность работы на велотренажере при 70- 80% МПК у занимающихся с различной физической подготовленностью

рамму или, пренебрегая особой точностью в методике определения мощности работы на велотренажере и скорости бега на (тредбане) «бегущей дорожке», можно использовать данные, разработанные нами для занимающихся, имеющих физическую подготовленность (таблица 3).

Таблица 3

УРОВЕНЬ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ		ВИД СНАРЯДЫ	
РМС 170(КГМ,МИН)	МПК (МЛ/МИН/КГ)	Бег.доржка (М/СЕК)	ВЕЛОЭРГОМЕТР(КГМ/МИН)
1000 И МЕНЬШЕ	44,0 И МЕНЬШЕ	2,7	800
1001-1300	44,1—55,0	3,0	900
1300 И БОЛЬШЕ	50,1 И БОЛЬШЕ	3,3	1000

Длительность работы на каждом спортивном снаряде с заданной интенсивностью определяется исходя из величин энергозатрат, которые должны израсходовать занимающиеся в одном тренировочном занятии, и времени, в течении которого должна проходить вся работа. Исходя из того, что тренировочный урок не должен превышать 30 -40 минут, мы определили оптимальные величины энергозатрат, которые могут быть израсходованы за это время лицами, имеющими различную физическую подготовленность (таблица 4).

Минимальные, оптимальные и предельно допустимые энергозатраты на одном тренировочном занятии длительностью 30 -40 мин. У лиц с разным уровнем физической подготовленности.

Расходы энергии на «бегущей дорожке» и велотренажере при выполнении различных по мощности и длительности физических нагрузок представлены ниже. Первоначально находят необходимое определяется точка, где пересекаются линии, если их провести от соответствующих величин энергозатраты и мощности работы, указанная в этом квадрате цифра, указывает на длительность работы на спортивном снаряде. При тренировке большого контингента людей допускается округление длительности работы до минут.

Комплекс упражнений для разминки:

1. Ходьба в течение 30с с переходом на бег на месте (120шагом/мин в течение 1 минуты).
2. Упражнения для мышц туловища (наклоны впе-

Таблица 4

Уровень физической подготовленности		Энерготраты (ккал)		
ПО РМС170 (КГМ,МИН)	ПО МПК 9мл/мин/кг)	минимальные	Оптимальные	Максимальные
1000и МЕНЬШЕ	44и меньше	170-180	200-210	220-230
1001-1300	44,1-55,0	190-200	220-230	240-250
1300и БОЛЬШЕ	50,1и больше	210-220	240-250	260-270

ред, назад, в стороны 4-браз, круговые вращения туловища 3-5 раз).

3. Упражнения для мышц рук (отжимания от пола 10-15 раз, круговые вращения руками 8-10раз).

4. Упражнений на расслабление для мышц ног и рук (пассивные махи, потряхивание).

В основной части урока выполняется работа только на спортивных снарядах.

В заключительной части урока производится 2-3 минутная спокойная ходьба с целью создания в организме необходимых условий протекания восстановленных процессов.

При систематических занятиях на спортивных снарядах должны соблюдаться основные гигиенические требования. Они могут быть сведены к следующему:

1. Температура в помещении для занятий должна поддерживаться в пределах 18 градусов при относительной влажности воздуха 50-70%.

2. Помещение перед занятиями должно тщательно проветриваться.

3. Курение занимающихся должно быть прекращено за один час до тренировочного занятия.

4. Занятия физическими упражнениями следует начинать не ранее, чем через 1,5-2 часа после приема пищи.

5. Одежда занимающихся должна быть легкой, не мешающая движениям и не препятствующей теплоотдаче. Обувь должна быть спортивной, обеспечивающая возможность удобного педалирования на велотренажере и бега на (тредбане) велотренажере.

При работе на тренажерах желательно иметь метроном, хроно метр со звуковым сигналом и настольный вентилятор. При помощи метронома точно задается необходимое количество оборотов вращения педалей или ритм бега. При помощи звукового хронометра регистрируется лучшей теплоотдача и создается ощущение комфорта.

Седло и руль велоэргометра устанавливаются по росту занимающихся, так -как механическая эффективность работы может изменяться в зависимости от различной высоты руля и седла. Самым удобным и наиболее эффективным положением является такая высота седла, при которой нога занимающегося с поставленной на педаль передней частью стопы будет слегка согнута в коленном суставе при нижнем положении педали, т.е. когда коленная чашечка будет находиться на одной вертикали с большим пальцем стопы.

Нагрузка при вращении педалей велотренажера создается путем регулируемого сопротивления вращению.

Методика расчета, установки и контроля за величиной физической нагрузки в различных моделях велотренажера представлена в инструкциях по эксплуатации аппарата.

Перед началом систематических занятий на «бегущей дорожке» предварительно необходимо обучить занимающихся бегу на этом спортивном снаряде. Обучение производится в следующей последовательности:

1. Демонстрируется бег на тредбане с различной скоростью человеком, владеющем техникой бега на «бегущей дорожке».

2. Занимающийся, обеими руками держась за поручни, встает на бегущую дорожку лицом в направлении. Противоположном движению ленты.

3. По сигналу включается двигающаяся лента с малой скоростью (не более 1,5-2м/с), при которой занимающийся может спокойно идти, не выпуская из рук поручней.

4. При появлении уверенности в движениях следует снять руки с поручней (сначала одну руку, затем другую) и продолжать ходьбу.

5. После устойчивого овладения техникой ходьбы на бегущей дорожке следует несколько повысить скорость движения ленты, чтобы занимающийся постепенно перешел на медленный бег. Во время этого бега обращается внимание занимающихся на необходимость сохранения длины шагов, выполняемых в естественных условиях. Длительность бега не должна превышать 5-7 минут.

6. После непродолжительного отдыха выполняется 3-4 ускорения с плавными увеличениями скорости: 1-е ускорение от 2 до 3 м/с, 2-е ускорение -от 3 до 3,5 м/с, 3-е ускорение -от 3,5 до 4,0 м/с.

7. Для закрепления навыков бега в конце обучения необходимо выполнить равномерный бег на скорости 3-3,5 м/с продолжительностью 5-7 минут.

Обучение бегу на «бегущей дорожке» надо проводить на занятиях в течение 2-3 дней.

После того, как занимающийся освоил бег, его надо обучить технике «схода» с бегущей дорожки во время движения ленты (на случай аварийной ситуации, которая может возникнуть при тренировке). Для этой цели занимающаяся несколько раз повторяют «сход» с движущейся ленты. Это выполняется следующим образом: не прекращая бега, занимающийся захватывает обеими руками поручни и спрыгивает на неподвижную часть бегущей дорожки. Сначала это делается при малой скорости бега (не более 2 м/с), а затем на несколько большей скорости (но не более, чем при 3 м/с).

В целях безопасности эксплуатации «бегущей дорожки» необходимо выполнять следующие условия:

1. Оградить вращающиеся части бегущей дорожки кожухом.
2. Иметь поручни, за которые могли бы держаться занимающиеся.
3. Иметь устройство для аварийной остановки движения ленты.
4. Обеспечить тщательное заземление всех металлических частей бегущей дорожке.

Разработанные программы применения спортивных снарядов, методические указания к проведению занятий на велоэргометре и тредбане предназначены для преподавателей физического воспитания и общественных инструкторов по физической культуре.

Литература

1. Гурфинкель В.С., Пальцев Е.И., Фельдман А.М. Изменение некоторых двигательных функций человека поле длительной гиподинамии. В кн.: проблемы космической биологии. М.: Наука, 2009, т.13, с.148-161.
2. Теория и методика физ. воспитания. Под ред. Л.П. Матвасва, -М.:»ФИС», 1976.
3. Амосов Н.М., Бендет Л.А. Физическая активность и сердце. -Киев: Здоровье, 1975.
4. Карпман В.Л., Белоцерковский В.В., Любина В.Г. RWC170-проба. Парин В.В. Образ жизни и профилактика сердечно-сосудистых заболеваний. Вестник АМН СССР, 1965, №6, с.5-9 для определения физической работоспособности. -«теория и практика физической культуры», 1969, №10, с.3
5. Парин В.В. Образ жизни и профилактика сердечно-сосудистых заболеваний. Вестник АМН СССР, 1965, №6, с.5-9.

Акматова М.Б., КЭУ

ТЕНДЕНЦИИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В КР

Одна из наиболее сложных проблем развития агропромышленного производства в Кыргызстане на современном этапе связана с тем, что новые хозяйствующие субъекты существуют только на низовом уровне – на уровне непосредственного производителя. Производственные системы, образующие единую цепочку взаимосвязанных и скоординированных предприятий (от поля до стола потребителя), которые включали бы все необходимые подразделения по переработке, снабжению, обслуживанию, реализации и т. д., находятся на стадии формирования. На сегодняшний день стадии производства и реализации получили свое развитие. Стадии же переработки, обслуживания, снабжения нуждаются в поддержке. Многие предприятия работают не на полную мощность, состояние их оборудования и обеспечение запасными частями неудовлетворительные. У них нет современных упаковочных материалов. Разгосударствление и приватизация предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности не внесли оживления в их производственную деятельность. Отдельные предприятия принимают меры по модернизации своего производства, но большинство не могут этого себе позволить. Основными причинами, сдерживающими их производство, являются снижение спроса и неконкурентоспособность продукции, а также недостаток собственных оборотных средств.

Одной из главных причин, сдерживающих рост и развитие сельскохозяйственного производства, является неразвитость, точнее, отсталость обслуживающих предприятий. Без решения проблем агробизнеса в условиях рынка, особенно в Кыргызстане преимущественно аграрной, невозможно решить проблему фермерского хозяйства. Как известно в настоящее время производство сельскохозяйственной продукции в республике в некоторой мере стабилизировалось. Однако, не улучшив работу обслуживающих хозяйств, невозможно повысить цены на сельхозпродукцию, снизить затраты на ее производство и повысить ее качество.

Несмотря на определенный рост физического объема производства продукции, работ и услуг, финансовое положение обслуживающих хозяйств, как показало обследование, остается сложным. В последнее время растет их дебиторская и кредиторская задолженность, сумма остатков готовой продукции на складах предприятий увеличивается.

Оздоровление и развитие промышленности республики непосредственно связаны с необходимостью проведения активной экономической политики, раз-

работкой мер по стимулированию предпринимательской деятельности в области совместного взаимовыгодного сотрудничества с предприятиями Центрально-Азиатского региона, СНГ и других государств.

Экономическая интеграция должна вписываться в рамки соответствующего законодательства. При этом целесообразно стимулировать формирование финансово-промышленных групп; концернов; консорциумов; корпораций и т. д.

Механизм стимулирования экономической интеграции, установления кооперированных связей между предприятиями должен быть направлен на создание крупных вертикально интегрированных компаний; обеспечение балансов интересов между государствами и корпорациями; создание региональных ассоциаций производителей; образование мониторинга за деятельностью наиболее крупных приоритетных компаний, предприятий, определяющих формирование спроса и предложения на товарных рынках Центрально-Азиатского региона; образование межгосударственного органа и создания механизма рыночного и государственного регулирования экономическими процессами, происходящими в этом регионе. Этому должна соответствовать целенаправленная деятельность правительств СНГ и в первую очередь Центрально-Азиатских государств.

Правительству необходимо силами министерств, научно-исследовательских организаций разработать на ближайшие 3-5 лет целевую комплексную программу по оживлению работы предприятий индустриального сектора с учетом возрастания спроса на эти товары потребительского рынка.

В последние годы очень остро встал вопрос сбыта и реализации сельскохозяйственной продукции. В настоящее время к категории товарной продукции в Кыргызской Республике можно отнести зерно, картофель, лук, чеснок, хлопок, табак, мясо, шерсть, плоды и ягоды. В республике рынок сбыта указанной продукции ограничен, поэтому единственным выходом из создавшегося положения является ее экспорт. Традиционными рынками потребления товаров кыргызских фермеров и крестьян являются Восточная и Западная Сибирь России, Казахстан, Узбекистан, а из государств дальнего зарубежья – Китай. Однако в республике отсутствует структура, которая бы занималась оптовой закупкой, переработкой и дальнейшей реализацией выращенной крестьянами продукции. Без решения этого вопроса нельзя говорить о хорошем будущем аграрного сектора Кыргызской Республики.

Хотелось бы обратить внимание на значение зерна кукурузы, являющейся одной из основных высокоурожайных зерновых культур, продукция которой широко используется во многих отраслях народного хозяйства. Это прежде всего сбалансированный корм для животноводства и сырье для пищевой и перерабатывающей отраслей. Если учесть, что у нас в республике имеется один из крупнейших в странах СНГ Ак-Суйский кукурузо перерабатывающий комбинат, способный выпускать фруктозо-глюкозный сироп, растительное масло, крахмальную патоку, крахмал, сухие корма, и вся эта продукция пользуется высоким спросом на внутреннем и внешнем рынке, то целесообразно незамедлительно расширить площади под кукурузу. Следует в срочном порядке восстановить и привести в порядок имеющуюся специализированную посевную почвообрабатывающую и уборочную технику для возделывания кукурузы. Минсельхозу необходимо разработать меры морального и материального поощрения, чтобы производство кукурузы было экономически целесообразно и выгодно. Необходимо также шире привлекать все имеющиеся финансовые средства и внутренние резервы, чтобы увеличить объемы производства зерна кукурузы. При этом полагаю, что решение вопроса увеличения производства зерна кукурузы и развития кукурузоперерабатывающей промышленности в республике явится определенным вкладом в осуществление программы подъема села и преодоления бедности.

Следует отметить, что успехов в аграрном секторе невозможно добиться без реконструкции и модернизации пищевой и перерабатывающей промышленности. Предстоит осуществить реконструкцию и модернизацию производственных мощностей предприятий в соответствии с потребностями населения республики в продуктах питания, в направлении импортозамещения и экспортной ориентации.

В настоящее время многие мясокомбинаты, консервные заводы простаивают. При этом часто ссылаются на отсутствие сырья и оборотных средств. Причина, на наш взгляд, кроется в другом – неумении работать по-новому. Необходимо налаживать постоянные и эффективные связи перерабатывающих предприятий с производителями сырья, что требует, в частности, создания ассоциаций по отраслевому признаку. Конкурентно-способности отечественной продукции можно добиться путем повышения ее качества, организации рекламы, улучшения упаковки и др. Единая технологическая цепочка – от выращивания сельскохозяйственной продукции до реализации готовой продукции, полученной в результате ее переработки на предприятиях пищевой и перерабатывающей промышленности, безусловно, будет обеспечивать результативность работы всего агропромышленного комплекса. При этом сельские товаропроизводители должны иметь гарантированный рынок сбыта своей продукции, а перерабатывающие предприятия – сырьевую базу.

Сырье, производимое в республике, вывозится за ее пределы, а предприятия из-за ограниченных возможностей по своевременной закупке сырья либо простаивают, либо покупают его в Индии, Италии, Прибалтике или других государствах.

В результате нарушения комплексной последовательной переработки произведенного в сельском хозяйстве сырья и выпуска готовой продукции бюджет не получает значительные суммы налоговых поступ-

лений, сокращено большое количество рабочих мест, существующие мощности не используются, допускаются огромные потери валового внутреннего продукта и т.д.

Назрела необходимость разработки целевых комплексных программ, включающих создание высокоэффективного механизма стимулирования предпринимателей в обеспечении комплексной, глубокой переработке местного сырья на предприятиях республики, организации производства товаров широкого потребления для внутреннего рынка и на экспорт. Для оздоровления предприятий необходимо осуществлять протекционистскую политику для поддержки местных производителей на внутреннем рынке.

Целевые межотраслевые комплексные программы должны быть нацелены на эффективное совместное функционирование предприятий сельского хозяйства, промышленности, торгово-посреднической деятельности и включать:

1) комплекс по выращиванию и переработке хлопка, объединяющий предприятия по:

- а) выращиванию и закупке хлопка;
- б) первичной обработке хлопка;
- в) производству:

- хлопка-волокна, пряжи;
- хлопчатобумажных и смешанных тканей, трикотажного полотна;

- швейных изделий из хлопчатобумажных и смешанных тканей широкого ассортимента;
- нетканых материалов для производства мягкой мебели, обуви, различных покрывал, штор и т.д.;
- бельевых и верхних трикотажных изделий;

2) Комплекс по производству и переработке шерсти, объединяющий:

а) развитие овцеводства (тонкорунного и грубошерстного назначения);

б) закупку шерсти у местных фермеров;

в) производство:

- шерстяной и смешанной пряжи;
- швейных изделий широкого ассортимента из чистшерстяных и смешанных тканей;

- бельевых и верхних трикотажных изделий;
- ковров и ковровых изделий;
- юрт, национальных головных уборов и многое другое.

3) Комплекс по переработке кожевенно-мехового сырья, включающий:

а) развитие скотоводства, овцеводства, звероводства;

б) закупку мехового и кожевенного сырья;

в) производство:

• кожи для верха обуви, галантерейных изделий, верхней кожаной одежды и др.;

- кожи (жесткие) для низа обуви;
- обуви различных моделей;
- меховых изделий мужского, женского и детского ассортимента;

- различные кожевенные галантерейные изделия;
- фурнитура из кожи широкого назначения. В состав этих комплексов должны входить:

• имеющиеся крупные специализированные предприятия;

• малые предприятия по производству швейных и трикотажных изделий, кустарно-ремесленные промыслы и др.;

• предприятия по оказанию населению разнообразных услуг;

- фермерские хозяйства, производящие соответствующие виды сельхозпродукции.

В рамках предприятий этих комплексов необходимо стимулировать создание посреднических предприятий оптовой торговли. Этот сектор рынка не получил достаточного развития в Кыргызстане, что ограничивает возможности многих предприятий по реализации произведенных ими товаров, требует огромных затрат на оплату многочисленных посредников.

В составе комплексов целесообразно иметь:

- оптовые ярмарочные комплексы и центры аукционной продажи крупных партий товаров;
- товарную биржу;
- для мелкооптовых потребителей:
 - а) сервисные центры;
 - б) мелкооптовые магазины;
 - в) специализированные и универсальные оптовые магазины «торговые ряды»;
 - г) торговые дома (торговые компании), изучающие и распространяющие опыт, навыки торговли и обслуживания предпринимателей на основе международных стандартов и рыночных отношений;
- маркетинговые компании «обеспечивающие»
 - а) проведение исследований конъюнктуры товарных рынков, изменчивости спроса и предложения;
 - б) осуществление рекламной работы;
 - в) анализ особенностей поставки и реализации товаров;
 - г) определение потенциальных покупателей, совершенствование методов и видов продаж и т.д.

Пассивная экономическая политика по оздоровлению предприятий индустриального сектора приведет к огромным потерям, усложнит процесс технического перевооружения, в первую очередь перерабатывающих предприятий, ограничит поставку оборудования, средств механизации и автоматизации производственных процессов для развития промышленности и других отраслей народно-хозяйственного комплекса, повлечет за собой увеличение импорта.

Перед аграрной отраслью республики стоит задача взять на себя основную ношу обеспечения бюджета республики финансовыми ресурсами, а других отраслей экономики необходимыми сырьевыми и материально-техническими ресурсами.[7. с. 98]

Для наращивания объемов производства сельхозпродукции необходимо решить и расширить доступ частного сектора к кредиту, финансировать отдельные приоритетные направления, отработать четкую систему налогообложения и ценообразования.

Что касается сельхозтехнологий, то они должны решаться путем стимулирования сельхозпредприятий через свободный доступ к иностранной валюте для закупки импорта ветеринарных препаратов, запчастей для сельхозтехники и оборудования.

Говоря об экономическом потенциале сельскохозяйственной отрасли, надо иметь в виду, что только одна треть всей выращенной сельскохозяйственной продукции проходит процесс глубокой переработки. И это очень большой резерв не только экономики республики, но и ключ к решению многих вопросов социального характера, таких, как снижение уровня безработицы на селе, создание дополнительных рабочих мест, улучшение инфраструктуры села и т. д. Перед аграрной отраслью республики стоит задача взять на себя основную ношу обеспечения бюджета республики финансовыми ресурсами, а других отраслей экономики необходимыми сырьевыми и материально-техническими ресурсами.

Литература

1. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора. – М., 1999.
2. Узловые проблемы финансово-экономической стабилизации. – Б., МФКР, 2008.
3. Управление ресурсами государственного сектора. МФ Кыргызской Республики. Т. III, 2011г
4. Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики. – М., 2009.

Гапизов Р., БГУ

СТРАНЫ И НАРОДЫ. ОБЪЕДИНЕННЫЕ АРАБСКИЕ ЭМИРАТЫ: ОТ БЕДНОСТИ К БОГАТСТВУ

В истории Арабского мира территория Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ) занимала особое географическое положение, так как она была расположена на перекрестке морских и сухопутных торговых путей, одним из важных ветвей Великого шелкового пути, связывавшего Восток и Запад.

Объединенные Арабские Эмираты (Имарат аль-Арабия аль-Муттахида)- федеративное государство, состоящее из 7 эмиратов (Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Аджман, Умм-эль-Кайвайн, Эль-Фуджайра и Рас-эль-Хайма), возглавляемых шейхами. Столица – Абу-Даби (около 800 тыс. чел.). Крупнейший город – Дубай (свыше 1,5 млн. чел.).

Географическое положение. Объединенные Арабские Эмираты - государство в Западной Азии, феде-

рация 7 независимых государств (Эмиратов), лежащих вдоль восточного и северо-восточного побережья Аравийского полуострова и на многочисленных островах. Площадь-83,6 тыс.кв.км. Население-около 5 млн.чел. На севере государство граничит с Катаром (плюс морская граница с Ираном), на западе и юге- с Саудовской Аравией, на востоке – с Султанатом Оман. На севере омывается Персидским, а на востоке – Оманскими заливами Индийского океана. Рельеф разнообразный – от гористых районов на востоке до обширных пустынных районов на юге и западе и солончаков на севере. Постоянных рек нет. Растительность большей частью скудная – сухие травы и кустарники. В оазисах произрастают акация, тамариск, культивируются финиковые и кокосовые пальмы и др.

Климат. Климат ОАЭ сухой тропический. Средне-месячные температуры от +16 -20°C зимой до +35 - 40°C летом (максимальные могут доходить до +50°C). При этом в ночное время в пустынных районах температура может опускаться до +5 -8°C. Инсоляция очень высокая. Осадков выпадает от 10 до 20 мм в год, в горах – до 200мм, в основном в зимнее месяцы и крайне нерегулярно. Влажность воздуха очень высокая и часто резко меняется.

История. Арабские племена жили здесь с древности. В VI в. до н.э. страна входила в состав государства Ахеменидов, в III-VI вв.-государства Сасанидов, а с VII в. являлась одной из территорий Арабского халифата. Именно здесь в городе-порте Джумхур (сегодня территория эмирата Рас-эль-Хайма) родился легендарный арабский мореплаватель, лоцман и автор сочинений о навигации Ахмад Ибн Маджид, который помог великому португальскому мореплавателю Васко да Гаме найти путь в Индию. «Управлять кораблем в море – то же, что управлять верблюдом в пустыне», – гласит эмиратская пословица. Недаром она появилась в Аравии, которая издавна была ключевым звеном Великого шелкового пути и морского, и сухопутного. При упоминании Великого шелкового пути перед нами чаще всего встают величественные образы городов и пустынь Центральной Азии, через которые тянулись груженные различными товарами караваны верблюдов соединяя Восток и Запад.

Но была ещё и морская составляющая этой дороги – оживленная торговля между странами Юго-Восточной Азии, Китаем, Индией, Ираном, Арабским миром, Восточной Африкой и Европой.

Побережье современных Объединенных Арабских Эмиратов было одним из ключевых звенов в этой цепочке.

Стратегическое местоположение современных ОАЭ всегда привлекало взоры европейских колониальных держав. В 1820 г. в результате военных экспедиций Британская империя установила свой протекторат над семью княжествами (1853г.), объединенными в так называемый договорный Оман. В 1920-х годах в договорном омане развернулась борьба за независимость. В 1873-1947-х гг. Протекторат находился под управлением Британской империи. После 1947г. он получил внутреннюю автономию, а сами княжества стали называться эмиратами. В 1960-е гг. Началась добыча нефти и природного газа на побережье и шельфе Персидского залива. В 1971г. договорный Оман стал независимым государством Объединения Арабские Эмираты (ОАЭ). В 1972г. из их состава вышли Бахрейн и Катар, но к ним присоединился Эмират Рас-эль-Хайма. В 1994г. президент страны ввел законы шариата для рас-

смотрения следующих преступлений: убийство, кража, супружеская измена, употребление и продажа наркотиков.

Государственное устройство. Глава государства-президент. Законодательная власть-федеральный национальный совет. Исполнительная власть-правительство (Совет министров) во главе с премьер-министром.

Административное деление. В эмиратах отсутствует официальное административно-территориальное деление. ОАЭ-федерация в составе 7 Эмиратов: Абу-Даби, Дубай, Шарджа, Умм-Эль-Кайвайн, Эль-Фуджайра и Рас-эль-Хайма.

Население и религия. Арабы-коренные жители ОАЭ-составляют не более 25% населения, арабы из других арабских стран (Алжир, Египет, Сирия, Ливан, Иордания, Марокко и др.)-25%, европейцы и американцы -5%, остальные – выходцы из Бангладеш, Индии, Ирана, Филиппины, Шри-Ланки и прочих стран Азии и Африки. Государственный язык-арабский. Государственная религия-ислам (суннизм), около 20% населения- шииты. Христиане, индуисты и др. -4%.

Политическое устройство. Государственное устройство-федерация эмиратов. Глава государства-президент. Законодательная власть принадлежит Верховному и Президентским советам. Все эмираты являются абсолютными монархиями и имеют собственное правительство, только в Абу-Даби существует совещательные органы-кабинет и Национальный консультативный совет, что приближает этот эмират к конституционной монархии. Запрещена деятельность каких-либо политических партий и организаций. Страна является членом ООН, всемирного банка, МВФ, МОТ, Лиги арабских стран, ОПЕК.

Экономика. Основа процветания ОАЭ-добыча и экспорт нефти (в конце 1960-х годов началась добыча нефти и природного газа на побережье и шельфе Персидского залива), что позволило обеспечить в стране один из самых высоких в мире уровней жизни для всех ее граждан. Развивается нефтеперерабатывающая, нефтехимическая, металлургическая (выплавка алюминия), цементная промышленность. Рыболовство, добыча жемчуга, кустарные промыслы, оазисное земледелие и кочевое животноводство. Экспорт: нефть, нефтепродукты, сжиженный газ, алюминий, удобрения, цемент, свежая и вяленая рыба, финики, жемчуг. Импорт: машины и оборудование, транспортные средства, электронное оборудование и бытовая техника, готовые изделия, продовольствие, химикаты, синтетические материалы, металлоизделия. Основными внешнеторговыми партнерами являются: Япония, Сингапур, Индия, Республика Корея, США и др.

Туризм. Развита международный туризм. Туристическая индустрия и сервис в эмиратах на высоком уровне. Пятизвездочные отели Абу-Даби и Дубая ничем не уступают по уровню сервиса лучшим отелям Гонконга, Сингапура, Токио, Лондона, Парижа, Нью-Йорка... Помимо Египта, наиболее посещаемыми туристами в 70-х гг. прошлого века странами в Арабском мире были Ливан и Сирия, то на сегодняшний день самыми любимыми местами отдыха туристов являются Египет и ОАЭ. Во время пребывания в январе сего года в городах Абу-Даби и Дубай я воочию убедился в этом, посетив фешенебельные отели международного класса г.Абу-Даби – «Етихад Тауэрс» (состоящий из 3-х оригинальных зданий высотой 300м.), «Дворец Эмиратов, построенный в лучших стилях арабского (восточного) зодчества и отель «Атрес» г.Дубай.

Впечатления. Побывав 10 дней в этой арабской стране поражаешься ее колоссальному успеху. За 43 года независимости страна достигла больших достижений в экономическом развитии, бизнесе, в сфере туризма, культуры, сельского хозяйства, занятости и в социальном обеспечении населения и др. сферах. После обретения независимости «нефтяной бум» в сочетании с тысячелетними традициями предпринимчивости и открытости позволяют ОАЭ громко заявить о себе как связующем звене между Европой, Азией и Африкой.

Установление мировых рекордов превращено здесь в рутину. Дубай располагает аэропортом, который занимает седьмое место в мире по пассажиропотоку (шестое по грузопотоку и первое по международному пассажиропотоку!). Его третий терминал-самое большое по площади здание в мире. Дубайский порт Джебель Али-самый большой в мире порт, созданный человеческими руками, входит в первую десятку по грузообороту и является самой загруженной гаванью между Азией и Европой. Через него проходит примерно столько же товаров, сколько через два крупнейших порта США, вместе взятых. Прочные позиции на международных авиалиниях занимают крупнейшие авиакомпании ОАЭ-Emirates Airline и Etihad Airways, самолеты которых летают во все континенты мира и пользуется большим успехом у туристов. По высотным зданиям и архитектуре города Абу-Даби и Дубай ничем не отличаются от Нью-Йорка, Токио, Гонконга, Сингапура...

Самое высокое в мире здание - Бурж Халифа находится в Дубае. Ее высота-828м., насчитывающее 163 этажей. Данное здание намного превышает по высоте таких высотных зданий в мире как Эйфелева башня (320м., Париж, Франция), Эмпайр Стейт Билдинг (381м., Нью-Йорк, США), Петронас Тауэрс (452м., Куала-Лумпур, Малайзия), Тайпэй (508м., Тайвань), Си Эн Тауэр (553,33м., Торонто, Канада). В строительстве здания Бурж Халифа принимали участия 30 компаний из разных стран. В пик строительства были вовлечены 12 тысяч строителей более 100 национальностей. Строительство длилось 7 лет (январь, 2004-январь, 2010).

Глядя на большие достижения ОАЭ во всех сферах жизни, мне становится грустно, когда смотрю на нынешнюю социально-экономическую ситуацию в нашей республике. В этом году мы отмечаем 24-ю годовщину независимости Кыргызстана. Каких успехов и достижений в разных отраслях нашей жизни мы достигли за годы нашей независимости? За эти годы существенных, кардинальных улучшений в республике в социально - экономической и других сферах не произошло. Цветущая коррупция была и остается цветущей. Гром-

когласные, предвыборные заявления высших должностных лиц нашего государства и депутатов Жогорку Кенеша об ужесточении борьбы против коррупции и публичного наказания коррупционеров любого ранга и должности превращаются в демагогию. Стало нормой, что снятые с высокой должности коррупционеры через некоторое время всплывают на другом месте, занимая высокую государственную должность! Стало нормой жизни в нашей стране продажа государственных, административных должностей, покупка рабочего места в милиции, таможне, коррупционная система в правоохранительных, фискальных и судебных органах.

В Эмиратах строгие законы в отношении преступников, воров, расхитителей госимущества и нарушителей общественного порядка; коррупция загнана в угол; на улицах городов и в городском пассажирском транспорте чистота и порядок. А что творится в нашем Кыргызстане в отношении вышесказанному? Наш г.Бишкек с каждым годом утрачивает свою былую красоту как зеленого и красивого города. Ради строительства серых и угрюмых зданий, кафе и ресторанов уничтожены и уничтожаются зеленые островки города. Посмотрите, в каком состоянии находится пассажирский автотранспорт г.Бишкек. Грязные троллейбусы и автобусы, их неделями не чистят и не моют; но их выпускают на линии в таком виде! А что творится вокруг нашего ЦУМа? Грязь и наплевано в подземном переходе и здесь много попрошаек. Почему же здесь нельзя навести порядок?! ЦУМ и его окрестности – это же лицо нашего города, да и всего Кыргызстана! Куда же смотрят мэрия и мэр г.Бишкек, члены Правительства и господа депутаты из Жогорку Кенеша! Неужели они не замечают эти сложившиеся безобразия в нашем городе? Неужели им наплевать, что скажут о нас иностранцы, гости столицы и туристы? Неужели им до лампочки имидж нашего города, нашего государства?

Известный шведский политолог, доктор Йохан Энгвалл в своей монографии «Государства как инвестиционный рынок: осмысление коррупции в Кыргызстане» (Бишкек, 2013г.) дал подробный анализ феномена коррупции в Кыргызстане, ее причин и условий, специфики в различных сферах и уровнях через призму рассмотрения государства как инвестиционного рынка для коррупционеров. Этот оригинальный подход к освещению проблем детерминант коррупции позволяет выявить глубинные и системные причины живучести коррупции в современном кыргызском обществе.

Выступая на заседании Совета обороны Кыргызской Республики 30 января 2012 г. Президент Кыргызстана Алмазбек Атамбаев ясно выразился: «Необходимо победить коррупцию, которая мешаает развитию страны, сводит на нет все усилия государства и граждан. Ждать, все как-нибудь решится, мы не имеем права. Если решительно не противодействовать этому злу, то Кыргызстан надолго останется на задворках мирового развития, бедность и нищета немалой части населения станут постоянными спутниками нашей жизни... мы объявляем войну коррупции и пойдем в этом до конца. Уверен, народ поддержит нас». Да, мы солидарны с нашим Президентом и поддерживаем его усилия, направленные против такого зла. Успех борьбы против этой заразной системы будет тогда, когда в головах высоких государственных чиновников будет происходить высокое сознание-чувство патриотизма, честное и добросовестное служение своему Отечеству, народу, если в системе правосудия будет покончено с продажными судьями и прокурорами.

Побывав 10 дней в Объединенных Арабских Эмиратах я воочию убедился в том, что природа, ландшафт и климат ОАЭ уступает по красоте, ландшафту и климату Кыргызстана. Но, там хорошо развита туриндустрия и сервисное обслуживание местных и иностранных туристов. К сожалению, несмотря на наши прекрасные природные и климатические условия и на наш голубой, прекрасный Иссык-Куль мы не умеем умело воспользоваться данным нам Всевышним этими возможностями для развития у нас международного туризма. Из-за неразвитости туриндустрии наша страна каждый год теряет сотни миллионов сомов! Есть ли выходы на простор экономического развития, существенного социального улучшения уязвимой части населения и для развития других сфер? Есть! Во-первых, если государство будет вести правильную политику подбора умелых, грамотных, толковых, не подверженных коррупции кадров-специалистов на государственные должности (у нас сложилась так, что на сегодня на многих государственных должностях сидят люди некомпетентные, пришедшие по родственным связям, по блату, по принципу землячества и т.д. и т.д.). Во-вторых, если готовить толковых, высокообразованных, грамотных кадров, независимо какой он национальности на руководящие посты местного самоуправления и на высокие государственные должности. В-третьих, если ужесточить борьбу против коррупции и сделать нормой публич-

ного наказания государственных чиновников-коррупционеров любого ранга. В-четвертых, если лишить депутатской неприкосновенности депутатов Жогорку Кенеша. В-пятых, для развития международного туризма в КР необходимо радикально обновлять состав заседавших, некомпетентных, сидящих не на своем месте горе-руководителей в сфере туризма и на их место поставить толковых, грамотных, креативных, не зараженных коррупцией молодых специалистов по туризму, прошедших стажировку в странах, где развит туристический бизнес. Только через такие кардинальные и решительные меры мы сможем развивать туриндустрию в Кыргызстане социально - экономическое и выйти из стагнации и в других сферах нашей жизни.

Иначе, Кыргызстан будет и дальше прозябать в бедности и находиться в застое во всех областях нашей жизни.

2015-й год в Кыргызстане объявлен Годом укрепления национальной экономики. А это значит, что на государственных чиновников всех рангов законом, под угрозой снятия с должности, возложена задача формирования современной конкурентоспособной экономики.

Мы надеемся, что 2015-й год - Год укрепления национальной экономики станет стартовым годом более успешного социально-экономического, политического и культурного развития Кыргызской Республики.

Акматова М.Б., КЭУ

ОСНОВНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И МЕХАНИЗМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА (теоретический аспект)

Методы государственного воздействия на экономику подразделяются на прямые и косвенные.

Прямые методы государственного регулирования в основном связаны с использованием административных средств воздействия на экономические отношения, которые характеризуются непосредственным властным воздействием государственных органов на регулируемые отношения и поведение соответствующих субъектов.

Прямой характер применяемых при государственном регулировании административных средств выражается в принятии субъектом управления в рамках компетенции управленческого решения в виде правового акта управления, юридически обязательного для адресата и содержащего прямое предписание императивного (директивного) характера на совершение определенных действий. При этом используются как меры убеждения, так и меры принуждения. К административным средствам государственного регулирования относятся, например, государственная регистрация субъектов предпринимательской деятельности, лицензирование отдельных видов предпринимательской деятельности и т.д.

Косвенные методы государственного регулирования основываются на экономических средствах воздействия на регулируемые отношения со стороны

субъектов государственно-управленческой деятельности. Они опосредованно через экономические интересы без прямого властного воздействия отражаются на поведении участников экономических отношений путем создания условий, влияющих на мотивацию должного поведения, созданием материальных стимулов, как материального поощрения, так и ответственности. К экономическим средствам относятся прежде всего средства денежно-кредитной и бюджетной политики, косвенное планирование, инструменты ценообразования и другие.

Прямые и косвенные методы государственного управления экономикой и соответственно административные и экономические средства государственного регулирования экономики имеют единые цели и задачи и всегда облекаются в соответствующую правовую форму.

Как уже отмечалось, право следует рассматривать в качестве самостоятельного и одного из основных средств государственного регулирования экономики. Основная задача государства заключается в формировании правовой базы экономической, предпринимательской деятельности. Без правовых норм невозможно применение административных и экономических средств государственного регулирования. Любые средства, будь то административные или экономичес-

кие, не могут быть применены вне правовой формы их существования.

Особо следует отметить самостоятельную группу средств государственного регулирования экономики, так называемые правовые средства. К числу правовых средств относятся такие широко применяемые инструменты, как договор, ответственность, юридическое лицо и др. Указанные и иные правовые средства широко применяются не только во взаимоотношениях между субъектами предпринимательской деятельности в пределах гражданско-правовых отношений, но и при государственном регулировании экономики и предпринимательской деятельности.

Средства административного регулирования в сфере экономики чрезвычайно разнообразны. Среди них следует назвать разрешение совершения определенных действий, например, лицензирование; утверждение конкретных заданий тем или иным субъектам предпринимательской деятельности; обязательные предписания совершения каких-либо действий; запрещение конкретных действий; регистрацию определенных действий; установление квот и других ограничений; применение мер административного принуждения; применение материальных санкций; выдача государственных заказов; контроль и надзор и т.д. [1. с.165]

Лицензирование – одно из наиболее характерных административных средств государственного регулирования экономики, которое представляет собой разрешение государства в лице его органов на определенные действия, в том числе на те или иные виды предпринимательской деятельности.

Лицензия представляет собой разрешение (право) на лицензируемый вид деятельности при обязательном соблюдении лицензионных требований и условий, выданное лицензирующим органом юридическому лицу или индивидуальному предпринимателю.

К лицензируемым относятся лишь те виды деятельности, осуществление которых может повлечь за собой нанесение ущерба правам, законным интересам, нравственности и здоровью граждан, обороне страны и безопасности государства и регулирование которых невозможно иными методами, кроме как лицензированием. Вид деятельности, на выполнение которого на территории государства требуется получение лицензии в соответствии с законом является лицензируемым.

Полномочия лицензирующих органов помимо собственно лицензирования включают также:

- надзор за соблюдением лицензиатами лицензионных требований и условий;
- приостановление действия лицензии;
- возобновление действия лицензии;
- переоформление документов, подтверждающих наличие лицензии;
- формирование и ведение реестра лицензий.

Лицензия выдается отдельно на каждый лицензируемый вид деятельности.

Вид деятельности, на осуществление которого получена лицензия, может выполняться только получившим лицензию юридическим лицом или индивидуальным предпринимателем.

Деятельность, на ведение которой органами государственной власти выдана лицензия, может осуществляться на всей территории государства.

Срок действия лицензии устанавливается документом о лицензировании конкретного вида деятельности.

В различных государствах лицензия выдается на различные сроки действия. Обычно срок действия лицензии составляет не менее чем один год.

Срок действия лицензии может быть продлен по заявлению лицензиата, если иное не предусмотрено документом о лицензировании конкретного вида деятельности.

В продлении срока действия лицензии может быть отказано, если за время действия лицензии зафиксированы нарушения лицензионных требований и условий.

Одно из обязательных лицензионных требований и условий при осуществлении лицензиатами лицензируемых видов деятельности – соблюдение законодательства страны, экологических санитарно-эпидемиологических, гигиенических, противопожарных норм и правил, а также положений о лицензировании конкретных видов деятельности.

Рассмотрим границы необходимого вмешательства государства в экономику. Прежде всего, это области, где перестает эффективно действовать механизм рыночной само регуляции и требуется срочное вмешательство государства.

Во-первых, это правильная организация денежного обращения.

Во вторых, предоставление государством общественных товаров. Механизм свободного рынка позволяет удовлетворять потребности, которые выражаются в денежной форме, через спрос. Однако существуют такие потребности, которые невозможно измерить в деньгах и превратить в спрос. Речь идет об услугах коллективного пользования: национальная оборона, государственное управление, единая энергетическая система, национальные сети коммуникаций, охрана общественного порядка, вакцинация, хлорирование питьевой воды и т. д. Здесь не обойтись без вмешательства государства в экономику.

В-третьих, устранение государством последствий внешних эффектов. В процессах рыночного производства и потребления могут возникать своеобразные дефекты, не имеющие денежного выражения и не фиксируемые рынком. Эти внешние эффекты нарушают рыночное равновесие и обуславливают неоптимальное распределение ресурсов, что делает необходимым вмешательство государства в экономику.

Функции, выполняемые государством по организации денежного обращения, предоставлению общественных товаров и устранению последствий внешних эффектов, составляют максимальные границы его вмешательства в экономику свободного рынка. Вместе с тем эти функции образуют минимально необходимые границы регулирования реального рынка. Как видно, нерегулируемого рынка вообще не бывает, ибо в определенном воздействии со стороны государства нуждается даже идеальный свободный рынок.

Если обратиться к реальному конкурентному рынку, то обнаружатся новые области экономической жизни, где проявляется ограниченность механизма рынка, что делает необходимым более широкое участие государства в хозяйственных процессах. Совокупность таких областей определяет максимально допустимые границы вмешательства в экономику.

Государство проводит региональную политику, решая вопросы, возникающие при воздействии на рыночную экономику исторических, национальных, демографических и других нерыночных факторов. Региональная политика осуществляется при помощи

финансовых стимулов и государственных капиталовложений, которые обеспечивают привелегированное положение отдельным отраслям и регионам. В одних случаях поддержка оказывается отраслям и территориальным единицам, находящимся в состоянии затяжного кризиса; в других – поощряется развитие новых отраслей и видов производств – носителей научно – технического прогресса, призванных привести к прогрессивным структурным изменениям внутри отраслей, между отраслями и во всем народном хозяйстве в целом, к повышению его эффективности и конкурентоспособности. В то же время могут приниматься

меры по притормаживанию чрезмерной концентрации производства.

Литература

1. Марченко М.Н. Общая теория государства и права. – М., 1998.
2. Мовсесян А. О стратегии государственного регулирования экономики. – М., 2008.
3. Ревенков А. Планирование в системе государственного регулирования экономики. //Экономист №8 2010.
4. Сажина М.А. Государственное регулирование рыночной экономики. Вт. Изд. Пер., – М., 2006.

*Кадир Бурак Салимоглу,
Международный университет Ататюрк Ала-Тоо*

НОВЫЙ ПОДХОД В ТЕРАПИЮ СУПРУЖЕСКИХ ПАР: СХЕМАТИЧЕСКАЯ ХИМИЯ

Понятия схематическая химия возникла в начале 1990-х годов, как термин касающийся в схематическую терапию (Schema Therapy) разрабатываемая и развивающиеся Ж. Янгом (J. Young). Речь идет о том, что полученные в результате травматических или отрицательной семейной жизни в детстве и в юношеские годы, являются источником схематической терапии, вызываемые 18-ю разрушающих схем (быть брошенным, недоверие, лишение эмоциональности, дефектность, социальная изоляция, зависимость, неустойчивость, неразвитое эго, неудача, превосходство, неудовлетворительная самоконтроль, подчиненность, чрезмерная жертва/самопожертвование, стремление получить одобрение, пессимизм, подавление чувств, высокие/без лимитные стандарты и подвергаться наказанию). Подобные работы разрабатываются с целью справиться с негативными переживаниями, с которыми сталкиваются в детстве и служат, чтобы защищать психологического здоровья целостность человеческого потомства.

Тем не менее, даже если в детстве обеспечивается психологическая целостность, которая соответствует к окружающему среду, то все равно, будучи взрослыми, становятся неадекватными. И это негативно отражается в отношениях с людьми, предпочтениях, мыслей, чувствах и поступках. Например, если ребенок в детстве со стороны своей семьи и окружающими (братья и сестры, друзья, близкие) подвергался к критике, за то, что у него избыточный вес, пережил издевательства, был исключен из группы, то, ребенок в результате подобных критик убеждает себя, что если у него есть недостатки и он не красивый, значит он еще и неумелый и неискренний. Когда ребенок становится взрослым его дружеские отношения или дружба с противоположенным полом формируется под влиянием этой схемы (схема дефектность), пережитых в детстве. Считая себя неисправным, он либо делает много усилий, чтобы быть замеченным перед противоположенным полом, либо старается избежать тесных отношений, чтобы его недостатки не были замеченными.

Ребенок, от которого отказывались родители и который подвергался к унижению, критике и наказанию за все свои ошибки, включая маленьких ошибок; повзрослев, становится жестоким наказывателем и глубоко верит, что даже маловажные ошибки допущенные окружающими непосредственно должны получить наказание. Проявлять сострадание и прощать, для

них воспринимается как проявлением слабости. Разумеется, такие разрушающие схемы мешают жить в гармонии с окружающими и является причиной в том, что повседневная жизнь не интересно и неприятно.

Ж. Янг показывает, что эти схемы имеют прямую и жесткую конструкцию. Когда эти конструкции начинают работать, они активируются и негативно направляют мыслей, поступок и чувств. Люди, у которых много лет назад произошло фундаментальные убеждения в результате негативных влияний, они затрудняются действовать в противоположном направлении, так как эти модели требуют поступать негативно. Самой главной причиной является то, что люди усваивают и воспринимают эти схемы абсолютно правильными и не допускают, что есть и другие варианты. Не смотря на то, что одни и те же проблемы повторяются, они продолжают демонстрировать аналогичные модели неадекватного поведения. Психотерапевтический процесс с направлением на схематическую терапию дает возможность выявлять разрушающих схем человека, и эти схемы ориентированы, чтобы показать связь между этой схемой и проблемы, вызванных в его взрослой жизни. Пациент, у которого выявлены неадекватные схемы, с помощью психотерапевта старается осознать влияние этих схем на свою жизнь, и стремится создать различные варианты поведения. В частности, путем исследования были выявлены эффективные методы использования в терапии трудно лечимых расстройств личностей.

Для того, чтобы более четко понять можно привести практический пример который автор столкнулся, занимаясь терапией супружеских пар (couple therapy) в Турции. Н.У. женщина 28 лет, работает администратором в большой текстильной компании. Замужем и имеет одного ребенка. Является старшим ребенком в семье. Ее младший брат едва окончил среднюю школу и не смог поступить в вуз. В отличие от младшего брата, будучи успешной школьницей Н.У. не смотря на свои успехи, не завоевывала расположения и внимания отца. Ее отец не хотел, чтобы она училась. Предпочтением отца было, чтобы она помогала по хозяйству и помогала брату. Кроме того, в домашних делах если она не выполняла возложенные на себя обязанности, то со стороны отца была оскорблена и лишена некоторых прав, а так же получала наказание в виде избиение. В результате при применении анкеты короткой формы-3 схематической терапии Янга было установлено, что у Н.У. схемы наказания и права получа-

ет очень высокие рейтинги. Беседа, когда она рассказала свою историю жизни, показала, что эти две схемы весьма эффективно проявляются как в карьерных, так и в семейных отношениях. Н.У. в качестве супруга выбрала себе мужчину, у которого имеется схема подчинённости. Так как они обратились пара терапию Н.У. и ее муж Е.У. совместно проходили терапию, и с каждым из них после совместного сеанса проводились индивидуальные сеансы. Полученные результаты, из истории семейной пары выглядит следующим образом:

Н.У. так как выросла в семье где отец являлся наказывателем и не проявлял милосердие, разработала в себе схему, которая должна быть наказана даже малейшая ошибка. После того как она познакомилась со своим нынешним мужем с помощью своей подруги он ей понравился и через некоторое время она вышла за него замуж. А ее муж Е.У. у которого имеется схема подчинённости, в обсуждении и спорах с женой не может выразить свои мысли, которые противоречат идеям жены и свое мнение держит в себе. Е.У. не вступает в долгие споры с женой, но чтобы избавиться от эмоциональной нагрузки, которые наполняются от невысказанности, с помощью некоторыми поступками дает знать, что он думает иначе в отличие от жены. Например, в обстановке дома Е.У. хочет кожаное кресло, а жена наоборот желает кресло с бархатным покрытием. Когда они обсуждают вопрос Е.У. быстро сдается, но жена Н.У. злится из-за того что спор остается не завершенным, и в результате между ними возникают другие ссоры. Те же ситуации возникают при уходе за ребенком и при выборе одежды для ребенка. Н.У. в качестве наказания перестает вступать в половой контакт с мужем. Сдерживание себя от половых контактов можно истолковывать как реакция против своих желаний. Поэтому что людям, которые имеют наказывательную схему довольно сложно получать удовольствие от жизни, на работе или дома, они думают что те, которые допустили небольшую ошибку, обязательно должны получить наказание. Таким образом, больные с этой схемой, держат себя от таких событий, как сексуальное отношение, которое предоставляет удовольствие людям.

Чтобы еще глубже понять концепцию "схематическая химия", который представляет суть статьи, предпочтение Н.У. при выборе супруга, человека со схемой подчинённости можно растолковать следующим образом:

По мнению Янга, эти схемы настроены на том, чтобы продолжаться. Для того чтобы это схема продолжалась необходимо было выбрать себе мужа который будет поддерживать продолжение этой схемы. Схема зависимость имеет такую характеристику, если, напротив человек со схемой наказывателя, то они не станут возражать, сопротивляться. Именно по этой причине, когда Н.У. познакомилась с мужем, она с помощью подсознания почувствовала энергетику Е.У., который, даст возможность продолжать ее наказательную схему. Однако, как мы предполагали, эти схемы

чтобы продолжаться разрушают всякие отношения, и со временем доведет до развода.

В конце около 15 сеансов психотерапии узнав о влиянии в их отношении тех схем, которые они имеют, семейная пара Н.У. и Е.У. осознав влияние этих схем в свои поступки, смогли заставить себя действовать не так как этого требует схема, а так как это должно быть в здравом смысле. В конце процесса психотерапии половые отношения семейной пары заново возобновились, и идея о разводе о котором они думали в начале процесса больше не возникла.

Схематическая химия, как показано в приведенном выше примере, чтобы продолжать свою разрушительную структуру требует необходимого кандидата с соответствующими схемами. Совместно с развитием теории, это концепция схематической терапии за последние 25 лет в рамках пара терапии начался часто использоваться, и очень эффективен в решении сложных проблем. В следующей таблице показаны некоторые схемы, часто привлекающие друг друга:

Таблица 1. Часто друг друга привлекающие схемы

Название Схемы	Схемы Часто Созданные Химией
Схема Дефектности Схема Зависимости	Схема подвергаться к наказанию
Схема превосходства	Схема самоотверженности Схема подчинённости
Схема лишение эмоциональности	Схема Подавления Чувств

Схема Дефектности: Пациенты с признаками этой схемы глубоко убеждены в том что они плохие, несовершенные, неправильные, уродливые, бесценные и не могут быть любимыми со стороны других.

Схема подчинённости: Эти люди чрезмерно склонны проникнуть под контроль других.

Схема превосходства: Считают себя выше других людей, следовательно, верят, что у них больше прав и привилегий.

Схема лишение эмоциональности: Это схема вынуждает людей глубоко верить в то, что их чувства и желания не осуществятся в полном смысле этого слова.

Схема самоотверженности: Эти пациенты склонны добровольно удовлетворить потребности других, нежели своих.

Схема Подавления Чувств: Лица имеющие эту схему склонны как правило постоянно подавлять свои спонтанные идеи и мысли, а также связь с другими людьми.

Литература

1. Пылатс, Х., Тайсон, М. и Мейсын, О. (2002). Adult attachment style and core beliefs: Are they linked. *Clinical Psychology and Psychotherapy*. 9, 322-348.
2. Янг, ДЖ.; Клоско, ДЖ.; Вейсхар, М.Е. (2003). *Schema Therapy A Practitioner's Guide*. Guilford Press.
3. Янг, ДЖ.; Стейн, Д.; Дутоит, П.; Рисы, Л. (2007). *Cognitive Schemas And Core Beliefs In Psychological Problems – A Scientist-Practitioner Guide*. books.google.com

*Кирман Юнус Эмре,
Эл аралык Атамурк-Алатоо
университети*

ПОСТСОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КОРРУПЦИЯ МЕНЕН ШАРТТАЛГАН ФАВОРИТИЗМ ЖАНА НЕПОТИЗМ ФЕНОМЕНДЕРИНИН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Илимий адабиятта **ЖЕМКОРЛУККА** же **КОРРУПЦИЯГА** (латынча *corruptio*, англис тилинде *corruption* – сатып алуу) төмөнкүдөй аныктамалар берилет: “Коррупция – бул жооптуу кызматтагы адамдын, эреже катары, мыйзамды бузуу жолу менен өз кызматын жеке пайда көрүү максатында колдонушу”¹, “Коррупция термини коомдук бийликтин материалдык пайда көрүү (мисалы, пара) же акчалай эмес максаттарга жетүү (мисалы, фаворитизм) ниетинде мыйзамсыз колдонулушун туюндурган ишти же иш-аракетти билдирет”².

Жалпысынан жемкорлукка (коррупцияга) негизделген “киши фаворитизми” тарыхтын бардык этаптарында, б.а. байыркы Кытай, Индия, Африка, Греция, Рим, Шумер маданияттарында, Орто кылымдарда, Агартуу доорунда жана бүгүнкү күндө бардык коомдордо жашап келген көрүнүш болуп саналат. Буга мисал катары Стамбул Археология музейинде сакталган б.з.ч. 4000-жылга таандык «Шумер окуу күндөрү» деген тактайды алсак болот. Ал тактайда окууда ийгиликсиз болгон бир окуучунун үй-бүлөсү анын ийгиликтүү болушун каалагандыгы, ошол максат менен анын мугалимин үйүнө чакыргандыгы, мугалимге түркүн тамак-аш жана белектерди бергендиги, натыйжада, ал окуучунун күтпөгөн жерден өз классынын эң мыкты окуучусу боло калгандыгы жана класском болуп шайлангандыгы жазылган³.

Жемкорлук (коррупция) менен тыгыз байланышкан патронаждын мисалдарын дүйнөлүк тарыхтын баардык кездери менен мамлекеттеринен таап алууга болот. Айтсак, Кануни Султандын мезгилинде жумушсуздук, кымбатчылык, фаворитизм, паракорчулук сыяктуу көйгөйлөр кеңири жайылып⁴, Мурат III (1574-1594) бийликте турганда Осмон мамлекетинин аскерий, билим берүү, юстиция, саясий системасы сыяктуу бардык уюмдары начарлай баштаган⁵.

Осмон империясынын тушунда коррупция менен тыгыз байланышкан экономиканын начарлоосу империянын экономикасынын өзөгүн түзгөн жана мамлекеттик жерлерди феодалдарга колдонуу үчүн берген лен системасында башталган. Акырындык менен экономиканын негизги функциясы болгон лен системасы көрүнүктүү сарай ээлерине, жогорку даражадагы илимпоздорго жана саясатчыларга кызмат

ээлеп турган учурда кошумча маяна, кызматынан кеткенден кийин азыркы пенсия, же жумушсуздук үчүн жөлөк пул катары берилип турган мамлекеттик төлөм болуп эсептелген арпалыктарга өтүп кеткен. Арпалык болжол менен 1570-жылдары вазирдик милдеттин жоопкерчилигин өз мойнуна алып, мамлекеттик деңгээлдеги маанилүү кызматка ылайыктуу инсан, же аймакты башкарууга жөндөмдүү болгон адамдардын санынын өсүшүнө байланыштуу аларга берилүүчү жерлердин санын көбөйтпөө үчүн чыгарылган⁶.

“Арпалык” катары мамлекеттен жер алып турган жогорку даражадагы адамдар ала турган кирешеси жана башкаруу милдети мамлекет тарабынан берилген ал жерлерге барып, ал аймакты түздөн-түз башкаруунун ордуна, өздөрү ыңгайлуулуктары кеңири түзүлгөн борбор калаада калып, өздөрүнө тиешелүү жерлерди көбүнчө өкүлдөрү аркылуу башкарып турушкан⁷. Айтсак, Анадолу шаарынын айланасындагы аймактын көпчүлүгү арпалык катары берилген. Алгач арпалык системасы зарылчылык болгондо гана колдонулса, кийинчерээк ал туруктуу системага айланып кеткен⁸.

Канунинин башкаруусунун акыркы жылдарында аймактардын жергиликтүү башкаруучулары өз кызмат орундарын кандайдыр бир мыйзамсыз төлөм (пара) берип сатып алуусу жана башкаруу бийлиги колуна тийгенден кийин берген төлөмүн (парасын) карапайым калктан буюм, же салык түрүндө кайтарып алууга аракет кылуусу эл массаларынын аларга каршы көтөрүлүшүнө себеп болуп калган⁹. Бир эле мезгилде бир нече адамдарга адилетсиз түрдө бериле баштаган арпалык системасынын жемкорлуктун (коррупциянын) сазына батышынын натыйжасында бул система XVIII кылымда алынып салынган.

Кануни Султан Сулайман, Селим II жана Мурат III салтанаттуу доорлорунда (16-кылым) жашаган акын Мустафа Хүдаи Эфендинин Осмон империясынын Султаны Селим II ге жазган төмөнкүдөй ода (мактоо) саптарында ачык айрым көрүнүп тургандай, жемкорлук менен катар эле өлкөнү башкарууга туура келбеген адамдарды мамлекеттик, айрыкча, мамлекеттик аскерий кызматтарга дайындоо Осмон империясынын кулашынына себеп болуп калган¹⁰:

Kapunda bende bir abdi kadimem	Сенин эшигиндин алдында күтүп турам
Elif gibi her işde müstakimem (K.12/14)	“Элиф” тамгасы сыяктуу түп-түз турам
İnayet olsa bana bir kitabet	Эгерде мага жардам тийсе,
Felekden dahi itmezdim şikâyet (K.12/15)	Бүтүн дүйнөгө арызданбайт болчумун.

Бул ода (мактоо) саптарында акын мамлекеттик аткаминердин эшигинде бир кызмат ордун күтүп турганын жана ага акын катары артыкчылык көрсөтүп, кабыл алуусун суранып турганын жазган.

Осмон империясына көз жүгүртө турган болсок, анын калыптануусунун алгачкы 150 жылында билимге, илимге жана тарбияга көп маани берилгени көрүнүп турат. Империянын өнүгүп бара жаткан мезгилдеринде акырындык менен билим берүүгө болгон көңүл буруу азайып, медреселерде илимге коюлган эркиндик чектелип, билим берүү чөйрөсүнө фаворитизм жана саясат аралаша баштаган. Илимий жөндөмдүүлүк экинчи планга өтүп, фаворитизм алдыңкы орунга чыккан¹¹. Уламдан улам күч ала баштаган фаворитизм мамилелери XVI кылымдын аягындаа илимий жана медресе түзүлүшүндөгү түшүнүксүз чырмоок торго, же желеге айланган¹².

Өлкөдө болуп жаткан коррупциянын алдын алуу максатында Осмон империясынын көптөгөн башкаруучулары рисалелерди даярдап, падышага сунуштаган. Алардын ичинен эң белгилүүлөрү катары Лутфи Пашанын 16-кылымда жазган “Асафнамесин”, Кочи Бейдин 17-кылымда жазган “Рисалесин”, Хазерфан Хусейн Эфендинин “Тахлис ас-Баян фи Каванин Али-и Османын” жана казыначы Сары Мехмет Пашанын 1703-жылы жазган “Наса-их ул-Вузура ва ал-Умара” деген чыгармасын атоого болот¹³.

Осмон империясы кулап, Мустафа Кемаль Ататүрктүн жетекчилиги астында Түркия Республикасы курулгандан кийин мамлекеттик башкаруу менен байланышкан кызмат орундарына бийлик адамдарына жакындыгы же тууганчылыгы жок адамдарды алып келүүгө, ээлеген кызмат орундарына карабастан, коррупцияга аралашкан аткаминерлерди кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуу ишине басым жасалган. Натыйжада, бир партиялуу система башкарып турган 1923–1946-жылдары түркиялык бир министр Жогорку Сотко өткөрүлгөн жана Хавуз-Явуз деп аталган бул чуулуу окуя түрмө жазасын алуу менен жыйынтыкталган.

Түркия Республикасы калыптанып жаткан мезгилде өкмөт менен партиянын башы бир жакадан, колу бир жеңден чыккан сымал бириккен бир партиялуу системанын учурунда кандайдыр бир адамдарга артыкчылык көрсөтүү менен мамиле кылуу өз маанисин жоготкон. Ошондой болсо да, жаңы курулган Түркия Республикасы мамлекеттик мекемелерин гана эмес, ошол мекемелерде иштеген кызматкерлер менен алардын ортосундагы коррупцияга таянган мамилелерди да Осмон империясынан мурас катары алып калган. бул өлкөнүн ди, ны мурас кылып албашы мүмкүн. эмес. Дегеле кылымдар бою тамырлашып кеткен бул терс феномен жаңы республика кабыл алган бир нече мыйзамдар менен эрежелерден улам жоюлуп кетиши мүмкүн эмес эле. Эгерде аны жоюу мүмкүн болгондо, заманбап дүйнөнүн башка мамлекеттери сыяктуу эле Түркия мамлекети азыркы күндө коррупция менен күрөшпөйт болчу.

Түркия Республикасы 1946-жылы көп партиялуу демократияны кабыл алгандан кийин деле коррупция азайып кеткен жок. 1950-жылдардан кийин коррупция мамлекеттик бийликтин, бюрократиянын жана бийликтеги партиянын ортосундагы күрөштүн предметине айланган. Бюрократиянын ылдамдык менен саясатташып бара жаткан мезгили болуп саналган 1970-жылдарда саясый фаворитизм жана непотизм Түркияда кеңири жайылган. Бул мезгилде түрк саясатынын тарыхында коррупциянын көп жылдардан бери башкаруу ишин аркалаган кубаттуу саясый бийликке жана үй-бүлө, тууганчылыкка таянган жасалма экспорт, мыйзамсыз кыймыл-аракеттер сымал бир катар жаңы түрлөрү пайда болгон¹⁴.

1950–1980-жылдарында бир канча министрлер кызмат ордуна кыянаттык кылуу жана коррупция менен айыпталса да, алардын иштери Жогорку Сотко чейин жеткен эмес. Аскердик башкаруу жылдарында кээ бир коррупциялык иштер изилденип, Социалдык коопсуздук министри Хилми Ишгүзар 1) фаворитизм, 2) коррупция, 3) кызмат ордун кыянаттык менен пайдаланды деген айыптар менен Улуттук Коопсуздук Комитети тарабынан Жогорку Сотко жөнөтүлүп, экс-министрге 8 жыл 9 ай оор түрмө жазасы берилген¹⁵.

Эл аралык институттардын, айтсак, Трансперенси Интернэшнл уюмунун, маалыматы боюнча постсоветтик Кыргыз Республикасы коррупциянын деңгээли боюнча «алдыңкы орундардын» бирин ээлейт. Бул тууралуу өлкөнүн жетекчилиги эң сонун билген; массалык маалымат каражаттары бул тууралуу республиканын калкын жетишээрлик формада кабарлап турган. Ошондой болсо да республикада коомду чириткен бул терс феноменге көз жумду мамиле кылуунун натыйжасында коррупцияны кабыл алуу индекси боюнча рейтингте киргизилген дүйнөнүн 182 өлкөсүнүн ичинен Кыргызстан 2003-жылы 118-орунду, 2004-жылы 122-орунду, 2005-жылы 130-орунду, 2006-жылы 165-орунду, 2007-жылы 157-орунду ээлеп, 2,1 балл алган¹⁶.

Бул маалыматтар боюнча 3 баллдан төмөн рейтингге ээ өлкөлөр жогорку деңгээлде коррупцияга малынган зонага таандык деп табылат. Коррупцияны кабыл алуу индекси 2,1 баллды түзгөн Орусия жогорудагы дүйнө өлкөлөрүнүн тизмесинен 154-орунду ээлеген. Азербайжан менен Беларусь 2,4 баллга, Молдова 2,9 баллга, Казакстан 2,7 баллга, Түркмөнстан менен Өзбекстан 1,6 баллга ээ болгон. Дүйнөдөгү эң эле коррупцияланган өлкө деп Сомали (1 балл) менен Түндүк Северная Корея (1 балл) табылган. 2011-жылы коррупцияга аз деңгээлде чалдыккан өлкөлөр катары Жаңы Зеландия (индекси 9,5 балл), Дания (9,4 балл) жана Финляндия (9,4 балл) аталган¹⁷.

Коррупциянын чектери 1993-жылдын 10-майында Кыргыз Республикасынын бүтүндөй аймагында улуттук валюта катары киргизилген сомдон башталган. Сом өлкө ичинде жападан жалгыз төлөм каражаты болуп саналгандыктан, калктын колундагы нактадай рубль акчалары, сактоо банктарындагы каражаттары, юри-

дикалык жактардын активдери менен пассивдери сомго алмаштырылган.

Сомду киргизээр алдында мурдагы жылдардын эмиссияларынын көлөмүн эске ала турган болсок, анда акча айланууда 44 млрд. рубль болууга тийиш болсо, 13,7 млрд. рубль, б.а. калктын рубль түрүндөгү накталай акчасынын 31,1% гана сомго алмаштырылган¹⁸. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү рубль менен сомдун жетишээрлик так кесе аныкталбаган айкалышы тууралуу түшүндүрүү иштерин жүргүзсө да, жалпы суммасы 30,3 млрд. сомду түзүп, алмаштырылбай калган рублдар кайда жоголуп кетти? Демек, рублды сомго алмаштыруу Кыргызстандагы ири коррупциянын алгачкы толкуну болгон.

Коррупциянын экинчи ири толкуну «алтын операциясын» жүргүзүү менен Кыргызстандагы алтын кендерин өздөштүрүүнүн жүрүшүндө башталган. Өз мезгилинде республиканын тунгуч президенти А. Акаевдин көрсөтмөсү боюнча, бирок, зарыл болгон документтерсиз, жалпы наркы 19 млн. АКШ долларын түзгөн 1801 кг алтын Швейцарияга чыгарылып кетсе да, алар Швейцариянын банктарына Кыргызстандын атынан түшкөн эмес¹⁹.

Кумтөр Оперейтинг Компаниясы деп аталган алтын казуучу мекеме менен түзүлгөн эл аралык келишимдин бүтүмүндө бир топ кайчы пикирлер кездешет. Түшүнүксүз себептерден улам Кумтөр Оперейтинг Компаниясы келишиминде Кыргыз Республикасынын 2002-жылы кабыл алынган «Жаратылыш байлыктарын пайдаланууда өндүрмөнү (продукцияны бөлүү тууралуу макулдашуулар» деп аталган мыйзамынын товардык өндүрмөнүн (продукциянын) бир бөлүгүн мамлекетке берүүнү милдеттендирген «Өндүрмөнү (продукцияны) бөлүү» деп аталган 8-статья көрсөтүлгөн эмес. Айта кетчү жагдай: постсоветтик Борбор Азиянын башка мамлекеттеринде товар өндүрмөсүн (продукциясын) Өкмөт менен мекеменин ортосунда бөлүү болгон учурда дал ушул мыйзам колдонулуп, жаратылыш байлыктарын иштеткен мекемелердин пайдасына өндүрүлгөн товардын 55–65%и таандык кылынат.

Кумтөр Оперейтинг Компаниясы деп аталган алтын казуучу мекемесин түзүү тууралуу эл аралык келишим өз учурунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификацияланган эмес. Бул болсо берилген келишимди түзүп жана ага кол коюп жаткан учурда Кыргыз Республикасынын экономикасына зыян алып келсе да, инвестор менен айрым жеке адамдардын гана кызыкчылыгын коргоо ишине басым кылынган күбөлөйт. Анын үстүнө Кумтөр Оперейтинг Компаниясы деп аталган алтын казуучу мекеменин учредителдери Канада мамлекетинде каттоодон өткөн каралган. Демек, бул келишимдин баардык плюстары менен минустары учредителдерге гана белгилүү жана алар баардык укуктук маселелерди Канаданын мыйзамы боюнча гана чече алышат.

Республиканын жогорку жетекчилиги алтын кендерин өздөштүрүү укугун берүү максатында чет элдик инвесторлорду тартуу үчүн атайы орнотулган тартип боюнча тендерлерди милдеттүү түрдө өткөрүүнү көз жазымда калтырышкан. Өз мезгилинде коррупцияга баткан «алтын иши» Кыргыз Республикасынын «легендарлуу» парламенти тарабынан каралган, бирок, ошол кездеги республиканын премьер-министринин отставкасынан башка эч кандай конкреттүү чечимдер кабыл алынган эмес. Кийин «легендарлуу» парламент ыйгарым укуктарын өз

ыктыяры менен өткөрүп берген да, «алтын ишин» андан ары иликтөө токтоп калган.

Коррупция алтын операциясы менен бир учурда жүрүп, элдик кызыкчылыкка каршы мүнөзүнөн улам «прихватизация» деген какшыктуу аталышка конгон мамлекеттик менчикти жеке менчикке айландыруу (приватизация госсобственности) мезгилинде да гүлдөп, өнүккөн.

Коррупция менен «көмүскө» экономиканын пайда болушу өлкөнүн жогорку деңгээлдеги жетекчилигинин, алардын мамлекеттик башкаруу органдарынын жетекчилери, мамлекеттик структуралардын аткаминерлери (чиновниктери), республиканын жашоо-тиричилигинин бардык тармактарын тейлеген айрым жетекчилер жана алардын кызматкерлери түрүндөгү үй-бүлө мүчөлөрүнүн, туугандарынын, жакын чөйрөсүнүн терс мисалы менен тыгыз байланышкан.

Кийин Кыргыз Республикасынын экс-генпрокурору Э. Сатыбалдиев 2005-жылдан бери экс-президент А. А. Акаев менен анын үй-бүлөсүнө карата 98 кылмыш-жаза иши козголуп, алардын 18 иши токтотулганын билдирген: «Кыргызстандын тунгуч президентинин кол тийбестик статусун эч ким алган жок жана өлкөдө Акаевге коркунуч туудурган эч нерсе жок экенин белгилегим келет»²⁰, - деп билдирди генпрокурор. Ошондой эле ал Кыргызстанда экс-президент күбө катары гана суракка алынаарын, экс-президенттин уулу Айдарды берүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Генпрокуратурасы Орусияга 3 жолу кат жибергенин белгилеген²¹.

Кыргыз Республикасынын укук коргоо жана мамлекеттик органдарынын, сот чечимдеринин, о.э. массалык маалымат каражаттарынын материалдары республиканын баардык органдары менен сот бийлиги, о.э. алардын кызматкерлери коррупцияга терең чалдыкканын күбөлөйт. Өлкөнүн экс-президенти А. Акаевдин кеңешчиси болуп дээрлик 7 жыл иштеген белгилүү швед экономисти А. Ослунд «Тилекке каршы, бизде коррупция азайбастан, тескерисинче, көбөйүп кетти. Коррупциянын деңгээли мурункудай эле жогору. Саны боюнча пара берүү азайганы менен алардын көлөмү өстү. Алар, жалпы жонунан, укук коргоо органдарында кеңири кездешет. Силердин сотторунаардын баары коррупцияга малынган. Мен алардын ишин өзүм билемдик кылуу деп атаар элем. Алардын чечимине негизинен акча, бир аз деңгээлде административдик кысым көрсөтүү таасир берет»²², - деп ачык билдирген.

Албетте, таман акы, маңдай тер эмес, «арам тер» менен табылган акчалар «көмүскө» экономиканы өнүктүрүүгө, контрабандалык товарларды айландырууну көбөйтүүгө ж.б. экономикалык кылмыштарды жасоого жумшалган. Үстүртөн эле эсептей турган болсок, А. Акаев башкарган алгачкы 10 жыл ичинде «көмүскө» каражаттардын көлөмү 2 млрд. АКШ долларын түзгөн²³. Республиканын айрым бөтөнчөлөнгөн фирмаларынын акча операцияларынын басымдуу көп бөлүгү чет өлкөлөрдөгү оффшордук зоналардын жардамы аркасында ишке ашкан.

Үстүртөн эсептей турган болсок, анда А. Акаевдин учурундагы Кыргыз Республикасындагы коррупциянын жалпы суммасы 11 058,4 млн. сомду, о.э. 17 248,4 млн. АКШ долларын түзгөн²⁴. Бул каражаттарды республиканы өнүктүрүү Фондун түзүү ишине жумшаса болоор эле.

Финансылык каражаттарды республиканын тармактары менен чөйрөлөрүнүн экономикасындагы муктаждыктарды чечүү ишинде акыл менен пайдала-

на билүү соода балансындагы терс сальдо, бюджеттин тартыштыгы, Кыргызстандын мамлекеттик валюталык карызы түрүндөгү маселелерди оң жагына чечүүгө мүмкүндүк бермек эле.

Кыргыз Республикасынын экинчи президенти К. С. Бакиев өзүнүн инаугурациялык сөзүндө «...коррупцияны мамлекеттин жетекчисинин эрки менен гана жеңүү мүмкүн эмес. Бул жерде бардык жарандардын, мыйзам өкүлдөрүнүн... биргелешкен аракети керек»²⁵, - деп билдирген.

Президенттин сөздөрү анын иши менен коошпогондугун Жогорку Кеңештин айрым депутаттары айгинелеп чыгышкан. Айтсак, СДПК фракциясынын депутаты Р. И. Отунбаева 2008-жылдын ноябрь айында болуп өткөн Элдик Курултайда өлкөдөгү коррупция тууралуу сөз кылып келип, терең ойлонууну талап кылган төмөнкүдөй 3 жагдай тууралуу айткан: 1) кой терисин жамынган бөрүлөр актанганын токтотпой, 2) коррупцияга малынды деп майда-барат жандыктардын айыбын ачып, 3) мамлекеттик кызматтын жогорку тепкичине таандык кабинеттерде олтурган киттер уялбастан эле элди тоноп, өлкөнү талап жатышат²⁶. Ушул эле ойду ал 1 жылдан соң төмөнкүчө туюндурган: өзүнүн кол тийбестигине жамынып алган айрым депутаттар мыйзамсыз бизнес жасап, «өзүнүн ийгиликтери» тууралуу коллегаларына ачык эле мактангандан тайманбай калышты. Сыягы ушундай негизде республикада саясатчылардын, депутаттардын жана аткаминерлердин (чиновниктердин) буйрутма өлтүрүүсү болуп жатса керек²⁷.

Бийликке келген 5 жыл ичинде эл К. С. Бакиев өз үй-бүлөсү, тууган-туушкандары, уулу Максимдин достору менен бирдикте мамлекеттин финансылык ресурстарынын эсебинен тезирээк байып кетүүнү көздөгөн мерез администратор, коррупцияга белчесинен баткан президент экендигине көзү жетип, 2010-жылдын 7-апрелинде К. С. Бакиев менен анын кол жоолук өкмөтүн бийликтен кетируүүгө аргасыз болгон.

Чындыгында эле экс-президент К. С. Бакиевдин тушунда коррупциянын деңгээли космостук ылдамдык менен өскөн. Анын үй-бүлөсү, туугандары, достору, о.э. мамлекеттик башкаруу органдары менен жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын жетекчилери болуп саналган Бакиевдердин жакын санаалаштары «мыйзамдаштырылган формада» мамлекеттик каражаттарды өзүнө ыйгарып, жакынкы чет өлкөлөрүнөн келген айрым кредиттерди өзүм билемдик менен пайдалана башташкан. Мисалы, «Кыргызстанды өнүктүрүү Фондун» түзүү менен «Азия УниверсалБанктан - AUB» 1, 2 млрд. АКШ доллары өлчөмүндөгү акча өлкөдөн чыгарылып кеткен²⁸. Бул операциялар Улуу Британияда, Жаңы Зеландияда жана Болгарияда катталып, 2010-жылга чейин Кыргыз Республикасында эң ири банк болуп эсептелген «АзияУниверсалБанктын - AUB» күмөндүү жана көп миллиарддаган операцияларына катыштыгы бар 3 британдык компаниянын банктык эсеби аркылуу өткөн²⁹.

Келтирилген көрсөткүчтөр айгинелегендей, биринчи экс-президенттин коррупциялык ишмердиги менен 2 экс-президенттер башкарган мезгилдеги «көмүскө» экономиканын суммасын эске албаганда, республиканын экинчи экс президенти менен анын үй-бүлөсүнүн эле коррупциялык иш-аракеттеринин жалпы суммасы орточо эсеп менен 73,1 млрд. сом жана 862,2 млн. АКШ долларын түзөт³⁰. Бул болсо Кыргыз Республикасынын 2010-жылдагы мамлекеттик бюдже-

тинен 1,3 эсе көп сумманы туюнтуп, өлкөнүн дүң продукциясынын 34,4%ин түзөт³¹.

Деградациянын курмандыгы болуп бүткөн экономиканы каржылоо жана республиканын жаңы президенттин туугандары менен жек-жаатынын эсебинен эбегейсиз чоюлуп кеткен мамлекеттик аппаратын багуу максатында К. Бакиев дагы тышкы булактарды мобилизациялоонун эсебинен кошумча каражаттарды табуу аракеттерин жасаган. Анын Москва менен болгон саясый оюну ийгилик менен аяктаган: Орусия Кыргызстанга 2 млрд АКШ доллары түрүндөгү кредит берүүнү убада кылган. Кийин, бул кредитти алуудагы К. Бакиевдин чыныгы максаттары айкын болгондо, сөз болуп жаткан кредит орусиялык дипломатиянын тарыхына «кыргыз амалкер оюну» («кыргызский лохотрон») деген аталыш менен кирген.

«Москва менен мамиле түзүүдөгү кыйынчылыктар» деген саясый оюнга басым жасап, АКШнын «Манас» транзиттик борборуна болгон кызыгуусун жакшы түшүнгөн К. Бакиев мамлекеттик казынаны (тагыраак айтканда, өз чөнтөгүн) толтурууда Вашингтондун жылуу мамилесин мыкты колдоно билген.

Мындан сырткары, К. Бакиев оппозиция тарабынан кеңири жайылтылган өзүнүн кланынын каржылык (финансылык) кыянатчылыктары тууралуу маалыматтарды четке кагуу ишинде да колдо болгон баардык дипломатиялык каналдарды пайдаланган. Айтсак, АКШнын Кыргызстандагы элчиси Татьяна Гфеллер-Волкофф айым менен болгон 2009-жылдын 21-сентябрындагы түштөнүү маалында Кыргызстандын президентинин уулу Максим Бакиев дүйнөлүк экономикадан Кыргызстан кандай орунга ээ болууга тийиш жана өлкөнүн өнүгүүсүнөн кантип пайда көрүүбүз зарыл экендигин баса белгилеген темадагы аңгемелешүүнү баштайт: «Биз өзүбүз үчүн акчаны каалабайбыз, биз бул акчалар кадыресе, пайдасы жок долбоорлорго эмес, чындап эле жакшы, терең ойлонулган иштерге пайдаланылышына ишеним арткыбыз келет»³². Элчи айымдын суроолоруна жооп берип жатып М. Бакиев «орустар 2 млрд АКШ доллары көлөмүндөгү кредитти берүү тууралуу убадаларын аткарган жок»³³, - деп билдирди.

Айта кетчү жагдай: жогоруда сөз болуп жаткан түштөнүүгө чейин эле президенттик кландын коррупцияга терең малынып калганы тууралуу имиш кептер кеңири жайылган эле. Бишкектеги имиштер боюнча К. Бакиевдин уулу Максим атасы менен болгон аңгеменин жүрүшүндө «бул акчалар (орусиялык кредиттин бир бөлүгү - авт.) үй-бүлөдө калууга тийиш», - деген талапты катуу койгон. Албетте, бул маалыматтын чындыгын айтуу татаал. Бирок, бийликтен кеткенден кийин Беларусияга баш маанек издеп келген Кыргызстандын экс-президенти берген алгачкы пресс-конференциянын учурунда журналисттер «А. Лукашенко орусиялык газга болгон карызды саясый баш маанек алгандыгы үчүн К. Бакиевден алган акчанын эсебинен төлөгөндүгү чынбы?»³⁴, - деген суроо жөн жеринен берилбесе керек.

Кыргыз Республикасынын акыркы жылдардагы практикасы күбөлөгөндөй, айрым ири коррупционерлердин иши сотко берилип, ага ылайык келген чечимдер кабыл алынган. Ошондой болсо да мамлекеттик бийликтин жогорку тепкичтерин ээлеп жана жалган ишкер атка конгон, жалпы саны 10 адамдан ашпаган мурдагы фигуранттарга издөө жарыяланып, алар Беларусь, Улуу Британия, Грузия, Ирландия, Казакстан, Латвия, Орусия, Украина, Швеция ж.б. башка мамле-

кеттерден баш калкалоо таап, ошол мамлекеттер тарабынан коргоо чараларын суранышканына карабастан, эл аралык деңгээлде орнотулган тартипте (келишимдин, же меморандумдун негизинде) аларды республикага кайтарып келүү (экстрадициялоо) күтүлүүдө.

Айтылгандардан төмөнкү корутундулар жаралды:

1. Жемкорлук (коррупция) менен тыгыз байланышкан патронаждын мисалдарын дүйнөлүк тарыхтын баардык кездери менен мамлекеттеринен таап алууга болот. Айтсак, түркиялык тарыхта коррупцияга мисал катары Йылдырым Бейазиддин айласы жоктон паракор казыларды бир жерге камап, күйгүзүп салуу буйругун берүүсүн жана Явуз Султан Селимдин алдында акын Фузили өз маянасын ала албай, “Салам берсем, анын пара эмес деп, алик албай койду” деген саптарын келтирсек болот.

2. Жалпы жонунан, кландык капитализмди мамлекеттик казынага кол салган 1) паракорчулук, 2) уурулук жана 3) бийлик адамдарынын кол алдындагылардын айрымдарына карата мамлекеттик кыргалчылыктардын эсебинен фавориттик мамиле кылуу сыяктуу иш-аракеттердин баарын камтыган жемкорлуктун, же коррупциянын бир түрү катары кароого болот.

3. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жеткенден кийин коомдун баардык чөйрөлөрү, алардын ичинде мамлекеттик башкаруу кызматы менен байланышкан структуралар капиталисттик мамилелер менен рынок экономикасынын механизмдери менен инструменттерин өздөштүрө баштайт. Бирок, республиканын өзү да, анын мамлекеттик башкаруу органдарында кызмат өтөгөн кадрлары да рынок экономикасын өздөштүрүү жаатында жетишээрлик тажрыйбага ээ болбогондуктан, бул иш бир топ тоскоолдуктарга туш болгон.

Мамлекеттик структуралардын жетекчилери жана алардын аткаминерлери (чиновниктери) катары тандалып алынган кадрлар рынок мамилелери менен катар эле «коррупциянын канондору» менен «көмүскө» экономиканын негиздерин да беш колундай өздөштүрүүгө жетишишкен. Алар республиканын жашоо-тиричилигинин баардык тармактарында коррупциялык системалар менен «көмүскө» экономиканын торун түзүү ишинде бир кыйла артыкчалуу “ийгиликтерди” жарата алышкан.

Адабияттар

1. Большой энциклопедический словарь / Под ред. А.М. Прохорова. – М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 1998. – С. 578.

2. Ümit Berkman, Azgelişmiş Ülkelerde Kamu Yönetiminde Yolsuzluk ve Rüşvet, TODAİE Yayını, Ankara-1983, s. 936, aktaran: Coşkun Can Aktan (Editör), Yolsuzlukla Mücadele Stratejileri, Hak-İş Yayınları, Ankara-2002, s. 51, < http://

www.canaktan.org/din-ahlak/ahlak/yolsuzlukla-mucadele-stratejileri / anasayfa-yolsuzlukla-mucadele.htm >, 10.05.2008

3. TBMM Raporu: Bir Olgu Olarak Yolsuzluk: Nedenleri, Etkiler ve Çözüm Önerileri, TEPAV Yayını, s. 33, <http://www.tepav.org.tr/tur/admin/dosyabul/upload/yolsuzluk1.pdf>, 10.05.2008

4. M. Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Bilgi Yayınevi, 1975, s. 70, Aktaran: Metin Kazancı, “Osmanlı’da Halkla İlişkiler”, s. 11, <http://www.iletisim.selcuk.edu.tr/dergi/gs/2006_cilt4s3.pdf>, 10.05.2008

5. Ekmeleddin İhsanoğlu (Editör), Osmanlı Devleti Tarihi, Cilt I, Feza Gazetecilik Yayını, İstanbul-1999, s. 45

6. Adnan ÇİMEN, “Kaymakamlık Mesleği” Açısından Mülki İdarenin Kısa Tarihi”, Türk İdare Dergisi, < http://www.icisleri.gov.tr/_icisleri/TurkIdareDergisi/UpLoadedFiles/189-206.adnan%20%C3%A7imen.doc>, s. 94, 10.05.2008

7. Ali Rıza Gökpinar, “Celali Ayaklanmalarının Maliye Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, Yönetim ve Ekonomi, Yıl: 2007, Cilt: 14, Sayı:1, s. 16, <http://www.bayar.edu.tr/~iibf/dergi/pdf/C14S12007/ARG.pdf>, 10.05.2008

8. Hasan Yekbaş, 16. Yüzyılda Müezzin Bir Şair: Hüdayi-i Kadim”, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2007, Cilt:31, No:2, s. 174, <http://www.cumhuriyet.edu.tr/edergi/makale/1556.pdf>, 10.05.2008

9. Rüstem Erkan ve Harika Akçayöz, “Siyasi İslam Tartışmaları Açısından İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Demokratik Tutum ve Davranışlarının İncelenmesi” C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2003, Cilt:27, No:2, s. 179, <http://fenedebiyat.cumhuriyet.edu.tr/s_der_html/s_dergi1.php?sayfa=6&kod=6>, 10.05.2008

10. Mustafa Ergün, İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), s. 29, <http://www.egitim.aku.edu.tr/mesrutiyet.pdf>, 10.05.2008

11. Караталов О. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане // INTERNATIONAL CONFERENCE ON EURASIAN ECONOMIES 2012.

12. Ниязов Ф. А. Политические и экономические реформы в Кыргызстане. – Б., 1995. – С. 38, 85, 86.

13. Исабеков К. С. Кумтөрдөгү «алтын» мафия. – Б.: «Принт - Экспресс» басмаканасы, 2011. 10-14-беттер.

14. Мы нашли сокровища А. Акаева. – Б.: КРСУ, 2009. – С. 8 - 14.

15. Ли Л. Рецепты оздоровления экономики от А. Ослунда. – Б.: Изд-во МСН (2004), - № 60. - С. 4.

16. Социально-экономическое положение КР. – Б., 2012. - С.74-75 и 150-151.

17. Иннагурационная речь Президента Кыргызской Республики К. С. Бакиева // Слово Кыргызстана. – Б., - 2009. - № 82. - С.2.

18. // Лица. – Бишкек. – 2008. - № 25. - С. 3.

19. // Репортер. – Б. – 2009. - № 12. - С. 1-3.

20. АКИpress-internet, Tazabek (2012), - Б.: - 19-06-12.

21. Посольство США о Максиме Бакиеве: «Умен, коррупционирован и может быть полезным для США». Документ Агентства АкиПресс от 15 декабря 2010 года [www.exproforum.akipress.Org/news:303531]. - С. 2.

22. Караңыз: Комсомольская правда, электронная версия, документ [http://www.kp.ru/daily/24511/662254/]. - С. 2.

*Курман Юнус Эмре,
Эл аралык Ата-түрк-Алатоо
университети*

ПОСТСОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАНДА К. БАКИЕВДИН СУПЕР ПРЕЗИДЕНТТИК РЕЖИМИ МЕНЕН БАЙЛАНЫШКАН ФАВОРИТИЗМ ЖАНА НЕПОТИЗМ ФЕНОМЕНДЕРИНИН СПЕЦИФИКАСЫ

Акаевдердин кланынын тагдыры менен таанышкандан соң фаворитизм менен непотизм социалдык жана саясий уюмдун функцияланышы үчүн бир жактуу гана негативдүү кубулушбу деген суроо дискуссиялуу болуп саналат. Мамлекеттик кызматка дайындалуусу үчүн кесипкөйлүк (профессионалдык) да, ишкердик да, моралдык да зарыл сапаттарга ээ эмес, ошол кызматка ылайыгы жок, татыксыз фавориттер менен туугандардын бийликке келишин түшүндүргөн бул терминдердин негативдүү маанайдагы аныктамалары эле жогорудагы суроого толук кандуу жооп бергенсип көрүнөт. Бирок, фаворитти, же непотту мамлекеттик бийлик менен байланышкан кызматка дайындоону дайыма эле терс кубулуш катары кароого болбойт. Бакиевдердин кланынын, айрыкча, Максим Бакиевдин мисалында фаворит, же нерот жогорку эффективдүү кызматкер болушу да мүмкүн деген корутундуга келүүгө болот (тилекке каршы, анын эффективдүү ишмердүүлүгү Кыргыз Республикасынын эмес, жеке керт баштын кызыкчылыгын аморалдуу ыкмалардын жардамы аркасында көздөгөндүктөн, кескин негативдүү маанайга өтүп кеткен). Дүйнөлүк практикада үй-бүлөлүк бизнестеги жетекчилик кызматтарга, эреже катары, туугандар дайындалышат. Цивилизациялуу өлкөлөрдө ишти майын чыгара аткарган тууганды же жетекчиге симпатиялуу болуп саналган кесипкөй адамды кызматка дайындоо же кызмат тепкичи боюнча жогорулатуу негативдүү маанайдагы фаворитизм, же непотизм катары бааланбайт. Мындай учурларда адамдын ишмердиги анын уюмга алып келген пайда-зыяндын көз карашында гана комплекстүү бааланат.

2010-жылдын 7-апрелине чейин Кыргыз Республикасынын жарандары Бакиевдердин кланы жок эле дегенде дагы 20 жыл бийлик жүргүзөт деген пессимисттик маанайда эле. Бирок, Бакиевдердин кланынын чегинде байкалган фаворитизм менен непотизмдин төмөнкү кесепеттери элди бийликке каршы көтөрүлүүгө мажбур кылган:

- жарандардын эртеңки күнгө ишенбөөсү менен байланышкан апатия;
- кесипкөй инсандар менен адискөйлөрдүн демотивациясы;
- мамлекетке кереги жоктук сезими менен байланышкан социалдык жана саясий жатыркоо (социальная и политическая отчужденность);
- карапайым адамдардагы бизнесимди тартып алат, кызматтан айдайт, куугунтукка алат, өлтүрүп салат деген ой-пикирлер жана интуициялар менен байланышкан өнөкөткө айланган коркуу сезими менен негативдүү сезимдер;

- мамлекеттик кызмат орундарына фавориттер менен непоттор дайындалып, парламентке да алар шайлангандыктан, перспективдүү адистерди кодулоо, куугунтуктоо, коркутуу, өлтүрүү;

- мамлекеттик кызматтарга профессионалдык жана моралдык критерийлер боюнча ылайыгы жок непоттор менен фавориттерди дайындоо сыяктуу эффективсиз кадр саясаты;

- мамлекеттик кызмат орундарына талпынган жана перспективдүү долбоорлорду сунуштаган кызматкерлердин арасында атаандаштын чектүүлүгү, же анын тап-такыр болбошу;

- «мен жетекчинин тууганымын, же сүймөнчүгүнө ээ болгон адаммын» деген пикирдеги фавориттер менен непоттордун жоопкерсиздиги;

- фавориттер менен непоттордун мамлекеттин саясий жана экономикалык коопсуздугуна коркунуч туудурган жосунсуз жана тескелбеген жүрүм-туруму;

- командалык сергек өз ара алакалашуунун негиздеринин бузулушу;

- жазаланбоо иммунитетине ээ непот менен фаворит тарабынан уюштурулган интригалар менен мобингдердин, б.а. психологиялык да, физикалык да террордун гүлдөп-өнүгүүсү менен байланышкан кооптуу кырдаалдын жаралышы;

- фаворит менен непот өз кызыкчылыгын көздөө менен жетекчиге мамлекеттик кызматка кимди дайындоо, же дайындабоо керек, ким менен келишим түзүүгө болот, же болбойт деген чечимдерди таңуулоо менен байланышкан башкаруу чечимдерин кабыл алуудагы негативдүү кесепеттер.

Жогоруда айтылгандардын негизинде Бакиевдердин кланынын чегиндеги непотизм менен фаворитизмдин өзгөчөлүктөрүнө кеңири кайрылуу зарыл деген корутундуга келдик.

2005-жылдын 24-мартында болуп өткөн окуялардан соң түштүктө жашаган кыргыздардын ичкилик уруусунан чыккан Курманбек Бакиев бийликке келгендигин дагы бир жолу баса белгилей кетелик¹. Бул күнү К. Бакиев кызы Бермет менен уулу Айдарды өлкөнүн парламентине сүйрөп, мамлекеттин кадр саясатына кийлигишкен аялы Майрам Акаеваны жөнгө сала албаган А. Акаевди сынга алган оппозицияга жетекчилик кылган эле.

Кыргызстанда 2005-жылдын 24-мартында болуп өтүп, кыргыз коому бийликти мурастоо салтына ээ эместигин, «үй-бүлөлүк башкарууну» жактырбагандыгын, бийликтин жогорку эшелондорундагы жекжааттык жана непоттук көрүнүштөргө кескин протест менен чыга ала тургандыгын далилдеген «жоогазын» революциясы чагылгандай тездиги жана кан төгүүлөрдүн жоктугу менен айырмаланды. Ошого

карабастан, революциянын шарапаты менен бийлик-ке келген К. Бакиев непотизм феноменинин курман-

дыгына тез эле айлангандыгын төмөнкү таблица менен чагылдырууга болот²:

ТУУГАНДАРЫ	МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ ОРДУ
БАКИЕВ КУРМАНБЕК (өзү)	А. Акаевдин мезгилинде эки жолу Губернатор болуп шайланып, кийинчерээк өлкөнүн премьер-министри болгон.
БАКИЕВ ЖУСУП (агасы)	А. Акаевдин мезгилинде Жалал-Абад шаардык кеңешине 2 жолу жетекчилик кылган. К. Бакиевдин тушунда дүйнөдөн эрте өтүп кеткен.
БАКИЕВ КАНЫБЕК (иниси)	Сузак районундагы айыл өкмөтүнүн жетекчиси.
БАКИЕВ ЖАНЫБЕК (ЖАНЫШ) (иниси)	А. Акаевдин мезгилинде уюшулган кылмыш менен күрөшүүнүн региондор аралык бөлүмүнүн жетекчиси, областтык УВДнын начальниги, транспорттогу ички иштер Башкы башкармалыгынын жетекчиси болгон. К. Бакиевдин тушунда Улуттук Коопсуздук Кызматынын башчысы, андан соң Мамлекеттик күзөт Кызматынын башчысы болуп дайындалат.
БАКИЕВ АКМАТ (агасы)	А. Акаевдин мезгилинде шаардык Кеңештин депутаты болгон. К. Бакиевдин учурунда бизнеске кетет.
БАКИЕВ АДЫЛБЕК (иниси)	К. Бакиевдин тушунда Кыргызстандын Кытайдагы соода өкүлчүлүгүнүн башчысы
БАКИЕВ МАРАТ (иниси)	А. Акаевдин мезгилинде Кыргыз мамлекеттик университетинин юридикалык факультетинин деканынын орун басары болгон. К. Салиевдин тушунда Юстиция Министрлигинин сот департаментин жетектейт, кийин Кыргызстандын Германиядагы элчиси болуп дайындалат.
БАКИЕВ МАРАТ (улуу уулу)	К. Бакиевдин тушунда Улуттук коопсуздук Мамлекеттик Комитетинин башкармачылыктарынын биринин жетекчиси
БАКИЕВ МАКСИМ (кичүү уулу)	К. Бакиевдин тушунда Өнүгүү, инвестициялар жана инновациялар боюнча Борбордук агенттиктин (Центральное агентство по развитию, инвестициям и инновациям - ЦАРИИ) жетекчиси.

Акаевдин кланын бийликтен кетиргенден кийин 7 бир тууган Бакиевдердин позициясы бир кыйла күч алып, жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай, марттагы революциядан көп өтпөй көзү өтүп кеткен Жусуп Бакиевден башкасы ар кандай административдик кызматтарды ээлешет. Өлкөгө чет элдик инвестицияларды тартуу менен алектенген бир туугандар Акмат жана Адыл Бакиевдердин мажес кытай тракторлорун (одно-разовые китайские трактора) жана азык катары пайдаланууга жараксыз болгон меламина затына уулуккан унду республикага алып келүү менен коштолгон «инвестициялык» ишмердүүлүгү бир катар чуулар (скандалдар) менен коштолгон³. Ошондой болсо да, алар кландык административдик ресурстун жардамы аркасында бул чуулардан кургак чыгып кетишкен.

2009-жылдын 1-сентябрында президент **Курманбек Бакиев** мамлекеттик башкаруу системасынын реформасы даярдалып жаткандыгын билдирет. Бул реформа **эки жылдын ичинде** Кыргызстандагы «экономикалык секирикти» камсыз кылууга тийиш болгон. Мамлекеттик башкаруу системасын реформалоонун натыйжасында Өнүгүү, инвестициялар жана инновациялар боюнча Борбордук агенттик (орус тилинде Центральное агентство по развитию, инвестициям и инновациям - ЦАРИИ) түзүлүп, анын жетекчиси болуп президент К. Бакиевдин кичүү уулу Максим Бакиев дайындалган эле⁴.

Максим Бакиевдин бул кызматка дайындалуусу республикада жетишээрлик активдүү, бирок, расмий эмес жагдайда, талкууланган. Жергиликтүү массалык маалымат каражаттары бул окуяны кеңири чагылды-

рып, алардагы комментарийлер, жалпы жонунан, позитивдүү, айрым учурларда гана нейтралдуу маанай күткөн. Телесюжеттерде коомдук пикирди билүүгө катыштыруу максатында интервью берүүгө тартылган көчөдө бара жаткан карапайым адамдар Максим Бакиев тууралуу ийгиликтүү бизнесмен жана эл аралык тажрыйбага ээ энергиялуу менеджер экенин баса белгилеп, анын жаңы расмий кызматын аткаруу ишине ийгилик каалап жатышты⁵.

Мындай мактоолорго татыган Максим Бакиев деген ким?

Дүйнөлүк практика менен Бакиевдер бийликте турган мезгил күбөлөгөндөй, непотизм менен фаворитизм бир туугандар менен сүймөнчүктүү адамдар үчүн атайы жасалма жол менен түзүлгөн жетекчи кызматтары менен кээде бүтүндөй бир бөлүмдөрдүн пайда болушуна алып келет. Айтсак, дүйнөлүк практикада стратегиялык өнүгүү боюнча директор жана стратегиялык өнүгүү бөлүмү деп аталган жасалма жол менен жаралган кызмат менен бөлүмдүн пайда болуу мисалдары кездешет. Чын-чынына келгенде, уюмдун жетекчиси стратегиялык өнүгүүнүн маселелери боюнча өзү алентенүүсү тийиш болгондуктан, мындай кызмат менен бөлүмдүн эч кереги жок. Номиналдуу кызматтарды ээлөө менен фавориттер да, непоттор да кылган эмгегинен алда канча жогору бааланган маяналарга ээ болуу аркылуу өз милдеттерин орун басарларына жүктөп коюп, ишке узак мезгилдер бою келбей кое алат.

Эми жогорудагы мисалды Бакиевдердин кланына байланыштырсак. ЦАРИИ деген терең симболи-

калуу мааниге ээ аббревиатура түрүндө түзүлгөн структуранын мүмкүндүктөрүнө баа берүү максатында 2006-жылы «Кыргызстанды өнүктүрүү Фонду» деп аталган чакан конторанын тарыхына кайрылуу абзел. Алгач бул фонд эч кимдин көңүлүн бурган эмес. Бирок, 2006-жылдын октябрь жана ноябрь айларында Кыргыз Республикасынын парламенти сөз болуп жаткан фондго өлкөдө «эң кирешелүү» деп саналган мамлекеттик активдерди башкаруу ишин өткөрүп берүү тууралуу бир нече чечимдерди удаа кабыл алып жиберген⁶.

Өнүктүрүү Фонду өлкөдөгү баардык мамлекеттик компаниялардын акцияларын ишенимдүү башкарууга өткөн жана жакынкы он жыл ичинде республиканын энергетикалык көз карандысыздыгын камсыз кылууга тийиш болгон Нарын дарыясындагы ири стратегиялуу Камбар-Ата ГЭСин куруу үчүн келип жаткан финансы каражаттарын бөлүштүрүү укугуна ээ болгон⁷. Мындан сырткары, Фонд мамлекетти чет элдик кредиттердин эсебинен кредиттөөгө тийиш эле. Эң кызыгы, бул чет элдик кредиттер үчүн Фонд эмес, мамлекет өзү жооп берген⁸.

«Кыргызстанды өнүктүрүү Фондунун» Генералдык директору болуп М. Бакиевдин досу жана классташы Алексей Елисеев шайланган⁹. Кийин, б.а. 2009-жылы ал ЦАРИИнин жетекчиси Максим Бакиевдин орун басары болуп дайындалат да, «Өнүктүрүү Фонду» ЦАРИИнин структуралык курамына кирген¹⁰.

Максим Бакиевдин ЦАРИИнин жетекчиси болуп дайындалышы Кыргызстандын президентинин айланасындагы күчтөрдүн тең салмагын өзгөрткөн. Жергиликтүү аналитиктердин пикири боюнча Максим Бакиевге жакшы санаалаш болуп саналган Медет Садыркулов 2009-жылдын март айында президенттин иниси, Мамлекеттик күзөт Кызматынын башчысы Жаныбек (Жаныш) Бакиев тарабынан өлтүрүлөт. Анын натыйжасында Максим Бакиев башында турган мамлекеттик башкаруунун «реформаторлорунун» тобу бир кыйла алсырай түшөт. Анын тескерисинче, президенттин иниси Жаныбек Бакиев турган жана түштүктөн чыккан саясатчылардан куралган «традиционалисттердин» тобу бир кыйла күч алат. Бирок, мындай жагдай убактылуу болуп, 2009-жылдын сентябрында ЦАРИИ түзүлөөр замат жагдай кардиналдуу өзгөргөн.

Эгерде Жаныш Бакиев баш-көз болгон «традиционалисттер» үй-бүлө менен кландын пайдасына

чогулган капиталды топтоодо базарлар менен сооданы тескөөгө (контролго) алуу, бажы жана салык топтомдорунан расмий эмес «үлүшкө» ээ болуу сыяктуу салттуу методдорду колдонсо, Максим Бакиев башында турган «реформаторлор» капиталды «жасоонун» башкача жолун тандап алышкан, б.а. алар банк жана башка чөйрөлөрдө алдыңкы технологияларга негизделген атаандаштыктын (конкуренциянын) жаңы сапаттык деңгээлин жактырышкан, о.э. кол жоолук катары пайдаланылган парламенттин өз пайдасына мыйзам чыгаруу дараметине терең ишенген.

«Фергане.Ру» деп аталган маалымат булагына берген интервьюсунда ошол кездеги оппозициянын лидерлеринин бири, парламентке оппозициялуу Социал-демократиялык партиядан шайланган депутат Роза Отунбаева парламент тарабынан «Өнүктүрүү Фондунун» пайдасына кабыл алынган чечимдер жана бул Фонддун ыйнарым укуктарынын тегерегинде пайда болгон жагдай Кыргызстандын энергетикалык объектерине тескөө (контроль) орнотуу аркылуу келечекте аларды жеке менчиктештирүүгө (приватизация-лоого) болгон кадам деп таамай айткан¹¹.

Р. Отунбаеванын пикири боюнча курулуп жаткан Камбар-Ата ГЭСин менчиктештирүү аракети жана келечекте аны тескөөгө алуу анын потенциалдуу «менчик ээлерине» Нарын дарыясынын суусун Өзбекстан менен Казакстандын төмөн жаткан дыйканчылыктуу өрөөндөрүн сугаруу максатында сатууга мүмкүндүк берет. Б.а. берилген энергетикалык объектердин келечектеги кожоюндары сөз болуп жаткан мүмкүндүктү пайдалануу аркылуу Кыргызстандагы гана эмес, бүтүндөй Борбор Азия чөлкөмүндөгү да «жагдайды тескөө» мүмкүндүгүнө ээ болушат¹².

Чындыгында эле Максим Бакиев бүтүндөй бир экономикалык тармактарды, мамлекеттик мекемелер менен финансылык системаны өз кучагына алган кыргыз экономикасындагы бардык командалык бийик рычагдарды өз колуна топтоп, Түндүкэлектро, Чыгышэлектро сыяктуу мамлекеттик энергетикалык компанияларды¹³ арзыбаган тыйынга сатып алуу жолу менен өзүнүн жеке менчигине айландырып, бул компанияларды башкаруу ишин өз өнөктөштөрү болгон энергетикалык барондор Максим Шершов, Данилов жана С. Балкибековдорго берген. Бир кездерде аты аталган барондор Айдар Акаевдин чөнтөгүн толтуруу менен алек болсо, Максим Бакиевдин учурунда аларга Феликс Кулов да өнөктөш катары кошулган. Аталган олигархтардын далалаты менен «Чакан ГЭС»¹⁴ деп аталган энергетический картель түзүлгөн.

Максим Бакиевдин классташы Алексей Елисеевдин көзү мамлекеттик алтын казуу мекемелери болуп саналган «Кыргызалтын», «Макмал» жана «Кумтөр» («Центерра») компанияларына түшөт. Жогоруда айтылгандай, А. Елисеев Токтогул жана Камбар-Ата ГЭСтерине менчик ээси болуу укугуна ээ болгону аз келгенсип, эми ал Орусия берген 300

ЦАРИИНИН ЭН МАҢЫЗДУУ ПЛАНДАРЫ	КЕЛЕЧЕКТЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИНИСТРИ ЖАНА ЖОГОРКУ МАМЛЕКЕТТИК КЫЗМАТ ОРДУЛАРЫНА ТАЛАПТАНУУ МЕНЕН ЦАРИИНИН ЖЕТЕКЧИЛЕРИНЕ АЙЛАНГАН МАКСИМ БАКИЕВДИН ДОСТОРУ
Айыл чарбасын кредиттөө	ДИКАМБАЕВ АЗАМАТ буга чейин президенттик администрацияда социалдык-экономикалык өнүгүү боюнча бөлүмдүн жетекчиси болуп иштеген.
Лизингди өнүктүрүү	КАРИМОВ УЧКУН буга чейин өкмөт аппаратында жетекчи болуп иштеген
Арзан турак үйлөрдү куруу	АСАНГУЛОВ КАНАТ буга чейин каржы (финансы) министринин орун басары жана социалдык фонддун төрагасы болуп иштеген.
Келечектеги түшүмдү сатып алуу жана аны экспорттоо жолу менен айыл чарбасынын өнүгүшүн жөнгө салуу	ЕЛИСЕЕВ АЛЕКСЕЙ буга чейин «Кыргызстанды өнүктүрүү Фондунун» Генералдык директору болуп иштеген. ЦАРИИнин жаңы жетекчилери коммунисттик чөйрөдөн чыккан эмес. Алар жаш жана билимдүү адистер эле. Максим Бакиевдин жогоруда ысымдары келтирилген төрт орун басарынын бири гана 40 жаштан өткөн.

миллион АКШ доллары түрүндөгү кредитти, Бүткүл дүйнөлүк банк берген 2 млн. АКШ доллары өлчөмүндөгү кредитти, энергетиканы өнүктүрүү үчүн Азия өнүгүү банкы берген 30 млн. АКШ долларына барабар болгон кредитти да өздөштүрө баштайт¹⁵. Мындан сырткары, А. Елисеев өлкөнүн чоң саясатына аралашып, 2009-жылдын август айында Курманбек Бакиевди президенттикке кайра шайлоо боюнча өткөрүлгөн «фальсификациялуу-шайлоо» кампаниясын уюштуруу жана даярдоо иши менен алек болгон. Ошол кезде шайлоонун демократиялуулугунан күмөн санаган ОБСЕ уюмуна А. Елисеев “билген жериңе бар” дегендей орой мамиле кылып койгон.

Албетте, диссертациянын жогору бөлүктөрүндө айтылгандай, дүйнөнүн бир катар мамлекеттеринде, алардын ичинде постсоветтик Борбор Азия өлкөлөрүндө башка президенттердин балдары менен туугандары мамлекеттик бийликтин структурасына кирген маанилүү кызматтарды ээлеп келгендиги жана ээлеп жаткандыгы – тарыхый факт. Бирок, эреже катары, постсоветтик Борбор Азия мамлекеттеринде президенттин балдарын келечекте боло турган ыктымалдуу саясий лидерликке көндүрүү максатында өкмөттөгү министрлердин орун басыры кылып дайындашат, же аларды кандайдыр бир «жарым-жартылай коомдук» структуралар менен саясий партияларга мүчө катары киргизишет. Ошентип, президенттердин балдары чоң саясатка тымызын аралашып, «саясий оюндардын жалпы эрежелерин» акырындан өздөштүрө баштаганы менен аларга эч кандай саясий да, материалдык да жоопкерчилик жүктөлбөйт.

Максим Бакиев болсо тап-такыр башка иш. Ал мамлекеттик башкаруу системасындагы өтө таасирдүү жана ыйгарым укуктуу структурага реалдуу жетекчи болуп дайындалган. Ошол себептен, президент К. Бакиевдин уулу ээлеген кызматтык абалдын фонунда постсоветтик Борбор Азия мамлекеттеринин президенттеринин уул-кызы ээлеген кызмат майда-барат иш менен тең маанилеш болуп саналат.

Кыргызстанда жашагандардын басымдуу көпчүлүк бөлүгү акыркы жылдары Максим Бакиев өлкөнү реалдуу башкаруу системасында маанилүү ролду ойной баштаган деген бекем ынанымда. Ошол себептен, президенттин уулуна расмий статус ыйгарган бийик кызмат ордуна дайындалышы эч кимди таң калтырган эмес.

Башында Курманбек Бакиев турган көп сандаган өз ара тууган, дос, жек-жаат мамилелерге ээ адамдардын башын бириктирген клан беш жыл ичинде диктатураны гана түзбөстөн, үй-бүлөлүк күчтүү алгачкы калыптандыра алган. Президенттик бийликтин алгачкы төрт жылында Курманбек Бакиевдин кандаш гана эмес, куда-сөөк – нике багытындагы да, кылмыштуу иштер багытындагы да туугандар менен жек-жааттан турган кланы калыптанган. Бул өнүктө Максим Бакиев Айжан Кененбаевага үйлөнүү аркылуу бир кездерде республика ичинде бир кыйла чуулуу деп саналган «Рентон-групп» финансылык пирамидасын түзгөн шылуун ага-ини Арслан жана Мирлан Кененбаевдердин кылмыштуу кланы менен болгон туугандашуусун айтууга болот¹⁶. Өз мезгилинде Арслан Кененбаев мурдагы президент А. Акаевдин уулу Айдар Акаевге кылмыштуу иштерди жасоого жардам берген. 2005-жылдын 24-мартында болуп өткөн кландык төңкөрүштүн мезгилинде Жаныш жана Максим Бакиевдерге каршы ак шапкечендерди уюштурган кыл-

мыштуу авторитет болгон. Ушул эле Арслан Кененбаев кийин Максим Бакиевдин кылмыштуу акцияларын уюштурууга жана ишке ашырууга жардам берип калат. Максим Бакиев карындашы Айжанга үйлөнгөндөн кийин Мирлан Кененбаев Кененбаев-Бакиевдердин үй-бүлөлүк – кланынын финансы-чарбалык иштерин башкарып калган¹⁷.

Бакиевдердин кланына таандык дагы бир өзгөчөлүк катары алардын аялдарга жакындыгы менен байланышкан моралдык-этикалык деградацияны айтууга болот. Жаныш Бакиев баш болгон Бакиевдердин кланынын басымдуу көпчүлүк мүчөлөрү жаңы аялдарга үйлөнө баштаса, Курманбек Бакиевдин өзү үй-бүлөлүк мамилелердин татаал торуна чырмалып, расмий 1 аялдан (Татьяна Бакиева, б.а. Марат жана Максим Бакиевдердин энеси) жана расмий эмес 8 аялдан сырткары ар кандай артисткалар жана старлеткалар (эстрада жана тележылдызы болуп бара жаткан таланттуу жаш кыздар) менен махабат мамилесин курууга үлгүргөн¹⁸.

2005-жылы бийликке келген К. Бакиевдин президенттик бийлигин дагы беш жылга узартуу багытында логика боюнча 2010-жылы боло турган президенттик шайлоо өз мөөнөтүнөн мурда, б.а. 2009-жылы мурда болуп көрбөгөндөй административдик рычагдарды мыйзамсыз колдонуу, о.э. адам укуктарын орой бузуулар менен өткөрүлөт. Бул шайлоодон кийин Бакиевдердин үй-бүлөлүк кланы вертикалдык да, горизонталдык да багыттар боюнча активдүү өсө баштайт. Данияр Үсөновду премьер-министр кылып дайындаоо Бакиевдер менен Үсөновдордун кландарынын ортосундагы туугандык байланыштарды чыңдаган¹⁹. Айтсак, Данияр Үсөновдун экинчи аялынан төрөлгөн уулдарынын бири Айжан Кененбаеванын жакын туугандарынын кызына үйлөнүп, иш жүзүндө ал Максим Бакиевге бажа, ал эми Данияр Үсөнов Бакиевдерге куда болуп калат. Ошентип, үй-бүлөлүк – кландык башкарууга негизделген система экономикалык сектор менен саясий процесстерди тескөө ишин колго алган Бакиевдердин саясий кланынын таасирин бир кыйла күчөткөн. 2010-жылдын башында болуп өткөн Ынтымак Курултайы да бул кландын жетекчилиги астында уюшулган. Эң кызыктуусу, Бакиевдер менен Үсөновдордун кланы бул курултайды башкаруу ишин К. Бакиевдин кол жоолугу болуп калган премьер-министр Данияр Үсөнов менен 2009-жылдын август айында Курманбек Бакиевдин шайлоо штабынын «жеңишин» камсыз кылуу максатында чын дилден иштеген Аблесовдун тууганы Апас Жумагуловго тапшырышкан²⁰.

Айтылгандар төмөнкү корутундуларга негиз боло алат:

1. А. Акаев кийин К. Бакиевди республикада монархия курууну каалаган деп айыптайт. Эгер тарыхка кайрыла турган болсок, анда италиялык чуулгандуу премьер-министр Берлусконинин «Вперед, Италия» деп аталган партиясынын үлгүсү боюнча А. Акаевдин кызы Бермет «Алга, Кыргызстан» партиясын түзгөн.
2. 2005-жылдын февралында республикада жапандан жалгыз «туура» партия болуп саналган «Алга, Кыргызстан» партиясы парламенттин басымдуу көпчүлүгүн түзүп, мурда атасы тарабынан Кыргыз Республикасынын финансы Министрлигинин инвестициялар боюнча башкармалыгынын начальниги болуп шайланса да, кызматына караганда казинодогу оюндарга көп кызыккан Айдар менен бирдикте Бер-

мет да Жогорку Кеңешке бир мандаттуу округдардан шайланган депутат болуп калган. Дал ушул шайлоо элдин нааразычылыгын жаратып, 2005-жылдын 24-мартындагы саясий окуянын болушун шарттаган.

3. Бакиевдердин кланы өз мезгилинде түштүктөн чыккан бир тууган Осмоновдордун өтө кубаттуу мүнөздөгү үй-бүлөлүк кланына каршы А. Акаевдин кеңешчилери тарабынан «жасалма жол» менен жаратылгандыгын көпчүлүк биле бербейт. Кландын башчысы Бекмамат Осмоновдун сырдуу өлүмүнөн кийин аты аталып жаткан түштүк кланы начарлап, өз ордун жети бир тууган Бакиевдерге бошотуп берген. «Пробиркадан» чыгаар замат 7 бир тууган Бакиевдер буттарына тың тура баштайт.

4. Мамлекеттик кызматкердин кирешелери туура-луу декларациясы күбөлөгөндөй, расмий түрдө Курманбек Бакиев анча көп маяна албайт. Ошол себептен, президент «жеке ишкер» деп атаган уулу Максим Бакиев анын мыйзамсыз тапкан кирешесинин «легализатору» болуп калган. Тарых көрсөткөндөй, акырындык менен президенттин уулунун табити жеке бизнес менен гана чектелип калган эмес.

5. Президент К. Бакиевдин кичүү уулу Максим Бакиевдин карьерасы чагылгандай тез өскөн. Жогорку окуу жайын аяктаар замат эле ал ири бизнесмен, ал эми 2005-жылдын март айынан тартып мамлекеттик менчик менен да байланышкан көп миллиондуу келишимдерди түзгөн мекеме жетекчиси болуп калат. Бүгүнкү күндө расмий так-кесе такталбаса да, эл арасында кеңири тараган имиштерге ишенсек, анда заманбап Кыргызстандын экономикасында «Максимдин үлүшү» болбогон бир да чөйрө болбосо керек.

6. Бакиевдердин кланынын алдын ала түзүлгөн планы боюнча Максим Бакиевди чоң саясатка алып келүү иши бир күндүн ичинде эмес, үч жыл мурда кылдаттык менен даярдалган. Дагы бир жолу кайталасак: алгач «Өнүктүрүү Фонду» түзүлгөн, андан соң өлкөнүн парламенти баардык маңыздуу жана реалдуу мамлекеттик активдерди бул фондго өткөрүп берүү туура-луу мыйзамдарды кабыл алган, акырында атайы Максим Бакиев үчүн түзүлгөн фонд мамлекеттик органдардын катарына киргизилген.

7. Максим Бакиев тарабынан жетектелген жана орус тилинде ЦАРИИ (царь – падыша) деген мамлекеттик орган элдин нааразычылыгы менен кыжырда-нуусун жараткан. Айта кетчү дагы бир кызыктуу жагдай: «Кыргызстанды өнүктүрүү Фондунун» директорлор кеңешинин төрагасы болуп өлкөнүн премьер-министри саналган. Ал эми ЦАРИИ болсо өкмөткө эмес, президентке гана баш ийген. Натыйжада, курамына «Өнүктүрүү Фонду» структуралык элемент катары кирген ЦАРИИнин жетекчиси Максим Бакиевдин кызмат орду өлкө башчысынан өйдө болуп калган өтө кызык жана символикалуу жагдай түзүлгөн.

Адабияттар

1. Бакиев, Курманбек Салиевич. Материал из Википедии — свободной энциклопедии // u.wikipedia.org/wiki/Бакиев,_Курманбек_Салиевич.
2. Клан Бакиевых – Словари и энциклопедии на Академии / dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1522254.
3. Клан Бакиевых намерен прибрать к рукам миллиардный российский кредит // www.segoday.ru > Интересное в блогах.
4. Специальный репортаж: ЦАРИИ. Рейдерство Бакиевых / 1radio.ktrk.kg/ru/content/specialnyy-reportazh-carii-reyderstvo-bakievyyh.
5. ЦАРИИ предлагает партнерам по развитию создать команду взаимодействия для достижения целей Стратегии развития страны // www.ca-news.org/news:296471/.
6. Коррупция и «теневая» экономика в Кыргызстане // www.eecon.info/papers/405.pdf
7. Кыргызстан: Президент подписал закон, разрешающий продавать и закладывать строящиеся Камбаратинские ГЭС // www.fergananews.com/news.php?id=13211
8. Парламентский комитет одобрил законопроект о создании Фонда развития Кыргызстана // www.for.kg/news-37238-ru.html;
9. Персональные данные | Алексей Елисеев // eliseevs.com/комментарий-алексея-елисеева-информ/
10. Формирование семейного правления в Кыргызстане неизбежно // www.fergananews.com/article.php?id=6360
11. Кыргызстан: Парламент узаконил продажу и заклад строящейся Камбаратинской ГЭС-2 www.fergananews.com/news.php?id=13164
12. Генеральная прокуратура возбудила уголовное дело по отмыванию денег кланом Бакиевых // kyrtag.kg/news/detail.php?ID=72698; Властные грабители и их пособники // www.kchr.org/modules.php?name=News&file=print&sid=1359
13. На приближенных семьи Бакиева завели еще одно дело // i-news.kz/.../4099993-na_priblizhennyh_semi_bakieva_zaveli_esche_od...
14. Курманбек Бакиев злоупотребил властью. - Компрома-т.ру. www.compromat.ru/page_29110.htm
15. Кровавая революция и конец семейного правления Бакиевых. Максат Бердикеев, для kyrgyznews.com. 12 апреля 2010 г. // www.kyrgyznews.com/news.php?readmore=4820
16. Караңыз: Любовница Бакиева рассказала прессе о жизни с экс-президентом // www.gosbalt.ru/exussr/2011/02/17/820613.html; В Минск Бакиев прилетел с неофициальной младшей женой // euroradio.fm/.../v-minsk-bakiev-priletel-s-neoficialnoy-mldshey-zhenoi...; С какой женой Бакиев приехал в Минск? - Хартия'97 // charter97.org/ru/news/2010/4/21/28308/; Неофициальная жена Курманбека Бакиева призналась в многолетней связи с ним // maxpark.com/community/855/content/675776; Семейные ценности Лукашенко и Бакиева // newsland.com/news/detail/id/494055/
17. Lenta.ru: Усенов, Данияр // lenta.ru/lib/14171227/; Глава правительства Киргизии Данияр Усенов // kginkz.clan.su > Статьи > Современный Кыргызстан; Эпизод второй. Атака кланов - From-ua.com // www.from-ua.com/politics/4559eabeldd9f/
18. Точка зрения - Новости-kg (Kyrgyzstan News) // www.kyrgyznews.com/news_cats.php?&cat_id=53;

Дюшекеев Д.С.
БГУ им.К.Карасаева

ВЧЕРА И СЕГОДНЯ ПОСТСОВЕТСКОЙ МОЛОДЕЖИ

В современном мире «поколением переходного периода» принято называть шестьдесят пять миллионов молодых людей в странах Центральной и Восточной Европы и СНГ. Это поколение приняло на свои плечи всю тяжесть проводимых в их странах постперестроечных реформ, на его глазах рушилась система ценностей их отцов и дедов и именно ему приходится идти по новому пути политических, социальных и экономических реформ. Сегодня ни у кого не вызывает сомнения положение о том, что успех трансформации постсоциалистического пространства напрямую зависит от успеха молодежи на ее жизненном пути.

С одной стороны, молодежи присущи инициатива, творческий подход к делу, гибкость, жажда инноваций – и это как нельзя кстати при создании нового экономического и политического климата в стране. С другой – молодежь, в силу своих специфических характеристик, наиболее подвержена тем угрозам и опасностям, которые традиционно сопровождают процесс трансформации общества: это безработица, углубляющееся неравенство, маргинализация и, как следствие, – социальные болезни (преступность, наркотики, радикализм и т.д.).

В советском прошлом участие молодежи в жизни общества строго регламентировалось государством. С рождения и до достижения 28-летнего возраста, молодой человек проходил путь по социальной лестнице под «неусыпным оком» государственных и общественных организаций. В младшем школьном возрасте он становился «октябренок». Хотя вряд ли можно найти четкого уставного закрепления этого периода социальной жизни советского человека, тем не менее, известно, что «октябренок» мог стать младший школьник (1-3класс), еще не достигший возраста вступления в пионерскую организацию (10 лет). Да и название этой «социальной позиции» говорит само за себя: «октябренок» – это продолжатель дела Великого Октября (Октябрьская социалистическая революция 1917 года). Политическую подоплеку имела и символика «октябрят» – пятиконечная красная звезда с детским портретом В.И.Ленина. Главной целью «октябрят» была подготовка к вступлению в пионерскую организацию. «Октябрята» формировались в «звездочки» по 5 человек (по числу лучей пятиконечной красной звезды) и имели вожатых из числа пионеров и комсомольцев школы, что для последних также являлось своеобразной общественной нагрузкой.

В настоящее время «октябрята» существуют лишь в одной стране СНГ – Беларуси [1].

Следующей социальной ступенькой для молодого человека в СССР было вступление в пионерскую организацию [2]. Начиналось оно как скаутское, но, по ходу реализации политической программы коммунистической партии, постепенно превратилось в политическую общественную организацию школьной молодежи. Так как в бывшем Советском Союзе существовало всеобщее школьное обучение, пионерами становилось подавляющее большинство младших школьни-

ков. Более того, быть не принятым в пионеры считалось позорным, это было своего рода наказанием за несоответствие общепринятым нормам поведения и морали. Таким образом, государство, начиная с 10-летнего возраста, взращивало в подрастающем молодом поколении лояльность к существующему государственному устройству и общественному порядку.

Пионер принимал участие в целом ряде компаний школьного, местного и общесоюзного значения. Это были различные мероприятия от всевозможных политических слетов, съездов до неформальных сборов вторсырья (металлолом и макулатура). Государство не оставляло пионера без контроля и вне школьных стен, и на каникулах. Осуществлялся подобный контроль посредством сети пионерских лагерей, домов пионеров с широким набором всевозможных кружков по интересам и шефства со стороны комсомола и партии. Таким образом, в СССР школьники с детских лет проходили своеобразную школу социальной адаптации, которая готовила не только грамотного, но и политически активного гражданина.

По достижении 14 лет в Советском Союзе старший школьник или учащийся профессионального училища вступал в ВЛКСМ (Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодежи). Сама аббревиатура данной организации говорит за себя, а именно слово «коммунистический». Комсомол считался не только помощником КПСС в осуществлении государственных задач, но и «кузницей» будущих партийных кадров. Перед вступлением в комсомол молодому человеку требовалось пройти уже более существенные формальные и неформальные испытания. Это и всевозможные устные и письменные характеристики, и знание программы коммунистической партии и устава ВЛКСМ, и поддержка (выдвижение) коллектива. Тем самым повышался престиж данной организации, что отражалось и на самом молодом человеке, так как быть комсомольцем означало быть социально успешным или, по крайней мере, - подавать надежды на будущую социальную успешность. Членство в ВЛКСМ давало преференции и при поступлении в вузы, и при устройстве на работу. Поэтому, не принятые в свое время за годы учебы молодые люди, как правило, старались вступить в эту организацию за годы срочной службы в рядах вооруженных сил или в трудовом коллективе.

После развала СССР рухнула и вся социальная структура, выстраиваемая КПСС, со всему ее положительными и отрицательными моментами.

Сегодня в странах СНГ существуют молодежные организации при политических партиях, национальных и спортивных центрах, религиозных структурах и т.д. Все они разные, преследуют различные цели и задачи, но объединяет их одно – они ни в какое сравнение не могут идти ни с пионерской, ни с комсомольской организацией, так как не имеют столь мощной государственной поддержки.

Оглядываясь назад, по прошествии более двух десятилетий, сегодня мы можем сделать некоторые вы-

воды о целесообразности вовлечение подрастающего поколения в социальную жизнь общества, о роли государства в воспитании молодежи, а также об опыте прошлых поколений в решении этих задач.

Молодые люди в современном мире играют важную роль. Звезды спорта, предприниматели, активисты, защитники окружающей среды, поп-идолы и неформальные лидеры – это в подавляющем большинстве молодые люди. И они имеют армии поклонников и последователей по всему миру, а это уже реальная сила – экономическая, политическая и социальная.

Итак, что представляет собой современная молодежь постсоветского пространства? Молодежь СНГ – дети своих родителей, но во многом они не унаследовали и не способны унаследовать достояние своих отцов и дедов. Их родители росли в стабильной стране, хоть и под жестким государственным контролем. Однако этот же государственный контроль обеспечивал быстрое и уверенное продвижение вверх по социальной лестнице – от школы до трудоустройства. Молодые люди в СССР не боялись вступать в брак, так как семья, материнство и детство были защищены законом и обеспечены социально.

В условиях трансформации общества те институты, процессы и общественные нормы, которые способствовали плавному переходу человека из одного поколения в другое, ослаблены, демонтированы, либо только создаются, либо находятся в процессе коренных преобразований. Современная молодежь региона СНГ выступает в роли первопроходцев в своих обществах, поэтому подвергается таким рискам, которые не испытывали их родители – безработица, платное образование и медицинское обслуживание, отсутствие социальных гарантий и т.д. Таким образом, молодежь переходных обществ находится в двойном состоянии – новых возможностей и новых рисков.

Перед исследователями проблем современной молодежи стран СНГ стоит ряд задач по выявлению скрытых и явных проблем молодежи. Изучение этих проблем представляется очень важным для последующего поступательного развития общества. На наш взгляд, в связи с этим исследователям следует ответить на ряд вопросов, наиболее важными из которых являются следующие:

- Как посткоммунистические преобразования отразились на жизни подростков и молодых людей?
- Вырос ли их достаток?
- Улучшилось ли их здоровье?
- Чувствуют ли они себя в безопасности?
- Повысился или понизился их образовательный уровень?
- Каким образом они участвуют в экономической, общественной и политической жизни своих стран?
- Как обстоят дела с семейной жизнью?
- Что они думают о переменах в обществе и как относятся к этим переменам? [3]

В данном направлении ведется целый ряд исследований, как в СНГ, так и на Западе. На данный момент

большинство из них пришли к следующим выводам относительно вышеизложенных вопросов, сформулированных вокруг проблем современной молодежи тех стран, которые переживают период перехода и трансформации. Молодые люди:

- в большей степени поддерживают рыночные и демократические реформы, чем люди более старшего поколения, но меньше участвуют в выборах;
- интересуются общественной и политической жизнью своих стран, но настроены критически и даже скептически по отношению к деятельности новых демократических институтов;
- подвержены большим рискам в области репродуктивного здоровья, в том числе опасности ВИЧ/СПИДом, в условиях ограниченного доступа к необходимой информации и медицинским услугам;
- нередко проявляют удивительно терпимое отношение к противоправным действиям и чаще вступают в конфликт с законом, чем их сверстники в дореформенный период;
- придают большое значение образованию, чем их сверстники в дореформенный период, но, как правило, начинают учиться позже, бросают школу гораздо чаще и большинстве стран реже продолжают учебу в старших классах средней школы;
- как представляется, высоко ценят семью, но жене и обзаводятся детьми гораздо реже, чем люди их возраста в дореформенный период;
- проявляют впечатляющую гибкость и большую изобретательность для достижения материального благополучия, но при этом показатели безработицы у них значительно выше, чем у людей более старшего поколения [4].

Таким образом, ясно, что все более растет схожесть возможностей молодежи стран СНГ с их западными сверстниками в плане возможностей, однако, растет и число проблем и рисков, которые испытывают их сверстники за рубежом, не имеющие прочных механизмов социальной поддержки. Демонтаж советской системы был неизбежен с исторической точки зрения, помимо прочего он показал, что молодежь может быть не только пассивным потребителем социальных благ, созданных поколением отцов и дедов, но и создателем новой системы ценностей, ориентированной на современные потребности молодого поколения.

Литература

1. См.: Лебединский В. В., Чеснокова Н. П. Октябрята // Большая Советская Энциклопедия. М., 1978г. – С.497.
2. Помимо СССР пионерские организации существовали в странах так называемого социалистического лагеря, так и некоторых западноевропейских (Австрия, Франция, Бельгия, Великобритания, Швейцария, Финляндия), а также африканских и азиатских. – Авт.
3. ЮНИСЕФ (2000г.). Молодежь в меняющемся мире. Региональный мониторинговый доклад №7. Флоренция, Исследовательский центр ЮНИСЕФ «Инноченти». – С.IX.
4. Там же. – С. X.

*Халим Незихоглу,
Международный университет «Ататюрк-Ала-Тоо»*

ПОСТРОЕНИЕ НАЦИИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ: ЭТНИЧЕСКАЯ ИЛИ ГРАЖДАНСКАЯ

После краха Советского Союза Центрально-азиатские республики появились как верховные и независимые этнические государства. Установление границ Средней Азии в отдельные республики согласно советскому правилу (1924-1936) вокруг титульных этнических/национальных групп подготовило основу к автоматическому появлению центрально-азиатских этнических государств после распада. Названия и границы государств были уже определены, и у каждой республики была своя собственная титульная национальность. Хотя были различные советские республики, была общая советская идентичность, которая объединила разнообразные этнические группы. Построение нации в центрально-азиатских республиках зависело от советского наследия. Обе правящие элиты, которые по большей части были коммунистическими правящими элитами прежних республик, и народами, приняли статус-кво (существующие границы, государственные названия, титульные национальности, и т.д.) как данные. Подлинные предсоветские идентификации как 'категории любой более широкий (например, Туркестан, Ислам) или более узкой (например, родство, местоположение), чем советская структура национальности' вряд ли сокрушит существующие национальные идентификации. Такое радикальное отклонение советского наследия, кажется, невозможно по двум причинам. Во-первых, это потребовало бы радикального преобразования существующих идентификаций. Существующие идентификации, социокультурные ценности, и менталитеты на социальном уровне отражают непрерывность от советского прошлого. Поскольку движущие силы вышеупомянутых идентификаций в старинном стиле были полностью разрушены во время советского периода, кажется очень маловероятным, что те подлинные идентификации оживили бы, не оживляя динамику снизу. Во-вторых, существующие национальные республики - приемники предыдущих советских национальных республик.

Перекартография и переконфигурация на раскладе политических сил региона были бы невозможны, поскольку это принесет хаос. Лидеры республик естественно имеют тенденцию держать существующий порядок и статус-кво, существующие границы и территориальную целостность. Предсоветские идентификации не соответствовали бы требованиям национальной мобилизации и законности существующего порядка[1]. Кроме того, 'управление в Средней Азии было национальным в форме, но советским в содержании; то есть, правящие элиты - таковые из последней эры Горбачева и имеют советский менталитет[2].

Политика нацио-строительства начала развиваться в пределах данной структуры. Однако, в то время как процесс нацио-строительства продолжал некоторые элементы советского прошлого, он возвращал некоторые наследия. После независимости у кыргызов был свой собственный национальный флаг,

разработанный кыргызскими символами, такими как сорок лучей - представление сорока племен, которые сформировали историю кыргызов - сверкающего золотого солнца, и в центре солнца, тюндюк, крыша юрты, мобильная палатка, используемая кочевыми кыргызами и их национальным символом. Национальные флаги и гимны были сформированы; и национальные исторические фигуры были восстановлены как символы национальной славы и гордости[3]. Национальное искусство, музыка, и общественная культура - говорят, сегодня подчеркивают национальную идентификацию больше, чем советская идентичность. Тайные методы национализации были поняты в занятости, вербовке, и поощрении кадров[4].

Все вышеупомянутые изменения имеют место в Кыргызстане как часть его построения нации. Политика нацио-строительства в Кыргызстане включает в себя продвижение возрождения и развития кыргызской идентификации, традиционных кыргызских символов и ценностей, кыргызского языка, и создания государственной установленной структуры, состоящей главным образом из кыргызов. Кыргызская нация сегодня не часть советского юридического лица, но это - независимая страна, имеющая их собственное суверенное государство на их собственную родину среди других имеющих равные права национальностей в мире. Общественные речи, сделанные государственными деятелями, подчеркивают кыргызскую национальную идентификацию. Белый дом в Квадрате Крыла также и Жогорку Кенеш (Кыргызский Парламент) под кыргызским флагом представляет суверенитет кыргызской нации на их собственную родину, независимый Кыргызстан. Кыргызские церемониальные дни, комуз (национальный музыкальный инструмент), работа, кыргызские песни и танцы в кыргызских фольклорных костюмах, эпос Манас, речи и другие формы общественной культуры - являются символами кыргызской национальной славы и гордости. Особенно эпос Манаса - национальная гордость кыргызов, зенит их национальной жизни и характера, который они унаследовали от их предков. Он рассказывает не только исторические события, но и расцвет и страдания кыргызской нации всюду по истории, их борьбе за независимость и отношениям с другими. Такие индивиды как Манас и Чингиз Айтматов заменили советских идолов. Изображения кыргызских исторических фигур, такие как Жусуп Баласагын, Саякбай Каралаев, Алыкул Осмонов, Токтогул, Бубусара, Касым, Тоголок Молдо и другие национальные символы появляются на кыргызской валюте страны сом.

Когда Кыргызстан стал независимым в 1991, хотя и новая конституция подчеркнула 'национальное возрождение кыргызов', правительство предоставило гражданство всем постоянным жителям, не рассматривая их этнические происхождения. В конституции 1993 года говорится 'люди, которые были гражданами

Кыргызской Республики в день принятия Декларации государственного Суверенитета Кыргызской Республики (15 декабря 1990), и кто не представлял заявление для присоединения с гражданством другого государства.»[5]

Мы, народ Кыргызстана, стремимся гарантировать национальное возрождение кыргызстанцев, защиту и развитие интересов всех национальностей, которые - вместе с кыргызами – составляют народ Кыргызстана, на силах воли предков, чтобы жить в единстве, мире и согласии; ...

По сравнению с конституцией Казахстана, которая подчеркнула формирование государства на основе самоопределения казахской нации, конституция Кыргызстана проявляет содержащий смысл гражданства, подчеркивая утверждение 'народ Кыргызстана', который обращается ко всем гражданам Кыргызской Республики, принадлежащим различным этническим происхождениям. В статье 1 конституции, 'народ Кыргызстана' расценены как предъявитель суверенитета и единственный источник государственной власти. Статья 2 заявляет, что государство и его деятели должны служить целому обществу, а не специфической группе. Статья 5 дает возможность всем этническим группам, которые составляют народ Кыргызстана право сохранить их родные языки, помимо предоставления русского языка статус официального языка. Согласно статье 16, 'у всех должна быть свобода выбрать его/ее этническую принадлежность. Никто не может быть вынужден выбрать или указать их этническую принадлежность.' Статьи 22 и 23 подчеркивают гражданское и эгалитарное понятие, которое является врожденным от целого текста конституции[6]. По конституции, 'равенство всех граждан Кыргызской Республики перед законом и судом. Никто не может быть подвергнут никакой дискриминации, нарушению прав и свобод на счете его происхождения, пола, расы, национальности, языка, и религии[7]. 'Кыргызстан также ратифицировал Соглашение Структуры по защите Национальных меньшинств и подписал Соглашение по Обеспечению Прав Людей, Принадлежащих Национальным меньшинствам[8].

“В октябре 1991, Акаева избрали президентом под лозунгом 'Гражданскому Соглашению и Национальному единству – Да; Шовинизму, Национализму, и Экстремизму – Нет'. С больше чем восьмьюдесятью национальностей в республике правительство поняло потребность урегулирования их к независимому кыргызскому государству и сохранению их жизненных навыков”[9]. Правительство надеялось, что вся эта гражданская политика увеличит лояльность различных этнических групп к правительству и сгарантирует стабильность, помогая уменьшить вероятность этнических напряженных отношений в стране, где есть высокий уровень этнического разнообразия. После этнических столкновений между кыргызами и узбеками в Оше как раз перед независимостью, и поскольку русские и много русских спикеров жаловались, что их будут рассматривать как второразрядные, так как кыргызский был сделан официальным государственным языком в 1993, недавно независимое государство приняло содержащую идентичность кыргызстанцы. 'Кыргызстан - наш общий дом', стал официальным лозунгом. Русский язык был заявлен в официальных речах как 'межэтнический язык общения', и принят как второй официальный язык в конституции в 2001[10]. В 1994, была создана Ассамблея Народа Кыргызстана

при президенте Кыргызской Республики для защиты интересов этнических групп и для межэтнической гармонии. В ассамблее у национальных меньшинств есть свои собственные этнокультурные центры и организации. Они стремятся поддерживать и развивать культурные и лингвистические тождества этнических групп[11].

Таким образом, главная цель этнической политики недавно независимого Кыргызстана была консолидацией и отверждением разнообразных этнических групп вместе с большинством, кыргызами, на основе идентичности кыргызстанцы. Кыргызское правительство предоставило гражданство всем своим жителям, независимо от их этнического происхождения. Государство приняло гражданскую идентичность, которая гарантирует равные возможности всем гражданам республики, не делая дискриминации, основанной на фоне людей. Русский язык был принят, как второй официальный язык помимо кыргызского, а обязательное изучение кыргызского языка было отложено[12]. Оценкой многоэтнического состава страны, этническая напряженность в 1989 и 1990, и крупномасштабная эмиграция из страны[13] и утечка мозгов, такая инклюзионная этническая политика, казалось, была самым рациональным выбором, чтобы достигнуть национальной солидарности и политической стабильности, в переходный период в пределах твердых экономических условий к новой политической и экономической системе.

Вообще, этнический национализм был в ядре Центрально-азиатской политики, после краха коммунизма. Правящая элита этих стран преследовала этнический национализм, чтобы восстановить язык, историю, мифы, символы, национальных героев, и национальную идентификацию титульного этно-национального большинства в каждой республике. Политика национализации в пользу титульной нации омрачила политику демократизации[14]. Этот доминирующий процесс может наблюдаться также в Кыргызстане. Однако, трудно определить официальный национализм или процесс нацио-строительства в Кыргызской Республике в монолитной форме, то есть, как полностью этнический или гражданский. Подход конструктивиста предоставляет лучшее объяснение аргумента, что официальная политика содержит различные степени и гражданских и этнических элементов. Хотя такая политика, кажется, является противоречащей, у обоих есть их собственная рациональность. Кроме того, постройка нации (или в этнических или в гражданских или смешанных сроках) является продуктом специального исторического контекста. Реконструкция нации сегодня отличается от своей прошлой формы и будет вероятно различна в будущем из-за когда-либо изменяющегося контекста. Однако, различные контексты сформированы взаимосвязанными условиями в пределах исторической непрерывности. Например, принятие русского языка как официального его широко общее использование обращается к политике нацио-строительства на гражданской основе, потому что русский язык признан всеми этническими группами и меньшинствами как межэтнический язык общения.

Так, эта политика может быть расценена как терпимое и либеральное положение вместо диктовки и ассимиляции. Однако, у кыргызов, как титульной нации, есть естественное право на их наследственную родину, чтобы восстановить их собственный язык и культуру, которая подавлялась под советизацией в те-

чение нескольких десятилетий. Сейчас возрождение кыргызского языка и культуры развивается в эволюционной и терпимой манере, это уважается всеми другими не титульными этническими группами и расценено как кое-что очень естественное. С другой стороны, русский язык не признается как иностранный язык и среди существенного числа кыргызов непосредственно. У русского языка есть естественное место в их жизни и в их умственной постройке, которая является одним из наследств советского прошлого как исторический контекст.

Согласно журналу «Коммерции», термин национализация, а не построение нации, лучше объясняет, что случилось в постсоветских государствах. Если мы рассматриваем построение нации как процесс, который преобразовывает традиционное, предсовременное государство в современное государство, объединяя все многоэтническое население в интегрированную нацию на общей национальной идентификации, ситуация в этих странах может быть лучше определена термином национализация. Национализация обращается к проекту, который стремится продвигать политическое, экономическое, социальное, и культурное превосходство соответствующей титульной национальности. В Кыргызстане также, как и в других постсоветских государствах, основная нация определена в этническом понятии; это чувство нации, что они - законный владелец государства; и поэтому основная этнокультурная нация законно управляет государством; и соответственно национализировавшая кыргызская элита стремится продвинуть язык, культуру, демографическое превосходство, экономическое процветание, и политическую гегемонию кыргызов [15]. Кыргызское правительство приняло утвердительную политику дискриминации для этнического кыргызского населения. Однако, это не приводило к ассимиляции или подавляющей политике против некиргызских меньшинств. Как заметил Адахан Мадумаров, «... в Узбекистане, этнические кыргызы, не чувствуют себя столь же комфортабельно, как узбеки в Кыргызстане» [16].

В постсоциалистическом преобразовании новые независимые государства продолжают рассматривать образование как существенное средство для того, чтобы передать соответствующие ценности и отношения идеального гражданина [17]. Учебники истории, например, переписаны, чтобы дать студентам этнонациональную концепцию истории, которая требуется для построения национальной политики. Построение нации основано на советском наследстве, и так подчеркивает культурные символы титульной нации вместо того, чтобы стремиться создать гомогенное и стандартизированное население. Учебники истории в постсоветской Средней Азии не отклоняли советскую историографию, и так, частично характеризованы непрерывностью и наследствами советского прошлого. Однако, они также делают перечисление своей предсоветской истории и оживляют некоторые исторические мифы титульных наций в каждой республике [18]. Природа определения образования в Кыргызстане размышляет, до существенной степени, непрерывности советского наследства. Для нескольких дисциплин учебники, напечатанные на кыргызском языке, не достаточны. Русский язык - все еще образовательный язык в нескольких курсах школ или университетов. Из-за финансовых трудностей и нехватки ресурсов, книги, написанные во время советского периода, используются в среднем образовании, особенно в сельских

районах. Образование находится в многоэтнической и двуязычной атмосфере и в советском стиле, поддержанном несколькими обучающими кадрами, обучаемыми в течение советских времен и советской педагогической методологии [19]. Такое образование производит подсознательное восприятие среди студентов о различных постсоветских и русскоязычных этнических студенческих группах, что они - все граждане по рождению этой страны и что страна - их общий дом.

Валюты разных стран также способствуют построению национальных идентификаций. Изображения на валютах разных стран - индикаторы официальной национальной идеологии и национальной идентификации. «Валюты разных стран могут способствовать национальным идентификациям не только на пропагандистском уровне через культивирование коллективной памяти и националистической культуры. Они могут также примирить граждан нации в конкретном смысле, создавая общий экономический язык, чтобы общаться». В политике нацио-строения общая валюта страны была замечена как средство в обеспечении граждан в новое национальное экономическое сообщество. Это способствует смыслу того, чтобы быть членом «общего сообщества судьбы». Это - один из символов государственного суверенитета [20]. Кыргызское правительство приняло сом вместо рубля, внося своих граждан в новое национальное экономическое сообщество. Изображения на кыргызской валюте (суме) принадлежат кыргызским историческим фигурам, таким как Токтогул Сатылганов, Курманжан Датка, Бубусара, Тоголок Молдо, Касым, Алыкул Осмонов, Абдилас Молдибаев, Жусуп Баласыган и так далее. Это - индикатор факта, что кыргызская политика формирования национальной идентификации на официальном уровне основанна на этносе.

Подведя итог, можно сказать, что официальная политика нацио-строительства и национальная идеология немного противоречат в отношении какую основу необходимо выбрать. Это многомерная или плюралистическая природа официальной идеологии создает неясное, расплывчатое, и не определенное впечатление. Действительно, оно отражает чувствительную комбинацию из реалий страны на противоположных крайностей. Правящая элита попыталась найти баланс между гражданским и этническим национализмом, удовлетворив требования как титульного этноса, так и национальных меньшинств, доля которых в населении страны не является незначительным. Этот синтез также поддерживается и обеспечивается прочным советским наследием.

Литература

1. Saulesh Esenova, "Soviet Nationality, Identity, and Ethnicity in Central Asia: Historic Narratives and Kazakh Ethnic Identity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, vol.22, no.1, 2002, p.12.
2. E. Wayne Merry, "Governance in Central Asia: National in Form, Soviet in Content", *Cambridge Review of International Affairs*, vol.17, no.2, July 2004, pp. 285-289.
3. Pinar Akçali, "Nation-State Building in Central Asia: A Lost Case", *Perspectives on Global Development and Technology*, vol.2, issue.3-4, 2003, pp. 409-418.
4. Graham Smith, Vivien Law, Andrew Wilson, Annette Bohr, and Edward Allworth. *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), pp.142, 152
5. Zakon o Grazhdanstve Kyrgyzskoi Respubliki (December 18, 1993); *The Constitution of the Kyrgyz Republic, Introduction and Articles: 1,2,5,16,22,23.*

6. Yilmaz Bingol, "Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia", *Asian Ethnicity*, vol.5, no.1, February 2004, p.50.
7. Cholpon Chotaeva, *Ethnicity, Language and Religion in Kyrgyzstan*, (Japan: Tohoku University Press, 2004), p.35.
8. Ibid., p.36.
9. Robert Lowe, "Nation Building and Identity in the Kyrgyz Republic", in Tom Everett-Heath (ed.), *Central Asia: Aspects of Transition*, (London and New York: Routledge Curzon, 2003), p.114.
10. Regina Faranda and David B. Nolle, "Ethnic Social Distance in Kyrgyzstan: Evidence from a Nationwide Opinion Survey", *Nationalities Papers*, Vol.31, No.2, June 2003, pp.177,178.
11. Ainura Elebayeva, Nurbek Omuraliev, Rafis Abazov, "The shifting Identities and Loyalties in Kyrgyzstan: the Evidence from the Field", *Nationalities Paper*, Vol.28, No.2, 2000, pp.343,344.
12. L. Kuznetsova, "Demographic Trends in the Kyrgyz Republic", *Sociological Research*, vol.40, no.3, May-June 2001, pp. 31-33.
13. Michele E. Commercio, *Exit and Voice in the Near Abroad: The Russian Minority in Kyrgyzstan, Kazakhstan, and Latvia*, Unpublished Ph.D. Dissertation, The University of Pennsylvania, UMI Number: 3137998, 2004, p.29-32.
14. Nicola Palmer, "Ethnic Equality, National Identity and Selective Cultural Representation in Tourism Promotion: Kyrgyzstan, Central Asia", *Journal of Sustainable Tourism*, vol.15, no.6, 2007, p.650.
15. See. Thomas Kwan-choi Tse, "Civics and Citizenship", in J. Keeves and R. Watanabe (eds.), *International Handbook of Educational Research in the Asia-Pacific Region*, (Dordrecht, the Netherlands: Kluwer Publishers, 2003), pp.555-568.
16. Büşra Ersanlı, "History Textbooks as Reflections of the Political Self: Turkey (1930s and 1990s) and Uzbekistan (1990s)", *International Journal of Middle East Studies*, no.34, 2002, pp.338, 342-347.
17. Alan J. Deyoung, "Problems and Trends in Education in Central Asia Since 1990: The Case of General Secondary Education in Kyrgyzstan", *Central Asian Survey*, vol.25, no.4, December 2006, pp. 501-512.
18. Eric Helleiner, "National Currencies and National Identities", *American Behavioral Scientist*, vol.41, no.10, August 1998, p.1409-1426.

Алыкулова Б.,
БГУ им. К. Карасаева

ВОПРОСЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ РАЗНОГЛАСИЙ МЕЖДУ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКОЙ

Равноправное сотрудничество между Кыргызской Республикой и КНР на основе самостоятельно вырабатываемых внешнеполитических приоритетов началось в 1991 году. Правительство Китайской Народной Республики 27 декабря 1991 года признало независимость Кыргызстана, а 5 января 1992 года между двумя государствами были установлены дипломатические отношения.¹

Китай одним из первых, в мае 1992 г., официально открыл свое посольство в Бишкеке. Посольство Кыргызстана в Пекине было открыто 31 августа 1993 г. во время визита министра иностранных дел Кыргызстана в Китай.

Следует отметить, что исторически и географически территория Кыргызстана и западной части КНР (СУАР) входят в единый политико-культурный регион, который представлен родственными народами, имеющими единую веру и родственные языки. Эта близость делает естественным развитие политических и торгово-экономических отношений. Еще более важным представляется то, что в изменившейся конфигурации мира и новых условиях сотрудничества государств этот регион остался не только местом пересечения границ исламской, христианской и конфуцианской религий, культурным, коммуникационным и транспортным мостом между Востоком и Западом. Он также является регионом, где усилились и активно проявляются новые вызовы современности, имеющие трансграничный характер: религиозный экстремизм, этнический сепаратизм и международный терроризм, организованная преступность и наркотрафик.²

Оба государства, существенно различаясь по территории, численности населения, экономическому и военному потенциалам настроены на создание взаимовыгодного формата двусторонних отношений. В совместном кыргызско-китайском Коммюнике от 16 мая 1992 года отмечено, что Кыргызстан и Китай рассматривают друг друга как дружественные государства и намерены развивать взаимоотношения на основе универсальных принципов межгосударственных отношений. Там же отмечено, что стороны будут решать все вопросы между двумя государствами в форме мирных переговоров, в духе добрососедства и дружбы, отказываясь от применения силы.

Самой первой проблемой во взаимоотношениях Кыргызстана с Китаем в современный период предстали проблемы пограничного урегулирования, делимитации и демаркации межгосударственных границ. Пограничное размежевание с Китаем – это проблема, доставшаяся Кыргызской Республике в наследство от Российской империи и Советского Союза.

В Российской империи правовая основа определения линии российско-китайской границы определялась целым рядом основных двусторонних договоров, протоколов и соглашений, подписанных ранее почти за четверть века – с 1860 г. по 1884 г.³

Важнейшие из них для кыргызско-китайского участка российско-китайской границы были:

- Пекинский Дополнительный Договор от 2 ноября 1860 г.;
- Чугучакский Протокол от 23 сентября 1864 г.;
- Петербургский Договор от 12 февраля 1881 г.;
- Кашгарский Протокол от 23 ноября 1882 г.;

• Ново-Маргеланский Протокол от 22 мая 1884 г. и др.

В советскую эпоху взаимоотношения кыргызов с китайцами вступили в новый этап. Теперь они развивались в русле приоритетов внешней политики Советского Союза с характерными для нее этапами союзничества и конфронтации.

Официальное становление советско-китайских отношений можно отнести к 1945 году, когда 14 августа состоялось подписание договора о дружбе и союзе между СССР и Китаем. 24 августа 1945 г. договор о дружбе и союзе и соглашения были ратифицированы Президиумом Верховного Совета СССР и Законодательным Юанем Китайской республики.

С 1957 г. в отношениях СССР и КНР стало заметно охлаждение. Началась длительная и болезненная полоса разногласий между СССР и Китаем. Велись острейшие споры, в которых обе стороны обвиняли друг друга во всех проблемах и неудачах. Фактически в начале 60-х годов отношения между Советским Союзом и Китаем были на грани разрыва. Главным объектом противостояния стала советско-китайская граница. Дело в том, что плохое знание топографических особенностей и реального положения на местности, упрощенное описание границ привели к возникновению разночтений в определении отдельных участков. Сложилось два уровня границ: один – формальный, другой – реально охраняемый, но не совпадающий с первым.⁴

Необходимо отметить, что вплоть до 1960 г. никаких споров между двумя соседними государствами по поводу границы не возникало. Советско-китайская граница образовалась исторически, она была определена целым рядом договоров и различных соглашений, подписанных полномочными представителями обеих стран. Но с середины 60-х гг. этот вопрос стал превалирующим в советско-китайских отношениях, что привело к ряду столкновений между китайскими и советскими пограничниками (Даманский остров, Жаланашколь, Тасты).

Переговоры между СССР и КНР по пограничному урегулированию проводились с 1964 по 1991 годы, но они не разрешили имеющиеся территориальные разногласия между государствами.

После распада Советского Союза и рождения на постсоветском пространстве пятнадцати новых государств, проблемы пограничного размежевания вышли на одно из первых мест в их дипломатической деятельности. Таким образом, после распада СССР Кыргызстану достались в наследство участки приграничных с Китаем территорий, по которым не было достигнуто согласие об их принадлежности ни во времена Российской Империи, ни во времена существования СССР.

Общая протяженность государственной границы Кыргызстана составляет около 4767 км, а с КНР – 1072 км. Основой делимитации границы между Кыргызстаном и КНР служили, как было выше отмечено, российско-китайские документы по разграничению пределов между Российской и Китайской империями на среднеазиатском участке, заключенные более ста лет назад.

Учитывая, что советско-китайские договоренности в принципе были основой для продолжения пограничных переговоров, кыргызская сторона в 1992 году в рамках совместной делегации, включавшей в себя правительственные делегации Кыргызстана, Казахстана, России и Таджикистана, в ходе длительных перегово-

ров вышла на компромиссные решения по «спорным» или «несогласованным» участкам в отдельности (Хан-Тенгри, Бостаг, Боз-Айгыр и Иркештам), и по линии государственной границы в целом. Эти договоренности предполагали переход участка Хан-Тенгри к Китаю и сохранение линии границы в районе «западнее перевала Бедель» (водосбор р. Узенгу-Кууш).

В ходе переговорного процесса, который вели представители Кыргызстана в 1992-1996 гг., были достигнуты договоренности о прохождении линии границы на четырех из пяти «спорных участков», причем кыргызской стороне удалось в 4 раза увеличить сегмент доступа к Хан-Тенгри и отстоять Пик Победы.

Была достигнута договоренность о том, что Китай обретает контроль над местностями Жаны-Жер и Бозайгыр-Ходжент, а Кыргызстан получает местность около Иркештама. В политическом и историческом плане было принципиально важно, что Кыргызстану удалось отстоять пик Победы и пик Хан-Тенгри, являющиеся национальными символами.

По итогам переговоров 4 июля 1996 года Президент Кыргызской Республики и Председатель КНР подписали Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе. Участок, расположенный западнее перевала Бедель (водосбор р. Узенгу-Кууш), вошел в соглашение с особым статусом, по которому стороны договорились продолжить переговоры. Это соглашение в установленном Конституцией порядке ратифицировано Жогорку Кенешем Кыргызской Республики и вступило в силу 27 апреля 1998 года со дня обмена ратификационными грамотами.

После 1996 года вопрос о прохождении линии государственной границы на участке «западнее перевала Бедель» стал основным предметом переговоров между Кыргызстаном и Китаем. После неоднократных межгосударственных и межправительственных консультаций, в результате сложных и многочисленных переговоров в 1999 году было найдено взаимоприемлемое решение о прохождении линии кыргызско-китайской государственной границы. По Дополнительному соглашению между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе 70% спорного участка в местности Узенгу-Кууш (район перевала Бедель) перешли Кыргызстану, 30% – Китаю.⁵

Это соглашение было подписано Президентом Кыргызстана и Председателем КНР 26 августа 1999 года в г. Бишкеке. Заключение данного соглашения ознаменовало семилетний период непростых переговоров с Китаем по пограничному размежеванию. Надо было выходить на этап ратификации заключительного соглашения в Жогорку Кенеше.

Но вынесенное на ратификацию Жогорку Кенеша Дополнительное соглашение от 26 августа 1999 года по Бедельскому участку границы весной 2001 года не было утверждено. Более того, на заседании Жогорку Кенеша была сделана попытка расторжения заключенного в 1996 году договора о границе, по которому уже в 1998 году произошел обмен ратификационными грамотами.

Однако отход Китаю 30 % спорных территорий породил в стране необоснованные выводы о распродаже нашей исконной земли или даже капитулянтстве перед могущественным Китаем. Территориальные уступки Китаю были использованы оппозиционными политическими силами Кыргызстана против пре-

зидента А.Акаева. Позиция части кыргызских парламентариев сводилась к тому, что согласно Конституции Кыргызской Республики территория государства неделима и принадлежит народу. Ссылаясь на факт признания Китаем независимости Кыргызстана, они утверждали, что Китай одновременно признал и существующие территориальные границы. Однако они не учитывали, что, поскольку сам факт признания еще не означает урегулирования имеющихся вопросов по спорным территориям, то представляется целесообразным их обоюдное разрешение через переговоры и согласование мнений и интересов сторон, основываясь на имеющихся документах.

В 2002 году недовольство вылилось в массовые акции протеста оппозиции, сопровождавшиеся насильственными действиями как с их стороны, так и со стороны властей.

По этому поводу на заседании Жогорку Кенеша от 7 мая 2002 года выступил тогдашний президент КР А. Акаев с докладом «Кыргызстан в изменившемся мире», в котором один раздел был посвящен вопросу о пограничном размежевании с Китаем.⁶

Только после этого выступления, 17 мая 2002 года, Дополнительное соглашение было ратифицировано Собранием народных представителей, и тема пограничного урегулирования с Китаем была окончательно закрыта.

Договор 2002 года увенчал десятилетие взаимоотношений Кыргызстана с Китаем, основанных на добрососедстве, дружбе и сотрудничестве. Подписанный 24 июня 2002 года в Пекине Договор юридически закрепил линию прохождения государственной границы

между двумя странами, что зафиксировано в нем отдельной статьей.⁷

Итак, вопрос, который в течение более ста лет стоял на острие взаимоотношений между двумя соседями – с одной стороны, Китаем, с другой стороны, сначала Российской империи, затем СССР, а ныне Кыргызстаном, был решен в положительную сторону, что вывело на новый, более качественный уровень межгосударственные отношения как в политической сфере, так и в торгово-экономической, культурной и иных сферах.

В частности, буквально спустя четыре дня после ратификации Соглашения о межгосударственной границе КНР торжественно открыла контрольно-пропускной пункт на границе в районе Иркештама, что, несомненно, оказало благоприятное воздействие на рост торгово-экономического сотрудничества между двумя странами.

Литература

1. Акаев А. История, прошедшая через мое сердце. М. – Б., 2003. – 288 с.
2. Аламанов С.К. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. Б., 2005. – 91 с.
3. Керимбекова Н., Галицкий В. К вопросу о кыргызско-китайской государственной границе. // Центральная Азия и Кавказ, № 5 (23), 2002. – 127-134 с.
4. Омаров Н.М. Китай во внешней политике суверенного Кыргызстана: основные тенденции и перспективы. // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета, т.4, в.4, 2004. – 19-25 с.
5. Токтомушев К. Внешняя политика независимого Кыргызстана. Б., 2001. – 188 с.

**Батырбекова У.,
БГУ им.К.Карасаева**

СОДРУЖЕСТВО НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ И ЕГО РОЛЬ В ИНТЕГРАЦИИ СТРАН ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА

8 декабря 1991 года прекратил свое существование Союз ССР как одна из наиболее влиятельных реальностей XX века. Общие геополитические интересы возникших на его территории 12 суверенных независимых государств (бывших союзных советских социалистических республик) – Азербайджана, Армении, Беларуси, Грузии, Казахстана, Кыргызстана, Молдовы, России, Таджикистана, Туркменистана, Узбекистана, Украины – вызвали к жизни новую форму их совместного государственного существования и взаимодействия – Содружество Независимых Государств [3]. На постсоветском пространстве между государствами возникли отношения нового типа, основанные на началах суверенного равенства и независимости.

Одна из главных задач СНГ – содействие построению демократических правовых государств в странах-участницах СНГ, сотрудничество в сфере законодательства, соблюдение прав и свобод человека и гражданина. Это закреплено, в частности, в статье 2 Устава СНГ, предусматривающей, что важнейшая цель Содружества

заключается в сотрудничестве в военно-политической области [4]. При этом обеспечение прав и свобод человека и гражданина отнесено в соответствии с Уставом СНГ к совместному ведению стран Содружества.

Вопрос о юридической природе СНГ достаточно сложен и неоднозначен. Совершенно справедливо отмечается, что в отличие от Союза ССР Содружество не является единым государством и не обладает наднациональными полномочиями. Однако это только одна сторона вопроса, с которой, вероятно, следует согласиться, правда, с оговоркой об условности и относительности понятия «наднациональные полномочия». Имеется в виду, что, как в любом межгосударственном сообществе, в Содружестве есть и могут быть в дальнейшем вопросы, которые по взаимному соглашению решаются всеми по взаимной договоренности и обязательны к исполнению всеми государствами-участниками.

В литературе высказано мнение о том, что ряд признаков дает повод расценивать межгосударственные

объединительные тенденции на территории бывшего СССР как конфедеративные по своей природе[2;212]. В частности, отмечается, что в момент учреждения Содружество Независимых Государств имело черты конфедерации. В самом деле:

- были провозглашены общие цели этого политического объединения;
- была определена система союзных органов;
- был определен порядок принятия этими органами решений и зафиксировано их правовое значение;
- была установлена система полного и ограниченного (ассоциативного) членства;
- имелись и другие элементы, присущие конфедерации.

В пользу конфедеративного устройства СНГ говорят и такие признаки, которые свидетельствуют о развитии объединительного движения внутри СНГ, как деятельность Межпарламентской Ассамблеи стран Содружества Независимых Государств, взаимодействие в области обороны, вооружений, управления воинскими комплексами, общие экономические интересы и институт двойного гражданства.

Вместе с тем необходимо отметить и то, что участники Содружества проявляют неодинаковый интерес к укреплению и поддержанию союзнических отношений (больше заинтересованными представляются Россия, Белоруссия и Казахстан, которые были изначально заинтересованы в более тесном сотрудничестве и взаимодействии). Несмотря на это, ряд экспертов высказывают мнение о том, что Содружество Независимых Государств есть межгосударственное объединение конфедеративного типа, возникшее в результате сложных и противоречивых процессов.

За более чем 20 лет Содружество Независимых Государств подтвердило свою важную историческую роль в интеграции стран постсоветского пространства. За это время СНГ состоялось как уникальная региональная межгосударственная организация и механизм взаимодействия в решении ключевых вопросов развития государств, включая экономику, безопасность, политическое и гуманитарное сотрудничество, миграцию и развитие контактов между гражданами всех государств, входящих в него[1].

В экономической сфере наработана обширная международно-правовая база развития торгово-экономических отношений. Функционируют Экономический совет, Экономический Суд, Комиссия по экономическим вопросам при Экономическом совете СНГ. Среди 39 действующих органов отраслевого сотрудничества Содружества Независимых Государств следует отметить Электроэнергетический Совет, Совет по железнодорожному транспорту, Координационное транспортное совещание, Региональное содружество в области связи, Совет руководителей таможенных служб, Межправительственный совет по вопросам агропромышленного комплекса, Межгосударственный совет по антимониторинговой политике. В работе ряда советов участвуют представители третьих стран.

В настоящее время основополагающим документом, нацеленным на поиск взаимоприемлемых решений всего спектра экономических проблем, является Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 г. Документ представляет собой систему согласованных государств – участниками СНГ взглядов на общие цели, определяет приоритеты и перспективы дальнейшего социально-экономического развития до 2020 г. Это преж-

де всего торговля, топливно-энергетический и агропромышленный комплексы, транспорт, сфера инноваций. Конкретная реализация положений Стратегии осуществляется в рамках планов, в которых отражаются качественные особенности каждого ее этапа.

Политическое взаимодействие в Содружестве осуществляется на разных уровнях и направлено на выработку согласованных подходов к решению актуальных вопросов региональной и мировой политики, представляющих взаимный интерес. Важнейшие направления сотрудничества в данной сфере – сохранение региональной и глобальной безопасности, противодействие новым вызовам и угрозам, развитие и продвижение общепризнанных демократических норм и принципов.

Государства – участники СНГ активно выступают в рамках сессий Генеральной Ассамблеи ООН по различным жизненно важным вопросам и являются инициаторами принятия документов, отвечающих интересам стран Содружества и мирового сообщества. Расширяется взаимодействие органов Содружества с рабочими (исполнительными) структурами других международных организаций, в том числе ООН и ОБСЕ.

Политическое взаимодействие в СНГ регулярно осуществляется на уровне Совета глав государств, Совета министров иностранных дел СНГ, а также в ходе многоуровневых межгосударственных консультаций. В 2007 г. возобновила деятельность Совместная консультативная комиссия по вопросам разоружения.

В рамках Содружества обеспечению безопасности и противодействию организованной преступности в ее различных формах и проявлениях уделяется постоянное внимание. В настоящее время межгосударственное сотрудничество в этой сфере остается наиболее востребованным. Существенный вклад в такое взаимодействие вносят профильные органы отраслевого сотрудничества Содружества, а также Бюро по координации борьбы с организованной преступностью и иными опасными видами преступлений на территории государств – участников СНГ и Антитеррористический центр СНГ. При их непосредственном участии создается и совершенствуется международно-правовая база сотрудничества в сфере обеспечения безопасности и борьбы с преступностью, проводятся согласованные профилактические, оперативно-разыскные мероприятия, специальные операции, учения, осуществляется подготовка кадров, материально-техническое, информационное и научное обеспечение взаимодействия.

Активно развивается сотрудничество в гуманитарной сфере. Ведущее место в этой работе принадлежит Совету по гуманитарному сотрудничеству, который совместно с другими институтами гуманитарного профиля ведет активный поиск новых форм и механизмов взаимодействия. Успешно работают отраслевые советы в области образования, науки, культуры, здравоохранения, туризма, по делам молодежи и др.

Проводятся конференции, театральные и музыкальные фестивали, кинофорумы, другие мероприятия, направленные на установление новых творческих связей. Большой потенциал имеет разрабатываемая Межгосударственная программа «Культурные столицы Содружества», а также проекты в области межкультурного диалога.

В области образования формируется общее образовательное пространство. Знаковым событием, сви-

детельствующим о наполнении сотрудничества в этой сфере новым качественным содержанием, стало проведение в 2010 г. в городе Астане I Съезда учителей, работников образования государств – участников СНГ, придавшего новый импульс развитию сотрудничества, выработке направлений и механизмов взаимодействия в области образования. Придание статуса базовых организаций государств – участников СНГ четырнадцати ведущим высшим учебным заведениям способствует повышению эффективности процессов формирования общеобразовательного пространства, укреплению связей между коллективами вузов.

Неотъемлемой частью гуманитарного взаимодействия в Содружестве является проведение согласованной молодежной политики. Определяющим документом в данной сфере стала принятая в 2010 г. Стратегия международного молодежного сотрудничества государств – участников СНГ на период до 2020 г. В ее рамках интенсифицируется деятельность государственных структур по делам молодежи, молодежных общественных организаций стран СНГ, расширяется и совершенствуется практика проведения мероприятий с участием молодежи государств – участников Содружества.

Созданы организационно-правовые предпосылки для решения вопросов трудовой миграции. В частности, принята Конвенция о правовом статусе трудящих-

ся-мигрантов и членов их семей государств – участников СНГ, учрежден Консультативный Совет по труду, миграции и социальной защите населения.

Таким образом, поступательное развитие Содружества Независимых Государств с момента его образования и по сей день подтвердило объективную необходимость взаимодействия в этом формате, которое основано на исторических предпосылках, стремлении народов государств-участников к сотрудничеству и подкреплено политической волей их руководителей. Содружество эволюционирует в русле общемировых тенденций повышения роли региональных структур в международной политике и экономике, дальнейшего развития интеграционных процессов на пространстве СНГ.

Литература

1. Аналитический доклад «Итоги деятельности СНГ за 20 лет и задачи на перспективу». <http://e-cis.info/page.php?id=20065>.
2. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран. Учебное пособие. М., 1998.
3. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств от 8.12.1991. <http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=1>.
4. Устав Содружества Независимых Государств от 22 января 1993 года. <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=180>.

*Сейитбаев Б.Т., ИНО БГУ им. К.Карасаева,
Кокомбаев К.С., КНУ им. Ж.Баласагына,
Абасбекова Г.А., БГУ им. К.Карасаева*

ТРАНСФОРМАЦИЯ ФАКТОРОВ ИДЕНТИЧНОСТИ И ТЕНДЕНЦИОЗНОСТЬ СОЦИАЛЬНОЙ ДИССОЦИАЦИИ

Усиление мобильности контактов различных социально-культурных основ кыргызского социума, существенно деформировало критерии идентичности. Расширение межкультурного, цивилизационного пространства предоставило кыргызскому народу ускоренные преобразования с инновационными параметрами общественной жизнедеятельности. Параметры (правила, ценности, нормы и т.д.), исходящие из мирового опыта общественного устройства, преследовали цель коренной ломки основ идентичности традиционного общества. Следование принципам демократии предопределяло «положительный» образ народа, государства перед мировым сообществом. Мотивация на позитивный образ не могла исключать актуализацию фактора противоречивости традиций и инноваций в общественной жизнедеятельности, влияющих на динамику образа жизни народа.

Прогрессивная динамика общественного развития представляла объект особого внимания, где национально-государственный уровень идентичности выступал индикатором стабильности и решающим критерием преобразований. Однако, общество, подверженное ускоренным модернизационным процессам, проявило устойчивые принципы триализма, регионализма, местничества, ранее находившимся в тени интернациональной общности. Устойчивость традиций не

способствовала самодостаточной идентичности населения новообразованного полиэтнического субъекта в глобализационном плане. Усиление в самосознании народа этнокультурных основ образа жизни, показало отсутствие объединительного принципа на уровне каждой из его частей, определяя неустойчивость всей системы [1. С.287], тем самым, усилив факторы социальной диссоциации, углубления кризисного состояния общества.

Многоязычная колоритность, выявила отсутствие реальных основ национально-гражданской идентичности, включающих в себя помимо духовно-этнических ценностей, еще и социальные, и политические ценности [5. С.134]. Совокупность факторов, способствующих объединению всех слоев и этнических общностей полиэтнического, поликультурного государства, требовала выбора наиболее оптимального, универсального варианта духовно-культурных ценностей, сочетающих взаимообусловленные тенденции. Глобальная трансформация, как отмечает В.Межуев, не замыкает индивид в границах только своей национальной культуры, формируя новые локальности по общности, выходящей за рамки одной нации, порой значащих для людей больше, чем их национальные обычаи и привычки [4.С.334]. Следовательно, необходимо учесть динамику формирования иных парамет-

ров образа жизни, которые уже не совпадают с традиционными – местными, региональными, национальными, этническими формами культурной самоидентификации.

В нынешних реалиях кыргызского общества необходимо развивать внутренний диалог этнокультурных образований, для обретения действенного механизма консолидации всего народа и укрепления чувства согражданства в рамках единого территориально-государственного образования. Проявление этноцентризма и фундаментализма вызывает неприязнь в полиэтническом пространстве, порождая социальную диссоциацию в обществе. Без уважительного, толерантного и бережного отношения к ценностям других этнических общностей невозможно собственное этнокультурное развитие, где приоритет общекультурных, человеческих ценностей выступает консолидирующим фактором всего народа.

Этнический ренессанс идентичностей, представший сложным процессом цивилизационного самоопределения кыргызского общества, породил актуализацию партикулярных оснований в социокультурном процессе. Факторы идентичности, вызванные усилением этнических параметров самоопределения, стимулировали стремление обозначить новые основания консолидации народа. Исходя из нынешнего общественного положения, можно проследить актуализацию трех основных форм культурной идентичности – этнической, региональной, локально-клановой.

Отсутствие единого культурно-символического кода и амбивалентность социально-культурных оснований консолидации отчетливо проявляются в условиях деидеологизации кыргызского общества. Несформированность национально-духовных ориентиров общественной жизнедеятельности, при наличии либерально-демократических принципов гласности и свободы слова, сказывается на уровне духовности народа. Духовность, подверженная разнополярному воздействию, проявляет идейную и мировоззренческую разнородность полиэтнического населения, способствующие углублению амбивалентности внутреннего мира человека, и характерную коллективистско-индивидуалистскую направленность его поведенческой деятельности.

Исходя из сложившейся ситуации, можно выделить основные три типа полярных мировоззрений, определившихся в современном кыргызском обществе. Одна группа населения является носителем традиционалистского типа, для другой группы характерен тип эпохи модерна, и третью группу составляют сторонники традиционно-инновационного типа общественного развития. Трансформационные процессы, происходящие в направлениях модернизация-традиционализм, коллективизм-индивидуализм, интеграция-регионализм и этнический сепаратизм, и др. [6. С.59], стали источниками амбивалентного состояния массового самосознания. Высокая мобильность общественного бытия и интенсификация межличностных, межгрупповых и межэтнических отношений отразились на жизненных мотивациях людей, на разных уровнях их поведенческой реакции и тенденции социальной дезинтеграции и диссоциации.

Особенность нынешнего общественного бытия, отражающая разный уровень самосознания кыргызского народа, характеризующаяся возрастанием внимания к своим истокам, традициям, культуре, укладу жизни, стала закономерным ходом эволюционного обще-

ственного развития эпохи модерна. Глобализационные факторы современности, этнокультурная направленность массового сознания имеют объективные предпосылки, как противоречиям, так и согласию, обусловленных наличием в обществе внутреннего основания для интегрирования этнической культуры и цивилизации.

Этнокультурный образ жизни, остававшийся в тени советского образа жизни, благодаря устойчивости традиций, смог сохраниться и вновь обрести возрождение, обострившись в нынешний период социокультурного и этнонационального кризиса [5. С.133]. Идейный возврат к этнокультурным истокам, получивший весомую ориентированность у коренного населения, имел интегрирующую основу и выступал некой защитной реакцией сознания на негативные последствия глобализации. Поэтому, процесс ориентированности людей на этнокультурную идентификацию, представлялся определяющим фактором консолидации кыргызского народа. Данная ориентированность, постепенно усиливаясь в постсоветский период, отразилась на обособленном образе жизни полиэтнического населения, его ценностях и интересах.

Динамический и непрерывный процесс постсоветского изменения образа жизни, не мог не отразиться на идентификационных факторах населения республики. Обретение новых черт общественного бытия сопровождалось закономерной утратой практической значимости тех или иных параметров образа жизни, или же принятием иного, более совершенного содержания. В дальнейшем развитии общества этносоциальная принадлежность людей стала более отчетливо проявляться, играя роль единения в призма идентичности. Вследствие этого, постепенно обретал актуальность вопрос иерархического социального статуса титульного этноса, как – государствообразующего. Следовательно, этнический образ вышел на определяющее положение, как главный эталон, в соответствии с которым человек мотивирует свое собственное поведение. Поэтому, в образе жизни кыргызского народа, в период независимости, наметилась тенденция к самореализации через значимость собственного этнического образа.

Следовательно, идентификация, по социально-культурному образу жизни, не остается неизменной и, как живой организм, идентичность является неким проектом, а не завершенным результатом, что указывает на ее неизбежно временный характер [7]. Признавая справедливым стремление кыргызского народа сохранить целостность путем возрождения этнических традиций и культуры, тем не менее, следует учесть, что ориентация на сохранение культурной специфики нередко перерастает в национальный этноцентризм. Стремление к определенным морально-психологическим и иным преимуществам, служит целям обоснования неравенства в гражданских правах полиэтнического населения. В то же время, возрождение традиций не исключает пересечения разносторонних интересов в поисках и утверждении традиционных корней, ведущих к непозитивной архаизации, препятствующих поступательным процессам интеграции. Поэтому, необходимо взять во внимание специфичность региональных, этнических и общенациональных факторов, не исключая социально-психологические и геополитические аспекты.

Закономерная мотивационная решимость кыргызов к главенствующей роли в государстве, естествен-

ным образом отразилась на этнополитизации общества, на характере поведенческой реакции людей и уровне толерантности в полиэтнической общности. Особенно четко стала проявляться постепенная массовая этнизация населения не только на политическом небосклоне, но и в повседневной жизни, обретая устойчивые черты характера и образа жизни людей. Постепенное углубление кризиса выявило значимость исторических корней, где осознанная и открытая пропаганда в обществе «исключительности» своего рода, племени, этноса стала важным идентифицирующим фактором. Идентификационные уровни способствовали поиску «своего», который непременно противопоставлялся «чужому».

Такая тенденциозность этнокультурной и разноразностной ориентации граждан углубилась и с проявлением региональной обособленности (север-юг). Регионализм, как продукт чрезмерной политизации общества периода преобразований, отразился на структуре государственной власти, на формировании новых параметров образа жизни. В частности, символическое возвышение своих родоначальников, сородичей, земляков, проведение «обособленных» юбилеев, праздников и значимых событий породили негласную конкуренцию и соревновательность. Тем самым, особую актуальность обрела принадлежность людей к той или иной идентичной общности, в которой основным критерием выступают прагматические интересы, на фоне приверженности к историческим канонам.

В полиэтническом обществе, формирование новых параметров и стилей жизни, с ценностями, сопровождающимися усилением этнонационального самосознания, воспринимались населением неоднозначно.

Изменения, отражавшиеся на самосознании людей, в рамках государственного, национального, гражданского образований, способствовали необходимости переосмысления уровней идентичности полиэтнического населения. Л.Дробижина подчеркивает, что государственно-гражданская, национально-гражданская идентичность, включает лояльность к государству, отождествление себя с гражданами страны, ответственность за ее судьбу и чувства, переживаемые людьми[2]. Утрата позитивного восприятия своей социальной и культурной принадлежности у немалой части членов общества с социальной и гражданской принадлежностью, ослабление патриотического настроения [3. С.3], не могли не сказаться на уровне толерантности, усилении тенденций социальной диссоциации.

Литература

1. Борисов О.С. Диалог культур в модусе понимания // Диалог культур в условиях глобализации: XII Международные Лихачевские чтения 17-18 мая 2012 г. - Т.1
2. Дробижина Л.М. Интеграционные процессы URL <http://www.isras.ru/pabl.html?id=908>
3. Куликов Л.В. Социально-психологические аспекты влияния СМИ на сознание// Вестник СПбГУ.- Серия 12.-2011. - Вып.1.
4. Межуев В.М. Национальное единство и культурное многообразие// Диалог культур в условиях глобализации. XII Международные Лихачевские научные чтения 17-18 мая 2012 г. СПб 2012
5. Урманбетова Ж.К., Абдасулов С.М. Истоки и тенденции развития кыргызской культуры. - Бишкек: Илим, 2009.
6. Т.Бодю. Кыргызстан. История-общество-политика.- Варшава, 2004
7. Calhoun C/ Critical Social Theory: Culture, History? And Challenge of Difference. Oxford 1995.

А. Жандолотова,
КР Илимдер академиясы

АЯЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ТАРМАКТАРДАГЫ КӨРҮНҮШҮ

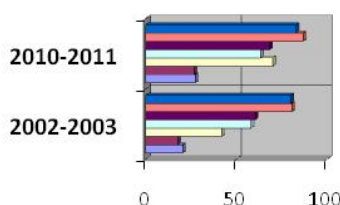
Кыргызстанда ар түрдүү саясаттар жүргүзүлүп келүүдө. Бирок тилекке каршы өлкөбүздүн алыскы аймактарындагы карапайым калктын жашоо шарты мурдагы бойдон эле оор абалда калууда. Мамлекет тарабынан өлкөнү өнүктүрүү боюнча ар түрдүү стратегиялык программалар иштетилип чыкканы менен көзгө көрүнөөрлүк бир жыйынтык алып келген жок. Алыскы айыл жергелеринде жашаган карапайым калктын жашоо-шартын реалдуу түрдө өзгөртүү үчүн туура багыттагы иш-аракеттерди аткаруу учурдагы эң актуалдуу маселелердин катарында каралууда. Аялдардын коомдогу ар кыл чөйрөдө алган ордуна болгон кызыкчылык кур жерден келип чыккан эмес, анткени аял менен коом бир бүтүн, анын бөлүгү. Өлкөдөгү болуп жаткан кескин өзгөрүштөр тигил же бул жагынан өзгөчө жана карама-каршылыктуу катары мүнөздөлгөн “аялдар маселесине” өз таасирин тийгизет. Анын маңызы биримдик жана

карама-каршылыктардын күрөшүү мыйзамы, бир эле убакытта, аялдын жумушчу жана эне, жашоо берекесин жаратуучу жана балдардын тарбиячысы милдеттерин аткаруусу менен аныкталып, ал эми чечилиши социалдык шарттар менен шартталган. Аялдарга болгон мамиле – улуттун цивилизацияга жетишкендигинин көрсөткүчү, коомдогу маданият деңгээлинин барометри. Аялдар маселеси аркылуу эркин экономикалык мамилелердин тереңдиги, коомдун демократиялык деңгээли, калктын болуп жаткан өзгөрүүлөргө болгон ылайыкташуусу жөнүндөгү тыянактарды чыгарса болот.

Аялдар билим алуу менен коомдун өнүгүү баскычынын жогорку тепкичинде эркектер менен тең укукта боло алышат. Мисалы, Кыргызстандын улуттук статистикасынын берилген көрсөткүчтөрүнө таянсак аялдардын социалдык тармакта көбүрөөк орун аларын (Караңыз: График №1) көрүнүп турат¹.

График 1.

2002/2003–2010/2011-окуу жылдарынын, жыйынтыкка карата процент менен орто кесиптик окуу жайларынын студенттерин адистештирилген айрым тармактар боюнча бөлүштүрүү

	2002-2003	2010-2011
■ Билим берүү	80	83
■ Саламаттыкты сактоо	80,6	86,8
■ Экономика жана башкаруу	60,3	68,4
■ Маданият жана искусство	58,2	63,4
■ Өнөр жай	41,9	70
■ Курулуш жана архитектура	17,6	26,6
■ Айыл чарба жана балык чарбасы	20,4	27,4

Ысык-Көл, Нарын, Чүй областарында жүргүзүлгөн изилдөөлөр көрсөтүп тургандай сурамжылоонун натыйжасында (39%) билими жогорку жана толук эмес жогорку билимдүү респонденттер түздү. Үчтөн бир бөлүгүн (29%) орто билимдүү. Ар бир бешинчи респондент (22%) атайын орто, башталгыч кесиптик (6%)

жана толук эмес орто билимдүү (4%) түздү. Кесиптерди талдоо анализи көрсөткөндөй, жумушсуздар ар түркүн чөйрөдө кездешет. Мисалы, мугалимден баштап эколог жана юристерге чейин. Ошол эле учурда ар бир онунчу респондент (11%) эч кандай кесипке ээ эмес.

«Үй-бүлөлүк тарбиялоого гендердик тендикти киргизүү» долбоорунун алкагында Нарын жана Баткен облустарында эки ресурстук борбор түзүлдү. Алар тематикалык адабият (ПРООН), электрондук булактардагы, КБАнын адистери иштеп чыккан окуу модулдары менен жабдылган, ЮНЕСКОнун жана ЮНИСЕФтин колдоосу менен сапаттуу билим берүүдө. Кыздар менен балдардын тең мүмкүнчүлүктөрүн камсыз кылуу, үй-бүлөлүк тарбияга гендердик ыкмаларды киргизүү, үй-бүлөдө түзүлгөн, улуттук маданият жана салттар менен байланышкан гендердик стереотиптерден арылууга ата-эне коомчулугун окутуу маселелери боюнча билим берүүнү башкаруунун аймактык органдарынын жетекчилери үчүн бир катар семинарлар өткөрүлдү.

Кайсы гана коом болбосун, анын өсүп-өнүгүшүнүн, алга жылышынын бирден бир шарты болуп өнүккөн билим системасы эсептелет. Себеби, билим берүү, тарбиялоо системасынын жетишкендиктери аркылуу ошол өлкөнүн бүтүндөй келечектеги маданий деңгээли аныкталат.

Кыргызстанда аялдардын салыштырмалуу билим деңгээли эркектерден кем калбайт. Албетте, бул көрсөткүч аялдардын социалдык калыптанышына күчтүү тоскоолдук болбойт. Феминисттик жакырчылык, биринчи кезекте, аялдардын билимге болгон салымынын төмөндөшү. Айылдагы кыз-бала биринчи учурда билим алуу укугунан аксайт. Билим алуу тармагынан аксап калуу, көнүмүш жакырчылык, ал жаш кыздардын талаптарына жана пландарына тоскоолдук жаратат.

Көп түрлүү маданияттагы билим жана тарбия берүүнүн принциптери маданий көп түрдүүлүктү сактоого жана урматтоого, бардыгына билим жана тарбия алууга, тең укуктарга жана окуучуларды жалпы улуттук саясий, экономикалык, жарандык жана руханий нарктарды жаратууга жетишүүгө өбөлгө болот.

Дискриминацияга жол бербөө жана тендик принциби бул эң оболу индивидуалдуулукка тиешелүү — бир дагы адам кайсы бир башка этномаданий, гендердик же курактык топко таандык болгондугу үчүн гана айыпталышы же аны курчагандардын тескери баасына кабылбашы керек. Бул инсандын нарктуулугун жана адам укугун ырастаган маанилүү негиз. Педагогикалык тажрыйбада мындай принципти жүзөгө ашыруу ар кандай жорутудагы стереотиптер жана ниет ишенимдер менен күрөш жүргүзүү дегенди билдирет.

Өсүп келе жаткан жаш муундарды коомдун талабына ылайык жашоо-тиричиликке, эмгекке, өндүрүшкө, маданиятка даярдоо негизинен коомдук таалим-тарбия жана билим системасы аркылуу ишке ашат. Өлкөнүн билим берүү системасы дегенде ошол өлкөдөгү мектепке чейинки тарбия берүүчү мекемелерден баштап, жогорку жана андан кийинки таалим-тарбия жүргүзүүчү, билим берүүчү кызмат аткарган жана өсүп келе жаткан жаш муундардын ар тараптан өнүгүшүнө жардам көрсөтүү максатында иштеп жаткан мекемелердин жыйындысын түшүнсө болот. Ал эми Республикадагы экономикалык абалдын начарлашы мектептердин курулушунун кыскарышына алып келди. 2002-жылдан 2006-жылга чейинки мезгилде республикада 39,4 миң окуучу орундук 148 жалпы билим берүүчү мектептер ишке киргизилген. Жаңы объектилерди ишке киргизүү, негизинен, калыбына келтирүү, иштеп жаткан мектептерге улай жана өзүнчө имараттарды кошуп куруунун эсебинен болду.¹ Жыныстар аралык теңсиздик, биринчи кезекте, социал-

дык тармактагы аялдар менен эркектердин мүмкүнчүлүктөрүнөн келип чыгат. Бул көптөгөн изилдөөлөр менен тастыкталган. Билим алуудагы теңсиздик көптөгөн келишпестиктерди алып келет жана билим алуудагы социалдашуунун негизинде тарбия берүү, жашап жаткан коомдогу кесиптик өсүп өнүгүү жана саясий, маданий, экономикалык шарттарга жараша болот. Кыргызстандагы билим берүү тармагы абдан жогору жана жалпы деңгээлдин көтөрүлүшүнө алып келүүдө.² 15–24 жаштагы аялдар арасындагы билим деңгээли болжол менен 100% түзөт. Кыргызстандагы калктын жыл сайын табигый өсүшү 1%, бул, өз учурунда, калктын потенциалынын туруктуу өсүшүнөн кабар берет. Калктын үчтөн эки бөлүгү айыл жеринде жашагандар, ал эми аялдар — 50,6% түзөт. Билим берүү бул өзүнүн ичине: системалуу түрдө негизги жана кошумча формалдуу билим берүүнү; агартуучулукту, б. а. маданияттуулукту жайылтуу жана сабаттуулукту көтөрүүнү; өз алдынча билим алууну өркөндөтүүнү камтыйт. Көз карандысыздыкка жетишкенден бери, билим берүү тармагында ири реформалар жүргүзүлдү. Бул өзгөрүүлөрдүн негизин Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө» Мыйзамы, «Билим берүү» программасы, «Билим алуудан пайдалануу мүмкүнчүлүгү (Жеткинчек)» программасы, «XXI кылымдын кадрлары», «Жаш мугалимдин депозити», «Айылдык билим берүү» комплекстик программалары ж.б. түздү.

Акыркы жылдары мектепке чейинки уюмдардын инфраструктурасын өнүктүрүү жана мектепке чейинки инновациялык программаларды ишке киргизүү боюнча кабыл алынып жаткан иш-чаралардын натыйжасында акыркы 5 жыл ичинде мектепке чейинки мекемелердин саны да өсүүдө: 2007-жылга салыштырганда 2011-жылы 1,56 эсеге, б.а. 474төн 741ге өскөн. Республиканын мектепке чейинки мекемелерде балдардын саны да акыркы 5 жыл ичинде туруктуу көбөйүп, 2007-жылга салыштырганда 2011-жылы 1,57 эсе, б.а. 62,8 миңден 98,7 миңге өскөн.³ Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан республиканын айрым чөлкөмдөрүндө ачылган коомдук бала бакчалардын ачылышынын эсебинен, ошондой эле, Ага Хан фонду жана башка эл аралык уюмдар тарабынан каржыланып, мектепке чейинки балдар үчүн имараттарды калыбына келтирилишинин эсебинен мектепке чейинки уюмдардын санынын өсүшүн камсыз кылынган.

Ошону менен бирге, мектепке чейинки уюмдарга барып жүргөн 7 жашка чейинки курактагы балдардын санынын туруктуу өсүшүнө карабастан, алардын үлүшү баштагыдай эле төмөн бойдон калууда жана азыркы учурда республика боюнча орто эсеп менен 12 пайызды түзөт. Мектепке чейинки окутуу менен камтылган балдардын үлүшү айыл жергесине салыштырганда шаарларда 5 эсе жогору.⁴

Чүй облусу, ошондой эле, Бишкек жана Ош шаарлары үчүн акыркы учурда балдарды негизги билим берүү менен камсыз кылуу деңгээли 100%. Бишкек, Ош жана Чүй облусунун шаарлар үчүн (Карабалта шаары, Токмок шаары) бул биринчиден калктуу пункттарга жакын жашаган ата-энелер балдарына шаардан сапаттуу билим берүүнү каалагандыгына байланыштуу. Ошондуктан, ал жерлердеги мектеп окуучуларынын саны көп болот.

Орто жана узак мөөнөттүк көрүнүшкө жараша билим берүү чөйрөсүндө улуттук артыкчылыктардын ичинен баштапкы жана негизги билим берүү өзгөчө

орун алды. Орто мектептин чегинде калктын билим берүү менен камтылышы жеткиликтүү жогорку көрсөткүчкө ээ болду (96 пайыз). Ошондуктан милдеттүү окутуу чөйрөсүндө жетишкен ийгиликтер сакталды десек болот. Жалпы билим берүүчү мектептердин саны өсүүдө. Күндүзгү жалпы билим берүүчү мектептердин саны 1991-жылга салыштырганда 2011/2012-окуу жылынын башына карата 22,3 пайызга көбөйүп, 2237 түздү. Азыркы учурда республиканын мектептеринде 75,5 миң мугалимдер эмгектенүүдө. Мектептик билим берүү түзүлүшү менчик формалары жана ишмердик багыттары боюнча жигердүү өнүгүп жатат.⁵

Азыркы учурда республикада 109 кесиптик лицей (окуу жайы) бар. Мында окуучулар кесипти өздөштүрүү менен бирге орто билими тууралуу аттестат алышат. Республикада жогорку кесиптик билим берүү системасында 54 жогорку окуу жайы иштейт, алардын ичинен 33 мамлекеттик жана 21 жеке менчик формасындагы мекемелер. Аларда окуп жаткан студенттердин саны 2011/2012-окуу жылы 239 миңден ашык адамды болуп, жалпы студенттердин ичинен 129,2 миңин (54%) кыздар түздү. Алар республикада жашап жаткан 70тен ашык улуттардын өкүлдөрү жана дүйнөнүн 24 өлкөсүнөн келген 13 миңден ашык студенттер билим алып жатышат. Жогорку кесиптик билим берүү системасында 12830 окутуучулар эмгектенишет.

Илим тармагы, башкаруу, финансылык жана башка структуралар үчүн диплому бар адистерди даярдоо боюнча аспирантуралардын ишмердигинин кеңейиши байкалды. Аспиранттардын саны 1991-жылга салыштырганда дээрлик үчтөн бирге өсүп, 2010-жылы 2 миңден ашуун адамга жеткен.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында билим берүү маселелери менен алектенген ондогон өкмөттүк эмес уюмдар бар. Алар жарандык билим берүүгө артыкчылык беришет. Бирок соңку учурларда өкмөттүк эмес уюмдардын билим жана тарбия берүү боюнча маселелердин кеңири чөйрөсүндө жигердүү катышкан тенденциялары пайда болду. Ушуга байланыштуу өкмөттүк эмес уюмдар көп маданияттуу билим жана тарбия берүүнү камсыз кылууда, биринчи иретте, про-

граммалык жана ченемдик документтерди түзүүгө, окуу методикалык материалдарды иштеп чыгууга, жазууга, жөлөкпүлдарды чегерүүгө, ошондой эле кошумча түрдөгү формалдуу эмес көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүүнү камсыз кылууга катышса болот.

Жалпысынан коомдогу социалдык-экономикалык абал кыргыз аялдарынын гендердик теңдикке жетишүү процесси дайыма эле оң жактуу болбой турганын, ал кыйынчылыктар менен коштолушу мүмкүн.

Адабияттар

1. 2007-2010 жылдардагы Кыргыз Республикасында Гендердик теңчиликке жетишүү боюнча улуттук иш аракеттер планы [Текст]. Б.: 2007. 19 б.
2. Кыргызстан цифраларда [Текст]: стат. жыйнак. 2012-ж. – Бишкек: Б-сыз, 2012. – 345 б.
3. Кыргызстандагы жогорку билим системасындагы реформанын абалы жөнүндө жана гендердик билим берүүнүн абалы жөнүндө отчет [Текст] (Д.Э.Шүкүрова)
4. Кыргыз Республикасындагы билим берүү жана илим [Текст]. Статистикалык жыйнак. Бишкек, 2008-ж.
5. Кыргыз Республикасында көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы [Текст]. Бишкек.: 2009 ж.
6. Кыргызстан цифраларда [Текст]: стат. жыйнак. 2012-ж. – Бишкек: Б-сыз, 2012. – 345 б.
7. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнө 20 жыл [Текст]. Цифралар жана фактылар. Б.: 2011.
8. Перепись населения и жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года [Текст]: Население Кыргызстана. – Бишкек: НСК КР., – 2010. – 2 кн., ч. 1 – 412 б.
9. Пословицы и поговорки народов Востока [Текст]. – М.: Чыгыш адабият басмасы, 1961. – С. 274
10. Мультииндикаторное кластерное исследование, проведенное Национальным статистическим комитетом при поддержке ЮНИСЕФ [Текст], 2006 г.
11. Исследование гендерных и сексуально-поведенческих факторов, способствующих уязвимости женщин к ВИЧ/СПИДу (Жергиликтүү жамааттардын деңгээлинде) [Текст]. – ЮНИФЕМдин көмөгү аркасында Аялдарга жардам борбору даярдалган. – Бишкек, 2003.
12. Учебное пособие для преподавания курса «Криминология: Проблемы и предупреждения домашнего (семейного) насилия» [Текст]. Б, 2010.

Ж. Эсенаманова,
К.Карасаев атындагы БГУ

“ИДЕНТТҮҮЛҮК” КУБУЛУШУН ИЗИЛДӨӨНҮН КОНЦЕПЦИЯСЫ

Иденттүүлүктү изилдөөнүн дүйнөлүк алкагы. XX кылымдын экинчи жарымында жана XXI кылымдын башталышында “иденттүүлүк” жана “иденттешүү” түшүнүктөрү жалпы психологияда, социалдык психологияда, антропология, тарых илимдеринде жана кийин социологияда кеңири колдонула баштаган. Ошентсе да иденттүүлүк түшүнүгү жакынкы убакытка, б.а. постсоветтик мезгилге чейин колдонулган эмес, анын ордуна “өзүн өзү таануу”, “өзүн-өзү андап-түшүнүү”, “коомдук аң-сезим” ж.б.у.с. түшүнүктөр колдонулуп келген.

Негизинен алганда иденттүүлүк термини белгилүү бир этноско, топко, инсанга таандык болгон түшүнүк

болуп, «өзүн андап-түшүнүү», «өзүн аныктоо» маанисин берет. Бирок, ар башка теоретикалык багытта анын мааниси дагы ар башкача өзгөрөт. Бул темага ылайык адам психологиясы жана социалдык психологияда ири эмгектер жарык көрсө дагы, илимий адабиятта бул феномендин жалпы кабыл алынган аныктамасы түзүлө элек.

“Иденттүүлүк” терминин алгачкылардан болуп илимге киргизген жана анын таралышына чоң салымын кошкон окумуштуу **Э. Эриксон**, иденттүүлүк түшүнүгүнө төмөндөгүдөй аныктамаларды берет: **иденттүүлүк** – “индивиддин өз ойлорунун үзгүлтүксүздүгү”; “өзү менен болгон ички теңдүүлүк”.

“Иденттүүлүк - жашоо агымына жараша өзгөрүлөт” деген Эриксондун идеясы бүгүн философиялык, психологиялык, социологиялык мектептерде кабыл алынган. Э. Эриксон иденттүүлүктү татаал жана көп кырдуу түзүлүшкө ээ болгон кубулуш катары карап, анын *индивидуалдык, жеке, социалдык* үч негизги деңгээлин бөлүп көрсөткөн:

1. Индивидуалдык деңгээлде иденттүүлүк – адамга таандык болгон өткөнү жана келечекке умтулушун шарттаган, адамдын өзүнүн убактылуулугун таанышынын жыйынтыгы, өзүнүн өзгөрбөгөн жактарын аңдап билиши, өзүн бул же тигил физикалык зат катары таанышы, сезимдүүлүгү жана шыгы катары аныкталат.

2. Инсандык деңгээлдеги иденттүүлүк – айрым жеке окшоштуктары менен бирге, адам өзүнүн кайталангыс экендигин таанышынын жана өзүнүн жашоо тажрыйбасынын өзгөчөлүгүн сезе билүүсүнүн натыйжасында аныкталат.

3. Социалдык деңгээлдеги иденттүүлүк – социалдык, топтук тактык, тууралык, калыптар жана эрежелер менен адамдын ички тилектештигин чагылдырган, “Мен” категориясын өнүктүрүүгө түрткү болгон, адамдын дүйнөнү өзүнө окшош же окшош эмес деп бөлгөн мүнөздөмөлөрдүн негизинде аныкталат (Эриксон, 1996:12-15).

Эриксон 1940-жылдарда аскерлердин “согуш невроздорун” изилдеп жатып, 20 жылга созулган изилдөөнүн жыйынтыгында топтолгон ойлорун бириктирип, «Иденттүүлүк: жаштык жана кризис» деген китебинде жалпылап чыгарган. Ал китепте иденттүүлүктү, инсандын өнүгүү контекстинде болгон жана адаптациялык функцияларын аткарган, ички үзгүлтүксүздүгү жана окшоштугу деп ачыктаган. Иденттүүлүк – бул, адамдын жашоосу боюнча өзгөрүүлөргө дуушар болгон динамикалык түзүлүш. Ал өткөн менен келечекти байланыштырып жана аларды учурга киргизип жашоонун өзгөрүүлөрүнө адаптациялап, өз жашоосун үзгүлтүксүз аспектиде көрүүгө мүмкүнчүлүк берет деген (Эриксон, 1996:10).

Э. Эриксон иденттүүлүктү бир багыттын, жада калса бир илимдин алкагында изилдөө мүмкүн эместигин айткан. Ал үчүн баардык илимдер биригип иштеши керек деген. Иденттүүлүккө өз алдынча илимий категория статусун берип, 50-жылдарда эле иденттүүлүк жана иденттүүлүктүн кризиси психологияда күн тартибине коюлган эң актуалдуу маселелерден болот деп сунуштаган. Чындыгында эле 60–70-жылдардан тартып социалдык өнүгүүдө иденттүүлүк темасы актуалдашып, ар кандай билим тармактары аны изилдөөгө кызыга башташты.

Окумуштуу **Л. Сильверстайн** психоаналитик Э. Эриксон сыяктуу эле, иденттүүлүктү ата-энелик мамиленин, жүрүм-турумдардын, энелик мээримдин, көрүнүштөрдүн жана баалуулуктардын индивид тарабынан өзүнүн жеке инсандык сапаты катары өздөштүрүү жөндөмү деп сыпаттайт. Индивид ата-эnelердин, мындан сырткары жакын адамдардын инсандык өзгөчөлүктөрүн өзүнө кабыл алат. Иденттүүлүк – белгилүү жүрүм-турумдун калыптануусун жөнгө салуучу күчкө ээ болгондуктан, аны позитивдүү механизм деп айтууга болот.

Иденттүүлүк түшүнүгүнө байланышкан маалыматтар Э. Эриксонго чейинки эле **З.Фрейддин** «Түштөрдү талкулоо» жана «Топтук психология жана Эгогу талдоо» деген эмгектеринде жазылган. Фрейддин пикиринде инсандын жашыруун мүнөзү аркылуу ал ин-

сан өзү дагы түпкү нугун сезбестен психоанализ жашоо менен калыптанат. Ал эми америкалык психолог Эрик Эриксон болсо психоаналитикалык иденттүүлүк түшүнүгүн өзгөчө социалдык-маданий феномен катары караган. Анын эмгектери биринчилерден болуп тажрыйбачы психологдордун арасында кеңири тарай баштаган.

П. Бергер иденттүүлүк түшүнүгүнө аныктама берип жатып, «иденттүүлүк» түшүнүгүн, «Мен образы», «Мен - концепция», «Өзүн-өзү сүрөттөө» түшүнүктөрү менен жакындаштырып талдап чыккан. Ошондуктан, иденттүүлүк дегенде көбүнчө убактарда - индивид өзүнөн улам түзүп алган кандайдыр бир образ, ар кандай турмуштук кырдаалдарга карабастан өзүн индивид деп эсептеген образды түшүнөбүз (Бергер, 1995:323).

Иденттүүлүк адамдын аң-сезимине алдын ала киргизилген, ал “түзүлүү термини менен эмес, “жетүү” жана “болуу” терминдери менен талкууланат. Көп изилдөөчүлөр иденттүүлүктү кандайдыр бир процесстин өзүн өзү таануу, өзүн өзү түшүнүү ж.б. жыйынтыгы катары айтышат. **Ю. Хабермасс** дагы “Мен иденттүүлүк” деп жеке социалдык иденттүүлүктөрдүн жыйындысын айткан (Бурдьё, Гидденс, Хабермас, 1995).

Социалдык иденттүүлүк проблематикасы үстүндө иштеген окумуштууларга **Э. Фроммду** да кошсок болот. Ал иденттүүлүк тууралуу эмгектерди 1933-ж. Германиядан АКШга көчүп келгенден соң жаза баштаган. Ал адамдын иденттүүлүгүнө тоталитардык системалардын тийгизген таасирин дагы жазган. Аргасыз иденттештирүүдө жеке иденттүүлүктүн бузулушу келип чыгат деген пикирди билдирген. Иденттүүлүк өнүгүү процессинде түзүлөт жана белгилүү социалдык түзүлүшкө тиешелүүлүгүн, адамдын ал түзүлүштүн мүчөсү жана ал жерде орду бар экендигин түшүнгөндүгүн билдирет. Иденттүүлүк адамга негизги талаптарын жана өзүнүн социалдык ордун табууга жардам берет. Фромм иденттүүлүктүн конкреттүү тарыхый шарттар жана эркиндик менен жалгыздык сезимдер арасында татаал байланыш болгондугун көрсөтөт. Алардын ортосундагы баланс иденттештирүү процессинде орнолот (Фромм, 1990).

Е.В. Якимова белгилегендей, “индивид катышып жүргөн жашоо кубулуштардын ар түрдүүлүгү - өз иденттүүлүгүнүн бир жана түбөлүк калыптангандыгы, туруктуу ички ядро же аң-сезимдүү абалы катары салттуу түшүнүүсүнө дал келбейт. Ар кандай социалдык мамилелерге катышып жаткан индивидге терең так “Мен” керек эмес, тескерисинче баарлашуу жана өзүн-өзү таанытуу үчүн потенциал керек деген (Якимова, 1995).

К. Ясперстин эмгектерин да карап кетсек болот. Ал 1913-жылы жактаган “Жалпы психопатология” деген доктордук диссертациясында иденттүүлүктү аң-сезимдин төрт аспектилеринин бири деп белгилеген. Ал, *«Мен ким болсом ошол бойдон калам жана менин жашоомдо болуп жаткан кубулуштар башка бирөөнүн эмес, «менин башымдан өтүп жатат»* - деп айткан.

К. Поппер болсо иденттүүлүктү өзүн баалаган, жөнгө салган, жаңы маанилерди ойлоп тапкан аң-сезим катары аныктаган. Ал эч кандай социалдык-маданий, убакыттык жана мейкиндик чектеринде пайда болбой өз алдынча пайда болуп өкүм сүрүүдө. Коомдо адамдын иденттүүлүгү эрте өнүгүүнүн негизинде түзүлөт. Социалдык институттардын, үй-бүлөнүн, окуу

процесстин, жумуштун жана жалпы эле күнүмдүк жашоонун ичинде түзүлөт. Иденттештирүү процесси “өзүн” жеке проекциясында, өзүн азыркы коомдо ким экендигин билүү менен түшүндүрүлөт ([URL: http://www.fmx.ru/sociologiya_i_obshestvoznaniye/formirovanie_koncepta_identichnosti_v.htm](http://www.fmx.ru/sociologiya_i_obshestvoznaniye/formirovanie_koncepta_identichnosti_v.htm)).

“Иденттүүлүк” кубулушунун социологиялык түшүндүрмөсү. Иденттешүү процессин заманбап түшүнүүнүн негизин, Дж. Г. Миддин символикалык интеракционизминин алкагында белгиленген “Мен – башкалар” мамилесинин концептуализациясы түзөт. Мид иденттүүлүк терминин колдонбосо дагы (учурда “өздүк” термини башка тилдерге иденттүүлүк катары которулууда), анын эмгектеринде “өздүк” (Self) термини мазмуну жагынан иденттүүлүк түшүнүгү менен дал келет. Мид иденттүүлүктү алгач *социалдык түзүлүш* катары чечмелеген: иденттүүлүк жана интеракция, когнитивдик мааниден караганда, ар дайым бири бирине өтүп турат. Иденттүүлүктүн коммуникативдик табияты: башканын ролун аткаруу менен, индивид өзүн башканын көз карашы менен баалагандыгында, тактап айтканда ар бир адам өзүн башкалар аны кандай кабылдаса, дал ошондой кабыл ала баштагандыгында жатат.

Символикалык интеракционизмдин сөздүгүндө “иденттүүлүк” термини эң алгач 1960-жылдары И. Гофмандын жана П. Бергердин эмгектеринин аркасында орун алган. Гофман “Стигма” аттуу эмгегинде “өздүк” термининин ордуна “иденттүүлүк” терминин колдонгон (Гофман, 2000). Ошол эле учурда П. Бергер “Приглашение в социологию” аттуу китебинде иденттүүлүк түшүнүгүнүн ролдук теориялардын, референттик топтордун теорияларынын, социалдык драматургиянын жана феноменологиялык социологиянын контексттериндеги маалыматчылдык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөткөн (Бергер, 1996).

Н. Лумандын эмгектеринен да социалдык системалардын өзүн өзү уюштуруусуна арналган, системалардын өзүнө өзү окшоштукка ээ болуу механизмдери жөнүндө жалпыланган пикирлерди табууга болот. Ал, алардын ар биринин типологиялык таандыктыгынан көз карандысыз эле, жашоого жөндөмдүүлүгүн сактоо үчүн, курчап турган чөйрө менен дал келүүчүлүгү жана өзүн өзү рефлексиялоосу абдан зарыл экендигин баса белгилеген (http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/luhmann/r_luhmann1.htm). Мындай механизмдин аракетин өзүн өзү окшоштуруу катарында чөйрөгө болгон мамилесин айырмалоону камсыздайт. Дал ушундай эле, Мен – иденттүүлүк да ар бир өзүн өзү сунуштоодо өздүк ички түрткүнүн негизинде сыртка чагылдырылат.

Учурда иденттүүлүк кубулушунун социологиялык түшүндүрмөсү психологиялык чечмелеништен бир топ айырмаланып турат. Мында айырма анын, инсан жөнүндө теориялык көз караштар тармагындагы локалдашуусу менен байланышкан. Психоаналитикалык салтты карманган Эриксонго ылайык, иденттүүлүк психикалык түзүмдүн терең катмарларында орун алган. Иденттүүлүк, индивиддин башкалар менен болгон өз ара аркеттенишүүсүндө калыптанып жана алмашууга дуушар болсо дагы, кризистер жана аларды жеңип чыгуу дал ошол ички жан дүйнөдө ишке ашат жана үзгүлтүксүз процессти көргөзүп турат.

Социологдор башка пикирди карманышат. Алар, иденттүүлүктү социалдык өз ара аркеттенишүүнүн негизинде калыптанган артефакт катары кароого маш болушкан. Бул негизинен аныкталган жүрүм-турум

менен байланышкан бир белги (стигма – Гофмандын терминологиясында). Бергерге ылайык, иденттүүлүк келип чыгышы боюнча гана эмес, улануусу, жашоо жөндөмү боюнча да толук социалдык мааниге ээ. Буга ылайык, иденттүүлүктү туруктуу башаттан берилген түзүлүш катары кароого болбойт.

Иденттүүлүктүн антропологиялык түшүндүрмөсү. “Иденттүүлүк” термининин антропологиялык чечмелениши психологиялык жана социологиялык негиздерге таянган. Психологиялык антропологиянын тарапташтары, өнүгүү психологиясынын пикирин кармануу менен, адамдын ички жандүйнөсүн түзгөн. Мен–иденттүүлүк чөйрөнүн өзгөрүүсүнөн көз карандысыз эле аны карап чыгууга да жөндөмдүү деп эсептешкен. “Башкалар үчүн иденттүүлүктүн” динамикасы өздөрүнө ылайык стандарттуу социомаданий абалдардын контекстиндеги, жашоо айлампасынын кезектеги этаптарын баштан өткөрүүгө шартталган. Буга ылайык, символикалык интеракционизмдин алкагындагы сыяктуу эле, ар түрдүү нормативдик талаптарга жооп катары иденттүүлүктүн туруксуздугу жөнүндө талкуулар жүргөн.

Антропологдор үчүн иденттүүлүк, адамдын айырмалоого жана окшоштурууга, анын ичинде курчап турган чөйрөсү менен болгон мамилесинин контекстинде өзүнө өзү окшошууга болгон өндүрүштүк пайдубалдык жөндөмдүүлүгү болуп саналат. Ал терең ички жалпы субстанция эмес, сырткы, маданий шартталган, инсандын болжолдуу репрезентацияларынын өзгөрмөлүү конгломераты болуп саналат. Түшүнүк постколониалдык изилдөөлөрдө, ошондой эле маданий шок темасында, этникалык, гендердик, субмаданийтык, конфессиялдык иденттүүлүктөрдү изилдөөдө кеңири колдонулат. Иденттүүлүк түшүнүгүндө башкы орунду, өзгөчө маданияттык туруктуу түзүлүштөрдүн – адеп-ахлак, үрп-адаттар, ырым-жырымдардын изилдөөчүлөр тарабынан чечмеленүүсү, ошондой эле жергиликтүү маалымат берүүчүлөрдөн алынган билдирүүлөрдүн аныктыгына, ишенимдүүлүгүнө арналган суроолорду чечүү ээлейт.

Иденттүүлүктү чечмелөөдөгү негизги теориялык багыттар. Бүгүнкү күндө, бардык жогоруда саналган илимдерде иденттүүлүк, дээрлик үч: *эссенциализм, примордиализм* жана *конструктивизм* сыяктуу теориялык багыттарынын негизинде чечмеленип келүүдө.

Эссенциализм (лат. *essentia* — өз, нагыз, (сущность)) термини классикалык философияга мүнөздүү болгон, мисалы: тагдыр, бешенеге жазылгандык, чындык, адамдын табияты жана башка конкреттүү иденттүүлүктү аныктаган башталгыч барлыкка (эссенция) негизделген. Булар өзгөргүс, түбөлүк жана туруктуу (аял, эркек, европалык, кытайлык жана башка ушул сыяктуу). Кээ бирөөлөр эссенциализмди, мында классикалык мурас катарында сакталып калган модерндиктин философиясынын негизи катары карашат. Постмодернизм Дүйнөнү бирдиктүү жалпылык катарында кабылдоону сактоого чечүүчү бурулуш болуп калды.

Бирок, Кэлхоунга ылайык эссенциализмди XVIII-XIX кылымдагы тарыхый жаңылыш дүйнөтааным катары кароого болбойт, анткени анын негизинде бүгүнкү күнгө чейин өзүнүн эвристикалык маанисин жоготпогон философиялык системалар куралган (Calhoun, 1995:203-204). Буга ылайык, иденттүүлүктүн мурунку эссенциалисттик тарктокасынын бийлигин жеңүү, жөнөкөй басымдардын ичкиден сырткыга, тубасадан туундуга кайра жасалуусу менен жетишил-

бейт. Эссенциалисттик талкуулоо, заманбап антропологиялык вариантта (адам баласынын түрдүк бирдиги) мүмкүнчүлүктөрдү деконструкция катары, ошондой эле иденттүүлүктөрдү сактоо катары да кароого жол берген конструктивисттик ыкмаларда максаттуу толуктайт. Кэлхоун иденттүүлүктүн жана айырмалардын маселелерин заманга ылайык чечүү үчүн инструменттарийдин жеткиликтүү болуусун абдан маанилүү деп эсептейт. Башкача айтканда, кеп классикалык жана постмодернисттик позициялардын жөнөкөй оппозициясы жөнүндө эмес, иденттешүү трактовкаларынын мүмкүн болгон стратегияларынын өз ара аркеттенишүүчү теоретикалык мейкиндиги жөнүндө болуусу абзел.

Примордиализм (латын тилинин *primordial* – баштапкы (изначальный) термини агымдын өкүлдөрү, иденттүүлүк белгиси (эң башкысы, этникалык же улуттук) белгилүү бир калктын тобуна тубаса берилген, бул өзгөргүс жана салттуу делген түшүнүктү четке кагышат. Мында көйгөй, ар бир жаңы муун өзүнүн социалдык жана маданий ачылышында өзүнүн пайдубалдык милдетине карама-каршы турууга аракет кылбагандыгында жатат. Примордиализмдин негизин квази-биологиялык элес (кан байланышы боюнча туугандык социалдык бирдиктин биримдигинин негизи катары) түзөт. Алардын арасынан анын маданий, анын ичинде диний өзгөчөлүгү келип чыгат (мисалы, “тандалган эл” концепциясы). Дал ушул негизге бүгүнкү күнгө чейин улутчулдук жана расизм – этникалык жана расалык иденттүүлүгү, алардын субстанционалдык мүнөздөмөлөрү менен кармалып турат. Бир караганда иденттүүлүктүн эссенциалисттик жана примордиалисттик концепциялары бирдей көрүнөт. Бирок, андай эмес. Биринчисинде, адамзаттын түрдүк биримдиги онтологиялык болуп саналат, ал эми иденттүүлүктөрдүн ар түрдүүлүгү маданий факторлор менен түшүндүрүлөт. Экинчисинде болсо, бул айырмачылыктар адамдардын белгилүү тобунан жаралган жана өзгөргүс болуп саналат.

Конструктивизм (*construo* — куруу (строю) ушул кылымдын жыйырманчы жылдарында пайда болгон конструктивизм иденттүүлүк түшүнүгү бирдиктин тубаса мүнөздөмөсү менен түздөн-түз байланышта чечмеленген эссенциализмден жана примордиализмден айырмаланып, конструктивизм башка тыянактарга негизделет. Бул теориялык багыт социологиянын жана антропологиянын алкагында онтологиялык эмес, феноменологиялык негиздерге таянат. Мындан улам эки маанилүү жыйынтык келип чыгат. Биринчиден, изилдөөчүлөр чечмеленген категориялар – бул, чындыктын түз чагылуусу эмес, бирок, белгилүү тапшырмаларды элдин чөйрөсүнө болгон байланышын баяндоо жана түшүндүрүү менен чечүүгө мүмкүндүк берген эпистемологиялык конструкттар, инструменттер болуп саналат. Экинчиден, социомаданий түзүлүштөр – функционалдык жана символикалык бирдиктер, алардын ортосундагы түзүмдүк байланыштар, алардын туруктуулугу жана өзгөрмөлүүлүгү туунду социалдык өз ара аракеттешүүнүн жана коммуникациянын маңызы.

Алардын жашоосу прагматикалык жана интеракциондук зарылдыкка шартталган (*П. Бергер жана Т. Лукман – социологияда, Дж. Брунер, М. Коул – антропологияда, Р. Рорти – философияда*). Буга ылайык басым субстанционалдык өзүнө өзү окшош “нерселерден” агенттердин жана акторлордун социомаданий практикасына өтөт, мунун жүрүшүндө ушундай бир түзүлүш жаралат.

Иденттүүлүк темасы, анын конструктивисттик ой-жүгүртүүсүнүн калыптануусу социалдык ролдордун түзүмдүк-функционалдык чечмеленишке ылайык жүргөн. Бирок, бул теоретикалык алкакта, негизги көңүл эң биринчиден акторлордун идеалдык-катардагы мааниде түшүнүлгөн, социалдык системанын алкагындагы кыймылынын институционалдык-нормативдик аспектилерине бурулган. Окшош маселелерди чечүү үчүн ошол эле нормативдик алдын ала жазылган кыймылдардын жалпылыгы колдонулган, мунун вариациясы “чектен чыгуу” катары түшүндүрүлгөн. Ошондой болсо да, түшүнүк априордук түрдө тапшырылгандарды эмес, социалдык интеракциялардын контекстинде жаралган кызматтарды аткарууга байланышкандыктан эссенциалисттик коннотациялар ролун ойнобой калган.

Бергер жана Лукман тарабынан сунушталган пикирге ылайык, А. Шюцтун идеяларына таянуу менен, ролдор бир топ башкача аспектиде каралган: бир гана функционалдык жигердүүлүктүн эмес, ага жекече түс берген актордун жүрүм-турумунун да типтешүүсүнүн жыйынтыгы катары каралган. Бул иденттүүлүк түшүнүгүнүн конструктивисттик чечмеленишине карай алгачкы кадам болгон. Бул көз караштан улам ал сырткы жана ички типтештирүүнүн натыйжасы боло баштаган. Биринчисинде, индивиддин “башка” белгилүү маданий категорияларга тиешелүүлүгү жөнүндө айтылса, экинчисинде, дээрлик кеңири маданий контексттеги категориялардын индивидуалдык тандамасы жана интериоризациясы жөнүндө айтылат. Буга ылайык Мен–иденттүүлүк алдын-ала жазылгандар менен дал келүүсү да, ошол эле учурда андан айырмаланып калуусу да мүмкүн. Башкача айтканда, социалдык иденттүүлүк (антропологияда – публикалык) менен Мен–концепциянын ортосунда, бир тараптан, индивиддин өзүнүн башкалардын көз карашындагы образы тууралуу билимине, экинчи жагынан, өзүнүн жеке интерпретациясына шартталган кандайдыр бир тосмо болушу мүмкүн.

Конструктивизмдин алкагындагы аныктама боюнча инсан топко таандыктыгы боюнча эле эмес, функционалдык автономиясынын белгилүү даражасына жараша да мүнөздөлөт. Э. Гоулдердин белгилөөсүнө караганда, киши ар кандай нормативдик эрежелердин жана башкалардын көзөмөлдөрүнүн таасиринен чыгып кетүү жөндөмдүүлүгүнө ээ. Бул, бир иденттүүлүктөн коомдо кездешкен башка иденттүүлүккө өтүү мүмкүнчүлүгүн билдирген. Кийинчерээк, конструктивисттик теориялык пикир социомаданий чындыктын виртуалдык компоненттеринин (постмодернисттерге чейин булар социологияда жана антропологияда эсептелчү эмес) иштөөсү жөнүндө көз караштардын эсебинен кенейтилген. К. Гиртцтин эмгектеринин арты менен социомаданий чындык элдердин өз ара жигердүүлүгүндө эле эмес, анын процесстеринин жана жыйынтыктарынын чечмеленүүсүндө детерминирленген катары карала баштаган. Буга ылайык, анын түзүлүш принциптери катарында “кескин андап түшүнүү билдируусүн” (К. Касториадис) жана “андап түшүнүү ишин” (А. Аппадураи) көрсөтө башташкан. К. Джерджен “конструкционисттик көз караштан алганда эч нерсе чындык жөнүндө негизги тастыктоолорду актай албайт; биз канчалык мазмундуу санасак да, ал социалдык өз ара алмашуунун жыйынтыгы болуп саналат” деп эсептеген (Джерджен, 2003:49).

Улуттук иденттүүлүк концепциясы. Улуттук жана геосаясий иденттүүлүк бир канча компонентти

камтыйт. Алар: дүйнөтааным, улуттук аң-сезим жана менталитет, улуттук мүнөз, тарыхый эстутум, улуттук каада-салт, легендалар, жүрүм-турум стереотиптери ж.б. Иденттүүлүккө кандайдыр бир деңгээлде мифологиялык элементтер дагы мүнөздүү. Кандай болгондо да эгер далилдер менен бекемделип турбаса, баардык миф өзүнүн кызыктуулугун жоготот. Ушул өңүттөн алып караганда баардык улуттун же мамлекеттин иденттүүлүктүн калыптанышында социомаданий, саясий, жалпылыкка бириктирүүчү күч бул – мамлекеттик символдор жана идеалдар эсептелет. Мамлекеттик символдор катары баарынан мурда улуттук-мамлекеттик биримдикти чагылдырган желек, герб жана башкалар эсептелет. Алар жалпы идеал болуп саналат. Башкача айтканда булар – заманбап тогемдер болуп эсептелет. Алар аркылуу элдер бирин-бири таанып, өз иденттүүлүгүнүн чегин аныкташат.

Улуттук иденттүүлүк көптөгөн өлчөмдөргө ээ экендиги белгилүү. Алар: географиялык, тарыхый, салттык, социомаданий, мифологиялык жана символикалык ж.б. тигил же бул калк эмнени каалайт, эмнеге умтулат, ал өзүнүн бул дүйнөдөгү максатын жана милдеттерин эмне деп эсептейт, мунун баары ошол элдин өзүнүн өтмүштөн алган мурасы менен аныкталат. Элдин иденттүүлүгү тарыхый индивидуалдашуу аркылуу калыптанат. Себеби, тарыхый индивидуалдыктын өзү «иденттүүлүк» болуп саналат. Бул жерде Ж. П. Сартрдын: «Мен – менин өтмүшүм» деген сөзүнүн чындык экендигин көрсөтүүгө болот. Албетте, иденттүүлүктү сактоодогу маанилүү факторлордун бири өтмүштү эске тутуу болуп саналат. Себеби, аны менен ар бир адамдын, топтун, коомчулуктун аң сезими азыктанат. Өзүн-өзү жана курчап турган дүйнөнү таанып-билүү – муундан муунга өтүп келе жаткан, кандайдыр бир деңгээлде улуттук тарыхтын жана маданияттын азыгы болуп эсептелет. Ал, эрежелердин, калктын ар кандай катмарынын позицияларынын жана жалпы эле коомчулуктун көз караштарынын дал келүүсүнүн натыйжасында калыптанат. Ошого жараша коомдун, элдин, улуттун иденттүүлүгү көптөгөн муундар кылымдар бою колдонуп келген тарыхый салт, кулк-мүнөз, символдор менен мыйзамдаштырылат. Жогоруда айтылгандардан жыйынтык чыгара турган болсок, улуттук-мамлекеттердин иденттешүүсү идеология менен тыгыз байланышта экендигин көрөбүз.

Ааламдашуу процесси улуттук-маданий иденттешүү маселесинин актуалдуулугун арттырды. Иденттүүлүк маселеси жеке индивиддердин эле эмес, ар кандай коомчулуктун, этностордун, элдердин, мамлекеттердин көңүл чордонундагы маселеси болуп калды. Бардык мамлекеттерде иденттүүлүк кризисин – өз тарыхын унутуу пайда кылат. Бул манкуртчулук, улуттук символдорду чануу, улуттук идеяларды таануу, баалуулуктардын баркынын кетиши менен шартталат. Иденттүүлүк кризиси «өзүн-өзү тануудан, чануудан» башталат. Албетте, иденттүүлүк кризиси идеалга, жана баалуулуктарга болгон ишенимдин жоголушунун натыйжасы болуп саналат.

Адабияттар

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. - М., 1995. стр. 323.
2. Бурдьё, Гидденс, Хабермас. Современная социальная теория. -Новосибирск. 1995
3. Бергер П. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива. -М., 1996.
4. Гаджиев К.С. Вопросы философии. 2006
5. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью // Русский социологический форум. 2000. № 1-4.
6. Иванова Н. Л. Психологическая структура социальной идентичности (автореф.) Ярославль., 2003
7. Орлова Э. А. Концепции идентичности /Идентификации в социально-научном знании // Вопросы социальной теории. М.,-2010. т.4. – ст. 86-111
8. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. -М., 1996
9. Культурология. XX век. Энциклопедия. В 2-х т. СПб: Университетская книга, 1998
10. Чупров В.И., Буева Л.П., Личность и ее сознательная деятельность. В сб.; Очерки методологии познания социальных знаний. -М., 1978
11. Этнос. Идентичность. Образование. Труды по социологии образования. Том IV. Выпуск VI. -М., 1998.
12. Calhoun. Op.cit. 1995. P. 203-204.
13. Джерджен К. Социальный конструкционизм: знание и практика: Сб. статей. Мн., 2003.
14. Фромм Э. Иметь или быть. -М., 1990.
15. Якимова Е.В. Социальная психология: проблемы маргинальности. -М., 1995.
16. http://www.soc.pu.ru /materials/golovin/reader/luhmann/r_luhmann1.htm).
17. http://www.fmx.ru/sociologiya_i_obshchestvoznaniye/formirovanie_koncepta_identichnosti_v.htm.

Жандолотова А.
Академия наук КР

ГЕНДЕРНОЕ НЕРАВЕНСТВО В КЫРГЫЗСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Процессы демократизации позволили Кыргызстану далеко продвинуться в области нормативной и правовой поддержки гендерного баланса, но практическая реализация принятых норм и обязательств все еще остается проблематичной. В настоящее время вырос уровень домашнего насилия, во много раз участились факторы многоженства, ранних браков, сексуального домогательства на рабочем месте, появился такой но-

вый вид гендерного насилия, как торговля женщинами с целью трудовой и сексуальной эксплуатации. Другим индикатором, отношения к статусу женщин в обществе является «кража невест», к которому, в качестве преступления, и правоохранительные органы, и население, в целом, относятся снисходительно. Из-за экономической зависимости, неработающих механизмов выплаты алиментов и невозможности в оди-

ночку содержать семью и детей, многие женщины вынуждены сохранять нежелательный для себя брак или принимать унижительное положение второй-третьей («младшей» или «старшей» жены). В таких семьях уровень психологической напряженности очень высок и риск гендерного насилия также серьезно возрастает.

Свободный политический и экономический рынок в условиях меритократии обеспечивает конкуренцию, что приносит выгоду всем конкурентам. Вследствие этого женщины должны заниматься тем, чему они лучше приспособлены, то есть как правило стремиться к материнству или замужеству. Что касается государственной службы, практикуется бесполой «профессиональный» подход, не берущий в расчет особенности жизни людей разных полов. По результатам исследования доктора экономических наук Д. Граневской (Польша) было выявлено, что наиболее сложным временем является период активного материнства, а более благоприятным периодом является третья фаза семейной жизни после обретения детьми самостоятельности. При этом надо иметь в виду, что репродуктивные права мужчин не оказывают существенного влияния на их карьеру.¹

Вопрос о политическом партнерстве женщин и мужчин в обществе подняла еще в 1972 году Олимпия де Гуж, автор «Декларации прав женщин и гражданки». Текст весьма актуален и сегодня: «Из общности мужчин и женщин состоит нация, на которой покоится государство; законодательство должно быть выражением воли этой общности... Все гражданки и все граждане должны соотноситься с их способностями, иметь одинаковый доступ ко всем общественным должностям...». В своем обращении к женщинам она восклицала: «Разве еще не время, чтобы и среди нас – женщин – началась революция? Разве мы никогда не примем деятельного участия в формировании общества?»²

Результаты социологических исследований проведенных³ в 2010 году в селах Нарынской, Иссык-Кульской, Чуйской областях Кыргызстана еще раз подтвердили всю серьезность изучаемой проблемы [1].

В опросе участвовали респонденты в возрасте от 18 лет и старше. Общее количество составило 700 человек. В количественном отношении выборка полностью репрезентативна, так как согласно таблице репрезентативной выборки В. И. Паниотто с допущением 5% ошибки, для генеральной совокупности 100 тыс. и более, количество выборочной совокупности составляет 400 человек. Кроме того в исследовании выделены квоты по признакам пола, образования и региональных особенностей. Это улучшает качество и надежность результатов. Объемы выборочной совокупности составили по Нарынской области – 185 человек, по Иссык-Кульской области – 315 человек, по Чуйской области – 200 человек. Также был проведен экспертный опрос из числа глав айыл окмоту. Их общее количество составило 15 человек, т.е. по каждому региону по 5 респондентов. Кроме этого, было проведено углубленное интервьюирование, в котором участвовали 48 респондентов, от каждой области по 16 опрошенных. Выборка также репрезентативна, как по половым, так и демографическим признакам. Анкета состоит из 30 вопросов, где исследуются актуальные проблемы современных сельских женщин.

Изменения социально-экономических условий повлекли за собой и изменения характера взаимоотношений между мужчиной и женщиной. В решении многих семейных вопросов в традиционной кыргызской семье лидирующую позицию занимали мужчины. Однако

наблюдающаяся в последние десятилетия деловая активность женщин и постепенное изменение статуса «кормильца семьи» в сторону женской половины обуславливают и переход к новому витку взаимоотношений между полами. Нас интересовал вопрос: «Как, по Вашему мнению, современная женщина строит свои отношения с мужчинами?». Результаты опроса показали, что 30 % из общего числа опрошенных считают женщин свободными при решении определенных вопросов и часто занимающими лидирующие позиции; 43,3% - выразили мнение о том, что эти отношения строятся на основе равных прав, обязанностей и возможностей для самореализации; 26,8% - отношения определяются желаниями и запросами мужчины. Примечательно, что мужчины и женщины по-разному смотрят на одни и те же процессы, происходящие в обществе.

Из 45 депутатов горкенеша Бишкека всего 12 – женщин, что составляет 27 %. Об этом сообщила главный специалист отдела социального развития, поддержки семьи и детей мэрии Лидия Мухамедшина. При этом, по ее словам, должно быть не менее 30 % представительниц одного пола или не более 70 %. В подведомственных структурах мэрии распределение работников следующее: 43,2 % женщин и 56,8 % мужчин. Но в числе руководителей на 1 января 2014 года числится только 25 % женщин. «Наблюдается дисбаланс на уровнях принятия решений – в этой сфере число работников-мужчин значительно превышает число женщин. [2]

Интересна аргументация своих ответов на вопрос о поле руководителя, в пользу своих предпочтений, которую дают сельские мужчины и женщины. В таблице №1 ранжированы эти ответы. Мужчины-респонденты более категоричны в своей оценке возможности женщин совмещать домашние обязанности с функцией руководителя или начальника в системе управления. В местных сообществах существуют предубеждения в пользу руководителей / начальников мужского пола в силу их природных качеств.

Примечательно, что общим предметом волнения населения трех областей являются экономические проблемы. Утверждение о том, что решение экономических проблемы лучше знают мужчины, которые сосредоточены в органах управления (мужчины – 52%, женщины – 4,3%). Социальные проблемы (30,4%), здоровье (28,3%) и образование (37%) – это сфера деятельности женщин, сосредоточена в гражданском секторе. Проблемы в сфере реализации экономических возможностей отражаются не только на независимости и уровне жизни самих женщин. Они оказывают системное влияние на многие важнейшие сферы жизнедеятельности. Перегруженность женщин в работе отражается на том количестве времени и внимания, которое они уделяют развитию и воспитанию детей, включая вопросы их образования. По результатам международной оценки достижений учащихся PISA⁴, Кыргызстан оказался на последнем месте, как в 2006, так и в 2009 году. По данным Национальной оценки результатов обучения (2008 год, 2010 год), более половины учащихся не справляются с элементарными заданиями, и уровень их ответов не отвечает государственным стандартам. Одной из причин низкой успешности школьников является недостаточная подготовка к школе, которая в свою очередь обусловлена отсутствием внимания и родительских навыков по развитию способностей ребенка. При этом актуализация поддерживающей роли отцов в этой деятельности так и не стала на сегодня нормой для семейных взаимоотношений.

Аргументация в пользу мужчин-управленцев населения

№	Ответы	Мужчины	Женщины	Всего
1	Мужчине по природе присущи качества руководителя	6,6%	6,6%	13,2%
2	Мужчина должен руководить всеми, у них это хорошо получается	8,2%	7,7%	15,9%
3	Мужчины умнее	9,9%	3,8%	13,7%
4	Мужчины физически сильнее и приказы выполняются из-за боязни наказания или угрозы	8,2%	2,2%	10,4%
5	Не знаю почему, просто привык	7,7%	6,1%	13,8%
6	Просто не хочу, чтобы мной руководила женщина	6,1%	4,4%	10,5%
7	Не так хорошо смотрится, когда, женщины отдают приказы	9,9%	-	9,9%
8	Мужчинам больше доверия	7,2%	5,4%	12,6%
	Итого:	63,8	36,2	100%

Как видно из таблицы №1 в пользу руководителей-мужчин имеются аргументы не только у респондентов мужчин (64 %), но и 36,2% женщин также считают, что руководитель-мужчина предпочтительней. У респондентов из местных сельских сообществ существуют свои стереотипы. Отметим сразу, что у женщин респондентов почти в два раза меньше предубеждений. Другими словами, женщины-респонденты уже не так категоричны в своих предложениях. Приведенные данные показывают, что у местных сообществ в исследуемых селах достаточно широко распространены такие предубеждения, как природное предназначение мужчин быть лидерами в силу их ума или физической силы, или просто привычки сообщества видеть их лидерами, которое они интерпретируют как «больше доверия к мужчинам лидерам».

Возникновение этих явлений в жизни страны, а также преобладающее отношение к ним являются ярким подтверждением того, что проблемы дискриминации, в том числе дискриминации по гендерному признаку, не признаются публично. В Кыргызстане не выполняется четверть запланированных мер по достижению гендерного равенства. Об этом сообщили во время проведения семинара «Мониторинг реализации Национального плана действий по достижению гендерного равенства на 2012-14 годы». В данном плане отмечено 5 приоритетных направлений: расширение экономических возможностей женщин, развитие системы функционального образования, искоренение дискриминации, продвижение гендерного паритета и регуляторная политика. На эти приоритеты предусмотрено 118 мер, из которых только 9 мер успешно выполняются, 53 – частично выполняются, 30 – не выполняются вообще. Из общего числа 26 мер не входит отчетный период. «Наиболее тревожная ситуация складывается с реализацией приоритетного направления по расширению экономических возможностей женщин – более половины мероприятий вообще не реализуются на текущий период», – отметили в министерстве социального развития [3]. Основной причиной невыполнения запланированных мер отсутствие финансовых средств.

Непризнание существующей проблемы оказывает влияние не только на гендерные аспекты реализации равных прав и возможностей, но и на существование дискриминации по другим основаниям, таким как возраст, этническая принадлежность или ограничение возможностей здоровья. Вопросы дискриминации замалчиваются и отсутствие их обсуждения приводит к тому, что ни общественное сознание, ни практика судебных и правоохранительных органов не готовы к изменению профессиональных, культурных и социальных норм в этой сфере.

Таким образом, пренебрежение гендерными аспектами не только в сфере трудовой активности, но в повседневной жизни ведет к углублению социальных и экономических проблем. В итоге, каждое новое поколение сталкивается с новым ухудшением ситуации в области образования и здоровья, что в свою очередь ведет к ограничению возможностей для получения достойного заработка и реализации своего потенциала. Это происходит из-за отсутствия не только специализированных профессиональных навыков, но и общих навыков, которые обеспечивают экономический успех, карьерный рост и культуру здоровья. В таких условиях резко возрастает роль неформального функционального образования, так как существенное количество информации и необходимых жизненных навыков, сегодня очевидно уже не могут быть получены в школе.

Статус мужчины - «кормильца семьи» — в последние годы, ввиду возросшей деловой активности женщин, в значительной мере поколеблен, поэтому неудивительно, что почти половина опрошенных мужчин считают, что отношения мужчин и женщин должны строиться на основе равных прав, обязанностей и возможностей для самореализации; женщины, в большинстве своем полагают, что им принадлежат лидирующие позиции в определении характера взаимоотношений между полами. Брак и семья для женщины, независимо от пола, места проживания, социального статуса и уровня образования, остаются непреходящей ценностью.

На сегодняшний день женщины являются активными участниками трудового процесса. С одной стороны, это стало залогом их эмансипации, экономической независимости. С другой стороны, женщины как рабочий ресурс попали в «ловушку» эксплуатации и дискриминации. И речь здесь идет не только о неравенстве в сфере оплаты и гендерной сегрегации на рынке труда, но и об использовании женщин, точнее их тел и сексуальности, в определенных сферах. Ежедневно в Бишкеке предлагают свои услуги как минимум 3 тысячи так называемых «ночных бабочек». Их месячный оборот, по разным оценкам, составляет 5-10 миллионов долларов. Об этом сообщают сотрудники отдела нравственности при ГУВД Бишкека. По их данным, в столице существует свыше 200-250 саун и около 600-700 гостиниц и столько же притонов. Ежедневно в ГУВД фиксируют в среднем 2 факта обез вести пропавших девушках от 15 до 22-х лет, многие из них оказываются в антиобщественной среде.¹ Наряду с проституцией процветают и венерические болезни, передающиеся половым путем. Президент КР подписал закон о запрете рекламы секс-услуг. Цель документа - защита общественной нравственности путем ужесточения уголовной ответственности за вовлечение в занятие проституцией. Но из-за отсутствия четкой правовой базы у сотрудников отдела нравственности связаны руки. А секс-работницы зная, что по закону им ничего не грозит, отказываются давать показания в отношении организаторов и содержателей притонов. По данным ООН, объем мировой торговли женщинами оценивается в 12 миллиардов долларов в год, что ставит торговлю людьми в один ряд с торговлей наркотиками и оружием. Проституция – это красноречивый симптом гендерного неравенства в обществе, где женщины не получают достаточного доступа к ресурсам, образованию, трудовой сфере. На эти культурные нормы работает и экономическая система, превращая женское тело в выгодный товар купли-продажи. Другими словами, проституция как социальное явление есть следствие доминирования двух систем – патриархатной идеологии и капиталистической экономики. Замалчивание проблемы проституции, ее осуждение в итоге приводят к высоким рискам для женщин, для их здоровья.

Необходимо отметить, что в результате общественного развития и социально-экономической трансформации в современном кыргызском обществе наметились изменения гендерных стереотипов. Страна вступила в период «постсоциалистического патриархатного ренессанса», реставрируя стереотип, предписывающий женщине роль хранительницы домашнего очага, а мужчине – роль кормильца семьи. Реставрация данных стереотипов сыграла существенную роль в усугублении экономического неравенства между по-

лами в сфере занятости, выражающегося, в первую очередь, в дискриминации и профессиональной сегрегации. Таким образом, в настоящий момент проблема гендерного равенства остается для Кыргызстана актуальной. Это не только вопрос недостаточно развитой экономики или политической нестабильности: многие эффективные решения в этой сфере не принимаются просто из-за недостатка политической воли и низкого уровня гендерной чувствительности, как среди представителей власти, так и среди всего населения страны. Несмотря на значительные достижения, реализация равных прав и возможностей женщин и мужчин сегодня требует активной работы и постоянного внимания, в первую очередь со стороны государства.

Можно говорить о том, что по многим показателям женщины чувствуют себя увереннее, чем это представляется мужчинам. Тем не менее, в ответах женщин наблюдается некоторый конформизм перед патриархальными нормами, предписывающими им реализовываться, прежде всего, в семейной сфере. Ввиду этого, даже обладая достаточным профессиональным потенциалом, женщины оставляют его недоиспользованным. Мы не можем говорить однозначно, «плохо» это или «хорошо». Для тех, кто стремится к равноправию во всем и везде, безусловно, это «плохо». Но многие женщины, воспитанные в духе патриархальных традиций, почитания и уважения мужчины только по факту его биологической принадлежности, довольствуются сложившейся ситуацией. Несмотря на то, что во многих семьях женщины стали основными кормильцами, номинально главенство отводится мужчине, что не противоречит национальным традициям и позволяет сохранить авторитет отца в семье. Многие нормы поведения, которые декларируют большинство опрошенных, компромиссны, но сохранились и поддерживаются тендерные границы, очерчивающее материнское предназначение женщины.

Литература

1. Гендерный анализ кадровой политики в Кыргызстане на примере Министерства экономики и Финансов Кыргызской Республики. – Б., 2006. – 42с. ISBN 9967 – 23- 874 -7 С. 6-7.
2. Материалы Первой летней школы по женским и гендерным исследованиям «Валдай - 96». – М., 1997. С.66.
3. Шайылдаева А.К. Особенности социальных проблем сельских женщин Кыргызстана // “Spoteczenstwo i Polityka” (“Общество и политика”). – г. Пултук (Польша), 2012. – №1 (30). – С.236-242.
4. http://www.knews.kg/society/45006_v_gorkeneshe_bishkeka_ne_soblyudaetsya_gendernyy_balans/ 12 февраля 2014 г.
5. http://www.knews.kg/society/39809_v_kyrgyzstane_ne_vyipolnyaetsya_chetvert_zaplanirovannyih_mer_po_dostijeniyu_gendernogo_ravenstva/ 14 ноября 2013 г.
6. <http://ktrk.kg/ru/content/prostituticiya>

*Н. Меңдибаев,
Ош технологиялык университети*

КЫРГЫЗСТАН АЙЫЛДАРЫНЫН ЖАШОО САПАТЫ ЖАНА ЖАКЫРЧЫЛЫКТЫН АЙРЫМ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Жашоо сапатынын азыркы кездеги концепцияларын ар түрдүү негиздери боюнча бир нече топторго бөлүүгө болот. Негизи болуп жалпы коомдун мүнөздөмөсү эсептелген жашоо сапаты жана “социеталдык” мүнөздөмөлөрдүн өз алдынчалыгын үйрөнүүгө негизделген “өз алдынчалык” концепциялары өзгөчөлөнүп турат.

Жашоо сапаты бул “адамдын тиричилик аракет шарттарынын бир топ кеңири комплекси жана өзүнө жашоо деңгээлин жана ошондой эле анын курам бөлүкчөлөрү болгон жашоонун экологиялык чөйрөсүн, социалдык жыргалчылыгын, саясий климатын, психологиялык комфортун камтыйт” - деп белгилейт орусиялык окумуштуу Л.А.Беляева [1].

Кийинки учурларда илимий дискурста жашоо сапатынын деңгээлин жогорулатуу концепциясынан жашоо сапатын жакшыртуу концепциясына өтүү жүрүп жатат жана “жашоо сапатын жакшыртуу” категориясында олуттуу ролду калктын “социалдык жыргалчылыгы” деген түшүнүк ойнойт. Азыркы кездеги изилдөөлөрдө социалдык жыргалчылык “адам потенциалы”, “баалуулук артыкчылыктары” деген түшүнүктөр менен начар байланышып, көбүнчө экономикалык көрсөткүчтөр менен көбүрөөк байланыштырыла тургандыгын тажрыйба көрсөтүп жатат. Бул өтө туура эмес мамиле деп ойлойбуз. Мурда белгиленгендей, коомду көп баскычтуу система катары элестетүүгө болот жана ошондуктан ал социеталдык система болуп эсептелет. Өзүнүн ички түзүлүшүндө ал подсистемалардан турат жана экономикалык подсистема болсо алардын бири гана болуп эсептелет. Ошондуктан адамзаттын жашоосунун руханий компоненти четте калбоосу керек: жеке өз ара мамиле, достук жана сүйүү, улууларды, туугандарды жана жакындарды урматтоо, адамдарды барктай билүү, муктаж адамдарга материалдык жана моралдык жардам көрсөтүүгө болгон руханий зарылдык - социалдык жыргалчылыктын баалуулук-мазмундук детерминантасынын негизи болуп эсептелет.

Биздин пикирибиз боюнча, баалуулук маани-маңыздык система жалпы коомдогу инсандын социалдык жыргалчылыгынын антропосоциеталдык негизи болуп эсептелет.

Социологиялык жыргалчылыкты аныктоодо антропосоциеталдык көз караш аркылуу мамиле кылууда адамга социалдык жыргалчылыкка жетүүгө жардам берүүчү социалдык институттардын (айрыкча, мамлекеттик) кызматтарына өзгөчө көңүл бурулуусу зарыл. Ошону менен бирге биз көнүп калгандай социалдык жыргалчылыктын экономикалык курам бөлүкчөсү тууралуу гана сөз кылуу жетишсиз болуп эсептелет. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча коомдук түзүлүштөр өзүнүн иш аракеттеринде баарынан мурда коомдук кызыкчылыктарды жетекчиликке алышат да тажрыйба жүзүндө адамга, анын талап кылууларынын өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурууну сырт-

та калтырышат. Ошондой болсо да адамдын ар тараптуу өнүгүүсү өтө зарыл көйгөй болуп саналат жана жашоо сапатынын жакшыртуу концепциясы өзүнө так ушул - инсандык компонентаны камтып турат.

Биздин изилдөөлөрүбүздүн натыйжасы көрсөткөндөй айылдыктар экологиялык коркунучтан (41,6% корголгон эмес экендигин белгилешет), чиновниктердин өз билемдигинен (андай деп белгилегендер 47,6%), укук коргоо органдарынын өз билемдигинен (44,5%) жана башка коркунучтардан өздөрүн толук коопсуздукта сезе алышпай тургандыктарын белгилешкен. Андай болгон учурда айылдык жарандардын коопсуздугу чындыгында жогору эмес. Бир топ илимпоздордун пикири боюнча социалдык жыргалчылыкты изилдөө сөзсүз адам потенциалын: “адамдын жеке каалоо артыкчылыктарына жана баалуулуктарынын багыттарына, социалдык умтулууларына көз каранды болгон олуттуу социалдык жыргалчылыктарынын мүнөздөмөлөрүн эске алуу менен жүргүзүлүүсү зарыл” [2]. Адамдын потенциалынын өнүгүү мүмкүнчүлүгү социалдык коопсуздук аспектинде актуалдашат жана чыр-чатактардан сыртта болуп, адамдын аман-эсен жана ачык-айкын абалын шарттайт. Ошентип, калктын жыргалчылыгына баа берүүдө социалдык коопсуздук негизги түшүнүк болуп эсептелет. Социалдык коопсуздуктун ийгилиги бийлик органдарынын белгилүү бир аймактагы калктын алдындагы өзүнүн милдеттерин аткаруу жолу менен камсыз кылынат.

Эгерде төмөнкү шарттар сакталса гана социалдык жыргалчылык жөнүндө сөз кылууга болот: салттуу баалуулуктарга адам ачык-айкын жетүү мүмкүнчүлүгү; маданий жана агартуу мекемелерине, иш чараларына баруу мүмкүнчүлүгү; тарыхый эскерүүлөрдүн сакталуусу, элдик үрп-адаттарды, элдик ооз эки чыгармачылыкты кийинки муунга берүү мүмкүнчүлүгү; үй-бүлө баалуулуктарын сактоо, үй-бүлө баалуулуктарын, нормаларын жана салттарын кийинки муунга өткөрүп берүү; саламаттыкты сактоо жана билим берүү тутумдарынын сакталуусу; мамлекет камсыз. кылуучу социалдык укуктук коопсуздук; калкты социалдык жана социалдык-экономикалык жактан колдоого алуунун натыйжалуулугу; калктын жана ар бир жеке адамдын башкарууга тиешелүү чечимдерди кабыл алууга атайын аткаруу процедуралары аркылуу катышуусу.

Азыркы (постсоветтик) коомдо ойлонулбай жасалган реформалардын натыйжасында калктын арасында “маанайдын басмырлануусу, маанайынын чөгүүсү жана социалдык үмүтсүздүк (пессимизм) кеңири тарап, бул социалдык жактан өзүн жакшы сезүүсүнүн начарлоосуна алып келүүдө”, деп эсептейт А.Б.Берендеева жана муну реформалардын социалдык чыгымдары катары мүнөздөөгө болот [3].

Илимпоз-кесиптештерибиздин изилдөөлөрүнүн маалыматтары боюнча кыргызстандыктардын үчтөн

бир бөлүгү кыйынчылыктарды жеңип өтүүдө алсыз экендиктерин белгилешет, респонденттердин төрттөн бир бөлүгү -өздөрү менен болуп жаткан окуяларга таасир берүү мүмкүнчүлүктөрүнүн жок экендигин жана жетиден бир бөлүгү өзүнө болгон ишенимди жоготуп койгондуктарын белгилешет. Ошентип, азыркы коомдогу руханий-психологиялык чөйрө көңүл калуу, психологиялык көңүл чөктүүлүк, жашоо-тиричилик күрөшүндө корголуу сезимдеринин жоготуусу жана алсыздык сезимдери менен мүнөздөлөт. Илимпоз С.Б.Сыргабаевдин изилдөөлөрүнүн маалыматтары айгинелеп тургандай азыркы күндүн жашоо тартибинин үлгүсү менен өзүн салыштыруу мүмкүн эместиги жана алсыздыгы, жашоо келечегинин ачык-айкын эместиги, социалдык абалынын даана эместиги студент жаштарынын кээ бир бөлүгүндө (17,9%) жана (13,5%) айылдык жаштарда өзүнүн жеке турмушунун абалына канааттанбагандык сезимин жаратат [4].

Ошентип, биз “жашоо сапаты” деген түшүнүк “жашоо деңгээли”, “социалдык коопсуздук”, “социалдык жыргалчылык”, “адам потенциалынын өнүгүү деңгээли” деген түшүнүктөр менен ачык-айкын болот деген жыйынтыкка келебиз. Буга байланыштуу “жашоо сапаты” деген түшүнүктүн социалдык-экономикалык компонентасын жана анын руханий курам бөлүкчөсүн бөлүп алуу зарыл. Айыл аймагынын калкынын жашоо сапаты алардын бири менен эле эмес алардын баарынын тыгыз байланышынан, айкалышуусунан турат. Андан сырткары ар түрдүү социалдык топтордун, коомчулуктун, бүтүндөй социумдун көрсөткүчтөрүнүн жалпылыгын камтуучу интегралдык мүнөздөмөсүнөн турат жана ошону менен бирге бул социалдык мейкиндиктин субъекти катары ар бир жеке инсандын өнүгүүсүнүн көрсөткүчтөрү аркылуу чагылышат. Биздин көз карашыбыз боюнча антропосоциеталдык мамиленин эң олуттуу аспектилеринин бири мына ушунда турат. Биздин көз карашыбыз “жашоо сапаты ар бир конкреттүү коомдун жашоо шарттарын жана ар бир жеке адамдын ага жетүүгө болгон мүмкүнчүлүктөрүн эске алат деген илимпоз-кесиптешибиз Ж.Ф.Молдокееванын пикири менен тастыкталат. Анын пикири боюнча жашоо сапаты жеке мүнөздөмөлөрдүн айкалышуусунан: “керектөөлөрдөн, баалуулуктардан, мүнөздүк өзгөчөлүктөрдөн, жашоо философиясынан, үй-бүлөлүк мамилелерден” куралган синтетикалык мүнөздөмө болуп эсептелет. Илимпоздордун изилдөөлөрү адамдардын материалдык жыргалчылыктарынын жогорулоосу жашоо сапатынын автоматтык түрдө өсүшүнө алып барбай тургандыгын көрсөттү [5].

Ошентип айыл аймагынын калкынын жашоо сапаты экономикалык аспекти боюнча калктын жашоо деңгээли алардын негизги жыргалчылыктарынан, азыркы стратификация тутумунан жана теңсиздиктен пайдалана алуу мүмкүнчүлүгү менен аныкталат, анткени коомдун карама-каршылыктуулугу (поляризациясы) интегралдык түзүм катары калктын жашоо сапатынын төмөндөөсүнө шарт түзөт. Бул социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрдүн тилкесинде (спектринде) жакырчылык жана теңсиздик маселелери бир топ олуттуу орунду ээлейт.

Эгерде теңсиздик жалпы коомго мүнөздүү болсо, ал эми жакырчылык анын белгилүү бир бөлүгүнө гана тиешелүү болуп эсептелет. Жакырчылыктын кулачы өлкөнүн жыргалчылык деңгээлинин канчалык жогору экендигине көз каранды болот. Өлкөнүн экономикалык жыргалчылыгы канчалык жогору болсо, жакыр-

чылыктын жыйындысы ошончолук төмөн экендиги мыйзам ченемдүү болуп эсептелет. Өкмөт калктын аялуу катмарына көрсөтө турган социалдык жардамдын көлөмү жакырчылыктын деңгээлине көз каранды болот деп белгилейт. Эгерде жакырлар көп болсо, анда мамлекеттин чыгымдары ошончо көбөйөт, бул болсо коомдун башка катмарларына дароо таасирин тийгизет. Өкмөт социалдык жардамга канчалык көп каражат жумшаса бюджеттин киреше бөлүгүн түзүүчү инвестициялар ошончолук аз болот.

Кыргыз Республикасындагы жакырчылык экономиканын өнүгүүсүн төмөндөтүүчү фактор эле болуп калбай ал адам укугун сактоо көйгөйү менен да тыгыз байланыштуу. Жакырлар калктын экономикалык жигердүү бөлүгү эмес, анткени алар мамлекеттин жардамысыз үй-бүлөсүн да камсыздай албайт. Алар экономикалык жактан мамлекетке көз каранды болушса да өздөрүнүн конституциялык укуктарын жана социалдык укуктук артыкчылыктарын жоготушпайт. Бирок өздөрүнүн бардык укуктарын ишке ашыруу кээде оңойго турбайт. Калктын аз камсыз болгон катмары толук кандуу жана социалдык жактан канааттандыраарлык жашоодон ажырап калган. Жакыр адамдар формалдуу түрдө сапаттуу билим алууга жана медициналык жактан тейлөөгө укуктуу, бирок чындыгында бул жыргалчылыктардан пайдалануу алар үчүн кол жеткис. Статистиканын маалыматы боюнча мурдагыдай эле шаардыктардын билим алуу деңгээли айылдыктарга караганда жогору. Шаардын артыкчылыгы жогорку билимдүү адамдардын үлүшүнүн көрсөткүчтөрү боюнча өзгөчө байкалат: 2006-жылы айылдык жарандарга караганда алар 2,5 эсеге көп болчу; атайын орто билимдүүлөр 1,5ге көп эле [6]. Бул болсо социалдык жакырчылыкка болгон теңсиздикти жаратат: анткени айыл калкы жалпысынан шаардыктарга караганда бир топ жакыр болгондуктан билим алууга, акы төлөп медициналык жардам алууга, башка социалдык жана маданий жыргалчылыктардан пайдалануу теңдигинин жалпылыгы бузулат. Айыл калкын бул мааниде чектелген деп эсептөөгө болот.

Белгилүү болгондой жакырчылыкты өлчөөнүн үч ченеми бар -абсолюттук, салыштырмалуу жана субъективдүү, бул болсо эки методологиялык маселелерди чечүүнү болжолдойт: жакырчылыктын чегин орнотуу (же минималдуу стандарттуу), инсандын, үй-бүлөнүн жашоо сапатынын деңгээли жана сапатын орнотуу (материалдык абалы, керектөөсү) андан төмөнкүсү жакырчылык катары каралат. Экинчиси - жакырчылыктын чеги менен салыштыруу инсанды, үй-бүлөнү жакырларга кошууга мүмкүндүк берүүчү мүнөздөмөлөрдү аныктоо.

Жакырчылыктын чек арасын так белгилөө иш жүзүндө абдан олуттуу болуп эсептелет. Мамлекеттик социалдык жардамдын көлөмү ага көз каранды. Эгерде жакырлар абдан көп болсо, анда мамлекеттин чыгашалары кескин өсүп кетет, натыйжада бул калктын башка катмарынын жыргалчылыгына өз таасирин сөзсүз тийгизет.

Жакырчылыкты абсолюттук таризде түшүнүү биринчи жолу Молли Оршански тарабынан так жана кыска айтылган. Ал жакырчылыкты белгиленген тиричилик минимумуна кирешенин формалдуу түрдө туура келүүсүн негиз кылып алынган абсолюттук стандарт катары аныктаган. Расмий булактарга ылайык гарантияланган минималдуу керектөө деңгээлинин өлчөмү 2010-жылдын 1-январынан ушул күнгө чейин бир адамга айына 175 сомду түзөт [7].

Кыргыз Республикасында жакырчылык жөнүндөгү расмий түшүнүк анын абсолюттук түшүнүгүнө негизделет. Бүткүл дүйнөлүк банктын (2011-ж.) баасы боюнча Кыргыз Республикасынын калкынын 43% жакыр жашайт, ал эми 11% болсо өтө эле жакыр жашайт деп белгиленет [7].

Биздин көз карашыбыз боюнча биз изилдөөлөрүбүзгө негиз кылып алган жакырчылыкты субъективдүү баа менен (субъективдүү жакырчылык концепциясы) өлчөөнүн концепциясы бир топ кызыктуу болуп эсептелет. Ал калкты кандай ресурстардын көлөмү алардын минималдуу муктаждыктарын кандыруу үчүн керек болоорун көрсөтө тургандыгын анализдөөнүн негизинде субъективдүү стандарттарды орнотууну божомолдойт: калктын жакырчылыгы калктын өзүнүн материалдык абалына, тамак-ашка, кийим-кечеге, бут кийим жана башка күнүмдүк керектелүүчү нерселерге, эмерек жана тиричилик техникаларына, турак-жайга, дары-дармек жана медициналык тейлөөгө, билим алууга ж.б.у.с. төлөө мүмкүнчүлүгүнө” өзүнүн баа берүүсүнүн негизинде аныкталат. Айыл жакырчылыгынын ченемин, тереңдигин жана динамикасын өлчөө үчүн негизги мүнөздөмө болуп айыл жашоочуларынын жана анын үй-бүлөсүнүн кирешелери жана материалдык абалы эсептелет.

Бүткүл дүйнөлүк банктын маалыматы боюнча Кыргызстанда калктын 32%нен көбү жакырчылыктын чегинен төмөн абалда жашашат. КМШнын башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу Кыргызстанда жакырчы-

лыктын санынын индекси жогору. Бирок Бүткүл дүйнөлүк банктын (БДБ) бул маалыматтары республикадагы чыныгы абалды чагылдырбайт. Кыргызстанда жакырлар бир топ эле көп. Биринчиден, жакырчылыктын деңгээлин аныктоочу критерий болуп тиричилик минимумунун көлөмү илимпоз-экономисттердин айтуусу боюнча адамдын минималдуу керектөөлөрүн канааттандырууга керек болгон товарлардын баасына туура келбейт. Тиричилик минимуму 4.297 сом болуусу мүмкүн эмес, себеби ошол эле БДБнын маалыматы боюнча калктын 15% жакыны ачарчылыкта жашайт.

Экинчиден, ар түрдүү изилдөө уюмдары тарабынан өткөрүлгөн көптөгөн социологиялык изилдөөлөр жакырлардын алда канча көп санын көрсөтүп жатышат жана ошондой эле акыркы жылдары алардын саны азайбай эле көбөйүп жатат. Жакырлардын санынын өсүп жаткандыгын –социалдык өзгөрүүлөрдүн багытын жана динамикасын аныктоого багытталган 2007-жылдын май айында жана 2011-жылдын апрелинде кайталап өткөрүлгөн социологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасы да көрсөттү. Эгерде 2007-жылдын май айында “Жыл ичиндеги өзүңүздүн үй-бүлөлүк бюджетиниздин абалын Сиз кантип аныктайсыз?” деген суроого сурам-жылоо жүргүзүлгөн 1000 адамдын 59,7% акча, өтө зарыл болгон тамак-аш азыктарына да жетпейт же болбосо акча тамак-аш азыктарын сатып алууга гана жетет, ал эми кийим-кече сатып алууга жетпейт (бул жооптор жакырларга тиешелүү) ал эми мындайлардын үлүшү 2011-жылдын апрелинде 65,1 %га жеткен.

Таблица 1.
Респонденттердин өзүнүн материалдык абалына берген баасы

Респонденттердин жоопторунун варианттары	2007-жыл		2011-жыл	
	Жооп бергендердин саны	%	Жооп бергендердин саны	%
Эң зарыл тамак-аш азык-түлүктөрүн сатып алууга акча жетишпейт	407	40.7	450	45.0
Акча, тамак аш азык-түлүктөрүн алууга гана жетет ал эми кийим-кече сатып алууга жетишпейт	190	19.0	210	20.1
Негизинен жетишет бирок кымбат баалуу буюм алууга жетишпейт	172	17.2	160	16.9
Кымбат баалуу буюм сатып алууда анчалык кыйынчылык жаратпайт	74	7.4	54	5.4
Азыр өзүбүзгө баарын сатып алууга мүмкүнчүлүк бар аянбайбыз	68	6.8	74	7.4
Жооп бере албайм	89	8.9	52	5.2
Жыйынтыгы	1000	100.0	1000	100.0

Ошол эле учурда дээрлик өздөрүн эч нерседен аянбайбыз деп жооп бергендердин саны тегеректегенде 1% өскөн.

Бир топ жылдан берки жүргүзүлүп келе жаткан үй-бүлө чарбаларын изилдөөнүн натыйжасы жакырлардын негизги бөлүгү айылда жашай тургандыгын далилдейт. Б.Р.Каламбекова өзүнүн изилдөөлөрүндө “өлкөнүн калкынын жарымына жакынын каптаган” жакырчылык социалдык көйгөй катары республикада “айылдык мүнөзгө ээ (жакырлардын 80%га жакыны айыл жеринде жашайт)” деп белгилейт [8]. Кыргыз илимпоз-экономисттеринин көпчүлүк бөлүгү да жакырчылыктын көбүнчө айылдык мүнөзгө ээ экенди-

гин белгилешет. Аналитикалык баяндамалардын маалыматтарына ылайык Кыргызстандын жакырчылыкта жашаган калкынын 80% жакыны айыл жеринде жашашат [9].

Илимпоз Т.Ж. Эркинбеков да “республикабызда жакырчылык жана социалдык теңсиздик негизинен айылдык көрүнүшкө ээ болуп келүүдө - жакыр калктын төрттөн үч бөлүгү айыл жерлеринде жашашат” деп белгилейт [10]. 2-таблицада Т.Ж.Эркинбековдун Кыргызстандын айылдык жана шаардык жашоочуларынын арасындагы жиктелүү жөнүндөгү изилдөөлөрүнүн маалыматтары келтирилген. Келтирилген маалыматтардан көрүнүп тургандай жакырчы-

Таблица 2.
Республиканын ар кайсы аймактарындагы жакырчылыктын деңгээли

Калктын материалдык категориясы			
	Республика (%)	Айыл (%)	Шаар (%)
Байлар	6,2	8,2	0,0
Орто камсыз - болгондор	70,0	69,6	71,8
Кедейлер	17,1	15,6	24,5
Өтө жакырлар	6,2	6,7	3,6
Респонденттердин материалдык абалынын деңгээли			
Байлар	4,5	5,0	1,8
Орто камсыз - болгондор	65,9	64,2	74,5
Кедейлер	18,5	20,0	10,9
Өтө жакырлар	0,3	0,4	12,7
Жооп бере албагандар	10,8	10,4	0,0

лыктын деңгээли шаар жерине караганда айыл жеринде бир топ жогору.

Жакырчылыктын деңгээли аймактан аймакка өзгөрүп турат. Баткен, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ош жана Нарын областтарынын калкынын жарымынан көбү алгылыктуу, белгилүү бир жашоо деңгээлин кармап турууга жөндөмдүү эмес, ал эми Бишкек жана Чүй областтарында жакырлардын пайызы эки эсе төмөн. Географиялык абалынын, начар инфраструктурасынын жана чек аралык көйгөйлөрүнүн натыйжасында рынокко жана социалдык кызматтарга болгон мүмкүнчүлүктөрү чектелүү областтарда жакырчылык жана төмөнкү кирешелер үстөмдүк кылат. Ж.Ы.Шамырканова “Кыргызстандагы жакырчылык демографиялык аймактык, этникалык жана башка өзгөчөлүктөрү менен социалдык дифференциациянын бөтөнчөлүктөрүн мүнөздөйт” - деп белгилейт [11].

Бүткүл дүйнөлүк банктын баасы боюнча Кыргыз Республикасындагы жакырчылыктын жана жыргалчылыктын деңгээлин аныктоочу бир канча маанилүү факторлоруна үй-чарбанын көлөмү жана үй-бүлөдөгү балдардын саны жана ошондой эле үй-чарбаларынын башчыларынын социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрү кирет. Маалыматтардан белгилүү болгондой жалпы жакырчылыктын деңгээли 40 жаштан 64 жашка чейинки жаш категориянын арасында, орто жана төмөнкү билимдүүлөрдүн арасында, жана ошондой эле улуттук көз караш боюнча - өзбек улутундагылардын арасында жогору болуп эсептелет. Ошол эле учурда өтө жакырчылык 65 жаштан жогорукуларга, жана жалпы орто жана төмөнкү билимдүүлөргө мүнөздүү.

Мындан башка окумуштуу-коллегалар жакырчылыктын “аялдык кейиптеги” мүнөзүн белгилешет: өткөн мезгилдин эң татаал социалдык көйгөйлөрүнүн бири жакырчылык болуп эсептелет, ал жалпы респуб-

ликанын, анын бардык топторунун жана уюмдарынын социалдык-демографиялык абалына терс таасирин тийгизет жана коомдун жакыр катмарынын негизги көпчүлүгүн аялдар түзөт.

Адабияттар

1. Беляева Л.А. Уровень и качество жизни. Проблемы измерения и интерпретации // Социол. исследования. - 2009. - №1. - с.34.
2. Социальное благополучие населения современной Сибири. Монография / Под общ. ред. О.Н. Колесниковой. – Барнаул, 2010. - 39 с.
3. Берендеева А.Б. Предмет исследования - социальное благополучие населения // Социол. исследования. -2006. -№5. – С, 128-135.
4. Сыргабаев С.Б. Социально-политические ориентации молодежи в современном Кыргызском обществе. Монография. –Б., 2009. -98 с.
5. Молдокуева Ж.Ф. Условия жизни как фактор здоровья населения современного Кыргызстана. -Б., 2008. - 96 с.
6. Байжуманов Д., Сулайманова Т., Абдуллаева Г. Уровень образования населения Кыргызской Республики. Население Кыргызстана. Нац. стат. ком. КР; -Б., 2007. – 373 с.
7. Труд и заработная плата. Статистический ежегодник Кыргызской Республики 2008-2012 годы, [электронный ресурс]. - режим доступа: http://www.stat.kg/index.php?option=com_content&task=view&id=35&Itemid=10.
8. Каламбекова Б.Р. Аграрное перенаселение в Кыргызстане. Монография. Анкара., Изд-во «Йени Аврасия». 2004. -227 с.
9. Алмакучуков К.М., Бегалиева Ж.К., Гибадулин Р.Р. Субъективный средний класс Кыргызстана. Аналитический доклад. - Б.: Салам, 2007. - 57 с.
10. Эркинбеков Т.Ж. Региональные особенности социального неравенства в Кыргызстане. Монография. - Б., 2010. - 210 с.
11. Шамырканова Ж.Ы. Трансформация уровня жизни народа в переходный период (на материалах Кыргызской Республики). -Б., 2006. - 94 с.

Бозан Чифтчи
Бишкек гуманитардык университети

ЖАЛГЫЗДЫК СЕЗИМИ ФИЛОСОФИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТЫН АЛКАГЫНДА

Жалгыздык сезими боюнча бир топ изилдөөлөрдүн жүргүзүлгөндүгү маалым. Жалгыздыкка байланыштуу маалыматтардын болдугуна карабастан, жалгыздык тууралуу орток калыптанган аныктама бүгүнкү күндө жок. Жалгыздык сезими ишенимдүү жана сапаттуу жашоонун негизин түзүүдөгү зор мааниге ээ жана универсалдуу жашоо тажрыйбасын чагылдырган феномен болуп эсептелет. Макалабызда жалгыздык сезими философиялык өңүттөн иликтенет.

Ачык сөздөр: жалгыздык, жалгыздык сезими, жалгыздыктын философиясы.

Жалгыздык сезими күнүмдүк жашоодогу тандоолорду жасоого байланыштуу болот. Тагыраак айтканда, адамдын башкалар менен өзүнүн ортосуна койгон дистанцияны билдирет. Кимдир бирөө башкалардын жакын мамилесин көргөн эмес болсо да, кандайдыр бир сезим, түшүнүү жана каалоо да инсандык жакындык болуп эсептелет. Адамдар өздөрүн инсан катары кабыл алынуусун, таандык болууну жана айлана чөйрөгө кандайдыр бир өзгөртүү киргизүүнү каалашат. Ал эми адамдардын ортосундагы ак ниет мамилелер болбогон учурда жалгыздык сезими күчөшү мүмкүн. Башкалар менен мамиле куруу жана баарлашуу түшүнүктөрү адам болуунун табиятында бар. Ошого карабастан, мамилелердин баары тобокелден турушат. Адамдын көңүлүнүн калгандыгы, азап чегүүсү жана катардан чыгуу тобокелдин бири бирине жардам берүү аркылуу алдын алуу мүмкүн. Жалгыздыкка байланыштуу сезимдерге ушундай жолдор менен тоскоолдук кылуу мүмкүн. Karnick P.(2011).

1. Жалгыздык тууралуу жалпы көз караштар

Жалгыздык феномени тууралуу теориялык жазуулар түрдүү билимдердин алкагында бир топ окумуштуулар тарабынан басылып чыгарылган. Диний адабияттарда, еврей жана христиандардын ыйык тексттеринин экөөндө тең жалгыздыкка карата жагымсыз изоляция жана бөлүнүү деген маанидеги бир нече шилтемелер айтылат. Мисалы, Псалтирь китебинин (Mezmurlar kitabı) үзүндүсүндө төмөндөгү темалар кайталанат: «Мени таныгандар жок, бараар жерим да жок, жардам колун сунгандар да жок» (Psalms 142:4, New American Bible, 1968). Ошондой эле, Жаңы Осуятта (Новый завет/ Yeni Ahit) да жалгыздык маселеси каралат. Мисал катары Христиандык мамиледен алып караганда Гефсиман 2 бакчасында «Иса өзүнүн апостолдоруна дуа кылып жатып ага көз салып туруусун каалайт жана бакчаны карай басып баратып, өзүнүн жападан жалгыз экенин байкайт. Кайра кайтып келип апостолдордун укап жатканын көрөт. Эмне! Уктап жатасыңарбы? Бир саат болсо дагы мага көз сала албайсыңарбы?» дейт. (Mark 14:32-37) Достору аны таш-

тап кеткенде Иса пайгамбар жалгыздык менен күрөшүп, адам катары терең жалгыздыктын бир бөлүгү болуп калууга мажбур болот.

Үй-бүлөсүнүн жана досторунун Римден сүргүнгө жөнөтүлгөндүгүнө байланыштуу аларга карата болгон сагынычын көрсөткөн Овиддин (80 AD/1974) Метаморфоза деген аталыштагы эмгегинде Овид жалгыздык концептин карап чыгат. Жалгыздык түшүнүгү жүздөгөн жылдар бою адамдардын өмүрүнүн ар бир кадамынан алынган жашоо тажрыйбасынын аныктамасы катары алдыңкы темалардын бири болуп келген. Мисал келтире турган болсок, акын Данте (1314-1954) «Жалгыздыкка барымтага алынып, жашоонун кыйынчылыктарында жоголдум» деп билдирет. Вольф (1941) жалгыздыкты универсалдуу, бардык кырдаалдарда үзгүлтүксүз кайталанып турган кайгы катары көрсөтөт. Ал жалгыздыктан алыс болуу дээрлик мүмкүн эмес деген ойду туура көрөт. Жалгыздыктан алыс болуу адамдардын өмүр бою ишке ашыруу мүмкүн болбогон максат катары каралып кала берген. Вольф адам өзүнө да бейтааныш адам болушу мүмкүн экенин байкап, ар бир адамдын өмүр бою өзүнө ылайык багыттагы өзүнө таандык темп/ылдамдык менен жашап, жалгыз болот деп эсептейт. Жалпы классикалык адабияттар тизмесинде жалгыздыкка карата берилген орток жана жалпы кабылданып калган аныктама жок. Бирок тарых барактарында жалгыздыктын тегерегинде калыптанган пикир келишпестиктер жана талкуулар жалгыздык сезиминин уникалдуулугун жана жалгыздыктын адам баласынын генинен алынгандыгын көрсөтөт. Философтор адам баласынын негизги тажрыйбалык мерчемдерине кайрылуудан улам, жалгыздык сезимин маанилүү изилдөөлөрдүн булагы катары колдонулуусу үчүн аны мындан ары да кеңири перспективадан карап чыгууга аракет жасашкан.

2. Жалгыздык философиянын алкагында

Плато (1977) Симпозиум деген аталыштагы эмгегинде жалгыздык же адамдын абстракттуу сезимге кабылуусун адамдын жүрүм турумунун жана дүйнө

таанымынын үстөмдүгү менен түшүндүрөт. Аристотандын адамдын сүйүүсү жана башка адамга муктаждыгы жөнүндөгү сөзүндө дагы жалгыздык үмүтсүздүк жана бөлүнүп калуу элесинин чегинде сүрөттөлөт. Аристотель (б.з.ч. 384-322/1985) жалгыздыкты адамдын башкалар тарабынан күтүлбөгөндүгү жана чакырылбагандыгы тууралуу маселени Платондун пикирине үндөш карайт. Аристотельдин пикирине жараша, адам баласы социалдашууну, башкача айтканда башка адамдар менен бирге болуу мүмкүнчүлүгүн издейт. Ал досу жок жандыкты эч ким тандай албаган жада калса бардык нерсеге ээ, бирок досунун жоктугу тууралуу эч кимдин оюна келбейт деп ишенген. (Aristotle, 1985)

Христиан экзистенциалисти Кьеркегордун айтымында индивид болуу үчүн кимдир бирөө болмуштун жок болуу коркунучун кабыл алуусу абзел. Муну кабыл алуу менен адам жалгыздык коркунучу менен беттешет, ошентип, адамдар индивид боло алышат. Жана ошого жараша адамдар ким болгусу келгендиги тууралуу темада кайраттуулукка жана максаттуулукка ээ болуш керек. Бул жалгыздыкты жеңе билүүнүн бирден бир жолу болушу мүмкүн. Эгерде индивид жалгыздыктын жетиштүү деңгээлде тереңдегенин байкаган болсо, анда ал бул сезим менен кеңири мааниде бөлүшө алат. Ошентсе да, адамдар өздөрүн калың элден бөлүп кароо аркылуу чындыкка жете алышат. Дос болуу жалгыздык үчүн адам болмушунун жүрөгүнө сүңгүп кирүү дегенди билдирет. Ал эми Кьеркегордун көз карашын андан ары кеңири ачып караган Шопенгауердин (1999) айтымында, көз карандылыкты адам жалгыздыктын түздөн түз бир бөлүгү катары түшүнөт. Адамдар өзү менен жалгыз кала алган учурда гана чындыгында жалгыз калып, жалгыздыкты жакшы көрүп, көз карандысыздыкка ашык болмоюнча, алар чыныгы индивид боло алышпайт. Башкача айтканда, адам өзү жалгыз калуу дараметине ээ болгондо эркиндикке жетет. Жалгыздык эркиндиктин негизи катары каралган көз караш ошол эле учурда Бубер (1923/1958) тарабынан кабыл алынган. Бубер жеке эркиндик жана тандоо укугунун адам баласы үчүн зор мааниге ээ экенин жана жалгыздыктын башка адамдар, өзү жана Теңир менен байланышта үстөмдүүлүк көрсөткөндүгүнө басым жасайт. Ал адамдын дурус индивид катары толугу менен калыптануусу үчүн анын башкалардан бөлөк болушу керек деп ишенген. Айрыкча Бубер адамдардын сырткы дүйнө, башкача айтканда, башка адамдар менен бирге болууга ачык болгон учурда дагы ийгиликтүү болушун жана өнүккөндүгүн билдирет. Мындан сырткары адам баласынын болмушунун эң негизги чындыгы индивиддин башка индивид менен болгон мамилесинде жатат жана бул мамилелердин негизинде индивиддер өздөрү жалгыз түшүнө албай турган так түшүнүктөр менен бөлүшүшөт.

Бубер жалгыздыкты инсан абалынын бир бөлүгү катары кабыл алат. Бирок аны менен чатакташкандын ордуна аны ийгиликтүү түрдө ишке ашыруунун жолдорун изилдеген.

Экзистенциалист феноменологдор (Heidegger, 1972; Merleau-Ponty, 1968; Sartre, 1957; Tillich, 1952) жалгыздыкты инсан болмушунун сырткы көрүнүшү катары кабыл алышкан. Хайдеггер (1972) жалгыздыктын маанисин инсандар тарабынан калыптандырылгандыгына ишенет. Ошентип, адамдар өздөрү жашаган дүйнөдө кездешкен кырдаалдарда, мурункулардын тажрыйбасын колдонбостон, алар менен мамиле курбай туруп

өзүнчө мамилелер тармагын өнүктүрүүдө. Бирок адамдар ошол эле учурда кандай дүйнөдө жашай турганын тандоого келгенде эркин болушат. (Heidegger, 1972). Сартрдын (1957) айтымына караганда, толук кандуу көз карандысыздык түшүнүгү индивиддин жаштык курагындагы жалгыздык тажрыйбасынан келип чыгат. Сартр адамдардын ортосундагы мамилелерди, жалгыздыктын булагы деп эсептейт, башка нерсе эмес жалгыз гана индивиддин башка адамдардын болмушун кабыл алуусу менен жалгыздык калыптанат деген пикирде болгон. Сартр адам четке кагылганын же коомдон бөлүнүп калганын байкаганда бул процесстин оор кабыл алынышын жана ошол эле учурда жаратуучулукка жана чыгармачылыкка түрткү болоору жөнүндөгү пикирин ортого коет. Анын негизги тезисине жараша индивиддер ар дайым тандоо жасашат жана бул тандоонун натыйжасы катары дүйнөдө алдыга карай өркүндөө үчүн аракет жасашат жана Сартрдын пикирине жараша (1943-1966) индивид өзү жалгыз аракет жасай баштайт. Мерло Понти да адамдардын эркиндигине жана дүйнө менен бирге болуусуна, өз болмушун башка адамдар менен түзүүлөрүнө ишенет. Айрыкча, башка адамдар менен өз болмушун түзүүсү индивиддердин өзүнө берилген убакыттан сырткары башка ашыкча нерселердин пайда кылуу мүмкүнчүлүгүн ортого коет. Буга кошумча Мерло Понтинин айтымында, мамилелер сөзсүз түрдө башкалар менен айырмалуу абалга өтүү дегенди билдирет. Жана башкалар менен баштан өткөрүлгөн ар бир чыныгы тажрыйба индивиддин өзүн башка адамдар менен салыштыруусунун ордуна индивидди жалгыздыктан алыс тутат. Бирок, бардык мамилелер жетиштүү түрдө терең болбосо, ишенимсиздик абалын пайда кылат жана мунун натыйжасында индивиддер үчүн жалгыздык ыктымалдуулугун жаратат. Мерло Понти сыяктуу эле Тиллих (1952) дагы изоляцияга жетелеген жалгыздык сезими жана башкалар тарабынан четке кагылуу деген маанидеги жалгыздыкка байланыштуу ой пикирлери менен белгилүү. Ал жалгыз калуу индивиддин эмне себептен жалгыз калганын жана аны кандайча жеңе турганын издөө аркылуу түшүнүүгө аракет жасоосун тагдыр катары кабыл алган. Тиллих (1963) жалгыздыктын эки багытын айырмалап, англис тилиндеги эки түшүнүктүн пайда болушуна себеп болгон: «Loneliness» - жалгыздыктын азабын чегүүнү чагылдырган жалгыздык; «Solitude» - жалгыз калуу кереметин чагылдырган «өзү жалгыз калуу». Ал жалгыздыкты кайсы бир индивиддин чөйрөдөн бөлүнүү себебинен улам өзү жалгыз калган учурда же болбосо индивиддин толугу менен изоляциялануу жана түшүнбөстүккө кабылуу абалында пайда болот деп божомолдойт. Мындан сырткары, жалгыздыктын жаңы ой пикирлерди жаратуу күчү менен натыйжага келген жана ички байкоого дем берген жашоого болгон көз караштар үчүн маанилүүлүгүнө да басым жасайт.

Тиллих (1952) жалгыздыкка эркиндик менен байланыштуу мерчемдердин кошулуусунун себепкери болуп эсептелет. Ал эми эркиндик мерчемдери болсо, эр жүрөктүү жүрүм турум жана тобокелге салуу жөндөмү түрүндөгү жолду тандоого байланыштуу. Тиллих адамдын өзүн өзү далилдөөсүнүн эки жолун так формада көрсөтөт: адамдын өзүн табигый алып жүрүү дарамети жана бар болуу күчүнө ээ болуусу. Күч бул каршылык көрсөтө билүүгө карата өзүн өзү далилдөө мүмкүнчүлүгү жана бул күч жалгыздык сезимин жеңүүгө өбөлгө түзгөн кубат болуп эсептелет.

Тиллих үчүн жалгыздык сезими парадокстук абал болуп эсептелет. Ошентип, бул түшүнүк бардык айырмачылыктардан алып караганда, жашоонун жакшы жана жаман күндөрү сыяктуу баскычтарда ишке ашырылуучу абал катары каралат. Тиллих айрыкча ички дүйнөгө карата жасалган кадамдарда кээ бир өзгөчөлүктөрдүн индивидди белгилүү деңгээлде жалгыздыкка мажбур кылаарына ишенет. Жада калса, адам башкалар менен бирге жана ар түрдүү чен өлчөмдөр менен өмүр сүрөт, бирок натыйжа катары кайрадан эле жалгыздыкты тандоону туура көрөт жана аны тажрыйба жүзүндө башынан өткөрөт (Tillich 1952). Философиялык адабияттарда жалгыздык индивиддин инсандык жетилгендигин, эркиндигин жана мамилелерди эң жогорку деңгээлде бекемдөөдөгү инсандык шарттардын бир бөлүгү катары аныкталат. Экзистенциалист, феноменологдор индивиддердин таанымы менен жалгыздыктын маанисин жана парадоксалдуу түзүлүшүн дагы да терең мааниде изилдешкен. Ой пикирлердин өзөгү болсо төмөндөгү формада пайда болгон: жалгыздык азап чектирет, андан кутулуу мүмкүн эмес, терс маанидеги түшүнүк болуп эсептелет, бирок индивид катары жетилүү жана өсүү үчүн да зарыл.

Натыйжа

Жалгыздык тууралуу колубуздагы көз караштар жалпысынан жалгыздыкты социалдык жетишсиздик/кемчилик проблемасы катары кабылдайт жана *жалгыздык сезими* деген түшүнүк психопатологиялык же болбосо сезимдик *жалгыздыкка* жакын түрдө көрсөтөт. Франклдын (1946/1963) пикирине жараша жалгыздык инсандык шарттардын жана кереметтин индивидуалдык эркиндигинин, тандоолорунун, багыт

алууларынын жана жоопкерчиликтиринин негизги пайдубалы катары кабыл алынат.

Адабияттар

1. Buber, M., (1958), I and Thou (R.G. Smith, Trans.). New York: Charles Scribner's Sons. (Original work published 1923).
2. Dante, A., (1954), The Divine Comedy (J. Ciardi, Trans.). New York: W.W. Norton. (Original work published 1314).
3. Frankl, V., (1963), Man's Search for Meaning (I. Lasch, Trans.). New York: Pocketbooks. (Original Work Published 1946).
4. Heidegger, M., (1972), On Being and Time (A. Hofstadter, Trans.). New York: Harper & Row.
5. Karnick, P., Dinbilimleri Akademik Arastirma Dergisi cilt 11 sayi 3, 2011 ss 217- 219
6. Merleau-Ponty, M., (1968), The Visible and The Invisible. Evanston, IL: Northwestern University Press.
7. Ovid, D., (1974), The Metamorphoses of Ovid (D. Slavitt, Trans.).
8. Plato, (1977), Dialogues, In M. J. Adler & C. Van Doren (Eds.), Great Treasury of Western Thought: A Compendium of Important Statements on Man and His Institutions by The Great Thinkers in Western History (pp. 142-191), New York: R. R. Bowker.
9. Sartre, J. P., (1957), Existentialism and Human Emotions. New York: Citadel Press. , (1966), Being and Nothingness (H. E. Barnes, Trans.). New York: Washington Square Press. (Original Work Published 1943).
10. Schopenhauer, A., (1999), Studies in Pessimism. New York: The Modern Library.
11. Tillich, P., (1952), The Courage To Be. New Haven, CT: Yale University Press. , (1963), The Eternal Now. New York: Charles Scribner's Sons.
12. Wolfe, T., (1941), Portable Thomas Wolfe, New York: Viking Press.

*Fazıl ŞENOL, Bilgehan GÜLCAN,
Nazira ABDILDAEVA
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*

KONAKLAMA İŞLETMELERİNDE MÜŞTERİ SADAKATİ OLUŞTURMA STRATEJİLERİ: KIRGIZİSTAN-BİŞKEK OTELLERİNDE ÖRNEK OLAY İNCELEMESİ*

Yıkıcı bir rekabetin yaşandığı günümüz dünyasında işletmeler için ayakta kalabilmenin ön koşullarından biri müşteri odaklı olabilmektir. Dolayısıyla yeni pazarlama anlayışının temelinde müşteri beklentilerini karşılamak ve onunla uzun dönemli bir sadakat ilişkisi geliştirmek vardır.

Bu çalışmanın amacı; konaklama işletmelerinin geleceği açısından müşteri sadakatının önemini tartışmak ve Kırgızistan'daki konaklama işletmelerinde müşteri sadakatı ile ilgili uygulanan program ve stratejilerin olup olmadığını araştırmaktır. Araştırmayla elde edilen bulgulardan; Kırgızistan'daki konaklama sektöründe faaliyet gösteren otel yönetimlerinin müşteri sadakatı oluşturmada ve bu amaçla kullanılan Veri Tabanlı Pazarlama ve Müşteri İlişkileri Yönetimi programlarının otellerin geleceği açısından ne denli önemli olduğunun farkında oldukları, ancak bu yöndeki çalışmalar için kendi otellerinde bu amaçla ayrı bir departman oluşturulmasına ihtiyaç hissetmedikleri ve müşteri sadakatı oluşturmaya yönelik uygulamaların önbüro, servis ve kat hizmetleri gibi müşteri ile her daim karşı karşıya kalınan departman çalışanlarıncada yerine getirilebileceğine inandıkları sonucuna ulaşmıştır.

Yapılan örnek olay incelemesi göstermiştir ki, Araştırmaya dahil edilen otellerin yönetim düşüncesine göre; eğer kurumlar kendi çalışanlarının kurumsal sadakatını kazanabilirse bunun peşinden müşteri sadakatı zaten kendiliğinden gelecektir. Bu düşünceden dolayıdır ki bu oteller kendi personellerinin moral ve motivasyonlarını yükseltecek ödüllendirme uygulamalarına önem verdiklerini ifade etmektedirler. Ancak bununla birlikte işletmeler amaçlarına sadece kendi müşterilerinin ihtiyaçlarına cevap vererek ve sadece kendi çalışanlarını memnun ederek değil aynı zamanda Müşteri İlişkileri Yönetimi yaklaşımları ile diğer tüm potansiyel müşterilerine değer sunarak sadakat kazanabileceklerini bilmelidirler.

***Anahtar Sözcükler;** Bişkek, Konaklama İşletmeleri, Müşteri Sadakatı, Müşteri İlişkileri Yönetim (MİY)*

Giriş

Günümüzün yoğun rekabet koşulları işletmeler faaliyetlerini müşteriye değer katarak onların sadakatını kazanma yönünde şekillendirmelerine yönlendirmektedir. Çünkü bilgiye çabuk ulaşan günümüz müşterileri artık satın aldıkları mal ve hizmet için ödedikleri bedelden çok daha fazlasını talep eder duruma gelmişlerdir. Müşteri için alternatiflerin, işletmeler için rakiplerin çokluğu işletmelerin rekabet edebilirliklerini gittikçe güçleştirmektedir. Dolayısıyla değişen şartlarda ayakta kalabilmek için işletmeler mevcut müşterileri elde tutabilecekleri yeni taktik ve stratejiler geliştirmeye zorlanmaktadır. Bu şartlarda müşterilerinin bireysel ihtiyaçlarına sürekli karşılık verebilen işletmeler uzun vade de başarılı olabileceklerdir. İşletmeler bu doğrultuda müşteri sadakatı oluşturmak amacıyla geliştirilen sadakat programları aracılığıyla uzun vadede işletme karlılığını yakalamak için her türlü çabayı göstermektedirler.

Müşteri ilişkileri yönetimi pazarlama literatüründe son yıllarda uygulama alanı bulan müşteri sadakat stratejisi olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle hizmet ağırlıklı işletmelerde müşteri memnuniyetini artırmaya yönelik olarak uygulama alanı bulan müşteri ilişkileri yönetimi mevcut müşterileri elde tutmayı ve onlarla sadakat ilişkisini geliştirmeyi amaçlamaktadır. Teknolojide yaşanan baş döndürücü gelişme otel pazarlamacılığında yeni kolaylıklar getirmiş ve geliştirilen programlar sayesinde müşteri hakkındaki bilgilerin tutulması ve analiz edilebilmesini kolaylaştırmıştır. Oluşturulan müşteri veri tabanları, yeni müşteriler kazanma ve sadık müşteri sayısının artırılmasına fırsatlar sunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada müşteri sadakatı kavramı, otel işletmeleri için önemi, müşteri sadakatı oluşturabilmenin kuralları ve Müşteri İlişkileri Yönetimi incelenmiştir. Çalışmanın uygulama bölümünde ise Kırgızistan otellerinde sadakat programlarının ve

stratejilerinin kullanılıp kullanılmadığı ve bu tür programlara otel yönetimlerinin yaklaşımları araştırmaya yönelik örnek olay incelemesi yapılmıştır. Bu bağlamda farklı müşteri profillerine sahip dört yıldızlı iki farklı otel seçilerek yapılan yüz yüze görüşme ile yöneticilerinin sorulara cevap vermeleri sağlanmıştır. Araştırma ile elde edilen sonuçların Kırgızistan'daki otellerin rekabet edebilirlik açısından müşteri sadakat programlarının önemini anlamalarına katkı sağlaması ve bu yönde geliştirilecek stratejilere öneriler getirmesi beklenmektedir.

1. Müşteri ve Müşteri Sadakatı: Kavramsal Çerçeve

Şirketlerin ayakta kalabilmeleri ve varlıklarını sürdürebilmelerinin en temel unsurlarından biri sahip oldukları müşterilerini elde tutmak ve buna ek olarak da yeni müşteriler kazanmaktır. Bunun ilk adımı ise müşterileri tanıtmaktır. Çünkü müşterilerin üretilen ürünlerden hangilerini sevip sevmediğini, bunu nasıl değiştirilmesini istediklerini, başka nelere ihtiyaçları olduklarını, alışveriş yapmaya iten dürtüleri ve dolayısıyla müşterileri sadakatını kazanmanın yolu onu tanımlamaktan geçmektedir.

Müşteri, belirli bir işletmenin belirli bir marka malını, idari veya kişisel amaçları için satın alan kişi veya kuruluş olarak tanımlanır. Bir başka tanıma göre de müşteri, belli bir mağazadan ya da işletmeden düzenli alışveriş yapan kişi veya işletmelerdir (Çamlı, 2010:31). Ancak müşterilerin ürün karşısındaki durumu nazara alındığında yapılan müşteri kavramı tanımlarının kendi arasında ayrıştırıldığı yeni alt tanımların yapılmasını gerekli kılmaktadır. Buna göre; Mevcut müşteri; işletmenin sürekli satış yaptığı ve işletmenin malını veya hizmetini her zaman satın alan müşteridir. Muhtemel müşteri, işletmenin satış için gördüğü, fakat halen işletmenin müşterisi olmamış müşteri adaydır. Eski müşteri, işletmenin daha önce müşterisi olmuş fakat çeşitli nedenler ile artık müşterisi olmayan kişi veya kuruluştur. Yeni müşteri, bir işletmenin malını veya hizmetini ilk defa satın alan müşteridir. Hedef müşteri, belirli bir işletmenin belirli mallarını satın alabileceği amaçlanan kişi veya kurumlardır (Demir ve Kırdar, 2005:299).

İşletmeler müşterilerini yakinen tanımak ve izlemek durumundadırlar. Bu durum işletmeye iki açıdan yarar sağlayacaktır. Birincisi, talep ve beklentileri sürekli değişen müşterilerdeki bu değişimi izlemek, ikincisi de her alışveriş ilişkisinde müşteri hakkında daha önce hiç bilinmeyen yeni bilgi edinilmesini sağlamaktır (Çetin, 2010:4-5).

1990'lardan sonra ortaya çıkan yeni pazarlama anlayışına paralel olarak gelişen müşteri ilişkileri yaklaşımında ürünü satabilecek yeni müşteriler kazanmak kadar onların şirkete bağlılıklarının sağlanması önem kazanmıştır. Dolayısıyla yönetim biliminde geliştirilen yeni teorilerin özü müşteri sadakatı üzerinde yoğunlaşmıştır. Geleneksel pazarlama yaklaşımında mümkün olduğunca çok sayıda müşteriye ulaşmak varken artık bu yeni pazarlama anlayışında her bir müşteriye olabildiğince daha çok satış yapmak ve müşterileri ürünlere ve işletmeye sadık hale getirmek vardır (Demir ve Kırdar, 2005:300).

Sadakat kelimesinin sözlük anlamı; içten bağlılık, sağlam ve güçlü dostluk anlamındadır. Rekabetin tüm çekiciliğine rağmen belirli bir yerden düzenli olarak birçok mal ya da hizmet alan, alışveriş yaptığı işletmeyi diğer müşterilere tavsiye eden ve böylelikle işletmeye olan bağlılığını gösteren müşterilere ise sadık müşteri denilmektedir (Çamlı, 2010:32). Literatürde, Müşteri Sadakatı kavramına farklı tanımlar getirilmiştir. Öneğin Çoban, (2005) sadakat ile ilgili olarak Oliver'in tanımını akla daha yakın bulmaktadır. Buna göre müşteri sadakatı; müşterilerin tercihleri her zaman değişebilir olmasına karşın bir müşterinin sürekli olarak yine de aynı mal ve hizmetleri

tekrar satın alması ve o işletmenin sürekli bir müşterisi olma yönünde kendisini adanmasıdır (Çoban, 2005:296). Yine müşteri sadakatı, müşterinin seçim hakkı olduğunda, aynı markayı satın alma ya da her zamanki sıklıkla yine aynı mağazayı tercih etme eğilimidir diye de tanımlanmıştır. Yurdakul'a göre ise müşteri sadakatı; bir markaya ya da işletmeye duyulan bağlılıktır (Yurdakul, 2006:7). Bu tanımlardan, müşteri sadakatının rakiplerden farklı olarak müşterilere daha fazla değer ve önem vermeye odaklanan bir yaklaşım olduğu sonucu çıkarılabilmektedir.

Neticede özel gayret ve çaba ile kazanılan sadık müşteriler daha sonra marka ile ilgili bilgiyi aramaz hale gelmekte ve işletme sonuçta ne üretirse üretsin artık onun sadık tüketicisi haline gelmektedirler. Yurdakul'a göre; eğer bir işletme müşteri sadakatı yönetiminde başarılı olursa, aynen bir mıknaşın etraftaki demir parçacıkları topladığı gibi müşterileri kendisine çekebilecektir. Bilindiği üzere burada metallerin mıknaşa yapışması, metallerin isteğine değil, mıknaşın çekim gücüne bağlıdır. İşte işletme ile müşteriler arasındaki duygusal iletişimi aynen mıknaşta olduğu gibi, müşterilerin farkına varmadan bir işletmeye ya da ürünlerine bağlanmalarını sağlamaktadır (Yurdakul, 2006:8). Dolayısıyla işletmeler yoğunlaşan rekabet koşullarında mevcut müşterilerini elde tutacak ve onlarda sadakat oluşturmaya yönelik stratejiler geliştirmelidir (Ercan ve Selvi, 2006:161). Müşteri sadakatı oluşturma konusunda işletme yönetimlerine; ürünün kendisini değil, faydalarını satmaya çalışmak, piyasayı ve rakip ürünleri iyi tanımak, müşteriler için satıcı değil "kaynak" konumunda olmak, sözünde durmak ve yapamayacak şeyleri vaat etmemek, müşterin yaptıkları alışverişten memnun olmalarını sağlamak, mazeret değil çözüm üretmek, asla rakipleri ve ürünlerini kötülememek, şikayetleri ödül olarak kabul etmek gerektiği önerisinde bulunmaktadır (www.kadindestek.org). Müşteriler memnuniyetsizliklerini başkalarına yayma konusunda da meyillidirler.

2. Konaklama İşletmelerinde Müşteri Sadakatı

Müşteri sadakatı işletmelerin karlıkları açısından son derece önemlidir. Nitekim müşteri sadakatı ve karlılık arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı araştırmalarla ispatlanmıştır. Ercan ve Selvi'ye göre bu konudaki en çarpıcı sonuçlar Reichheld ve Sasser tarafından ortaya konulmuştur. Bu araştırmacılara göre; bir işletmenin müşterilerinin yalnızca %5'ini elinde tutarak karlılığını %25'ten %125'e çıkarabilmesinin mümkün olduğu görülmüştür. Dolayısıyla işletmelerin müşteri sadakatı yoluyla tanıtım ve reklam giderlerini azaltması, müşterilerine daha yüksek kalitede ve daha düşük fiyata ürün sunabilmesi mümkün hale gelmektedir (Ercan ve Selvi, 2006:162-163). Bu bağlamda müşteri sadakatının veya sadık müşterilerin bir işletmeye olan en önemli katkıları pazarlama maliyetlerini düşürmesi ve gelir artışı sağlamasıdır.

Ağırlama sektörünün önde gelen işletmeleri olan otellerde misafirin tatmin olması, hem bir hedef hem de bir pazarlama aracıdır. Memnun edilebilen her bir müşteri otel için gönüllü bir reklam ajansıdır. Yeni müşteri elde etmenin zorluğu ve maliyeti şu anda ki müşterileri korumaktan çok daha yüksek olduğu göz önüne alınırsa, her bir müşterinin elde tutulmasının karlılık açısından ne denli önemli olduğu görülecektir.

Otele gelen her bir misafirin beklentisi birbirinden farklıdır. Bu bakımdan çağın hızla değişen şartları içinde turizm işletmesinin ayakta kalabilmeleri misafir odaklı bir pazarlama stratejisini gerektirmektedir ki bu stratejilerden biri de sadakat pazarlamasıdır. Bu yönlü bir pazarlamanın özünde mevcut misafirleri elde tutmak ve onları yeniden ikna ederek tekrar aynı otele gelmelerini sağlamak vardır.

Sadakat pazarlamasının karlılık için hayati önem taşıdığını bilincinde olan oteller müşterilerin sadakatını kazanma yolunda misafirlerine giriş işlemlerini basitleştirme, ödemede kolaylık, otele girişlerinde isimleriyle karşılama, oda isteklerinde öncelik gibi farklı ödüllendirme yollarına başvurmuşlardır. Ancak bu taktikler rakiplerde taklit edilebilecek faaliyetlerdir. Dolayısıyla bir ağırlama işletmesine başkalarından farkındalık kazandıracak en önemli şey eldeki mevcut çalışanlarına kazandırılmış farklı davranış alışkanlıkları ve bu yolla gelen misafirle kurulacak sıcak ve samimi diyaloglardır (Türker, 2008). Çünkü artık dünyadaki oteller ürün ve hizmet kalitesi bakımından hemen hemen aynı seviyeye ulaşmışlardır ve bu sektörde bir oteli rakiplerin bir adım önüne geçirebilecek tek güç elindeki mevcut çalışanlarının müşterilere karşı ortaya koyacakları yaklaşım tarzları ve insani ilişkilerdeki farklılığı olacaktır. Dolayısıyla sadık misafir sayısını arttırmayı hedefleyen konaklama işletmeleri sadece onların ödüllendirme yöntemiyle yetinmemeli ve en önemlisi çalışan tüm personeli konukları en iyi şekilde ağırlayabilecekleri davranışlar sergileme yönünde eğitmelidirler.

Turizm sektöründe hizmetin şekli her bir müşterinin kişisel özelliğine göre farklılık gösterir. Bu nedenle müşteri ile yüz yüze bulunmayı gerektiren departmanlarda istihdam edilen personelin müşteri ilişkileri konusunda iyi bir tecrübeye sahip olması bir otel açısından kazanılmış en büyük sermayedir. Neticede eldeki kadronun sunacakları hizmet tarzını belirli standarta bağlamaya çalışmanın bir mantığı yoktur. Müşterilerle nasıl bir iletişim kurulması gerektiğine onların karakteristik özellikleri ve önceliklerinin belirlenmesinden sonra karar verilmelidir. Dünya'nın her yerinde geçerli sayılabilecek bir takım davranış kalıpları geliştirilebileceği yönündeki bir iddianın inandırıcılığı yoktur. İletişimin şekli anlık gelişir ve her bir müşteri için çok büyük farklılıklar gösterir. Bu nedenle konaklama sektöründe yönetimlere müşteri sadakatı oluşturabilmeleri yönünde belirli kurallar dayatmak yerine tavsiye ve öneriler getirmek daha akılcı olacaktır.

Turizmde aynı otel odasının ya da burada üretilen hizmetin aynı müşteriye tekrar satılabilmesinde o müşterinin otelde bulunduğu süreçte otel çalışanları ile arasındaki ilişkilerin insani boyutu önemli rol oynar. Tüketiciler ürünleri satın alıncaya kadar 'müşteri', ürünü satın alıp otele geldikten sonra ise 'misafir' olarak adlandırılır. Misafirler ev sahibinin kendisine karşı takındığı samimi ya da yapmacık davranışları birbirinden ayıracak algıya sahiptirler. Dolayısıyla bir misafiri memnun eden en önemli şey, binanın estetiği, mobilyaların şıklığı ya da yemeklerin lezzetli değil ev sahibinin kendisine karşı göstermiş olduğu güler yüzü ve tatlı sözüdür. Yemeğin lezzetsizliği ya da masa örtüsündeki lekenin verdiği rahatsızlık personelin samimi yaklaşımı ile hoş görülebilmektedir.

Serbest piyasada rekabet söz konusudur. Bu ortamda müşterilerin sizi tercih etmesi diğerlerinden muhakkak bir farklı yanınız olmasına bağlıdır. Dünya'da otel ürünlerinin kalite ve fiyat yönünden aynı standarta ulaşması mümkündür. Güneşin doğuşu, panoramik bir manzara herkes için aynıdır. Öyle ise sadece ürün sunma ya da müşteriyle ilgilenme tarzında bir farkındalık ortaya konulması durumunda rakiplerden farkınız olabilecektir. Farklılaşma müşterilere bir değer farkı yaratılabildiğinde ise yarar. Örneğin, Hilton Zincirleri kendi otellerinin en temiz ve müşteriye önem verdiği yönünde bir söylemlerle aslında "diğerleri de kaliteli, lüks ve ucuz olabilir ama Hilton'da konaklamak size bir ayrıcalığı yaşama fırsatı sunmaktadır" diyerek psikolojik bir farkındalık yaratmaktadır.

Yeni pazarlama yaklaşımında fiyat yerine değer kavramı ön plana çıkmaktadır. Değer sağlamak, ürünün otesinde

dusunmaktır. Randevu saatini bekleyen bir ziyaretçiye bekleme odalarında müzik dinletmek ya da plazma tv'yi açık tutmak gibi. Burada önemli olan müşteriye kendisini iyi hissettirebilecek bir güven ortamı oluşturmaktır. Değer karşı tarafa güven algısı oluşturacak bir davranıştır. Masada müşterinin siparişi gecikebilir ancak servis personelimiz ilgisiz kalmaz. Her dakika masasına uğranılarak bir eksiğinin bırakılması, bekletildiği için sürekli özür dilenmesi ve diğer masaların servisi yapılırken beklemekte olanlarla arada göz teması sağlanması uzun süre bekletilmiş olan bir müşterinin kendisini değerli hissetmesini sağlar. Yine teşekkür notları, mektuplar, özel günler, hatırlatmalar ve duyurular misafirlerin gönlünü kazanmak adına etkin iletişim kurmanın yollarından bazılarıdır.

Çoban, (2005) müşteri sadakatının oluşturulmasında hangi müşteriler üzerinde ne kadar odaklanması gerektiğine farklı bir bakış açısı getirmektedir. Bu bağlamda öncelikle müşterileri kârlılık durumlarına göre farklılaştırılmasını ve daha değerli müşterilere daha fazla odaklanılması gerektiğini savunmaktadır. Böylelikle işletmelerin kârlı müşterilere odaklanmaları ve onların işletmeyle olan ilişkilerinin devamını sağlayarak onları sadık müşteriler haline getirmek ve rekabet üstünlüğü elde etmek mümkün olabilecektir (Çetintürk, 2010).

3. Konaklama Sektöründe Müşteri İlişkileri Yönetimi-MİY

Turizm endüstrisinin önemli bir iş kolu olan konaklama sektöründe ürünün özelliği gereği müşterilerle yüz yüze bulunma zorunluluğu müşteri ilişkileri yönetimi uygulamalarını daha da önemli kılmaktadır. Hizmet sektörü, günümüz küresel rekabet ortamında giderek önemini arttırmaktadır. Otelde üretilip satılan ürünler daha çok hizmet ağırlıklıdır ve bu ürünler mallardan; dokunulmazlık, heterojenlik, çıktının bozulabilirliği ve üretimle tüketimin aynı anda olması gibi dört temel yönüyle farklılık göstermektedirler (Türker, 2008: 64). Dolayısıyla üretilen ürünün soyut olması ve standart getirilememesi onun satışı ya da sunumuna ilişkin de bir standartizasyon uygulanmasını mümkün kılmamaktadır. Bu şartlarda sektörde temel amaç, her bir müşteri için duygusal bir bağ kurmak ve o andaki beklentileri tatmin etmektir. Bunun sağlanabilmesi halinde o kişinin otel için sadık müşteri olma olasılığı yüksektir (Köse, 2007:13). Ancak burada oteller için müşterilerinin istek ve ihtiyaçlarının çeşitli olması, diğer müşterilerle iletişim halinde olmaları, rakiplerin sayısının çokluğu gibi nedenlerden müşterinin memnuniyetini zorlaştırmaktadır. Burada başarıyı artıran en önemli faktör otele gelen her bir müşteriye kendi özelliğine ve şartlarına göre değerlendirmek ve ona göre bir davranış şekli geliştirmektir (Söztutar, 2010). Bu nedenle bir konaklama işletmesinde müşterilerin her biri için belki ayrı bir tanıma programı uygulamak ve onu anlamaya çalışmak belki daha doğru bir tercihtir. Bu bağlamda otelin kendilerini memnun eden yanlarının neler olduğu, neyin değişmesini istediklerini, nelere ihtiyaç duydukları, beklentileri, oteli tercih nedenleri öğrenildiğinde onları otel için sadık müşteri haline getirmek daha kolaylaşacaktır.

Konaklama işletmelerinde misafirlerle ilgili toplanan bilgilerin onların sadık hale getirilmelerinde önemli katkısı olmaktadır. Bazen küçük bir ayrıntı misafirlerin üzerinde umulmadık olumlu etki yaratabilmektedir. Bu nedenle ağırlama sektöründe müşterilere ait pek çok ayrıntının depolanarak iletişim anında bu bilgilerden yararlanılması müşteri memnuniyeti açısından önemli fırsatlar sunacaktır. Bu amaçla geliştirilen MİY programlarıyla gelen her sorun ve talep sisteme kaydedilmekte ve ilgili kişiye cevaplaması veya sorunu gidermesi için aktarılmaktadır. Çözümlenen

sorun ve istek yerine getirildiği anda sisteme bildirilmekte ve böylece bütün sorunların çözümlenmesi sağlanmaktadır (www.visiglobe.com). Bir pazarlama stratejisi olan ve rakiplerden farklı olabilmek için uygulanması gereken yöntemler bütünü olarak ifade edilebilecek MİY'nin işletmelerdeki başlıca amaçları; müşteri ilişkilerini kârlı hale getirmek, farklılaşma sağlamak, maliyet minimizasyonu sağlamak, işletmenin verimini arttırmak, uyumlu faaliyetler sağlamak ve müşteri taleplerini karşılamaktır (Yurdakul, 2002:4-5).

MİY'de hedef kitlenin tanımlanması ve gruplara ayrılması amaçlanmaktadır. Sistemde her müşteri veya müşteri grubu farklı değerler taşıyacağı ve farklı kampanyalara entegre edileceği için müşteri seçiminin doğru yapılmış diğer bir ifade ile en kârlı müşterilerin seçilmiş olması önemlidir (Gulgen ve Cercevik, 2010:5). MİY'in bir şirketin pazarlama faaliyetlerine 4 önemli katkısı vardır (Yurdakul, 2002:7). Bunlar;

-*Terk Etmiş Müşterinin Yeniden Kazanılması.* Yapılan araştırmalara göre MİY'in terk eden müşterilerin geri kazanılmasında % 10 ila % 20 arasında katkı sağladığı belirlenmiştir.

-*Müşteri Sadakati Yaratma.* MİY'in en temel amacı müşteriyi yaşam boyu elde tutmaktır. Yapılan araştırmalardan MİY'in müşteri sadakati yaratmaktaki etkisi % 15 ila % 20 arasında değişmektedir.

-*Yeni Müşteri Bulma.* MİY'in yeni müşteri bulmaya katkısı %3-4 arasında değişmektedir.

-*Çapraz Satış Yapma.* MİY'in çapraz satış yapmaya katkısı % 2 ila % 3 arasındadır.

MİY'in pazarlama faaliyetlerine olan katkısına baktığımızda müşteri sadakati yaratma ve terk etmiş müşteriyi geri kazanma konusunda önemli bir katkısının olduğu görülmektedir. Günümüz pazarlama stratejilerinde öncelikle mevcut müşteriyi elde tutmak, giden müşteriyi geri kazanmak ve son olarak da yeni müşteri kazanmak üzerine odaklandığı düşünüldüğünde MİY'in konaklama işletmeleri açısından önemi daha iyi anlaşılacaktır.

4. Kırgızistan'daki Otellerde Müşteri Sadakati İle İlgili Örnek Olay İncelemesi

4.1. Araştırmanın Amacı

Müşterileri elde tutmak yeni müşteriler kazanmaya çalışmaktan çok daha önemlidir. Bu yaklaşım günümüzde her an her yerde karşımıza çıkabilen ve müşteriyi elde tutmaya yönelik pazarlama aktivitelerine dönüşmüştür. Araştırmanın amacı, Kırgızistan'daki konaklama işletmelerinde müşteri sadakatiyle ilgili uygulanan stratejileri tespit ederek, konaklama işletmelerinin konu ile ilgili farkındalık durumlarını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

-Otel Yöneticileri Müşteri Sadakati hakkında hangi düşüncelere sahiptir?

-Otel işletmeleri Müşteri Sadakatının kazanılmasına yönelik müşteri veri tabanlarına sahip midirler ve bu programlar nasıl kullanılmaktadır?

-Otelin Müşteri İlişkileri Yönetimini ile ilgili uygulamaları nasıldır?

-Müşteri İlişkileri Yönetimi uygulamaları ile müşteri sadakati oluşturma faaliyetleri nasıl ilişkilendirilmektedir?

4.2. Araştırmanın Önemi

Gelişmekte olan bir ülke olarak Kırgızistan'da turizme, ekonominin lokomotifleri olarak bakılmaktadır. Dolayısıyla ülke turizmi ile ilgili yapılacak araştırma sonuçları ülkenin gelecekteki turizm politikasının şekillendirilmesinde ve konaklama sektöründe hizmet standartlarının yükseltilmesi için önem arz etmektedir. Bu araştırmadan elde edilen sonuçların da Kırgızistan'daki konaklama

işletmelerinin müşteri sadakati konusundaki yaklaşımlarını ve çabalarını ortaya koyması açısından yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda elde edilecek sonuçların, ülkedeki konaklama işletmelerinin müşteri sadakatiyle ilgili geliştirecekleri stratejilere öneriler sunması beklenmektedir.

4.3. Araştırmanın Kısıtları

Anket formlarını cevaplandırmak belirli bir zaman ayırmayı gerekli kıldığından yöneticilerin bu konuda ikna edilmelerini zorlaştırmaktadır. Diğer yandan sorulan sorularla otelin müşteri politikasını öğrenmek amaçlandığından Otel yönetimi bazı bilgileri paylaşmaktan kaçınmaktadır. Belki bir eksik yönlerinin ortaya çıkması ya da vereceği bilgilerin rakipler tarafından kullanılabileceği endişesi ile bazı sorular kısmen cevaplanmaktadır.

4.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma için Bışkek'te doluluk oranları en yüksek otellerden dört yıldızlı iki otel (ismi mahfuz) seçilmiş ve otellerin müşteri sadakati uygulamaları hakkında veriler elde edilerek ikisi arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Birincil veriler, otellerin üst yönetimine daha önce hazırlanan açık uçlu 11 sorudan oluşan bir soru formu verilerek yüz yüze yapılan görüşmelerle bu soruları cevaplamaları sağlanarak elde edilmiştir. İkincil veri kaynakları olarak da literatür veriler ve internet kullanılmıştır.

4.5. Araştırma Soruların Değerlendirilmesi

Araştırma sonucunda her iki otel yetkilisinin (isimleri mahfuz) verdiği cevaplar aynen korunarak peş peşe değerlendirmeye alınmıştır. Araştırma da '1.Otel' olarak adlandırdığımız otel ile ilgili cevaplar genel müdür, '2.Otel' olarak isimlendirdiğimiz otel için cevaplar Matre d'Hotel tarafından verilmiştir. Araştırma için 1.Otel ile yapılan mülakat 60 dakika, 2.Otel ile yapılan mülakat 45 dakika sürmüştür. Yazım sonrası her soruya verilen cevapların akabinde de genel değerlendirme yapılmıştır.

Soru 1: *Otelinizde müşteri sadakati yaratma stratejileri veya bu stratejilere yönelik programlar uygulanıyor mu?*

1.Otel: "Evet, bu yönde bir programımız vardır diyebilirim. Her bayramda biz müşterilerimize tebrik kartları gönderiyoruz. Müşterilerimiz Kırgızistan'daki milli bayramlara ilgisiz kalmazlar. Bizde bu doğrultuda Nevruz'da milli yiyeceğimiz borsok pişirip ikram ediyoruz. Uluslararası Kadın Günleri'nde bayan müşterilerimize kutlama kartları gönderiyoruz. Yeni yıl bayramında büyük fiyat indirimleri yapıyoruz. Her insan için Balayı her zaman önemlidir. Onun için unutulmaz bir vakit geçirilmesini sağlamaya çalışıyoruz. Yeni evliler odasına ücretsiz şampanya, çiçek ve meyve servis ediyoruz. Müşterilerimiz arzu ettikleri restoranlarda akşam yemeği için rezervasyon yapılmasını sağlıyoruz. İsteyen müşterilerimiz için dağlara turlar düzenliyoruz. Otelimizde bir haftadan daha fazla kalan müşteriler için özel indirim uyguluyoruz. Profesyonellik ve kaliteli hizmet anlayışı ile müşterilerimizi memnun etmeye çalışıyoruz."

2. Otel: "Hayır, şu an bu konuda uygulamaya konulmuş herhangi bir program uygulamıyoruz. 1995'lerde bunun gibi programlar uygulanıyordu ancak bundan vazgeçilmiş durumda. Ancak bu yönde bir programın uygulanmasının faydalı olacağını düşünüyorum. İyi olacağı muhakkak. Çünkü indirimler, ödüller, sürprizler müşteriler açısından hoş karşılanan şeylerdir. Bizde bu yönde birşeyler yapıyoruz. Örneğin bizim otelimizde yapılan düğünler için indirimler yapıyor ve odaya ücretsiz şampanya ikram ediyoruz."

Genel Değerlendirme: Son yıllarda sadakat programları müşteriyi elde tutma ve müşteri ilişkileri yönetimi bağlamında otel yöneticilerinin ilgisini çekmektedir.

Bu programlarla sadık müşteri davranışını özel hizmetler ve indirimlerle ödüllendirerek uzun dönemli iş ilişkilerini ekonomik kazançla döndürmek mümkün olmaktadır. Burada verilen cevaplardan 2.Otelin marka sadakatı yaratma ve müşteri sadakatını artırma yönünde bir programlarının olmaması büyük bir doluluk oranı ile çalışmı olmalarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Soru 2: “Sizce müşterilerinizin beklentileri neler ve onları aşmak için ne yapıyorsunuz?”

1.Otel: “Otelimiz business bir oteldir ancak bildiğiniz gibi otelin asıl amacı konukların geceleme gereksinimlerini karşılamaktır. Bununla birlikte yeme-içme, dinlenme, eğlence gibi yardımcı ve tamamlayıcı birimleri de bünyelerinde bulundurmaktadır. Bizim misafirlerimiz iş dünyasından insanlardır ve günün sonunda çok yorgun ve bitkin olarak otele dönerler. Yoruğu günün ardında da haklı olarak konforlu bir odada dinlenmek isterler. Kırgızistan’daki en yeni ve modern otellerinden biri olmamızın nedeni her bir müşterinin taleplerine cevap verebilecek durumdayız.

2.Otel: “Bence, her müşteri otele geldiğinde kendi evine gelmiş gibi kendini hissetmelidir. Dolayısıyla da bizim asıl amacımız müşterilerimizi evindeymiş gibi hissetmesini sağlamaktır. Bunun için her türlü imkan hazırlanmıştır. Otelimizde, her odamızda telefon, uydu, saç kurutma makinesi, klima, mini bar ve masa yer almaktadır. Sigara içilmez odalarımız, engelliler için özel odalarımız, havuzlarımız, saunamız, tenis kortu, konferans salonu ve ziyafet salonumuz vardır.”

Genel Değerlendirme: Müşteri ile otel arasındaki ilişkinin sürekliliği sağlanan güven ortamına bağlıdır. Bu da müşterinin ihtiyaçları konusunda ilgili davranarak ve ona değer sağlayarak mümkündür. Bu farkı yaratabilmek için yöneticilerin işletmenin amaçları doğrultusunda duyarlılık göstermeleri ve yeteneklerini işine katma konusunda istekli olmaları gerekmektedir.

Soru 3: “Var olan müşterileri ile işinizi ne ölçüde büyütebilirsiniz?”

1. Otel: Şimdilik otelimizde havuzlar, spor salonu ve SPA merkezi kurulmaktadır. Otelimizin fiyat politikasında fiyata SPA hariç her şey dahil sistemi uyguluyoruz. Hizmet çeşitliliğini artırarak ve bunları mümkün olduğunda tek fiyat altında müşterilere sunarak daha fazla müşteri kazanmayı amaçlıyoruz.”

2. Otel: Otelimize gelen müşteriler her yeni gelişlerinde yanlarında başka başka arkadaşlarıyla geliyorlar. Yani bizim reklamımızı biz de kalan müşterilerimiz yapıyor. Dolayısıyla bizim açımızdan elimizdeki mevcut ve daimi müşterilerimizin memnuniyetlerinin devamı çok önemlidir. Biz de otel politikası olarak bunu önemsiyor ve dışarıya yönelik tanıtım yapmaktansa hazır müşterileri memnun edecek bir hizmet standartı geliştirmeye çalışıyoruz.

Genel Değerlendirme: Yeni müşteri bulmak var olan müşterileri elde tutmaktan daha pahalıdır. Ayrıca yeni müşteri kazanmak için yapılan uğraşların tutmasının garantisi de yoktur. Bu nedenle eldeki müşterileri kendilerini değerli gördüklerini düşündürecek davranış şekilleri geliştirmek daha akıllıca bir tercih olacaktır ki 2.Otel bunun öneminin farkındadır.

Soru 4: Müşteri tabanınız ne kadar sadık ve bunu daha fazla nasıl artırabilirsiniz?

1. Otel: “Bizim için her müşteri, yeni olsun, eski olsun çok önemlidir. Gelip giden müşterinin memnun kalmasını amaçlıyoruz. Bir gelen müşterinin yine de gelmek istemesi bizim için büyük bir başarıdır. Yani her müşterinin sadakatını oluşturmaya çalışıyoruz. Hizmet sektöründe veri tabanlı pazarlama, müşterilerin işletmeye sadakatını artırmak ve yeni müşteriler kazanmak için gerekli olan müşteri hakkındaki

verilerin işlenmesinde kullanılan stratejik bir pazarlama sürecidir. Bizim için müşteri odaklı yaklaşımda müşteri hakkında her türlü bilginin elde edilmesi, işlenmesi ve kullanılması son derece önemlidir. Bence bunu başarmak için veri tabanlı pazarlamanın büyük rolü vardır. Adından da anlaşılacağı üzere, veri tabanlı pazarlama, müşteri ile ilgili verilerin işlenmesiyle elde edilen bilgilerden yola çıkarak ona başka ürünlerin satışını kolaylaştırır.”

2.Otel: “Eğer bizim müşteri tabanımız sadık olmasaydı, otelimizin ömrü bu kadar uzun sürmez ve şu ana kadar kapanmış olurduk zaten. Bilginin bu kadar önem kazanması ile birlikte işletmeler, müşterilerden her an, her şekilde bilgi toplamaya çalışmaktadır. İşletmeler, veri tabanları aracılığıyla müşterileri hakkında panoramik bilgiler elde etmekte, bu doğrultuda daha başarılı müşteri ilişkilerine imza atabilmektedirler. Müşteri veri tabanları aracılığıyla müşteri memnuniyetinin artmasını da sağlamak mümkün olur.

Genel Değerlendirme: Müşterinin, işletmenin en önemli varlığı olduğunu kabul etmek, bu müşterilerle karşılıklı iletişime dayanan uzun dönemli bir ilişki neredeyse zorunlu kılacaktır. Müşteri-işletme arasında uzun dönemli ve iki yönlü iletişim kurulup, bu amaca hizmet eden pazarlama stratejisini oluşturulması ve başarılı uygulamasıyla, müşterilerinin, işletme ve ürünlerine karşı daha yakın tavırlar sergilemesi sağlanabilmektedir. Müşteriye ait ayrıntılı bilgiler müşteriye bir hizmet olarak geri döndüğü takdirde müşterinin sadakatı artacaktır. Bu sadakat arttıkça müşteri hakkında daha çok bilgi edinmek mümkün olacak bu sayede de daha doğrudan ve daha çok çapraz satış yapmak mümkün olacaktır. Her iki otelin bu konudaki yaklaşımı da aynı doğrultudadır.

Soru 5: “Müşteriler ile olan ilişkileriniz onların memnuniyet ve satın alma davranışlarını nasıl etkilemektedir?”

1.Otel: “Müşterilerle ilişkiler tabi ki her zaman iyi sonuçlara getirir. Müşteri güvenliği sağlanır. Eğer herhangi bir şikayetler olarsa hemen söylenir ve biz de çözmeye çalışırız. Yani müşterilerimiz bizim samimiyetimize güvenirlir ve beğenmedikleri şeyleri anında bize bildirirler. Çünkü sorunu çözeceğimize inanıyorlar. Eğer böyle bir güveni vermemiş olsaydık memnuniyetsizliklerini bize değil başkalarına söyleyeceklerdi. Eksikliklerimiz gidermemiz açısından bize iletilen şikayetlerden çok istifade ediyoruz. Hataları telafi ederek böylece mal ve hizmetlerimizin kalitesini sürekli iyileştirme fırsatı yakalamış oluyoruz.”

2. Otel: “İşletme ile müşteri arasındaki olumlu ilişkilerin her iki tarafında çıkarına olumlu neticeler doğuracağına inanıyorum. Otellerde müşteri ile birebir ilişki söz konusu olduğundan dolayı her an yüz yüze ve karşılaştığı her hoşnutsuzluğu her an birilerine iletme şansı vardır ve bu da sorunu büyümeden daha sıcak karşılığın çözümlemeye fırsat vermektedir. Yine bu sık karşılaşma çarşında otel çalışanları onlara up selling (kendi departmanımızda satış) ve cross selling (diğer departmanlardaki satış) yaparak otelin satış hacmini yükseltebilirler. Müşteriler hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmak onların beklentilerinin belirlenebilmesi açısından da önemlidir. Müşteriye özel olduğunu hissettirmek gerekir. Ancak bu konuda işyeri çalışanlarının başarılı olabilmesi için üst yönetimin desteğine ihtiyaç vardır.

Genel Değerlendirme: Müşterinin istek ve ihtiyaçlarının anlaşılabilmesi için müşteri ile ilgili edinilmiş ön bilgiler önem taşımaktadır. Müşteri memnuniyetinin temelinde onu tanımak vardır. Sadık müşterinin ihtiyaçları doğrultusunda sadakat gösterdikleri bir işletmenin diğer ürün ve hizmetlerini satın alma olasılıkları yüksektir. Bu da otellere çapraz satış olmağı sunmaktadır.

Soru 6: “Her otelde kendine ait birtakım standartlar vardır. Bu standartları korumak bazen zor oluyor. Özel isteklerde bulunan müşterileriniz oluyor mu ve siz onların kaprislerini hoş görüyor musunuz?”

1.Otel: “Elbetteki her müşterinin isteği bizim için çok önemlidir ve bizim de bahsettiğiniz tip te müşterilerimiz oluyor. Eğer istedikleri yerine getirilmezse şikayetlerde bulunurlar. Sizlerinde bildiği gibi memnun olmayan bir müşteri bunu daha en az on kişiye bildirir ve müşteri kaybedersiniz. Çamur at izi kalsın misali diğer müşterilerde duydukları olumsuz şeylerden muhakkak etilenirler ve hayak kırıklığı yaşayabilirler. Bu nedenle bazen müşterinin isteği doğrultusunda kendi koyduğumuz kuralları çiğnemek zorunda kaldığımız olmaktadır. Örneğin otele hayvan sokulması yasaktır ama müşteri bunu kabul etmek istemiyor ve sonunda müşteriyi kırmamak hem de gelir kaybına uğramamak için bu isteğe boyun eğmek zorunda kaldığımız olmaktadır. Kural tanımaz miteriler için bazen bu şekilde toleranslı olmak zorunda kalıyorsunuz ama yine de her şeyin bir sınırı vardır ve siz bunları aşamazsınız. Yani otele yanında büyük bir çoban köpeği, bir pikbull ya da bir doberman ile ya da bir timsahla girmek isteyenlere her şeye rağmen izin verilmez.”

2.Otel: “Özel isteklerde bulunan müşteri gruplarımız vardır. Bazen onların isteklerini hoş görmeye mecburuz. Bu istekler bazen ucuk seyler olsa bile. Örneğin, balayı için otelimizde kalan evli bir çift oda klozetinin içinin gullerle süslenmesini istedi ve biz de yerine getirdik.”

Genel Değerlendirme: Konaklama işletmesi varlığını devam ettirebilmek için kar elde etmek zorundadır. Karlılığın bir nedeni de mutlu müşterilere sahip olmaktır. İşletmenin müşterileri mutlu ise bu durum işletmeyi rekabette rakiplerin önüne geçirir.

Soru 7: “Müşteri İlişkileri Yönetimi nedir ve Yararı varmıdır?”

1.Otel: “Otelimiz küçük bir oteldir ve bu amaçla ayrı bir MİY departmanımız yoktur. Bu yönlü çalışmayı daha çok önbüro yapmaktadır. Zaten çoğu personelimiz sizin üniversitenizden mezunlar ve resepsiyon çalışanlarımız çok yaratıcı fikirlerle sahipler. Müşteri hakkında bilgi tutuyorlar ve bunları çok iyi kullanıyorlar.” Bu program sayesinde daimi müşterileri ödüllendirerek marka sadakatı yaratma, satışları artırma, yaşam boyu müşteri değeri oluşturma, müşteri payını artırma fırsat elde edilebilmektedir.”

2. Otel: “Müşteri ve müşteri sadakatı günümüzün artan acımasız rekabet ortamında önemini giderek artırmaktadır. Konaklama işletmeleri bu gün pazar payı yerine müşteri payı anlayışı benimsemektedirler. Bu bağlamda başvuru yöntem de müşteri ilişkileri yönetimidir. Dolayısıyla MİY en nihayetinde müşteri odaklı bir iş stratejisidir ve en büyük yararı müşterileri bir şekilde ödüllendirerek onların sadakatini kazandırmasıdır.”

Genel Değerlendirme: MİY, müşteri ile ilgili azami bilgilerin toplanması ve dolayısıyla müşteri memnuniyetini temel aldığından konaklama işletmelerinin rekabet gücünü artırmaktadır. Dolayısıyla i ürün kalitesinin hemen hemen aynı standartlara ulaştığı dünyada farklılığı yaratabilmek ve rakiplerden önde olabilmek müşterilerle birebir ilgilenmeyi ve müşteri odaklı olmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla araştırma yapılan her iki otel de MİY’in öneminin farkındadırlar ve kavramın ne çağrıştırdığını açıklamakta yerelidirler. Ancak otellerde bu amaçla ayrı bir departman oluşturulmaması bir eksiklik olarak görülebilir.

1.Otel müşteri sadakatı için MİY programlarının uygulanması gerektiğine oldukça inanmaktadır. 2.Otel bu konuda biraz daha eksik olmakla birlikte her iki otel yönetiminin de MİY programlarının yarar ve öneminin farkında oldukları söylenebilir.

Günümüzde teknoloji ne kadar ilerlemiş olursa olsun turizm alanında halen önde olan ve aranan insane ilişkilerin boyutudur. Soğuk tabiatlı makine ve robotların yapacağı servis insanları mutlu etmez. Müşteri kendisine servis yapan insanlarla duygusal iletişim de kurar. Ona memnuniyetini de memnuniyetsizliğini de iletmek ve ondan tepki almak ister. Bu nedenle ağırlama sektöründe personel davranışları müşterinin yeniden kazanılmasındaki en önemli faktördür. İncelenen otellerin de bunun bilincinde olarak kendi personellerinin sadakatını kazanma yolunda olumlu adımlar attıklarını söylenebilir.

Soru 8: Memnuniyetsiz ayrılan misafirleriniz bu şikayetlerini dile getiriyorlar mı?

1.Otel: “Evet, müşterilerimiz genelde şikayetlerini ifade ederler. Müşteri memnuniyet anketleri yapıyoruz ve ayrılırken memnun oldukları ve olmadıkları noktaları, sunulan mal ve hizmetlerdeki eksik yönleri belirtmelerini istiyoruz.

2.Otel: Müşterilerin bizimle alakalı konuları bize iletmeleri otelimiz açısından önemli bir fırsattır. Gelen şikayetleri anında dikkate alıp düzenleyici önlemler alınmaktadır. Burada önemli olan web sayfası üzerinde ya da otelde şikayet kutuları koymak değil konaklama süresince ortaya çıkan olumsuzlukları düzenli olarak takip etmek ve sorunlara anında müdahale edebilecek bir sistemin kurulması ve işletilmesidir.

Genel Değerlendirme: Sadık müşteriler, kendilerini ürünün satın aldıkları işletmenin bir ortağı olarak görürler ve yaşamış oldukları kötü bir tecrübeyi ilgili birime iletmekten geri durmazlar. Çünkü sadık müşteri i işletme için kendinin bir değer ifade ettiğine dolayısıyla da bu şikayeti ilettiğinde işletmenin bu hatasını telafi edebileceklerine inanırlar. Aslında budur işletme açısından da oldukça önemlidir zira müşteri şikayet etmekle aslında ona müşterisini kaybetmemek adına ikinci bir şans vermiş olmaktadır. Diğer bir ifade ile müşteri şikayetleri işletmenin kötü bir ürün ürettiğinin işareti olurken diğer taraftan da ürün kalitelerini artırmaları yönünde müşteriler tarafından yapılan önemli bir ikaz ve öneridir. Bir müşterinin memnuniyetsizliği olmasına rağmen şikayet etmeden otelden ayrılması bir otele verilecek en büyük cezadır. Bu durumda kendi hatalarını görme ve telafi etme kendisini geliştirme fırsatı bulamayacağı gibi şikâyetleri yakınları ile ve internet ortamında yayacağı için otel müşteri kaybedebilecektir. Hataların telafisi adına önemli bir geri bildirim olan müşteri şikâyetleri konusunda müşteriye güven veren bir sistem kurulması sadakat sağlamak ya da sürdürmek açısından önemlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzün artan rekabet koşullarında ayakta kalabilmek ve rakiplerden bir adım önde olmak isteyen işletmeler, müşterilerinin istek ve beklentileri doğrultusunda hizmet vererek müşteri sadakatı oluşturmaya önem vermektedirler. Son yıllarda pazarlama anlayışında bu yönde önemli gelişmeler olmuş ve müşteri odaklı satışlar öncelik kazanmıştır. Bu bağlamda işletmeler küresel çaptaki rekabet güçlerini artırmak için Müşteri İlişkileri Yönetimi ve Veri Tabanlı Pazarlama yöntemlerine başvurumaktadırlar. Bu yöntemlerin özünde mevcut müşterileri ile iş birliği yapmak ve müşterileri gerçek bir değer olarak kabullenme vardır.

İşletmeler ellerindeki ürünün satılması yerine bunu satın alan müşterinin bu üründen gerekli ve yeterli düzeyde memnun kalıp kalmadığıyla ilgilenmektedirler. Bu doğrultuda işletmeler iyi bir veri tabanı oluşturmaya ve bu sayede müşterileri ile satış öncesi ve satış sonrası ilişkileri güçlendirmek için özel çaba sarfetmektedirler.

Başvurulan veri tabanlı pazarlama yöntemi le müşteri sadakatının kazanılması daha da kolaylaşmaktadır. Bu nedenle acımasız bir rakabet ortamının doğduğu günümüz koşullarında MİY'nin işletmelere sağlayacağı faydalar göz ardı edilmemelidir. Artık teknoloji ve bilgi alt yapısı ile MİY, müşteri sadakat strateji uygulamaları içerisinde yerini almıştır. Bu programların müşteri sadakatı yaratma üzerindeki etkisi araştırmalarla ortaya konulmaktadır.

Kırgızistan otellerindeki örnek olay incelemesi sonucunda otel yönetimlerinin müşteri sadakatı oluşturulmasında MİY programlarının öneminin farkındadırlar ancak bu programların yürütülmesi için ayrı bir birim kurulmamıştır. Bu işler daha çok mevcut departman çalışanlarına özellikle de önbüro personeline yüklenmiştir. Dolayısıyla müşteri sadakatı kazanma yolunda uygulamaya konulan sistemli bir program kullanılmamakta bilinen klasik ödüllendirme yöntemleri ile müşteri memnuniyeti kazanılmaya çalışılmaktadır. Oysa otellerin varlık sebebi olan müşterilerini her şartta elde tutmak için MİY ve veri tabanlı pazarlama uygulamalarına ihtiyaç vardır. Zira rakipler çok ve müşteriler sürekli bir bilgi bombardımanı altındadır. Ayrıca turistik talep insanlar için zorunlu bir ihtiyaç da değildir. Tüm bunlar göz önüne alındığında otellerin ayakta kalabilmeleri için müşteri sadakatı programlarını sistemli bir şekilde yürütecek uzman ekiplere ihtiyaçları olduğu görülecektir.

Otellerde müşterilerin istek ve ihtiyaçlarının anlaşılabilmesi için müşteri ile ilgili edinilmiş bilgilerin ayrı bir önem vardır. Bu nedenle oteller kurdukları veri tabanlarında, müşterilerin demografik bilgilerine, özel tercihlerine ve otel ile ilgili geçmişine dayalı bilgilere gerek duymaktadırlar. Bu konuda ne kadar çok bilgiye sahip olursa o müşterinin kazanılması yönünde atılacak adımlarda da o kadar isabet kaydedilmiş olacaktır. Neticede ürünlerini satın aldığı otelden beklediği karşılığı alamayan ya da şikâyetlerini iletebileceği bir muhatap bulamayan müşterinin rakip otellere gitmesi kaçınılmazdır. Dolayısıyla Kırgızistan'da konaklama sektöründe faaliyet gösteren oteller müşterilere şikâyetlerini doğrudan aktarabilecekleri ve kısa sürede cevap alabilecekleri bir sistem sunmak müşteri sadakatı oluşturmaları yönünden önemlidir.

Otel ile ilgili hiç şikâyeti olmamış müşterilerde sadakat duygusu oluşturmak, her hangi bir şikâyete neden olabilecek bir durum yaşamış müşterilere oranla daha kolaydır. Bu yüzden de oteller bir yandan şikâyeti olan müşterinin sorununu çözmeyle ilgilenirken diğer yandan aynı şikâyetlerin diğer müşteriler içinde ortaya çıkmaması için gerekli önlemleri almalıdırlar.

Müşteri İlişkileri Yönetimi otellere müşteriler hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmalarını ve onların beklentilerinin öngörülmesini sağlar. Müşteri hakkında çok daha fazla bilgiye ulaşmanın yolu güven sağlamaktır.

Hiç bir memnuniyetsizlik yaşamamış ya da yaptığı şikâyetler hemen karşılık gören bir müşteri ile otel arasında güven sağlanmış demektir. Bilgiyi zor veren müşteriler için sağlanan güven ortamı onun kendisi ile ilgili daha çok bilgi paylaşmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla elde edilen bu bilgiler her müşteri için izlenecek stratejinin belirlenmesinde önemli rol oynar. Bu nedenle otel yönetimlerine düşen onlarla güvene dayalı doğru ilişkiler kurmak ve her bir müşteriye özel olduğunu hissettirmektir. Ancak otellerde müşteri sadakatı oluşturma en etkili yolu öncelikle memnun edilmiş personeldir. Bu nedenle oteller ucuz emek yerine, belirli eğitim standartlarını sağlamış işgören çalıştırmayı tercih etmelidirler. Otel

yöneticilerinin bu konudaki uzmanlığı veya kabiliyeti müşteri sadakatı oluşturmada her daim müşteri ile yüz yüze bulunmayı gerektiren önbüro, servis ya da kat personelinden çok daha fazla etkili değildir. Dolayısıyla bir otel işletmesinde kendisi memnun edilmemiş bir bölüm çalışanının da misafiri memnun etmesi beklenemez.

KAYNAKÇA

1. DEMİR, Filiz Ota; KIRDAR, Yalçın (2005), "Müşteri İlişkileri Yönetimi: CRM" T.C. Maltepe Üniversitesi Review of Social, Economic & Business Studies, Vol.7/8, s:293-308. (<http://fbe.emu.edu.tr/journal/doc/78/16.pdf>)
2. ERCAN, Fatih; SELVI, Murat Selim (2006), "Otel İşletmelerinde Müşteri Sadakatının Değerlendirilmesi: İstanbul'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Uygulama", Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s:159-188. (<http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c9s15/makale/c9s15m8.pdf>)
3. ÇAMLI, Uğur (2010), "Yeniliğin Müşteri Sadakatı Üzerindeki Etkileri; Turizm Sektörüne Yönelik Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
4. ÇETİN, Münevver (2010), "Pazarlamada Müşteri İlişkileri Yönetimi Ve Gıda Sektörü Üzerine Bir Uygulama" Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
5. ÇETİNTÜRK, İbrahim (2010), "Konaklama işletmelerinde marka sadakatı: Antalya örneği", Süleman Demirel Üniversitesi Sosyal bilimler institüsü işletme anabilim dalı.
6. ÇOBAN, Suzan (2005), "Müşteri Sadakatının Kazanılmasında Veri Tabanlı Pazarlamanın Kullanımı", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 19/2, s: 295-307. ([http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_19/15-%20\(295-307.%20syf.\).pdf](http://sbe.erciyes.edu.tr/dergi/sayi_19/15-%20(295-307.%20syf.).pdf))
7. GÜLGEN, Burak; ÇERÇEVİK, Çiğdem, (2010), "Müşteri İlişkileri Yönetiminde Müşteri Segmentasyonu Ve Bir Havayolu Şirketinde Uygulanması", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü.
8. KÖSE, Emel (2007), "Müşteri Sadakatı Sağlamada Araçsal Bir Yöntem Olarak Şikâyet Yönetimi", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
9. MEĞEP, (2006), Meslekî Eğitim Ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi (Megep), "Konaklama Ve Seyahat Hizmetleri", Ankara 2006. <http://www.cahilim.com/pdf/tatil/turizm-ve-rehberlik.pdf>
10. TUĞÇE Büşra Söztutar (2010), "Pazarlamada Müşteri İlişkileri Yönetimi Ve Gıda Sektörü Üzerine Bir Uygulama", Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
11. TURKER, Ali (2008), "Konaklama İşletmelerinde Müşteri İlişkileri Yönetimi: İzmirli Örneği", Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
12. YURDAKUL, Müberra (2002), "Yeni Bir Pazarlama Staretejisi Olarak Müşteri İlişkileri Yönetimi CRM' nin Sektörel Bazda Uygulanabilirliği", Dumlupınar Üniversitesi. (<http://sbe.dpu.edu.tr/7/193.pdf>)
13. YURDAKUL, Müberra (2006), "İlişkisel Pazarlama Anlayışında Müşteri Sadakatı Olgusunun Ayrıntılı Bir Sekilde Analizi", Dumlupınar Üniversitesi.

İnternet Siteleri:

- <http://www.kendinigelistir.com/musteri-sadakatı-olusturmanin-5>
<http://www.advschool.ru/articles/article1130.htm>,
http://www.kadindestek.org/dosya/Pazarlama_Satis_ve_Tanitim.pdf
http://eab.ege.edu.tr/pdf/6_1/C6-S1-M7.pdf
<http://www.sbe.deu.edu.tr/dergi/cilt12.say13/uner%20tugce.pdf>
<http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd9/sbd-9-09.pdf>
www.visiglobe.com.

Banu ERDOĞAN ÇAKAR

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi

BILGI TOPLUMUNDA ÜNİVERSİTE İMAJİNİN ÖNEMİ

Hızla gelişen dünyamızda bilginin ve teknolojinin yoğun biçimde artması, üniversitelerin önemini daha da arttırmıştır. Ulusal ve uluslararası rekabette geçerli bilginin üretimi ve uygulanması temel güç haline gelmiştir. Toplumun en temel zenginliğinin bilgi olmasıyla üniversitelerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Oluşan bu rekabet ortamında üniversiteler tercih edilebilmek için çeşitli çalışmalar yapmaktadırlar. Üniversite tercihleri üzerinde son derece etkin rol oynayan kurumsal imaj algısı, üniversiteye nitelikli öğrenci ve öğretim elemanının yanı sıra içerisinde bulunduğu toplum ile de ilişkilerini geliştirip güçlendirmek adına fayda sağlamaktadır. Günümüzde sadece ulusal sınırlar içerisinde değil uluslararası da gelişen öğrenci hareketliliğinde olumlu kurumsal imaja ihtiyaç gün geçtikçe daha da artmaktadır. Günümüzde üniversitelerin hedefkitleleri tarafından algılanış şekli onların ürünlerine, performanslarına, hizmet kalitelerine yansımaktadır. Bu da kurumsal imajın üniversiteler açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Üniversite, Kurumsal İmaj, Üniversitelerin Kurumsal İmajı

1.GİRİŞ

Küreselleşme etkilerinin yoğun olmadığı dönemde kurumsal imaj oluşumunda yeterli olan görsel temsiller, 1990'lı yıllardan itibaren yani küreselleşmeyle birlikte, kurum imajını oluşturan unsurlar anlam değişikliğine uğramışlardır. Rekabetin artması ile logo, isim gibi tasarımlardan ibaret olan kurum imajı, kurumsal kültürü, davranışı ve kimliği içeren bir kavrama dönüşmüştür. Bu sebeple, artık kurumsal imajın yalnızca tasarlanması değil aynı zamanda planlanan ve belirlenen bir anlayışla yönetilmesi gerekmektedir (Güzelcik, 1999: 152).

Üniversiteler toplum ile sürekli temas halindedir. İçerisinde bulunduğu toplumun ondan beklentileri vardır. Bu beklentileri karşılarken kendisini iyi bir şekilde yansıtmalıdır. Bunu da olumlu bir kurumsal imaj oluşturarak yapabilmektedir. Burada kurumsal imajın üniversiteler için fonksiyonları ve önemi ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

2.KURUMSAL İMAJ

İlk olarak tasarım yaklaşımı ile ortaya çıkan kurumsal imaj kavramı, gelişen dünyada zamanla değer kaybetmiş ve tasarımın kurumsal imajın oluşturmada yetersiz olduğu, onu oluşturan unsurlardan sadece biri olduğu anlaşılmıştır. Artık tüketiciler bir ürün ya da hizmet satın alırken tasarımın yanında kurumun misyonu, vizyonu, amaçları, istekleri, davranışları, kültürü gibi kurum hakkında daha fazla bilgi istemektedirler. Bu sebeple artık kurumlar onların misyon, vizyon, amaç, istek, davranış şekli, kültür gibi kurumlarını oluşturan yapı taşlarını net ve açık bir şekilde yansıtan kurumsal imaja sahip olmalıdırlar. Günümüzde kurumların hedef kitleleri tarafından algılanış şekli onların ürünlerine, performanslarına, hizmet kalitelerine yansımaktadır. Bu da

kurumsal imajın kurumlar açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Güzelcik, 1999, 157).

Kurumlar gelecekte hangi konumda olmak istediklerini oluşturmak istedikleri imaj ile belirlerler. Yani imaj kurumun geleceğini etki eder. Kurumsal imaj soyut bir olgudur ve insanların kafalarında kurumla ilgili tanımlamalar yapmalarını sağlar. Bu tanımlamalar kurumun imajını oluşturur. Ortaya çıkan imajla birlikte ise hedef kitlenin kuruma karşı göstereceği davranış belirlenmiş olur. Olumlu bir kurumsal imaj oluşturmak, hedef kitlenin kuruma dair olumlu şeyler düşünmesine, oluşan bu olumlu algıya istinaden de kurumun devamlılığını desteklemelerine yardımcı olur. Stratejileri belirlenmiş, iyi planlanmış, iyi yönetilen, içerisinde bulunduğu çevreye karşı duyarlı olan bir süreç yaşanması sonucu oluşturulan olumlu algı olumlu bir kurumsal imaja dönüşür (Ak 1998, 24).

3.ÜNİVERSİTE KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE İŞLEVİ

İlk kuruluş amacı dini nitelikli eğitim vermek olan üniversiteler, tarihsel gelişimlerden etkilenmiş dönüşmüş ve bugünkü halini almıştır. Üniversite kavramı ortaçağda eğitim misyonu ile şekillenmiş ve 17. yüzyıla kadar varlığını bu şekilde sürdürmüştür. Sanayi Devrimi'nin etkisi ile toplumda hissedilen bilgi üretme eksikliğinden dolayı araştırma misyonuna odaklanmıştır. Günümüzde ise sosyal ve ekonomik yapıya doğrudan etki eden üniversiteler kendi alt yapıları çerçevesinde modern araştırma merkezleri olmuştur (Perkin, 2007). Bu bilgiler ışığında bakıldığında üniversitelerin temel görevi, sanayi kesiminde ihtiyaç duyulan nitelikli insan gücü ile düşünen, analiz eden, değerlendiren genç aydınlar yetiştirmesidir.

Üniversiteler ürettikleri bilim ve teknoloji ile tarımdan sağlığa kadar oldukça geniş sektörlerde toplum yararına hizmet etmektedir. Bu hizmetleri ile toplumun sosyo-kültürel ve ekonomik durumunu etkileyerek bulunduğu bölgenin kalkınmasını, gelişmesini sağlamaktadır.

Üniversitelerde toplumun refah düzeyinin artmasına katkı sağlayacak bilginin üretilebilmesi ve yaratıcılığın olması için buna uygun ortamların sağlanması gerekmektedir. Evrensel kurum olarak tanımlayabileceğimiz üniversitelerin hiçbir ideoloji ve yönetimin baskısı altında kalmada özerk bir biçimde varlığını sürdürüp, kamu yararına hizmet etmelidirler. Üniversitelerin en önemli rolü mevcut kültürel değerleri yeni nesillere aktarırken, topluma aydınlanmış yani dünya sorunlarına eleştirel bakabilen, uygulayabilen, küresel dünyanın gerektirdiği bilgi, beceri, değer ve tutumlara sahip bireyler yetiştirmektir. Üniversiteler yeteri kadar organize olamazlar, sistematik bir bilgi birikimi oluşturamazlar ve teknoloji üretemezler ise varlıkları tehlikeye girebilmektedir.

Hızla gelişen dünyamızda bilginin ve teknolojinin yoğun biçimde artması, üniversitelerin önemini daha da arttırmıştır. Ulusal ve uluslararası rekabette geçerli bilginin üretimi ve uygulanması teme güç haline gelmiştir. Bilgi toplumların en temel zenginlik kaynağı olmuştur. Tüm bu süreçle birlikte bilgiyi üreten eğitim kurumlarına büyük sorumluluk yüklenmiştir.

4.ÜNİVERSİTE İÇİN KURUMSAL İMAJIN ÖNEMİ

Günümüzde üniversiteler küresel bilgi çağına uyum sağlama baskısı ile karşı karşıyadırlar. Karmaşık ve yoğun olan bu süreçte stratejik planları ve dönüşümü sağlayacak temel unsurları iyi belirlemelidir (Odabaşı, 2006). Değişen koşullara uyuma çalışmaları başında rakiplerinden avantajlı hale geçip fark edilmek gelmektedir. Bu amaç doğrultusunda da belirledikleri stratejiler eşliğinde ulusal ve uluslararası çevrelerde bir imaj yaratmaktadır. Oluşturulan kurumsal imaj algısıyla hedef kitle üzerinde karar verme aşamasında oldukça etkili olmaktadır. Diğer rakiplerden sıyrılıp fark edilmek için oluşturulan kurumsal imaj üniversitenin verdiği hizmetlerin pazarlama şeklidir. Üniversite tercihleri üzerinde son derece etkin rol oynayan kurumsal imaj algısı, üniversiteye nitelikli öğrenci ve öğretim elemanının yanı sıra içerisinde bulunduğu toplum ile de ilişkilerini geliştirip güçlendirmek adına fayda sağlamaktadır. Günümüzde sadece ulusal sınırlar içerisinde değil uluslararası da gelişen öğrenci hareketliliğinde olumlu kurumsal imaja ihtiyaç gün geçtikçe daha da artmaktadır. Olumu bir kurumsal imaja sahip üniversite olabilmek gelecekteki potansiyel aday öğrenciler, akademik personel için oldukça önemli bir değerdir (Landrum, Turrisi ve Harless, 1999).

Kurumsal imajı olumlu olan bir üniversite sadece öğrenci ya da veli tarafından değil öğretim üyeleri tarafından da talep görecektir. Günümüzde de kurumsal imajı olumlu bir üniversitede çalışan bir öğretim üyesinin sosyal statü tatmini daha yüksektir. O yüzden ki bazı üniversitelerde kadro yığılması yaşanırken bazılarında kadro açığı görülmektedir. Bu durumu etkileyen en önemli faktör üniversitenin olumlu olan kurumsal imajıdır. Üniversitelerin kurumsal imajını ilgili çevre tutumları belirlemektedir. Örneğin kamuoyunda popülaritesi yüksek, pozitif imaja sahip bir üniversiteye öğrenci yönelimi daha fazla olacaktır. Hatta yayımladıkları raporlarda bile oluşturdukları etkinlik farklı olacaktır bu döngünün oluşması ile üniversite olumlu olan imajını daha da güçlendirip, rekabette öne geçecektir.(İbicioğlu, 2005).

5.SONUÇ

Üniversiteler paydaşlarına yönelik hareket ederken aynı zamanda gelecekteki ilişkilerini de belirleyecek olan imajlarını doğru oluşturmaları gerekir. Bu tür çalışmalar sonucunda rekabet ortamında fark edilerek değerlendirilir. Üniversiteler olumlu kurumsal imajları sayesinde rakiplerinden farklarını ortaya koyar, tercih edinirliklerini artırır dolayısı ile de belirledikleri hedef doğrultusunda başarı kazanırlar. Üniversiteler hizmet veren kurumlardır. Hedef kitleni alacağı hizmeti satın alıp test etme imkanı olmadığı için, tercih yaparken riske girmek istemez. Burada en büyük ölçüt hizmet alacağı üniversitenin kurumsal imajıdır. Bu nedenle hizmet veren bir kurum olan üniversiteler için kurumsal imaj son derece önemlidir. Olumlu kurumsal imaja sahip üniversiteler varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürürken, yer aldığı toplumda gündem belirleme de söz sahibi olur ve paydaşlarına ömür boyu ayrıcalık sağlamaktadırlar.

KAYNAKÇA

1. Perkin, H. (2007). History of Universities. In James J.F. Forest & Philip G. Altbach (Eds.), International Handbook of Higher Education (pp.159-205). Netherlands: Springer.
2. Landrum, R.E., Turrisi, R. & Harless, C. (1999). University Image: The Benefits of Assessment and Modeling. Journal of Marketing for Higher Education, 9(1), 53-68.
3. Odabaşı, Y. (2006). Değişimin ve Dönüşümün Aracı Olarak Girişimci Üniversite. Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 1(1), 87-104.
4. İbicioğlu, H. (2005). Üniversite Öğrencilerinde Kurumsal İmaj Algılamalarını Etkileyen Faktörlere İlişkin SDÜ. İİBF. Öğrencilerine Yönelik Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 10(2), 59-73.
5. Güzelcik, E. (1999). Küreselleşme ve İşletmelerde Değişen Kurum İmajı, Sistem Yayıncılık, İstanbul
6. Ak, M. (1998). Firma/Markalarda Kurumsal Kimlik ve İmaj, İşıl Ofset, İstanbul

МАЗМУНУ

ТИЛИЛИМИ

Карымшакова А.Т. Кызматчы сөз түркүмдөрүндөгү орчундуу маселелер тууралуу	3
Карымшакова А.Т. Кыргыз тилиндеги модалдык сөздөрдүн табияты жагдайында	6
Жаманкулова К.Т. Байыркы кыргыз эн тамгалары жана алардын семантикасы	8
Борсокеева Н.Б. Сөз жасоонун айрым өнүттөрү	10
Жаманкулова К.Т. Пиктографиялык жазуу байыркы Миң-суулук кыргыздарда	12
Акиф Шинаси Баштабак. Фразеологизмы в турецком языке и их особенности	14
Фатих Челик. Кыргыз жана түштүк сибирь түрк тилдериндеги атоочтон атооч жасоочу “-лык” мүчөсүнүн милдети	16
Гаипова Г. Казак, кыргыз, англис тилдериндеги баш кийим аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүктөрү	18
Таштанова М. Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдүн изилдениш тарыхы	21
Фатих Челик. Тил илиминде сөз жасоо маселесинин изилдениши	23
Гаипова Г. Казак, кыргыз, англис тилдериндеги бут кийим аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүктөрү	25
Чокоев Н.Т. Абу ат-тоййиб аль-мутанаббиде	27
Эшимбекова А.Т. Ысым жана сөз касиети	31
Арапова Г.У. Түс - дүйнөнүн тилдик көрүнүшүндө (ДТК) лингвокогнитивдик категория катары	33
Шейшенов Ж.О. Модели жизненного цикла научно-инновационных проектов	35
Эшимбекова А.Т. Адам касиети	37
Арапова Г.У. Концептти изилдөөнүн теориялык негиздери	40
Султанова Б., Нияз тегин Султан уулу Асылбек. Тил – укук коргоонун куралы	42
Сагындыкова К.С. Кыргыз тилиндеги «канаттуу-куш» лексика семантикалык топтун баяндоочтук айкалышы жана аларды англис тилине которуу ыкмалары	44
Саттаров Н.Е. Экспликация концепта “Эль” (родина) в русскоязычном дискурсе Г. Бельгера	46
Сагындыкова К.С. Жаратылыш кубулуштарынын атоолоруна байланыштуу метафора	49
Узун Бирол. Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” аттуу эмгегиндеги курулушка тиешелүү сөздөрдүн кыргыз тилинде туюнтулушу	51
Кырэр Хайруллах. Кыргыз жана түрк тилиндеги үй-бүлөгө байланыштуу этнографиялык сөздөрдөрдүн этимологиясы	53
Узун Бирол. Кыргыз тилиндеги кесиптик лексиканы изилдөө маселелери	54
Кырэр Хайруллах. Кыргыз-түрк тилдериндеги каада-салтка байланыштуу этнографиялык сөздөр	56
Erhan TAŞBAŞ. Türk dillerinde zamirlerin dil bilgiselleşmesi	58
Мустафа Аксой. Араб жана түрк тилдеринин кыскача тарыхы жана дүйнө тилдеринин арасында ээлеген орду	60
Исмаил Махмуд Нусайба. Цветообозначение в арабском языке	63
Wael Alsayed Elbadawi Elmarsi. The interaction of metonymies and metaphors	65

Исмаил Махмуд Нусайба. Колоронимы в арабском языке	66
Султанмуратова М. Лакаптардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү	68
Сыдыкова Р.Р. Особенности произношения согласных русского языка в профессиональной публичной речи	70
Режеп Юүрүмез. Харабатиде чакчылдар	74
Wael Alsayed Elbadawi Elmarsi. Metaphors and metonymies: from figures of speech to conceptual systems	75
Токоева Н.А. Эквивалентность единиц русского и кыргызского языков	77
Садыков Т., Кахвежи Б. Анадолу айтымдарынын калыптанышында огуз тайпаларынын катышы	79
Садыков Т., Абакирова С. «Манас» эпосундагы «Жаңжал» концепти жөнүндө	81
Bergin KANVECİ. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması ve Oluşumunda Oğuz Boylarının rolü	85
Satybaldieva G.A. Syllable division and syllable formation in the English and Russian languages	89
Асылбекова Ч.А., Каримбаева К.А. Контрастивное сопоставление немецких и кыргызских соматических фразеологизмов	91
Турдалиева Н.С. Способы образования сравнительной и превосходной степени прилагательных в английском и русском языках	92
Абдыкадыров Э.К. Кыргыз жана алтай тилиндеги этиш жасоонун айрым өнүттөрү	94
Тилек Шаршенбек уулу. Байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтериндеги алгачкы созулма үндүүлөр	97
Кошмоков К.С. Араб тилиндеги этиштин баптары 1-макала	100
Кошмоков К.С. Араб тилиндеги этиштин баптары 2-макала	103
Каратаева А. Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде байыркы түркчөгө таандык айрым сөздөр	106
Акбууков М.М., Эргешова Р.А. Do americans speak english or american?	109
Zeynettin DEMİREL. Kıyafetnameler	111
Zeynettin DEMİREL. Ceembay Mukambaev’in kırgız tilinin diyalektogiyalık sözdüğü” ne göre arapça ve farsçadan kırgız ağızlarına geçen kelimeler	114
Дегенбаева Д.А. Английские осложненные предложения со сложным дополнением	117
Дегенбаева Д.А. Кыргызские осложненные предложения с однородными членами	119

АДАБИЯТ

Көлбаева М. Айтыш өнөрүнүн жекелик жана жалпылык белгилери	122
Кенан Алтынкая. Кыргыз жана түрк макалдарынын салыштырмалуу анализи	123
Сейфеттин Г. Кыргызстан менен Туркия төкмө акындарынын (ашыктардын) “Алтын” түшүнүгүн ырларында колдонуу ыкмалары	125
Көлбаева М. Төкмөлөрдү акын дейбизби же ырчыбы?	129
Абдыраманова А.Ш. Роман Узакбая Абдукаимова «Битва» в свете литературных и внелитературных связей	130

Жапаракунуов У. Токтосун Самудиновдун чыгармачылыгындагы лирикалык ырлар	133
Абдибалиев Э. Чыңгыз Айтматовго арналган арноо ырларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. 1-макала	134
Абдибалиев Э. Чыңгыз Айтматовго арналган арноо ырларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. 2-макала	137
Абакиров К. Манастаануу илиминин өнүгүш этаптары	139
Кенжебаева Г.Н. Анатай Өмүркановдун “Жалгыздыгы”	143
Турдубаева Н. Жусуп Мамайдын «Манасы» Кеңеш Кырбашевдин изилдөөсүндө	146
Абдыраманова А.Ш. Особенности художественного конфликта в диалогии Ш. Бейшеналиева «Сын Сарбая» и «Испытание славой»	148
Гулзат Нурдин кызы. «Замана» поэзиясы арман ырларынын алкагында	150
Искендерова С.И., Майчинова Г.Т. Проблемы исторического и культурного наследия кыргызов на великом шелковом пути	152
Пардабаева А. Мелис Абакировдун өмүрү, чыгармачылыгы жана чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү	155
Назира Курт. Көркөм котормодогу улуттук бөтөнчөлүктөр	158
Назира Курт. Улуттук бөтөнчөлүктүн көркөм чыгармалардагы орду	160
Асанова Н.Т. Салижан Жигитовдун пародисттик өнөрүнүн өзгөчөлүктөрү	161
Асанова Н.Т. Кыргыз сатирасы тууралуу	167
Дүйшөмбиева А. Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” романы америка сынында	169
Хамза Өзайдын. Ихан Октай Анардын романдарында кездешкен формалдуу сандар	172
Дүйшөмбиева А. Эрика Хабердин “Орус эмес жазуучулардын мифи: Искендер жана Айтматовдун сыйкырдуу дүйнөсү” аттуу изилдөөсүнө пикир	175
Арзыматова Н.М. Кытай элинин улуу классиги Ли Бонун өмүр баяны жана анын чыгармачылыгы	178
Арзыматова Н.М. Небожитель – Ли Бо	180

ПЕДАГОГИКА

Акматов Б.М. Кыргыз тили жана адабияты багытындагы окуу стандарттарынын базалык бөлүмдөрүндө кыргыз адабиятына тиешелүү предметтерди адистик компетенттүүлүккө негиздеп окутуу	182
Колдошев М. Кан Манас жортуулга аттанаарда жолунда кезиккен элдерге Ислам динин насыяттоо менен байланыштуу жагдайлар	184
Эмилбекова Р.Ю. Үй-бүлө жана мектеп тарбиясынын тең өнөктөшүүсү	187
Мадиева К.Т. «Жоркут Ата» чыгармасында этномаданий таалим-тарбия жана инсан моделдери	189
Акматов Б.М. Кыргыз адабиятын кесиптик компетенттүүлүктүн негизинде окутуу жана анын дидактикалык негиздери	192
Колдошев М. Жамы журт Манасты кан көтөрүүсүнүн сабактары	195
Кимсанов К. Окуу китептеринде жазуучу тууралуу материалдардын чагылдырылышы	198
Алтынкая Кенан. Баалуулуктарды окутууда макалдарды колдонуу	200

Мадиева К.Т. «Жоркут Ата» чыгармасындагы педагогикалык аспектилер жана этномаданий таалим-тарбия	201
Байсубанова А.К., Байсубанов У.К. Понятие свободы, необходимости и ответственности в эволюции и развитии личности	206
Кимсанов К. Ч.Айтматовдун «Атадан калган туяк» ангемесин салттуу технологиялар менен окутуу	208
Торе Гулжаркын. Понятие о тексте и специфика учебных текстов по материалам Би Би Си	210
Байсубанова А.К., Байсубанова К.К. Некоторые проблемы в проведении социально-педагогических технологий	212
Тулебердиев К.К. Трудовая активность школьников как педагогическая проблема	214
Судоргин Е.П. Профессионально-прикладная физическая подготовка студентов-экономистов БГУ ..	215
Макиевский И.М., Султанбаева Э.Б., Болжирова Р.Ш. Методика применения тренажеров для развития физической работоспособности студентов БГУ	218
Дуйшенкулова Д.Ш. Формирование письменной речи русскоязычных студентов в процессе овладения вторым (неродным) языком	222
Джумагулова К.К. Научная речь как составляющая профессиональной культуры специалиста	224
Мехмет ГЕК, Бообекова К. Жогорку мектепте окуган окуучулардын жетишкендиктерине таасир кылган факторлорун анализдөө	227
Калыкова Л.С., Сауранбаева Р.А., Кульбаева А.Ж. Методы и диагностика уровня социальной воспитанности детей	231
Калыкова Л.С., Сауранбаева Р.А., Кульбаева А.Ж. К вопросу совершенствования практики социального воспитания детей в «ВКО детской деревне»	233
Ибраева М. Интерактивдүү ыкмаларды окутуунун өзгөчөлүктөрү	235
Рысбекова А.К., Абдуллина Г.Т. Кәсіби кұзыреттілік – сапалы білім беру негізі	237
Абдуллина Г.Т., Рысбекова А.К. Мектеп жасына дейінгі баланы тәрбиелеуде ата-ананың ыкпал ету факторы	239
Омуралиева К.С. Культура русского слова	242
Токтоназарова К.А. Использование активных методов обучения в неязыковых вузах	244
Осмокулова Ж.А. Диалоговое обучение как способ развития критического мышления	247
Мамаева Д.А., Акыбаев Ш.Т. Создание ситуации успеха на уроках английского языка посредством педагогики сотрудничества и проектной методики	248
Мамаева Д.А. Обучение письменной речи на уроках иностранного языка	249
Суералиева Д.С. Самостоятельная работа как средство развития творческого потенциала личности студента	250
Шодиев М.С., Комилов А.Ш. Средневековые мусульманские ученые и их методы решений уравнений 1-й и 2-й степеней	252
Комили А.Ш., Шодиев М.С. О науках физико-математического цикла в классификациях средневековых ученых мусульманского востока	254
Карыбек кызы Назгуль. Кыргыз тилин жогорку окуу жайларда окутууда тилдик-коммуникативдик жана практикалык багытта өркүндөтүү маселелери	258

Исмаил Гесен. Что использовать MOODLE или EDMODO	260
Исмаил Гесен. Сравнение средств смешанного школьного образования	261
Тынаев А.С., Мамыров Ж.Т., Шербатов Т.С. Методика дозированных нагрузок при тренировочных занятиях на велоэргометре и «на бегущей дорожке»	262

ЭКОНОМИКА

Акматова М.Б. Тенденции становления и развития агропромышленного комплекса в КР	267
Гапизов Р. Страны и народы. Объединенные Арабские Эмираты: от бедности к богатству	269
Акматова М.Б. Основные инструменты и механизмы государственного регулирования аграрного сектора (теоретический аспект)	272

ПСИХОЛОГИЯ

Кадыр Бурак Салимоглу. Новый подход в терапию супружеских пар: схематическая химия	275

ПОЛИТОЛОГИЯ

Кирман Юнус Эмре. Постсоветтик Кыргызстандагы коррупция менен шартталган фаворитизм жана непотизм феномендеринин өзгөчөлүгү	277
Кирман Юнус Эмре. Постсоветтик Кыргызстанда К. Бакиевдин супер президенттик режимин менен байланышкан фаворитизм жана непотизм феномендеринин спецификасы	282
Дюшекеев Д.С. Вчера и сегодня постсоветской молодежи	287
Халим Незихоглу. Построение нации в Кыргызской Республике: этническая или гражданская	289

Алыкулова Б. Вопросы регулирования территориальных разногласий между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой	292
Батырбекова У. Содружество независимых государств и его роль в интеграции стран постсоветского пространства	294
Сейитбаев Б.Т., Кокомбаев К.С., Абасбекова Г.А. Трансформация факторов идентичности и тенденциозность социальной диссоциации	296

СОЦИОЛОГИЯ

Жандолотова А. Аялдардын социалдык-экономикалык тармактардагы көрүнүшү	299
Эсенаманова Ж. “Иденттүүлүк” кубулушун изилдөөнүн концепциясы	301
Жандолотова А. Гендерное неравенство в Кыргызстанском обществе: социологический анализ	305
Мендибаев Н. Кыргызстан айылдарынын жашоо сапаты жана жакырчылыктын айрым көйгөйлөрү	309

ФИЛОСОФИЯ

Бозан Чифтчи. Жалгыздык сезими философиялык көз караштын алкагында	313

ТУРИЗМ

Fazıl Şenol, Bilgehan Gülcan, Nazira Abdılđaeva. Konaklama işletmelerinde müşteri sadakati oluşturma stratejileri: Kırgızistan-Bişkek otellerinde örnek olay incelemesi	316

ЖУРНАЛИСТИКА

Banu Erdoğan Çakar. Bilgi toplumunda üniversite imajının önemi	323

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

«БГУнун жарчысы» журналы кыргыз жана орус тилдеринде гуманитардык илимдер боюнча илимий макалалар: социология, политология, философия, укук, тарых, кыргыз тили жана адабияты, маданият таануу, информатика, педагогика жана психология; усулдук окуу куралдарын, библиографиялык баяндоолорду жана рецензияларды, республика боюнча илимий конференциялардын жана симпозиумдар тууралуу маалыматтарды жарыялоо менен авторлордон кол жазмаларга коюлуучу төмөнкү талаптарды эске алууну өтүнөт:

- Материалдарга рекомендация же рецензиянын болушу милдеттүү.
- Кол жазманын көлөмү бир басма табактан (40000 белги, аралыгы менен кошо) ашпоо керек.
- Кол жазма ак баракка 1 экз. компьютерге терилип 14-шрифт, 1,5 интервал менен басылып дискети менен кошо берилсин.
- Шилтеме алынган адабияттар материалдын акырында тизмеленип, библиографиялык көрсөткүчтөр өз эрежеси менен берилиши керек.
- Шилтемеде көрсөтүлгөн библиографиялык көчүрмөлөр так берилсин.
- Автордун аты-жөнү, материалдын аталышынан өйдө, барактын оң бурчунда берилет.
- Автордун аты-жөнү иштеген мекемесинин (бөлүмүнүн) аталышы, кызматы, окумуштуулук наамы, даражасы, толук адреси тууралуу маалыматтар өзүнчө бир баракка басылып, материалга тиркелип берилиши керек.
- Материалда таблицалар, схемалар жана сүрөт так жана даана аткарылып ал номерленип, материалдын кайсы жеринен орун алганы тууралуу көрсөтүлүшү зарыл.

Кол жазмалар жана башка материалдар авторлорго кайтарылып берилбейт.

Автор макаладагы негизги мазмунуна, фактыларга, келтирилген цитаталарга, статистикалык жана башка маалыматтардын, энчилүү аттардын так берилишине жооп берет.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ СТАТЕЙ

В журнале «Вестник БГУ» публикуются научные статьи по гуманитарным наукам: социологии, политологии, философии, праву, истории, филологии, информатике, культурологии, педагогике и психологии; учебно-методические материалы по гуманитарным дисциплинам; библиографические обзоры и рецензии, информация о научных конференциях и симпозиумах в республике и т.д. Авторами публикуемых материалов могут быть преподаватели, аспиранты и стажеры БГУ и других вузов, а также ученые, работающие в других отраслях народного хозяйства республики.

Присылаемые в журнал статьи должны отвечать следующим требованиям:

- иметь научный отзыв или рекомендацию руководителя кафедры или отдела;
- объем рукописи статьи не должен превышать 1 печатного листа (40 тысяч знаков, включая пробелы);
- рукописи должны быть выверены после компьютерного набора и подписаны автором;
- рукописи должны быть представлены в 1-м экземпляре в печатном (компьютерный набор) виде 14 шрифта через 1,5 интервала и на дискете;
- список использованной литературы дается в конце статьи в порядке упоминания в тексте, по всем правилам библиографического описания;
- все источники должны иметь библиографические ссылки;
- на отдельной странице следует дать авторскую справку с упоминанием Ф.И.О., места работы, должности, ученой степени, номера телефона; эти сведения нужно предоставлять с каждой новой статьей, направляемой в журнал;
- таблицы должны быть пронумерованы, озаглавлены и даны на отдельных листах;

Рукописи и иные материалы авторам не возвращаются.

Авторы несут ответственность за содержание материала, достоверность изложенных фактов, цитат, точность статистических данных, имен собственных и других сведений.

TO DATA OF AUTHORS OF ARTICLES

Scientific articles are published in magazine "Bulletin BHU" on the humanities: sociology, political science, philosophy, right, history, philology, computer science, cultural science, pedagogics and psychology; educational-methodical materials on humanitarian disciplines; bibliographic reviews, the information on scientific conferences and symposiums in republic etc. Authors of published materials can be teachers, post-graduate students and trainees of BHU and other universities, and also the scientists working in other fields of a national economy of republic.

Articles sent in magazine have to meet following requirements:

- to have a scientific response or the recommendation of the head of chair or department;
- the volume of the manuscript of article haven't to excee 1 printing paper (40 thousand signs, including blanks);
- manuscripts have to be verified after a computer set and are signed by the author;
- manuscripts have to be presented in 1 copy in printing (a computer set) and on a diskette;
- the type of the font 14 and 1,5 intervals have to;
- the list of the used literature is given at the end of article as a mention in the text,

Duly the bibliographic description;

- all sources have to have bibliographic references;
- on separate page it is necessary to give the author's inquiry with a mention First name, middle, last name, place of Work, position, a scientific degree, phone number; it is necessary to give these data with each new article directed to magazine;

o tables have to be numbered, entitled and given on single sheets.

Manuscripts and other materials don't be back to authors.

Authors maintenance should have responsibility bear of a material, reliability of the stated facts, citations, accuracy of the statistical data, proper names and other data.

For more detailed information to address in Publishing department, 18 office BHU after K.Karasaev. Ph.: (0312) 21-89-61

Редакциянын дареги:

722044. Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси 27
К. Карасаев атындагы БГУ
Тел.: 21-87-11, 21-89-61.

Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru

Редакцияга келип түшкөн материалдарды талкуулоо иретинде
жарыялоого укуктуу. Кол жазмалар авторго кайтарылып
берилбейт жана рецензияланбайт.

Редакторлор:

К.Ж. Качкынбаева, Г.К. Садырова

Тех. редактор: ***К.Ж. Качкынбаева***

Компьютердик калыпка салган:

Эрнис Талканов

Басууга 26.04.2015-ж. берилди. Офсет кагазы.
«Таймс» гарнитурасы. Форматы А4 (210х297 мм). Көлөмү 41,0 б.т.
Нускасы 500 экз. Заказ № 39.

«Газета.KG» басмасында басылды